

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

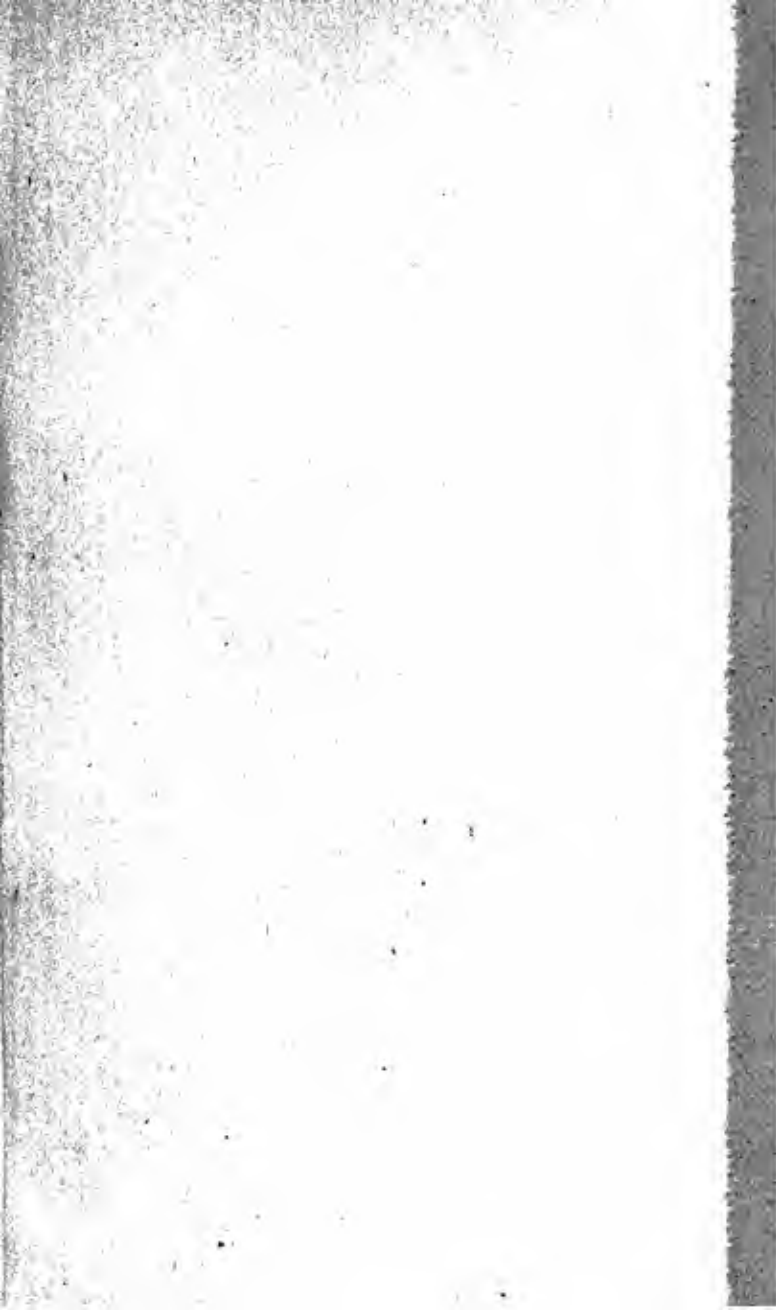
ACCESSION NO. _____

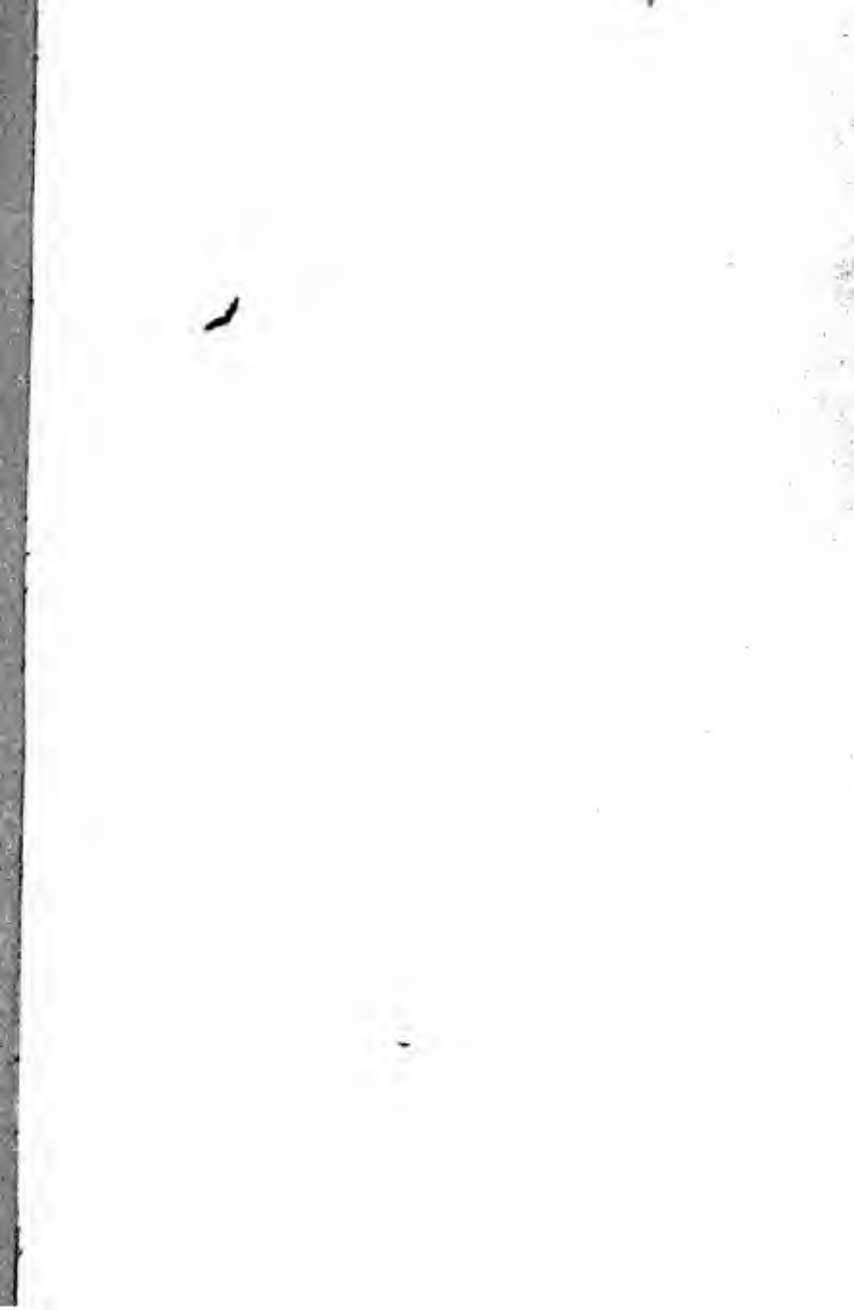
664

CALL No. Sa 8 N

Kal / Ray

D.G.A. 79

KALIDASA'S

ABHIJNANA-SAKUNTALAM

SARADARANJAN RAY, M. A.
*Vidyavinode, Siddhanta-Vachaspati,
Late Principal, Vidyasagar College.*

KALIDASA'S ABHIJNANA-SAKUNTALAM

WITH AN ORIGINAL
SANSKRIT COMMENTARY
AND
CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES
and Test & University questions, etc. etc.

664

BY
SARADARANJAN RAY, M. A.,

Vidyavinode, Siddhanta-Vachaspati,
Late Principal, Vidyasagar College.

Sa8N
Kal/Ray

THIRTEENTH EDITION REVISED & ENLARGED

BY
KUMUDRANJAN RAY, M.A., Ph.D(h),

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Rs. 10/-

Foreign 15s.

Acc. No. 664

Date. 30-12-53

Call No. Sa8N / Kal / Ray.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

Beware Imitators

N. B.—Principal S. Ray also sued other local annotators for infringement of his copyright in Bhatti and Kumara-Sambhavam.

Printed by R. N. Mitra at the Nalanda Press
159-160, Cornwallis Street, Calcutta.

Preface to the First Edition.

There exists now so many good editions of Kalidasa's *Abhijñāna-Sakuntalam* that a fresh attempt to edit the book seems hardly called for. A word is therefore necessary to justify the appearance of the present work.

The *Sakuntala* (शाकुन्तल) * is the masterpiece of India's greatest poet. Manuscripts of the book exist all over India. But they read differently. In the midst of this difference however general agreement is seen in certain manuscripts which has led European scholars to divide the manuscripts into three broad classes. These are—

* This is the name under which the book is referred to in standard Sanskrit works. The *प्रस्तावना* however calls it *अभिज्ञान-शकुन्तल*—a queer compound variously derived thus—*अभिज्ञान-स्मृता शकुन्तला अभिज्ञानशकुन्तला*—*Sakuntala* remembered by means of the token (Ring), शाकपाणिं वादि । By transference of epithets this means the नाटक which tells us how *Sakuntala* is remembered by means of the ring. नाटकविशेषत्वात् नपुंसकम् । The final vowel is then shortened by the rule “इहो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” । Or thus *अभिज्ञानश्च शकुन्तला च* gives a द्वन्द्व compound which is taken in the singular by the *Varttika*—“सर्वे द्वन्द्वी विभाषा एकवद्भवतीति वाच्यम्” । When singular (समाहार and एकवद्भाव), it is in the neuter by the rule “स नपुंसकम्” giving the form *अभिज्ञान-शकुन्तलम्* in the sense—“The token and *Sakuntala*.” By transference of epithets this is applied to the drama the subject matter of which is—“The token and *Sakuntala*.”

- (1) Manuscripts written in the Bengali character.
- (2) Those written in the Devanagari character.
- (3) Manuscripts written in Telugu.

These are known respectively as the Bengali Recension, the Devanagari Recension, the South India Recension.

Several eminent scholars have made a special study of the Bengali Recension.

In 1860, Pandit Premchandra Tarkavagisha brought out his edition under the supervision of Prof. E. B. Cowell. This is a specially valuable edition embodying as it does the result of the co-operation of European research with the erudition and profundity of indigenous scholarship. Dr. R Pischel's edition appeared in 1877.

The Devanagari Recension is almost equally well represented. The excellent edition of Pandit Isvara Chandra Vidyasagara with a collation of readings from eight manuscripts is deservedly popular with Indian students. Prof. Monier-William prepared his edition from very trustworthy manuscripts. The subtlety and judgment of the editor has rendered this work indispensable to all readers of the *Sakuntalam*.

I have no direct knowledge of the South India Recension.

But the recensions are only a means to an end. They present processes of corruption—deviation from the poet's original. The utmost that can be said of them is that when they are finally determined, the hunt after manuscripts ceases. The Editor's problem with reference to any particular passage is to determine how the poet had put it and not how any particular Recension has it. Hence the work of editing enters into a new stage when the Recensions are complete.

The editor has now to compare the Recensions carefully to ascertain which of them, if any, represents the poet's original.

It is necessary that the editor approaches his work at this stage without bias for or against any particular Recension.

Dr. Fischel has little regard for the reliability of the South India Recension. He says "It is in South India that Sanskrit dramas have been adulterated." Prof. Monier-Williams' contempt for the Bengali Recension is equally pronounced. He explains his preference for the Davnagari Recension saying that Upper India "has produced copyists without scholarship, who have faithfully transcribed what they did not understand and, therefore could not designedly alter".

I do not know what happens in South India. But in Bengal books are copied by the pupils when these commence reading them. They take down daily from the Professor's manuscript their lesson for the next day. At this stage they are not competent to add or alter "designedly." Indeed I do not think additions or alterations come from the copyists be they with or "without scholarship." These are due to the Professors themselves and arise apparently from three causes:—

(1) An idea strikes when reading through a passage and vanity prompts the reader to versify and incorporate it with the text.

(2) A passage seems obscure,* Unwilling to leave

* Obscurities are expected considering that the poet lived at a remote period of antiquity. At one time it was customary to refer him to the sixth century A. D. Prof.

it obscure when reading with his pupils, the professor, notes down in the margin an emendation which in course of time as the manuscript passes from generation to generation is taken by later copyists as belonging to the poet's original.

(3) A few letters some how or other have become illegible, A guess is hazarded which in course of time passes as the text.

Pandits are Pandits all over India and additions and alterations are expected to occur in all the three Recensions from the same cause. It is unfair to the other Recension to suppose that the Devanagari is the only reliable one. A glaring instance of "omission and commission" occurs in the Devanagari Recension at the beginning of Act IV. Several others could be cited. Indeed no single Recension is pure. They are all corrupt more or less. Laborious sifting and comparison alone will yield the correct text. The portion common to all the three Recensions may be safely taken as genuine. For the rest we have to depend upon the context propriety, considerations of style, and so forth.

I have derived my text from a comparison of those of Vidyasagara, Tarkavagisha, Nyayapanchanana, Raghava Bhatta, Pischel and Monier-Williams. The numerous quo-

Monier-Williams places him in the third century A. D. Prof. Macdonell is not definite, but he is inclined to assign 5th century as his probable date. On this point perhaps I may have to say something on a future occasion. At present I may note that there seem to exist strong reasons to assign the poet in the first century B. C. One of these reasons is the existence of internal evidence to suspect that Asvaghosha borrowed from Kalidasa and not Kalidasa from Asvaghosha as postulated by Prof. Cowell.

tations that occur in works on Rhetoric have also been of much service. In referring to them I have used the following abbreviations :—वि for Vidyasagara, त for Tarkavagisa, न्या for Nyayapanchanan, र for Raghava Bhatta, पि for Pischel, म for Monier-Williams, भोज for Bhoja, स for Sahitya Darpana.

This volume contains the Text, Tika and Translation. The Tika is my own. I have tried to make it simple. It explains all the difficult passages of the text, briefly touches important grammatical points and refers to different readings. All other points such as discussion of the reading, elucidation of character &c., I reserve for a second volume of notes.

My thanks are due to Mahamahopadhyaya Pandit Haraprasad Sastri, M. A., who very kindly placed the Library of the Sanskrit College at my disposal during the holidays, to professors Kaliprasanna Bhattacharyya, M. A., of the Presidency college, and Rajendranath Vidyabhusan of the Sanskrit College for loan of books and to professors Kalikrishna Bhattacharya and Radharaman Vidyabhusan of the Metropolitan College (now Vidyasagar College) for valuable suggestions and for correction of proof-sheets.

The Sakuntalam is a Text book for the B. A Examination under the new University Regulation. I have tried my best in this edition to meet the altered circumstances, but—

नवाध्यापनवै दग्धौ नवोऽध्ययनडम्बरः ।

नवं सारस्वतं सर्वं हन्त यातं नवं वयः ॥

CALCUTTA,

January, 1908

SARADARANJAN RAY.

PREFACE TO THE SIXTH EDITION

In 1920, prof. A. B. Gajendragadkar of the Elphinstone College, Bombay, brought out an edition of the *Sakuntalam* with notes and Commentary. This edition and that of mine possess a very large amount of matter in common. These are not common property which any one may make use of. Prof. Gajendragadkar has my special permission to retain them in his edition on certain conditions.

In his preface, Prof. Gajendragadkar says—"The Calcutta edition of Principal Saradaranjan Ray, however, appeared to us to be distinctly original and we have made full use of it. We generally point out where we differ from Ray or where we think he has gone wrong."

Unfortunately, in Prof. Gajendragadkar's edition, I have been named while being criticised, but not mentioned where adopted in full. This is apt to leave an unfavourable impression of me with readers of Prof. Gajendragadkar's edition. Expressions like "full use of it" "Ray to whome our obligations are unbounded" &c. in Prof. Gajendragadkar's Preface are vague and will not correct the impression.

I have therefore in this edition tried to indicate the passages adopted by Prof. Gajendragadkar and to reply to his adverse criticisms.

Calcutta,
November, 1924

SARADARANJAN RAY.

PREFACE TO THE PRESENT EDITION

This is a thoroughly revised edition of our *Sakuntalam*. Many useful notes, citations are inserted in suitable places. Thus I hope this edition will be most up-to-date and hence all the more interesting and useful to our readers.

In this Edition Beng. Trans. is omitted for want of papers.

March, 1946.

KUMUDRANJAN RAY.

INTRODUCTION

1. The Age of Kalidasa TRADITION

The Indian learns in his childhood that Kalidasa, the greatest poet of India after Vyasa and Valmiki, was one of the "nine gems" of the court of a certain prince named Vikramaditya. Tradition also has it that the Samvat era, which is still current, was introduced by this prince to commemorate his accession to the throne of Ujjayini. It is the 1982nd of the Samvat era to day. Hence 1982 years ago in the first century B. C. Kalidasa wrote his immortal works.

FERGUSSON'S ATTACK

Against this we read—"It has long been an open secret however...that there is absolutely no documentary evidence of the existence of such a king Vikramaditya in the first century B.C. But the puzzle has always been, how the belief in such a king, living in the first century B. C....could have arisen, and this puzzle has at last been solved...by...Mr. Fergusson...I cannot help thinking that in the main his solution will turn out to be correct"—Thus writes Prof. Max Muller in his "India, what can it teach us." The solution is that king Harsha of Ujjayini surnamed Vikramaditya defeated the Mlechchas at the great battle of Korur in 544 A. D. expelled them from India, and in commemoration of the victory found the Vikrama era. He dated his new era 600 years back thus making it appear as if it commenced in 57 B. C. The Vikrama era "cannot therefore occur in any historical document before 544 A. D. Along with Vikramaditya, Kalidasa is brought down to the middle of the sixth century A. D."

CORROBORATION OF FERGUSSON

(i) Prof. Max Muller believes that Mallinatha corroborates Fergusson's theory while commenting on the 14th verse of the Meghadutam. "Whatever we may think of the pointed allusion which Mallinatha discovers in Kalidasa's own words to Nichula and Dingnaga—and I confess that I believe he is right—there can be little doubt that Mallinath must have known of both Nichula and Dingnaga as contemporaries of Kalidasa, before he could have ventured on his explanations, we shall probably now feel more confident in placing Kalidasa in the middle of the sixth century"—Max Muller. India, what can it teach us.

(ii) An indirect corroboration is also seen by supporters of this theory in the fact that Kalidasa uses the Astronomical term Jamitra in Kumara VII sl. 1. This word they say is borrowed from the Greeks. The Sanskrit 'Jamitra' and the Greek Diametron are the same. The great borrower in this respect was Aryabhatta whose approximate date is 499 A. D. Kalidasa therefore must have lived pretty long after 499 A. D.

CORROBORATION OF LITTLE VALUE

Before discussing the theory itself I shall take up the corroboration as noted above.

In the first place, Prof. Macdonell says on Mallinath's interpretation—"This explanation is extremely dubious in itself. Then it is uncertain whether Mallinatha means the Buddhist teacher Dingnaga. Thirdly, little weight can be attached to the Buddhistic tradition that Dingnaga was a pupil of Vasubandhu, for this statement is not found till the sixteenth century. Fourthly, the assertion that Vasubandhu belongs to the sixth century depends chiefly on the Vikramaditya-theory, and is opposed to Chinese evidence, which indicates that works of Vasubandhu were translated in A. D. 404."

Secondly, I believe Kalidasa himself never thought of such an explanation. This is obvious from the verse itself. The text is—

स्थानादस्मात् सरसनिबुलादुत्पत्तोदङ्मुखः स्व

दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥

I doubt if स्थूलहस्तावलेप can be legitimately compounded to mean "foolish vauntings as expressed by gesticulation". Even if this point is allowed, the plural in दिङ्नागानाम् becomes indefensible when the word दिङ्नाग is not intended for many individuals, the plural will indicate respect (गौरव) for दिङ्नाग on the part of the poet. Would that be consistent in the case of a "hated rival" contempt for whom is already expressed by the ridicule in स्थूलहस्तावलेप ?

[N. B.—स्थूलहस्तावलेप should rather refer to roughly cut inscriptions of Asoka's time.]

Prof. Max Muller makes much to the fact that Mallinath believed Nichula and Dingnaga to be contemporaries of Kalidasa. In other words he accepts the belief of a single individual (Mallinath) against that of the whole of India that Kalidasa and Vikramaditya were contemporaries, in the first century B. C.

Referring to the astronomical argument, Prof Macdonell says—"But it has been shown by Dr. Thibaut that an Indian astronomical treatise, undoubtedly written under Greek influence, the Romaka Siddhanta is older than Aryabhatta, and cannot be placed later than A. D. 400."

Max Muller refers with approval to the stress laid by Prof. Jacobi on the appearance of the word जामिन् in Kumara. This approval implies two things—

- (1) That the word is exclusively Greek.
- (2) That the Indians borrowed it not long before the 6th century after Christ.

Prof. Macdonell's reply quoted above demolishes the 6th century theory. But it does not go far enough, जामिन् and

Diametron may mean the same thing, yet neither need be the progenitor of the other. The supposition is possible that both come from a certain primitive word which like *पिब, माद, भाद, दुहितृ* &c., the nations possessed in common when they were together before the migrations. When the primitive Aryan house-holder, after the day's toil, sat chatting with his family, the vessel of drink (call it Soma or Amrita if you like) going round, he could not have helped noticing the utility of sitting all in a ring and the ease with which every diametrically opposite pair can then speak to each other. It is not then unlikely that a name was given to diametrically opposite positions and along with it to the diameter also.

Again, even if we admit the borrowing, the word is so common that no one need be surprised if it was appropriated when the very first batch of Greeks set foot on India.

But I believe we are beating an empty bush here. In the present instance Mallinatha seems to afford us an illustration of the habit of seeing new ideas in old expressions. The main, in fact, the only reason for taking *जामित्र* as derived from Greek Diametron is that the word is supposed to have no derivation in Sanskrit. It is extremely hazardous to say that a purely Sanskrit derivation cannot be found for *जामित्र*. *जामि* is known to mean "daughter." The *वाचस्पत्य* gives this meaning on the authority of the *शब्दार्थचिन्तामणि*:—*जामिं दुहितरं वायते* gives *जामित्र* with the affix *क* attached to the root *वृ* to protect. The sense is "That which guards the daughter from evil". This derivation is sanctioned by the rule "*आतोऽनुपसर्गे कः*". No possible objection can be urged against it. If this is allowed, *जामित्र* derived thus, or in any other legitimate way, may exist side by side with the technical (let us say for argument's sake) Greek derivative *जामित्र* without either interfering with the scope of the other's usage. Instances of such double existence are numerous. The words *आख्यात, संहिता* &c. have special

meaning in Grammar. They are constantly being used in other senses also. Even in scientific works the same word may be used technically and in the ordinary sense as well. A Geometer in arguing with an adversary is not barred from exclaiming—"What is the point of your argument" though his science gives a special meaning to the word "point." All depends upon the context. I believe जामित्र, as I have derived it actually suits the context better than जामित्र in the sense of Diameter. I quote the sloka—

अथौषधोनामधिपस्य वृद्धौ तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।

समीतवत्सु हि मवान् सुताया विवाहदीक्षाविधिमन्तिष्ठत् ॥

In the first place, what is गुण of जामित्र ? Mallinatha explains saying गुण means वृद्धि । Even then वृद्धि of जामित्र—"purity of the diametrically opposite place"—is unintelligible, because Astrology defines जामित्र with reference to the लग्न and not to the तिथि as the context has it here. Mallinatha's defence that what attaches to the लग्न may be attributed to the तिथि also does not seem satisfactory. This leads me to suspect that जामित्र is not here used in the sense Mallinatha attaches to it.

My suspicion is strengthened from another consideration. I am told—I speak under correction—that at marriages, the purity of विकोण (the two positions 90 degrees either way from the लग्न) has to be considered, while the purity of the लग्न itself is at least as important as that of the जामित्र । It is imperative to avoid जामित्रद्वेष and दुतद्वेष—impurities of the लग्न and the opposite place. Why then is the poet silent about impurities at विकोण and the लग्न ? It will not do to say that if the जामित्र is pure, impurities elsewhere do not matter. For दुतद्वेष is as bad as जामित्रद्वेष । Besides who are the parties involved ? The parents of the Universe are to be united ; on the issue of the union depends the welfare of the whole host of gods and men. Such an occasion has to be accompanied by a combination of

all auspicious circumstances and must not be burdened with such shortcomings of the लक्ष्मी as an ordinary Bengali father of an अरुच्योद्या कन्या has to put up with.

I therefore take जामित्र here in the sense I have already explained. The sloka then means that—Himalaya performed the आभ्युदयिक ceremony for his daughter's marriage at a phase of the moon that was calculated to ward off evil influences from her married life.

Hence Jamitra offers no corroboration--

(1) Because Jamitra in the sense of Diametron does not suit the context, therefore it is a different word derived from Sanskrit.

(2) Because even if Jamitra has the sense of Diametron, the supposition that the two come from a common primitive is possible. The Diametron has a Greek derivation does not bar the supposition ; for पित्र, मातृ, बाट, दुहितृ &c. have sanskrit derivations.

(3) Because, if borrowed, there is nothing to exclude the hypothesis that it came to India with Seleucus.

FERGUSSON'S THEORY UNTENABLE.

These considerations show the character of the corroborations of Fergusson's guess. On the theory itself, Prof. Macdonell remarks—"The epigraphical researches of Mr. Fleet have destroyed Fergusson's hypothesis. From these researches it results that the Vikrama era of 57 B. C., far from having been founded in 544 A. D., had already been in use for more than a century previously under the name of Malava era."—History of Sanskrit Literature.

Victories are commemorated by pillars with inscriptions. These were called जयस्तम्भ in Kalidasa's time and are more than once referred to in the Raghuvamsam. An era commemorates the installation of a king. But, be it the commemoration of a victory or of a coronation, the ante-dating affair is ridiculous,

The additional years joined will mislead people to make them forget the very date intended to commemorate. Mr. Ferguson's Vikramaditya could not have been in very enviable state of mind when he instituted the era and threw back its commencement 600 years to 57 B. C. to perpetuate the memory of his great victory at Korur in 544 A. D.

Vardhamana the author of the Ganaratnamahodadhi closes his work with the sloka—

सप्तनवत्यधिकैकैकादशसु शतैश्चतैस्तेषु ।

वर्षाणां विक्रमतो गणयन्नमहोदधिर्विहितः ॥

He does not refer to the Samvat. The तस् in विक्रमतः is very significant. It means "from the time of Vikrama," whether from the time of his coronation or from that of his death is not material. What would the advocates of "ante-dating" think of this "commemoration" if the Samvat era had misled Vardhamana into this statement ! If not, on the other hand Vardhamanan had independent means to calculate 1197 years 'from Vikrama' the value of the sloka cannot be over-rated.

Here is an instance of its utility. Mallinatha is supposed to belong to the 14th century. He frequently quotes the Ganaratnamahodadhi in his commentaries. If 1350 be taken as Mallinath's approximate date then supposing the Ganaratnamahodadhi to be at least a hundred years older than Mallinatha so that it could be considered by him an authority worth quoting from, the book was written not later than about 1250 A. D. Vikrama preceded the book by 1187 years. Hence Vikrama reigned before 53 A. D.

THE LATEST THEORY

Prof. Macdonell says in his History of Sanskrit Literature that Kalidasa flourished in the reign of king Chandragupta I. at the beginning of the fifth century A. D. There is no evidence to connect this prince with our Kalidasa except that

Chandragupta II was named Vikramaditya, and that the existence of an earlier Vikramaditya has not yet been traced. This is rather a slippery ground to base a theory upon. In an essay read before the Sabitya-Sabha of Calcutta and subsequently sent up before a meeting of the Bhandarkar Research Society, Poona, I have discussed this theory at length. The essay will shortly be published*; I shall therefore state here only the results obtained omitting all details.

1. There is no reference to the Gupta kings in the works of Kalidasa.

(a) Such reference can be assumed in any passage only when with such assumption the passage admits of a different interpretation, consistent with the reference.

(b) Otherwise very awkward results follow bringing down the Mahabharatam the Ramayanam and the Vedas all to the Gupta period and making a clumsy and thoughtless rhymester of our poet.

(c) Assuming such reference to exist in the writings of the poet the circumstances of the first staging of the Malavikagnimitram become a highly incongruous affair.

II. The presence of the Huns in Bactria, at the time of the poet, does not follow from the description of the wars of Raghu.

(a) Kshirasvamin's Vahlika is not Bactria. The Mahabharatam places Vahlika where the modern district of Attock is with Sakala (Sialkot ?) for its capital.

(b) बह्वुतीरविषेदने: should perhaps be सिन्धुतीरविषेदने: which seems to be the reading of both Kshirasvamin and Mallinatha. Besides बह्वु and Oxus seem to be different. The former has its source close to that of गंगा and falls into the Arabian Sea. The source of Oxus is some 700 miles away from that of the Ganges, and this river falls into the sea of Aral. Moreover from descriptions furnished by the Vishnupurana and other books बह्वु and सिन्धु seems to be identical.*

* Vide our Evolution of Gita.

Hence there is no basis for the supposition that Kalidasa lived in the fifth century A. D.

With the existence of more than one Vikramaditya* attempts to determine the age of Kalidasa through him must be more or less unsatisfactory. But independent evidence of his age, from outside as well as from the writings of the poet, is not altogether unobtainable. I note a few below.

EVIDENCE OF THE BHITA MEDALLION.

In the Report of the Archaeological Survey of India for 1909-1910, we read on page 40 :—

"The most important work of research carried out in 1909-10 was, undoubtedly Mr Marshall's excavation at Bhita near Allahabad....The beautiful terra-cotta medallion found by Mr. Marshall...reminds us of a scene from...the Sakuntala. In the two men on the quadriga in the centre of the medallion we may perhaps see King Dushyanata and his charioteer who are being entreated by a hermit not to kill the antelope which has taken refuge in Kanva's hermitage. We note also the hermit's hut and in front of it, a girl watering the trees in which we may recognise Sakuntala the heroine of the play."

The medallion is supposed to belong to the Sunga period. Now, the Sunga kings ruled at Pataliputra from 117 B. C. to 72 B. C. If any of them know of the Sakuntalam, then the drama and therefore its author Kalidasa must have existed before Christ.

* From the Kathasaritsagara we learn that the Brihatkatha which is supposed to have been written in the 1st and 2nd century A.D. mentions a Vikramaditya of Pataliputra and also one of Ujjayini. The latter was redoubtable exterminator of the Mlechchhas (See Kathasaritsagara, 7th Lambaka, 4th Taranga, and the whole of the 18th Lambaka). The Rajatarangini refers to a Vikramaditya in the 2nd Taranga.

This ought to be decisive. Unfortunately the Archæological Department does not deem it as such. It tries, though in a half-hearted manner, to dispute the identification of the scene. The Report continues :—

“The medallion, which must belong to the Sunga period, is no doubt much anterior to Kalidasa and on that account, the identification cannot be regarded as certain.”

This is manifestly an obsession of the first-century theory. It amounts to saying that—

(1) Some very old poet in one of his dramas had introduced a scene exactly like the opening scene of the Sakuntala.

(2) This scene Kalidasa has adopted in his drama.

(3) The work of the older poet is extinct. The medallion represents one of its scenes, while we not being aware of the older poet, wrongly think that the scene is from Kalidasa's Sakuntala.

But there are no grounds, at least none have yet been adduced, for these assumptions. No one has the right to question the identification without first establishing the truth of these statements. So long as that is not done, the Bhita medallion has to be interpreted as showing that Kalidasa lived before Christ.

EVIDENCE OF STYLE

Kalidasa's prose, as we have it in his dramas, is charmingly simple. Yet it is remarkably terse and vigorous. Absence of diffuseness and long compounds is characteristic. It is natural prose. Now and then it reminds us of the prose of the Mahabhashya, and also, though less pointedly, of one or two of the prose pieces of the Mahabharata. The preference for the न्य सके भवे क् where it is usual with others to have भवे क्त्वा, the use of यत्प्रत्ययान्त words as attributives in disagreement with the gender of the corresponding substantive, Kalidasa has in common with Patanjali. Whether these are personal or

characteristic of his age it is difficult to say. But it is to be noted that as we go back to older and older writers, the prose comes up more and more to this standard of natural as distinguished from artificial prose. Thus Bana, Subandhu, Dandin are less and less artificial in order. Prof. Macdonell notes artificiality of style in an inscription composed by Harishena in the 4th century. But of the Girnar and Nasik inscription of the 2nd century, the learned Professor says that they are altogether less artificial than the prose parts of Harishena's Kavya and a fortiori than the works of Dandin, Subandhu and Bana.

These considerations justify the inference that the older the writer the less artificial he is. We are however concerned with the converse proposition, viz the less artificial the writer the older he is. If the converse is allowed, then Kalidasa is older than Girnar and Nasik inscriptions. As a rule, in such cases, the converse comes out to be true. Yet here we shall not to take it for granted without further proof.

EVIDENCE OF LANGUAGE

When a language is in the stage of formation, fresh words are imported, sometimes old words fall into disuse or change the meaning. Change of meaning may imply that the language is growing; it is certainly a sign that the language is not dead yet.

Now take the word परमेष्ठिन् । This word is not sanctioned by पाणिनि । Katyayana allows it. Amarasingha in the 6th century at the latest, declares it as a संज्ञा of ब्रह्मन् । But Kalidasa does not treat it as a संज्ञाशब्द । He speaks of Vishnu "भूतादेव्याहतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः" । Of Rama as Vishnu परशुराम says "आहितो जयविपथ्ययोऽपि मे ह्याद्य एव परमेष्ठिना त्वया ।" Referring to ब्रह्मन् he says "दिवमध्यास्य शसनात् परमेष्ठिनः ।" If परमेष्ठिन् were a संज्ञाशब्द at his time, he would not have used it promiscuously for ब्रह्मन् as well as विष्णु । The lexicographer records usage he does not

invent meanings. Hence long before अमरसिंह the word had acquired the character of च'ज्ञा। This would not have been possible if the language were dead at the time of Kalidasa.

Again, Vamana the rhetorician writes in the 8th century that पेलव is a word that involves an obscene idea (अश्लीलाद्यं) and should not find a place in polite literature. This is not Vamana's personal opinion. Popular verdict at his time must have been to the effect. Mammata towards the latter part of the 11th century, echoes Vamana's condemnation. The साहित्यदर्पण is of the same tenor.

It is strange however that पेलव is one of Kalidasa's favourite words. Not only does he not hesitate to use it but he actually prefers it to the usual word कौमल्य in describing delicate objects. Thus referring to Parvati's penance he writes "सृणालिकापेलवमिवमादिभिः" though सृणालिकाकौमल्यमिवमादिभिः preserves the meter as well and perhaps improves the diction. Some of his female characters in the highest society have said "धनुषः पेलवपुष्पपत्रिणः", "अपञ्चयापेलवद्यापि तपत्तम्" "नवकुसुमपेलवा त्वम्" "प्रकृतिपेलवा प्रियसखी" &c. He makes the mother address the daughter—"तपः क्व वत्से क्व च तावत् वयः सङ्घेत अमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥"

What a revolutionary change of meaning has overcome the word which was once so chaste in its signification ! I believe this cannot be accounted for except on the supposition that Sanskrit was the spoken language of the learned when Kalidasa flourished. Without entering into the question—"At what time did Sanskrit cease to be the spoken language of the learned"—it may be safely said that this points to a time before rather than—after Christ.

EVIDENCE OF GRAMMAR

Kalidasa was a profound grammarian. The consummate skill with which he handles intricate points of grammar de-

clares the specialist. From among a host of instances we may refer to the distinction made between वाङ्मि with two accusatives and the same with one accusative only (c. f. व सुतां वाङ्मयितुम्, पाणिमयाङ्मयत्, जायाप्रतियाङ्मिगन्धमाख्याम्, &c.), between the तद्धित अण् causing आदिङ्गि and the same with उभयपदङ्गि (c. f. अणभिरसौष्टुः, समवयोरुपरमनीयं भवतीनां सौष्टुम् &c.), between the क्त affix in agreement with the substantive and the same in disagreement (c. f. काया नालिनी, यक्षं पवनः &c.) between the प्रयोजक without चिच् and the same with चिच् (c. f. "सर्वशैला दुदुङ्गधरिवीम्" "माता तां प्रणमया" etc), and so forth. His deep insight into the Philosophy of Grammar is seen in the sloka—"चतुमुखसमीरिता । प्रवृत्तिरासौच्छन्दानां चरिताया चतुष्टयी ॥" Grammar was his favourite study as is evident from the number of similes he has derived from that science (c. f. "प्रत्ययप्रकृतियोगसंनिभः" "पञ्चादध्वयनाद्यं स्य चातोरधिनिवासवत्" "धातोः स्थानेद्वादेशं सुयीवं सन्वयेत्यतः", etc). He begins his great work the Raghuvamsam with a simile from the science of Grammar—"वागधाविब संप्रती जगतः पितरी" । This is again seen in Kumara— तमयमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि" ।

Yet anomalous grammatical forms are common in his writings. In Kumara, Canto III he writes त्रियम्बकं संयमिन ददशं । He was not unaware of the usual form ; for he writes व्यकीर्णत वाम्बकपादमूर्त्ति and elsewhere जङ्गीकृतस्त्राम्बकवीचलेन etc. Nor was the anomaly necessitated by the metre ; for त्रिलोचनं संयमिनं ददशं agrees with the metre and avoids the anomaly. He knew that त्रिलोचन was a name of Siva ; he writes त्रिलोचन-स्त्रामुपचक्रमे च । How then are we to explain this apparently wanton violation of Grammar ? Only one answer seems reasonable. Kalidasa believed that he had the option to write त्रियम्बक or वाम्बक । In other words, त्रियम्बक came to be restricted to the Vedas after the time of Kalidasa.

In another place, he writes "मीहेनान्तवरतनुरियं मुच्यमाना विभाति गङ्गा रोधःपतनकजुषा गच्छतीव प्रसादम्" । We can not say he did not

know that the usual form was गच्छन्ती and not गच्छती । Compare "वभौ तमनुगच्छन्ती" "गच्छन्तीनां रमणवसतिम्", etc. Nor was the metre in his way for he could have easily written "गङ्गा रीधःपतनकलुषा विभतीव प्रसादम्" । As before, here too he thought it was legitimate to write गच्छती or गच्छन्ती ।

Again we find him writing 'मन्द' मन्द' नुदति पवनः" । Usually the duplicated form मन्द मन्दम् is treated like a कसधारय compound and takes the shape मन्दमन्दम् । Our poet knew this for he writes also "निहितमसकृददुःखदुःखेन गावम्" 'अहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात्" । The explanation is the same as before, viz, the poet thought he had the right to treat or not to treat the duplicated form like a कसधारय compound.

Here is another instance. Kalidas writes "तं पातया प्रथममास" instead of the usual form पातयामास ; in place of प्रथमयाचकार he has "प्रथमयां यो नहुषं चकार"; for स'यीजयामास he writes "स'यीजयां विधिबदास" । As before the explanation is that he believed the व्यवधान between the आसप्रत्यय and the अनुप्रयोग was legitimate.

Before quoting more instances I may note that the examples given above seem unmistakably to point to the inference that the rigour of Panini's grammar was not yet adopted in popular writings when Kalidasa flourished. It is very important to remember that not a single one of the above is an example of grammatically incorrect usage. They are instances of विकल्प, of usages which Panini denies to लौकिक writers, but to which वैदिक writers are fully entitled ; The Mahabhatya recognises the principle—सर्वे विधयश्चान्दसि विकल्पन्ते । Kalidasa here exercises rights of which पाणिनि has deprived लौकिक writers, rights which all enjoyed before पाणिनि ।

Hence at the time of the poet, the form of the language, i. e. of भाषा as distinguished from कृत्स्न, was not yet cast in the unalterable mould forged by Panini.

When an उपसर्ग precedes a root we say after पाणिनि, that it is placed before that root—"ते प्राञ्चतोः" are Panini's words. But Kalidasa says it is after the root (c. f. "पञ्चादध्ययनार्थं चातोरधिरिवामत्" quoted above). Indeed the great grammarian did not at all influence the poet. We say then that Kalidasa is a writer of the period of transition from the Vedic literature (ऋन्दस्) to the Sanskrit literature (भाषा) । Thus though Kalidasa writes in भाषा his भाषा has numerous points of resemblance with ऋन्दस् ।

I note here a few more points of resemblance. The सक् preceding शानच् is absent in "कासयानावस्थो राजा" । The root सह takes the वैदिक affix श्वि in "तुरासाहं पुरोधाय", "तुरासाहं शार्ङ्गिणम्", चक् is absent in "कुसुमावचयव्ययहस्ता" । उपस् is used in the feminine in 'दहारागया नवीपसा' । Vedic metre is used in the verse—
अभी वेदिं परितः ह्रूत्तधिष्ण्याः समिदन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धं वैतानास्तां वज्रयः पावयन्तु ॥

If we suppose that Panini flourished before or about 366 B. C. and that it took about 200 years for his system to establish a dominant influence over the language, we are brought to a period covering the 1st and 2nd centuries B. C. which may be taken as the period of transition at which भाषा may be expected to bear such a resemblance to ऋन्दस् । Hence Kalidasa probably lived some time in the 1st and 2nd centuries B. C.

EVIDENCE OF THE SAKUNTALAM

The Sakuntalam ends with a prayer. The poet first prays for princes—प्रवर्त्ततां प्रकृतिहिताय पाथिबः—Let rulers work for the good of the people. We note that he does not say प्रकृतिरक्षणाय—to please the people, but प्रकृतिहिताय—for the good of the people. His prayer is—May kings in their undertaking consider if good will result to the people therefrom. Next comes the prayer for the people—सरस्वतीं श्रुतिमहतां महीयताम्—Let the declarations of those that are learned in the Vedas gain

respect, i. e. May people have implicit faith in what learned Brahmins declare. Last is the prayer for self—ममापि च चपयतु नीललोहितः पुनर्भवं परित्यज्यज्जिरात्मभूः—and let Siva remove my re-birth.

This is typical of the true Brahmanas—the Brahmins to whom even when he is performing the श्राद्ध of his father the thought does not occur to offer the first share of पिण्ड to the soul of his sire, but to those who have “न माता न पिता न बन्धुः”—the Brahmana who even after this first share is disposed of, does not think of dedicating the rest to him for whom the ceremony is intended, but approaching the priest with the query देवमन्नं क्व देयम्—the Brahmana whose father goes without a share of the पिण्ड until and unless the priest utters the permission इष्टाय दीयताम्। ‘What an example of selfsacrifice ! क्व देयम् is the query, not कर्तव्यं देयम्। Even the idea of an offer is absent not to speak of the departed dear one who is to receive the offer.

Such a Brahmana is praying. The last clause of the prayer suggests that to him the glow of life has faded. The time has come when he is reminded of a re birth. At such a moment, with the noblest work of his life finished, the prayer must have proceeded from the bottom of his heart and embodied his dearest wishes, not to himself but to others—the princes and the people.* The verse deserves and will repay careful study.

The prayer सरस्वती श्रुतिमद्वतां महीयताम्—Let the declarations of those that are learned in the Vedas gain respect—is out of place unless we suppose that it refers to current contempt of Vedic teaching. Along with this let us read the last line of the opening verse—प्रव्यचाभिः प्रपन्नस्तनुभिः &c—Siva known by his directly perceived forms etc. A plain statement like चक्रतु वः ईशः—May the Lord protect you—is a perfect form of चाशिसु। Why then this solicitude to tell people how ईश is known ?

* Adopted by Prof. Gajendragadkar (Introduction and Notes p. 307)

An exactly similar anxiety is shown by the poet elsewhere where he says स स्थातुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः—May Siva who is easily reached by steady devotion, promote your welfare. There too स्थातुः निःश्रेयसायास्तु वः would have been a complete and welcome benediction. But the poet is not satisfied without telling in the same breath with the benediction that स्थातुः is स्थिरभक्तियोगसुलभः. Kalidasa never says anything superfluous. If any poet in India may boast of the avoidance of व्यर्थविशेषण it is he. I really do not see how to explain the presence of प्रलब्धाभिः प्रपन्नस्तनुभिः and स्थिरभक्तियोगसुलभः except on the supposition that when the poet lived the country was full of sceptics who ridiculed vedic rites and disputed the very existence of God. His third drama is more explicit. There he says सन्मार्गावलोकनाद्य व्यपनयतु स वत्सासर्षी इतिमीशः—May the Lord remove those propensities in you that are caused by ignorance so that you may discern the course followed by the wise (Or—discern the righteous course). This seems to be a pretty broad reference to Buddhism under the influence of which people at the time of the poet, adopted an evil course (तामसी इति) and began to ridicule the ways of the wise (सन्मार्गः). Even the lowest stratum of society must have been convulsed, or the simple fisherman would not have said it with warmth to the face of the head of the City-Police—

“सहजं किल यद्विनिन्दितं न हि तत् कर्म विवर्जनीयम् ।

पशुमारणकर्म दारुणोऽनुकम्पाच्चदुरपि श्रोत्रियः” ॥

—I am not going to give up my profession because of your ridicule, I kill fish no doubt ; but that does not show that I am heartless. Why, the Brahman kills animals at sacrifices yet how kindly disposed he is ! Who ever thinks he is cruel ?

The poet here exposes his aching heart. The Sakuntalam as I shall show in detail in the next chapter, is the protest of injured Brahmanism against aggressive Buddhism.

If is not clear whether Kalidasa wanted to be offensive while protesting. But even if he had wished and tried to be so he could not have made the opening lines of the *Sakuntalam* more aggressive towards Buddhist feelings. He begins with the killing of an animal, not killing for food which, though extremely bad, has a sort of excuse, however lame it may be, but wanton killing for pleasure for killing's sake. Nay he makes his hero minutely describe the distress of the victim with evident relish—

श्रीवामनाभिरामं सुहृन्नुपतति स्यन्दनं दत्तहस्तिः
पथाङ्गेन प्रविष्टः शरपतनभयादभूदसा पूर्वकायम् ।
दमैरर्द्धावलीढैः यमविहृतमुखस्य शिभिः कौण्ठिक्या
पञ्चोदयप्रतत्वाद्यति बहुतरं स्त्रीकमुद्यां प्रयाति ॥

Referring to the line प्रवृत्तां प्रकृतिरहिताय पार्थिवः—Let the king work for the good of the people—I may say it would obviously sound ridiculous at the time of Rama or Yudhishtira, or any other good king. I believe, when the poet said so he had in his mind instances of kings who did not work for the good of the people. He says हिताय नो रक्षणाय । We know the poet holds the view that a king is a king because he pleases the people—“यथा प्रह्लादनाचन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा—अथर्वी राजा प्रकृतिरक्षणात्”—रक्षण is the nature of राजा । Just as the चन्द्र ceases to be चन्द्र by not gladdening the heart of men, the तपन (Sun) is no longer तपन if it does not heat, so the राजा is not राजा without रक्षण । When such a person omits रक्षण in his prayer for the राजा and substitutes हित, it cannot be without a purpose. We have seen above the mood our poet is in, and what is preying on in his mind when he writes these lines. It is easy to see then what he considers हित and what अहित to the people. To him as to every devout Brahmana, the spread of Buddhism is an अहित । This line therefore is a prayer that princes may not interest themselves in Buddhism.

Thus the sloka, taken as a whole, tells us that when Kalidasa flourished, the effect of Buddhist teachings was manifest all round and the memory of the efforts made by kings for the spread of Buddhism was still fresh. We therefore place him after Asoka who reigned in the 3rd century B. C., but he did not come long after. First to second century B. C., is a likely period.

EVIDENCE OF ASVAGHOSHA

Asvaghosha's Buddhacharita in an old book written in the 1st century A. D. The language bears marked resemblance to the writings of Kalidasa. Words that are peculiar to Kalidasa such as विश्रुत in the sense of 'resting place', निर्वह्य to express "carrying away", etc. are found in the same sense in Asvaghosha also. Identically the same compounds are used in the same sense by the two poets, and this so frequently that it is difficult to believe that they were separated by a very long interval of time, unless one of them is a close and clever imitator of the other.

In spite of this close resemblance, however, there seem to exist grounds to say that Asvaghosha represents a later stage of the development of the language.

In the first place, from a cursory examination of the Buddhacharita, I could not detect in it a single वृद्धि form except the अवधान between the आनुप्रास्य and the अनुप्रास्य. But this अवधान alone cannot be decisive. For, though कात्यायन prohibits the अवधान in भाषा later grammarians do not respect the prohibition. The मङ्गि allows it. Haradatta refers to it with a sneer. I think, therefore, Asvaghosha came after the period of transition.

Secondly, the form of the language appears to be finally fixed already at the time of Asvaghosha. The Buddhist is thoroughly under the influence of Panini's grammar; so much so, that he devotes a section of the second book of his Buddha-

charita to the illustration of certain rules of Panini in a way that makes it possible to pass them off as extracts from the Bhattikavyam. Thus "व्याङ्परिभ्यो रमः" is illustrated by "शमेऽभिरमे विरराम पापात्", "स्वरितङित् कर्त्तृभिर्नाये क्रियाफले" by "भेजे दमं स विवभाज साधून्". This is verse 33. "विपराभ्यां जेः" is illustrated by the next verse—

नाधीरवत् कामसुखे ससङ्गे न स ररञ्जे विषमं जनन्याम् ।

धृतेन्द्रियाद्यां यपलान् विजिग्ये बन्धुं य पौरां य गुणैर्जिगाय ॥

The verse following is devoted to "इषो गुा कृडि". Thus—

नाधीष्ट दुःखाय परस्य विद्यां ज्ञानं शिवं यत् तदध्यगीष्ट ।

He proceeds till the end of Book II in this strain. For instance we find आनचं, जुहाव, ददौ in II 36 ; सखी, पपी in II 37 ; वभाषे, जजल्प, अशकत् in II 38 ; प्रपेदी, मेने in II 39 ; अचेच्छिदिष्ट, अवेमिदिष्ट in II 40 ; विनिन्ये, जुगोप, तत्याज, ररञ्च, प्राप, वृत्तुषे, जज्ञे, प्रजज्ञौ in II 41 ; अजीघनत्, ददर्श, बर्बध in II 42 ; अचारीत्, अहासीत्, आपत् in II 43 ; अजिहीर्षीत्, अचिकीर्षीत्, अविचसीत्, अदिधचीत् in II 44 ; and so on.

After this it is no matter for surprise, that his style is more artificial than that of Kalidasa. He does not hesitate to sacrifice sense to sound. He opens his book with a rhyme—

त्रियं पराङ्गारं विदधद्विधावजित् तमो निरखन्नभिभूतभानुभृत् ।

तुदप्रिदाघं जितचारुचन्द्रमाः स वन्द्यतेऽहं त्रिह यख नोपमा ॥

Slokas 14, 15, 16 of Book I, are illustrations of अन्त and मध्यमक । Instances like "रत्नप्रभोद्भासिनि यत्र लेभे तमो न दारिद्रानिवाय-कायम्," "सूक्ष्मपराङ्गारोऽपि सपक्षएव प्रवृत्तदानोऽपि सदानुपेतः" furnish us with the germ of that tendency to pun which subsequently attained full development at the hands of Bana and Subandhu. As an instance of fanciful description we may note, among others, the following verse of Book I—

रामासुखेन्दुन् परिभूतपद्मान् यवापयातोऽप्यविमान् भानुः ।

सन्तापयौगादिव थारि वेष्टुं पश्चात् ससुद्राभिमुखः प्रतस्थे ॥

"The Moons of the faces of the females there had disgraced the lotuses. The sun, passing over these moon faces without punishing them, burns with pent up rage, and proceeds to the sea itself for a good supply of water for a plunge to allay the burning!"

This reminds us of the following from Naishada—

निजाग्रनिर्दग्धमदङ्गमस्त्रभिर्मुखा विधुर्वाञ्छति क्षाञ्चनीनाम् ।

तदास्यतां यास्यति तावतापि किं वधूवधेनैव पुनः कलङ्कितः ॥

"The moon requires a supply of good quality ash to remove his stain—Hence he is burning me up under his personal supervision with his own rays. But the fool does not see that even then he cannot resemble the face of Nala, because this very act of killing a woman will cause fresh stains to appear on him."

Thus at the time of Asvaghosha, Vaidika forms have disappeared from *महा*, the study of the grammar of Panini has become popular, so that Asvaghosa deems it necessary to add illustrations to facilitate the study. Popular taste is changing and artificiality is replacing the natural poetry as seen in the writings of Kalidasa. At least a century may be allowed to bring about these changes. Hence if Asvaghosha lived late in the 1st century A. D., Kalidasa may be placed at the latest, early in the 1st century B. C.

I am surprised to find that Prof. Cowell places Asvaghosha before Kalidasa. In the preface to his edition of the *Buddhacharita*, referring to slokas—5—12 *Raghu VII* he says "I can hardly doubt that Kalidasa's finished picture was suggested by the rough but vigorous outline in Asvaghosha ... One verse certainly in Asvaghosha seems to me to have been directly taken and amplified by Kalidasa."

Those who have followed me thus far will see the injustice of this charge. The physical impossibility of the suggestion

did not strike Prof. Cowell, because he was labouring under the delusion of the now exploded 6th-century theory.

The scholarship and erudition of the learned professor, however, demand an independent examination of the question

The description in Raghu runs thus -

ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।
 वभूरित्य' पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकाव्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥
 आलोकमार्गे सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाख्यः ।
 वभू' न सम्भावित एव तावत् करिण कलौऽपि च केशपाशः ॥ ६ ॥
 प्रसाधिकालम्बितमण्यपादमाधिष्य काचिद्द्वुरागमेव ।
 उत्तमृष्टलौलागतिरागवाचादलक्तकाङ्क्षां पदर्थो ततान् ॥ ७ ॥
 विलोचनं दक्षिणमक्षनेन सम्भाव्य तद्वक्षितवामनेन ।
 तथैव वातायनसन्निकर्षं यद्यौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥
 जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्ना न ववम्भ नीवीम् ।
 नाभिप्रविष्टाभरणप्रमेयं हस्तैर्न तस्याववलम्ब्य वासः ॥ ९ ॥
 अर्धोचिता संतरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमित्ते गलन्ती ।
 कस्यायिदासोदसना तदानीमद्गुह्यमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ १० ॥
 तासां मुखे रासवगन्धर्मे व्यभिचान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
 विलोलनेत्रममरैर्गवाक्षाः सदृशपवाभरणा इवासन् ॥ ११ ॥
 ता राघवं दृष्टिमिरापिवन्ती नायगो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
 तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२ ॥
 स्थाने वृता भूपतिभिः परीक्ष्यैः स्वयं वरं साधुममंसं भीज्या ।
 पश्येव नारायणसम्यथासौ लभेत् कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३ ॥

Svaghosha has the following—

ततः कुमारः स्वल्पं गच्छतीति श्रुत्वा स्त्रियः प्रेथजनात् प्रवृत्तिम् ।
 दिदृक्ष्य दृष्टं तलानि जग्मुर्जनेन मान्येन कृताभ्युत्थः ॥ १४ ॥
 ताः मुक्तकाञ्चीगुणविभ्रिताश्च सुपुत्रप्रवृद्धाङ्गललोचनाश्च ।
 वृत्तान्तविश्वस्तविभूषणाश्च कौतूहलेनापि भृताः परीयुः ॥ १५ ॥

प्रासादसोपानतलप्रपादेः काञ्चीरवे नृपुनःखर्मेय ।

विभ्रामयन्त्यो रट्टपचिसंघान्बोन्धवेगाच्च समाधिपत्न्याः ॥ १६ ॥

कासाञ्चिदासानु वराङ्गनानां ज्ञातत्तराणामपि सीतसुकानाम् ।

गतिं गृहत्वाज्जट्टविशालाः शोषीरथाः पीनपयोधराश्च ॥ १७ ॥

शीघ्रं समर्थापि तु गन्तुमन्या गतिं निजयाह दधौ न तूर्णम् ।

क्रिया प्रगल्भानि निगूहनात् रट्टः प्रयुक्तानि विभूषणानि ॥ १८ ॥

परस्परौत्पीडनमिच्छितानां संमर्दसंशोभितकुण्डलानाम् ।

तासां तदा सस्त्रनभूषणानां वातायनेष्वप्रशस्यै बभूव ॥ १९ ॥

वातायनेष्वस्तु विनिःसृतानि परस्परौपासितकुण्डलानि ।

स्त्रीणां विरेजुस्तु खपङ्कजानि हर्म्यश्विषपङ्कजानि ॥ २० ॥

ततो विमर्द्युं वतीकलापैः कौतूहलोदघाटितवातायनैः ।

श्रीमत् समन्तान्नगरं वभासे विद्यद्विमानैरिव साप्सरसीभिः ॥ २१ ॥

वातायनानामविशालभावादन्वोन्मगच्छापिं तकुण्डलानि ।

सुखानि रैजुः प्रमदीक्षमानां बद्धाः कलापा इव पङ्कजानाम् ॥ २२ ॥

तस्मिन् कुमारं पथि वीक्षमाणाः स्त्रियो बभूवामिव गन्तुकामाः ।

उर्ध्वान्सुखाच्च नमुदीक्षमाणा नरा बभूवामिव गन्तुकामाः ॥ २३ ॥

दृष्ट्वा च तं राजसुतं स्त्रियस्ता जाञ्चल्यमानां वपुषा त्रिधा च ।

धन्यस्तु भार्तेति शनैरवीचन् गृहैर्मनोभिः खलु नावभावात् ॥ २४ ॥

In the lists above, Prof. Cowell thinks sl. II of Kalidasa is directly taken from sls. 19 and 20 of Asvaghosha, and the entire description in the former is suggested by that in the latter. I see, however very little in common in the two descriptions except the fundamental idea that female rushed to have a look at the prince. The rush of females towards windows and terraces to witness marriage processions, is of every day occurrence to every city in India, and no Indian is in need of this idea of a rush of females being put into his head by another person. The details of the description will of

course vary with the writer. In the above, we have only two points of details that are common...the idea that with the female faces crowding there, each window looked as if decorated with so many lotuses and the remark made by the females. We have to find out to whom these are due...to Asvaghosha or to Kalidasa.

Before proceeding further, we note that all the slokas quoted above from the *Raghuvamsam*, along with a very large number of other slokas not quoted, occur in the *Kumarasambhavam* also with slight verbal changes where necessary to suit the context. Besides, there are several others in the two poems, *Kumar* and *Raghu*, which embody the same thought in different words. When an author repeats in one book what he has written in another, it is a sure sign that he is repeating his favourite ideas. On this consideration, the presumption is that Kalidasa is the author of these common ideas; if he were not, he would not have paraded them in this fashion. The thief does not make a display of stolen goods.

On the other hand, an examination of Asvaghosha's *Buddhacharita* shows that with all his mastery of the language the writer is poor in ideas. Fine ideas abound in his work it is true, but in almost every case I have been able to trace them to Valmiki or Vyasa, or Kalidasa. Asvaghosha is an expert in adapting other people's to serve his own purpose. His description of the scene as quoted above is apparently a nice piece of poetry. But it does not contain a single idea which Kalidasa has not expressed in his works. The difference is that the ideas are scattered in Kalidasa but focussed in Asvaghosha. Let me try to prove what I say.

The 15th verse of Asvaghosha quoted above presents the picture of women with their jewellery misplaced (इत्तान्विच्युत) through ergerness, and with their progress hampered by the waist-chain which has slipped down.

Kalidasa describes the misplacing of jewellery in Kumara. 1. 4.—“यथाशरीरविभ्रमखनानाम् &c.” The waist-chain interfering with motion is described in Kumara III. 35—“ससा नितम्बादवलम्बनाना पुनः केशरदामकाशीम् ।”

The idea of haste expressed by this sloka of Asvaghosha does not seem to suit the occasion. Preparations for the prince's going out were going on for days as is obvious from verses 3, 4, 5. The time for the start was also fixed (see verse 6). Verses 10, 11, 12 show that the prince's chariot was moving very slowly (शनैः शनैः राजपथं जगद्दे) with a view to give an opportunity to such of the citizens as wished to have a good look at him. The citizens too, males and females, came out of their houses and prostrated themselves before him. The females of position waited upon their elders for permission to go up to the roofs of the houses to witness the prince pass (sl. 14). Up to this point, every thing was progressing leisurely. But all on a sudden people had to be roused from sleep; they had to dress dreamily and jewellery got misplaced (sl. 15). The prince did not pass at midnight and it is difficult to understand the sleep in high quarters.

Asvaghosha's verse 16 says—So many females rushed together that the tumult and clinking of anklets frightened the birds in the house.

Exactly the same scene is given by Kalidasa, in Raghu XVI, 56—

सा दीरसीपानपथावतारादन्धोऽन्धकियूरविचट्टिनीभिः ।

सन्तुपूरधौमपदाभिरासीदुद्विगडंसा सरिदङ्गनाभिः ॥

Here, in Asvaghosha the roof and the stair-case resounded with the noise of hasty footsteps: Does not this imply people, running up the steps. But in the previous verse the females are described as obliged to move slowly (सुसकाशीगुणविप्रिताः) । Verse 16 assumes not only great speed but a jostling crowd

also (अन्वोन्ववेगाच्च समाधिपन्नाः) । There was no occasion for the crowd. It was not that every house was celebrating a marriage at the time to account for the presence of so many females.

Kalidasa's sloka on the other hand describes the जलक्रीडा of the inmates of the vast harem of prince कुश in the river सरयु and suits the occasion very well.

(Asvaghosha—verse 17). The picture is that of females eager to run fast but unable to do so because of their heavy hips and breasts. This is just the picture we see in Kumara. I. II.—

उद्वेजयत्यङ्गुलिपाणिभगान् मारीं शिलीभूतहिमैऽपि यत्र ।

न दुर्बलश्रोणपयोधराणां शिन्दन्ति मन्दं गतिमश्रुस्त्राः ॥

(Asvaghosha, verse 18). Obscene ; for an exact parallel, however, see Kumara, VIII. 87. This too of Asvaghosha is incongruous. She should not have thought of this at a time when she was so eager to see the prince. Besides, with the eye of all on the prince, there was none there to notice her.

(Asvaghosha, verse 19). Crowd—Jingling of Jewellery—Tumult at the windows. This is almost a repetition of verse 16 and is fully met by the verse from Raghu XVI, 56.

(Asvaghosha, verse 20). Crowd so great that ear-rings came into contact. The face thrust out through the windows looked like so many lotuses attached to the houses. Compare Kalidasa sl. 11. above.

(Asvaghosha, verse 21). The houses looked like so many heavenly cars, and the females like celestial nymphs in the cars.

Kalidasa has a similar idea when he says in Raghu VI, 1. that the princes at the Svayamvara ceremony of Indumati, seated on stages, looked like so many gods seated on celestial cars—

स तत्र मध्ये मनीषवेवान् सिंहासः स्यादुपचारवत्सु ।

वैमानिकानां मरुतामपश्यदाकटलीलाप्ररलीकपालान् ॥

(Asvaghosha, Verse 22). Crowding at the windows—Earrings in contact—Faces like so many lotuses bound into a bundle. Compare Kalidasa sl. 11, above.

As I have already remarked the occasion was not one on which every house was expected to be overcrowded. Hence verses 19 to 22 of Asvaghosha will take a lot of explaining. Moreover, if we remember that the females had permission to get up the terraces (See verse 14), the necessity for overcrowding the windows is not clear.

Thus, though Asvaghosha's ideas considered singly, are fine, they either do not suit the occasion, or clash with one another. His entire scene is a piece of patch-work poetry, rather clumsily done up with the seams clearly visible.

The suspicion is unavoidable that the ideas are borrowed from Kalidasa in whose work they all occur, but the context being different, their combination in Asvaghosha has produced a heterogeneous mass.

(Asvaghosha, verse 23). All were so eagerly looking at the prince that the females appeared as if they wanted to go down and the males as if they wanted to go up.

Just now I do not recollect where I have seen this in Kalidasa, though the idea seems to be a familiar one. Also cp. "वसुन्धरा दिव्यपदमध्यावरोहरजङ्गलेन" Rag. XVI. sl. 25.

(Asvaghosha, verse 24). Seeing the beauty of the prince the females exclaimed—"How lucky must be his wife."

See Raghu 12 above. Also compare Kumara VII. 65—

स्थाने तपो दुश्चरमेतदधर्मपथं या प्लवयाऽपि तहम् ।

या दास्यत्यस्य कर्मित् नारी सा स्यात् कृतार्था किमुताऽन्यथा ॥

The postscript in Asvaghosha दृष्टं मनीषिः खलु नान्यमावात्—with a chaste heart and not from any other motive—is suspicious. It looks like a fling at Kumara, quoted above, in which the remark या दास्यत्यस्य etc., does not indeed appear to be wholly

innocent. Kalidasa too has altered the second half in Raghu so as to have no room any longer to doubt the motive of the females. Had Asvaghosha's book been before him to guide him as a model, as Prof. Cowell supposes it was, he would not have written या दासामथसा लभेत in Kumara. This slip and the subsequent correction in Raghu seem to be in themselves proof positive that Kalidasa supplied the original which Asvaghosha copied.

EVIDENCE OF THE MALAVIKAGNIMITRAM

The concluding verse (भरतवाक्य) of the Malavikagnimitram perhaps the first drama by our poet, has in the half stanza—

“आशास्यमभ्यधिगमात् प्रभृति प्रजानां सम्पद्यते न खलु गोत्ररि नाग्रिमिवे ।”

It differs in character from the भरतवाक्य of all existing dramas those by the poet himself not excepted. The difference seems therefore to be intentional.

The points of difference are :—

(1) It speaks of a particular king अग्रिमित्त, while other dramas refer to society in general.

(2) It is not an आशिस् at all.

The language is—“Since the accession of Agnimitra no one can say that his prayer has not been granted,” Compare this with the words of the Vikramorvasiya—“सर्वं कुरुतु दुर्गाणि सर्वो मद्राणि पश्यतु । सर्वः कामानवाप्नोतु सर्वः सर्वं नन्दतु ॥” The change is remarkable and cannot but strike the most casual reader.

Add to this that the Malavikagnimitra speaks of Agnimitra here in the present tense—सम्पद्यते is the word used, not समदत्त—one gets what one asks for—is strong enough. But the poet is not satisfied, he puts it in a stronger form with the addition of two negatives—आशास्यं न सम्पद्यते न । Even now he thinks a further strengthening is necessary and adds the intensive word खलु । Really the whole thing looks like a challenge to the audience to send up any of its members to

say that such and such prayer of his was not granted on such and such occasion.

The language is obviously that of an ardent admirer of अग्निमित्र ।

Well then we shall not be wrong perhaps to say that Kalidasa was the court-poet of अग्निमित्र and lived at विदिशा in the second century B. C.

This explains the Bhita-Medallion and shows the groundlessness of the suspicion of the Archæological department.

RECAPITULATION.

I conclude with a summary of the results I have tried to establish—

(1) That the current theory which place Kalidasa in the fifth century A. D. is untenable.

(2) That from the Bhita-Medallion it ought to be obvious that Kalidasa lived before Christ.

(3) That from the absence of artificiality in his style he appears to be older than the Girnar and Nasik inscriptions of the 2nd century A. D. This corroborates (2).

(4) and (5). That from the history of certain words, Sanskrit seems to have been the spoken language of the learned at the time of Kalidasa. From the free use of Vedic forms in his writings the poet seems not to have been influenced by Panini's grammar and to belong to the post-Paninian period of transition from Vedic to Sanskrit literature which probably extended from 300 B. C. to 100 B. C. This is another confirmation of (2).

(6) That from allusions to Buddhism and its patronage by royalty in the Sakuntalam, the poet seems to have flourished soon after Asoka. This too points to the period 300 to 100 B. C. and confirms (2).

(7) That from consideration of style, taste &c. our poet seems to have been older than Asvaghosha, the Buddhist poet of the 1st century A. D. which again supports (2).

(8) That the *Malavikagnimitram* seems plainly to indicate that Kalidasa was the court poet of king Agnimitra in the second century B. C.

(9) N. B.—from the two slokas of *Raghu* VI. (e. g.—*अयो-
रगाखास्य पुरस्य नाथं देवसदृशमेव । इत्यकोरचि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद
भोज्याम् ॥ पाण्ड्योऽयमसापितलम्बहारः कृपतारङ्गरागो हरिचन्द्रेण । आभाति बाला-
तपरक्तमानुः सनिम्नरोद्धार इवाद्रिराजः ॥*"), some modern critic remarks that in Kalidasa's days the capital of the Pandyas was a city called *Uragapura*. This *Uragapura* is *Uraiya* in prakrit which as history says is the most ancient capital of the pandyas (Colas). Cola, Pandya, Kerala etc. are south Indian tribes. Chronicle also repeats that the Pandyas were in supreme ascendancy up to first century A. D. till they were overthrown by Karikala. And there are also reasons to believe that Kalidasa in his description of the Pandyas as lord of the south with their capital at *Uragapura* must have referred to their prosperous reign during 1st century B. C. for our poet does not mention Pallavas the supreme rulers of the south in the 5th century A. D. The following sloka of *Raghu* IV (e.g. *'द्विषि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रविरपि । तस्मादेव रवोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेद्विरे ।'*) also shows that the Pandyas alone were supreme rulers in Kalidasa's time. Again in the same sarga of *Raghu* we learn that the king drove Yavanas from Afganishthan. Now it is well-known that there were no Yavanas in the 4th or 5th centuries. It is only in the first century B. C. that we have Yavana-kingdom in the North west. All these also irresistibly point to the conclusion that Kalidasa flourished at a time before the beginning of the Christian era and corroborates (2) above.

II. AN ANALYSIS

LESSONS OF THE SAKUNTALAM

We have already remarked that the Sakuntalam is protest of Brahmanism against Buddhism. It briefly touches the main points of popular Buddhism and places before the audience the Brahmana's opinion on them. It has nothing to do with the philosophy of Buddhism but concerns itself with its popular aspect. Thus the most important point for it to consider is the way in which Buddhism affects people's notion of the existence of God. Direct Perception (प्रत्यक्ष) is the only sort of proof admitted as satisfactory by the Buddhist. But the existence of God is a matter for Inference (अनुमान). As such it is not indisputable. Hence it is waste of time to discuss whether God exists or not. The question is better left out of consideration altogether.

The poet's reply to this is that in the first place, there is unimpeachable Testimony (आप्तवाक्य for the existence of God; note the word आहुः—declare—in यमाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति and in वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषम्). The witnesses had direct Perception (प्रत्यक्ष) of God. To us His existence is evident from the manifestations around us (e. f. प्रत्यक्षामिहानुभिः प्रपन्न ईशः; परिगतशक्तिर्नीललोहितः). Besides, such of us as are steady in their devotion are allowed the privilege of having direct Perception of Him (c. f. स्थिरभक्तियोगसुखमः स्वाहः).

Again, the discussion of this question is a necessity. It is of vital importance both to the Buddhist and the Brahmanas. Re-birth (पुनर्जन्म) is admitted by the Buddhist too. This evil—re-birth—can be avoided by the grace of God alone, who in the plenitude of His power, will sever the कर्मबन्ध of the devotees. Hence it is that the poet ends with the prayer "नमामि च चपयन् नीललोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरासुधुः"—Let Nila-Lohita cause

the cessation of my re-birth. The prayer is put in the causative form. He does not say "Let re-birth cease."

The poet next combats the belief—due undoubtedly to Buddhist teachings—that renunciation of the world (ग्रहत्याग) is a necessity to facilitate meditation (तपसा). Without this the devotee will not merit the grace of God and escape re-birth.

Kalidasa lays it down that the house-holder (ग्रहस्थ) who properly does his duty practises तपस्यार्था every day thereby merits Divine favour. This sentiment he very aptly puts into the mouth of one who has himself renounced the world. Thus a disciple of कण्व says of the king—

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्यं
रक्षाद्योगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्जिनीति ।
अस्यापि यां स्पृशति वशिनश्चारणहन्तरीति
पुण्ड्रः शब्दो मुनिरिति मुहः केवलं राजपूवः ॥

Besides thus promoting the practice of penance, the ग्रहस्थायन secures blessings that are in themselves of no mean value. No lovely sight on earth is comparable to the sight of the son's face. In Act VII we read—

आलस्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासैरव्यक्तवर्णं रमणीयवचःप्रहस्यन् ।
अद्वात्रयप्रणयिनस्तनयात् बहुलो घन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥

The thrill of pleasure from a son's touch is indescribable. Says दुष्यन्त—

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य नात्रोषु सुखं समैवम् ।
का निहंति चेतसि तस्य कुर्व्याद् यस्यायमङ्गान् कतिनः प्ररुदः ॥

Again Kalidasa continues, the man who renounces the world shifts for himself only. He has no thought for his forefathers. How selfish ! Look at the plight he leaves his ancestors in. Thinking of his childlessness, Dushyanta exclaims—

अस्मात् परं यथाश्रुतिसम्भूतानि की नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।

नूनं प्रसूतिविकलेन सया प्रसिक्तं धीतायुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति ॥

Leave apart the consideration for the ancestors ; from selfish motives too one should think twice before renouncing the world. For instance what is to become of the ancestral wealth the would-be Sannyasin has to inherit. It goes to others who had never toiled for it. Dushyanta thus gives expression to this disquieting thought—

अनपत्यः किल तपस्वी । कष्टं स्वल्पनपत्यता...एव भीः सन्ततिच्छेदनिर्वलम्बना
मूलपुरुषावसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ते । समाप्यन्ते पुरुषं शश्विष एष वृत्तान्तः ।

Here the poet meets a possible rejoinder of the Buddhists viz : Let one beget a son and then take up sannyas as शकासिंह did. Hold ! says the poet. Have you thought of your dependants, the कुटुम्ब whom it is your duty to maintain ? Apparently you have not. Considerations of self should come last to the Brahmana. Complete sacrifice of self should be the guiding principle of the Brahman's life. Learn to think of others. Rear your child, see that he is able to take care of himself and to succour distressed relatives, then go out by all means. Thus Kanya says to Sakuntala—

भूत्वा धिराय चतुरन्तमहीसपत्नी दीप्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।

भर्ता तदपि तकुटुम्बभरिणं सार्धं शान्तिं करिष्यसि पदं पुनरायमेऽङ्गिन् ॥

Lastly the Buddhists deny the efficacy of sacrifice and describes them as due to the desire of wily Brahmanas to secure a source of livelihood to themselves at the expense of a credulous society. Against this the poet place the testimony of no less a personage than भारीच the father of Indra who thus speaks of the utility of sacrifices—

तव भवतु विहीनाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु त्वमपि विततवृष्टः सुनिर्णः प्रीणयस्व ।

युगशतपरिवर्त्तानि वमन्वीऽन्यत्कृत्य नैयतमुभयलोकानुयुगवृष्टाधनौयैः ॥

As to the cupidity of the Brahmanas, Dushyanta himself declares that he gets more from the ascetics than from the classes—

यद्विप्रैर्दत्तं वर्णभ्यो नृपाणां त्रयं तद्वनम् ।

तपःपटु मायमन्त्रं ददत्यारण्यका हि नः ॥

Brahmanas, as a class instead of deserving contempt as the denunciation of the Buddhists imply, deserve the highest respect. Expression of this sentiment occurs frequently in the Sakuntalam. सरस्वती श्रुतिमहतां महोद्यताम् is only one instance out of dozens. Disrespect towards a Brahmana, intentional or unintentional, leads to awful consequences as is seen from the sufferings of Sakuntala through the curse of Durvasas.

These are some of the teachings of the Sakuntalam in its capacity as an antidote to Buddhism. I purposely pass over illustrations of the law of कर्म and other things it has in common with Buddhism. The lessons are worked into the body of the text not merely without the obtrusiveness of a sermon, but with the highest dramatic skill that leaves lasting impressions with the reader though he is all along not even aware of their presence there.

THE CHARACTERS

(a) Dushyanta—Dushyanta is the principal male character in the drama. In him the poet gives us the Brahmanical ideal of a man and a king, He is a model both physically and morally.

His physique is impressive. The ascetics exclaim on seeing him—

नैतच्चित्तं यदयमुदधिग्रामसौमो धरित्रीम् ।

एकःकृतस्त्वं नगरपरिध्रष्टांश्चक्रामुत्तमम् ॥

His charioteer compares him to Siva himself—

कृष्णसारे ददन्त्यस्त्वयि चाधिन्यक्तुं के ।

मृगाशुसारिणं साक्षात् पश्यामो व पिनाकिनम् ॥

Even the gods look at him with wonders. Aditi says of his stature—सम्भावनीयानुभावा यस्य आकृतिः ।

His body is capable of bearing great physical strain—रवि-किरणसहितं केशश्लेशैरभिन्नम् । With all this he is of an uncommonly attractive appearance (c. f. "मधुरगन्धोराकृतिः", "अहो दीपतिमतीपि-विश्वसनीयताया वपुः", "एवमुत्तुक्तोऽपि प्रियदर्शनो देवः", "स्थानं खलु प्रत्यादेश-विमानितापि अस्या कृते शकुन्तला क्लाम्यति" &c.)

Perfect mastery of the weapons of war is of course one of his accomplishments. He is a delightful conversationist too (c. f. "चतुरं प्रियं च आलपन् प्रभाववानिव लक्ष्मिः") । Besides, he is a keen observer (c. f. "नौबारा शुकगर्भकोटरमुखधृष्टाक्षरुणामघ" &c. "यद्वा-लोकि सृष्टं व्रजति सहसा तद्विपुलताम्" &c. "शैलानामवरीहतीव शिखरादुधज्जतां मेदिनी" &c), an appreciative lover of nature (c. f.—

कार्यसैकतलीनहंसमिथुना खोतोवहा माखिनी

पादास्त्रामभितो निधमहरिणा गीरीगुरोः पावनाः ।

शाखालम्बितवल्कलस्य तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः

यद्गच्छे कृष्णमृगस्य वामनयनं कच्छयमानां मृगीम् ॥" &c.)

and also an ardent admirer of the sublime (c. f. प्राणानामनिखिल-वसिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने &c.). He has thus the makings of a first class painter and practises that art with great success (c. f. "एषा राजर्षिर्निपुणता जानते सखी मे अग्रतो वसति इति") ।

Dushyanta's moral side is not less developed. Always ready to succour the distressed (c. f. "आर्तं ताणाय यः मध्यम्" &c. "आर्तानां भयमपन्नमासधन्वा" &c.), he takes special delight in removing hindrance to the rites of the virtuous (c. f. कृतो धर्म-क्रियाविघ्नः सतां रचितरि लयि" &c. "किं तावद्व्रतिसाधुपीदतपसां विघ्नं कपो दूषि-तम्" &c). A warm friend he does not hesitate even to risk his life in furthering the cause of his friend. Compare—

सुखपरसा हरेरुभयैः कृतं विदिवसुहृत्तदानवकण्ठकम् ।

तव शरैरघुनानतपर्वभिः पुरुषकीसरिण्य पुरा नखैः ॥

He is a loving and considerate husband and an affectionate father. Practice of virtue and constant thinking of virtuous acts have banished dishonest ideas from his mind. So much so that not only does his mind not incline to what is not virtuous, but he can know with certainty that whichever way his mind inclines that must be the right course. He has reached that stage towards perfection when likes and dislikes regulate the moral code (c.f. "असंशयं चतुपरिवृत्तमा यदायं मद्यामभि-
लाषि मे मनः" etc. "कामं प्रत्यादिष्टां चरामि न परिचर्यं मुनेस्तनयाम् । बलवत्
दूयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम् ॥") His regard for the Brhmanas is unbounded.

Such is Dushyanta as a man and Kalidasa's ideal of a man.

As a king, Dushyanta does not brook the existence of a rival ruler (c. f. "—उदधिग्रामसीमां धरित्रीर्धोकः कृतसां नगपरिचम्रांश्च बाहुः
भुनक्ति" etc.). He is upright, always guarding the good against the aggressions of the wicked (c. f. "निवमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदङ्कः
प्रशमयसि विवादं कल्पसि रक्षणाय" etc). He considers his kingdom as a vast household of which he is the head, the subject the members. Compare—

"प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्वयित्वा निवेवते शान्तमना विविक्षुम् ।

युधानि सन्तार्य रविप्रतपतः शीतं दिवा स्थानमिव हिपेन्द्रः ॥"

"येन येन विगुण्यन्ते प्रजाः क्षिण्येन बन्धुना ।

स म पापाहते तासां दुष्यन्त इति प्रुथ्यताम् ॥"

He personally supervises the daily administration of justice in his capital and does not leave it wholly to the ministers (c.f. "वेववती, सङ्घनादमात्यमाचार्यपिशुनं ब्रूहि चिरप्रबोधान्न सन्धा-
वितसंस्थाभिधर्मासनमज्जासितुम् । यत् प्रत्यवेक्षितं पीरकायमार्येण तत् पत्रमारीष्य
दीयतामिति" etc). There is evidence to show that he arranged tours to check the work of his representatives in the provin-
ces. Thus when asked by अनसूया to explain his presence at the

hermitage, that plea of a tour is offered and taken as a perfectly natural explanation (c. f. “यः पौरवेण्यं राज्ञा धर्मोपकारे नियुक्तः सोऽहमविप्रक्रियोपलब्धाय धमारण्यसिद्धमायातः etc.). Hence everything goes right under his rule (c.f. “न कश्चिद्विद्यानामपक्वोऽपि अपचं भजते” etc.)—He firmly believes that the wicked do not exist in his kingdom and is shocked to hear his friend माधव overpowered by some wicked person.

His power was almost unbounded and was answerable to no one on earth, except his conscience, for what he did. In these circumstances the conscience must be well-nigh superhuman to keep its possessor in the path of virtue regardless of temptations. The poet has given two instances that appeal to two of the least resistible among the baser instincts of the human mind; and on each occasion his hero has come out with untarnished glory.

A millionaire dies childless; minister decides that his entire property reverts to the state, and reports accordingly. Dushyanta reverses the decision and directs that enquiries be made about the truth of a certain vague rumour that one of the wives of the millionaire was with child. Any modern court would laugh at Dushyanta and leave it to the child in the womb to come out and fight it with the state !*

A lady of distinguished parentage, nobler than that of the king himself, of fresh youth and unparalleled beauty, is brought before him by relatives as his wedded wife. He however does not remember having married her. But her beauty deeply impresses him. Compare—

इदमुपगतमेव रूपमल्लिकान्तिं प्रथमपरिगृहीतं साद्वदति व्यवसान् ।

भरत इव विभाति कुन्दमल्लसुधारं न खलु सपदि भीकं नैव शक्नोमि ह्यनुम् ॥

The lady herself declares the marriage. Her kinsmen, including among them a venerable sage bear witness to the

* Adopted by Prof. Gajendragadkar, (P. 264. Notes.)

marriage. In fact, there is absolutely no room for scandal in admitting her as wife. Yet the king disowns her because his conscience does not say she is his wife. The strength of character astounds the simple Warder who exclaims "यद्वा धर्माविधत्ता भवतुः...कोऽन्यः विचारयति"। When the lady is about to be thrust upon him by her relatives, the king proudly declares "भोः किमवभवती विप्रलभसी ।

कुमुदान्वेव शर्माकः सविता बोधयति पञ्चजान्येव ।

वशिनां हि परपरियुद्धसंश्लेषपराङ्मुखी हृत्तिः ॥

This is family-pride which makes him believe that a descendant of पुरु is incapable of even thinking of vice (c. f. "वयस्य न परिहार्यं वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते", "विनिपातः पौरवैः प्राप्यते इति न ग्रहेयसीतत्" etc.)

(b) Kanva - is to a certain extent the complementary of Dushyanta. Filial love is only partly illustrated by the latter. Dushyanta's affection for Sarvadamana may be due to the absence of male issue to perpetuate his race. Kanva's tenderness towards Sakuntala, is however, is as genuine as it is remarkable; because he is merely her fosterfather and not the true father.

As a sage, Kanva had prevision of what was going to happen to Sakuntala (c. f. तपःप्रभावात्प्रत्यक्षं सर्वमेव तदभवत्...अतः खलु मम नातिशङ्क्यो मुनिः" etc). Possibly this deepened his emotion at the time of her departure,... He greatly moved when he says "अनस्ये गतवती वां सङ्घर्षमचारिणी"*। The single word गतवती speaks volumes. His affectionate nature stands fully revealed in the words—

"शममेव्यति मम शोकः कथं नु वत्सं त्वया रचितपूर्वम् ।

उटजहारि विरुटं नीवारवलिं विलीकयतः ॥"

गच्छ शिवास्ते दयानः सन्तु etc.*

* गच्छ and गतवती here tax the actor's skill to the utmost and justify the words प्रतिपादनाधीयतां यत्रः etc.

Yet Kanva is not affected like an ordinary house-holder. He feels it like a sage. While he feels it, he analyses the feeling. Thus he notes that his heart throat and the senses are not what they were. This surprises him. He marks the changes and traces them to their origin. Thus—

यासाव्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः क्षभितवाप्यष्टिकलुषस्त्रिन्नाजङ्गं दर्शनम् ।
वैकल्यं मम तावदौदृशमहो खेहादरणीकसः
पीडान्ते गृहिणः कथं नु तनयाविच्छेददुःखे भवे ॥

This introspection while the emotion is in progress, marks the sage.

The sage is a perfect master of wordly affairs (c. f. वनौक-
सोऽपि लौकिकश्च वयम etc.). His advice to Sakuntala and message
to Dushyanta are gems of wordly wisdom. Compare—

यद्युपस्थ गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजनै
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा ख प्रतीपं गमः ।
सूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजनै भोगेष्वनुत्सुकिनी
यान्तं प्रव गृहिणीपदं युवतयो वामिः कुलसमाधयः ॥

and

अस्मान् साधु विचिन्त्या संयमधनानुष्ठैः कुलशासनः
लव्यस्थाः कथमप्यवान्धवक्त्रतां खेहप्रवृत्तिच ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं बभूवन्मुभिः ॥

The study of the play of human feeling too is not neglected by him (c. f. अभिजनवती भर्तुः श्लाघ्यं स्थिता गृहिणीपदे

विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिचक्षमाकुला ।
तनयमचिरात् प्राचीवाकं प्रसूयन् पावनं
मम विरहनां नलं वत्सं यत्नं शण्डिसासि ॥)

He condemns the apathy of ordinary people towards a female child. A daughter is to him a trust property ; as trust property has to be looked after with greater care than one's own property, so a daughter has to be treated with greater tenderness than a son until she is united to a suitable husband. Compare—

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामय संप्रैथ्य परिग्रहितुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकामं प्रत्यपि तन्यास इवान्तरात्मा ॥

(c) Madhavya—Madhavya is the jester, but he does not jest. He is not introduced with a view to illustrate any particular moral principle. A cripple and an idiot, he does very little work himself, but furnishes others with opportunity to do their work. For instance, when the king is in a fix and finds he has to disobey either, his mother or the ascetics, Madhavya acts as his deputy and indirectly helps the king in the pursuit of his love. When told by the king that the Sakuntala-affair, was joke (c f. परिहासविज्ञितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः) he believes it, acts according to this belief, and thus indirectly becomes a material helper in the development of the plot.

Again, when sent to soothe Hamsapadika, through sheer idiocy he suffers himself to be seized by her and detained while Sakuntala is brought in by her relative and dis-owned by the king. This would not have been if Madhavya were present before the king at the time. The fool knew that there was the risk of detention. Yet he was taken (cf. गृह्यतीत्य तया परकीयैर्हंसैः शिखण्डके तावमानस्य अक्षरसा इव वीतरागस्य नास्ति इदानीं मे मीचः &c.)

Yet again at the approach of Vasumati it is Madhavya who runs away with protrait of sakuntala and gives Matali an opportunity to rouse the king from his lethargy.

(d) Sarngarava—Saringariva is the foremost of Kanva's disciples. He leads the party escorting Sakuntala. Kanva has confidence in him he delivers his message to Sarngarava.

This young anchroite thinks that the ascetic is the highest being on the earth, and has supreme abhorrence for every thing non-ascetic (o. f. तद्यदीदं शत्रुपरिचितविविक्तं मनसा जनाकीर्णं मयि हृतवहपरितं यदस्ति) । The respect which others show to the ascetic is naturally his due from every good man (o. f. भी महा-ब्राह्मण, काममेतदभिनन्दनीयं तथापि वयमतु मध्यस्थाः etc.).

Owing to this exalted notion of the superiority of his own order, he brooks no contradiction, not even from the lord of the earth. Nay, he does not hesitate to hint that if he were Kanva, he would have made the king feel the power of asceticism the moment he came to know of his wedding. Compare—

कृताभिमर्शाननुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मूर्ध्निर्भिमान्यः ।

सुष्टं प्रतिपाद्यता स्त्रमयं पादोक्तो दसुरिवासि येन ॥

He gives vent to his contempt of kings and courts while saying सुतं भवद्भिरधरोत्तरम् ।

पालन्दनः शब्दमशिक्षितो यत्स्याप्रसाधं वचनं जनस्य ।

परातिसम्मानमधीयते दैविद्येति ते सन्नु क्लिष्टप्रवाचः ।

Thus with all his learning and asceticism he proves a bad peace-maker.

(e) Saradvata—Saradvata's position among the disciples of Kanva is second only to that of Sarngarava. He is of an entirely different disposition. He has no contempt for the people, he pities them. Compare—

“अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिनिव प्रवृत्त इव सुप्तम् ।

वह्निमिव स्वेरगतिकं नमिह मुखसङ्गिनमवैमि ॥”

Cool and self-possessed, he is practical and to the point. When Sarngarava works himself up to a white heat, Saradvata at once puts a stop to the quarrel by the most relevant suggestion, possible at the time (o. f. शत्रुरव विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले, वक्तव्यमुक्तमयानिः अथवावभवानिवमाह । दीयतामर्थे प्रत्ययप्रतिवचनम् ।) Again when Sarngarava a second time joins issue with the

king, Saradvata with great decision of character comes to the rescue, saying 'गङ्गा रत किमुतरेण । अनुहिमो युगनिद्योगः । प्रतिनिवर्तमाने वयम् । (राजनं प्रति)

तदेवा भवतः पत्नी त्यज वीर्यं गङ्गाया वा ।

उपपन्ना हि दारिषु प्रभृता सर्वं तौमुखी ॥

गीतमी गच्छायतः" । The lead is here wrested from Sarngarava's hands and it is Saradvata that practically leads the party in its homeward march.

(f) Sakuntala—Sakuntala is the poet's ideal of a woman. Her beauty is incomparable (c. f. "मानुषेषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सुन्दरम्" etc. "पितृ निवेद्य परिकल्पितसत्त्वयोगा रूपोद्भवेन मनसा विधिना कृता तु" etc.). But perfect beauty, as we have seen in the case of Dushyanta, has its physical as well as the mental side. Hence all the distinctive traits of the female mind are illustrated in Sakuntala. Her timidity gives the king an opportunity to introduce himself (c. f. "चक्षुरोपेयमात्मनं दर्शयितुम् etc.). She is affectionate even to the inferior creation. The trees and shrubs of the hermitage are brothers and sisters to her ; c. f. "पतिं मे सौदरस्येऽपि एतेषु" etc.

"पातुं न प्रथमं व्यवसति जलं शुभाश्वीतिपुत्रा ।

नादत्ते प्रियमखनापि भवता स्नेहेन या पल्लवम् ।

अथ वाः कुसुमप्रसूतिप्रसवे यस्या भवतुतसुखः

सिधं याति यकुन्तला पतिगृहं सर्वं रतुजायताम् ॥"

She is a tender and expert nurse. Compare—

"यस्य त्वया व्रणविरोपणमिह, दीनां तेषां अविध्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।

ग्रामात्कुसुमप्रसूतिविद्धिं तकी जहाति सौम्यं न पुनकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥"

"अचिरप्रसूतया जनन्या विना विवर्द्धित एव" etc.

She cannot leave the hermitage without bidding farewell to the creeper वनज्योत्स्ना । She weeps when parting with the little fawn. Her eagerness to meet her husband still leaves

room for an overpowering anxiety for the poor doe that is nearing the period of delivery.

So liberally endowed with the womanly virtues, she is unconscious of her merit (c.f. "अयि आत्मगुणवसानिनि" etc.), of her filial love, it is enough to say that she makes even Kanva exclaim—

"यमनेयति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

चटलद्वारि विहृतं नीशरबलिं विलोकयतः ॥"

As wife, Sakuntala seems to have resolved to live up to the ideal held before her by Kanva. We have no occasion to judge her in relation to her elders, co-wives, and attendants. But as regards her husband, the celebrated line—मत्तुः विप्रकृतापि रोषयत्या मा अ प्रतोषं ममः—has never been since uttered before a more willing and capable pupil. In the face of the gravest insult, when she was apparently most meanly विप्रकृत, she could not use a word harsher than अनार्य towards her husband. When the fatal decision was finally announced, she only said "ममवति वसुदेदिहि मे विवरम्" and blamed not her husband, the author of her misery, but her destiny (c.f. "मा निन्दन्तो ह्यानि भाग्यानि बाह्या वाङ्मत्-क्षिपं कन्दितुश्च प्रहता" etc.) like another model woman, Sita, who—

"न चावदद्भर्तुं रवणं मायां निराकरिष्यामि जिनाह्वतेऽपि ।

आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं पुनः पुनर्दुःप्रकृतिनं निनिन्द ॥"

Both observe austerities after being discarded—Sakuntala like a poor mortal "वसनेपरिधुसरे वसाना नियमचाममुखी हतेकवणिः" but Sita with the divine resolve—

"साहं तपः सूर्यं निविष्टदृष्टिर्बुद्धं प्रसूतेचरितं यतिभिः ।

भूयो यथा मे जन्मनान्तरेऽपि तमेव भर्ता न च विप्रयोजः ॥"

(g) Anasuya—Anasuya and Priyamvada are about the same age as Sakuntala and almost as beautiful (c.f. "चक्षो मधुर-मासो दधनम्" etc. "समवयोऽपरमवोयं मवतीनां सौहादम्" etc. "लिङ्गवामवली

हृद्यन्ते सर्वाश्च दृग्नीयाः" etc.). Mentally too the three resemble one another with just a shade of difference.

Priyamvada is the most sprightly, the most quick-witted of the three. Anasuya is the most reserved and the least shy and timid. Hence we find that on the sudden appearance of the king Anasuya is the first to recover self-possession. She receives the king and arranges for the rites of hospitality.*

Priyamvada is more confiding. Anasuya more suspicious or rather circumspect. One is sanguine, the other apprehensive. Priyamvada thinks more of the present, Anasuya more of the future. Hence Anasuya is provident (c. f. एतन्निमित्तमेव कालान्तरवत्ता निमित्ता तथा कैशरमालिका" etc.). While Priyamvada is busy expressing her satisfaction at the union of Dushyanta and Sakuntala, Anasuya is negotiating with the king for the future happiness of her friend (c. f. "वयसा बहुवत्तमा राजानः श्रूयन्ते यथा भाव्योः प्रियसखी वम् जनशोचनीया न भवति तथा निर्वाह्य" etc.); while Anasuya is apprehensive (c. f. "प्रियं वदं यद्यपि मान्यवैष विधिना... निर्वृतं मे हृदयं तथापि एतावच्चिन्तनीयम्" etc. 'अथ सरजर्षिः... नगरं प्रविश्य... इतो गतं हस्तान् अरतिं वा न वा" etc.). Priyamvada is confident (c. f. "विद्यमा भव । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिना भवन्ति" etc.) Priyamvada cares more for sentiment (c. f. "ताव इदानीमिमं हस्तान् श्रुत्वा न जानि किं प्रतिपत्सते इति" etc.). Anasuya is more practical (c. f. "गुणवते कन्या प्रतिपादनीया इति प्रथमः सङ्कल्पः । त यदि देवमेव सम्पादयति ननु अप्रयासिनं कृताद्यो गुणजनः" etc.). In this respect the friends compare well with the disciples शार्ङ्गरेव and शारङ्गते ।

By virtue of her self-possession Anasuya is more capable of acting at emergencies. We have an instance when Duryodhana has pronounced his curse. Priyamvada is stunned and commences blaming destiny but Anasuya sees the value of time and at once sends off Priyamvada to pacify the rage (c. f. "गच्छ पादयोः प्रथमा निवर्तयेन्नम्" etc.)

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Both are devotedly attached to Sakuntala. But owing to the difference of temperament, Priyamvada is anxious that Sakuntala may for the present be able to bear her grief easily (c. f. "सुखयितप्रच्छिका शकुन्तलासक्त्या गता" etc.) while Anasuya does not think of the present grief at all, but is busy thinking of means to remove the further accession of grief in the future (c. f. "तदितः अभिज्ञानमङ्गलीयकमन्त्रविमुक्तम्" etc.). Indeed Anasuya notices very little of the present. She does not observe with the solicitude of Priyamvada how Sakuntala is suffering or Dushyanta is getting emaciated. When Sakuntala says referring to the present "दुष्करमहं करोमि", Anasuya replies pointing to the future "गुर्वपि विरहदुःखमाशावभः साहयति"।

To Sakuntala, therefore Priyamvada is the more immediately helpful, of the two friends. Consequently she thinks more of her. She refers to her friends saying "प्रियंवदानिशाः सख्यः" not "अनसूयानिशाः"। But precisely for the same reason Kanva has less confidence in Priyamvada and more in Anasuya. When the friends weep, he addresses Anasuya ignoring Priyamvada (c. f. "अनुसूये अलं रुदित्वा ननु भवतोभ्यामिव स्थिरीकर्तव्या शकुन्तला" etc.). He gives the same prominence to Anasuya when calling the friends back to the hermitage after Sakuntala's departure (c. f. "अनुसूये गतवती वां सहधर्मं चारिणी । निर्यह्य शोकमनुगच्छतं माम्" etc.)*

(b) Vasumati—Vasumati plays almost no part in the drama except that owing to her, Madhavya falls in the hands of Matali. However, the poet preaches through her a valuable lesson to good wives (c. f. "काव्यं वा काव्यपिरोधं न परिहरति")।

(i) Sannmati—Sannmati is introduced to remove the suspense of the audience, Sanskrit dramatists avoid a tragic end. The Fifth act closes almost tragically with the disappearance of Sakuntala (c. f. "उत्तचिष्यन्तो ज्योतिरेकं जगाम")। In the Sixth

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Act Sannamati informs the audience that Sakuntala is alive, and is still devoted to Dushyanta (c.f. "अस्य हृते मरुन्मया ज्ञान्यति") that an heir is born to Dushyanta and the continuity of his race is assured (c. f. "सति खलु दीपे व्यवधानदीपेकायमवकारदीपमनुभवति" etc.), and lastly that Dushyanta will soon be reunited with Sakuntala (c. f. "देवा एव त्वानुहासन्ति यथा अचिरं यमं पश्यी मर्त्यामिन्द्रो-प्यतीति" etc.) Sannamati thus soothes the anxiety of the listeners and prepares them for the Seventh Act.

III. THE SOURCE OF THE STORY.

(Containing substance of the drama)

(a) THE MAHABHARATAM.

The story of Sakuntala occurs in the Mahabharatam. King Dushyanta, a descendant of Puru, going out on a hunting excursion, reaches the hermitage of Kanva at a time when the sage is out in quest of fruits. His daughter, Sakuntala receives the king. Questioned by the king she tells him the story of her birth. The king proposes marriage under the Gandharva system. Sakuntala agrees on condition that the issue of the marriage becomes king after Dushyanta; the king then leaves before Kanva's return promising soon to remove Sakuntala to his capital. Kanva on his return learns every thing through his power of asceticism and approves of the marriage.

In the meantime Dushyanta forgets the marriage. Sakuntala is delivered of a boy in the hermitage. The child develops supernatural stature and strength and even when only six years old overcomes wild animal by his prowess. He is therefore named Sarvadamana.

When the boy was still a child Kanva sent him with Sakuntala to king Dushyanta at Hastinapura. Sakuntala reminds the king of his promise. The king instantly remembers all but pretends ignorance. Sakuntala resents the treatment

and as she starts to go back to the hermitage, a celestial messenger in the air confirms her story. The king draws the attention of all present to the voice and accepts Sakuntala with her child explaining to her that he remembered everything the moment he saw her but was hesitating as to how people would take the story without confirmation.

Kalidasa has modified the story materially. Thus in the drama, at the time of Dushyanta's visit Kanva is absent from the hermitage not in quest of fruits as the Mahabharata has it, but on a pilgrimage (which keeps him away for days—a fact of vital importance to the story) to mitigate the severity of an impending calamity to Sakuntala (c. f. "देवनद्याः प्रतिकूलं ज्ञप्तिवृत्तम्" etc.). This prepares us for another modification the curse of Durvasas which is the calamity Kanva has in view.

Next, telling herself the story of her birth—the sort of birth she had—may not be incongruous in the case of a तपस्वी to whom the world is an illusion. But Kalidasa wants a model रहस्यकन्या. He sees the breach of decorum it implies and creates अनमूया to relate the story. Also with a view to bring the romantic element into prominence he has the scene of watering the shrubs.

The meeting of the hero and the heroine and her proposal of marriage in the Maha Bharata is rather abrupt. The poet finds it necessary therefore to make the king stay for a short time in the hermitage before making the proposal. Hence he introduces Acts II and III which offer him several opportunities to dilate upon the विरह of his heroine.

Again as a model रहस्यकन्या it is not proper for Sakuntala herself to work out plans to meet Dushyanta. Nor is it prudent to place the whole burden of it upon one friend only—अनमूया. The other friend प्रियवदा is thus a necessity. Also to

* Next shrubs—Adopted by Prof. Gajendragadkar.

sift the pros and cons carefully, to scrutinise thoroughly the dark side and the bright side of the question. It is necessary that the two friends should be of a different turn of mind so as to discuss matters together from different points of view.

The Sakuntala of the Mahabharata is a thorough तपसी । Marriage to her is a mere question of duty (धर्म) leaving no scope for feeling. Hence there is nothing improper in her dictating at the time of marriage the condition about the succession of her child. Kalidasa's Sakuntala can not do it. The poet however makes his hero childless and absolutely mad brooding over his childlessness. Thus Sarvrdanama's succession to the throne is assured, the only question is how he is to be restored to his father.

* The Mahabharata does not explain why Dushyanta forgets his marriage. This is a vital point. In explanation the poet introduces Duryavas who curses Sakuntala. At the entreaties of Priyamvada the sage declares that the curse will cease at the sight of some token of recognition. The poet provides for this token by making Dushyanta leave his signet-ring with Sakuntala at the time of his departure from the hermitage.

In the Mahabharata, Kanva wants more than nine years before he makes up his mind to send Sakuntala to Hastinapura. As a sage, he alone knew why he waited so long. Ordinary people are apt to suppose that he was indifferent to the welfare of his daughter. Kalidasa's Kanva sends out Sakuntala the very day he learns of her marriage. The haste he explains saying—

‘अर्थो हि कन्या परकीय एव तामेव सम्बन्धे परिचरतुः ।’

‘जातो समाप्तं विशदः प्रकाशप्रथपितन्यासं श्वान्तरात्मा ॥’

The Sakuntala of the Mahabharata is a high-spirited तपसी । She has no hesitation in introducing herself to the king in the audience-hall and personally demanding the legitimate rights.

on behalf of her boy. She wins her cause by her courage, of course she was greatly helped by the fact that Dushyanta was only feigning forgetfulness.

Kalidasa's Sakuntala on the other hand was standing before a king who was hopelessly out of his mind at the time owing to the curse of Durvasas. To add to her confusion she discovered that the signet-ring was missing. By this means the poet provides for her disowning and removal by Menaka, and arranges for the beautiful scene of restoration in Act VII. Thus except the barest outlines of the story (viz. the king's visit to the hermitage, marriage of Sakuntala in Kanva's absence, forgetting the marriage and Kanva's sending of Sakuntala) everything in the drama is Kalidasa's own.*

[N. B.—The significance thus of Durvasas's curse to explain Dushyanta's forgetfulness of marriage is to continue the story for restoration in Act VII and to prepare and to purify Sakuntala so as to surpass all the ladies of the harem. See para above also].

(b) THE PADMAPURANAM.

The story of Sakuntala occurs in the Padmapuranam also. The Purana as it is now is Vaishnava in its teachings and contains the legend of Radha who occupies a very important place in modern Vaishnavism. It is however worthy of note that the name of Radha does not appear in such well-known and professedly Vaishnava works as the Harivamsa, the Vishnupurana and the Bhagavat. The present Padmapurana must therefore be later than these works. Now the present Bhagavata is believed to date from the 12th century A. D. Hence the present Padmapurana coming so late as the 18th century naturally prefers to give the story of Sakuntala after Kalidasa.

Again from the stern asceticism of Sakuntala as she is described in the Mahabharata we may guess what the ideal of

* Thus etc.—Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ascetic life was at the time of Vyasa. In Kalidasa's drama the ideal has changed. Asceticism has lost much of its sternness and indifference, and has become a compromise between its old self and elevated *गर्वस्य*. The austere author of the original Puranas would not have stooped to paint the picture of asceticism we see in the Sakuntalam. The present Padma-purana with respect to this portion, is thus indebted to the dramatist and not he to the Purana.

IV. The (Religious) creed of Kalidasa.

It will not be out of place to dilate in a detailed manner about the religious creed of Kalidasa as distinguished from that of Bhavabhuti and Bhasa as discussed in our editions of Uttaracharita and Swapna or Pratimanataka.

Every individual has a religion of his own and Kalidasa also as an individual specially as a staunch supporter of Brahmanical hierarchy and *ब्रह्मचर्यम्* had a religion of his own; from a deep study of his works let us now consider the characteristic religion the poet entertained in his mind—the religious sect to which he belonged i.e. a determination of the God whom he worshiped and at whose devotion he rose to such an eminence and poured forth such melodious muses. Up to this time all critics have maintained and will maintain that Kalidasa was an out and out saiva. Mrs. Manning with reference to the Vikramorvasiya writes—"The drama commences with what is called a Prelude. The Manager enters and pronounces an address or benediction which like Kalidasa's other preludes indicates that the author belongs to that modification of the Hindu-faith in which the abstract deism of the Vendanta is qualified by identifying the supreme invisible and inappreciable spirit with a delusive form which was the person of Rudra or Siva." (Comp—"एकैवमूर्तिर्विभिन्ने विधा" &c. in K. VII 44 etc.). We shall now examine the view that "Kalidasa was a true votary of Siva."

In the first place we see that the poet opens all his dramas with a salutation of Siva. These benedictory verses give unmistakable signs of his Saivism. But may it not be urged, that as Kalidasa was to depict scenes of true love to his readers, he thought it worth while to worship Mahadeva the true type of ideal love (see Kumar. I sl. 53 and 54), and that the drama may be completed unobstructed. Again as people worship Ganesha to dispel obstacles, so men worship Siva to acquire knowledge. The upanishads say "ईमानः सर्वविद्यासाक्षीयम्". Then perhaps the poet worshipped Siva to add to his treasure—house of knowledge. But a close thinking will show that Kalidasa as a Saiva only and worshipped his ideal god Siva. Every poet begins his work by a true worship of his 'Istadeva' and worshipping one's own 'Ista-deva' is peremptory in the sastras. Just as the Vaishnava Bhaṭṭanarayan opened his Veni-sambhara belauding his Ista deva Vishnu, so also Kalidasa opened his drama worshipping Siva, his Istadeva. Though a saiva he was above narrow sectarianism; see Kum VII.

Kalidasa at the very beginning of his Raghu writes—"अल-
याविषस्य, नौ वागदप्रतिपत्तये । अगतः पितरौ वन्दे प्राबल्योपरमेष्ठरौ" । From this we should not conclude that he worshipped Siva to attain to words and their meanings only. Kalidasa was to write a great poem and during his progress he should not be in want of words—for this very cause he saluted his 'Ista-deva' to have his wish. This as said above is the proper sastric rule and Bhavabhuti too paid respect to it when we find him compose his work with a devotion to his Istadeva.

Again Kalidasa makes Rudra the highest God of Vedanta; the Vikramorvasiya says—वेदाङ्गेषु यमाहुरेकगुणं व्याप्यस्थितोदसी—while on the other hand Mahadeva himself says in his Mahanirvana Tantra that he worships the eternal Brahman, the God of Vedanta which is nothing but consciousness. Thus

still as Kalidasa makes Siva the great God of Vedanta, there can be no tinge of doubt that he was a Saiva.

The Vikramorvasiya further says that Siva is to be sought by those who are desirous of salvation—"अन्तर्य सुसुहृभिर्निर्मित-प्राणादिभिर्गन्तुं". The two lines of the Sakuntala "ममापि च चपयत नीललोहितः पुनर्भवः परिगतशक्तिरात्मन्ः" give strong proof that Kalidasa was desirous of salvation. From these two premises again we come to the conclusion that Kalidasa is one who besought Siva—and we have a perfect syllogism in Darii. The side hint of this view of his is also borne out in his Malavikagnimitra where he says "एकैव यो स्थितोऽपि प्रणतवद्दृष्टेः".

Kalidasa in his Sakuntala and Malavikagnimitra writes thus—"प्रत्यक्षानिः प्रपन्नान्निर्वृतवत्सामिरष्टाभिरीशः," "व्यपनयतु सर्वज्ञात्मसीं इत्तिमौशः". And by Isa he cannot but mean the great Siva, for Vikramorvasi and Kumar say:—

"यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्तविषयः शब्दो वृथायां कुरा." "तामशौरवमेदेन सुनींश्चापश्यद रेश्वरः." "रंजो हि जनतः पिता"—K. VI. Hariyamsa also says Siva as Isa "यस्यादीशो मङ्गलमौश्वराणां भवनायाः प्रोदितः प्राणदयः । तस्याहि तामौश्वरं प्रादुशीं सन्तो विहासः सर्वशास्त्रार्थविज्ञाः ॥" In fact the eight Prakritis of Krishna is made the sole property of Siva by Kalidasa, so great was Siva to him. (For the 8 Prakritis of Krishna see Gita—भूमिरापोऽनलो ज्ञातुः स्वं मनो बुद्धिरिव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा") ॥

"भाषच्छब्द मिथसखमसुं तन्मालिख शैलम् ।

वन्दोः पुंसां रघुपतिपदं देवं मेखलासु ॥—"

In this verse of the Meghaduta, Kalidasa says that Raghu-patipada was पुंसां वन्दा which means 'worshipped by people' and not by him. When the speaker says 'people say' or 'some say' he utters public opinion and not his own. Compare 'or as some sager would sing' &c.—in Milton, "अन्व वृ...इतिकारीत्ते-वेन सहसमिच्छति"—Haradatta under "शक्तिसद्यो", where 'some' and 'अन्व' do not include the speaker. Thus here our poet discio-

see his own religion. Had Raghupati been his 'Istadeva' he might as well have said in some such strain as "इन्दोर्हि मे ।"

Further in several places of the Meghaduta the poet makes Siva the preceptor of the three worlds and has given him such an eminence that we cannot but take Siva as Kalidasa's ideal God. Compare "पुण्यं वायास्त्रिसुवनगुरोर्वाप्तं तच्छीघ्रतः" &c.

Kalidasa in his Raghu says that Raghu conquered all the countries and came to Mount Kailasa, the abode of Siva his Istadeva. Here the poet was in a fix. On the one hand if the place remains unconquered his hero's 'Dig-jaya' will remain incomplete, on the other hand he could not tolerate that his 'Ista-deva' should admit defeat to a man. To avoid Scylla he came upon Charybdes. Thus to keep his hero unstained, and his 'Ista-deva' 'undefeated' and supreme, he purposely said thus keeping both his purposes in tact—

तवाचीभ्यं यशोराशिं निविश्यावस्यसीह सः ।

पीलस्यारुणितस्यार्द्रैरादधान इव क्रियम् ॥

As Siva was Kalidasa's Ista-deva, he cannot but utter this ingenious remark in case of Mt Kailasa.

Brahma, Vishnu and Maheswara are the three embodied manifestations of the Eternal Brahman, of these again Maheswara is Kalidasa's pet god, so in Kumara he makes Brahma utter about Siva—

"स हि देवः परं ज्योतिस्मानः परं व्यवस्थितम् ।

परिच्छिन्नप्रभावहिं न संया न च विद्युना ॥"

Further to his Mahadeva worldly things are of no value—he was beyond all senses (see Kumara V). Thus the existence of Cupid liked by all, was made non-existent by him. Compare—
"सावत्सवं वदति संवेनेव शब्दां सखावशेषं सदनञ्चकार" । In fact the whole

of Kumara reverberates with the glory of Siva. Compae
 “मनोरथस्य विषयं मनोविषयमात्मनः”, “अन्तरात्मासि देहिनाम्” &c.

Kalidasa was also aware of the fact that everyone looks upon his own beloved God as the highest One, as he himself looked upon Siva. Thus there is no inconsistency when he makes the gods distressed by Tadaka in Kumara resort to Brahma and extol him to the highest pitch. To the gods then Brahma was the highest. Similarly the gods including Brahma even went to Vishnu to save them from the oppression of Ravana. Vishnu was the ‘Sthiti-karta’; hence to win him over to their side the gods extolled him to the highest place.

“सहजं किल यद्विनिन्दितं न हि तत् कर्म विवर्जनीयम् ।

पशुमारण्यकर्म दाहणोऽनुकम्पमुदरपि योविद्यः ॥—”

Here again the poet supports the ever current practice of ‘Balidana’ in vogue among the Saivas, against the attack of the Buddhists and the Vaishnavas. Kalidasa rightly supported it for customs handed down from generation to generation cannot be easily upset though smacking of wrong. Thus the Gita says “सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्” । In fact Kalidasa as a Saiva felt the cutting remarks of the anti-party, and as an upholder of his sect supported the ‘Balidana’ in this passage. He perhaps tore off the shackles of sectarianism—knowing Bhakti as the way to Mukti, no matter for the path pursued—when he said in Raghu—बहुधाप्यगमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः । तद्यथा निपतन्त्योवा जाडवीया रवाणं वै ॥

Ample opportunities were thrown in the Raghuvamasa for Kalidasa to propagate Vaishnava-ideals had he been so disposed; on the other hand he made Siva, the highest god wherever opportunity presented itself. Siva’s wordly love for Parvati in Kumara is perhaps the poet’s early ideas. Even we find Kalidasa making Vyusitasva in Raghu, worshipping Siva.

and beget a well crowned son, compare 'शाराध्य विश्वे हरमीदर' &c. in Raghu xix.

Our estimate of the poet from his works is surely true, The poet is the creator of his poetic world as God is the creator of his world, and we can rightly detect his personality from his works as we can that of the Almighty from his creations; just as we find John Milton in every-line of the Paradise Lost, so we find Kalidasa in all his kavyas.

The description which Kalidasa gives of Ujjaini in Meghaduta has led scholars to fix that Kalidasa must have lived there for a pretty long time, otherwise he could not have drawn such a picture of the place. And Ujjaini is the place of the Saivas alone. The poet himself says this and requests the cloud to serve as drum during evening worship of the Jyotirlinga of Mahakala established in the city. Compare—
"अथयन्निजलधर महाकालमासाद्य काले" &c.

The people of इन्द्रावन are Vaishnavas, there the Saivas cannot live with ease. Similarly Ujjaini is the abode of the Saivas and not of the Vaishnavas; now as Kalidasa lived there so long and showed such a deep respect for the Mahakala there, he cannot but be a Saiva to the very core of this heart.

It will be no exaggeration to say that Kalidasa in the भरतवाक्य of his विक्कनांशु शीय namely "सर्वं सरतु दुर्गाणि सर्वो मद्राणि पश्यतु" while said that may all get over difficulties" also had in his mind the idea that may Sarva (Siva) make you surmount difficulties. Thus everywhere in the sloka he had such ideas by अन्तर्भावितव्यम् ।

Kalidasa has sung of his Istadeva in the भरतवाक्य of Sakuntal and Vikramorvasia. But why—"आयासमीति विगमप्रभृति प्रजानां सम्पद्यते न खलु गोसरि नाद्यसिन्धु"—was this utterance in his Malavikagnimitra; why this lavish praise of king Agnimitra and not of his Istadeva? देवी आपत् cannot be averted by men however powerful he may be and Kalidasa surely knew it.

Then why the verse is in such a strain ? I think Kalidasa as a court-poet of Agnimitra wanted to eulogise his patron in his drama as much as possible, at the sametime he did not forget his *Ista-eva* who alone had hands over all kinds of doings divine and mundane. The object of love may be called by any name and Kalidasa also called Mahadeva by the appellation of Agnimitra. And this is hinted in his *Kumara* where he says "तद्वाग्निमाधाय सन्निवृत्तं खमेव मूर्खं नरमहमूर्तिः". Thus in one verse, Kalidasa performed both his objects—and killed two birds with one stone. And this *Bharat-vakya* is thus true in the case of *Siva* who can avert all danger of people, and exaggeration in the case of *अग्निमित्र*, the king-patron.

From all these circumstances the irresistible conclusion comes home to our mind that he cannot but be an out and out *Siva*.

V. A chronological survey of Kalidasa's works

If we trace the gradual evolution of Kalidasa's religious ideas in his works then we can also arrive with some amount of certainty at the sequence of order in his well-known works.

Man is naturally led by his senses in his very early life, so we see our poet depicting love-scenes only in his first work the '*Ritusamhara*'. Gradually as his religious ideas evolved and superseded his senses, he thought it adequate to write a book with a befitting laudation of his *इष्टदेव**. Thus he (perhaps) next began the *Vikramorvasi*, beginning with the line—"वेदान्तं पु यन्माहुरक्षुषं व्याप्यस्थितं रोदसी—" etc. The poet also knew that wordly knowledge cannot be fully developed in young ages, thus he began now with affairs divine. The poet's love for *Siva* grew in intensity with the rolling of years and as his mind was already occupied with the ideas of *मेघदूत*, his next work was *मेघदूत* containing lavish eulogies of his pet god *Siva*.

* See foot-note pp 57-58.

Even while composing विक्रमोर्वशीय, Kalidasa's mind must have been occupied with the subject matter of मेघदूत for he writes in this drama—"अनेन पुनर्निहतानामपुरातकष्टाकारिणा मेघीदयेनाप्रतीकारोभविष्यति," "गमितेन खिलगमने विमानतां नय मां नवेन वसतिं पथोमुचा" etc ; the subject of Meghaduta being his favourite was repeated later also. But the poet's Meghaduta could neither give him true success nor was he satisfied with his praise of २८देव here. Thus he now undertook writing Kumarasambhavam which he thought will give him scope enough to belaud Siva and thereby also gain public praise by producing a beautiful poem. But the result was otherwise than happy. Siva's love etc., depicted in the light of ordinary human being, shocked people's religious faith. The work was thus not much appreciated in spite of its merits. Kalidasa was mortified at this ; but his intellectual and religious culture advanced in rapid strides with the advance of time. [Thus now sanguine of success he came down in mundane affairs and wrote the drama entitled the "malavikagnimitram" * where in a verse he evinces his previous failure—

"पुरातनित्यं न साधु सर्वं"

न चापि काव्यं नवमित्यवदत् ।" &c.]

With selfconfidence and self-knowledge gained and being successful to some extent he hoped to rise to the pinnacle of perfection and then determined to take salvation—for निवृत्ति is good after वृत्ति. At this juncture he gave out his immortal

* Other reasons also lead us to place this just before Vikramorvasiya. (See our Evolution of Gita—appendix).

Thus while having admiration for his २८देव, the poet thought it worth while to belaud his patron first (and thereby his २८देव as well), to gain wordly success and achievements ; —the result was perhaps मालविकाग्निमित्र followed by विक्रमोर्वशीय etc.

poem, the Raghuvamsam where all his poetic skills are manifest. The poem swayed all and Kalidasa's success was overwhelming but still to regale the poetic sense of the learned he cannot but write his last monumental glory—the Sakuntalam. Here he was all-confident but all-modest; with the end of this drama his active life ended—he was now solely engrossed in the divine and his only aim then was मोक्ष i. e. avoidance of re-birth. Thus his utterance at the end of the Sakuntala, e.g. समापि च क्षपयतु नोल्लोडितः पुनर्भवः परिगतशक्तिरात्मभूः—³ is a befitting saying of a विरागौ ।

टीकाकृतो मङ्गलाचरणम्

वाणीं शिवञ्च जनकञ्च गुरुञ्च नत्वा

पूर्वोक्तिमर्म च मया बहुधा विभाव्य ।

शाकुन्तलस्य विवृतिः कियते प्रयत्नात्

बालप्रबोधजननी मितभाषिणीयम् ॥१॥

गूढाशयं किल वचः कविकुञ्जरस्य

पाठान्तरैरिह पुनः पिहितस्वरूपम् ।

मोघं श्रमं मतिमतामपि पश्यतो मे

दुष्टेष्टितं जडधियो विबुधाः क्षमध्वम् ॥२॥

साधु विधातुमशक्यं

यदि कृत्यं यतते जनस्तथापि ।

श्रममिह तेन सुदुर्गं

सारदारञ्जनो वितनोति ॥३॥

ADDENDUM

सौहार्द and सौहृद

An esteemed friend, a Prof. of Sanskrit is one of our first grade Colleges in the mofussil, draws my attention to the divergence of the views of Vamana and Bhattoji on the derivation of सौहार्द and सौहृद and asks me to amplify my notes on these two words in the Sakunkalam. The following is the outcome of his request. As my remarks on these words are scattered over the body of the book, it seems best, for ready reference to have a summary in one place instead of a word here, a line there and a para elsewhere.

I shall commence with सौहार्द. The usual derivation is with अण् attached to सुहृदय which changes into सुहृद by "हृदयस् हृद—", and then "हृदमग—" gives उभयपदद्वयं yielding सौहार्द. This is sanctioned by the Vritti and adopted by Bhattoji.

The derivation, however is open to objection. The हृद here is obtained by the application of a rule (लक्षण) viz. "हृदयस् हृद—" —it is लाक्षणिक. But where an original word (प्रतिपदोक्त) exists, the लाक्षणिक is not recognised when applying a rule "लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्त्वं यद्वच्यम्". Hence the rule "हृदमग—" does not apply to सुहृदय as altered above. With अण् therefore we shall not here get उभयपदद्वयं and the result will be सौहृद not सौहार्द. सुहृदय has thus to be abandoned and some other source tried for सौहार्द.

The word सुहृद means मित्र by the rule "सुहृद् हृदी—". Would this do? No, it fares worse than सुहृदय. In the first place, the rule "सुहृद् हृदी—" directs the substitution of हृद for हृदय to obtain सुहृद in the sense of मित्र. Hence the objection "लक्षणप्रतिपदोक्तयोः—" applies here too, Secondly, the

meaning निव of सुहृद as obtained by the rule “सुहृद् हृद्दी—” has no reference to the meaning of सु or of हृद्दय । Even a vile-hearted person is one’s “सुहृद्” if he is one’s निव । The word is रुदि not योगिक । The whole of it derives the meaning निव by निपातन in the rule “सुहृद् हृद्दी—”, but its parts then become meaningless, सु in it no longer means ‘good’ nor does हृद् mean ‘heart’ either. Well then हृद् having no meaning here, the rule “हृद्भग—” does not apply, because the maxim “अर्थवदयङ्गे नानयं कस्य” directs that if a word with a meaning (अर्थवान्) can be found, one without a meaning has to be avoided in applying a rule. Consequently सुहृद् + अण् with सुहृद् obtained as above, will not have उत्तरपदह्रस्वि and as before will yield सौहृद् not सौहार्द ।

The word सुहृद्, however, can be derived otherwise without reference to हृद्दय । An independent word हृद् exists meaning ‘heart.’ Comp. ‘स्नानं हृन्मानसं मनः’ । श्रीभनं हृदस्य gives सुहृत् । In this हृद् is not लाक्षणिक and is अर्थवान् । Hence the objections noted above will not apply to सुहृद् as now derived, अण् attached to this सुहृद् gives उत्तरपदह्रस्वि and yields सौहार्द । This derivation is attributed to Chandracharyya and is accepted by Yamana whose “अनणि हृद्भावात्” (?) perhaps contains the germ of the whole of the foregoing discussion.

The outcome of the discussion then is :—

(i) सौहार्द = सुहृत् + अण् with the independent word हृद् ।

(ii) सौहृद् = सुहृद्दय + अण्, or सुहृद् + अण् when हृद् comes from हृद्दय by निपातन in the rule “सुहृद् हृद्दी—” ; or again = सुहृद् + अण् as in (i) but without उत्तरपदह्रस्वि owing to the maxim “संज्ञापूर्वकी विशिरनित्यः” । In the case of पद + अण् we get पाद with ह्रस्वि and पद without ह्रस्वि by this maxim. It is not therefore strange that सुहृद् + अण् should behave similarly, yielding two distinct forms सौहार्द with उत्तरपदह्रस्वि and सौहृद् without it. This derivation is suggested by Saranadeva in his दुर्वटहृत्ति ।

अभिज्ञानशकुन्तलम्

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिद्वतं या हविर्या च होत्री
ये हे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥१॥

May Isa (Siva) protect you—Isa known by (Or—protect you with) those eight perceptible forms—the form that is the first creation of the Creator—the form that carries the duly offered Ghee—the form that performs sacrifice—the two forms that regulate time—the form that pervades the universe and has the object of the sense of hearing for its characteristic, the form that is called the source of all germs—the form by which the living are endowed with life.

येति ॥ अन्वयः ।—या स्रष्टुः आद्या सृष्टिः, या विधिद्वतं हविर्वहति, या च होत्री, ये हे कालं विधत्तः, श्रुतिविषयगुणा या विश्वं व्याप्य स्थिता, यां सर्वबीजप्रकृतिरिति आहुः, यया प्राणिनः प्राणवन्तः, ताभिः प्रत्यक्षाभिः अष्टाभिः तनुभिः प्रपन्न ईशः वः अवतु ॥ व्याख्या—‘या’ जलरूपा मूर्तिः ‘स्रष्टुः’ जगत्कृत्, ‘आद्या सृष्टिः’ प्रथमा कृतिः [“अप एव ससर्गादौ” इति मनुः] । ‘या’ अपिरूपा मूर्तिः ‘विधिना’ यथाशास्त्रं ‘द्वतं’ दत्तं हविः ‘हतं’ वहति’ यथापात्रं प्रापयति [“अग्निसूत्रा वेदेवाः” इत्यर्थः] । ‘या च होत्री’ यजमानरूपा मूर्तिः । ‘ये हे’ चन्द्रसूर्यरूपे मूर्ते ‘कालम्’ अक्षोरात्मकं ‘विधत्तः’ जनयतः । ‘अतः’ अक्षेन्द्रियस्य ‘विषयः’ ज्ञेयः अर्थः शब्दः, स ‘गुणो’ यस्याः

तादृशी शब्दगुणा 'धा' आकाशरूपा सृष्टिः 'विश्व' ब्रह्माख्यं 'व्याप्य स्थिता' अनुप्रविश्य वर्तते । 'धा' पृथिवीरूपा सृष्टिः सर्वबीजानां सर्वशस्यानां 'प्रकृतिः' मूलकारणम् 'इति चाहः' कथयन्ति पण्डिता इति शेषः ["त्रैवः पञ्चानामादितः आदौ भुवः" इति वर्तमाने लम् आह्लादीशब्दः] । 'धया वायुरूपया सूर्या' प्राणिनः प्राणभूतः प्राणवन्तः प्राणसमन्विताः ("वायुरायुः" इति) । 'ताभिः' प्रत्यक्षाभिः इन्द्रियग्राह्याभिः 'अष्टाभिः तनुभिः' सूर्यभिः 'प्रपन्नः' प्राप्तः, लब्धः, अस्तीति ज्ञातः 'ईशः' शिवः ["मृताकंचन्द्र-यज्वानो मूर्त्योऽष्टौ प्रकीर्त्तिता" इत्यष्टमूर्तिः शिवः] 'वः' युष्मान् रज्ज्वागतान् सभ्यान् 'अवतु' रचतु । — इत्याशीः सूत्रधारेण पठिता ॥ एते तु कालादयः साक्षादुपलभ्यन्ते । अनुमीयते च एयमधिष्ठाता कथिदस्ति इति । स हि विश्वाया परमकारुणिकः शिवः युष्मान् रचतु इति तात्पर्यम् ॥ ["प्रपन्न" (रा-, वि-, म-.)—"प्रसन्न" (त-, न्या-)] ॥

NOTES

1. अभिज्ञानशकुन्तलम्—For derivation see Preface, also see note on अभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन (Infra).

2. (a) वा सृष्टिः etc.—My attention was drawn to the following explanation of वा सृष्टिः सहस्राद्या in the नाट्ये । The explanation proposes to take आद्या as पूर्ववर्तिनी antecedent. The statement then means—that creation which preceded even the Creator.

This is faulty, because—(i) आदौ भवा इति आदि + यत = आद्या means प्रथमा (first). (ii) It is not in common use in the sense पूर्ववर्तिनी (antecedent). Again with the proposed meaning of आद्या the idea evidently lacks precision, for no reason is forthcoming why this should mean water exclusively and not fire, ether, or air. But the anomaly is easily avoided if we mean by आद्या as 'antecedent to the universe, the creation of ब्रह्मा (the Creator)'. Thus Kulluka in Mann I, says "आदौ स्वकाय-मृतब्रह्माख्यसृष्टेः प्राक्". (b) ये द्वे काले विधितः—Refers to the sun and the moon. These two by their revolution serve to measure

time (काल) । The day, month, year are all reckoned in India by both methods—Solar and lunar. (c) वहति etc.—विधानमिति वि + धा + कि भावे विधिः injunction शास्त्रानुशासनम् ॥ हयति इति हु + इच् (श्रीणादिक) कर्मणि = हविः offering, not necessarily Ghee, anything thrown into the fire for some specific deity is हविस् । (d) या च होत्री—युद्धीति इति हु + लृच् कर्त्तरि स्त्रियाम् = होत्री । Or—होतुः शीलमस्याः इति हु + लृन् कर्त्तरि स्त्रियाम् होत्री । (e) अतिविषयगुणा &c.—Refers to आकाश । Ether which propagates sound is a गुण of आकाश । तत्पुरुषयोगर्भो वदद्गोहः (See व्याख्या) । विसिनोति बध्नाति इन्द्रियमर्थे न युनक्ति इति वि + सि + षच् कर्त्तरि विषयः object of sense perception इन्द्रियार्थः । “परिनिविध्यः सेवसितसयसिधु—” इति सययद्वणात् घलम् । (g) सबबीज-प्रकृतिः—This has become उक्त owing to its connection with इति । Hence उक्तार्थत्वात्, i. e., अभिहितत्वात् प्रथमा । कर्मधा—and इतत्—(see व्याख्या) । (h) यया—Refers to वायु Air. वायु is called जगतप्राण । Hence naturally वायुना जीवाः प्राणवन्तः । This gives तृतीया करणे । If we suppose that प्राण exists because of वायु, then यया takes इतो तृतीया । (i) प्रत्यक्षाभिः—Here अचि means इन्द्रिय sense. “सर्वमिन्द्रियं हृत्तिविषये अस्ति-शब्दो वक्ति” इति कैयटः । प्रतिसुखलमक्षाम् इत्यव्ययीभावे “प्रतिपर (?) समनुभ्योऽक्षः” हृत्तिटच् समासान्तः । प्रत्यक्षम् इन्द्रियाभिसुखलम् accessibility with respect to the sense, तत् अस्यासाम् इति प्रत्यक्ष + अच मत्वर्थे स्त्रियाम् = प्रत्यक्षाः accessible to the sense. Or, प्रतिगता अक्षाणि इन्द्रियाणि प्रत्यक्षाः प्रादितत्—ताभिः । (j) प्रपन्नः—प्र + पद् + क्त कर्मणि = प्रपन्नः known, i. e., inferred to exist. The existence of Isa is inferred from his eight forms (अष्टाभिः तनुभिः) which are directly perceived (प्रत्यक्षाभिः) । The अनुमान is sound, because based upon प्रत्यक्ष । प्र + पद् is प्राप्तार्थ—because it is गत्यर्थ । Instance of its गत्यवस्था are numerous. Thus—“ताजन्मने षेलवधूँ प्रपदे” “तां प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः” “प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः” etc. Others take प्रपन्न in the sense युक्तः । Others again read प्रसन्न and explain प्रसन्न ईशः प्रत्यक्षाभिरष्टाभिसन्तुभिः वः अवतु—Let Siya be pleased and protect you with His eight Perceptible forms. But in this case, as well as when प्रपन्न is explained as युक्तः, it is difficult to see what purpose is served

by the epithet प्रत्यक्षाभिः । The sense does not suffer if प्रत्यक्षाभिः is omitted altogether. In our interpretation the reference to प्रत्यक्ष is indispensable, serving as the basis of the अनुमान about the existence of Siva. (k) ईशः—ईश इति ईश ऐश्वर्ये + क कचरि the Lord. A name of Siva. The epithet is a happy one coming after enumeration of the eight forms which amply testify to His ऐश्वर्य ॥ अय (रक्षणे) + लोट तु = अवतु may protect.

3. Metre—The metre is सुग्धरा defined as “सरम्भैर्याणां त्रयेण विसृजितयुतासुग्धरा कौत्तितयम्”—It is सुग्धरा if the triads न, र, भ, न, य, य, य follow in order, with pause after every seventh syllable.

4. Remark—At the time of Kalidasa, Buddhism was on the decline and Brahmanism, once more in the ascendant. But baneful effects of the preaching of so-called godlessness had not yet disappeared. Hence the poet deems it fit here to combat the prevailing scepticism (See Introduction).

(नान्द्रगते) सूत्रधारः (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)—आर्यैर्य, यदि नेपथ्यविधानमवसितम्, इतस्तावदागमप्रताम् ।

(After the Nandi) Manager (Looking towards the dressing room)—Gentle Lady, if your dressing (lit. -making of your toilet) is over, do thou come over here.

(प्रविश्य) नटी—अज्जउत्ते, इअस्मि [आर्यपुत्र, इयमस्मि] ।

(Entering) Lady Manager—My noble Lord, here I am.

सूत्रधारः—आर्यैर्य, अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियम् । अद्य खलु कालिदासग्रथितवस्तुना अभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन नवेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिः । तत्प्रतिपादमाधेयतां यत्नः ।

Manager—Gentle Lady, this assembly is mainly of learned men. We have today to attend with a new drama too,

Abhijnana Sakuntala by name, the matter of which has been composed by Kalidasa. So let special care be taken with all the Dramatis Personae.

नान्दान्ते इति । 'नान्दाः' पूर्वोक्तायाः श्लोकरूपायाः आशिषः ["नान्दी आशीर्वचन-संयुक्ता" इति भरतः] 'अन्ते' अवसाने, स्वयमेव नान्दीश्लोकं पठित्वा इत्यर्थः सूत्रं कथासूत्रं धारयतीति 'सूत्रधारः' नटानां नेता रङ्गदीवतायाः पूजकः ["सूत्रधारः पठे-न्नान्दीम्" इति भरतः] । 'नेपथ्यस्थ' वेपरचनास्थानस्थ 'अभिमुखम् अवलोक्य' कथयति—'आर्यो' हे सत्पति, 'यदि नेपथ्यस्थ' वेपरचनाया 'विधानं' कार्यम् 'अवसितं' समाप्तं, तदा इतस्मात् 'अस्मिन् रङ्गमञ्चे' 'आगम्यताम्' ।

प्रविश्येति । 'नटी' सूत्रधारास्त्रयस्य नटस्य पत्नी 'प्रविश्य' नेपथ्यात् रङ्गमञ्चं आगत्य आह—'आर्य' पुत्र' भोः स्वामिन् 'इयम्' अहम् आगता 'अस्मि' । [अतः परम्— "आज्ञापयतु आर्यः को नियोगः अनुष्ठायिताम् इति" (त., न्या., म.)] ॥

आर्य इति । 'आर्यो' इयं परिषत्' एषा पुरः दृश्यमाना सभा 'अभिरूपैः' पण्डितैः 'भूयिष्ठा' बहुला 'अभिरूपभूयिष्ठा' पण्डितबहुला । बहुवः पण्डिताश्च समागताः । 'अथ खलु' नूनम् 'अस्माभिः' कालिदासेन तदाख्येन प्रसिद्धेन कविना 'ययित' निबद्ध 'वस्तु' कथास्वरूपं यस्मै तत्वाधिनेन 'अभिज्ञानशकुन्तलम्' इति नामधेयं नाम यस्मै तेन 'नवेन' अनभिनीतपूर्वम् च नाटकैर्न दृश्यकाव्यविशेषेण उपस्थातव्यं सेवितव्यम् । 'तत्' तस्मात् 'प्रतिपाद' पादो पादो इति सर्वास्त्रि नाटकीयासु व्यक्तिषु 'यवः आधीयतां' क्रियतां भवता । विचारनिपुणा सभा दृष्टे अभिनये न तुष्यति । अतिगूढाशयः किल कालिदासः भावगाम्भीर्यात् अभिनेतृन् कदर्शयेत् इति न चिन्तम् । नूतनचैतन्नाटकं नास्माभिः अभिनीतपूर्वम् । इति बहूनि शङ्कास्थानानि समापतितानि । अतोऽहं ब्रवीमि—हे आर्य सावधाना सती नाटकीयान् जनान् मर्चं प्रापय इति तात्पर्यम् ॥

NOTES

1. (a) नान्दान्ते &c.—नन्दः नन्दः Rejoicing. भावे चक्षुः । नन्देन पठयति इति नन्द + अण् शेषिकः स्त्रियाम् = नान्दी a benediction. "देवद्विजहृपादीनामा-शीर्वादपरायणा । नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकौचिता ॥" The object of

the नान्दी is to secure a happy termination of the acting. "तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नीपशान्तये" । The preceding sloka is the नान्दी here, (b) सूतधारः—सूत + धारि + अण कर्त्तरि । "नाय्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूतं स्यात् सवीजकम् । रङ्गदेवतापूजाकृतं सूतधार इति स्मृतः ॥" He is the first actor to enter the stage.

2. नेपथ्याभि &c.—नेपथ्य means "Dreessing" also "Dressing Room", "नेपथ्यात् प्रसाधने रङ्गभूमौ विषमेद्" इति हैमः । Here it is "Dressing Room."

3. आर्यो &c.—The सूतधार here addresses his wife i. e. the Person who appears in the character of his wife. "पत्नी आर्येति सन्नाया" । Hence नेपथ्याविधानं may be taken to mean either the dressing, necessary to make him appear as his wife ; or generally, the dressing of the different actors who are about to play their parts. Prof. Gajendragadkar accepts the first interpretation. Regarding the second he says—"This is not correct. For the Nati could not be expected to look to these matters as she did not know what she was wanted for by her husband and hence could not have received any previous instructions." It seems more natural to suppose that the actors are all together in the tiring room and each of them know what part every one else has to play. Prof G. makes the Nati say आश्रययतु आश्रयः कौ नियोनोऽनुष्ठायतामिति । We omit it. In saying this the Nati is merely playing a part and this is no bar to her watching the dressing of the actors. अव + सी अन्तगमने + क्त कर्त्तरि अवसितम् ।

4. आर्यपुत्र—अर्यते गम्यते सेव्यत्वेन आश्रीयते इति ऋ + गृह्यत् कर्मणि = आर्यः one of noble character. Here she refers to her 'father-in-law' by it. तस्य पुत्रः i. e. the husband.

5. (a) अभिरूप &c.—अभिलक्ष्य दर्शनीयं रूपमेषामिति अभिरूपाः पश्यताः "प्रादिभ्यो धातुलस्य—" इति बहुव्रीहिः । "अभिरूपो बुधो रम्यः"—इति मेदिनी । अतिशयेन बुधो इति बहु + इष्टन् स्तियोम् = बुधियः । Next सुपसंवा ।

(b) परितः अङ्गाम् सौदन्ति इति परितः सद + क्तिप् अधिकरणे = परिषत् an

assembly. (c) अभिज्ञान &c.—अभिज्ञायते अनेन इति अभि+ज्ञा+लुट्, करणे = अभिज्ञानम् a token. Here it means the ring. Now see Preface, Page i. नान एव नानधेयम् । स्वार्थे धेयप्रत्ययः । Of the two derivations given in the Preface, the one with a इन्ध compound is preferable. It makes अभिज्ञान and शकुन्तला equally prominent which is quite proper considering the prominent part the Ring (अभिज्ञान) plays in the drama.* (d) नाटकेन &c.—नट अवस्तान्दने चुरादि + लृप्, कर्तरि = नाटकम् a drama. 'देवतानां मनुष्याणां राज्ञां लोके महात्मनाम् । पूषद्वचानुचरितं प्रख्यातोदात्तनायकम् । प्रवेशकविष्कम्भकादिभिः सन्निभिरन्वितम् । ... नानाभावरसैराक्षं नाटकं सुरयो विदुः ॥'† (e) तत् प्रतिपादम् &c—पावो पावो इति वीप्-सायां अव्ययी—; Here the सूत्रधार enumerates the difficulties. First, the assembly is of experts, so cannot be duped. The poet is no other than Kalidasa himself whose writings require patient and intelligent study to master. The drama again is new, i. e. it is being acted for the first time to-day. Thus the test is extremely severe and every actor requires careful looking after. We find a similar request to the audience in Vikramorvasi (see Act 1 Sl. 2)†

नटौ—सुविहितपप्रयोअदाए अज्जस्स न किम्पि परिहाइस्सदि
[सुविहितप्रयोगतया आर्यस्य न किमपि परिहास्यते] ।

LADY M.—Owing to my noble Lord's well directed arrangements, nothing well be found wanting.

सूत्रधारः—आर्यः, कथयामि ते भूतार्थम्—

आ परितोषादिदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

वलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ २॥

MANAGER—Gentle Lady, I tell you the truth, I do not deem the knowledge of acting perfect until the satisfaction of

* The deriv and remark adopted by Prof. Gajendragadkar.

† The remark adopted by Prof. Gajendragadkar.

experts. The mind of the trained, though strong is without confidence in itself.

नटीति । 'आय्य'स्य भगतः 'सुविहितः' साधुऋतः 'प्रयोगः' अभिनयव्यवस्था येन । तच्चा 'सुविहितप्रयोगता' । 'तथा', अभिनयकौशलेन [कर्त्तरि वा हेतौ तृतीया], 'किमपि' किञ्चिदपि 'न परिहास्यते' परिहास्यते भविष्यति । सर्वमदीषं भविष्यति इत्यर्थः ।

सूत्रेति । आय्ये ते तुभ्यं भूतं वयार्थम् 'अर्थ' तत्त्वं कथयामि । यत् तत्त्वतो मे मनसि वर्त्तते तत् कथयामि शृणु—

आ इति । अन्वयः—विदुषां परितोषात् आ, प्रयोगविज्ञानं साधु न मन्ये, शिचितानां चेतः बलवत् अपि आत्मनि अप्रत्ययम् ॥ व्याख्या—“विदुषां” पण्डितानां परितोषात् प्रीतिः “आ” यावत् न प्रीतिः तावत् 'प्रयोगस्य' अभिनयस्य विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं 'साधु' निर्दोषं 'न मन्ये' न गणयामि । 'शिचितानाम्' अद्यादिधानां निपुणानां चेतः चित्तं 'बलवत् अपि' इदमपि सत् आत्मनि स्वाधिपत्ये 'अप्रत्ययम्' सन्दिग्धानम् अदृढं भवति इत्यर्थः । निपुणाः परकोट्यं बलावलं नियतं जानन्तोऽपि आत्मना अनुष्ठितेषु सफलाः भवेम न वा इति, सदैव सशङ्का इति भावः ॥

NOTES

1. (a) सुविहित etc. — परि + हा त्यागे means to leave, to forsake. (b) न किमपि परिहास्यते nothing will be forsaken (by सुचारुता), the construction being—किमपि अभिनयाज्ञं सुचारुतया न परिहास्यते—सर्वं सुचारु सम्पत्स्यते इत्यर्थः । Hence किम् in किमपि has उक्तं कर्मणि प्रथमा and परिहास्यते has कर्मणि लृट् । If however सुविहितप्रयोगतया has हेतौ तृतीया then परिहास्यते has कर्मकर्त्तरि लृट् । Here Prof. Gajendra-gadkar is misled by his theory that the Nati knows nothing about the arrangements. He therefore takes विहित as शिचित, a very unusual interpretation. He does not even hesitate to push his theory to the logical extreme and say “That the Sutrādhara had not already assigned the parts or arranged the representation”. How then could the king enter the stage

in a chariot ? Neither the Sutrādhara nor the Nāṭi had left the stage to arrange for it. (e) This confidence of the नटी in the abilities of the सूत्रधार renders the latter's diffidence very pleasing. *

2. आर्य्य &c.—सूत means सत्य true. “सूतं सत्योपमानयोः” इति हेमः । ते has चतुर्थी सम्प्रदाने by the rule “कर्मणा यमभिप्रैति—”; or चतुर्थी कर्मणि by the rule “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ।”

3. (a) आ परितोषात् &c.—परितोषात् has पञ्चमी in connection with आ । “विदः शतवसुः” इति विद् + शतृ = विदन् or विद्वान् । (b) बलवत् is taken by others along with शिक्षितानाम् as शिक्षणक्रियाविशेषण ; Thus, ‘बलवत्’ अत्यर्थं शिक्षितानामपि—even of those that are extremely learned. Prof. G. objects to my taking बलवत् as an adjective to चेतस् । He says “Its use as an adjective is not Kalidāsian” How so ? Later, Kalidāsa says “बलवान् खलु अभिनिवेशः” (Act III), again “बुभुक्षो मे तदा बलवान्” (Act VII). In both these बलवत् is an adjective Prof. G. also thinks “बलवत् चेतः” does not sound good Sanskrit. If बलवान् अभिनिवेशः ; सम्योक्षो बलवान्, बलवानिन्द्रियग्रामः, बलवान् अन्धकारः (Bhaṣa) &c, are good Sanskrit there is no reason why बलवत् चेतः should not be so, unless the implication be that the idea of a strong or weak mind or heart is foreign to Sanskrit. But Vāya himself speaks of the weakness of heart in “सूद्रं हृदयदीर्घं व्यङ्गोत्तिष्ठ परन्तप”—Gīta. Again the Gīta has “चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्बृहदम्” where the commentators construe मनो बलवत् । Prof. G. evidently confounds the indeclinable बलवत् with the ordinary attributive word बलवत् which is not an indeclinable. (c) Remark – This is a gentle rebuke to the self-reliant नटी । The metre is आर्य्य which is defined “यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमावासाया तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्था” । (d) The figure of speech (अलंकार) is अर्थान्तरन्यास । “ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥” Here

* The remark adopted by Prof. Gajendragadkar.

his own diffidence is the प्रस्तुतवस्तु ; this is justified [साधन] by another वस्तु viz., शिचितानामप्रत्ययं चेतः ।

नटी—एवं येदम् ! अणन्तरकरणीजं दाव अज्जो आणवेदु
[एवमेतत् । अनन्तरकरणीयं तावदार्यं आज्ञापयतु] ।

LADY M—So it is. Let my noble Lord but command what has to be done presently.

सूत्रधारः—किमन्यदस्याः परिषदः श्रुतिप्रसादनतः ? तदिम-
मेव तावत् अचिरप्रवृत्तमुपभोगक्षमं शीघ्रसमयमधिकृत्य गीय-
ताम् । सम्प्रति हि—

सुभगसलिलावगाहः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।

प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥ ३ ॥

MANAGER—What else besides regaling the ears of this assembly? Do then sing, touching this enjoyable summer season that has not yet long commenced. Now indeed are the days pleasant towards the close when a dip into the water is agreeable, the sylvan breeze is fragrant from contact with Patala flowers, and sleep is easily obtained in wellshaded places.

नटीति । 'एतत्' भवदृक्तम् 'एवम्' दृढशमेव । शिचिताः सशङ्का एव इत्यर्थः ।
आर्यः सवान् 'अनन्तरम्' अस्मिन् एव क्षणे, यत् 'करणीयं' कर्तव्यं तत् आज्ञापयतु ।
प्रतिपातं यत्र आशेष एव इति नास्ति सन्देहः । तत् ब्रूहि प्रथमं किं करिष्ये ।

सूत्रेति । 'अस्याः' समागतायाः 'परिषदः' 'श्रुतिः' श्रवणेन्द्रियस्य 'प्रसादनतः'
प्रीणनात् 'अन्यत्' अपरं 'किम्' अनन्तरकरणीयमस्ति ? आदौ सभायाः कर्णविनोदः
कर्तव्यः । 'तत्' तस्मात् 'अचिरं' सम्प्रति 'प्रवृत्तं' प्रारब्धम् 'उपभोगस्य' अवगाह-
नादिसुखस्य 'क्षमं' योग्यम् 'इमम्' एतं 'शीघ्रसमयम्' एव 'अधिकृत्य' विषयोक्त्य
'गीयतां तावत्' त्वया । 'सम्प्रति' अधुना आगते शीघ्रे 'हि'—

सुभगेति । 'सुभगः' उदारः प्रीतिप्रदः 'सलिले' जले 'अवगाहः' निमज्जनं येषु तादृशाः, 'पाटलस्य' वनपुष्पविशेषस्य 'संसर्ग' सम्पर्कात् 'सुरभयः' घ्राणतर्पण्या 'वनवाताः' 'वनवायवौ' येषु तादृशाः, 'प्रच्छाद्येषु' छायाप्रधानेषु स्थलेषु 'सुलभा' सुखप्राप्या 'निद्रा' येषु तादृशा दिवसाः 'परिणामे' अवसाने 'करणीयाः' प्रीतिकराः भवन्ति । स्नातः सुरभिना वातेन सेव्यमानः छायासु निद्रितः इति नातः परः उपभोगविधिरस्ति । स च यौक्ते एव दिनावसाने सम्भवति । अती सुभगता यौक्ते इति भावः ॥

NOTES

1. अनन्तर &c.—अधिवसानम् अनन्तरम् अवकाशः कालविपक्षयोः यथान् कर्मणि तत् यथा तथा अनन्तरम् without delay. Qualifies करणीयम् । अनन्तरं करणीयम् । सुप्सुपा ।

2. श्रुतिप्रसादनतः has पञ्चम्यासम् । The पञ्चमी is owing to अन्तत् । Nothing else but treating them to a sweet song—this is the only अनन्तरकरणीयं कर्म ।

3. (a) अचिर &c.—द्वितीया तत्—by the rule "अत्यन्तसंयोगे च ।" (b) यौक्ते समयः the time summer. तम् । It was summer at the time of acting and also when the play opens.

4. (a) सुभग् &c.—सलिले सलिलस्य वा अवगाहः सलिलावगाहः immersion in water. सहसुपेति समास or इतत् । Then बहुव्रीहिः । (b) पाटल &c.—वनस्य वाताः वनवाताः । पाटलस्य रक्तवर्णपुष्पविशेषस्य संसर्गः पाटलसंसर्गः contact of the Patala (Rose ?) flowers. तेन सुरभयः पाटलसंसर्गः सुरभयः । सहसुपेति समासः—the तृतीया being द्वेते । तादृशा वनवाता येषु । (c) प्रच्छाद्य &c.—सु + लभ् + खल् कर्मणि स्त्रियाम् = सुलभा easily available. प्रकृष्टा छाया येषु ते प्रच्छायाः प्रकृष्टछायाः । तेषु सुलभा प्रच्छाद्यसुलभा । सहसुपेति समासः । तादृशी निद्रा येषु । (d) परिणामे &c.—परि + णम् + घञ् अधिकरणे = परिणामः the end i. e., the afternoon. रम + णिच् + अनीयर् कुर्त्तरि बाहुलकात् = रमणीयाः pleasing. Strictly speaking रमणीय should mean, "capable of being pleased" in the कर्मवाच्य । The अनीयर् कर्त्तरि is an irregularity suggested by the rule "कृत्यलुपटो बहुलम्" । परिणामे रमणीयाः सहसुपेति समासः । We cannot have परिणामो

रमणीयो येषामिति वदन्नीहि: because that should give रमणीयपरिणामाः ।

(c) Remark—The Sloka shows how the summer is उपभोगचम ।*

The Meter is आय्या as already explained.

नटी—तह [तथा] । (गायति)—

LADY M.—True [Or—Very well]. (Sings)—

इसीसिचुम्बिआइ' भमरैहिं सुउमारकेसरसिहाइ'

ओद'सयन्ति दयमाणा प्रमदाओ शिरोसकुसुमाइ' ॥ ४ ॥

[ईषदीषचुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेशरशिखानि ।

अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि ॥]

Women are tenderly handling and making into eardrops sirisha flowers, the tips of whose filaments are very delicate and which have been lightly kissed by black bees,

सूतधारः—आर्य्य साधु गीतम् । अहो रागवदचित्तवृत्ति-
रालिखित इव सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमत् प्रकरणमाश्रित्य
एनमाराधयामः ।

MANAGER—Well sung, gentle Lady. Ah! the house with the function of its mind rivetted on the melody, looks like one painted all round. Now then which drama shall we take up to serve it?

नटीति । 'तथा' तदेव भवतु । येषामेव आश्रित्य गायामि । इत्युक्त्वा 'गायति' ।

ईगदिति । अन्वयः—प्रमदाः सुकुमारकेशरशिखानि भ्रमरैः ईषदीषचुम्बितानि शिरीषकुसुमानि दयमानाः अवतंसयन्ति ॥ व्याख्या—'प्रमदाः' शुबल्यः सुकुमारा' अतिकोमलाः 'केशराणां' किञ्चत्कानां 'शिखाः' अस्याणि येषां तानि, कोमलत्वात्

‘भमरैः ईषदीषत्’ मन्दमन्दम् [“प्रकारे गुणवचनम्” इति प्रकारे विरक्तम्] न तु निर्भरं ‘बुभितानि’ वीतानि ‘श्रीषकुसुमानि दयमानाः’ सकृपाः अकठोरं स्पृशन्ता इत्यर्थः, ‘अवतंसयति’ अवतंसं कर्णभूषणं कुर्वन्ति [“तत्करीति तदाचष्ट” इति णिच्] । खभावकीमलानि कुसुमानि प्राक् भमरैरनुकम्पितानि अधुना नारीभिः इत्यर्थः । अतः ‘सुकुमारकेशरशिखानि शिरोषकुसुमानि,’ इति शकुन्तला लक्ष्याते । “भमरैरीषद्बुभितानि” इति दृष्टान्तेन तस्या सक्रमः, ‘दयमाना—’ इति अप्रीभिः रक्षणं च गम्यते [“ईषदीषत्” (रा-, वि-, म-) “लण” (त-, न्वा-)] ।

सूत्रेति । ‘आर्यो साधु’ अतिसधुरं यथा तथा ‘गीतं भवत्या गानं कृतम् [भावे क्तः] । ‘अहो आश्चर्यं’ ‘रङ्गः’ नाट्यालङ्कारः लक्षणया तत्त्वतो जगः ‘राशेण’ गीतराशेण ‘वडा’ यद्गीता ‘चित्तशक्तिः’ यस्य तथाभूतः सन् ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु, यत्र यत्र विलीकयामि तत्र तत्र इत्यर्थः ‘आलिखित इव’ चित्रित इव प्रतिभाति । नूनम् अभिसुखीकृतो रंगः । ‘तत्’ तस्मात् ईदानीम् अभिसुखीभूत रंगे ‘कृतमत् प्रकरणमाश्रित्य’ किं सित् नाटकमवलम्ब्या ‘एन’ रङ्गम् [अन्वादिशे एनादिशः] ‘आराधयामः’ उपस्थास्यामहे ।

NOTES

1. तथा—This may be taken either as an approval of the sentiment expressed by the सूत्रधार, or as assent to sing. In his latter capacity compare “तथा [रथं स्थापयति]” —Infra.

2. (a) ईषत् &c.—Expresses प्रकार and qualifies बुभनक्रिया । The duplicated form behaves like a compound word by the rule “कर्मधारयवदुत्तरैर्गु” । Hence the synonym is मन्दमन्दम् and not मन्दं मन्दम् । (b) सुकुमार etc.—केशराणां शिखाः केशरशिखाः tips of filaments. Then वङ्— । (c) दयमानाः etc.—Taking pity. Here Prof. G. comments—‘Ray takes शिरीषकुसुमानि दयमानाः which is wrong, as the root दय governs the genitive, according to ‘अधीगर्थददेशां कर्मणि’ ।’ This is not my construction. I construe दयमानाः अवतंसयन्ति । In the Tika—I render दयमानाः as सकृपाः ।

This is absurd if the construction is शिरीषकुसुमानि दयमानाः; शिरीष-कुसुमानि सकृपाः gives no sense; दयमानाः सकृपाः अवतसयन्ति is perfectly intelligible. I am sorry however being unable to agree with Prof. G. when he says that शिरीषकुसुमानि दयमानाः is wrong. The rule “अधीगर्थ - ” ‘governs the genitive only when the कर्म’ is taken as शेष (शेषत्वेन विवक्षिते) । If the कर्मल is recognised we must have द्वितीया । Witness “ब्रजन्ति तेषां दयसे न कक्षात्” with कर्म as शेष, and “न गजा नगजा दयिता दयिताः” with कर्म as कर्म । Here also if शिरीषकुसुम were taken prominently as कर्म of दय the construction शिरीषकुसुमानि दयमानाः would be correct. The शिरीष flower being very delicate they are pitied by the bees who kiss them gently; the girls too pity them while they pluck them.* (d) Note that both सूत्रधार and नटो describe the summer, but with this difference that while the former notices facts only the latter refers to feelings. The metre is गद्या—a variety of आर्या noticed before.

3. Remark—The poet here seems to be hinting at the story of the drama. The delicate शिरीष flowers stand for Sakuutala; the gentle kissing by the bees represents the temporary union of Dushyanta and Sakuntala; and pitying by girls symbolises the protection afforded to Sakuntala by the celestial nympha.*

4. रागबद्ध etc.—राग with करणे and रंग with अधिकरणे घञ् । चित्तस्य वृत्तिः चित्तवृत्तिः functions of the mind. The melody had captured all the functions of the mind of the whole house. The audience heard nothing but the exquisite strain, saw nothing, felt the touch of nothing, smelt nothing, and so on, hence it looked like a painted scene. Compare “ताः शंकर’ दृष्टि-भिरापिबन्तो नाय्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि । तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिराद्यां सर्वात्मना

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

चक्षुरिव प्रविष्टा ॥” (b) कतमत् प्रकरणम्—किम् + क्तम् = कतमत् । तत् । प्रकरण and नाटक are varieties of रूपक । “नाटकमथ प्रकरणं भाषाव्याधीनसम्ब-
कारिभ्याः । ईदृशान्नाडवैष्यः प्रहसनमिति रूपकाणि द्वे ॥ Here the two
are used synonymously.

नटी—यं अज्जमिस्सेहिं पढमं एव्व आणत्तं अहिन्नाण-
सउन्दलं नाम अपुब्बं णाडअं पओए अहिकरीअदु त्ति [ननु
आर्यमित्रैः प्रथममेव आचक्षतम् अभिज्ञानशकुन्तलं नाम अपूर्वं
नाटकं प्रयोगे अधिक्रियताम् इति] ।

LADYM—Well, even at the outset it has been ordered
by your honoured self that the new drama named Abhijnana
Sakuntala be put on the stage.

नटीति । ‘ननु’ निश्चितमहं स्मरामि ‘आर्यमित्रैः’ मान्यैः भवद्भिः ‘प्रथममेव’
प्रविष्टाद्यामेव सद्य रंगम्, ‘अभिज्ञानशकुन्तलं’ नाम ‘अपूर्वं’ नूतनं नाटकं ‘प्रयोगे’
अभिनये ‘अधिक्रियतां’ प्रयुज्यताम् ‘इति आचक्षतम्’ आदिष्टम् ।

NOTES

1. आर्यमित्रैः &c.—आर्य is the usual form of addressing the
मुखधार by नटी । “आर्यो नटीमुखधाराचार्यनाया परस्परम्” । मित्र is a प्रथमावचन
word of the सतल्लिकादि class. Hence प्रथमा आर्या आर्यामित्राः the
पूर्वनिपात of आर्य being regulated by the rule “प्रथमावचने” । तैः ।
गौरवे बहुवचनम् i.e. the plural is intensive, the गौरव being already
expressed by मित्र । (b) प्रयोगे—प्र + युज् + चञ्च् भावे—प्रयोगः acting.
प्रयोगे अधिक्रियताम्—be taken up in acting.

मुखधारः—आर्यं सम्यगनुवोधितोऽस्मि । अस्मिन् क्षणे
विस्मृतं खलु मया । कुतः ?—

तवास्मि गौतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एव राजिव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥५॥ (निष्क्रान्तौ)

इति प्रस्तावना ।

MANAGER—Noble Lady, I am rightly reminded Indeed ; I forgot it at this moment. Do you ask 'why'? By the winning melody of thy song I have been forcibly carried away like this king Dushyanta by the speedy antelope.

(Exeunt). Here ends the Prologue.

सूत्रेति । 'आर्योऽसम्बन्ध' साधु 'अनुबोधितः' स्मारितः 'अस्मि' । 'अस्मिन्' स्वर्गे
एतस्मिन् सृष्टौ 'विष्णु' खलु मया । 'कृतः' कृतो विष्णुः इति प्रच्छसि चैत
शृणु—

तवेति । अन्वयः—हारिणा तव गीतरागेण अतिरङ्गसा सारङ्गेण एष राजा दुष्यन्त
इव प्रसभं हृतः अस्मि । व्याख्या—हारिणा सनीहरेण 'तव गीतरागेण' गानस्वरेण
'अति' अतिशयादि 'रङ्गः' धेनो यस्य तेन प्रबलधेनेन 'सार'गेण चित्ताङ्गेन स्वर्गेण 'एषः'
अयं दृश्यमानः 'राजा दुष्यन्त इव प्रसभं' वलात् 'हृतः' विषयान्तरं नीतः 'अस्मि' ।
यदा—अस्मि इति अहमर्थे अव्ययम् । सारं शबलसङ्गमस्य इति सारङ्गः कृष्णसारः
[शकआदिः । भस्मालाङ्गमेन मुनिरपि शबलाङ्गः, सुगौ तु पुनः साराङ्गः इति भेदः] ।
श्लोकेऽस्मिन् उच्चारणकौशलात्, सारङ्गः इति साराङ्ग इति वा उक्तम्, इति श्रोतृणां
सन्देहः स्यात् । साराङ्ग (मुनि) पक्षे—'अतिरङ्गसा' तीव्रधेनेन चिप्रकारिणा इत्यर्थः
'साराङ्गेन मुनिना दुर्वाससा यथा 'दुष्यन्तो हृतः' शकुन्तलारूपात् वस्तुनः अपनीतः
तथा । इति दुर्वाससः शपः शकुन्तलायाः प्रत्याख्यानञ्च ध्वन्यते ॥ ["दुष्यन्तः"
[रा-, वि-, स-] "दुष्यन्तः" [त-, न्या-] ॥

निष्क्रान्ताविति । 'निष्क्रान्ता' रङ्गमन्त्रादहिर्गती । "एष राजा" इति ताचा
पातप्रवेशं सूचयित्वा सभ्यान् उन्मुखीकृत्य गतौ । निष्क्रान्तश्च निष्क्रान्ता च इति
"निष्क्रान्ता" ["प्रमान् स्त्रिया" इत्यङ्गशेषः] । यदा — "निष्क्रान्तौ अभिनेतारौ
जनी इति वाक्यशेषः । अयमेव पक्षो व्याख्यानं । एकशेषपक्षे तु प्रथमचतुर्थ-
सप्तमानाम् अङ्गानामन्ते "निष्क्रान्ताः सर्वे" इति न संशयः । "निष्क्रान्ताः सर्वे
अभिनेतारो जना" इति वाक्यशेषे सर्वसमवयवम् ।

प्रस्तावनेति—प्रस्तुतस्य कथावस्तुन आक्षेपः इत्यर्थः—प्रस्तावना कथामुखम् ।

NOTES

1. (a) तद्वानि &c.—He too was like the audience under the influence of the melody. Hence he was forcibly (प्रसभम्) dragged away from his subject. (b) हारिणा—साधु हरति इति हृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तृणि बाहुलकात्, or आशय्यके णिनि = हारी that which thoroughly overpowers, तेन ; comp Panini's use "समानतीर्थेवासी". Or हृ + घञ = हारः । ततः मत्वर्थेयः इति । Or यद्वादिवात् णिनि:—comp "मन्थीनि चेतमास्"—Bh. VI 35; similarly explain कामिन् वादिन् ध्वंसिन् etc. (c) एष राजिव &c. —Here he points with his finger at the dressing room whence are seen three actors coming out one dressed as king, another as his charioteer and a third as a stag. As there is nothing to tell the audience that this is king Dushyanta entering, the announcement is made by सूत्रधार himself. There is no anachronism in this because the reference is to what is present. The metre is श्लोक, defined as "श्लोके षट् गुरु ऋचि सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुःपादयोर्द्वैस् सप्तमं दीर्घं मन्वयोः ॥"

2. Remark —Here again future events are reflected. For सारंगेन may be so pronounced by a skilful actor as to leave the audience in doubt whether सारंगेण or सारांगेण is the word. But सारंगेन = by the stag, and सारांगेण = by the sage. In the latter case, reference is to the fiery (अतिरुद्धं) Durvasas whose imprecation forcibly carries away (प्रसभं हतः) Dushyanta from Sakuntala.* सार + अंग = सारंग (गकथादि) when meaning stag, but सारांग when it means मुनि ।

3. Reading—दुष्यन्त is to be preferred to दुषन्त । That is obvious from the alliteration in the sloka "येन येन विद्युज्ज्वले प्रजाः स्निग्धेन वन्द्यता । स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति पुष्यताम् ॥" Act, VI Innfra. दुषन्त spoils the alliteration.

4. निष्क्रान्ती—Qualifies अभिनेतारी understood. See व्याख्या ।

5. प्रस्तावना—प्र + स्तु + णिच्, युच्, भावे स्त्रियाम् । The साहित्यदर्पण thus defines प्रस्तावना—“नटी विदूषको वापि परिपात्रिक् एव वा । सूतधारेण सहिताः सलापं यत्र कुर्वन्ते । चित्तैर्वाक्यैः स्वकाव्योत्थैः प्रस्तुताच्चेपिभिर्मन्यः । आसुखं तत् विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥” The same authority takes this as a प्रस्तावना of the अवगलित variety,—“यत्कच्च सनावेशात् काश्चिन्मन्यत् प्रसाध्यते । प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावगलितं वुधैः ॥”

प्रथमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति मृगानुसारी सशरचापहस्तो राजा रथेन सूतश्च) । सूतः (राजानं मृगञ्चावलोक्य)—आयुष्मन्—
 कृष्णसारं ददच्चतुस्त्वयि चाधिज्यकामुंके ।
 मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ ६ ॥

(Then enter in a chariot, following an antelope, the king with a bow and arrow in hand and the charioteer).

CHARIOTEER—(Eyeing the king and the antelope)—
 O Long-lived One, casting my eye on the antelope and on thee with thy bow strung, I behold as it were, Pinakin (Siva) himself chasing the deer.

ततः इति । ‘ततः’ तदनन्तरं प्रस्तावनाया अन्ते ‘शरचाप’ सहितो हस्तो यस्य स धृतधनुर्वाणः इत्यर्थः मृगम् अनुसरतीति ‘मृगानुसारी राजा सूतश्च’ सारचित्र ‘रथेन प्रविशति’ ।

कृष्णंति । अन्वयः—कृष्णसारं अधिज्यकामुंके त्वयि च चतुः ददत् अहं मृगानुसारिणं साक्षात् पिनाकिनं पश्यामि इव । व्याख्या—कृष्णसारं पुरः पलायमाने अस्मिन् चित्रांगे मृगे ‘अधिज्यम्’ आरोपितमौवौकं ‘कामुंके’ धनुर्वस्त्रं तस्मिन् ‘त्वयि च भवति ‘चतुः’ (जातविकचचनम्) ‘ददत्’ पातयन् पर्यायेण शब्दपि पश्यन्

(नाभ्यस्ताच्छतः' इति नुसभावः) अहं स्वगानुसारिणं दद्याध्वरे स्वगुरुपेण पलायमानं वानं वधार्थं मनुसरन्तं 'साक्षात्' स्वयं 'पिनाकिनं' पिनाकपाणिं शिवं 'पश्यामीव' । प्रकृष्टेन वपुषा शिवमनुकरोति भवान् धनुय ते पिनाक इव भीषणम् इति भावः ।

1. Summary—अथ कदाचित् पौरवो राजा दुष्यन्तः स्वगवया विहरन् हिमगिरिरूपकण्ठं प्राप । अजानता तव तेनानुसृतः कथिदसिजव आश्रममगस्तं कुलपतेः कण्वस्य तपोवनान्तिकं निनाय । स हि असन्निहिते मुनीं शिथीरनुरुह एकलः परिहृतराजवेषस्तपोवनं प्रविष्टः तव तेन उपवनधूमौ बालपादपेभ्यो जलं ददव्यसिमुः कन्वका हृष्टाः । स च तामिः सतकृतः । एका तामु शकुन्तला नाम तस्मिन् जात-
रागा रूपेण तस्य चैती विवेश । बाह्यात् प्रभृति लालनादियं कण्वस्य कन्या श्रीरसी तु विश्वामित्रस्य 'मेनकागर्भसम्भवा' इति इतराभ्यामाख्यातः सोऽभूत् तया अर्थी । तदैव च "राजसेन्यैर्भूषितो वनराजस्तपोवनं विशति" इति तव ध्वनिरुद्गतः । तेन सम्भान्ताः कन्वकाः पुनर्दर्शनार्थं राजानमुपनिमन्त्र्य पर्वशालां प्रविष्टाः राजापि शिविरं प्रत्यागतः ।

2. अङ्कः—अङ्कान्ते चिवाते लोकचरितमस्मिन् इति अङ्क + वज् अधिकरणे । An Act. Every period ending with "all the actors leading the stage" is an अङ्क । "अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपादोऽङ्क इति कौत्सितः—" Darpana.

3. (a) मृगानुसारी—मृगं साधु अनुसरति इति मृग + अणु + स + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि closely following a stag. (b) सशरचापहस्तः—शरेण सह सशरः (or सहशरः) together with an arrow. बहु— । तादृशचापः ययोस्तौ सशरचापी बहु— । तादृशी हस्तौ यस्य स बहु— । Both his hands were engaged ; he was ready to draw the bow.

4. आयुधन्—प्रशस्तमायुरस्य इति आयुस् + मत्प् = आयुधान् । The charioteer has to address the warrior as आयुधन् । "आयुधन् रयिनं स्तः"—Darpana.

5. (a) कृष्णसारं—कृष्णश्च सारः श्वलश्च कृष्णसारः black and spotted. "वणो वर्णेन" इति कर्मधा— । A kind of antelope. तस्मिन् । (b)

ददन् not दहन् because of the prohibition "नाभ्यस्ताच्छतुः ।" (e) अधिगता जग्रा गृधः अनेन, or अधिकृतं जग्रां अधिजग्रां strung, बहु - or प्रादि— । कर्मणे प्रभवति इति कर्मन् + उकञ् = काम् कम् bow.

6. Allusion—Daksha, the father-in-law of Siva, once performed a sacrifice at which he invited every one except his son-in-law. Sati, the wife of Siva was present. In course of the sacrifice Daksha made some offensive remarks on Siva at which Sati was so incensed that then and there she renounced her body by योग । In revenge, Siva killed Daksha, dispersed the guests, and Pinaka in hand, pursued the Yajna which assumed the form of stag and fled.

7. Remark.—The metre is श्लोक । Here we have उत्पेक्षा which Dandin defines "अन्यथैव स्थिता इति श्रुतनसंस्तरस्य वा । अन्य-द्योत्पेक्षते यत्र तासुत्पेक्षां विदुर्बुधाः ॥" Here the वृत्ति of दृश्यन्त in chasing the deer is taken as the वृत्ति of पिनाकिन् in pursuing the sacrifice. Either of the two Vrittis is quite different (अन्यथा) from the other.

राजा—सूत, दूरममुना सारङ्गेण वयम् आकृष्टाः । अयं पुनरिदानीमपि—

प्रीवाभङ्गाभिरामं मृदुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः

पञ्चाङ्गेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वं कायम् ।

दर्भैरर्द्धावलीढैः शमविवृतमुखभ्रंशिभिः कौर्णवर्त्मा

पश्योदयग्नू तत्त्वाद्द्वियति बहुतरं स्लोकमुभ्यां प्रयाति ॥७॥

तदेष कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः संवृत्तः ?

KING—Charioteer, we are drawn far by this antelope. Yet see even now—with his look ever and anon cast on the pursuing chariot gracefully with a turn of his neck—having in a great measure entered the forepart of his body with the hinder part through fear of the descent of the arrow—and

with his track strewn with half-chewed kusha grass dropping from his mouth which is open through fatigue—he is moving more in the air and less on the ground because of his terrible jumps. How then has he become hardly visible to me though I am following to be sure ?

राजैति । 'असुना' 'दृश्यमानेन' दूरस्थेन 'सारङ्गेन' चित्राङ्गेण मृगेण 'वयम्' ["अस्मदीययोः" इति बहुवचनम्] 'दूरमाकृष्टाः' । एतेन अस्य मृगस्य धावनखेदो भवितुमर्हति इत्यभिप्रायः ।

अयमिति । अन्वयः—पश्य 'अयं' पुनरिदानीमपि अनुपतति स्वन्दने सुहुः श्रौवाभगा-भिरामं दृष्टवटिः (सन्), शरपतनमयात् पञ्चाङ्गेन भूयसा पूर्वकार्यं प्रविष्टः (सन्) अमविहृतमुखभङ्गिभिः अर्द्धावलीढैः दम्भैः कौण्वर्त्मा (सन्) उदयद्गुतत्वात्विद्यति बहुतरम् 'उर्व्यां' स्तोकं प्रयाति । व्याख्या—'पश्य' [विद्यति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति इति वाक्यार्थः कर्म] । यद्वा—पश्य इत्याद्यर्थे अन्वयः] 'अयं' पुरी दृश्यमानो मृगः पुनरिदानीमपि अधुनापि दूरं धावितोऽपि इत्यर्थः 'अनुपतति' अनुसरति 'स्वन्दने' रथे 'सुहुः' बारं बारं 'योवायाः' कन्धरायाः 'भङ्गेन' भङ्गा 'अभिरामं' मनीहरं यथा तथा दृष्टवटिः पातितचक्षुः सन्, 'शरस्य' वाणस्य 'पतनमयात्' पातशङ्कया । अपरः अर्द्धो भागः 'पञ्चाङ्गः' उत्तरकायः ["अपरसाङ्गं पञ्चाङ्गं वक्तव्यः" इति अपरस्य पञ्चादेशः] । तेन 'भूयसा' बाहुल्येन 'पूर्वकार्यं प्रविष्टः' सन् । पञ्चाङ्गावितः प्रवृत्ता उत्तरकाये एव प्रहरित, इत्युत्तरकायं पूर्वकाये सुदूरं प्रवेष्टुं इत्यर्थः । 'अमीण' धावनशमेण 'विहृतं' व्याप्तं यत् 'सुखं' तस्मात् भक्ष्यदम्भिः पतदम्भिः 'अर्द्धम्' असम्पूर्णं यथा तथा 'अवलीढैः' भुक्तैः 'दम्भैः' कुशैः 'कौण्वर्त्मा' व्याघ्रपदः सन् 'उदयम्' उत्कटं द्रुतं लम्बो यस्य तदभावात् भीमलम्पत्वात् 'विद्यति' अकाशे 'बहुतरम्' अधिकम् 'उर्व्यां' 'भूमौ' 'स्तोकम्' अल्पं 'प्रयाति' । अधुना दूरधावनत्वात् खेदमनुभवतोऽपि ईदृक् प्रचण्डमस्य धावनम् । अहो भयानकता अस्य इति भावः ॥ ["दृष्टवटिः" (त-न्या-)... "वत्तवटिः" (दि-, रा-, म-)] ॥

तदिति । 'तदेष मृगः' 'अनुपतति एव' पञ्चाङ्गावितस्यैव 'मे' मम सम्बन्धे कथं 'प्रयत्नेन' अतिनिपुणदर्शनेन 'प्रेक्षणीयः दर्शनीयः' सङ्गतः जातः । सत्यमयं धावति

मृगः, किन्त्वहमपि पश्यात् पतामि । तत् कथं पूर्वं स्पष्टलक्ष्योऽपि यधुना कटलक्ष्यो जातः—इति सूतं प्रति प्रश्नः ।

NOTES

1. सूत etc.—पुनः indicates भेद difference. The sense is—We are carried far, and the long run ought to have tired out the stag. But no (भेद) difference, he is still strong. The construction is—अयं पुनरिदानीमपि विद्यति बहुतरं लोकाभ्यर्थां प्रयाति—Even now he moves more in the air and less on the earth. The king praises the stamina of the stag.

2. (a) यौवा etc.—see Tika. Qualifies दृष्टिदानक्रिया in दत्तदृष्टिः । The grace in the दर्शनक्रिया comes from the turn of the neck—(यौवाभङ्ग) । (b) स्यन्दने—स्यन्दते भावति इति स्यन्द + कृत् कर्त्तरि = स्यन्दनः a chariot. The name is happily chosen as the chariot was moving very fast (भावति) at the time. (c) दत्तदृष्टिः—इत्ता दृष्टियेन that which has cast a look. 'बद्धदृष्टिः' implies that the look is riveted to the car, which is not the case because मुहुः implies cessation and renewal of the act. दत्तदृष्टिः is better.* N. B.—The frequent turing of the neck to watch the chariot hampers speed. Yet the stag इदानीमपि विद्यति बहुतरम् etc. O ! the stamina of the stag ! (d) पश्याहं न...It is the पश्याहं which has entered the पूर्वकाय । But the poet says the stag has entered. This implies अभेद of the stag with the पश्याहं । Hence पश्याहं न इति अभेदे करणे लवीया ।* (e) शर etc.—शरस्य पतनं शरपतनम् the descent of the arrow. तस्मात् भयं शरपतनभयम् । तस्मात् । बाणपातशङ्कया । हेतो पञ्चमी । It is in the पश्याहं that the arrow will strike when shot from behind. The पश्याहं is therefore drawn in* ; this drawing in, is natural through fright and not intentional (f) मूयसा—बहु + मूयस् । Qualifies प्रवेशक्रिया । क्रियाविशेषणानां क्वचित् करणत्वमपि । Hence करणे लवीया । (g) पूर्वकायम्—पूर्वकायश्च पूर्वकायः the fore-part of the body. तम् । एकदेशिसमासः a variety of तत्पुरुष ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

This bars पक्षीसमसाः । Hence पूर्व leads in the compound. Again though पूर्व is द्विकण्व्, still, barring पक्षमी, कावस्त्र takes पक्षी as in "तस्य परमाधोष्ठितम्" । N.B.—This is another impediment to the stag's speed. Yet the stag इदानीमपि &c. (h) दमः &c.—अव + लिङ् + क्त कर्मणि—अवलीढाः eaten मुक्ताः । Also cp. "अवलीढसनाभिः" Kir. XIII. अर्द्धम् अवलीढा अर्द्धावलीढा half eaten, सज्जमुपेति समासः । तैः । (i) यम &c.—यमेण विहतं यमविहतम् । तादृशं मुखं यमविहतमुखम् । तस्मात् साधु भयश्चान्ति इति यमविहतमुख + भयश् + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि । तैः । स्वेदव्यात्तवदनपातिभिः । (j) कौण्वयम्—कृ + क्त कर्मणि = कौण्वम् strewn. कौण्वं वयम् येन सः । N. B.—He is fatigued. Yet इदानीमपि &c. (k) उदय &c.—उदगतमग्रमस्य उदयम् terrible. The jumps are terrible covering immense ground. On the ground again there is just a touch and up again he goes. Hence वियति बहुतरं प्रयाति (owing to the long jumps), and लोकमुख्यम् । *

3. Figure—The figure is स्वभावोक्ति or जाति which Dandin defines thus—"नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विष्यती । स्वभावोक्तिश्च जातिश्च..." । We have here a picture (रूप) of flight and fatigue in a strong animal. The metre is सगुह्य (explained).

4. तदेव etc.—The stag was not very far off a moment before. But when the king was about to point it out to the charioteer (पश्य etc) he noticed great distance. Hence the surprise and question.*

सूतः—आयुषन्, उदघातिनी भूमिरिति मया रश्मिसंयमना-
द्रथस्य मन्दोक्ततो वेगः । तेन मृग एष विप्रकृष्टान्तरः सम्प्रति
समदेशवर्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति ।

CHARIOTEER—O Long-lived one, the speed of the car has slackened, because, the ground being bumpy, the reins were tightened by me. Hence the deer has become separated by a long interval. Now that you are on a level ground, he will not be difficult to get at by you.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा—तेन हि सुच्यन्तामभीषवः ।

KING—Then do loosen the reins.

सूत इति । 'भूमिः' अवस्था भूः 'उदघातिनी' विषमा 'इति' हेतुः 'मया रश्मिः' प्रयत्नस्य कृतं यत् 'संयमनम्' आकर्षणं, तस्मात् 'रथस्य सन्दीकृतो वेगः' 'तेन' हेतुना 'एष मृगः' विप्रकृष्टं सातिशयम् 'अन्तरम्' अवकाशो यस्य तादृशः, अतिदूरवर्ती जातः इत्यर्थः । सम्यगिति समं देशं वर्तते यस्तथाविधस्य 'ते' भवतः सम्बन्धे दुःखेन आसद्यते इति 'दरासदी' दूष्पापी 'न भविष्यति' । ["समदेशवर्तिनस्ते" (रा-, वि-, म-) । "समदेशवर्ती न ते" (त-, ना-)] ॥

राजिति । 'तेन हि' तस्मात् । यदि अनुदघाते सुखलब्धीऽयं मृगः तत् 'अभीषवः' प्रयत्नः ("अभीषुः प्रयत्ने रश्मि" इत्यमरः) 'सुच्यन्ताम्' असंयताः क्रियन्ताम् । अथान् धावय मृगं इन्मि इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) उदघातिनी—उत् ऊर्ध्वं कर्तुं शीलस्य इति उद + कृन् + णिनि कर्त्तरि ताच्छ्लोके that which gives upward shocks i. e. uneven. (b) विप्रकृष्टान्तरः—वि + प्र + कृष + क्त कर्त्तरि = विप्रकृष्टम् excessive अत्यधिकम् । See Tika now. (c) समदेश etc.—समो देशः समदेशः even ground, तच्चिन् साधु वर्तते इति समदेश + इत + णिनि कर्त्तरि = समदेशवर्ती occupying even ground, तस्य । (d) ते—This takes यदे षष्ठी not कर्त्तरि । कट-षष्ठी is prohibited by the rule "न लोकाव्ययनिष्ठास्त्वर्थेऽनम्" because दरासदी is derived with खल्, कसणि ।

2. Reading—समदेशवर्ती न ते etc, places the stag on even ground, which is the more reason for the interval (अन्तर) increasing still further. Our reading (समदेशवर्तिनः ते) means the chariot moves on level ground, hence gives the king a chance to overrun the stag.

सूतः—यथाज्ञपयत्यायुष्मान् । (रथवेगं निरूपय) आयुष्मान्, पश्य, पश्य—

मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्व काया
निष्कम्पचामरशिखा निभृतोर्दकर्णाः ।
आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीया
धावन्तस्मी मृगजवाचमयेव रथ्याः ॥८॥

CHARIOTEER—As the Long-lived one orders. (Acting the speed of the car) O Long-lived one, behold !—The reins being loosened the steeds becoming unassailable even by the dust raised by themselves are running as if through intolerance of the speed of the stag, with the forepart of their body outstretched, the tips of their chowries quiverless, their ears erect and steady.

सूत इति । 'आयुष्मान् यथा आज्ञापयति' आदिशति तथैव करोमि । अश्वान् धावयामि । 'रथस्य वेगः' शीघ्रगमनं 'निरूप्य' नाटयित्वा हस्तपादादिचालनेन अभिनीय इत्यर्थः । 'पश्य' इति विख्याये द्विरुक्तम् । अश्वानां साधु धावनात् विख्ययः ॥ ["यदाज्ञापयति" (त-, न्या-, म-) —"यदाज्ञापयति" (वि-, रा-)] ॥

मुक्तेष्विति । अन्यथः—रश्मिषु मुक्तेषु अमी रथ्याः मृगजवाचमया इव निरायतपूर्व कायाः निष्कम्पचामरशिखाः निभृतोर्दकर्णाः आत्मोद्धतैरपि रजोभिः अलङ्घनीयाः (सन्तः) धावन्ति ॥ व्याख्या—'रश्मिषु' प्रयत्नेषु 'मुक्तेषु' असंयतेषु सत्सु (भावे सप्तमी), 'अमी' प्रख्याताकारे 'रथ्याः' रथवाहिनिः अश्वाः ("तद्वद्वति रथयुगप्रासङ्गम्" इति यत्), 'मृगस्य' पुरो धावितस्य यो 'जवः' वेगः, तत् 'अचमया' अमर्षेण 'इव नितराम्' आयतः दीर्घः 'पूर्वकायो' येषां तथाविधाः, वेगदीर्घीलताङ्गाः इत्यर्थः, निष्कम्पानिखलाः 'चामराणां' कर्णयोरन्तराले भूषणार्थं दत्तानां चसरीपुष्कानां शिखाः अयाशि येषां तथाविधाः (अतिवेगेन निखलताश्चपुष्पादीनां प्रत्यक्षदर्शने), 'निभृतौ' स्थिरी 'ऊर्दगतौ च 'कर्णौ' येषां तथाविधाः, आत्मना उद्धतैः 'अपि' न तु केवलं चक्रोद्धतैः 'रजोभिः' धूलिभिः 'अलङ्घनीयाः' अनतिक्रमनीयाः सन्तः 'धावन्ति' अतिवेगं गच्छन्ति । मृगेण स्पर्शया एते अतृकूलमेतं वातमपि अतीत्य गच्छन्ति इति भावः ॥ [सूत्रम् (रा-, वि-, म-) । "स्वेषामपि प्रसरतां रजसामलङ्घ्याः । निष्कम्पचामरशिखायुतकर्णभङ्गा धावन्ति वमनि तरन्ति नु वाजिनस्ते ॥"—(त-, न्या-)] ॥

NOTES

1. निरुध्य—नि + रुप + णिच् + ल्यप् having acted. The root रुप means 'to act' from which comes रूपक a drama. Compare "धम्मरवाधां रूपयति," "भूयो रथविगं निरुपयति" etc.

2. (a) निरावत etc.—The indicates running at top speed. (b) निष्कम्प्य etc.—The Chamars were ornamental and were placed between the ears. Owing to great speed, their कम्प was not noticed cp. "चितारम्भनिविनयलं हरिशिरसायासवचामरम्" Vikramorvasiya. (c) निश्चलीकृतं etc.—निश्चत is स्थिर. In this sense compare निश्चत in "निष्कम्प्यश्च निश्चतद्विरेकं सूकाच्छजं शालमृगप्रचारम्। तच्छासनात् काननमेव सर्वं चिदापि तारमभिवावतस्थि ॥" Also we have अनिश्चत in the sense अस्थिर in "अनिश्चतकरेष्वाचिपतसु प्रविशु": ऊहं does not mean vertical. It merely implies that the ears were inclined upwards, and not drooping. (d) आत्मोदतः etc.—We assume that the wind was favourable i.e. blowing from behind. Even thus the dust did not touch them. Hence they were faster than the wind.*

3. Remark—The metre is वसन्ततिलका or वसन्ततिलकम्। "अथ वसन्ततिलकं तम्रजा जगौ गः"। The triads त, म, ज ज appear in order followed by two heavy syllables. The figure is खभाबोक्ति in the first three lines and उत्प्रेषा in the last.

राजा—सत्यमतोऽथ हरितो हरींश्च वर्तन्ते वाजिनः।
तथाहि—

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां

यदद्वा विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्।

प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयोर्

न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥८॥

सूत पश्यान् व्यापाद्यमानम् (शरसन्धानं नाटयति)।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—Verily, the horses are surpassing the *Harits* and the *Haris*. For through the speed of the car, that which is minute to the view suddenly attains vastness, that which is really disconnected at once becomes as if with union effected, even that which is by nature crooked immediately appears straight to the eyes; nothing for a moment even remains at a distance or at my side. Charioteer, behold it being killed (Acts aiming the arrow).

राजैति । 'वाजिनः' मदीया अत्रा 'हरितः' सूर्याश्वान् 'हरोन्' इन्द्राश्वान् 'च अतीत्य' वेशेन पराभूय 'वर्तन्ते' इति 'सत्यम्' । 'तथा हि' ततः—

यदिति । अन्वयः—रथजवात् सहसा आलोकिके यत् सूक्ष्मं तत् विपुलतां व्रजति, यत् अज्ञा विच्छिन्नं नत् कृतसम्मानमिव भवति, यत् प्रकृत्या वक्रं तदपि नयनयोः समरेखं—क्षणमपि न किञ्चित् मे दूरे न पार्श्वे ॥ व्याख्या—'रथस्य जवात्' वेगात् (हिंती पद्ममी) 'सहसा' तत्क्षणमिव, 'आलोकिके' दर्शने यत् सूक्ष्मं दृश्यते तदेव तत्क्षणं रथवेगात् समीपे भूत्वा स्थूलं लक्ष्यते । 'यत्' वस्तु 'अज्ञा' तत्त्वतः 'विच्छिन्नं' व्यवधानवत् दृश्यते 'तत्' तदेव तत्क्षणं 'कृतं सम्मानं' योजना यस्य 'तत् इव' भवति लक्ष्यते । यौ द्वौ समीपे व्यवहितौ दृष्टौ ताविव वेगात् तत्क्षणं दूराद्दृष्टौ संलग्नाविव लक्ष्यते । 'यत्' वस्तु 'प्रकृत्या' स्वभावेन 'वक्रं' समीपात् दृष्टं कुटिलं दृश्यते 'तदपि' तत्क्षणं 'नयनयोः नेत्रयोः सम्बन्धे, न तु तत्त्वतः, 'समा' कृत्वा 'रेखा' यस्य तत् भवति । क्षणमपि न किञ्चित् किमपि वस्तु 'मे दूरे' तिष्ठति 'न पार्श्वे', समीपे तिष्ठति ॥ ["यदज्ञा" (त-, न्या-)... "यदज्ञे" (रा-, म-)... "यदन्तः" (वि-) ॥ "मे दूरे... न पार्श्वे" (रा-, त-, न्या-, म-)... "मे पार्श्वे... न दूरे" (वि-)] ॥

सूतेति । 'एनं' हरिणम् (अन्वादिशे एनादिशः) 'व्यापाद्यमानं' मया हन्यमानं 'पश्य' । शरस्य सम्मानं सृगं प्रति प्रयोगाध्यवसायं 'नाटयति' नाट्येन दर्शयति । राजवेशी नटः हस्तसञ्चालनादिना वाणक्षेपीयोगं सूचयति इत्यर्थः ॥

NOTES

1. सत्यम् etc.—This is a hyperbole. तथा हि introduces the next sloka as an apparent justification for the exaggeration.

(a) झ्रिवते एभिरिति—इ + इति (औषादिक) करणे हरित् । हरतीति इ + इ (औषादिक) कर्त्तरि हरिः । The former is the name of the seven horses of सूर्य । Comp. "दिशा हरिर्दभिर्हरितामिवेश्वरः" and "हरिद्व्य-दिधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रसाः" । The latter is strictly speaking "golden," "स्वर्णवर्णे हरिः अतः" इत्यनुकार्यकोषः । Indra's steeds were of that description. Comp. "हरिं विदित्वा हरिमिव वाजिमिः" ।

2. (a) आलोकं सूक्ष्मम्—आ + लोक + घञ् भावे = आलोकः seeing दर्शनम् । आलोकं सूक्ष्मम्—minute in seeing, i. e. looks minute owing to great distance. (b) सहसा—Suddenly. The suddenness of the change suggests great speed. (c) अज्ञा—An अव्यय meaning तत्त्वतः in reality. "स्रुट्स्वधारणे तत्त्वे चाज्ञा शोक्ता मनोधिभिः" । अज्ञं or अनः for अज्ञा does not seem to give good sense. (d) हतसम्बानम् etc.—सम् + धा + लुट् भावे = सम्बानम् placing together, i. e. joining. The disconnected appears connected ; this too is सहसा, hence again the inference of speed. (e) समरेखम्—सम is स्रज् straight ; रेखा—line, i. e. outline. This may apply to the transference of the object from near to far or the reverse. (f) दूरपार्श्वं = This is the order of the words in almost all editions. Only one edition reads पार्श्वं दूरं । Remembering that the first line refers to change from दूर to पार्श्वं, and the second to that from पार्श्वं to दूर, it seems natural to have first दूर then पार्श्वं in the fourth line. The third line is not decisive as it applies equally to both kinds of change.

3. Remark—The metre is शिखरिणी, the definition being "रसेन्द्रोऽष्टिन्ना यमनसमला गः शिखरिणी—" the triads, य, म, न, स, म, are in order followed by one light and one heavy syllable.

4. व्यापाद्यमानम्—वि + आ + पठ् + णिच् + शानच् कर्मणि being killed.

(नेपथ्य)—भो भो राजन् आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

(IN The DRESSING ROOM)—Ho ! Ho ! king, it is a stag of the hermitage, it must not be killed, it must not be killed !

सूतः (आकर्षावलोक्य)—आयुषान्, अस्य खलु ते वाण-
पथवर्त्तिनः कृष्णसारस्यान्तरे तपस्विन उपस्थिताः ।

CHARIOTEER (Listening and espying) - O Long-lived
one, anchorites have appeared in the region of the stag which
is now in the very line of flight of your arrow.

राजा (ससम्भ्रमम्)—तेन हि प्रगृह्यन्तां वाजिनः ।

KING (Hastily)--Then indeed let the horses be checked

सूतः—तथा (रथं स्थापयति) ।

CHARIOTEER—Very good. (Stops the car)

नोपधेय इति । 'आश्रमस्य' कथाश्रमस्य 'स्यः' अयं न हन्तव्यः त्वया । (आवेगे
द्विरुक्तम्) ।

सूत इति । 'आकर्ष' नोपधेयं यदुक्तं तत् श्रुत्वा 'अवलोक्य' दृष्ट्वा 'च' आह । 'ते'
वाणस्य पन्थाः 'वाणपथः' ("जङ्गलपथः पथमानस्ये" इति समासान्तः अपत्ययः) ।
तस्मिन् वक्तृते यः 'कृष्णसारः' तस्य 'अन्तरे' अवकाशः । यव भवान् वाणं प्रयुङ्क्ते
तस्मिन्निवेदिषे, तत्र च कृष्णस्य च मतेन इत्यर्थः 'उपस्थिताः' प्राप्ताः । एतेन ब्रह्म-
हत्याभयं दर्शितम् ॥ ("वाणपथ" (वि-, म-) "वाणपात" (रा-, त-, त्या-)) ।

राजिति । 'सम्भ्रम' त्वरया 'सह' । तेन 'हि' निमित्तेन 'वाजिनः' अथवा
"प्रगृह्यन्तां" स्थिरोत्क्रियन्ताम् । अथवा रथेन दलिताः सुसुनयः ।*

सूत इति । यथा भवान् आज्ञापयति 'तथा' करोमि, अश्वान् प्रगृह्णामि इत्यर्थः ।
रथमिति । 'स्थापयति' स्थिरौकरोति ।

NOTES

1. प्रगृह्यन्ताम्—प्र + ग्रह + लोट + अन्ताम् कर्मणि let them be checked,
The ascetics were in imminent danger of being run over by
the car. Hence the सम्भ्रम of the king,

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

(ततः प्रविशति सशिष्यो वैखानसः) । वैखानसः (हस्त-
मुद्यम्य) राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

न खलु न खलु वाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तुलराशाविवग्निः ।
क्व वत हरिणकानां जीवितञ्चातिलोलं
क्व च निश्चितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते ॥ १० ॥
तत् साधु कृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम् ।
आर्त्तद्वान्नाय वः शास्त्रं न प्रवृत्तुं भनागमि ॥ ११ ॥

(Then enter an anchorite with disciples). ANCHORITE
(Raising his hand)—Sir, this is a stag of the hermitage, it
must not be killed, it must not be killed. This arrow is
indeed not to be planted on the tender body of the stag—not
to be planted indeed—like fire on a heap of cotton. Alas !
where is the frail existence of poor stags, and where are your
shafts, keen at the point and strong as the thunder-bolt ?
Well, then retract the shaft that has been aimed. Your
weapon is for the protection of the distressed and not to
strike at the innocent.

तत इति । 'ततः' तदनन्तरं स्थापिते रथे शिष्याभ्यां सह 'सशिष्यः' शिष्यद्वयसमेतः
'वैखानसः' तापसः 'प्रविशति' रङ्गमञ्चमागच्छति ॥ ['सशिष्यः' (त- , न्या- , वि-)—
"आत्मना वतीयः" (रा. म-)] ।

वैखेति । 'हस्त' दक्षिणहस्तम् 'उद्यम्य' उदृष्टव्य । निषेधसूचनार्थं हस्तोद्योगलनम् ।

नेति । अन्वयः—मृदुनि अस्मिन् मृगशरीरे 'अयं' वाणः तुलराशौ अग्निरिव न
खलु सन्निपात्यः । हरिणकानाम् 'अतिलोलं' जीवितञ्च वत क्व, निश्चितनिपाता वज्रसाराः
ते शराश्च क्व ॥ व्याख्या—'मृदुनि सुकुमारं' 'अस्मिन् मृगस्य' 'आश्रममृगस्य' 'शरीरे'

देह 'अथ वाणः' धनुषि योजित एव शरः 'तूलानां राशौ' समूहे 'अप्रिखि' न खलु न खलु न नूनं 'सन्निपात्यः' पातयितव्यः (आवेने द्विकृतम्) 'हरिणकानाम्' अनुकम्पितानां मृगाणाम् 'अतिलोल' सूचकत्वं 'जीवितञ्च प्राणान्' 'क' कृत्व, निशिताः तीक्ष्णा 'निपाता' अथभागाः शेषां तथाविधाः अपि 'व्यस्य सारः' वक्तुं 'व्यसार इव सारः' येषां तादृशा वञ्चकटिनाः 'ते शराश्च' वाणाः पुनः 'क' कृत्व । शरशरीरयोर्महदन्तरं क इति द्विकृतं सूचयति । च इति भेदे ॥ (राघवभट्टस्य इमं लोको न पठति) ॥

तदिति । अन्वयः—तत् कृतसन्धानं सायकं साधु प्रतिसंहर । वः शस्त्रम् आत्तं वाणाय, अनागसि प्रहत्, न । व्याख्या—'तत्' तद्यात् कृतं सन्धानं धनुषि योजना यस्य तथाविधं 'सायकम्' एतं साधु 'प्रतिसंहर' तूणीरं प्रत्यानय (साधु इति वाक्यान्तरात्—'साधु वामि' इत्यादौ यदा) 'वः' युष्माकं पौरवाणां 'शस्त्रम् आत्तानां' विपद्गानां 'वाणाय' रक्षार्थम् (तादृशे चतुर्थी) अस्ति, 'अनागसि' निरपराधे 'प्रहत्' न अस्ति (अस्तिप्रियायोगात् तृसुन्) ॥ ["तत् साधु" (रा-, वि-, म-)—"तदाशु" (त-, न्हा-,) ॥ "वः शस्त्रम्" (रा-, त-, न्य-, म-)—"ते शस्त्रम्" (वि-)] ॥

NOTES

1. वैखानसः—An ascetic, The derivation is uncertain. "वैखानसो वनेवासो वानप्रस्थश्च तापसः"—वैजयन्ती quoted by Mahamahopadhyaya Nyayapanchanana. No intelligible derivation is available. It is best treated as a primitive word (अङ्गात्पद्मप्रादिप्रदिक) ।

2. सन्निपात्यः—सम् + नि + पत + णिच् + घत् कर्मणि । Ought to be planted पातनयोग्यः ।

3. (a) वत हरिणकानाम् etc.—वत implies निन्दा censure (See next). "निन्दायां विद्यते वत" इति हलायुधः । हरिणक has कन् अनुकम्पायाम् Or—वत expresses अनुकम्पा pity "खिदानुकम्पा सन्तोषविभ्रयामन्तरे वत" इत्यमरः । But in this case हरिणक has कन् क्त्वेन not अनुकम्पायाम् because अनुकम्पा is already expressed by वत । (b) निशितनिपाताः—नि + शी + क्त्वं कर्मणि = निशिताः or निशाताः keen तीक्ष्णाः । निपतन्ति एभिः इति

नि + पत + चञ् कश्चो = निपाताः the parts by which they alight i. e. tips, points.*

4. क जीवितं क शराः—Implies great incongruity between the two. Compare “क सूर्यप्रभावी वंशः क चाक्षविवशा मतिः” where Malli says “द्वौ कश्चिदौ महदन्तरं सूचयतः” । The bringing together of two such incongruous things is mildly censured by वत ।* The metre is मालिनी defined as “ननमयययुतेयं मालिनी भोगिनीकेः”—The triads न, न, न, य, य appear in order giving fifteen syllables to each line. The figure is छपसा । The definition is “यथाकथञ्चिन् साहस्रं यद्योदभूतं प्रदीयते । छपसा नाम सा.....” In the first half चनशरीर and नूलराशि, also बाण and अग्नि, are compared. In the second half the समास in वज्रसार establishes resemblance between वज्र and शर ।

5. (a) तत्—Therefore, i. e., such being the incongruity, put back your arrow. (b) साधु—Prof. G. disapproves our interpretation of साधु as a mere expletive and prefers to have it as a विशेषण qualifying सम्मानक्रिया । I am unwilling to take it as a क्रियाविशेषण for two reasons.—(i) if the प्रतिसंहार of the arrow is necessary it will be withdrawn be it well (साधु) or ill aimed. So the reference to the correctness of the aim (साधुता of सम्मान) is superfluous. (ii) Dushyanta was admittedly the foremost archer on Earth. Compare “का कथा बाणसम्माने न्याशब्देनैव दूरतः दुष्टास्तेष्वेव धनुषः स हि विद्वानपीडति ।” Even among gods he has no rival. Comp. ‘तव शरीरधुनानतपर्वभिः पुरुषकेसरिण्यपरा नखैः’ । For an ordinary ascetic to shout “well-aimed” to such a man when he is about to shoot is a piece of impertinence. (c) सायकम्—स्मृति खण्डयति इति सो + ण्वुल् कर्त्तरि = सायकः the chopper बाणः । (d) अनाराशि...अविद्यमानम् आगः पापम् अपराधी वा यस्य यच्चिन् वा अनाराः or अविद्यमानाः by the Varttika “नञोऽस्तार्थानां...वा चोत्तरपदलोपः” । तच्चिन् । आधारे समी । When a distinction is made between देह and

देहिन् the former is taken as the आधार—as it really is—of प्रहार-
क्रिया । Compare “मयि नान्वकोऽपि प्रभुः प्रहन्,म्” “रुद्रीज्जा तु प्रहन् त्वया-
स्याम्,” “तस्मिन् प्रजङ्गयुषि सर्वं एव” &c.

9 Remark—The metre is शोक । The verse too conveys a
mild censure. Your arrow is meant for one purpose, you are
using it to another! * “अः शस्त्रम्” is the more common reading.
It refers to the uniform family practice of the Pauravas, and
thus gives point to the censure. As to the practice itself,
compare “आयवामयसर्वेषु दोषिताः खलु पौरवा.”...Act II. Infra.

राजा—एष प्रतिसंहतः । (यथोक्तं करोति) ।

KING—Here, it is retracted. (Does as said).

वैखानसः—सदृशमेतत् पुरुवंशप्रदीपस्य भवतः ।

जन्म यस्य पुरोर्बंशे युक्तरूपमिदं तव ।

पुत्रमेव गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥ १२ ॥

ANCHORITE—This is worthy of thee, the light of the
race of Puru. This is extremely worthy of you whose birth is
in the race of Puru. May you get a son, endowed with such
virtues and presiding over the whole circle of kings.

राजा (सप्रणामम्)—प्रतिगृहीतम् ।

KING (With a bow)—Accepted.

राजति । ‘एष’ इति अविलम्बसूचकः । आज्ञातमात्रमेव ‘प्रतिसंहतः’ इत्यर्थः ।
‘यथा उक्तं’ करोति । यथा—उक्तस्य अनतिक्रमं ‘यथोक्तम्’ । तत् करोति ।
‘वाण’ प्रतिसंहरति ।

वैखिति । ‘पुरोः’ यथातितनयस्य यो ‘वंशः’ तस्य यः ‘प्रदीपः’ प्रदीपवत् उद्भासकः
तस्य ‘भवतः’ एतत् ब्राह्मणानुवर्तित्वं ‘सदृशं’ योगम् । पौरवाः सर्वे व ब्राह्मणानाम-
नुकुला आज्ञाकराश्च इत्यर्थः ।

जन्मेति । अन्वयः—इदं तव युक्तरूपं यस्य पुरोर्बंशे जन्म । एवं गुणोपेतं

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

चक्रवर्त्तिनं पुत्रम् आपृहि ॥ व्याख्या—“इदं” ब्राह्मणाज्ञापानं ‘तव युक्तरूपम्’ अतिशयेन युक्तम् (प्रशंसायां रूपप्रत्ययः); यद्वा—‘युक्तरूपं स्वरूपमस्य इति’। ‘यस्य’ ते ‘पुरोः’ वंशे जन्म (यच्छब्दस्य उत्तरवाक्यगतत्वेन उपादानात् तच्छब्दोपादानं नापेक्षितम्)। ‘एवम् ईदृशैः’ ‘युगैः’ उपेतं युक्तम्। चक्रं वर्त्तते राजचक्रमाक्रम्य तिष्ठति इति चक्रवर्त्तिनं राजाधिराजं ‘पुत्रम् आपृहि’ लभस्व। इत्यमीधाम्नाद्यात् विप्रादाशिषः ॥

राजैति। प्रथमं ब्राह्मणा आशिषमुच्चारयन्त, ततो राजा प्रणम्य तामाशिषं स्वीकरोति, इति राजसु निधमः। प्रणमेन सङ्ग ‘सप्रणामम्’ सहप्रणामं वा। ‘प्रतिगृहीत’ स्वीकृतम् ब्राह्मणवच इति शेषः। आशीरियं गृहीता इत्यर्थः।

NOTES

1. एष &c.—एषः implies instant execution, तत्क्षणकरणम् Compare “एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थो शाङ्कुलः पशुमिव ह्यन्धं खेदमानम्”—Act VII. *Infra*, Mark how the king stands unruffled under the censure. He is all humility.

2. एवंयुग &c.—एवं युगाः एवंयुगाः such virtues, नइमुपेति समासः। तैः उपेतः। तृतीया तत्—। तम्। Benediction of a Brahmana is of unfailing efficacy. Hence this foretells the birth of सर्वदमनः* Compare, “पुत्रं लभस्वाकगुणानुरूपं भक्तमौढ्यं भवतः पितेव”। “इत्थं प्रयुज्या-शिषमयजन्वा राज्ञो प्रतीयाय गुरोः सकाशम्। राजापि लेभे सतमायु तस्मान्—॥” The metre is श्लोकः।

वैखानसः—राजन्, समिदाह्वरणाय प्रस्थिता वयम्। एष खलु कश्यपस्य कुलपतेरनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते। न चेदन्यकार्थ्यातिपातः प्रविश्य प्रतिगृह्यताम् आतिथेयः सत्कारः। अपि च—

रमयास्तपोधनानां प्रतिवृत्तिविघ्नाः क्रिया समवलोक्य।

आस्यसि कियदुभुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति ॥१३॥

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ANCHORITE—Sire, we are going to collect faggots. The hermitage of Kanva, the master of Munis, can indeed be seen (from here) on the bank of the Malini. Unless there is obstruction of other duties, please enter and accept the rites of hospitality. Besides—beholding the rites of the ascetics, with obstruction removed and therefore pleasant, you will know (the answer to) this—“how far defends my arm marked with the scar of the bow-string?”

वैखेति । ‘समिधां’ यज्ञकाष्ठानाम् ‘आहरणाय’ ययं प्रस्थिताः’ चक्षिताः । ‘एव खलु’ अयं हि ‘अनुमालिनीतीरं’ मालिनीनदीतीरं (विभक्तार्थं इत्ययमो भावः) ‘कुलपतेः’ अयुतशिष्यपौत्रस्य मुनिकुलेन्दुरस्य ‘कल्मस्य’ आश्रमो दृश्यते । ‘चेत्’ यदि ‘अन्यस्य’ कार्यस्य आतिपाती व्याधातो ‘न’ स्मात्, तदा ‘प्रविश्य’ आश्रमं गत्वा आतिथेयः सत्कारः’ अतिथियोगा पूजा ‘प्रतिश्रुतां’ स्वीक्रियताम् । कुलपतिना पूर्वमेव आश्रमः समित्संयज्ञाय याम इति भवन्तम् आश्रमं प्रापयितुमशक्ता वयम् । तत्स्वयमेव गच्छ इति भावः ॥ [“कल्मस्य कुलपतेः” (रा-, त-, न्या-, स-)—‘काश्यपस्य कुलपतेः’ (वि-)] ।

रम्या इति । अन्वयः—तपोधनानां प्रतिष्ठितविघ्नाः रम्याः क्रियाः समवलीका ‘मौर्वीकिष्ठाङ्गः मे भुजः कियत् रचति’ इति अपि ज्ञास्यसि च ॥ व्याख्या—‘तपोधनानां तापसानां’ प्रतिष्ठिताः’ निरक्ता ‘विघ्नाः’ प्रत्यूहाः याम्यः यासां वा ताः अतएव ‘रम्याः’ तोषकरीः क्रियाः’ अनुष्ठानानि ‘समवलीका’ दृष्टा ‘मौर्व्याः’ गुणस्य ‘क्रियः’ चिह्नं व्याधातरंखा स ‘अङ्गः’ भूषणं यस्य तादृशी ‘मे भुजः’ अयं बाहुः’ कियत् किमपिमाधं ‘रचति’ इति अपि ज्ञास्यसि’ प्रत्यचीकार्थसि च ॥ महती हि रचा त्वया नो विहिता तच्च न ते विदितम् । आश्रमं गत्वा न केवलमातिथ्यां लप्स्यसे, किन्तु तां रचाम् अपि ज्ञात्वा तोषमवाप्स्यसि इति भावः ॥

NOTES

1. समिदाहरण &c—समिधति आभिः इति सम् + इन्ध् + कृप् करणे समिधः faggots. समिदाहरणं कर्तुम् i.e. समिदाहरणार्थम् gives कर्मणि चतुर्थी by the rule “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” (when a तुमुव्रत्तक्रिया-

disappears, its कर्म takes चतुर्थी) or तादर्थ्ये चतुर्थी। This explains why he cannot accompany the king and see him entertained.

2. कुलपतिः—कुलपति is a sage who boards and lodges ten thousand disciples. “सुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपौषणात् । अध्यापयति विप्रयिरसौ कुलपतिः स्मृतः” —Quoted by Vidyasagara.

3. Remark—कण्वस्य कुलपतेः is the usual reading. It gives the name of the sage and hence is preferable to काश्यपस्य कुलपतेः which refers to the गोत्र only.

4. (a) आतिथेयः सत्कारः—अविद्यमाना तिथिर्दृष्टा इति अतिथिः an unexpected guest. तस्मिन् साधु इति अद्यति + ङञ् आतिथेयः । सत् is an अव्यय, here meaning आदरः honour. In this sense it is a गति by the rule “आदरानादरयोः सदसती” । Hence सत् + कृ + षञ् भावे कर्मणि वा सत्कारः reception, welcome &c. गतितत्— । 5. तपोधनानाम्—तपोधनान्धर्षा तपोधनाः to whom asceticism is wealth. Hence the रक्षा is with regard to asceticism (तपस्) only. 6. प्रतिहतविघ्नाः—विहन्यते एभिः इति वि + हन् + क करणे चक्षर्थे = विघ्नाः obstructions. The obstructions being removed, तपस् is well-protected. Owing to this the क्रिया must be pleasing (रम्या) to you to whom the रक्षा is due. The रक्षा is complete.*

राजा—अपि सन्निहितोऽत्र कुलपतिः ?

KING—Is the master of munis present there ?

वैखानसः—इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलाम् अतिथि-सत्काराय सन्दिश्या. दैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः ।

ANCHORITE—Just now, having ordered his daughter Sakuntala to honour guests, he has gone to Soṇa Tirtha to avert an adverse destiny of hers.

* Adopted by Prof. Gajendragsdkar.

राजा—भवतु, तामेव पश्यामि । सा खलु विदितभक्तिं मां
महर्षेः कथयिष्यति ।

KING—Very well, her I shall see, Surely she will report
me to the sage on knowing my devotion.

राजेति । 'अपि कुलपतिः' कण्वः 'अतः' आश्रमे 'सन्निहितः' आत्मना उपस्थितः ।

वैखेति । 'इदानीमेव' अस्मिन्नेव क्षणे 'दुहितर' शकुन्तलाम् 'अतिथीनां सत्-
काराय' पूजार्थं 'अतिथिसत्कार' कर्तुं निश्चयः 'मन्दिश आश्राप्य' 'अस्या' दुहितुः 'प्रति-
कूलं' सक्रोधं 'देव' भागधेयम् अनुकूलयितुं 'सोमतीर्थं' गतः । 'आश्रमं' गच्छ, शकुन्तला
ते आतिथ्यं विधास्यति इत्यर्थः । प्रतिकूलदैवशमनेन शयात् व्यक्तापि शकुन्तला भूयो-
दुःखन्तेन सङ्गता भविष्यति इति सूच्यते ।

राजेति । 'भवतु' इत्यव्ययं निश्चयशीतकम् । असन्निहितः कुलपतिः, तत् आश्रमं
यामि न वा इति वितर्के निश्चयमाह—'तामेव' दुहितरं शकुन्तलामेव 'पश्यामि' । सा
खलु 'विदिता' ज्ञाता 'भक्तिः' तापससेवा यद्य तद्याविधं 'मां' महर्षेः कण्वस्य समक्षं
'कथयिष्यति' । मदगतां यदा स्वयं ज्ञाता कण्वस्य गोचरे करिष्यति इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) अतिथिसत्काराय—"क्रियार्थोपपदस्य—" (See Note 1 above).
इति कर्मणि चतुर्थी, or तादर्थ्यां ४र्थी । There are arrangements to
receive guests in his absence; you will not be inconvenienced.* (b) दैवमस्याः &c. — कण्व knew शकुन्तला would suffer much,
though it is not clear if the exact nature of her misery was
also known to him at this early stage. (c) शम् + शिच् + तुमुन् =
शमयितुम्, the रुदि being barred in शिच् by the rule "मित्रो ङस्;" ।
(d) सोमतीर्थं is a name of प्रभासतीर्थं । Here सोम was cursed of con-
sumption. "पुण्यं प्रभासं समुपाजगाम यतोऽदराद् यक्षणा क्लिश्यमानः ।.....
एवं तु तीर्थप्रवरं पृथिव्यां प्रभासनामस्य तु स प्रभासः ॥" Bhagawata quoted
in the वाचस्पत्य ।

2. (a) पश्यामि has वर्तमान in the भविष्यत्काल owing to वर्तमानसा-

* Adopted by Prof. Gajendragadkar,

सौम्य । (b) भक्ति is of the प्रियादि class. Hence the पु'वद्भाव of विदिता in विदितभक्ति comes under the prohibition—“अपूरणीप्रियादिषु” । Bhoja explains that the भक्ति in the प्रियादि list means the object of worship and is derived भजति सेव्यते इयम् इति भज + क्तिन् कर्मणि । It thus bars पु'वद्भाव in compounding भवानी भक्तिरस्य which gives भवानीभक्तिः without पु'वद्भाव and not भवभक्तिः with पु'वद्भाव । But भक्ति is derived with भावे क्तिन् in compounds like विदितभक्ति, हृदभक्ति etc. Hence the prohibition does not apply and we have पु'वद्भाव । Vamana however gives a different explanation. He starts with a सामान्यनिर्देश like हृदम् असा अस्ति । The विशेष comes in after thus—हृदं किमाह ? Ans—यत् हृदमस्ति सा भक्तिः । So he says—“हृद-भक्तिरस्यैवमादिषु स्त्रीपुं'पदसमाधिवर्चितत्वात् मित्रम् ।” Bhattoji's explanation in such cases is also to this tenor. See Pratima under निरतिशयभक्तिः । (c) महर्षेः—शेषे षष्ठी । महर्षेः समीपे कथयिष्यति इति अप्रयोजनान् “समीपे” “समन्वये” इत्यादिपदं गम्यते ; यद्वा—सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ।

वैखानसः—साधायमस्तावत् । [सशिष्यो निष्क्रान्तः] ।

ANCHORITE—Now then we proceed. (Exit with Pupils).

राजा—सूत, नोदयाश्चान् पुण्याश्रमदर्शनेनात्मानं पुनौमहे !

KING—Charioteer, urge on the horses. We purify our selves with a look at the holy hermitage.

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । [भूयो रथवेगं निरूपयति] ।

CHARIOTEER—As the long lived one commands. (Again acts the speed of the car).

राजा—सूत, अकश्चितोऽपि ज्ञायते एव अयम् आभीगस्तपो-वनस्येति ।

KING—Charioteer, though not told, this (place) is indeed known as the outskirts of the forest of penance.

सूतः—कथमिव ?

CHARIOTEER—How so?

वैखेति । तावदिति वाक्पालहारी अवधारणे वा अव्ययम् । 'साधयामः' गच्छामः । शिष्याभ्यां सह 'सशिष्यो' वैखानसा 'निष्क्रान्तः' रत्नमन्त्रादपगतः ।

राजति । 'सूत, अश्वान् नोदय' प्रेरय । 'पुच्छस्य' 'पावनस्य' 'आश्रमस्य' कक्षा-
श्रमस्य 'दर्शनेन आत्मानं पुनोमहे' प्रविशोक्तुमिच्छे ।

सूत इति । 'आश्रमान् यत् आज्ञापयति' तत्करोमि, अश्वान् नोदयामि इत्यर्थः ।
'भूयः' पुनरपि 'रथस्य वेगं' सत्वरयमनं 'निरुपयति' नाटयति, हस्तसञ्चालनादिना
वेगमिनयं करोति ।

राजति । 'सूत, अयम्' एव देशः 'अकथितोऽपि' अन्येन अनिवेदितोऽपि 'तपो-
वनस्य आश्रमः' विस्तारः प्रान्तभूमिः 'इति ज्ञायते एव' । न केनापि कथ्यते यद्यं तपो-
वनस्य प्रान्तभूमिम् आगता इति, किन्तु लक्षणां हृदा ज्ञायते इत्यर्थः ॥ ["आश्रम-
स्तपोवनस्य" (रा-, त-, न्या-, न-)—आश्रमस्तपोवनस्य" (दि-)] ।

NOTES

1. साधयामः—साध + णिच् means "to go" "प्रायेणः स्थूलकः साधिर्गमः
स्थाने प्रयुज्यते"—Shahityadarpana. प्रायेण implies two things—(1)
'That the use is not restricted to नाटक । Compare "साधयामाहम-
विघ्नमस्तुते"—Raghu. Also (2) That गन् too appears in नाटक ।
Compare "गच्छागतः," "अयमहसागच्छामि" etc.

2. सूत etc—अकथितः undescribed, i. e. no one has told me
that these are the precincts of the hermitage, yet from certain
signs I know this place to be such. आश्रम is पूर्णता fullness. भावे
घञ् । "पूर्णत्वायतनावाश्रमौ" इति द्विकाण्डशेषः । But "हृदभिहितो भावः द्रव्य-
वत् प्रकाशते" also "भावानयने "द्रव्यानयनम्" । Here thus आश्रम second-
arily means the things that accomplish पूर्णता, i. e., the pre-
cincts, outskirts.

4. Remarks—The reading "आश्रमस्तपोवनस्य" is preferable to
"आश्रमस्तपोवनस्य" because the आश्रम was not reached then. Later
on further progress is recorded [स्तोकमन्तरं गत्वा] । The car then
stops and the king proceeds on foot. Then again we find him
go still further [परिक्रम्य अवलोक्य च] when he sees the entrance

of the आश्रम and exclaims इदमाश्रमशरं यावत् प्रविशामि । Hence here he has reached only the precincts (आश्रम) of the hermitage and not the hermitage itself. Thus आश्रमलवीवनसा is more suitable,

राजा—किं न पश्यति भवान् ? इह हि—

नौवाराः शुकगर्भकोटरमुखम्रष्टास्तरुणामधः

प्रस्निग्धाः क्वचिदिद्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः ।

विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सञ्चन्ते मृगास्-

तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानि स्यन्दरेखाङ्किताः ॥ १४ ॥

KING—Do you not see ? Here indeed—(In some places) under the trees are wild grains slipped from mouths of hollows in which parrots dwell ; somewhere slabs of stone, excessively oily, are indeed betrayed as crackers of the Ingudi fruit ; owing to access of confidence, the deer, with their gait unchanged, tolerate the sound (of the car) ; and paths to the reservoirs of water are marked with lines of water running from the ends of bark-garments.

सूतः—सर्वं सुपपन्नम् । Charioteer—All true.

नौवारा इति । अन्वयः—इह हि (क्वचित्) तरुणामधः शुकगर्भकोटरमुखम्रष्टा नौवाराः (इच्छन्ते) । क्वचित् प्रस्निग्धा उपला इद्गुदीफलभिद एव सूच्यन्ते ; (क्वचित्) विश्वासोपगमात् अभिन्नगतयो मृगाः शब्दं सञ्चन्ते, (क्वचित्) च तोयाधारपथा वल्कल-शिखानिस्यन्दरेखाङ्किताः (इच्छन्ते) । व्याख्या—‘इह हि’ अतः तु ‘क्वचित्’ कुवापि देशे ‘तरुणामधः’ तले ‘शुका गर्भे’ मध्ये येषां तादृशनाम् (सङ्गादिराकृतिगणत्वात् सप्तम्यन्तसा परनिपातः) ‘कोटराणां’ बिलानां ‘मुखेभ्यः’ म्रष्टां भूमौ पतिता ‘नौवारा’ इच्छन्ते । ‘क्वचित्’ कापि ‘प्रकषेण स्निग्धाः’ खेदवन्तः ‘उपलाः’ शिलातलादि ‘इद्गु-दीफलानि भेत्तु’ शीलमेषाम् इति ‘एव सूच्यन्ते’ अनुमीयन्ते । क्वचित् अन्यत्र ‘विश्वाससा उपगमात्’ आविर्भावात् ‘अभिन्ना अविकृता गतिः’ गमनं येषां तथाविधाः

नासविरहात् गतिभेदम् अनवलम्बमाना 'शृगाः शब्द' रथगर्जनं सहन्ती' साधु शृण्वन्ति ।
 क्वचित् 'अ' कृताप्यन्यत्र लोधाधारणां जलाशयानां 'पन्थानः' मार्गाः ("अकपूरश्लुः-
 पथामानर्च" इतिश्रुताः सन्तः अप्रत्ययः) 'वल्ललानां' स्वातीत्यितानां सुनीनां परिधेय-
 भूतानां 'शिखाभ्यः' यः निस्सन्दः जलमूचः तस्य या रेखाः धाराः ताभिः 'अक्षिताः'
 चिह्निताः दृश्यन्ते ॥ अथ नौवाराः, अन्यत्र इक्षुदीफलभिद्ः उपलाः तत्र अवस्यो
 हरिणाः असुत च वल्ललपतिता जलधाराः । नैतत् सर्वं तपोवनसन्निकर्षादन्यत्र
 सम्भवति ॥ ["शुकगर्भकोटर" (ता-, वि-, म,)—शुककोटराभक" (त-, व्या-)] ।
 सूत इति—'सर्वम्' उपपन्नं युक्तयुक्तं भवता । तपोवनाभोग एवायम् इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) शुकगर्भ etc.—गर्भ here means अभ्यन्तर inside. शुकगर्भ
 येषां ते शुकगर्भाः बहु— । तादृशाः कोटराः शुकगर्भ कोटराः hollows having
 parrots inside; तेषां सुखानि शुकगर्भ कोटरसुखानि । तन्मयी भटाः । सहसुपेतु
 समासः । The idea is—Parrots carry wild grains to their young
 ones in the hollows. These advance up to the edge of the
 hollow to receive them and through eagerness, drop some,
 The Bengali reading शुककोटराभकसुखभटाः bring out the idea
 very clearly. (b) प्रस्त्रिग्धाः—प्र indicates excess प्रकटः । From
 excess of oiliness, follows the inference that nuts are constant-
 ly being cracked on them. Hence the proximity of ascetics.
 (c) इक्षुदी etc.—इक्षुदी is the tree from the fruits of which oil is
 extracted by ascetics for domestic purposes. इक्षुद्याः फलानि इक्षुदी-
 फलानि । इक्षुदीफल + भिद् + क्तिप् ताच्छील्ये क्त रि । तादृशः सूच्यते declar-
 ed as crackers of Ingudinuts. (d) अभिन्नगतयः—The deer do
 not alter their gait, i. e. do not run away. Hence they are
 not wild, so some hermitage must be near. (e) लोधाधारपथाः—
 आश्रयन्ते एषु इति आ + धृ + घञ् अधिकरणे संज्ञायां निपातनात्=आधाराः
 receptacles. लोधानाम् आधाराः लोधाधाराः । तेषां पन्थानः । अ समासान् ।
 (f) वल्ललशिखा etc.—नि + स्यद् + घञ् भावे निस्सन्द or निश्चन्द । व is

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

optional in the case of अप्राणिन् by the rule “अनुविपर्यभिनिभ्यः सान्द-
तेरप्राणियु” । वल्कलानां शिखा वल्कलशिखाः । ताभ्यो निसान्दः वल्कलशिखानिसान्दः
flow from the tips of barks. But भावानयने द्रव्यानयनम् । Hence
this means the things that establish the flow, i. e. जल । तस्या
रेखाः वल्कलशिखानिसान्दरेखाः । तामिरञ्जिताः—रतम्— ।

2. Remarks—After this the Bengali editions followed by
Monier Williams read—अपि च

कुलागमोभिः पवनचपलैः शाखिनी घेतसूला
भिन्नी रागः क्लिप्तलयकचाना जघ्नुमीदृशमेव ।
एते चार्वागुपवनमुवि च्छिन्नदर्भाङ्गुरायां
नटाशङ्का हरिणशिखयो मन्दं मन्दं चरन्ति ॥

I am sorry having to reject this sloka. It has poetry in
it and the diction is very good. Unfortunately it does not
seem to suit the context. The first half of the sloka suits
admirably the hermitage itself but not its precincts. The
second half is only a paraphrase of the third line of the pre-
ceding sloka. A cautious writer like Kalidasa will have one
of these only, not the two together. But the first sloka is
undoubtedly authentic as it is quoted by आनन्दवर्द्धन in his
धन्यालोक written about the seventh century A. D. Hence I
think the second has to go. Prof. G. however retains it and on
the reasons we have given above he remarks—‘...we think
they are incorrect...Kulyas are absolutely necessary for
watering the trees in the precincts while in the hermitage,
they are not required,...Sacrifices were not confined to the
hermitage itself,...Besides the smoke of Ghee would wander
anywhere according to the whims of the wind—while the
last stanza refers to the deer...this stanza refers to the young
one of the deer...The two descriptions are thus distinct...’

My answer is—

(a) The watering of the trees is always left to the hermit

girls. They would not care to go any distance outside the hermitage to fill up with water the trenches round the trees there. Without water, the trenches are dry and useless. Hence it is not unreasonable to suppose that trees outside the hermitage were left to nature and had no trenches dug round them.

Again, we shall see Anasuya, pointing at the trees in the hermitage, remarks to Sakuntala 'त्वमेतेषाम् आलवालपुराणं निवृत्ता'। Hence the trees in the hermitage had kulyas dug round them.

While describing Vasistha's hermitage in Raghu. I our poet has—

“सैकान्ते सूनिकन्यामिस्तत्तृणोज्झितवृक्षकम् ।
विद्यानाथ विद्वज्जनामालयाल्लाम्ब पायिनाम् ॥”

This is enough of Prof. G's statement that Kulyas are necessary in the precincts but not in the hermitage itself.

(b) Sacrifices outside the hermitage would be rare indeed; smoke wafted by the breeze would not be enough to impart its tinge to leaves outside the hermitage. It is the *नित्यहोम* of the *आहिताग्नि* performed in the *अग्निमरण* that causes the discoloration; cp. “*वृत्तधूमकेतुशिखाञ्जनमिग्धसुखदशाखम्*”—Bhatti.

(c) *सृगाः* in the first verse refers to *सृगजाति* including *सृग* and *सृगो* both young and old. Had only one of these been intended the poet would have specially mentioned *सृगाः* instead of *सृगाः*, because the female is more susceptible to fear.

On these grounds I am inclined to think that my reasons have not been successfully met and still hold good.

An additional reason strikes me now. It is this—

When the king says—“*अकथितोऽपि ज्ञायते एव*,” he evidently means that broad indications are absent but signs are visible to the close observer. These are so subtle that the charioteer does not see them and he asks *कथमित्*. The king then explains—

Here are grains of wild paddy under a tree while young parrots are chirping in a hole above ; there the surface of a rock-slab appears oily ; yonder are deer staring quietly at us, here again are lines of dripping water along walks to lakes.

Declarations in the second verse such as a garden (उपवन), trees with कुक्ष्य dug round them, are as clear as daylight and do not fit in with the subtle signs of the first verse. The second is thus altogether out of place here and cannot be authentic.

I purposely omit to refer to the defects of composition in the verse.

राजा—(स्तोकमन्तरं गत्वा)—तपोवननिवासिनामपरोक्षो मा भूत् । एतावत्येव रथं स्थापय । यावदवतरामि ।

KING—(Going a short distance)—Let there be no inconvenience to the residents of the hermitage. Here do thou stop the chariot. I will get down.

सूतः—धृताः प्रग्रहाः । अवतरत्वायुष्मान् ।

CHARIOTEER—The reins are drawn in. Let the Long-lived one alight.

राजा—(अवतीर्थ)—सूत, विनोतवेपथे प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम । इदं तावदुद्वेगताम् । (सूतस्याभरणानि धनुश्च उपनीय) सूत, यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्य अहमुपावत्त, तावदाद्रिं पृष्ठाः कियन्तां वाजिनः ॥

KING—(Having alighted)—Charioteer, hermitages have to be entered in a humble attire. You better hold this. (Having made over his bow and jewellery to the charioteer), Charioteer, let the horse have their back watered by the time I come back visting the inmates of the hermitage.

सूतः—तथा (निष्क्रान्तः) । Charioteer—So be it. (Exit)

राजेति । 'सौकम्' अस्मिन् 'अन्तरम्' अवकाश 'गत्वा' आह—तपोवने ये 'निवसन्ति' तापसाः तेषाम् 'उपरोधः' पीडा 'माभूत्' । 'एतावति एव' एतत्परिमाणे एव वस्त्रं नि गते 'रथ' स्थापय' स्थिरीकृत । 'अवतरामि यावत्' पदभ्यामेव गच्छामि । यावदन्धकारणे ।

सूत इति । 'प्रयत्ना' रक्षणः 'एताः संयमिताः । 'आयुधान् अवतरतु' ।

राजेति । 'अवतीर्य' रथात् भूमिं प्राप्य । तपोवनानि नाम' ("नाम कोपेस्तुप्र-
जने" इति सेदिनी) 'विनीतः' शान्तः यो 'विषः' वस्त्रालङ्कारादिभिः कृतं रूपं तेन 'प्रवेष्टव्यानि' प्रवेष्ट योग्यानि । शान्तो न विदुषी तपोवनं विधेत् इत्यर्थः । 'इदम्' एतत् "तावत् गृह्यताम्" रथात्तां त्वया । 'सूतस्य' (दानामाभात् षष्ठी एव न चतुर्थी) 'आभरणानि' अलङ्करणानि 'धनुष उपनीय' उपहृत्य आह । 'यावत्' यत्कालम् 'अहम्' आश्रमे ये 'वसन्ति' तान् 'प्रत्यवेत्त्य' दृष्ट्वा सम्भाव्य उपावृत्ते' प्रत्यागती भवामि तावत् तत्कालं 'वाजिनः' अथाः 'आर्द्राणि' संजलानि 'पृष्ठानि' घेषां तथाविधाः क्रियन्तां विधौयन्ताम् । अथान् विश्रामय इत्यर्थः ॥ ["सूतस्य" (रा-, त-, आ-, म-)—सूताय" (वि) ॥ "उपनीय" (म-)—"उपनीय अपरंयति" (रा-, त-, आ-, वि-)] ॥

सूत इति । 'तथा' अथा भवान् आदिशति तथा करोमि । निष्क्रान्तः' रहनचा-
दपगतः ।

NOTES

1. (a) तपोवननिवासिनाम्—तपःसाधनं वनं तपोवनम् । तपोवन + नि + वस + णिनि कर्त्तरि ताच्छ्लोकी = तपोवननिवासिनः । तेषाम् । कृतोने कर्मणि षष्ठी । (b) सा सूत—“माङ्गि लुङ्” इति माङ्ग्योगे भविष्यत्काशे लुङ् । “न माङ्ग्योगे” इत्यङ्गमप्रतिषेधः ।

2. (a) सूतस्य—No दान is implied. Hence षष्ठी as in राजकस्य वस्त्रं ददाति । (b) उपनीय—उप + नी + ल्यप् having made over. Several editions read उपनीय अपरंयति । But the usual and more

logical practice is to have the stage direction with a तिङन्त or क्तात् word when the speech ends, otherwise one with ज्ञा, ल्यप्, &c. Compare निमित्तं सूचयन् (not सूचयति), अवलोका च (not अवलोकते च), निपुषं निरुध्य (not निरुपयति) &c. in the middle of a speech ; also विलोकयन् स्थितः (not स्थिता), हस्तसंचनं रूपयति (not रूपयित्वा), शिथिलयति (not शिथिलयित्वा) &c. at the end. Hence अपश्यति is better omitted.

राजा (परिक्रम्यावलोक्य च)—इदमाश्रमद्वारम् । यावत् प्रविशामि । (प्रविश्य निमित्तं सूचयन्) ।

शान्तामिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ १५ ॥

KING—(Going round and espying) This is the entrance to the hermitage, I will enter. (Entering and indicating an omen). The site of this hermitage is self-restrained yet my arm quivers. Whence is its fruition here ? Or there are doors for the destined everywhere.

नेपथ्ये—इदो इदो सहीओ [इतः इतः सख्यौ] ।

IN THE DRESSING-ROOM—This way my friends, this way.

राजति । 'परिक्रम्य' रङ्गमघे परितः कतिचित् पदानि गत्वा 'अवलोक्य' अथतो दृष्ट्वा 'च' आह । परिक्रमयन्तु अयं गमनस्य सूचकम् । 'इदम् आश्रमस्य द्वारं' प्रवेशमार्गो लघ्याते । 'यावत् प्रविशामि' । आश्रमान्तरंगिच्छामि । 'प्रविश्य' अन्तर्गत्वा 'निमित्तं' परिणययति दलितबाहुस्यन्दनं 'सूचयन्' नाय्येन दर्शयन् आह—

शान्ति । अन्वयः—इदम् आश्रमपदं शान्तम् । बाहुयः स्फुरति । इह अस्य फलं कुतः ? अथवा भवितव्यानां द्वाराणि सर्वत्र भवन्ति ॥ व्याख्या—'इदम् आश्रमपदं' तपोवनस्थलं 'शान्तं' शमप्रधानम् सर्वत्राद्य च शमी राजते, राजसस्य कुतोऽप्यकाशः । 'बाहुयः' तथापि मम दक्षिणो भुजः 'स्फुरति' स्यन्दते । 'इह'

अस्मिन् आश्रमे 'अस्य' बाहुस्तुरणस्य 'फलं' वरुडिनासङ्गमः 'कृतः' हेतोः संभवति । न कृतोऽपि इत्यर्थः । 'अथवा' सुतरामसम्भवमेतन्नापि वा भवेत् । कृत इत्याह— भवितव्यानाम् अवश्यभावविनाम् अर्थात् 'हाराणि' आगममार्गो 'सर्वं व भवति' । यदा विधिरभिमुखः तदा कृतोऽपि आनीय घटयति तत् केनापि वक्तुं न शक्नोते । तदस्य विचार्य इति भावः ।

नेपथ्य इति । 'सख्यौ इत इतः' अस्मिन् प्रदेशे आगच्छतम् [सख्यौ द्विरुक्तम्] ।

NOTES

1. निमित्तं सूचयन्—निमित्त is सूचक, an omen. Here it is the throbbing of the right arm which indicates approaching marriage. सूचयन्—सूच् + णिच् + शृङ् having indicated i.e. having shown to the audience by gestures &c—that the right arm was throbbing.

2. (a) शान्तम्—शम + णिच् + क्त कर्म कर्त्तरि = शान्तम् or शमितम् । (b) आश्रमपदम्—आश्रम्यति अस्मिन् इति आ + श्रम + घञ् अधिकरणे = आश्रमः hermitage. तस्य पदं स्थानम् । (c) भवितव्यानाम् = भू + तव्य आश्रयके कर्त्तरि बाहुलकात् = भवितव्यानि those that are destined to be. तेषाम् । Destiny is all-powerful ; impossible can be possible through it op. "सर्वं कृत्वा भगवतो भवितव्यतैव" । This कर्त्तरि तव्य does not bar the usual भावे तव्य । The meter is आर्या । See—आ परितोषात् &c. ante.

राजा (कर्णं दत्त्वा)—अये दक्षिणेन हस्तवाटिकाम् आलाप इव श्रूयते । यावदत्र गच्छामि । (परिक्रमप्रावलोकाय च) अये एतास्तपस्विकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्वालिपादपेभ्यः पयो दातुम् इत एवाभिवर्त्तन्ते । (निपुणं निरूप्य) अहो मधुरमासां दर्शनम् ।

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥

यावदिमां क्षायामाश्रित्य प्रतिपालयामि । (विलोकयन् स्थितः)

KING—(Listening)—Ha! Methinks I hear conversation to the right (or—south) of this grove of trees; I will go there. (Going round and espying)—Ah! Here are ascetic girls with watering vessels suited to their size, coming this very way to water the young plants. (Eyeing closely) Oh! Pleasing is their appearance. If to one living in a hermitage belongs the figure which is rarely found in the inner apartments of the royal household, then indeed are garden creepers distanced by virtues by forest creepers. I will wait going under this shade. (Stands watching)

राजंति । 'कथं दत्ता' श्रवणाद्यं प्रेरयित्वा आह—अये इति सम्भूमे । 'हृत्पाशो' वा 'बाटिका' मन्थय; पुरी दृश्यते, तां दक्षिणेन' ततो दक्षिणे देशे (एनप् प्रत्यययोगे अत्र द्वितीया) 'आलापः श्रूयते इव' मन्ये स'लापो वर्तते । 'एताः दृशमानाः' 'तपस्विनां' 'कन्यकाः' कुमार्यः 'बालेभ्यः क्रस्त्रेभ्यः' 'पादपेभ्यो' हृत्त्रेभ्यः 'पयो' जले दातुं स्वस्य 'प्रमाणस्य' आकृतैः 'अमुंरूपैः योगैः चतुरैरित्यर्थः' 'संचनाद्यैः' चटैः कलसैः 'इत एव' अस्मामेव दिशि 'अभिवर्त्तन्त' आगच्छन्ति । 'निपुण' सूक्ष्मं निरूप्य दृष्टा—'अहो' (आश्चर्यं) 'आसां' तपस्विकन्यकानां 'दर्शनं' रूपं 'मधुर' मनोहरम् ।

शुद्धान्ति । अन्वयः—इदं शुद्धान्तदुर्लभं वपुः आश्रमवासिनो जनसा यदि, (तदा) खलु सदानलताः वनलताभिः गुणैः दूरीकृताः । व्याख्या—'इदम्' अयतो दृशमानं 'शुद्धान्ते' राजावरोधे ("शुद्धान्तोऽन्तःपुरे" इति मेदिनी) दुर्लभं दृष्ट्वाप 'वपुः' शरीरम् 'आश्रमे' तपोवने यो 'वसति' तसां जनसा 'यदि' सम्भूतं तदा खलु दुर्लभं सदानललता लताः वनस्याभिः 'लताभिः' गुणैः सौन्दर्यसौरभादिभिः 'दूरीकृता' अघोःकृताः ॥

यावदिति । यावदिमां 'कायामाश्रित्य' कायया अन्तरितः सन् प्रतिपालयामि तिष्ठामि [सर्वं तु 'यावत्' योगे भविष्यति लट्] ('विलोकयन्' पश्यान् 'स्थितः') ।

NOTES

दक्षिणेन—दक्षिण + एनप् सप्तम्यर्थे । An अन्वय meaning here 'close

to the south." एनप् is not available if not close. If a long way to the south, we should say इच्छाटिकायां दक्षिणस्याम् with सप्तमी ।

2. (a) तपस्वि &c.—तप एवामस्ति इति तपस् + विनि संत्वच् = तपस्विनः ascetics, कस्या एव कस्या । कन् स्वार्थे । Optionally we get कनिका also ; though गणकार places it in the क्षिपकादि list. (b) स्तम्भमात्र etc.—प्रमाण is measure ; hence, here stature, अनुगत रूपमेवाम् अनुहृपाः similar. स्तम्भ प्रमा स्तम्भमात्रम् । तस्य अनुहृपाः । तैः । (c) सिचनघटाः—सिच + लाट् भावे सिचनम् watering. तदद्याः or तस्य घटाः सिचनघटाः याकेपायि वादि or इतत्— । तैः । इत्यभूत् तत्त्वचोऽतीया । The watering-vessels indicate that they were going out to water plants. Hence these are लक्षण (indicator) of इत्यभूत् (प्रयोजनानुसृत) । Or—घटः सह इति सहार्थे वतीया ।

3. दृश्यम्—दृश्य + लाट् कर्मणि बाह्यकात् that which is seen, रूप, appearance. Here he is equally interested in all the three girls and speaks in the plural (आसाम्) ! He is not yet specially attached towards any one of them.

4. (a) युवान्तदुर्लभम्—युवः अन्तः भवति स युवान्तः the royal apartment वरु— । तत् दुर्लभम् rare in the royal apartments, सुपसुपा । (b) इदं वपुः etc.—जातावेकवचनम् । He is thinking of all the three though speaking in the singular. This is obvious from the plural in आसाम् and वनलताभिः । (c) आश्रमवासिनः—आश्रम + वस + विनि कर्त्तरि ताच्चीत्यर्थे । तस्य ।

5. Remark—The king believed that the inmates of his royal apartments could not be beaten in point of beauty any where on the earth. But the belief is shattered on seeing these girls. In wonder he exclaims that this defeat of the beauties of the harem by dwellers of a hermitage, is as surprising as that creepers that grow wild in forests should surpass in beauty those that are reared in his gardens with constant care.* The यदि in the text implies comparison, if this, then that i. e. both are equally (सह्य) surprising. Hence

* Adopted by Prof. Geajendargadkar.

the चक्रहार is निदर्शन which Dandin thus defines—“अद्योत्तरप्रहसेन किञ्चित्तत्सदृशं फलम् । सदसदा निदर्श्येत्त यदि तत् स्यान्निदर्शनम् ॥” Here the king is तत्पसकन्यकाकम्, कमलः पुरनारीपराभवः बध्नेयितुं प्रवृत्तः । The तत्सदृशं फलम् is वनलताकम्, क सयानलतापराभवः । Dandin's definition of प्रतिवक्ष्यमा does not apply here. He says “वक्ष्य किञ्चिदुपन्यसा न्यसनात् तत्सदृशम्” । साव्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवक्ष्यमा...” Here न्यसा न्यसनम् clearly implies two distinct statements (वाक्यादयम्) । On this point he has the support of all later Rhetoricians. Thus Mammata defines—“प्रतिवक्ष्यमा तु सा । सामान्यसा चिरिकसा यत्त वाक्यादये स्थितिः ॥” In the sloka above we have a single statement, not two distinct statements. The metre is आर्या ।

(ततः प्रविशति यद्योक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला) ।

शकुन्तला—इदो इदो सखीभ्यो (इतः इतः सखीभ्यो) ।

[Then enter, engaged as described, Sakuntala with her two friends].

SAKUNTALA—This way my friends, this way.

अनसूया—हला सचन्दले, तुवत्तो वि तादकस्मवस्म इमे अस्ममरुक्खन्धो पिअदरेत्ति तक्केमि । येन नोमालिकाकुसुम-पेलवा वि तुमं एदाणं आलवालपूरणे निउत्ता [हला शकुन्तले, त्वत्तोऽपि तातकाश्रयस्य इमे आयमवृत्तकाः प्रियतरा इति तर्कयामि । येन नवमालिकाकुसुमपेलवापि त्वम् एतेषाम् आल-वालपूरणे नियुक्ता]

ANASUYA—My dear Sakuntala, I believe these plants in the hermitage are dearer than thee to father Kasyapa ; for which reason though tender as the Navamalika flower thou hast been employed to fill their trenches.

शकुन्तला—ए केवलं यदस्मिन्निधौ अस्मि, प्रत्यि मे सोवर-

सिन्धोवि पदेसु [न केवलं तातनियोग एव, अस्ति मे सोदर-
स्नेहोऽपि एतेषु] । (वृक्षसेचनं रूपयति) ।

SAKUNTALA—In the matter of these, there is my fraternal affection too, certainly not father's command alone. (Acts watering the trees).

तत इति । 'ततः' अनन्तरं राज्ञि अनन्तरिते । उक्तस्य अनतिक्रमः यथोक्तम् । तद्वान् 'यथोक्तः' कथितानुरूपः 'व्यापारः' चेष्टा यस्याः, 'सेचनीयता इत्यर्थः' 'शकुन्तला सखीभ्यां सह प्रविशति' रङ्गमञ्चमागच्छति ।

अनस्ये—'हला' इति सखीनामन्वोऽन्यं सादरसम्भाषणम् । 'हला' अथि 'शकुन्तले तातस्य काश्यापस्य काश्यापसनीवस्य कल्पस्य 'इमे आश्रमवृक्षकाः' तदीयनवरवः त्वत्पीडयि प्रियतराः वृद्धभतरा इति तर्कयामि कटि । 'येन' हेतुना, प्रियतरत्वेन इत्यर्थः—यथा 'येन' काश्यापेन 'नवमालिकाकुसुमनिष पेलया' कोमला 'अपि' । सर्वथा एतदनङ्गं इत्यर्थः । 'त्वम्' एतेषां वृक्षकाणाम् 'आश्रमवाल्मीक्य' जलाधारस्य 'पूरय' निवृत्ता व्यापारिता ।

शकुन्तलेति । 'न केवलं तातस्य नियोगः आदेश 'एव' मे वृक्षसेचने कारणं, किन्तु 'एतेषु' वृक्षकेषु 'मे सोदरेषु सखीदरेषु भावेषु यः 'स्नेहः' समता सः 'अस्ति' । यथा ताताश्रया, स्नेहाद्य तथैव सिद्ध्यामि ।

NOTES

1. (a) यावत्—Implies अवधारण । "यावत्तावत् साकल्येऽवशी मानीऽन्वधारणे" । (b) यथोक्त etc.—उक्तस्य अनतिक्रमः यथोक्तम् accordance with what is said अव्ययोभावः । यथोक्त + अच्, मत्वर्थे = यथोक्तः as said. Now see Tika.

2. हला etc.—(a) त्वत्तः—'पञ्चमो विभक्तिः' इति पञ्चमो । तत्त्वसिद्धिः स्वार्थे । (b) तातश्यासौ काश्यापस्य । तस्य ॥ (c) हला वृक्षा वृक्षकाः । वृक्षाद्यै or वृक्षार्थे कम् । आश्रमस्य वृक्षकाः ॥ (d) येन—For which reason, i.e. because he loves the shrubs more. An अव्यय । Or येन—by whom तच्छब्दः is not necessary. उत्तरवाक्यागतत्वेन संपादानात् तच्छब्दव्यपेक्षा नास्ति । (e) नवमालिका is a night-blooming sweet-scented flower. नवमालिका च कुसुममञ्च

नवमालिकाकुसुमम् । विशेषण-विशेष्य-यः इति समासः । तदित् पेलवा । उपमानसमासः । (f) आलवाल &c.—आ समन्तात् लव जललवम् आलाति स्पृहाति इति आ + लव + आ + ला + क कर्त्तरि = आलवालम् trenches, dug round the root of trees for watering purposes.

3. (a) न. केवलम् &c.—नि + युज् + घञ् भावे नियोगः order. This is a reply to Anasuya whose speech insinuates that Sakuntala does not like the watering herself—is an unwilling worker at it—but waters them because her father orders it. The reply is—even if father had not ordered me I would have done it, because अक्षिमे सोदरसङ्घः । * (b) सोदर &c—सङ्घ also means सद्, य । Hence सद्भ्यसुदरमीषाम् इति सोदराः or सङ्घोदराः brothers, बहु—of the नियसमास class, सङ्घ becomes स optionally by the rule “वोपसर्जनसङ्घः”

राजा—कथमियं सा कण्वदुहिता ! असाधुदर्शी खलु तव भवान् काश्यपः य इमामाश्रमधर्मे निमुडङ्क्ते ।

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां कृत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥१६॥

भवतु पादपान्तरित एव एनां विस्रब्धां पश्यामि । (तथा करोति) ।

KING—How now ! Is this the daughter of Kanva ? Truly, his holiness Kasyapa is not a good judge—Kasyapa who commands this one to the course of life in a hermitage. The sage who hopes to render this artlessly charming figure capable of penance, certainly tries to cut a Sami-twig with the edge of a leaf of the blue lotus. Well, concealed as I am by trees, I will watch her at her ease. (Does the same).

राजैति । ‘कथम्’ आश्चर्यम् । आश्चर्यात् सन्धुसः [“कथं प्रत्ये सन्धु मे च” इति विश्वः] । ‘यं सा’ वैखानसीक्षा ‘कण्वसा’ कुलपतेः ‘दुहिता’ कन्या । राजा सुप्रथमम् इयम् अन्यवृद्धा नीता । पश्चात् सखा ‘हला सञ्जाले’ इति सम्बोधनात्

प्रातम् इयमेव कण्डुहिता इति । 'असाधु' असमीचीनं 'पश्याति खलु' पश्यत्येव 'तव-
भवान् पूज्यः' 'आग्रयः यः' [उत्तरवाक्यगतत्वे न तच्छब्दीपादानम्] 'इमान् आयमसा-
तपीवनसा धने' अनुष्ठाने 'नियुक्ते' व्यापारयति ॥

इदमिति । अन्यथः—यः ऋषिः अव्याजमनोहरम् इदं वपुः तपःजनं साधयितुम्
इच्छति, स ध्रुवं नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां केतुं व्यवसाति किल । वाक्या—'यः
ऋषिः' कण्वः 'अव्याज' 'कृत्विमयीभारहितश्च, मनोहरं मधुरञ्च, स्वभावसुन्दरमित्यर्थः
'इदम्' अनुपमं 'वपुः' शकुन्तलायाः शरीरं 'तपःजनं' तपसो गीम्यं 'साधयितुं' कर्तुम्
'इच्छति' वाञ्छति, स ऋषिः 'ध्रुवं' निधितं 'नीलोत्पलपत्रस्य इन्द्रीवद्दलस्य धारया'
प्रान्नं न 'शमीलतां' कठिनां शमीशाखां 'केतुं' व्यवसाति यतते 'किल' नत्वङ् 'शृङ्गे'
['वातायामरुचौ किल' इति विकारग्रथः] ॥ कीमलया उत्पलपत्रधारया शमीशाखा-
हृदेन यथा असम्भवं सुकुमारैश्च शकुन्तलायाः शरीरैश्च तपहरणमपि तथैव इति भावः ॥

भवत्विति । 'भवतु' आस्तां तावदेतत् । 'सम्प्रति पादपैः' वृक्षैः 'अन्तरितः'
व्यवहितः 'एव' प्रकाशमगला इत्यर्थः 'एनां' शकुन्तलां 'विश्रब्धौ' विश्रब्धौ, पुरुषसावित्र्यम्
अज्ञात्वा स्त्रीरविहारिणीम् इत्यर्थः 'पश्यामि' निरीकयामि । ('तथा करोति' पाद-
पान्तरित एव निरीकयति इत्यर्थः) ।

NOTES

1. (a) कथमियम् &c.—Sakuntala has now revealed herself by replying to अनसुया । सा refers to what was said by the वैखानसः । प्रकान्तायत्वात् यच्छब्दीपादानं नापेक्षते । (b) साधु = सत्यक्, proper, न साधु असाधु । Qualifies दर्शनक्रिया । असाधु + दृश् + णिनि 'कर्त्तरि ताच्छीलौ । (c) तव भवान्—तव has here प्रथमार्थे वक् । तव भवान् इति सुप्रसूपा or कर्मवाचि । This is allowed in connection with the words भवतु, दीर्घासु, आयुसत, देवानांप्रिय by the rule "इतगाभ्योऽपि इग्यते" । Also comp. "जयमवभवान् नृगमरातिशमिलायुजः—" Kirat. XI. (d) इमान् refers to शकुन्तला । The king here speaks of the impropriety of employing शकुन्तला in this work. The impropriety regarding the other two girls, does not strike him. He is interested, but the interested has not yet deepened into love.*

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

2 (a) अव्याज &c = वि + वज + वज्, करणे = व्याज a counterfeit कविमयीभा । अवियमानो व्याजः अस्मिन् अव्याजम्, बहु - । तच्च तत् मनोहरच artless yet charming. कर्मधा— । (b) नीलोत्पल &c. — नीलसुतपलं नीलोत्पलम् a variety of lotus, इन्दीवरम् । कर्मधा— । तस्य पत्रम् leaf of the blue-lotus. तस्य चारा the edge of a leaf of the blue-lotus, सया । नीलोत्पल resembles a steel sword in colour, also it is very delicate, so it is used here. (c) शमीलताम्—लता is शाखा a twig ; शमी is a sacred tree with a tough timber. शम्या लता a twig of the शमी । ताम् । Specially mentions the शमी because that is a tree whose twigs have to be cut every day by ascetics for sacrificial purposes. (d) वि + अश् + ली (दिवादि) + लट्, ति = व्यवस्यति लसी, साध्यति, असात्—आसासीत् । कर्मणि—व्यवसीयति ।

3. Remark.—वक्ष्यविल is the metre. The figure is निदर्शन or निदर्शना for which see under युक्तान्दर्शनमिदम् &c. Also we have विभावना in the first line “प्रसिद्धं त्वया इत्या यत्किञ्चित् कारणान्तरम् । तव स्त्राभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥” Here the मनोहरत्व is taken as स्त्राभाविक ।

4. (a) भवत्—Be it so, let it pass, &c. This is idiomatic. It is used when one subject is dropped and a new subject is taken up. (b) पादेन पिबतीति पाद + पा + क कर्त्तरि = पादपः atree. अन्तर = अन्तर्हि concealment. “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्द्विभेदतादर्थे” इत्यमरः । “अन्तरं जातमस्य इति अन्तर + इत्थ = अन्तरितः concealed. (c) एव—Indicates determination not to come out of his concealment. He was concealed already ; c. f.—यावदिमां कथांमाश्रित्य प्रतिपालयामि—Ante. (d) विश्रब्धाम्—वि + शब्ध् (शब्ध) + त कर्त्तरि = विश्रब्धा at ease विश्रम्भवती । “ममो विश्वासविश्वो” इति कोषः ।

शकुन्तला (स्थित्वा)—महि अणसूए अदिपिखडेण वक्कलेण प्रियंवदाए शिञ्जितदम्हि । मिटिले हि दाव णं [मसि अणसूये, अतिपिनद्धेन वक्कलेन प्रियंवदया नियन्त्रितास्मि शिथिलय तावदेतत्] ।

SAKUNTALA—(Having stopped) Friend Anasuya, I am

pinioned by Priyamvada with a bark fastened too tight. Do loosen it.

अनसूया—तह [तथा] । (शिथिलयति) ।

ANASUYA—All right. (Loosens).

प्रियंवदा (सहासम्)—एष पयोधरवित्थारयित्वा अन्तरो
लोव्यं उवाच [अत्र पयोधरविस्तारयित्वा आत्मनो यौवनम्
उपालभस्व] ।

PRIYAMVADA—[With a laugh]—In this matter, blame
your youth that causes the expansion of the breasts.

शकुन्तलेति । ['स्थिता' संवनान् विरम्य] । पिनङ्गं बद्धम् । 'अतिपिनङ्गेन' अति-
साधं बद्धेन हृदयङ्गेन इत्यर्थः [अपिपूर्वात् नङ् बन्धने इत्यच्चात् क्तः । अपरेकारलोपः
पाठिकः] 'वल्कलेन' त्वचा वासीभूतया 'नितरां यन्विता' निरुद्धव्यापारा 'अस्मि' । 'एतत्
वल्कलं' तावत् शिथिलय शिथिलं कुरु । ['शिथिलयति = शिथिलं करोति] ।

प्रियंवदेति । [हासेन सह 'सहासं' विहस्य इत्यर्थः, आह] 'अत्र' अस्मिन् नियन्त्रिणी
'आत्मनः' तव पयोधरयोः, स्तनयोः 'विस्तारयित्वा, बद्धं' 'यौवनं' वाच्यात् परं वयः
'उपालभस्व' निन्द । यौवनेन बद्धं तं स्तनयुग्मं नाधुना स्वल्पायतने वल्कले भाति अत्र
को मे दीप इति परिहासः ।

NOTES

1. (a) अतिपिनङ्गेन—अपि + नङ् + क्त कर्मणि = अपिन्ङ्गम् or पिन्ङ्गम् the
च of अपि being dropped optionally—"वटि मानेरिरङ्गोपमवाप्योक्ष-
सर्पयोः । आपश्चैव हलन्तानां यथा वाचा निष्ठा दिग्वा ॥" इति वचनान् । (b)
शिथिलय—शिथिलं ग्रथं कुरु इति शिथिल + णिच् + लोट्, णि = शिथिल (नामधातु)
+ णि = शिथिलय slacken. (c) तावत् indicates अवधारण । Op.—"कुर्वन्
तावत् समग्रं चिन्ति" &c.

2. (a) अत्र—In this matter, i.e. in the restraint. (b) विस्तारय-
तीति—वि + क्त + णिच् + लृच् कर्त्तरि लृङ् = विस्तारयित्वा that which has
ceased to develop. धरतीति धृ + णिच् कर्त्तरि धृङ् = धर, the holder. पयोधो
युवस्य धरः पयोधरः the breasts. तस्य विस्तारयित्वा । प्रेयस्यहा समासः । Avoid
पयः धरतीति, for this gives पयोधर by "कर्मसंज्ञम्" । Op. 'कर्म' तदि

मङ्गाधरमुधरादयः । कामं वाः खेपलविवक्षायां भविष्यति'—Bhattoji (c) उपाल-
भल—उप + आ + लभ + लोट्, do censure, उपालभ् means to censure.

2. Remark.—The old garments have just become too tight. This indicates fresh youth,

राजा—काममनुरूपमस्या वपुषो वल्कलम् । न पुनरलङ्कार-
श्रियं न पुष्यति । कुतः—

सरसिजमनुविद्धं शैवलं नापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोलक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोऽज्ञा वल्कले नापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतौनाम् ॥१७॥

KING—True, the bark is unsuitable for her figure. But it is not that it does not cherish the charm of a decoration. (Do you ask) why?—The lotus is lovely even though smeared with the scum (Saivala). The spot though dark, promotes the beauty of the moon. This slim one is more attractive even with a bark. What indeed is not a decoration for a charming figure?

राजंति । 'वल्कलम्' एतत् वासीभूतम् 'खेपलः' शकुन्तलायाः 'वपुषः' लावण्यामयस्य
शरीरस्य 'अनुरूपम्' 'अधोग' 'कामम्' मया 'अनुमन्तव्यम्' ["कामं प्रकाशेऽनुमती"
इति विश्वः] । 'पुनः' किन्तु 'अलङ्कारश्रियं' वपुषो भूषणशीला 'न पुष्यति' न तर्जनीति
इति 'भ' अयोगमपि वल्कलमिदमस्या वपुर्भूषयत्येव ॥ ["वपुषो वल्कलम्" (त- न्या-
म-) ... 'वयसो वल्कलम्' (रा- वि-)] ॥

सरसिजंति । अन्वयः—शैवलं नापि 'अनुविद्धं' सरसिजं रम्यम् ; लक्ष्मीं मलिनमपि
हिमांशोलक्ष्मीं तनोति, वल्कले नापि तन्वी इयम् अधिकमनोऽज्ञा । मधुराणामाकृतौनां
किमिव हि न मण्डनम् । व्याख्या—'शैवलं नापि' तुच्छया जलनील्या अपि (महायाम्
अपि) 'अनुविद्धं' 'सरसिजं' कमलं 'रम्यं' मधुरम् । 'लक्ष्मीं चिह्नं' कलङ्कः ('चिह्नं
कलङ्कश्च' इत्यमरः) 'मलिनमपि' कृणवणम् अतः कृतसितमपि, 'हिमाः शिशिराः

‘यशः’ किरणा यस्य तस्य, शीतरश्मि-यन्त्रस्य ‘लक्ष्मीं’ योभा ‘तनीति’ विसारयति।
‘वल्कलेनापि’ द्वेन वल्कलवाससा अपि ‘तनी’ कृशाक्षी ‘इय’ यकृतला ‘अधिक’ यथा
तथा ‘मनीषा’ कृया मनीषरतरथा। एतत् त्रितयमालोच्य मनो मधुराणां मनोभानाम्
‘आकृतीनां’ वपुषां किमिव हि तुच्छमपि ‘वस्तु न मण्डन’ न मण्डनम्। अपि तु सर्वे नैव
कालमूर्ते मूषणं भवति ॥

NOTES

1. (a) कामम्—Implies अनुमति (admission). (b) अनुगतं रूपम् इति
‘अनुदप’ योग्याम्। प्रादितत्—। न अनुदपम् unsuitable नञ् तत्—। (c) पुनर्
Implies भेद difference. ‘पुनरप्रथमं भेद’ इति कोषः। (d) अलङ्कारत्रयम्—
अलङ्कृत्यते भूयति अनेन इति अलम् + ल + घञ् करणे = अलङ्कारः decoration.
तस्य श्रीः or तत्कृता श्रीः the charm caused by decoration इतत्—or
शाकपाथिवादि। ताम्। (e) न...न—The double negation emphasises
the affirmation.

Remark.—A bark garment for this charming figure is an
obvious incongruity. This is the admission implied by कामम्।
But पुनर् modifies the admission. Though obviously incon-
gruous, you cannot say that the bark does not enhance her
beauty. I prefer the reading वपुषः, because the poet closes
the sloka following with “किमिव हि मधुराणां मण्डनं आकृतीनाम्।” The
inference there being about आकृति, it seems more relevant
here to speak of वपुस् than of वयस् which is not आकृति।

3. (a) सरसिजम्—सरसि जातम् इति सरसि + जन + ड कर्ष रि = सरसिज
or सरीज by the rule “तत्पुरुषे कृति बहुलम्”। The बहुल implies
variety i.e. whether लज्ज or अलज्ज or both has to be known from
विहप्रयोगः। Thus both सरसिज and सरीज occur in authoritative
writing, but preferably write सरीजम् not सरसिजम्, पद्मे पद्म not पद्म-
रुहम्। (b) अधिकमनोभा—मनसा जानाति इति मनस् + भा + क कर्ष रि = मनोभा
lit. that which takes one by the mind, i.e. captivates the mind.
Hence—charming. अधिकं यथा तथा मनोभा excessively charming,
सहस्रपेति समासः (c) वल्कलेन—द्वतीया करणे। It is करण of the क्रिया in
मनोभा। (d) किमिव—the अव here is merely ornamental—वाक्य-

कङ्कार । "इवेति ईषदयोपभोत्पेसावाकात्कारिषु" इति वदमानः । (e) किम् — is emphatic. Thus किं न सञ्चनम् means what is, not a decoration* which is a mere question, or by काङ् "may imply that everything is a decoration. The हि emphasises the काङ्—"what indeed is not a decoration." For a similar idea compare—"न रम्यमाहाय्यं मपेक्षते युष्मत्"—Kirata ; "सर्वशोभनीयं सुखं मानं"—Bhāsa.

4. Remark.—Note the course of the king's love. His interest in Sakuntala has now developed into admiration.*The metre is मालिनी and the figure अर्थान्तरन्यास (see under आ परितोषा-विद्वेषम् etc.—Ante). Here the particular instances are first cited, the general conclusion then follows. It is perfectly legitimate. When दक्षिन् says—वस्तु प्रस्तुत्य तत्साधनप्रसङ्गं सा न्यासः—he does not mean that in actual writing the conclusion has to be stated first. In thought however, the conclusion is first before the mind's eye and facts are then brought together in support.

शकुन्तला (अग्रतोऽवलोक्य)—एषो वादेरिदपल्लवाङ्गुलेहिं
तुवरेहि विश्व मं केसररक्खओ । जाव णं सन्भावमि [एष
वातेरितपल्लवाङ्गुलोभिस्सुवरयति इव मां केसरवृक्षकः । यावत्
एनं सन्भावयामि ।] (परिक्रामति) ।

SAKUNTALA—[Looking in front]—This Kesara tree hurries me as it were with its fingers of twigs urged by the wind. I will attend to it. [Walks round].

प्रियंवदा—इला—मउन्दले, एत्थ एव दाव सुहुत्तं चिह् ।
जाव तुए उवगदाए लदासणाहो विश्व अणं केसररक्खओ
पडिभादि [इला शकुन्तले, अत्र एव तावत् सुहृत्तं तिष्ठ,
यावत् त्वया उपगतया लतासनाथ इव अयं केसरवृक्षकः
प्रतिभाति] ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar,

PRIYAMVADA—My dear Sakuntala, do thou stay at this very place for a moment. For, with you near, the Kesara tree appears as if blessed with a creeper.

शकुन्तला—अदो कसु पिप्रवदासि त्वम् [अतः खलु प्रियं वदासि त्वम्] ।

SAKUNTALA—Hence indeed you are called Priyamvada.

शकुन्तलेति । ['अयतः' पुरः 'अवलोक्य' आह] 'एव अयतो दृश्यमानः' 'केशरवृक्षकः' वकुलपादपः 'वातेन वायुना ईरिताः' बालिता याः 'पल्लवरूपा' 'अङ्गुल्यः' तामिः 'मां त्वरयति' सत्वरममगार्धम् आह्वयति 'इव' । एहि शकुन्तले भटिति मां सेचनेन संवर्धय इति सङ्केतयति इव । 'यावत् एनं वकुलकं' 'सम्भावयामि' मत्वा जलसेचनेन संवर्धयामि । ["परिक्रामेति" रङ्गमच्चं परितो गच्छति] ।

प्रियंवदेति । 'इहा' अयि शकुन्तले अतः केशरतटतले 'एव तावत् सुसूतकं' चणमात्रं 'तिष्ठ' । 'यावत्' प्रशंसायाम् ["यावत् कालं" अप्युपधारय । प्रशंसायाम्] इति मेदिनी । 'उपगतया' समीपवर्त्तिन्या 'त्वया' [द्विती तृतीया] 'अयं' केशरवृक्षकः वकुलपादपः कृतया सनाथः नायवान् 'इव' अलङ्कृत इव इत्यर्थः 'प्रतिभाति' लज्जते त्वमेव वकुलमूलोऽप्युत्पत्ता, मन्वे कृतया इव कयाचित् अयमनुगृहीतो वकुलः इति शकुन्तलाया रूपप्रशंसा ।

शकुन्तलेति । मधुरसुच्यते त्वया 'अतः खलु' ईदृशेनैव प्रियभाषणेन 'त्व' प्रियंवदा 'असि' प्रियंवदा इति नाम्ना आह्वयसे । या प्रियं वदाति सैव प्रियंवदा । प्रियभाषणेन पुनर्यथायं ते नाम ।

NOTES

1. (a) वातेरित &c.—ईर + क कर्मणि = ईरिताः urged. पल्लवरूपा अङ्गुल्यः पल्लवाङ्गुल्यः । वातेन ईरिता वातेरिताः urged by the wind. साहचर्यः पल्लवाङ्गुल्यः । तामिः । करणे ण्या । (b) केशरवृक्षकः—अस्मी वृक्षः वृक्षकः young tree, केशर is a name of वकुल । स चास्मी वृक्षकश्च । (c) यावत् indicates अवधारण also. *

2. Remark—Here we have रूपक in पल्लवाङ्गुली । The defini-

tion is "उपमेव त्रिरीभूतमेदा रूपकमुच्यते". Through the रूपक, we see अनुलिप्तचालन in the कैशरहृत्क; this is likened, not openly but by implication (समासहृत्क) to a lover's accosting (नायकसङ्गत); Hence the रूपक raises a समासोक्ति which is "वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तत्तु-ल्यस्यान्यवस्तुनः । उक्तिः संक्षेपरूपत्वात् सा समासोक्तिरिष्यते ॥" as defined by दाण्डिन् । Lastly, Sakuntala goes to the कैशरहृत्क as if—though not really—through this accosting. This is उत्प्रेक्षा [see under लक्षणसारे ददृशुः etc.] । रूपकानुप्राणितसमासोक्त्युत्प्रेक्षयोः सहजः ।

३. खलु—implies अवधारण; for this very reason, 'प्रियभावण is the cause of your being called प्रियंवदा । The reference is to the derivation of the word. Thus प्रियं वदतीति प्रिय + वद + खल् कर्त्तरि स्त्रियान् = प्रियं वदा by the rule "प्रियवती वदः खल्."

राजा—प्रियमपि तत्प्रमाह शकुन्तलां प्रियंवदा । अस्या

खलु—

अधरः किसलयरागः कीमलविटपानुकारिणी वाह !

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ॥ १८ ॥

KING—Priyamvada tells Sakuntala the truth though it is agreeable. Indeed—her lower lip has the lustre of a new leaf. The arms imitate tender twigs, in the limbs is arrayed attractive youth like [a crop of] flowers.

अनसूया—इहा सउन्दले, इयं सद्यं वरवह्म सहकारस्य तुष्ट किदणामहं वा वनज्योतिषिणि त्ति णीमालिआ । एं विसुमरिदा सि [इहा शकुन्तले, इयं स्वयंवरवधूः सहकारस्य त्वया कृत-नामधेया वनज्योत्स्नेति नवमालिका । एनां विसृतासि] ।

ANASUYA—My dear Sakuntala, here is the self-elected bride of the Sahakara, the Navamalika named by thee Vanajyotsna. Hast thou forgotten it?

राज्ञेति । लीकि हि यत् प्रियमुच्यते तत् निष्ठा भवति । किन्तु यदेतत् 'प्रियंवदा

शकुन्तलाम् 'आह' कथयति ["तुवः पद्यानामादित आहो तुवः" इति वक्तुं माने अस्मात् 'आह' आदेशश्च] तत् 'प्रियमपि' सधुरमपि 'तथा' सत्यं न मिथ्या । नूनमपि शकुन्तला वक्तुमर्हति तता इव लक्ष्यते ! नायं प्रियंवदायाः चाटुवादः ।

अधर इति । अन्वयः—अस्याः खलु अधरः किसलयरागः वाह कोमलविटपातु-कारिणौ अङ्गेषु कुसुममिव लोभनीयं यौवनं सन्नद्धम् । व्याख्या—'अस्याः खलु' शकुन्तलायाः किल 'अधरः' निम्नोष्ठः 'किसलयस्य' नवपल्लवस्य 'रागः', रक्तिमा इव 'रागी' यस्य तदाविधः पल्लवताम इत्यर्थः । 'वाह कोमलयोः' नखयोः नवजातयोः 'विट-पयोः' शाखयोः 'अनुकारिणौ' सदृशौ । अङ्गेषु स्तनजघनादिषु 'कुसुममिव' पुष्पमिव 'लोभनीयं' मनोहरं 'यौवनं' तरुणिमा 'सन्नद्धं' सज्जितं विनूक्षितम् । शकुन्तलायाः अधरः नवपल्लवसदृशो वाह च अचिरप्ररुद्धो विटपौ इव, यौवनं तु कुसुममिव । एभिः पुनरियमपि लतासदृशी इति सत्यम् ।

अनसूयेति । इयम् एषा पुरोवर्तिनी 'सहकारस्य' रसालस्य 'स्वयंवरप्राप्ता बधूः' (शाकपार्थिवः) वा हि स्वयमेव प्रसूत्य सहकारं जितवती सा इत्यर्थः 'त्वया कृतं विहितं वनज्योत्स्ना इति नामधेयं' नाम [स्वार्थे] वेशप्रत्ययः] यस्याः सा 'नवमालिका कुसुमलता । 'एनां' नवमालिकां 'विद्यता अस्मि' [गौणवृत्त्या गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि 'क्तः'] मन्ये विद्युतिवशात् एषा त्वया न सिक्ता ।

NOTES

1. प्रियमपि &c.—Sakuntala takes Priyamvada's remarks as merely complimentary. But the King thinks, the remark is a true one.*

2. (a) किसलय &c—किसलयस्य रागः the lustre of a new leaf. इतत्—। स इव रागी यस्य whose lustre is like that of a new leaf, बहु—by the Varttika "सप्तसुपमानपूर्व स्त्रीतरपदलोप्य वक्तव्यः" । (b) कोमल etc.—साधु अनुकरतः इति अनु + कृ + णिणि साधुकारिणि कर्त्तरि अनुकारिणौ ; कोमलौ विटपौ two tender twigs, कर्मधा—। तयोः अनुकारिणौ imitators of two tender twigs, i. e. like twigs. "तथा अनुकरोति"

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

is a सादृश्यवाचक phrase. 'तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः' इति दृष्टी ।

3. लोभनीयम्—लुभ् विमोहने + शिच् अनौयर् कर्त्तरि बाहुलकात् attractive.

Remark.—लोभनीय is suggestive. It betrays the King's wish to possess her. But just now the wish is not perceptible even to the king himself. Hence he says in a general manner लोभनीयं यौवनम् not लोभयति मां यौवनम् with a personal reference.*

5. स्वयंवर &c.—स्वयम् आत्मना त्रियते अस्मिन् इति स्वयम् + वृ + च अधिकरणे सञ्ज्ञायाम् = स्वयंवरः by the rule "प्रसि सञ्ज्ञाया चः प्रायेण" । तत्र वधूः । Or after भानुजौ—स्वयं वृणीते इति स्वयम् + वृ + खच् कर्त्तरि स्त्रियाम् = स्वयंवरा one who chooses a husband herself. सा च ना वधूः । कर्मधा— ।

6. (a) वनजोत्स्रा - ज्योतिरस्त्रासाम् इति जगतिस् + न मत्वर्थे = ज्योत्स्ना निपातनात् by the rule 'ज्योत्स्ना तस्मिन्' । वनस्य ज्योत्स्नेव उद्भासकत्वात् । (b) एनाम—There is no शेषविवक्षा here. Hence the rule "अधौगर्गद्वेशां कर्मणि" does not apply ; we get द्वितीया because of कर्मविवक्षा । (c) विस्मृता—वि + धृ + क्त कर्त्तरि । स्मरति = मनसा गच्छति । Hence secondarily स्मृ is मत्वर्थे । So it takes कर्त्तरि क्त by the rule "गत्वर्थोक्तमक"— ।

शकुन्तला—तदा अतोऽणं विसृमरिस्म' [तदा आत्मानमपि विस्मरिष्यामि] । (लतामुपेत्य अवलोक्य च) हला रमणीय कृशु काले इमस्म लतापाश्रवमिहृणस्म वदन्नरो संवृत्तो । शव-कुसुमजोव्यणा वणजोसिणी, वहुपल्लवदाए उवहोअक्खमो सह-आरो [हला रमणीये खलु काले अस्य लतापादपमिथुनस्य व्यतिकरः संवृत्तः । नवकुसुमयौवना वनज्योत्स्ना वहुपल्लवतया उप-भोगक्षमः सहकारः] ॥ (पश्यन्ती तिष्ठति ।)

SAKUNTALA—Then I shall forget even my own self

* Adopted Prof. Gajendragadkar.

(Approaching the creeper and looking at it). Darling, at a most opportune moment indeed has taken place the union of this couple of a creeper and tree. The Vanajyotsna has fresh youth in her flower and the Sahakara is capable of injoying because of its growth of twigs (Stands gazing).

शकुन्तलेति । यदि वनज्योत्स्नां विस्तरामि 'तदा आत्मानमपि विस्तरिष्यामि' ।
अभिप्रा इयं मत्तः, या हि वनज्योत्स्ना सेव अहम् इत्यर्थः । [लतां वनज्योत्स्नाम्
'उपेत्य' प्राप्य, लतासमीपं गत्वा, 'अवलोक्य' दृष्ट्वा 'च' आह 'इत्ता' अनस्यै 'रमणीये'
मनोहरे 'खलु काले' समये 'लतायाः' वनज्योत्स्नायाः 'पादपस्य' सङ्कारस्य च यत्
मिथुनं दयं, तस्य 'अस्य व्यतिकरः' समागमः 'सङ्गतः' जातः । रमणीयतां दर्शयति—
'वनज्योत्स्ना' तदाख्या इयं नवमालिका 'नवम्' अचिरीदमन्तम् नूतनत्वात् मनोरमं
कुसुमरूपं यौवनं यस्याः तादृशी । 'सङ्कारः' आमः 'वद्धा' सङ्गताः 'पल्लवाः' यस्य
'तत्तया' नवपल्लवोद्गमात् उपभोगस्य कायासेवनादिमुखस्य 'समः' योगाः । यौवनेनेयं
सङ्कारं प्रीणाति सौऽपि चैनां कायया सम्भावयति । प्रवृत्तौ लतावयो यौवकालः,
पल्लवैः प्रच्छाद्यशीतलम्बं सङ्कारतलं तत्रापि नवमालिकाकुसुमसौरीभम् । इत्यहौ लोक-
सुभोगोऽयमनयोः समागमः । ['पश्यन्ती' लतापादपौ अवलोकयन्ती मनसा च समा-
गममाधृत्य' सुखतो 'तिष्ठति' आस्ते] ।

NOTES

- (a) रमणीये &c.—रमयति इति रम + णिच् + अनोर्यर्, कर्त्तरि वाङ्मलात्
= रमणीय, charming. तस्मिन् । (b) लतापादप etc.—लता च पादपश्च
लतापादपौ creeper and tree. तयोर्मिथुनं द्वन्द्वम् pair of a creeper and
tree, तस्य । (c) व्यतिकरः—वि + अति + ऊ + च अधिकरणे च ज्ञायाम् Union.
(d) नवकुसुम etc.—नवं कुसुमं नवकुसुमम् । तत् यौवनं यस्याः । See काख्या
for another view. In अक्षरः किलयरागः etc. यौवनं is spoken of as
कुसुम । Working in the same line here कुसुम is taken not merely
as like यौवनं but as यौवनं itself. (d) वद्धपल्लव etc.—वद्धाः पल्लवा यस्या
च वद्धपल्लवः having an array of twigs. तस्य भावः वद्धपल्लवता । तथा ।
हेतौ इत्या । (i) उपभोग etc.—उप + भुज् + णञ्, भावे उपभोगः enjoyment.
तस्य चमः इतत्— ।

प्रियंवदा—अनसूए, जानासि किं सउन्दला वनजोसिणिं
अदिमिच्छे पेक्खदिति [अनसूये, जानासि किं शकुन्तला वन-
जोत्साम् अतिमात्रं प्रच्छते इति] ।

PRIYAMVADA—Do you know Anasuya, why Sakun-
tala is earnestly looking at Vanajyotsna ?

अनसूया—ए क्खु विभावेमि । कहिहि [न खलु विभावयामि ।
कथय] ।

ANASUYA—I cannot indeed guess. Do tell me.

प्रियंवदा—जह वनजोसिणी अनुरूपेण पात्रवेण संगदा अवि-
शाम एव्वं अहं वि अत्तणो अणुरूपं वरं लहेअं ति [यथा
वनजोत्सना अनुरूपेण पादपेन सङ्गता, अपि नाम एवमहमपि
आत्मनः अनुरूपं वरं लभेय इति] ।

PRIYAMVADA—'As Vansjyotsna is united with a
suitable tree, so may not I too get a bridegroom suiting
myself'—This (is her thought).

शकुन्तला—एसो णूणं तुह अत्तगवो मनोरहो [एष नूनं तव
आत्मगतो मनोरथः] । [कलसमावर्जयति] ।

SAKUNTALA—Surely, this is the desire within your
self. (Inverts the pitcher).

प्रियंवदेति । 'अनसूये' शकुन्तला किं किं निमित्तं 'वनजोत्सनाम्' अतिगता
मात्रां यकिन् तत् तथा तथा सातिशयमित्यर्थः 'प्रेच्छते' पश्यति, पश्यन्ती आसी 'इति'
एतत् 'जानासि' ? इति काङ्क्षः ।

अनसूयेति । 'न खलु' न नूनं 'विभावयामि' अनुमातुं शक्नोमि । यदि तं
जानासि 'कथय' मे ।

प्रियंवदेति । 'यथा' यद्यत् 'वनजोत्सना अनुरूपेण' आत्मसदृशेन 'पादपेन'
वृक्षेण सहकारेण 'सङ्गता' मिलिता 'अपि नाम' किमिदं सम्भावितं यत् 'अहमपि एवम्

आत्मनः अनुदपं सदृशं 'वर' भर्तारं 'लभेय' लब्धुं शक्नुयाम् 'इति' एतत् मनसि कल्प इयं वनज्योत्स्नां चतुसङ्गतां प्रेक्षमाणा तिष्ठति ।

शकुन्तलेति । नूनं निश्चितम् 'एष' त्वया उक्तः 'तव आत्मगतः' मनसि स्थितः 'मनोरथः' अभिलाषः । अपि चतुरङ्गि, मामाश्रित्य स्वाभिलाषं प्रकटयसि ? ['कलस' संचनघटम् 'आवर्जयति' किञ्चित् अधोमुखं करोति, सिञ्चति इत्यर्थः] ।

NOTES

1. जानाति—The कर्म is इति । Do you know this (इति) । The इति again refers to the sentence किं शकुन्तला वनज्योत्स्नामतिभावं प्रेक्षते ।

2. (a) अपि नाम &c.—The अपि is repeated. The first indicates a question. "गर्हसमुच्चयप्रपञ्चदासंभावनास्त्रपि" इत्यमरः । She is questioning herself. नाम—Implies possibility संभाव्य । 'नाम प्राकाशसंभाव्य क्रोधोपगमकुतसने' इत्यमरः । Together अपि नाम = Is it possible. The second अपि समुच्चये । अहमपि = I too (b) लभेय—लभ + लिङ् ईय । शक्ति लिङ् । (c) इति—This i. e. this is her thought, इति ध्यायति अतः अतिमात्रं प्रेक्षते इत्यर्थः ।

3. Remark—Priyamvada's reply urges the King on in his course of love. On hearing this, naturally the thought arises in him whether he would be a suitable husband (अनुदपो वरः) for Sakuntala.*

4. आत्मगतः—आत्मानं गतः residing in thyself. एतत्—The point of the retort is—Priyamvada's speech is direct, अहम् referring to शकुन्तला । Sakuntala haughtily misinterprets—अहम् = the speaker, i. e. प्रियंवदा ।

5. आवर्जयति—आ + ङज् + णिच् + लट्, ति । Inverts i. e. empties on some shrub at hand, presumably the नवमालिका । Comp. नवमालिकामुलम्भिता &c. infra. आवर्जन् is bending. Compare—"आवर्जितलटामौलिबिलम्बिशिकोदयः" "शाखाभिरावर्जितपद्मभिः" &c

राजा—अपि नाम कुलपतेरियमसवर्ण्येत्वसम्भवा स्वात् ? अथवा कृतं सन्देहेन ।

असंशयं चतुपरिग्रहचमा यदार्थ्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥१८॥

तथापि तत्त्वत एनामुपलप्स्ये ।

KING—Can it be that this maiden is born of some wife of the Kulapati not of the same caste with him ? Or, away with doubts ! She is undoubtedly fit to be wedded by a Kshattriya, because my honourable mind is inclined towards her. For, to the good, in matter of doubt, the inclination of their mind are the final authority, Still I must know the fact about her.

राजसि । 'अपिनाम' किमिदं सम्भावितं यत् 'इयम्' एषा शकुन्तला 'कुलपतेः' अयुतधियपौषकस्य मुनिकुलेश्वरस्य कल्पस्य 'असंशयं' ब्राह्मणेतर' यत् कलवम् ["देवं कलवं किदारे" इति कोषः] 'तत्सम्भवा' तज्जाता 'न्यात्' भवेत् 'अथवा' पदान्तरं 'सन्देहेन' संशयेन 'लतम्' अलम् । इयं ब्राह्मणपत्नीप्रवृत्ता, तद्वितरजाता वा, इति अकारणः संशयः ।

असंशयमिति । अन्ययः—[इयम्] असंशयं चतुपरिग्रहचमा, यत् मे आर्थ्यं मनः अस्याम् अभिलाषि । सन्देहपदेषु वस्तुषु सताम् अन्तःकरणप्रवृत्तयो हि प्रमाणम् । व्याख्या—'इयं' शकुन्तला 'असंशयं' निश्चितं 'अवश्यं' अविव्यजानि; 'परिग्रहः' पत्नीत्वेन स्वीकारः तस्य 'चमा' योग्या । कथमेतत् ज्ञायते इत्याह—यत् 'मे' मम पुरुषं प्रभवस्य 'आर्थ्यम्' आचारपूतं 'मनः' अस्मां शकुन्तलायाम् 'अभिलाषि' सम्पृद्धम् । यदि प्रवृत्तिरेव अनुवृत्तं व्या, चतुपरिग्रहचिरपि आपतति इत्याह—'सन्देहस्य पदेषु' स्थानेषु ["पदं व्यवसितताणस्यानलक्ष्णाङ्गु वस्तुषु" इत्यमरः] संशयस्थानेषु 'वस्तुषु' विधयेषु यानि यानि वस्तूनि संशयस्थलानि तेषु इत्यर्थः, सतां साधूनां, न तु प्राकृतानामपि 'अन्तःकरणस्य' मनसः 'प्रकृष्टा वृत्तयः' प्रवृत्तं निवृत्तं नलक्षणा व्यापारा 'हि' ता एव 'प्रमाणं' कर्तव्यनिर्णायकम् ॥ कर्तव्याकर्तव्येषु साधूनां मन एव प्रमाणम् । पौवशोऽहं साधुरिव । मनस्य मे शकुन्तलां प्रति याति । तन्मनस्य मे याच्या इति भावः ।

तथापीति । 'तथा' एवं तर्कोपनिषीति 'अपि अर्थे' 'एनां शकुन्तला 'तत्त्वतः' स्वरूपेण 'उपलप्स्ये' शाने । आश्रमवासभ्यः परिपृच्छादिभिः आमूलं शकुन्तलायाः हतानाम्-अवगमिष्यामि ।

NOTES

1. (a) अपि नाम &c.—The king is discussing the propriety of his union with Sakuntala, as suggested by Priyamvada's reply.* (b) कुलपतिः—This has a technical sense. "सुनीनां दश-साहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रश्चिरसौ कुलपतिः कृतः ॥" (c) असवर्णं &c.—संभवत्यस्यात् इति सम् + भू + अप् अपादाने = संभवः origin उत्पत्तिस्थानम् । येव is कलत्र wife. "येव कलत्रे केदारि" । समानो वर्णो यस्य तत् सवर्णम् of the same caste. समानस्य सभावः । न सवर्णसवर्णम् । असवर्णं येवम् a wife not of the same caste. कर्मधा—। तत् संभवो यस्याः सा । बहु—। (d) स्यात्—यकि लिङ् । We do not say संभावनायां लिङ् because संभावना is already expressed by नाम । (e) कृतम्—It is an अव्यय in the sense of अलम् । Hence गत्यमानोपयोगक्रिया प्रति करणत्वात् 'सन्देहेन' इति करणे द्वितीया ।

2. (a) असंशयम्—सम् + शौ + अच् भावे = संशयः doubt. अविद्यमानः संशयो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । बहु—। चवपरि etc.—परि + चच् + अप् भावे = परिग्रहः acceptance (as bride). चवस्य परिग्रहः marriage by a Kshatriya, तस्य चमा । Or चवपरिग्रहं जमते इति चवपरिग्रह + चम + ण कर्त्तरि स्त्रियाम् tolerating marriage by a Kshatriya (c) प्रमाणम्—Always neuter singular. (d) अन्तःकरण etc.—क्रियते अनेन इति कृ + लाट् करणे = करणम् sense इन्द्रियम् । अन्तःस्थं करणम् अन्तःकरणम् the inner sense i.e. the mind शक्यार्थि वादि तत् ।

3 (a) तथापि—Still, i. e. though I have no doubts. The enquiry is through curiosity only. He is sure of the result of the enquiry ; it will end in proving that Sakuntala is eligible for marriage by a Kshatriya. (b) तत्त्वतः—तत्त्व is facts. Literally I will ascertain her by facts, i. e. I will ascertain the facts about her.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

शकुन्तला (सम्भ्रमम्)—अम्भो सलिलसेत्रसम्भ्रमुग्गदो
णोमालिकां उज्झित्वा वदन् मे महुग्रो अहिवद्व [अम्भो
सलिलसेकसम्भ्रमोदुगतः नवमालिकाम् उज्झित्वा वदन् मे मध-
करः अभिवर्तते] (भ्रमरवाधां रूपयति) ।

SAKUNTALA—(in a fright) Ah! Raised by the agitation caused by the sprinkling of water, a bee, having left the Navamalika is coming towards my face! (Acts the annoyance caused by a bee).

राजा (सम्प्रहमवलोक्य)—

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशोवेपथुमतीं

रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कक्षां न्तिकचरः ।

करौ व्याधुन्वत्याः पिवसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषामधुकर हतासुत्वं खल कृती ॥२०॥

KING—(Gazing longingly)—O bee! we are undone through search after fact, thou art successful indeed! Thou touchest repeatedly her trembling eyes the corners of which are restless; hovering near her ears, thou softly hummest like one whispering a secret; while she is waving her hands, thou sippest her lower lips which is the very essence of desire.

प्रकृत्यति । ('सम्भ्रमेण' सन्ताप्तेन सह आह) 'अम्भो' इति आवेगे । 'सलिलस्य' जलस्य 'सिकात्' यः 'सम्भ्रमः' आन्दोलनं तस्याम् 'उदुगतः' उत्पतितः 'मधुकरः' कश्चित् भ्रमरः 'नवमालिकां' वनज्योतस्नाम् 'उज्झित्वा' परित्यज्य 'मे वदन्' पद्मगन्धिमुखम् 'अभिवर्तते' लीभात् अनुधावति । ['भ्रमरात्' वाधां पीड्यां 'निरूपयति' वाक्येन दर्शयति] ।

राज्यति—[स्पृहा अभिलाषः तेन सह इति 'सम्प्रह' (सहस्पृहं वा) साभिलाषम् 'अम्भोका' भ्रमरवृत्तं दृष्ट्वा आह]

चक्षेति । अन्वयः—हे मधुकर, वेपथुमतीं चलापाङ्गां दृष्टिं बहुशः स्पृशसि, रहस्याख्यायीव कर्णान्तिकचरः (सन्) मदु स्नसि । करौ व्याधुन्वत्याः रतिसर्वस्वम् अधरं पिवसि ; वयं तत्त्वान्वेषात् हताः, लं खलु कर्तौ । व्याख्या—हे 'मधुकर' भ्रमर, भयात् वेपथुमतीं कम्पमानाम् अपि च भवदनुसरणात् 'चलः' चञ्चलः 'अपाङ्गः' प्रान्तभागी यस्याः तादृशीं दृष्टिं लोचनं 'वहुशो' वारं वारं स्पृशसि । रहस्यं गोपनीयं किञ्चित् आच्छेद इति 'रहस्याख्यायी' निम्नतप्रवक्ता 'इव कर्णयोः अन्तिके' समीपे चरतीति तथामृतः सन् 'मदु' नीचैः 'स्नसि' अश्रद्धिधानां सम्बन्धे अवाक्तं भाषसे । 'करौ' दृष्टौ 'व्याधुन्वत्याः' त्वान्वे निषेद्धुं विशेषण समन्तात् चालयन्त्याः 'अस्याः' शकुन्तलायाः 'रतिसर्वस्व' कामसारम् 'अधरं' निम्नोष्टं 'पिवसि' एनां पुंसि इत्यर्थः । 'वयम्' अहम् ["अस्मदी 'इयौय" इति बहुवचनम्] 'तत्त्वस्या' मदुदाहयोगा न वा इति वस्तुनः 'अन्वेषात्' निष्कार्यमनुसरणात् 'हताः' भयमनोरथाः जाताः 'लं खलु' त्वमेव 'कर्तौ' कृतकृत्यः ॥ नवमालिकासुज्ज्वलिता प्रथमं नीलीतपलभमात् शकुन्तलाया नेत्रं प्रतिधावित्ते भ्रमरः । समीपस्थः पुनः कण्ठे शिरीषाभ्याम् आकृष्टः तत्र एवु चलितः । ततोऽपि अपकविम्बनुद्धा अधरसमिगतः । राजा तु अस्यां जातमृदः भ्रमरे कामिचरितमारोप्य सामूयमाह इति तात्पर्यम् ।

NOTES

1. (a) सलिल &c.—सलिलस्य सिकः sprinkling of water. तस्यात् समुन्मनः agitation from the sprinkling &c. सहस्रपेति समासः । तस्यात् उदगतः raised by the agitation &c. (d) अभिवर्त्तसे—अभि is here usually taken as a कर्म प्रवचनीय to explain the द्वितीया in वदन । वदनम् अभि=वदनं लक्ष्यीकृत्य । Or we may say अभिवर्त्त is सकर्मक owing to अभि. "उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम्" । In that case वदन takes कर्मणि द्वितीया ।

2. (a) चल etc.—The king is ardently in love, and envies the bee that is seen playing with her.* The metre is शिखरिणी । समासीकृति is the figure. See under वतिरित etc.—Ante. (b) बहुशः—Several times repeatedly. I have not got the chance even once. Hence the envy.* रहस्याख्यायी—रहसि भवम् इति रहस्+यत्=रहस्यम्

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

६ secret तत् आच्छेत् आख्याति वा इति रहस्य + आ + चञ् or ख्या + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि । According to भट्टोजि, however. ख्या is not available here and we have to derive from आच । “अयं सार्वधातु-कमात्मविषयः” इति भट्टोजिः । (c) कर्णान्तिक etc.—कर्णयोः अनिकम् neigh- bour-hood of the ears. तत्र चरतीति कर्णान्तिक + चर + ट कर्त्तरि ॥

8. (a) तत्त्व etc.—अनु + इय + घञ् भावे = अन्वेषः search, तत्त्वस्य अन्वेषः तत्त्वज्ञातृ । द्वैतौ पञ्चमौ । (b) हताः—Baffled अहतिनः, or restrained प्रतिहताः । ‘मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः’ । (d) कृतौ—Successful. “इष्टादिभ्यश्च” इति इतिप्रत्ययः is the usual derivation of Madhava, Mallinatha etc. But opinions differ as to whether कृत is of the इष्टादि class. An alternative may be given—कृ + क्त कर्मणि भावे वा = कृतम् achievement. तदस्य अस्ति इति कृत + इति मत्वर्थः ।

शकुन्तला—एष एषो धिष्टो विरमदि । अस्मदो गमिष्मन् [न एष धृष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि] । (पदान्तरे स्थित्वा सट्टष्टिपम्) कहं इदो वि आचच्छदि । हला परित्ताग्रहं मं इमिणा दुर्व्वशीदेण महुअरेण अहिह्नभ्रमाणं [कथम् इतोऽपि आगच्छति । हला परित्तायेथां माम् अनेन दुर्व्विनीतेन मधुकरेण अभिभूयमानाम्] ।

SAKUNTALA—This impudent bee won't stop. I will move elsewhere. [Stepping aside and looking round]. How now ; he is coming this way too. Save me, Darling. I am being overpowered by this ill-mannered bee.

शकुन्तलेति । ‘एष धृष्टः’ दुर्व्विनीतो धमरः ‘न विरमति’ निवर्त्तते । ‘अन्यत्’ अन्याद्यन् स्थानं ‘गमिष्यामि’ (अन्यत् पदं स्थानं ‘पदान्तरं’ स्थानान्तरम् । तत्र ‘स्थित्वा’ गमनात् विरता भूत्वा ‘हृष्टः’ दर्शनस्य ‘क्षिपः’ पातः तेन सह भमराभिमुखं दृष्ट्वा आह) ‘कथम्’ किमेतत् यत् एषः धमरः ‘इतोऽपि’ अस्मिन्नपि स्थाने ‘आगच्छति’ । ‘हला’ अयि सख्यौ ‘अनेन दुर्व्विनीतेन’ अशिष्टेन ‘मधुकरेण अभिभूयमानां’ आध्यमानां ‘मां परित्तायेथां’ रक्षतम् ।

1. (a) न एष etc.—विरमति takes परस्मैपद by the rule "याङ् परिभ्यो रः" ॥ (b) अन्यतः takes तसि after कि in the सप्तमी विभक्ति । Compare इतः in "प्रपुत्रमप्यस्मिन्मिती इया स्यात्" । (c) कथम् is आद्यर्थे— an अवयव । Compare "कथमियं सा कण्वदुहिता", "कथं निगङ्गसंघतासि" ॥ (d) इहा is सखीषु कोमलामन्त्रणे अवयवम् । "सकामाभिज्ञाया सख्यो इहा भाव्याः पर-
स्परम् ।" (e) दुर्विनीतम्—दुर् + वि + नी + क्त कर्मणि, or दुष्टं विनीतः badly
disciplined. सहस्रपेति समासः । Or विनीतं विनयः discipline ; भावे क्त ।
दुःस्थितं विनीतं यस्य तेन । बहु— । (f) अभिभूयमानां परिवायेषाम् = अभिभवात्
परिवायेषाम् ॥

उभे (सस्मितम्)—का वयं परित्ताडुं । दुस्मन्दं अकन्द ।
राश्वरक्लिदब्बाइ तवोवणाइ याम [का वयं परित्तातुम् । दुष्पान्त-
माकन्द । राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम ।]

THE TWO FRIENDS (Laughing)—Who are we to
save ; Call (shout for) Dushyanta. Forests of penance are
known as to be protected by the king.

राजा—अवसरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुम् । न भेतव्यम्—
(अर्धाङ्गे स्वगतम्) राजभावस्वभिज्ञातो भवेत् । भवतु एव
तावदभिधास्ये—

KING—This is the opportunity to disclose myself. Don't
be alarmed—(Aside, when only half-uttered). But the royal
character will be disclosed ; well then, I will speak thus—

शकुन्तला (पदान्तरे स्थित्वा सदृष्टिचेपम्)—कहं इदो वि
मं अणुसरदि [कथमितोऽपि मामनुसरति ।] ।

SAKUNTALA—(stepping aside and looking around)—
What ! following me here too ;

उभे इति । 'उभे हे अपि सखी' इत्यस्मिन् सह आह । 'परित्तातु'
परित्तातकर्मणि इत्यर्थः 'वयम् आवां हे 'का इति काङ्कः ["अस्मदी इयोय" इति

वदुवचनम्] । वयं परिव्राजे सर्वथा अनिपुणाः । 'दुष्यन्त' तदास्त्रां राजर्षिम्
 'आक्रन्द आघोषय । 'तपोवनानि' आश्रमपदानि 'राज्ञा रचितव्यानि' वातेष्वपानि
 'नाम' । परिहासोक्तिरियम् ॥ अनेन शकुन्तलायाः सुकुमारता भीरुता च गम्यते ॥

राजति । 'आत्मानं' प्रकाशयितुं गोपनात् प्रकटयितुम् 'अयम्' एवः 'अवसरः'
 'अयम्' अस्मिन् सुहृत् पादपवाक्यवचनात् तद्विरोधेयम् इत्यर्थः । 'न भेतवा' भयं मा
 कुरुष्व । [अतः परम् "अयमहमागतः" इत्याकारं किञ्चित् वक्तुमुद्यतः 'अव' न
 भेतवाम् इत्यंशे 'सक्त' सति, शेषमनुज्ञा एव 'स्वगतम्' आत्मगतम् आह] "अयमहम्"
 इति यदि त्रुयं तदा 'तु राजभावः' मम राजस्वरूपम् 'अभिज्ञातो' विदितः 'भवेत्' यातु
 'एव' तावत् इत्याकारम् एव 'अभिधासो' वक्ष्ये ।

शकुन्तलेति । अनुसरति अभिवर्त्तते ।

NOTES

1. (a) परिव्रातम्—भवामः is understood. Hence अस्त्रार्थयोगात् तुमुन् ।
 Or तुमुन् is भावे by the maxim—"अवायकतो भावे" । Hence परिव्रातम्
 परिव्रातम् । तस्मिन् विषये का वयम् giving विषय सप्रसी to परिव्रातम् । The
 सप्रसी is elided [अवायकता] । (b) नाम—इति, प्राकाशये अवायम् । "नाम
 प्राकाशसं भावशक्तौपगमकृतसने" इत्यमरः ॥

2. प्रकाशयितुम्—The construction is प्रकाशयितुम् अवसरः । We
 have तुमुन् by the rule "कालसमयबेलासुतुमुन्" which includes all
 कालवाचक words. "पर्व्याधीपादानमर्थोपलक्षणाशम् । कालार्थेषु उपपदेषु तुमुन्
 स्यात्"—Bhattoji. Up to this time, the girls do not hear what
 the king says. But न भेतवाम् is pronounced aloud so as to be
 heard. Hence some stage-direction is necessary before न
 भेतवाम् ।*

3. स्वगतम्—This is supposed not to be within the hearing
 of the other actors on the stage, at the time, though uttered
 loud enough for the audience 'अत्राय' खलु यदस्मै तद्विदुः स्वगतं मतम् ।
 And its opp. is प्रकाशम् ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा—(सत्वरमुपसृत्य)—

कः पौरवे वसुमतीं शसति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्वाविनयं सुग्धासु तपस्विकन्यासु ॥२१॥

(सर्वा राजानं दृष्ट्वा किञ्चिदिव सम्भ्रान्ताः) ।

KING (Hastily advancing)—Who is this showing insolence towards guileless ascetic maidens whilst a descendant of Purn, a chastiser of the ill-trained, governs the earth ? (All slightly confused on seeing the king)

अनसूया—अज्ज ए कस्सु किं वि अच्चाहिदं । इअं णो पिअ-
सही महुअरेण अहिद्वअमाना कांदरोभूदा [आर्यं न खलु किमपि
अत्याहितम् । इयमावयोः प्रियसखी मधुकरेण अभिभूयमाना
कातरीभूता ।] (शकुन्तलां दर्शयति) ।

ANASUYA—Nothing indeed very alarming. Noble sir, this dear friends of ours, teased by a bee, has got frightened (Points at Sakuntala.)

राजेति । ['सत्वर' भटिति 'उपसृत्य' अयं गत्वा आह ।]

के इति । अन्वयः—कः अयं, दुर्विनीतानां शासितरि पौरवे वसुमतीं शासति (सति)
'सुग्धासु तपस्विकन्यासु' अविनयम् आचरति । व्याख्या—'कः अयं' क एव 'दुर्विनी-
तानाम्' अशिष्टानां 'शासितरि' शासके पौरवे पुरुकुलप्रभृते राजनि वसुमतीं महीं
'शासति'रक्षति सति । महीं शासन्त'पौरवमनादृत्य ["यही न अनादरे" इति चकाराम्
सभ्रमी] 'सुग्धासु' सरलासु 'तपस्विनां कन्यासु' मुनिकुमारीषु 'अविनयम्' औदत्यम्
'आचरति' प्रयोजयिष्यति ॥ पुरुकुले दीप्यमाने मुनि दुर्विनीता नैव सुतः । यदि
किञ्चिदस्ति तमहमभिभूय राजसकाशं प्रेषयिष्यामि इति भावः ॥

['सर्वाः' तिसृ एव मुनिकन्यका 'राजानं' दृष्ट्वा किञ्चिदिव ईपदेव न खलवत्
संभ्रान्ताः वृत्ताः] ।

अनसूयैति । 'आर्यो' हे माय 'न खलु' नूनं 'किमपि अत्याहितं' महदभयं प्राप्तम् ।

किन्तु 'इयमावयोः प्रियसखी' शकुन्तला 'मधुकरेण अभिभूयमाना वाध्यमाना सती'
अकातरा कातरा सम्पद्यमाना भूता 'कातरीभूता' व्याकुलीकृता ।

NOTES

1. पौरवे—Refers to दुष्यन्ते । अनादरे भाववत्तये सप्रसी । This is intended to mislead. पौरवे मयि is the fact पौरवे दुष्यन्ते makes a distinction between the speaker and दुष्यन्त and misleads the maidens (c.f. राजभावस्तुभिज्ञाती भवेत् above). (b) शातिसरि—शास् + ऽच्, अच् कर्त्तरि = शासिता the chastiser तस्मिन् । Owing to the ऽच् we have वष्टी in दुर्विनीतानाम् । पौरवो दुर्विनीतानां शासिता = पौरवो दुर्विनीतान् शासितुमर्हति । The metre is आर्या (See आ परितोषान् &c. Ante).

2. Remark—We have an exact parallel in “यद्यो महीं शासति सूर्यवर्षे निरामयः प्राणहरः क एषः” ।

3. सर्वा &c.—All were confused but अनन्या was the first to recover self-possession. She addressed the king.*

4. आर्य etc.—अर्यं ते गम्यते शरणत्वेन आर्योयते इति ऋ + ण्यत् कर्मणि 'आर्यः' Lit. one who succours the distressed. This is very aptly used towards दुष्यन्त at the time he offers protection to the girls. The word is however more commonly used in its secondary sense of a noble man one of generous impulses, साधु । “महाकुलकुलीनार्यं सभ्यसज्जनसाधवः” इत्यमरः । (d) अव्याहितम्—अतीव आहितं मनसि that which has made a deep impression on the mind ; hence a great danger महाभौतिः । “अव्याहितं महाभौतिः” इत्यमरः । (e) कातरीभूता—अकातरा कातरा सम्पद्यमाना भूता इति कातरा + च्चि + भू + क्त कर्त्तरि स्त्रियाम् ।

राजा (शकुन्तलाभिमुखो भूत्वा)—अपि तपो वृद्धंते ?

(शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति)—

KING—(Facing towards Sakuntala) – Do your devotional rites prosper ? (Sakuntala stands speechless through confusion)

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अनसूया—दाणिं अतिथिविसेसलाहेण । हला सउन्दले,
गच्छ उट्ठं फलमिच्छं अर्घं उपहर । इदं पादोदकं भवि-
स्सदि । (इदानीम् अतिथिविशेषलाभेन । हला शकुन्तले,
गच्छ उट्ठम्, फलमित्थम् अर्घमुपहर । इदं पादोदकं
भविष्यति) ।

Anasuya—[They do] now by the arrival of a distin-
guished guest. Dear Sakuntala, go to the cottage and fetch
offering mixed with fruits. This will become water for the
feet.

राजा—भवतीनां सन्ततयैव गिरा कृतमातिथ्यम् ।

KING—Verily, the rites of hospitality have been rendered
by your sweet and sincere word.

राजेति । ['शकुन्तलामभि' तथा एकदिक 'मुख' यस्या तथा 'भूला' आह]
'अपि तपो बद्धं ते' श्रीयमानं भूयते । तपसः कुशलं किम् ? ['शकुन्तला साध्वसात्'
संभमात् अविशमानं वचनं भाषणमस्य इति 'अवचना' निरुत्तरा 'तिष्ठति'] ।

अनसूयेति । शकुन्तला निरुत्तरा दृष्ट्वा अनसूया आह—'अतिथीनां विशेषः'
उत्तमः 'अतिथिविशेषः' उत्तमातिथिः भवानेव । तस्या 'लाभेन' प्राप्या 'इदानीम्'
अधुना तपो बद्धं ते चाटुवाद एष राजनि ॥ पित्रा आदिष्टम् अतिथिपूजनं
स्मारयन्ती आह—'हला शकुन्तले उट्ठं' पणशांलां 'गच्छ' । ततः 'फलैः मिथ्य'
युक्तम् 'अर्घम्' अर्घार्थद्वयम् आनीय अतभवते 'उपहर' प्रापय । 'इदम्' एतत् अद-
स्थितं जलमिव 'पादोदकं' पादं वारि 'भविष्यति' । जलैर्मन्त्रि, दधिकुशादिकं
माङ्गल्यमानीय प्रथमं पादप्रचालनार्थं पादं ततः पूजार्थमर्घं, ततश्च भक्षार्थं फलं
देहि इत्यर्थः ।

राजेति । 'भवतीनां सन्ततया' सत्यप्रियया ["सन्ततान् प्रिये सती" इत्यमरः]
'वाचाएव आतिथ्यां कृतम्' अलं पुनरायासेन ।

NOTES

1. राजा &c.—अभिगतं मुखमस्य इति अभिमुखः facing. वद्—by

the Varttika "प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपः"।
शकुन्तलाया अभिसुखः ।

2 शकुन्तला &c.—She has not yet recovered from the confusion. On the contrary, being directly addressed by the king she is more confused and cannot answer, Priyamvada too is confused. Hence Anasuya saves the situation by answering for Sakuntala.*

3. (a) अतिप्रियेभ्य एतन्—विशेष्यते or विशेष्यते इति वि + शिष [or शिष + शिच्] + घञ्, कर्मणि = विशेषः; lit. that which is left [when the husks are removed] i.e. the kernel, that is best. अतिथीनां विशेषः the best of guests, इतत्—। There is no निर्धारण in the वाक्य, because निर्धारण requires the presence of three things, the निर्द्धार्यमाण, the class from which the निर्धारण is made, and the quality which is the basis of निर्धारण। These conditions are not fulfilled in the present instance. Hence the prohibition "न निर्धारणं" does not apply. (b) फलमियमर्घम्—फलमियं फलमियम् इतत्—by "पूर्वसदृशसमीपार्थक्यकलङ्कनिपुणमियग्रन्थैः"। अर्घ is पूजाविधि an offering to honour a visitor. फलमियः अर्घः । तम् । फल here is not a part of अर्घ । These are distinct. Offer him अर्घ and also offer फल । No फल is necessary to make up an अर्घ । The वाचस्पत्य quotes काशीखण्ड thus—"आपः चीरं कुशायय दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकञ्चैव अटाङ्गोर्ध्वः प्रकीर्तितः ॥" Rice [तण्डुल] and mustard [सिद्धार्थक] in this cannot be called फल । (c) पादोदकम्—पादाय उदकम् water for the feet, i.e. water to wash the feet with—पादम् । सहसुपेति समासः । Or पादार्थम् उदकम् इति शाकपाधिं वादि ॥

Remark—Here Anasuya reminds Sakuntala of her father's injunction to attend to guests that come to the hermitage during his absence. Sakuntala is not doing her duty by thus standing confused.*

5. (a) स्मृतया—सृष्ट, स्मृत्या जना अनेन हर्षात् इति सु + स्मृ + क् करणे घञ्घे स्त्रियाम् । This is Bhanujis derivation. It is open to

* Adopted by prof Gajendragadkar.

the objection that नृत् does not occur in the Varttika "चञ्चि क्विधानं स्या स्या पा वाधि इति युध्यम्" । Hence Bhanuji suggests the alternative सु + नृत् + चञ्, करणे संज्ञायाम् and explains that नृत् does not take गुण [i. e. it does not become नृत्] by the maxim "संज्ञापूर्वकी विधिरनित्यः" । Lastly सु becomes दीर्घ by the rule "अन्तेषामपि द्वयते" ॥ (b) आतिथ्यम्—अतिथये इदम् इति अतिथि + आ ।

प्रियंवदा—तेषां हि इमस्मिं प्रच्छा असो अलाप सप्तवर्ण वेदि-
आप मुहुत्तत्रं उपविस्तिष्य परिष्कमविनोदं करोतु अज्जो [तेन हि
अस्यां प्रच्छायशोतलायां सप्तवर्णवेदिकायां मुहुत्तंकमुपविश्य
परिष्कमविनोदं करोतु आर्य्यः] ।

PRIYAMVADA—Then let your honour allay his fatigue seated a while on this cool and shady embankment round the saptaparna tree.

राजा—नूनं यूयमप्यनेन कर्मणा परित्यान्ताः ।

KING—Surely you too are all fatigued by this work.

अनसूया—हला सउन्दले, उद्ददं यो पज्ज्वासणं अदिहौणं ।
एहि उवविसम्ह [हला अकुन्तले, उचितं नः पयुं उपासनमतिथो-
नाम् । एहि उपविश्यामः] । (सर्वे उपविशन्ति) ।

ANASUYA—Dear Sakuntala, it is proper for us to sit near the gush. Come let us sit down. [They all sit down].

प्रियंवदेति । यदि आतिथ्यं कृतमेव मन्यते भवता 'तेन हि' ततश्च 'प्रकटाभि-
न्ध्याभिः' सिधिते देशे 'शोतलायाम्' अस्यां सप्तवर्णवृक्षस्य वेदिकायां सूक्ष्मवस्त्रभिनी
'मुहुत्तंकं' लघुमात्रम् 'उपविश्य आर्य्यः' मान्सी भवान् परिष्कमस्य पथिक्कान्तः 'विनोदं'
'लाघवं' 'करोतु' [प्रच्छाय इति बहुव्रीहिः । प्रकटा क्वाया इति प्रादिसमासे तु
प्रच्छाया इति स्यात्] ।

राजेति । 'नूनं' निश्चितं 'यूयमपि' अनेन वृक्षसंवनरूपेण कर्मणा परित्यान्ताः
जातखेदाः । तत् यूयमपि उपविश्य अमनोदनं कुरुत ।

अमयेति । अतिथीनां पर्यपासनं परिहृत्य स्थितिः, लक्षणाया उन्नेनोत्पत्तम्
'मः' अस्माकम् 'उचितम्' । यदतिथये रोचते तत् नः कर्त्तव्यम् । 'एहि उपविशामः' ।

NOTES

1. प्रच्छाद etc.—प्रकटा छाया यस्मिन् देशे स प्रच्छादः a shady place.
तत्र शीतला । Or प्रकटा छाया यस्यां वेदिकायां सा प्रच्छादा । सा च शीतला
च इति कर्मधा— । Also see व्याख्या । The first derivation has
already been adopted in प्रच्छादसुलभनिद्राः [Prelude.] The व्याख्या
adopts this while saying प्रकटाभिश्च्छायाभिः सेविते देशे शीतलायाम्
etc. Prof. G's remarks "Ray's प्रकटाभिः छायाभिः शीतलायाम् is in-
accurate" is altogether out of place. The omission of सेविते देशे
alters the case completely. With सेविते देशे I refer to the
बहुव्रीहि compound प्रच्छादः । Prof. G's Remark omitting सेविते
देशे refers to the कर्मधा (तत्-) compound प्रच्छादा which is quite
different from mine.

2. पर्यपासनम्—परि + उप + आस + वाट्, भावे lit. sitting near in
a circle. Secondly 'to honour'. It may be taken here in
both the senses.

3. सर्वे—Qualifies अभिनेतारो जनाः understood. See Tika
ante on निष्कान्ती । Here एकशेष is not available.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—किं ए क्व इमं पेक्खिअ तवो-
वणविरोहिणी विआरस्स गमणौअम्हि संवुत्ता [किं नु खलु इमं
प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनो विकारस्य गमनीया अस्मि संवृत्ता] ।

SAKUNTALA—[Aside]—How is it that, on seeing this
person I have become the subject of an emotion inconsistent
with the penance-grove ?

राजा (सर्वा विलोक्य)—अहो समवयोरुपरमणीयं भवतीनां
सौहाहम् ।

KING—[Gazing on all of them]—Oh ! Your friendship
is charming by equal age and beauty !

प्रियंवदा (जनान्तिकम्)—अनसूए, कोणू क्ख एसो महुर-
मम्भोराकिदो चत्तरं पिअं आलवन्दो पद्माववदो विअ लक्खोअदि
[अनसूये को नु खलु एअ मधुरगम्भोराकतिः चत्तरं प्रियम् आल-
पन् प्रभाववान् इव लज्जाते] ।

PRIYAMVADA [Aside]—Anasuya, who indeed is this
that, with a pleasing and dignified appearance, speaking
smartly and sweetly looks like one full of majesty ?

शकुन्तलेति । ('आत्मानं गतं यथा अन्यैरश्रुतमित्यर्थः आह) ('किं नु खलु'
कथं तावत् 'इमम्' एतर्मातिथिं 'प्रेक्षा तपोवनस्य आश्रमस्य 'विरोचिनः' विश्वस्य
संयमप्रतिकूलस्य 'विकारस्य' चेतोविकृतेः सात्त्विकभावस्य इत्यर्थः 'गमनीया' आस्यद्
'संज्ञता अस्मि' जातास्मि ? इमं वीक्षा कृतो मे चेतोविकृतिः ?

राजेति । ('सर्वो' तिष्ठोऽपि कन्धकाः विलोक्य दृष्ट्वा आह) ('वृद्धी' आश्रयः
'वयस्यो रूपस्य' च 'समवया' अतीव 'रमणीयं जातं 'भवतीनां सौहाह' सख्याम् ['हृदभग-
सिन्धुते' पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदद्वयः । "अमणि हृदभावात्" इति च वामनः ।]

प्रियंवदेति । [जनानान्तिके समीपे यथा 'जनान्तिकम्' अभीष्टं जनं विना
अन्यान् अपवाक्यं, तेषाम् अश्रुतम् आह] 'अनसूये को नु खलु एअ' कलावदयं
जनः 'आकृत्या मधुरः मनोहरः अभिगम्यः, अथ च 'गम्भीरः' अह्वयः 'चत्तरं' निपुणं
प्रियं इयम् 'आलपन्' आभाषमाणः 'प्रभाववान्' प्रतापशाली 'इव लज्जाते अनुमीयते ।
आकृत्या तात्वा च मन्वे नायं प्राकृतो जनः ।

NOTES

1. आवागतम्—This is the same as स्वगतम्. See Note ante.
अश्राव्य—this is of course to all except the audience.

2. (a) किं नु etc.—किम् implies अत्र to herself. नु suggests
that the emotion is there. The अत्र refers to the cause of its
presence. Lastis the वितर्क indicating an attempt on her part.

to discover the cause, “तु वितर्कावसानयोः” इति मेदिनी ॥ [b] तपोवन
etc.—तपो वनं, तपःसाधनं वनं वा तपोवनम् । तस्य विरोधी, i. e. oppo-
sed to a hermit-life. तस्य । विक्रियते अनेन इति विकारः emotion ;
चञ् करणे । Here it is Love. [c] नमनीया—गम + ननीयर् कर्मणि
स्त्रियाम् fit to be reached i. e. accessible.

3. [a] समवयो etc.—वयस्य रूपेण age and beauty, इत्यम् । समे
वयोरूपे equal age and beauty. ताभ्यां रमणीयम् शतम्—॥ [b] सौहार्दम्—
मोक्षनं हृदयमस्य इति सुहृद् a friend. निपातनात् by the rule “सुहृद्दुष्टदो
निवानिवयोः” । तस्य भावः इति सुहृत् + अथ = सौहार्दम् friendship. Also
see under “प्रथमसौहृदम्—” Infra Act VI. and Addendum for
further details.

4. जनान्तिकम्—This is heard by the audience and the per-
son for whom intended. “विपताकर्त्रेणान्यामपवायान्तरा कथाम् । अनौन्या-
मन्त्रणं यत् स्यात् तज्जनान्तिकम् ॥”...Sabitya-darpana.

5. अनसृष्टे etc.—(a) कः—implies प्रश्नः । तु suggests वितर्कः ।
Hence this is a वितर्कगर्भः प्रश्नः । खलु is only ornamental = वाक्या-
लङ्कारः । “निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनयं खलु” इत्यमरः ॥ [b] मधुरा च गम्भीरा
च मधुरगम्भीरा । कर्मधा— । मधुरगम्भीरा आकृतियंसा of a pleasing and
angust presence ; or मधुरा गम्भीरा आकृतियंसा । त्रिपदबहु—॥ [c] चतुर
etc.—These are adverbs qualifying आलपनक्रिया ॥ [d] प्रभाव etc.
प्रकृष्टो भाव इति प्रभावः majesty प्रादितम्— । We cannot attach चञ्
to प्र + भृ to obtain प्रभाव because of the rule “त्रिणामुबोऽनुप्रसंगे”
the root भृ does not take चञ् when an उपसर्ग precedes. प्रभाव +
चतुष् = प्रभावचतुः ।

अनसूया—सहि, मम वि अत्यि कोदूहलं । पुच्छिस्मं दाव
णं [सखि ममापि अस्ति कौतूहलम् प्रक्षयामि तावदेदम्] ।
(प्रकाशम्) अज्जसुस मधुरालापजणिदो वौसम्भो मं मंतावेदि ।
कदमो अज्जेण राएसिवं सो अलङ्करीअदि कदमो वा विरहपज्जुस-
अज्जणो किदो देसो, किं तिमिहं वा सुउमारदरो वि तवोवण-
परिस्समस्स अत्ता पदं उपणोवो [आयेस्स मधुरालापजनितो

विश्वम्भः मां मन्त्रयते । कतमः आग्र्येण राजर्षिवंशः अलङ्घ्यते ।
कतमो वा विरहपयुः प्रतसुकजनः कृतो देशः । किं निमित्तं वा
सुकुमारतरोऽपि तपोवनपरिश्रमस्य आत्मा पदम् उपनीतः]

ANASUYA—Friend, mine too is the curiosity. Well I will ask him. [Aloud] The confidence caused by the sweet words of your honour prompts me—Which race of the royal sages is being adorned by your honour? Which country has now its people rendered pining through separation from you? And for what reason even this extremely delicate self has been subject to the fatigue of a journey to the forest of penance.

अनसूयति । 'सखि समापि कौतूहल' निर्वचयकौतुकम् 'सखि' । अर्थं तत्रः
मयि अपि आस्ते । 'एन' 'तावत्' इमं जनमेव 'प्रशामि' । [प्रकाशं स्पष्टम्
उच्चैः राजनं प्रति आह] 'आय्यंस्व भवतो 'मधुरालापेन' मधुरवचसा 'जनितः'
उत्पादितः यो 'विश्वम्भः' विश्वासः ['समी विश्वम्भविज्ञासी' इत्यमरः] स 'मां मन्त्रयते'
मन्त्रणकर्मणि, वाक्प्रयोगे नियोजयति । विश्वासेन प्रेरिता अवशां ब्रवीमि, घृष्टतो
मर्थं इति भावः । 'आय्यंश्च कतमः' प्रसिद्धेषु चन्द्रसूर्यादिप्रभवेषु कोवा 'राजर्षीणां
वंशः अलङ्घ्यते' जन्मना भूष्यते । पञ्चालयूरीनादिषु 'कतमो देशः' एतन्सुज्ञते
'विरहं' भवद्दर्शनेन 'पयुः प्रतसुकाः' उत्कण्ठिताः 'जनाः' यस्मिन् तादृशः क्रियते ।
प्रजारब्धनात् अन्वर्थनामा राजासि । 'किं' 'निमित्तं' वा कक्षात् वा निमित्तात्
'सुकुमारतरोऽपि' अतिमृदुरपि 'आत्मा' भवतो देहः ['आत्मा' देहमनोब्रह्मभाववृत्तिः
वृत्तिषु । प्रथमे 'आपि' इति विश्वः] 'तपोवनस्य' यः परिश्रमः आगमनकेशः तस्य
पदं स्थानम् 'उपनीतः' प्रापितः । आगमनकेशस्वीकारस्य को हेतुः ।

NOTES

1. [a] सखि &c.—Literally "The curiosity exists in me too" i. e. I am myself curious to know who he is. [b] कौतूहल-

सिव कौतूहलम् curiosity. अण्स्वार्थे । प्रज्ञादि । 'रम्यवस्तुसमालोके लीलता स्यात् कौतूहलम्' । The latter occurs in 'माधव्य अपाक्षि शकुन्तलादशं तु कौतूहलम्'—Act II.

3. मधुरालाप &c.—[a] मधुरः आलापः sweet speech. तेन जनितः । [b] विश्वः—वि + श्व + लप् भावे confidence ; [c] मन्त्रयते—This is causative. Thus—अहं मन्त्रये I hold conversation. Hence मन्त्र [बुरादि] + हुतुमति चिच् + लट् ते ॥ [d] अलङ्कृत्यते—अलम् [मूषणार्थे] + क्त + लट् ते कर्मणि । अलम् is गतिसंज्ञक in the sense of मूषण । No समास—only it is placed before the तिङन्त ; cp—"अतिङ्गन्तशाय समासः" । (e) विरह &c.—विरहेण पर्याप्तमुक्ताः सुपसुप्ता । तादृशं जना यच्छिन् । विच्छेदविधुरप्रजः ॥ (f) सुकुमार &c.—तरप् implies comparison of two things. Here आत्मा is one thing, the second thing is not mentioned. There is mental (बौद्ध) comparison of दुष्यन्त with other kieg. Anasuya suggests "You look like a prince. From your speech I believe you are popular [c. f. विरहपर्याप्तमुक्ताः जनः] with your people. Your features are more delicate than those of an ordinary king." Hence बौद्धप्रतियोग्यपेक्षया अतिशायने तरप् ॥ [g] आत्मा etc. —The form in the कर्त्तृवाच्य was आर्थाः आत्मानं पदमुपनीतवान् । कर्मणि it becomes आर्यांश्च आत्मा पदमुपनीतः । Of the two classes of द्विकर्मक roots the न्यादि class takes लकार etc. in its प्रधान and the दहादि in the अप्रधान कर्म in the कर्मवाच्य । Hence the प्रधानकर्म here [आत्मा] becomes उक्तम् ।

शकुन्तला (आत्मगतम्)—हिअश्र मा उत्तमम् । एसा तुप चिन्तिदाद अनसूया मन्तेदि [हृदय मा उत्तमम् । एषा त्वया चिन्तितानि अनसूया मन्त्रयते] ।

SAKUNTALA—[Aside] O heart, be not troubled. This Anasuya is uttering thy thought.

राजा (आत्मगतम्)—कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि, कथं वा आत्मापहारं करोमि । भवतु एवं तावदेनां वक्षे ॥—(प्रकाशम्)

भवति, यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः सोऽहमविमक्रियो-
पलम्भाय धर्मारण्यमिदमायातः ।

KING [Aside]—How shall I describe myself now and yet how shall I preserve the incognito of myself ; Well, I will address her thus. [Aloud] Honoured maiden, I the person that is employed in the department of Religion by the King descended from Puru, have come to this holy forest to know if rites are without obstruction.

शकुन्तलेति । ['आत्मगतम्' अन्यैरश्रुतम् आत्मनी हृदयं प्रति आह] हे 'हृदय' मदन्तःकरण 'सा उत्ताम्य' अधीर मा भूः [तस्य इति दैवादिकस्य लोटि अन्धमैकवचने रूपम् ॥ सा—शब्दः अङ्गिदण्डलि, स च "माङ्गि लुङ्" इत्यस्य अविषयः । तेन लोट् । "मा करु धनजनयौवनयवम्" इत्यादिषु यथा] यानि 'त्वया चिन्तितानि' तानि 'एषा अनसूया मन्त्रयते' भाषते ।

राजेति । अन्यैरश्रुतमाह—'इदानीम्' अधुना एष्टः 'कथं' कया रीत्या 'आ राजं' निवेदयामि कथयामि आत्मपरिचयं ददामि । 'कथं वा' केन प्रकारेण च पुनः आत्मनः अपहारं गोपनं करोमि । सत्यं ब्रूयाम् अज्ञातञ्च तिष्ठेयम् इति दुष्करं मन्ये । 'यो' जनः पौरवेण राज्ञा दुष्यन्तेन, अयं च 'पौरवेण' राज्ञा मनुषिवा 'धर्माधिकारं' संपर्यवयविभागी, अथ च धर्माधिकारे जतियता धर्मतोधिकारे राज्ये इति यावत्, 'नियुक्तः' व्यापारितः, 'सः' अहम् 'आवध्ना' अप्रतिबन्धाः याः क्रियाः तपोऽनुष्ठानानि तासां 'उपलम्भाय' सम्यक् ज्ञानाय क्रिया अविघ्ना न वा इति ज्ञातुम् 'इदं' धर्मारण्यं तपोवनम् 'आगतः' ।

NOTES

1. हृदय etc.—[a] सा उत्ताम्य don't be impatient. उद् + तम [दिवादि] + लोट् हि = उत्ताम्य । लट् ताम्यति, लुङ् = अतमत् ॥ [b] एषा Refers to अनसूया or indicates चित्रकरण ; thus हृदय wants information and forthwith [चित्रकरण] अनसूया asks the king for it. [c] मन्त्रयते—मन्त्रि + चुरादि लटने । Here no हेतुमणिच् is necessary [c. f. मन्त्रयते ante] ।

2. [a] कथम् etc.—This is how the king deliberates. "She wants to know who I am. I cannot tell a lie. Yet I do not want to be known. How [कथम्] to tell the truth and preserve the incognito is the question." [b] भवत्—Indicates that the king has made up his mind कर्त्तव्यनिश्चययुक्तकम् ॥ [c] भवति etc.—

This is truth as well as hoax. The king refers to his father by पौरवेण राज्ञा and to his kingdom by धर्माधिकारे । He thus speaks the truth. अनसूया however understands दुष्यन्त by पौरवेण राज्ञा and the तपश्चरणाभिगम by धर्माधिकार । Hence she is hoaxed. Thus the king speaks the truth and yet remains unknown. [b] अविघ्न etc.—विघ्न्यते एभिः इति वि + घ्न + क करणे = विघ्ना; obstacles, क, though usually used कर्त्तरि, may be had here करणे by the Varttika "वचर्थे कविधानं स्या स्या पा व्यधिद्विगुध्यर्थम्" । (c) उप + लभ + घञ भावे = उपलभ्यः ascertaining. अविद्यमानाः विघ्नं यासु ता अविघ्नाः । अविघ्नाः क्रिया; unobstructed rites. तासामुपलभ्य । Literally "Ascertaining unobstructed rites" i. e. to ascertain if rites are unobstructed or not. कर्माविधानोपलभ्याय इत्यर्थः । तादर्थ्यं ४र्थी । [f] धर्माश्रयम् रणे साधु रण्यम् suitable for a battle. न रण्यम् अरण्यम् । A forest is so called because there the movement of horses, chariots, etc. is impeded and no battle can be fought.* धर्माश्रयं धर्मसाधनं वा अरण्यम् ।

अनसूया—सणाहा दाणिं धर्मचारिणो [सनाथा इदानीं धर्म-
चारिणः] । (शकुन्तला शृंगारलज्जां नाटयति) ।

ANASUYA—The performers of rites are now provided with a lord. [Sakuntala acts the bashfulness of amour].

सखी—(उभयोराकारं विदित्वा जनान्तिकम्)—हला सउन्दले
जइ एत्य अज्ज तादो सन्निहितो भवे (हला शकुन्तले यदि अत्र
अद्य तातः सन्निहितो भवेत्) ।

THE FRIENDS [Noticing the demeanour of the two—
Aside]—Dear Sakuntala, if father comes back here today—

शकुन्तला—तदा किं भवे [ततः किं भवेत्] ।

SAAKUNTALA - What will happen then ?

सख्यौ—इमं जीविदसव्वस्सेण वि अदिहिविसेसं किदत्थं
करिस्सदि [इमं जीवितसर्वस्वं नापि अतिथिविशेषं कृतार्थं
करिष्यति] ।

THE FRIENDS—He will make this august guest happy
even with all he owns in life.

अनसूयेति । 'इदानीम्' अथना त्वयि तपोवनम् आद्याने 'धर्मचारिणः धर्मक्रिया-
निरताः तापसाः' नायवन्तो जाताः ।

['सनाथा' इत्यस्य 'भक्तृ' सन्तः' इत्यपि अर्थः । अतः 'शकुन्तला शङ्काररसाश्रयं
पञ्चा नाटयति' अवनतेन मुखेन सुकुणिनेन चक्षुषा च दर्शयति] ।

सख्याविति । ['उभयोः शकुन्तलादुत्थन्तयोः आकारं चेष्टां निम्भावलीकृतं
परावृत्तञ्च वदन् 'विदित्वा' ज्ञात्वा 'जनान्तिक' रात्रिः अथ तम् आहतुः] 'यदि अथ
जातः' कथं अतः आश्रमं सन्निहितो भवेत्' प्रत्यावृत्तः स्यात् ।

शकुन्तलेति । 'ततः किं भवेत्' इत्यादि जनान्तिकमेव ।

सख्याविति । 'इमम् अतिथिविशेषम्' उत्तमातिथिं 'जीवितस्य' जीवनस्य यत्
सर्वस्वं धनं तेन अपि तदपि दत्त्वा इत्यर्थः कृतार्थं सिद्धमनोरथं करिष्यति । त्वामङ्ग-
मादस्यति इति व्यङ्ग्यम् । जनान्तिकञ्चेतत् ।

NOTES

1. सनाथा etc.—[a] नाथ्यते याच्यते अर्थिभिः इति नाथ + घञ् कर्मणि—
नाथः the king. Or नाथ्याने पत्या इति नाथः the husband. नाथेन सह-
वर्तमानाः वङ्गः । [b] धर्मं चारिणः—धर्मं चरन्तीति धर्मं + चर + णिनि कर्त्तरि
those who practice penance. This includes both males and
females. Thus the remark means "Ascetics now feel it that
they have a king to look after then." But to unmarried

female ascetics it may also suggest—"Ascetic maidens have now found a husband", i. e. they have found it in you.*

2. यद्धार &c.—यद्धार is love. यद्धारायया क्त्वा the bashfulness of love. शाकपादिवादि । ताम् । Sakuntala takes Anasuya's remark in the second sense noted above. Specially because the moment before the king's appearance, the friends had broached to Sakuntala the question of a suitable husband for her ; and because Sakuntala was already feeling herself attracted towards the stranger (i.e. king).

3. सखी &c.—आक्रियते अनेन इति आ + कृ + घञ् करणे = आकारः, इक्षितम्, appearance gesture, manner &c. शब्दा । "आकाराविक्षिताकृती" इत्यमरः ॥ (b) सन्निहितः—सम् + नि + धा + क्त कर्मणि near. सन्निहितो भवेत् comes near, i. e. comes back. इतीति लिङ् ।

4. इदम् &c.—(a) जीव + क्त + भावे = जीवितम् life. सर्वं स्वं सर्वस्वम् all own. जीवितस्य सर्वस्वम् life's all own i. e. that which being taken away life ceases. Refers to Sakuntala. The plain meaning is "what he values most." (b) अतिथि &c.—विशिष्यते इति वि + शिष्य + घञ् कर्मणि = विशिष्यः; Lit. That which is left. But the kernel is left when the husks are removed. Hence विशिष्य means the best. अतिथीनां विशिष्यः the best of guest. As already explained, the prohibition "न निहारये" does not apply here and we have a यतीतम् ॥ (c) कृतार्थम्—कृतः निर्वर्तितः; अर्थः प्रयोजनं शकुन्तलाकामरूपं यस्य तम् whose object is accomplished. "अर्थोऽभिधेयरेवम् प्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः । The sly hint is—This person is in love with you, you are not averse to him he seems to be a suitable bridegroom too. If father were here, he would have at once offered him your hand."

शकुन्तला—तुम्हे अवेध । किं वि हिअए करिअ मन्तेघ ।
अ वो वअणं सुणिमसं [युवाम् अपेतम् । किमपि हृदये कृत्वा
मन्त्रयेधे । न युवयोर्वचनं श्रोषामि] ।

SAKUNTALA--Go you hence. You have got something into your mind and are chattering. I won't listen to your words.

राजा—वयमपि तावद्भवत्योः सखीगतं पृच्छामः ।

KING—I too inquire about your friend.

सखी—अज्ज अणुमाहो एव्व इच्चं अवभत्यणा [आव्यं अनुग्रह एव इयमभ्यर्थना] ।

THE FRIENDS—Noble Sir this request is a favour indeed.

राजा—भगवान् काश्यपः शाश्वते व्रद्धाणि स्थित इति प्रकाशः । इयञ्च वः सखी तदात्मजा इति कथमेतत् ?

KING—His reverence Kasypa is known as living in perpetual celibacy. But how is it that this friend of yours is his daughter ?

अकुन्तमिति । 'युवाम्' 'उदेत' दूरं गच्छतम् ; 'किमपि' वस्तु हृदये कृत्वा मनसि मनसि निधाय मन्त्रदंष्ट्रे' एवं भाषेति । 'युवयोर्वचनं न श्रोष्यामि' । युवमेव जानीष्य युवयोरभिप्रायम् । यत् न बुध्यते तच्छ्रुत्वा मे किम् इत्यर्थः । सर्वमेतच्चान्तिकं ज्ञातम् ।

राजिति । 'वयमपि' ["अष्टादो हवींश्च" इति बहुवचनम्] । सखीं मतः सखीगतः' शकुन्तालयः कोऽपि विषयः । तं पृच्छामः । "तथापि तत्त्वत एना-सुपालप्सी" इति प्रागुक्तस्य अयमनुवचः ।

सख्यावर्ति । इयं भवता कृता अभ्यर्थना प्रश्नप्रार्थना अनुग्रह एव । भवादृशैः कृते प्रश्ने सादृशा अनुगृहीता भवेति इत्यर्थः ।

राजिति । 'भगवान्' पठ्यै श्रद्धाशाली ['ऐश्वर्यस्य समस्तस्य वीर्यास्य यशसः त्रियः । ज्ञानवैराग्ययोगैश्च यथा भगवतो जना ॥'] काश्यपः शाश्वते नित्ये 'व्रद्धाणि' व्रद्धचर्या स्थितः' नैष्ठिकव्रद्धाचारी 'इति' एवम् इत्यन्तः प्रकाशः लोके विदितः । इयञ्च पदान्तरे एषा वः सखी तदा आत्मजा' औरसी कन्या [तदात्मजा इति इतत्—] । इत्येतत् कथं कीदृशम् ? सम्बद्धम् असम्बद्धं वा वद ।

NOTES

1. युवाम् &c.—Sakuntala here feigns anger. Or perhaps

she is really annoyed that the friends have divined her wish. It would have been better if the passage could be rendered "युवाम् अवेद्यः किमपि हृदये कृता मन्त्रयेद्ये"—You alone know with what trash in your mind you are talking.

2. चार्थ्य &c.—अभि + अर्धि + दृच् भावे स्त्रियाम्—अभ्यर्थना prayer. i. a. the king's prayer to be allowed to ask questions.

3. (a) शाश्वते—शश्वत् is an अव्यय meaning सदा । "पुनः सदा र्थयोः शश्वत्" इत्यमरः । शश्वत् भवम् इति शश्वत् + अच् = शाश्वतम् perpetual नित्यम् । "शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदा तनसनातनाः" इत्यमरः । The maxim "अवायानां भनावोऽटिक्लोपः" does not operate here owing to the prohibition 'शाश्वते प्रतिषेधो वक्तव्यः' । This very Varttika gives us the option to attach अच् to शश्वत्, otherwise we should have had ठक् alone by the rule "कालात् ठक्" as we see in the rule 'यो वाच विरोधः शाश्वतिकः' । "भाष्यकारवचनप्रामाण्यादण प्रत्ययः ठक् च समावेशः" । Hence the two forms शाश्वत with अच् and शाश्वतिक with ठक् (by निपातन in the rule 'यो वाच विरोधः शाश्वतिकः') ॥ Op. also our notes on "शाश्वतोः समाः" in Uttara. Act II. (b) ब्रह्मणि—ब्रह्मन् here stands for ब्रह्मचर्यम् (तपस्) which enjoins celibacy. 'ब्रह्म तत्त्वतपोविद् त इयोः पुंसि वेधसि' इति सिद्धौ । The king's question is "How can a celibate have a daughter."

अनसूया—सुणादु अज्जी । अत्थि को वि कोसिओत्ति गोत्त-
यामहेओ महाप्पहावो राएसो [मृणोतु आर्यः । अस्ति कोऽपि
कौशिक इति गोवनामधेयः महाप्रभावो राजर्षिः] ।

ANASUYA—Let your honour listen. There is a certain highly majestic royal sage whose family name is Kausika.

राजा—अस्ति श्रूयते ।

KING—Yes. So I hear.

अनसूया—तं सो पिअसहीए पडवं अवगेच्छ । उज्झिआए
सरोरसंवड्डणादिहिं तादकस्सवो से पिदा [तम् आवयोः प्रियसख्याः

प्रभवम् अवगच्छ । उज्झितायाः शरीरसंवर्द्धनादिभिः तातकाश्रयः
अस्याः पिता] ।

ANASUYA—Know him as the progenitor of our dear friend. Father Kaasyapa is her father only because of the rearing of her body etc when she was abandoned.

राजा—उज्झितशब्देन जनितं मे कौतूहलम् । आभूतात्
श्रोतुमिच्छामि ।

KING—My curiosity is excited by the word abandoned. I wish to hear from the very beginning.

अनसूयति । अस्ति कोऽपि कौशिक इति गात्रं नामधेयं नाम यस्य तादृशः
गोत्रनाम्ना कौशिक इति ख्यातः 'महामावः' प्रभूतप्रतापः राजा च्यविरिव । च्यविरिव
कथिद्रालासि गोत्रेण कौशिकः नाम्ना च ।

अनसूयति । तं कौशिकम् आवयोः प्रियसंख्याः शकुन्तलायाः प्रभवम् उत्पत्ति-
स्थानम् 'अवगच्छ' जानीहि । 'उज्झितायाः' व्यक्ताया अस्याः शरीरस्य संवर्द्धना-
दिभिः पोषणादिभिः कर्मभिः तातकाश्रयः अस्याः पिता जातः ["सपिता यस्तु
पोषकः" इति] ।

राजैति । उज्झितशब्दो भवत्या प्रयुक्तः । तेन मे कौतूहलं कौतुकं जनितम्
'आभूतात्' आसूलम् आदित् आरभ्य 'श्रोतुमिच्छामि' ।

NOTES

1. (a) कुशिकस्य राजर्षिर्गोत्रापत्यं पुमान् कौशिकः । Refers to विश्वामित्र who was the grandson of कुशिक । कान्यकुब्जं महानासीत् राजर्षिः भरतर्षभमाधीति विष्णुतो लोके कुशिकस्यानुमसम्भवः । तस्य धर्मात्मनः पुत्रः सधृत्यबलबाह्वनः । विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुनर्दनः ॥ (b) गोत्र &c.—नाम एव इति नाम + धेयस्यार्थे = नामधेयम् name. गोत्र is any issue from the grand-son down-wards. "अपत्यं पौत्रप्रवृत्ति गोत्रम्" । Grandson, great grandson etc., are all गोत्रापत्य or briefly गोत्र of the original progenitor.

कुशिकस्य शोतापत्यं पुमान् इति कुशिक + अप् कौशिकः । Strictly speaking then कौशिक is a common description of grandson great-grandson etc. of कुशिक । But विश्वामित्र was named कौशिक । What was शोव became to him his नामधेय (name) । He was शोवनामधेयः । (c) राजर्षिः—राजायम् ऋषिरिव राजर्षिः sage-like king. उपमितकर्मधा ॥

2. [a] तम् &c.—प्रभवव्यव्यात् इति प्र + भू + अप् अपादाने—प्रभवः the source कारणम् i. e. the father पिता ॥ Pred to तम् ॥ [b] उज्जित + क कर्मणि स्त्रियाम् = उज्जिता abandoned. (c) शरीर &c.—शरीरस्य संवर्धनम् nourishing of the body, तत् आदिर्धो तैः by all necessary measures commencing with the rearing of her person. वतौया करणे । (d) पिता—of. "प्रजानां विनयाधामादृश्यादृश्यादपि । स पिता पितरस्तासं केनलं जगद्धे तवः ॥"

3. (a) उज्जितः इति शब्दः उज्जितशब्दः the word उज्जित । कर्मधा । तेन । अतुल्ये प्रयोजके कर्त्तरि वतौया ॥ (b) जनितम्—जन् + णिच् + क कर्मणि caused. (c) आ मूलान्—मूल beginning आदि । सूत्र-माणि शिष्यामयीः" इत्यमरः । आ is a कर्मप्रवचनीय here with an inclusive sense (अभिर्वाध) । पञ्चमी by the rule "पञ्चमपाठपरिभिः" । अव्ययीभाव is optionally allowed by the rule "आङ्मशादाभिविध्याः" । The compound form is आसूलम् ।

अनसूया—सुणादु अज्जो । पुरा किल तस्मै राएसिणो उम्मे तवसि वट्टमाणस्स किं वि जादसङ्गेहिं देवेहिं मेणवा णाम अज्जरा पेमिदा णिअमविग्घकारिणो [शृणोतु आर्यः । पुरा किल तस्मै राजर्षेः उम्मे तर्एसि वर्त्तमानस्य, किमपि जातशङ्कैः देवैः मेनका नाम अप्सराः प्रेषिता नियमविघ्नकारिणो] ।

ANASUYA—Let you honour listen. Some time back, when this royal gage was engaged in severe penance, a nymph named Menaka was sent to him as obstructor of his vow, by the gods who somehow got alarmed.

राजा—अस्तु इतदन्यसमाधिभौरत्वं देवानाम् ।

KING—There is this nervousness of the gods about other's austerities.

अनसूया—तदो वसन्तोदारसमये से उन्मादइत्तमं रूपं पेक्खिअ [ततो वसन्तोदारसमये अस्या उन्मादयित्त्वं रूपं प्रेक्ष्य ।
—(अर्द्धोक्ते लज्जया विरमति) ।

ANASUYA—Then, in pleasant spring time, having noticed her maddening charms—(Stops through delicacy when half-uttered).

अनसूयेति । पुरा किल इतः पूर्वं तु उद्ये कठोरे तपसि वर्त्तमाना दुष्टरं तपश्चरतः तसां कौशिकस्य [सम्बन्धसामान्ये षष्ठी] 'नियमस्य' संयमस्य विघ्नकारिणी विघातिका मीनकायाम्' अप्सराः ["एका अप्सराः" इति भाष्यप्रयोगात् अप्सराःशब्दः एकवचनेऽपि] 'किमपि' केनापि कारणेन 'जाता शब्दा' येषां तैः भीतैः देवैः प्रेषिता' ।

राजैति । 'एतत् अन्यस्य समाधिः नियमात् भौरत्वं भयशीलता 'देवानामस्ति' ।

अनसूयेति । ततः मीनकायाः आगमनात् परं 'वसन्तेन' तदास्मिन् ऋतुना उदारः मनोहरः यः समयः तस्मिन् अस्या' मीनकाया 'उन्मादयित्त्वं' मन्मोहनं रूपं प्रेक्ष्य ['अर्द्धे' असमये अर्द्धे' कथिते लज्जया 'विरमति' विरता भवति] ।

NOTES

1. (a) एषीतु &c.—तपसि वर्त्तमानस्य engaged in penance, तपश्चरन् निरतस्य । (b) किमपि—Kalidasa often uses this as an अव्यय meaning 'तुतोऽपि' निमित्तात् somehow or other c.f. 'किमप्यर्द्धस्य स्वस्ववचनेनातीऽप्यम्' (c) अप्सराः—Usually अप्सरसु is in the plural. Here it is singular. Compare—"आपः सुमनसो वर्षा अप्सरसुस्त्रिताः समाः । एते स्त्रिया बहुल्लेखारो कलेऽप्युत्तरवयम् ॥" Compare also "अप्सरसा वीतरागमणिं नास्तीदानीं मे मोक्षः"—Act. V. (d) नियम etc.—नियम्यते अनेन इति नि + यम् + अप्करणे = नियमः पठ्य व्रतम् । "नियमी व्रतमस्त्वो" इत्यमरः । तस्या विघ्नः (see अविघ्न

Ante)। नियमविघ्नं साधु करोतीति नियमविघ्न + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि स्त्रियाम्; or—विघ्न + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि स्त्रियाम् = विघ्नकारिणी। नियमस्य विघ्नकारिणी। Qual. अप्सराः।

2. अस्मिन्नेतन् &c.—अन्यसमाधौ भौकः alarmed at others anasterities, सुपसुपा। तस्य भावः। परतपस्त्रासः। The gods always got nervous in such cases. Nom. to अस्ति।

3. [a] तत &c.—उदर्यते उत्कर्षं प्रापति इति उद् + कृ + लज्ज कर्मणि = उदारः improved; hence attractive, pleasant मनोहरा। In this sense compare “साकेतौषधनमुदारवधुवास”, “तथाहि ते शैलमुदारदर्शनं” &c. वसन्ति न इति ना उदारः pleasant by reason of the spring season. सुपसुपा, or इया तत acc. to some: तादृशः समयः ॥ [d] उन्मादयितुं शैलमस्य इति उद् + मद् + णिच् + दन् ताच्छीक्ये कर्त्तरि। (c) अर्द्धम् उक्तम् अर्द्धाङ्गम् half uttered कर्मधा। Or सुपसुपा with अर्द्धम् as a क्रिया-विशेषण, तच्चिन् ॥ (d) विरमति—परकौपद by the rule ‘आङ्परिमौ रमः।’

राजा—परस्तादभ्यत एव। सर्वथा अप्सरःसम्भवैषा।

KING—The sequel is easily guessed. After all, she is born of a nymph.

अनसूया—अह इ [अथ किम्]।

ANASUYA—What else? (Even so).

राजा—उपपद्यते।

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः।

न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥ २३ ॥

(शकुन्तला अधोमुखी तिष्ठति)।

KING—That's proper. How could the birth of such beauty happen amongst females that are human? The flash that is tremulous with lustre does not emanate from the surface of the earth. (Sakuntala remains with downcast eyes).

राजा (आत्मगतम्)—लब्धावकाशो मे मनोरथः।

KING—(Aside)—My desire has found scope.

राजैति । 'परस्तात्' ततः परं [प्रथमाद्ये परशब्दात् अस्तातिः] 'गम्यते' वृध्यते 'एव' । 'सर्वथा' सर्वप्रकारेण 'एषा' शकुन्तला 'असुराः सम्भवः' उत्पत्तिस्थानं यस्याः सादृशी ।

अनसूयति । 'अथ किम्' एवमेव ['अथ किम्' इति स्त्रीकारे अव्ययम्] ।

राजैति । एतत् 'उपपद्यते' युज्यते ।

मानुषीति । अन्वयः—मानुषीषु अस्य रूपस्य सम्भवः कथं वा स्यात् । प्रभातरलं ज्योतिः वसुधातलात् न उदेति । व्याख्या—'मानुषीषु' मानवस्त्रीषु 'अस्य' अमानुषस्य 'रूपस्य' आकृतेः 'सम्भवः' उत्पत्तिः 'कथं' वा स्यात् कथमपि न स्यात् [सम्भावनायां लिङ्] । 'प्रभाभिः तरलं ज्योतिः' तेजः बद्धातं ज्योतिः, सूर्योवा, चन्द्रोवा, 'वसुधायाः तलात्' पृष्ठात् भूतलात् 'न उदेति' न उद्गच्छति । त्रिच्युत भूतलात् न स्फुरति ईदृशश्च रूपं मानुषीषु न जायते ।

('शकुन्तला आत्मस्तुत्या' विशेषतीक्ष्णतज्जनात् स्तुत्या, खज्जिता 'अधोमुखी तिष्ठति') ।

राजैति । 'मे मनोरथः' अभिलाषः 'लब्धः' प्राप्तः 'अवकाश' अन्तरं येन सः । उदाहृत्येव एव मे शकुन्तला मदभिलाषस्य विषयो भवितुमर्हति । [अतः परम्—'किन्तु सख्याः परिहासोदाहृतो वरप्रायेणां श्रुत्वा धृतद्वेषोभावकातरं मे मनः' (रा-, वि-, म-)] ।

NOTES

1. असुरःसम्भवा—असुरम् is not always plural. Compare "आपः सुमनसो वर्षा असुरसः सिकता, ससाः । एते स्त्रियां बहुलं सारकल्लेऽपुनरवयम् ॥" The माथ्य has एका असुराः । Also see Note I preceeding. Now see Tika.

2. (a) मानुषीषु—मनोरपत्यानि स्त्रियः इति मनु + अञ् = मनुष् + अञ् = मानुषः । The पुक् comes in by the rule "मनीर्जातावययतौ पुक् च" । तासु । (b) कथं वा स्यात्—This is an indirect and emphatic contradiction. How could it happen - most assuredly it could not happen* (c) प्रभातरलं ज्योतिः—This is not necessarily electricity. Any bright object - any beautiful woman—may be

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

said to have तरलप्रभा । Compare—"सुन्दरी सा न वेत्येष विवेकः किम् जयते । प्रभासाव हि तरलं दृश्यते न तदाशयः ॥"—Dandin.

3. The figure is प्रतिवस्तूपमा । See under यज्ञानन्दलम् &c.—Ante. Here there is साम्यप्रतीति । The birth of such रूप among मानुषी is as absurd as the उदय of प्रभातरलं जीतिः from वसुधातल । Also we have वाकाशय । Hence the लक्षणा applies. The 'metre' is श्लोक ।

4. लब्धावकाशः etc.—Here two things encourage him. First and foremost of course is Sakuntala's charm coupled with the fact that she is not a राजावकता । The second is her pedigree. She is अक्षरःसम्भवा from a क्षत्रिय । This places her higher than any ordinary क्षत्रिय girl.*

5. Reading—I have omitted the portion "किन्तु सख्याः परिहासोदाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा हृतद्वैधीभावकातरं मे मनः ।" The परिहास—joke is "यथा वनजीनस्त्रा.....अनु रूपं वरं लभेय"—Ante. हृतद्वैधीभावकातरम् = distressed by having acquired द्वैधीभाव । Here evidently the चिन्व प्रत्यय is superfluous ; because अभ्युत्तद्वैभाव is already expressed by the word हृत । Say either हृतद्वैधीभावकातरम् or द्वैधीभावकातरम् but not हृतद्वैधीभावकातरम् । As a rule कालिदास does not write so loosely. Again हि + समुक् प्रकारे or अधिकरणविचाले = द्वैधम् in two ways or divided into two. This is मकारान्त । With उ स्वाय we get द्वैध + उ = द्वैध which is द्वैधम् in the neuter. चिन्व is not available in the first sense because no meaning can be got out of it (अन्विधानात्) । In the second sense, अद्वैधस्य द्वैधस्य भावः इति द्वैध + चिन्व + भू + लृक् भावे = द्वैधीभावः the division into two of one previously undivided. This is extremely cumbersome statement. All this is for चिन्व । The purpose is easily served without चिन्व । Thus द्विधामवनम् इति द्वैधभावः द्विप्रकारेण स्थितिः इत्यर्थः । तेन कातरम् द्वैधभावकातरम् । A clumsy statement where a simple one is possible is rare with कालिदास ।

These two considerations, taken with the fact that the

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Bengali Recensions omit it, raise grave doubts about the authenticity of the passage.

There is yet another and more serious consideration against the passage. It does not fit in with what follows. For admitting the passage, we find Dushyanta in a fix. He loves Sakuntala, but he is distressed with the suspicion that she loves another person (note वरप्राप्त्यंता and धृतराष्ट्रभावकातरः). But almost in the same breath he exclaims—"Away with suspicions Advance love!"—भव हृदय सम्मिलनं सम्मिलनं हृदयं ज्ञातः &c.—Infra. How so? What has happened to allay his suspicions and justify the jubilation? Nothing except the information that her father has made up his mind to get her married to a suitable bridegroom if available (गुरोः पुनरुत्थाः अनुपपन्नप्रदाने सख्यः—Infra). Dushyanta was not a fool to think that, her father would force her to marry against her will; or that, at the command of her father, her affection will forsake its present object and flow towards himself! So, this information does not account for the king's joy. The passage is not consistent with the king's exclamation and I am afraid it has to go. Prof. Gajendrakadkar believes that Priyamvada has said enough to allay the king's suspicion; the jubilation "भव हृदय etc." naturally follows from "गुरोः पुनरुत्थाः etc." If Prof. G's Dushyanta—a lover already suspicious—deems the simple explanation "गुरोः पुनरुत्थाः etc." enough to set him at ease, then surely this Dushyanta requires some looking after.

Moreover, Prof. Gajendragadkar considers that the passage 'किन्तु सखाः परिहास etc.' is necessary for Priyamvada's remark "पुनरपि वक्तुं काम इव आर्यः"; without the passage the remark does not arise, because the king with suspicion will not at all become पुनरपि वक्तुं कामः।

Now let us see what information the king has gathered. He knows—(1) That Sakuntala is not a Brahmana girl. (2)

that her father is a renowned Kshattriya king and her mother a celestial nymph; (2) that she is thus “असंख्यं वतपरिग्रहमा” ।

But then he sees that Sakuntala is practising penance. It is therefore natural that he, already deep in love, should feel the curiosity to know if the penance is to be a temporary one or a perpetual affair with her. Hence the king must be पुनरपि वक्तुं कामः or his interest in Sakuntala becomes a sham.

Hence Prof. G's contention, that the passage “किन्तु सख्याः परिहास etc.” is necessary, becomes groundless.

In previous editions I thought I had said enough on the incongruity of the passage and therefore did not think it necessary to multiply reasons. Other reasons against the passage, however are not wanting.

In the first place the परिहास does not justify the ईर्ष्याभावः । The परिहास is—“यथा वनजोत्पला...अनुदपं वरं लभेय” । This does not suggest that Sakuntala loves another. अनुदपं वरं लभेय—may I get a suitable husband—does not mean that she is thinking of any particular individual. The case would have been different if she had said अभिमतं वरं लभेय । But she does not say that. Every girl in the world, with accomplishments however meagre naturally hopes to be suitably united. Thus the remark “किन्तु सख्याः परिहास etc.” is quite un-called for.

Secondly, for arguments' sake, let us assume that Dushyanta was an over-jealous hyper-sensitive lover, so even this colourless परिहास set the fire of jealousy ablaze in him. Well with all his jealousy, he was a watchful observer (cf. नीवाराः यक्षगर्भं etc). Sakuntala has already betrayed signs of her growing attachment towards the king [cf. ante, सखी—(उभयोराकारं विदित्वा) etc]. These could not have escaped the king's—the lover's—observation and must have precluded all idea of her interest in another person.

Hence again the passage.—“किन्तु सख्याः etc.” has not place here.

Referring to my condemnation of चि्व in दृढदोषीभावकातरम्, Prof. Gajendragadkar says—"Regarding the चि्व we are constrained to remark, with very great sorrow, that Ray has no clear conception about the proper province of cvi. He evidently has tripped over the expression "अभूततद्भाव" (Gaj. Notes. p. 59). Again "the real province of cvi is there where we have a metaphorical use of the word" (Gaj. Notes p. 21). In other words according to Prof. G, if the transformation is real चि्व is not available, it comes in only when the change is figurative.

Prof. Gajendragadkar himself notices that Sanskrit writers all attach चि्व with a real transformation (Gaj. Notes. p. 21).

The universality of the practice raises grave doubts about the soundness of G's. conception of the province of चि्व। G., however, condemns these usages as 'poetical license'.

Leaving poets to take care of themselves witness "एकस्य चनेकोकरणम्" (p. 5. 4 43) of the vrittikara while speaking of the splitting up of a single object into many. This is a real transformation and is spoken of with चि्व। कौट also has the same here.

This ought to be enough to condemn Prof. G's interpretation of Nagesa. But if need be, still higher authorities may be cited.

In 1. 76. Panini has "तन्करणे तच्;" where तन्करणे has चि्व while the sense is actual thinning not metaphphorical. This is clear indication of Panini's views in the matter. Panini will have चि्व when the transformation is real.

Katyayana, however, makes the matter clearer by adding "अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्"। But with reference to expressions like समीपीभवति, अभ्याशीभूत etc, a difficulty strikes him, viz. there is no अभूततद्भाव in these. असमीप is distance and समीप is neighbourhood; and as distance can never become neighbourhood. चि्व is not available. "न हि असमीपं समीपं भवति। किं तर्हि? असमीपस्य"

समीपस्य भवति"—Bhashya. The difficulty seems to him insurmountable and for special sanction of these cases he adds another Varttika "समीपादीनामुपसंख्यानम्". The difficulty and the necessity for this Varttika vanishes, if असमीप is considered समीप metaphorically and not in reality.

Hence Katyayana understands—(1) चि्व is available when the change is real, (2) a metaphorical change does not give चि्व ।

Patanjali admits the soundness of Katyayana's contention, but avoids the additional Varttika taking समीप and असमीप in the sense of समीपस्य and असमीपस्य by लक्षणा । "तातस्त्र्यात् ताच्छब्दा मविव्यति"—Bhashya.

While discussing the absence of च in कुर्वन्ति Patanjali says "अनुस्वारीभूतो एतन्मतिरकामति"—escape the change into च by first becoming an अनुस्वार । Here the अनुस्वार is a real one not metaphorical. His comment on the apparent absence of अनुस्वार in "अट्कुप्वाङ्ङुम् व्यवर्धेऽपि" is "अनुस्वारोऽपि परसवर्धोभूतो निर्दिश्यते" in which the परसवर्ध is not such only metaphorically.

The discussion above leads to the following conclusions:—

- (1) चि्व comes is when the change is real.
- (2) If the change is metaphorical, चि्व requires defence.
- (3) The defence is as indicated by Patanjali that the meaning of the word taking चि्व has to be changed by लक्षणा to make an actual change possible.

It will now be seen that what Prof. Gaj. deems as 'poetical license' is really in strict accord with the teachings of Panini. Instances like "प्रवीरुतोऽसौ इषमच्छन" are apparently irregular but become regular if by पुन etc. we understand like पुन etc. by लक्षणा ।

प्रियंवदा (सस्मितं शकुन्तलां विलोक्य नायकाभिसुखी

भूत्वा)—पुणो वि वक्तुकामो विअ अज्जो [पुनरपि वक्तुकाम इव
आर्य्यः] । (शकुन्तला सखीमङ्गल्या तर्जयति ।)

PRIYAMVADA—(Looking at Sakuntala with a smile
and then facing the hero)—Your honour seems as if wishing
to speak again. (Sakuntala rebukes her friend with her
finger)

राजा—सम्यगुपलक्षितं भवत्या । अस्ति नः सच्चरितश्रवण-
लोभादन्यदपि प्रष्टव्यम् ।

KING—Rightly observed by you. From my desire to
hear the story of the good, arises yet another question.

प्रियंवदा—अलं विआरिअ । अनिअन्तणाणुओओ तपस्सि-
अणो णाम [अलं विचार्य्ये । अनियन्त्रणानुयोगः तपस्वीजनो
नाम] ।

PRIYAMVADA—No use deliberating. Hermits are in-
deed persons to whom unrestricted questions may be put.

प्रियंवदेति । (शकुन्तलाम् अधीमुखीं 'विजोष्य स्थितेन सह' ईषत् हसित्वा
'नायकस्य' कथानायकस्य, राज्ञ इत्यर्थः, 'अभिमुखी भूत्वा' तमेव संबोध्य आह) 'आर्य्यः
साखी भवान् पुनरपि' मूयोऽपि किञ्चित् 'वक्तु' कामो यस्यः तादृश इव' लक्षणे ['तु-
क्वाममनसोरपि' इति तुनी मकारलोपः] । अन्ये अन्यदपि भवतो वक्तव्यमस्ति ।

(शकुन्तला सखीं प्रियंवदाम् 'अङ्गल्या' तर्जय्या 'तर्जयति' भृत्यं यति) [तर्जयति स्थी-
रनुदात्तलोऽपि चञ्चिदो कृतकरणात् परलोपदमः । न हि आत्मनेपदापवादः । तेन
तर्जयते भृत्यं यति इत्यपि भवति] । तिष्ठ दुर्विनीति, अस्या वचसा नां लज्जितां दृष्ट्वा,
सदृशतमेव अयं पृच्छति इति जानती अपि, मूयोऽपि नां लज्जयितुं यतसी—ईदृशस-
ज्ज न प्रकारः ।

राजेति । 'भवत्या सम्यक्' साधु 'उपलक्षितं निरूपितम् । 'सतो साधूनां 'चरितस्य'
श्रुतस्य यत् 'श्रवणम्' आकर्षणं तत्र यो 'लोभः' स्पृहा तस्मात्कारणात् 'नः' अस्माकम्

‘अन्यदपि प्रष्टव्य’ जिज्ञासितव्यम् ‘अस्ति’ । श्रवणीयं श्रुत्वा न वक्ष्यामि, अन्यच्च श्रोतु-
मिच्छामि इत्यर्थः ।

प्रियं वदेति । ‘अस्ति’ विचार्य* इच्छामि न वा इति विचारणा मा भूत । तपस्वि-
जनः तापसाः अनियन्त्रणः निर्बाधः ‘अनुयोगः’ प्रपन्नः देषु तयास्त्रिधाः ‘नाम’ दयिच्छ*
प्रष्टव्याः किल ।

NOTES

1. सम्मितम् etc.—सम्मितम् qualifies आह understood. She noti-
ced that Sakuntala was feeling uncomfortable through bash-
fulness. Out of sheer naughtiness she wanted to enjoy the fun
at the expense of the poor girl and with a smile—note the
smile which betrays her wickedness—she urged the king to
talk on in this strain.* शकुन्तला was अधीमुखी and could not have
noticed स्मित । The smile would have been lost on her. Hence
the construction सम्मितमाह is better than सम्मितं जिलोका ।

2. वक्तुः कामः—वच् + तुप् + कर्त्तरि = वक्तुम् one who will say (यो
वच्चाति सः) । This is by the general principle—“कर्त्तरि क्तम्” । वक्तुम्
कामी यस्य is the वाक्य of a समानाधिकरणपद बहु—in which वक्तुम् quali-
fies कामः । The म् of वक्तुम् disappears by the maxim “तुम्पेदवश्यम्
कृत्ये तुङ्गामसोरपि । समो वा ततहितयोर्मांसस्य पक्षि तुङ्गयोः ॥” Again
वक्तुम् is an अव्यय and there is another view according to which
क्त affix that make अव्यय derivatives are all in the भाववाच्य (“अव्यय-
कृतौ भाव” इति भाष्यम्) । Hence वक्तुम् means वचनम् saying. This
gives a अधिकरण बहु— । Thus वक्तुं वचने कामी यस्य । वक्तुम् in this
has लुप्तसप्तमी because the word is an अव्यय । It is first (पूर्वनिपात)
in the compound by the rule ‘सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहि’ । Priyam-
vada divines the king’s motive in asking and wants to extort
from him an admission !

3. तर्जयति—She threatens her for her wicked query. तर्जि
drops ङ which is an अनुदात्त vowel, तर्जि is अनुदात्तेत् । There-
fore by the rule “अनुदात्तङित आत्मनेपदम्” we expect तर्जयते । Hence
तर्जयति requires defending. The root चचिङ् suggests the defence.
This root drops ङ which is अनुदात्त and it drops ङ् as well.

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

Hence it is अनुदानेत् and also ङित् । The effect of either of these is to give it the चातुमनेपद । But when पाणिनि attached इ to चच् making it चङि, he should have stopped there ; for, the अनुदात्त इकार would have secured the चातुमनेपद desired. But he is not satisfied and adds उ after चङि for the sake of the चातुमनेपद । This shows that अनुदानेत् roots are not necessarily in the चातुमनेपद ; there are exceptions, तत्ति and भर्त्सि are among the exceptions. Thus तज्जयति—तज्जयते, भर्त्सयति—भर्त्सयते । Those who will take ङित् in चङि as to avoid इदितक्रिया (cf.—ङित्: अन्तेदित-वाधातचरितार्थत्वात्) will defend such cases as poetical license or by स्थानात् णिच् etc.

4. सञ्चरित etc.—This is of course only an excuse. He wants to be taken as an indifferent listener, guided in his questions by no other motive but an ardent desire to hear the story of good people, लोभात् has हेतौ पञ्चमी । प्रष्टव्यस्य सदभावे लोभो हेतुः ।

5. (a) विचार्य—Here there is no कियार्थक्रिया, yet we have ल्यप् । This is owing to अलम् in the sense of “prohibition” (प्रतिषेध) । “अलं खल्लोः प्रतिषेधयोः प्राचां ज्ञा” is the rule. अलं विचारेण is also allowable. (b) अनु + युज्, घञ्, भावे = अनुयोगः question प्रश्नः । “प्रश्नोऽनुयोगः-इच्छा च” इति कोषः । नि + यत् (चुरादि) + लुट् or युच्, भावे = नियन्त्रणम् or नियन्त्रणा restraint, अनियन्त्रणं यच्चिन् सः अनियन्त्रणः unrestricted. बहु—“नन्वेऽस्त्रार्थानां बहुव्रीहिः वा चोत्तरपदलोपः” इति “विद्यमान”-पदलोपः । Now See Tika. (c) तपस्वी चासौ जनश्च a person practising penance कर्मधा—(d) नाम indicates अङ्गोकार, अभ्यापगम admission, “नाम कोपेऽभ्यापगमे” इति मेदिनी । You want to question. I admit (अभ्यापगम) your right to question.

राजा—इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि—

वै खानसं किमनया व्रतमाप्रदानाद्

व्यापाररोधिमदनस्य निषेवितव्यम् ।

अत्यन्तमेव सदृशेक्षणवत्तभाभिर्

आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥

KING—I wish to know this of your friend—Is the vow of a hermit that hinders the operation of love to be observed by her until betrothal, or will this one dear to these female deer because her eyes are like theirs, really live with them for ever ?

राजति । 'ते सखी' शकुन्तलाम् 'इति' इत्याकारेण 'ज्ञातुमिच्छामि' । अनुपदं कथमानयोः प्रकारयोः एकतरप्रकारेण ज्ञातुमिच्छति राजा ।

वैखिति । अन्यः—किमनया मदनस्य व्यापाररोधि वैखानसं व्रतम् आ प्रदानात् निषेधितव्यम्, आहोः सदृशे चणवक्षभा अत्यन्तमेव आभिः हरिणाङ्गनाभिः समं निवत्स्यति ? व्याख्या—'किम्' इति 'आहु' इति च पक्षद्वयम् निर्दिश्यते । 'किमनया' शकुन्तलया 'मदनस्य' कामस्य 'व्यापार' प्रवृत्तिं रोद्धुं प्रतिषेद्धुं शीलमस्य इति 'व्यापाररोधि' प्रवृत्ति-विषातकं वैखानसं तापसं 'व्रतं' धर्मः, ब्रह्मचर्यम् 'आ प्रदानात्' प्रधानपदं विवाह-पर्यन्तमित्यर्थः ('पञ्चमपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी) 'निषेधितव्यम्' अनुवृत्तव्यम् 'आहो' अथवा सदृशे तुल्ये ईक्ष्ये तत्रैवासां तासां हरिणीनां 'वक्षभा' तुल्ये चणादेव प्रिया शकुन्तला ('विशेषणभावप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ' इति विशेषणभावप्रयोगः) 'अत्यन्तमेव' चिरमेव आभिः पुरो दृश्यमानाभिः 'हरिणाङ्गनाभिः' मृगवधूभिः 'समं' सदृ ('समं' सदृ—'इत्यमरः) 'निवत्स्यति' । सम्यति मुनिव्रतापि इयं प्रदेया, अथवा यावज्जीवं ब्रह्मचारिणी इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि—इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ["अत्यन्तमेव सदृशे" (त- वि- न्या-)-'अत्यन्तमेव मदिर' (रा-)-'अत्यन्तमात्मसदृशे' (स)] ॥

NOTES

1. इति—Has the sense of एवम्, thus. I wish to know your friend thus, i. e. I wish to know whether your friend is to be thus or thus. Thus has reference to the alternatives mentioned in the sloka following.

2. (a) वैखानसम्—वैखानसस्य इदम् इति वैखानस + अच्. belonging to a hermit. वि + आ + इ + घञभावे = व्यापारः operation प्रवृत्तिः । तं रोद्धुं, शीलमस्य इति व्यापार + रुध + णिनि कर्त्तरि ताच्छीक्ये क्तौवे ॥ (c) निषेधितव्यम्—'परिनिषिध्यः सेवसित—' इति पठ्यम् ॥ (d) अतिगतम् अन्तं (or—अन्तः) यस्मिन्

कर्मणि तत् यथा तथा till the end, i. e. so long as life lasts. Qual. निवत्स्यति ॥ (e) सदृशे &c.—Usually the whole is taken as one word qualifying हरिणाङ्गनाभिः । सदृशेचक्षुषां वक्षमाभिः favourite because having similar eyes. But then निवत्स्यति wants the nominative. Hence it seems preferable to separate आभिः making सदृशेचक्षुषां वक्षमा the nominative as in the Tika. The epithet then implies that Sakuntala was dear to the deer because her eyes resembled theirs, so they had confidence in her. Their fondness for her would be a reason for her prolonged stay at the hermitage. (f) अङ्गना सन्धासां कल्याणानि इति अङ्ग + न मत्वर्थे स्त्रियाम् = अङ्गनाः fair-limbed. i.e. female sex. हरिणानामङ्गनाः । तामिः । समिति सहायकयोमे व्रतीया । “न केवलं सदृशोमे, तत्पथ्याययोमिऽपि व्रतीया । योगश्चाद्ययो वीहो वा “हृदो यूना—” इति वचनात्” ।

2. Reading—The reading मदिरेचक्षुषां वक्षमा does not sufficiently explain why अङ्गना was वक्षमा of the deer. The other reading आत्मसदृशे &c. omits एव which is not desirable. अत्यन्तमेव—Is it really for the whole life—indicates disapproval (परिभव) of the idea. Dushyanta has now so far advanced in his career of love that the suggestion of अत्यन्तमेव he cannot broach with approval or even indifference. The एव implies the expected disapproval (परिभव) । “एवौपम्यपरिभवौ” इति ह्येनः ।

प्रियंवदा—अज्ज धर्मचरणे वि परवसो अञ्जणो ! गुरुणो लण से अनुरुपवरपदाणि संकप्पो [आर्य्य, धर्मचरणेऽपि परवशः अयं जनः । गुरोः पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने सङ्कल्पः] ।

PRIYAMVADA—Noble sir, even in religious practices this person is subject to another. Her father's wish however, is to betroth her to a suitable husband.

राजा (आत्मगतम्)—न खलु दुरवापेयं प्रार्थना ।

भव हृदय साभिलाषं सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः ।

आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शचमं रत्नम् ॥२४॥

KING (Aside)—This prayer is indeed not difficult to obtain. O Heart be hopeful. The solution of doubts is now achieved. What you suspect as fire, is a gem that bears handling.

शकुन्तला (सरोषमिव)—अणसूए गमिस्स अहं [अनसूये गमिस्थामग्रहम्] ।

प्रियंवदेति । धर्मानुष्ठाने स्त्रियः स्वातन्त्र्यमस्ति, किन्तु 'अयं जनः' शकुन्तलाकृतः धर्मस्य 'चरणे' अनुष्ठाने 'अपि परवशः' पराधीनः पिताज्ञावर्ती । 'गुरोः पुनः पितुः कथस्य तु अस्या शकुन्तलायाः 'अनुकूपाय' योग्याय 'वराय' पात्राय 'प्रदाने सकल्पः' अभिलाषः । योग्योऽसि त्वमस्याः पितरं प्रार्थयस्व, एषा तवैव भविष्यति, इति ध्वनिः ॥

राज्ञेति । 'खलु' नूनं निश्चितम् 'इयं प्रार्थना' एषोऽभिलाषः, शकुन्तलालामेष्टा दुःखेन अवाप्यते इति 'दुरवापा' दुर्लभा 'न' । चत्विधयाज्ञा कथा, प्रदानार्थी पिता, योग्यश्चाहं चत्विधः अर्थो, एतत् त्रितयसन्निधाने मन्ये सुलभा मे शकुन्तला ।

अवेति । अन्यः—हृदय, सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः, साभिलाषं भव । यत् अग्रिमाशङ्कसे, तत् इदं स्पष्टं ज्ञप्तं रत्नम् । बाह्या—हे हृदयं चैतः 'सम्प्रति' अधुना 'सन्देहस्य' सन्देहवस्तुनः शकुन्तलाकृतस्य 'निर्णयः' तत्त्वतो निरूपणं जातः ।

यथा—'सन्देहस्य, संशयस्य मत्परिणययोग्याय न वा इत्याकारस्य 'निर्णयः' निराकरणम्, अपगमः इत्यर्थः 'जातः' निवृत्तः । तेन हि 'साभिलाष' संपूहं 'भव' शकुन्तलागतमभिलाषं सादरं पोषय । कीदृशी निर्णय इत्याह—'यत्' वस्तु त्वम् 'अग्रि' स्पष्टं विदाहि 'आशङ्कसे' मन्यसे, तत् इदं वस्तु स्पष्टं ज्ञप्तं सहेति इति स्पष्टं ज्ञप्तं सुखस्पर्शम् आर्द्वं रत्नं मयिः ।

शकुन्तलेति । ('रोषेण' क्रोधेन 'सह इव' कुहसा प्रकारमभिनीय । नहि तत्त्वतः कुहा भूत्वा) ।

NOTES

1. खलु &c.—Note the reasons why not दुरवापा । In सुलभा मे in the Tika मे has शेषे षट्ठी—मम सम्बन्धे सुलभा । You may write सुलभा मया if you prefer, but then the diction will suffer.

2. (a) सामिलायम्—अभि + लय + घञ् भावे = अभिलाषः desire, तेन सह । सह—by the rule “तेन सहति तेन्ययोगे” the तुल्ययोग here being in विद्य-भानतामात्र ॥ (b) सम् + दिह + घञ् कर्मणि (or भावे) = सन्देहः that about which doubt is felt (e. i. here शकुन्तला) । If भावे, it means the act of doubting. निर् + नी + अच् भावे = निश्चयः solution removal. In the first case he means that he has now got definite information about Sakuntala and is no longer in doubt. (c) स्वर्गं चमते इति स्वर्ग + चम + य कर्त्तरि = स्वर्गचमम् that which tolerates handling. (d) The second half means—You saw the glow only and thought it was fire (शब्दा—सन्देहः) ; but it turns out to be a gem (निश्चयः) ।* The glow refers to तपःप्रभाव which burns and is therefore like अग्नि । Compare “शमप्रधानेषु तपोधनेषु गृहं हि दाहात्मकमस्ति तेजः” ।—Act, II.

अनसूया—किं निमित्तं [किं निमित्तम्] ।

Anasuya—What for.

शकुन्तला—इमं असंवद्वप्यलाविणिं पिबं वदं अज्जाण गोदमीए निवेदइस्सं [इमामसंवद्वप्यलापिणीं प्रियंवदाम् आख्यायै गौतमीए निवेदयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—I will report this incoherent babblers Priyamvada to venerable Gautami.

अनसूया—संहि ण जुत्तं अकिदसकारं अदिहिविसेसं विसज्जिअ सच्छन्दो गमणं [सखि न युक्तमकृतसत्कारमतिथिविशेषं विसृज्य स्वच्छन्दतो गमनम्] । (शकुन्तला न किञ्चिदुक्ता प्रस्थितैव) ।

ANASUYA—Friend, it is not proper to leave a distinguished guest, with rites of hospitality un-rendered, and go away wilfully. (Sakuntala moves on without saying).

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अनुर्येति । 'किं निमित्तं' कस्याप्रमित्तादित्यर्थः गमिष्यसि । गमनकारणं किम् ? शकुन्तलेति । 'आद्यायै' मात्यायै 'गौतम्ये' गौतमीनमिष्येति गौतमीं बोधयितुं वा, 'असम्बद्धम्' असङ्गतं प्रलपितुं शीलं यस्याः, यदा पुनः पुनरुसम्बद्धं प्रलपति या ताम् 'इमां प्रियं वदां निवेदयिष्यामि' । प्रियं वदा मामधिकृत्य असम्बद्धं प्रलपति इति विज्ञापयिष्यामि ।

अनुर्येति । 'अङ्गतः' अवहितः 'सत्कारः' पूजा यच्चै तम् 'अतिथिविशेषः' विशिष्टमतिथिः 'विश्रुता विज्ञातः' स्वच्छन्दतः स्वैच्छया 'गमनं' न युक्तम् अनुचितम् । यच्चैचिदपि अतिथये पूजामदत्त्वा गमनमयुक्तम् अयच्च पुनरुक्तमतिथिः गमनमपि यद्वच्छया कुरुषे, नास्मि कार्यान्तरेण आङ्गता इति किम् अयुक्ततरनतो भवेत् । तस्मा यादृि इच्छाः ।

['न किञ्चिद्दत्ता' प्रतिवचनमदत्त्वा 'प्रस्थिता' एव शकुन्तला] ।

NOTES

1. किं निमित्तम्—“निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्” इति प्रथमा । (a) असम्बद्ध &c.—सम + वत् + क् कर्मणि = सम्बद्धम् coherent, न सम्बद्धम् in-coherent. नञ्प्रत्ययः— तया प्रलपति इति असम्बद्ध + प्र + लप् + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये आभीक्ष्ण्ये वा स्त्रियाम् । ताम् ॥ (b) गौतम्यै—गौतमीनमिष्येति प्रियंवदां निवेदयिष्यामि makes a सम्प्रदानं of गौतमी by the rule “कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्” ॥ चतुर्थी सम्प्रदाने । Or गौतमीं बोधयितुं प्रियंवदां निवेदयिष्यामि, whence suppressing बोधयितुम् we get गौतम्यै as कर्मणि चतुर्थी by the rule “क्रियादीपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” ॥

2. (a) विशिष्यते इति वि + शिष + घञ् कर्मणि = विशिष्यः excellent, the best. अतिथीनां विशेषः the bests of guests, an illustrious guest इतत्—तम् । Here अतिथीनाम् has शेषे षष्ठी । निर्धारः is not available, because three things are necessary for निर्धारः, (1) The individual separated, (2) the class from which separated, (3) the ground for separation; we have not got them here. Thus the prohibition “न निर्धारणे” does not apply, and we get शेषषष्ठा समासः ॥ (b) हृन्द is अभिप्रायः will. “अभिप्रायवशी हृन्दौ” इति कौषः । स्वस्य हृन्दः or स्वहृन्दः own will, तेन इति स्वहृन्द + टा + तम् करणे स्वायै = स्वच्छन्दतः । करणे तस्य is available by the Varttika “तत्सिक्करणे आद्यादिषु उपसंस्थानम्” ।

Compare—सरतः and वणतः for सरिष and वणन in “दुष्टः गन्धः सरतो वणतो वा” । अनन्या is always matter-of-fact. She reasons, shows the impropriety of leaving her guest so abruptly. Note the steps of her reasoning (See Tika).*

राजा (प्रहीतुमिच्छन् निगृह्यात्मानम् । आत्मगतम्)—अहो चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः । अहं हि—

अनुयास्यन् मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।

स्थानादनुचलन्नपि गत्वे व पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥ ३५ ॥

KING—(Intending to catch hold of her and having checked himself—Aside)—Ah ! the mere inclination of the mind of a lover works exactly like the corresponding effort. About to follow the hermit's daughter impulsively, but with my progress stopped by decorum, though not moving from my seat, I am indeed like one come back after having gone.

प्रियंवदा (शकुन्तलां निरुध्य)—हला य दे जुतं गन्तुं [हला न ते युक्तं गन्तुम्] ।

PRIYAMVADA—(Having checked Sakuntala)—Darling, you should not go.

शकुन्तला (सम्भ्रूमेदम्) किं निमित्तं [किं निमित्तम्] ।

SAKUNTALA—(With a frown)—What for ?

प्रियंवदा—रुक्मसेअणि दुवे धारिसि मे । एहि दाव अत्ताणं मोअवेहि तदो गमिस्ससि [वृक्षसेचने द्वे धारयसि मे । एहि तावदात्मानं मोचय, ततो गमिष्यसि] । (वलादेनां निवर्त्तयति) ।

PRIYAMVADA—You owe me two waterings of trees. Come do release yourself, then you shall go, (Stops her by force).

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

राजेति । ('गङ्गीतु' शकुन्तलां निरोद्धुम् 'इच्छन्' अभिलषन् 'आत्मानं' निरुद्धं
निरुद्धं गङ्गीच्छां निरुद्धं इत्यर्थे आह) 'अहो' आश्चर्यं 'कामिजनानां सकामानां
'मनोवृत्तिः' मनसो व्यापारः 'चेष्टाया' देहव्यापारस्य 'प्रतिरूपिका' तुल्यधर्मिणी ।
कामिनां देहव्यापारेण यथा आवासः मनोव्यापारमात्रेणापि तथैव ['चेष्टाप्रतिरूपिका'
(रा-, वि-, य-)—'चेष्टानुरूपिणी' (त- न्वा-)] ।

अन्विति । अन्वयः—सुनितनयां सहसा अनुयासान् विनयेन पुनः वारितप्रसरः
'अह' स्थानात् अनुश्लन् अपि गत्वा प्रतिनिवृत्त इव हि । व्याख्या—'मुनेः' कण्ठस्य
'तनयां कन्वां शकुन्तलां सहसा' अतर्कितम् अनुयासान् अनुगन्तुमुद्यतः विनयेन पुनः
दमेन तु 'वारितः' निरुद्धः 'प्रसरः' प्रवृत्तिरित्यर्थः, यस्य तथाविधः, संरुद्धचेष्टः 'अह'
स्थानात् आसनात् अनुश्लन् अपि अनुत्तिष्ठन् अपि गत्वा गमनव्यापारं निवर्त्य
'प्रतिनिवृत्तः' कृतप्रत्यागमनव्यापारः 'इव हि' । गमनस्य इच्छासाधनमभूद्य मनसि ।
तन्मात्रकैऽपि चेष्टा अपि मया कृता इत्येव मे मतिरस्ति ।

प्रियमिति । ('निरुद्ध' आत्मानं पुरोऽवस्थाप्य गमनात् वारयित्वा) ।

शकुन्तलेति । ('भवोः भेदः भङ्गः । तेन सह) ।

प्रियं वदेति । 'ह' विराहते 'वचयोः संचने' संचनकर्मणी 'मे' मध्य ("धार-
रुचमर्थः," इति सम्प्रदायत्वात् चतुर्थी) 'धारयसि' । लतृकृते 'अह' द्वौ वचको सिक्त-
यती । तन्मूल्यं ते कृणुमस्मि । 'एहि' आगच्छ 'आत्मानं' तावत् मोक्षय कृणुमस्मि
कुरुष्व, ततः 'तदनन्तरं' गमिष्यसि' । मूल्यं वा देहि, मदर्थं वा द्वौ वचको सिच्य,
ततः गच्छ इति भावः । एनां शकुन्तलां 'वलात्' तरसा (हृत्तो पञ्चमी । वलं प्रयुक्तं
निवर्धयति इति लघ्वलोपे वा) 'निवर्धयति निवृत्तां करोति' ।

NOTES

1. (a) चेष्टाप्रति &c.—प्रतिबिम्बितं रूपमस्याम् अस्या वा इति प्रतिरूपा
the exact reflection. बहु— । सैव इति प्रतिरूपा + कन् स्वार्षे = प्रतिरूपिका
a reflection. See Tika— (b) कामिजन &c.—कामः अस्ति अतिशयेन एषाम्
इति काम + इति अतिशयने = कामिनः those that have intense desire,
मनसो वृत्तिः inclination of the mind. i.e. a mental effort. कामिनी
जनाः । कर्मधा— । Here चेष्टा is physical effort. Hence the meaning

is—So ardent is the inclination, that an effort done mentally seems like a physical effort. It is a general principle which the king supports by an example (See अनुयासन् &c.).

Reading—चेष्टागुरुपिणौ is ambiguous. It may mean (1) corresponding to चेष्टा, or (2) like चेष्टा. Like चेष्टा meets our case. It is a simpler expression. Not a bad reading on the whole.

3. अनुयासन् &c—When he saw Sakuntala leaving, he very thoughtlessly (सहसा) wanted to follow her. The very next moment his good sense prevailed and he desisted. What was thoughtless here? Of course the wish to follow, not the check put on the wish. Hence the proper construction is सहसा अनुयासन् not सहसा वरितप्रसरः. He did not leave his seat. There was no physical effort to follow. Yet he felt as if he had actually followed and come back.* The feeling was due to the intensity of the wish. The wish and the effort produce like effects (चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोहसिः) ; The figure is अर्थान्तरन्यास, the verse going to establish (साधन) the general principle in अहो &c. above. The metre is आर्या ।

4. हता &c.—गन्तुम् is गमनम् the तुम् being भावे in such cases, “अव्ययकृतौ भावे” इति भाष्यम् ।

5. किं निमित्तम्—“What for”, i. e. ‘How so.’ “How is it improper (न युक्तम्) to leave.”

6. मोचय—मुच means to ‘release’. Here, however the meaning is to become free. अनैकाग्र्येत्वाद्वातुनाम् । Hence it is अकर्मक । Thus आत्मा मुचतु—let your person become free—gives त्वम् आत्मानं मोचय with विच the अधिकर्ता having become कर्म by the rule ‘गति-बुद्धिप्रत्यवसानादेशश्चर्माकर्मज्जगामणिकर्ता स चो ।’ Contrast the wicked move of the naughty प्रियंवदा with the plain appeal of the simple अनन्या.*

राजा—भद्रे, वृक्षसेचनादेव परिश्रान्तामत्रभवतीं लक्षये ।
तथा ह्यस्याः—

* Adopted Prof. Gajendragadkar.

स्वस्तांसावतिमात्रलोहिततली वाह घटोत्क्षेपणाद्

अद्यापि स्ननवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ।

वद्धं कर्णशिरौषरोधि वदने धर्माश्रसां जालकं

वन्धे स्त्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्खजाः ॥२६॥

तदहमेनामनृणां करोमि । (अङ्गुलीयं दातुमिच्छति । उभे

नाममुद्राक्षराणि अनुवाच्य परस्परमवलोकयतः) ।

KING—O gentle one, I see this maiden fatigued even from (her own share of) watering the trees. For through the lifting of the pitcher, her arms, even now, have the shoulders drooping and the palms excessively red ; even now, her face have formed drops of perspiration-water that obstruct the Sirisha flowers in her ears ; and the knot constantly unloosening, her locks, restrained with one hand, are dishevelled. I will then free her of debt. (Offers his ring. The two stare at each other on reading the name on the seal).

राजति—‘मद्रं’ च साधुवर्तं प्रियंवदे ‘अवभवती’ शकुन्तलां वृक्षसिचनात् एव खेधो वृक्षाणां सिचनादेव ‘परिग्रान्तां गुरुखीदां’ लचये पश्यामि [चौरादिकस्य लचयतेः लट्] । ‘तथाहि’ पश्यतु भवती ।

मुक्षेति । अन्वयः—घटोत्क्षेपणात् अस्याः वाह् स्वस्तांसौ अतिमात्रलोहिततली, प्रमाणाधिकः श्वासः अद्यापि स्ननवेपथुं जनयति, वदने कर्णशिरौषरोधि धर्माश्रसां जालकं वद्धम्, वन्धे स्त्रंसिनि मूर्खजाश्च एकहस्तयमिताः पर्याकुलाः । व्याख्या—‘घटस्य’ सिचन-कलसस्य ‘उत्क्षेपणात्’ उद्धं वहनात् [छितौ पक्षमी] । ‘अस्या वाह् मूर्खौ अवनतौ अंसौ’ स्नाश्ववन्धौ ययोः तथाभूतौ, ‘अतिमात्रं’ प्रकृतेरधिकं ‘लोहितं’ रक्तं ‘तलं’ कर-तलं ययोः तथाभूतौ च । ‘प्रमाणात्’ स्वभावायाः ‘अधिकः श्वासः’ गुरुश्चसनम् ‘अद्यापि’ इदानीमपि ‘स्ननयोः वेपथुं’ कथं ‘जनयति’ करोति । प्रकृत्या नती अंसौ अमात् प्रकामविनतौ जातौ, लोहिते तले अतिमात्रं लोहिते, आसोऽपि गुरुः । ‘तन् नृमिथसि-दानीमपि विग्रान्ता ।’ अपि च ‘वदने’ मुखे ‘कर्णयोः’ दत्तं शिरौषे ‘रीजु’ शीलं यस्य

तथाविधं धर्माश्रया' स्वेदजलानां 'जातक' विन्दुसमूहरूपं 'वज्र' समुद्रितम्, 'वन्धे' केशवन्धे 'मृ'सिनि' पुनः पुनर्गलति सति ["वहुलामाभीच्छे" इति पीनः पुन्ये बाहुलकात् णिनिः] 'मूर्ज' जाय केशा अपि 'एकेन हस्तेन यमिताः' वन्धनं नीताः सन्त्यः 'पर्याकुलाः विकीर्णाः' ["वज्र" (त-, न्या-, म-) — 'सस' (रा-, वि-)] ।

तदिति । 'तत्' तस्मात्, सर्वथा एषा भूयो वृचसिचनानर्हा अतः अहं सिचन-सूत्र्यं दत्त्वा 'एनां' ते अधमर्णाम् 'अविद्यमानम् अण' यस्या तथाविधाम् अणसुक्तां 'करोमि' ।

[अङ्गुलीयम् अङ्गुरीयकं 'दातुमिच्छति' । अस्य च अङ्गुल्या उन्मोचनकाले 'नाममुद्रायाः' तव मुद्रितस्य नाम्नः 'अचराणि' वर्णान् 'अनुवाच्य' पठित्वा 'परां परां' प्रियंवदा अनसूयाम्, अनसूया च प्रियंवदाम्, इत्यर्थः [हितम् । असमासबद्भावः । पूर्वस्य सुपः सुः] 'अवलोकयतः' पश्यतः । तत्र राज्ञी दृष्टस्तस्य नाम उत्कीर्णं दृष्ट्वा अपि सखी विस्मते, किमेतत् इति अन्योऽन्यसुखावलोकनं कुरुतः । अथवा उभे इति शकुन्तलाप्रियंवदे] ।

NOTES

1. (a) भद्रे—O gentle one. A happy epithet at the moment because she roughly handles Sakuntala.* (b) अवनवतीम्—Here अव takes द्वितीयाद्यर्थे वन् because it qualifies भवतीम् । This is allowed by the rule "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" । सहसुपेति समासः, वा कर्मधा—[?] ।

2. (a) स्रस्तांशौ—A slight droop of the shoulders is a point of beauty in females. Compare the word प्रकाश in "प्रकाशविनता-व'शौ" Act. III. infra. (b) अतिमात्रं etc.—अतिगता मावा यच्चिन् तत् अति-मात्रम् excessive बहु— । अतिमात्रं लोहितम् excessively red. सहसुपेति समासः । A certain amount of redness of the palms is considered a सुलक्षण । See Tika. (c) घटोत्क्षेपणात्—उत्क्षेपण is ऊर्ध्वप्रेरण । This is necessary. Without an upward jerk the tops cannot be watered. (d) कर्णशिरीषरोधि—कर्णस्थं शिरीषं कर्णशिरीषम्, the शिरीष in

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

the ears are used as कर्णभूषण । शकपायिवादि । Compare “अवतं-
सयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि”—Prelude. कृतं न कर्णोपि तवन्धनं
सखे शिरीषमागच्छविलम्बिकेशरम्”—Act. VI. Infra &c. कर्णशिरीष + रुध +
णिनि ताच्छ्र्भील्ये कर्तरि । रौधन is obstruction. The flowers stick
(रौध) on the face owing to the perspiration and no longer os-
cillate. She was profusely perspiring. Qual. जालकम् । (e) घर्माभ-
साम्—घर्मस्य अस्मांसि or घर्मजानि अस्मांसि, तेषाम् ॥ (f) एकहस्त &c.—यम् +
णिच् + क्त कर्मणि = यमिताः restrained. एकः हस्तः एकहस्तः । “पूर्वकारिक—”
इति कर्मधा— । Then इतत्—She used one hand only, the other
was engaged with the pitcher. Note that the king is now
too far interested in Sakuntala to check his effusion, Pred to
सुहृजाः ।

3. Reading—मूलम् in मूलं कर्णशिरीष &c. means slipped down.
This does not seem to suit the context. जालक (समूह) seems to
suggest the formation of separate drops, and does not agree
with the running down of perspiration.

4. (a) नाममुद्रा &c.—मुद्र + य भावे—मुद्रा engraving. नाम्नी मुद्रा
engraving of the name, i. e. the name engraved. भावानयने द्रव्या-
नयनम् । तस्या अक्षराणि ॥ (b) अनु + वच् + णिच् लाप् = अनुवाच्य having
read. (c) परस् परम्—Each stares at the other. Hence there is
व्यतिहार reciprocity. This gives हिल by the Varttika “कर्मव्यति-
हारि सर्वनाम्नी ई वाच्ये समासवय बहुलम्” । We have now परां पराम् अव-
लोकयतः । We do not get समासवद्भाव in परां पराम् owing to बहुल-
यहण । ‘बहुलयहणात् अन्यपरयोर्न समासवत्’ । Next “असमासवद्भावे पूर्व-
पदस्थस्य सुप् सृचकृत्यः” । Hence पराम् पराम् अवलोकयतः । Next the
टाप् disappears बाहुलकान् leaving परस् परम् = परः परम् = परस् परम् be-
cause of निपातन in the कृत्तादि list or the sutra ‘अपरस् पराः क्रिया-
सातल्ये’ । Lastly the final विभक्ति is optionally changed into आस
by the Varttika “स्वानुपसंक्रयोरुत्तरपदस्थस्या विभक्तौर्भावी वा वक्तव्यः” ।
Hence परम् पराम् or परस् परम् । For the disappearance of टाप्
compare “द्वल्लहये टावभावः स्त्रीषे चादङ् ब्रह्मः स्त्रीः । समासे सोरहृक् चेति
सिद्धं बाहुलकान् तयम्” ॥ The टाप् may be dropped at any stage
after the duplication.

राजा—अलमस्मानन्यथा सम्भाव्य । राज्ञः प्रतिग्रहोऽयम् ।

KING—Stop thinking otherwise of me. It is a gift from the king.

प्रियंवदा—तेषु हि न अरिहृदि पदं अङ्गुलीअअं अङ्गुली-
विओअं । अज्जस्स वअणेण अरिणा दाणिं एसा [तेन हि
नार्हत्थं तत् अङ्गुलीयकम् अङ्गुलीवियोगम् । आर्यस्य वचनेन
अनृणा इदानीमेधा] । (किञ्चिद्विहस्य) हला सलन्दले मोइवा
सि अणुअम्पिणा अज्जेण अहवा महाराएण । गच्छ दाणिं
[हला शकुन्तले, मोचितासि अनुकम्पिना आर्येण अथवा महा-
राजेन । गच्छ इदानीम्] ।

PRIYAMVADA—Then certainly it does not deserve parting from the finger. She is now free of debt by the word of your honour. (Laughing slightly) Dear Sakuntala, you are pleased by this kind sir or by the great king. You may go now.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—जइ अत्तणो पहविसं [यदि
आत्मनः प्रभविष्यामि] । (प्रकाशम्) का तुमं विसज्जिद्वस्स
रुद्धिद्वस्स वा [का त्वं विस्रष्टव्यस्य रोहवरास्य वा] ।

SAKUNTALA [Aside]—If I can control myself. (Aloud) who art thou for one to be discharged or detained ?

राजंति । ‘अस्मान्’ माम् ‘अन्यथा’ अन्यप्रकारेण, यथा मया परिचयो दत्तः तदि-
परीतभावेन, ‘सम्भाव्य’ अनुमान्य ‘अलम्’ । ना माम् असत्यवादिनं मन्येधाम् । ‘राज्ञः’
सकाशात् ‘अयं प्रतिग्रहः’ एतद्वचनम् । तेन लब्धम् इत्यर्थे सन्देहः । “राज्ञः अयं प्रतिग्रहो
भवत्याः” इति आह । अन्यथा असत्यवादी स्यादेव ॥ [“प्रतिग्रहोऽयम्” (त- , न्या-)
“प्रतिग्रहोऽयमिति राजपुरुषं मामवसच्छेद (स-)—“प्रतिग्रहोऽयमिति राजपुरुषं
मामवगच्छत” (रा- , वि-)] ॥

प्रियंवदेति । 'तेन हि' निमित्तेन, तथा सति इत्यर्थः, यदि राजा तुभ्यं दत्तं तदा तु 'एतत् अङ्गुलीयकम्' अङ्गुल्या वियोजनं 'न' अर्हति । राजा दत्तं दधत्वो रक्ष, तदेदत् भवत एव अङ्गुल्यां तिष्ठत् । 'इदानीम् एषा' शकुन्तला अङ्गुलीयकदानं विनापि 'आर्यस्य वचनेन [द्वितीया तृतीया] अवस्था कृणुमुक्ता । राज्ञो वचनमङ्गीं उवा, राजा एवायम् इति ज्ञात्वा, राजानं प्रति इमां वक्रोक्तिमाह प्रियंवदा—'अहमीदानीमृणां करोमि' इति यत् आर्यस्य वचनं, राजाज्ञा हि सा, तनेयम् कृणुमुक्ता, किमङ्गुलीयकेषु इति भावः । [इत्थं गूढस्य राजभावस्य प्रकाशात् 'किञ्चित्' द्वेषत् 'विदुष्य' राजसन्निधानसंयता अनुवैर्हसित्वा' शकुन्तलां प्रत्याह] 'अनुकम्पिना त्वयि सदयेन 'आर्येण वा मन्त्राजने' कृष्णात् मोचिता अस्मि' । अनुकम्पिना इति साभिप्रायं वचः गूढमत्र व्यङ्ग्यम् । 'अनुरक्तोऽयं' त्वयि, एनं परित्यज्य यदि गन्तुं शक्नोषि 'गच्छ इदानीम्' ।

शकुन्तलेति । शमिष्यामि 'यदि आत्मनः स्वस्य 'प्रभविष्यामि' प्रभुर्न विष्यामि । आत्मा मे अधुना परवश्ये जातः तत् कथमयं मया अन्यत्र नोद्यते ? ['प्रकाशं स्पष्टम्, लघुः' इत्यर्थः, आह] 'योहि जनो 'विमृष्टव्यः' विमृष्टयोगः योवा 'रोद्धव्यः' रोद्धुमर्हः तदुभयस्य सन्वन्धे त्व' का इति काकुः । न कापि इत्यर्थः । तदचनात् कश्चित् स्यास्यति वा गच्छति वा इति मा मन्यस्व ।

NOTES

1. Reading.—राज्ञः प्रियंवदोऽम्—It is a gift from the king. The sentence is purposely left unfinished. Gift to whom? Fill up the ellipsis to suit facts, or at your option, to serve as a feint. Thus "From the king to Priyamvada" means "I am the king I give it to you" which is the truth. Or thus "From the king to me" meaning "I got it from the king" which is a feint. Now if we add "इति राजपुरुषं मातवगच्छत" with a कसंधा—in राजपुरुष instead of the usual षट्ठीतत्—, we gain nothing, but the whole thing loses its refinement and becomes a broad and clumsy feint.

2. (a) आर्यस्य वचनेन &c.—The king perhaps succeed in duping Anasuya, but Priyamvada was too clever to be taken

that away. The sly girl retorts “आर्यस्य वचनेन बन्धना”—The king’s command has freed her ! (See Tika). Then she laughs (विहस्य). The laugh is significant. It is Greek meeting Greek. The laugh says “No ! I am not to be caught so easily.” Here laugh is not loud (किञ्चित्) because she now feels the restraint of royal presence.* (b) अनुकम्पिना = साधु अनुकम्पते दयते इति अनु + कम्प + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि । तेन । The king is so thoroughly kind (साधुकारिणि णिनि:) towards you that he relieves you of the debt. This sort of kindness has its reason. The king loves you. Thus the speech is a thrust to both the king and Sakuntala. (c) गच्छ इदानीम्—Go now, i. e. the moment before you were anxious to go, go then if you can, now that in a manner he has openly avowed his love for you.

3. यदि etc.—I would go if I could. The place, has now become too dear to leave.

4. का त्वम् etc.—You are nobody to discharge or detain. Don’t you think I would go because you want me to go. I leave or stay as I wish. She feigns perverseness to excuse her stay. विरुद्धव्यस्य and रोद्धव्यस्य qualify जनस्य understood. Or with अविवक्षा of कर्म and भावे तव्य, they mean विसर्जनम् and रोधनम् ।

राजा—(शकुन्तलां विलोक्य आत्मगतम्)—किं नु खलु यथा वयमस्याम् एवमियमप्यस्मान् प्रति स्यात् । अथवा लेब्ध्वा-
वकाशा मे प्रार्थना । कुतः ?

वाचं न मिश्रयति यदपि महचोभिः

कर्णं ददात्यबहिता मयि भाषमाणे ।

कामं न तिष्ठति मदाननसङ्गुखीयं

भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥ २७ ॥

KING—(Watching Sakuntala, aside)—Could it possibly be that she is disposed towards me in the same way as I am towards her ? Or my prayer has found scope. (Do you ask) Why ?—Though she mingles not her speech with my words she listens attentively when I am speaking ; true, she does not stay looking at my face, but her eye is never engaged long with other objects.

राजैति । ['शकुन्तलां विलोक्य' निपुणं निरुपय तस्या भाषोदयमित्य मत्वा 'आत्म-
मतं स्वं' प्रति आह] । 'यथा' यद्वत्, खलु वयसस्यां शकुन्तलायां वर्त्तमाने 'एवं' तद्वत्
'इयमपि' शकुन्तला अस्मान् प्रति स्यात् तु किम् । अनुरागोऽयं इयोरपि आवयोः उत
केवलं भवेव इति वितर्कः ॥ निर्णयते—'अथवा' पक्षान्तरे 'मे' मम प्रार्थना' प्रणयः
लब्धः प्राप्तः 'अटकाशः' अनन्तरः यथा तादृशी एव । 'कृतः' एवं त्रवीमि सितं शृणु—

वाचमिति । अन्वयः—इयं यद्यपि मत्तुचोभिः वाचं न मिश्रयति, मयि भाषमाणे
अवहित्ता कथं ददाति । कामं मदाननसमुत्सुखी न तिष्ठति, अस्या दृष्टिस्तु भूयिष्ठम्
अन्वविषया न । व्याख्या—'इयम्' एषा शकुन्तला 'यद्यपि यदि तु 'मम वचोभिः' वचनैः
सह [इति सहाद्ये इया] 'वाचम्' आत्मनो वचनं 'न मिश्रयति' न योजयति, मया सह
न संलपति इत्यर्थः तथापि 'मयि भाषमाणे' षट्ति लपति सति ['यस्या च भावेन भाव-
लक्षणम्' इति भावे मत्तुमी] 'अवहित्ता' दशावधाना सती 'कथं' ददाति' शृणोति ।
'कामम्' एतदप्यनुमन्ये ["अकामानुमती कामम्" इत्यमरः] यत 'मदाननस' मम
सुखस्य समसुखी अनुकूला 'न तिष्ठति' न वर्त्तते, समसुखी भूत्वा एव निवर्त्तते इत्यर्थः
'अस्या दृष्टिस्तु' नयनं पुनः 'भूयिष्ठं' बाहुल्येन 'अन्वविषया' इतरसक्तान्ता 'न' । सां
न सम्भाषते, किन्तु मत्तुचने सादरा । दृष्टिः मयि पतिता एव संजिघत्सते सत्यं, किन्तु
अन्वत्तापि न तिष्ठति, मयि एव भूयः पतति । तत्तुमन्ये इयञ्च मयि अनुरक्ता इति
भावः ॥ ["समसुखीय" (त-, व्या-)—"समसुखीना" (रा-, वि-)—"समसुखी सा"
म-)] ॥

NOTES

I. (a) किं तु etc.—किं प्रश्ने, तु वितर्के, खलु वाकालङ्कारे । "तु वितर्का-
वमानयोः" इत्यादिननेदी । "निषेधवाकालङ्कारजिज्ञासानुमन्ये खलु" इत्यमरः । (b)

वयम्—Plural or singular by the rule “अस्मदी द्वयोश्च” (e) अवकाश - scope अन्तर । My suit has found scope, i.e. there are signs of reciprocation of feeling I may therefore persevere.* (d) प्र + अर्थि युच्, भावे = प्रायेणा suit.

2. वाचम् &c.—He enumerates the signs he notices. (a) मिश्रं करोति इति मिश्र + णिच् + लट् ति मिश्रयति mixes. She does not mix her speech with mine, i.e. she does not hold conversation with me. This discourages and accounts for the doubt किं नु खलु &c. (b) अच + धा + क्त कर्त्तरि स्त्रियाम् अवहिता attentive. कर्णे ददाति &c. is encouraging and justifies hope (लब्धावकाशा &c.) (c) सङ्गतं प्राप्तं मुखं यया सा सममुखी she who has approached the face, i.e. has faced “स्वाङ्गाद्योपसर्जनात्—” इति ङीप् । सममुखा is an alternative form. (d) कामम् &c. — He admits here she does not face him for any appreciable time. This, he admits (कामम्), looks like a rebuff and raises doubts. But (तु) there is a set-off against it viz. she does not remain long with her eyes turned away from him.* (e) अन्यः मह्यतिरिक्तः कश्चित् पदार्थः विषयो यस्याः सा अन्यविषया, etc.

3. (a) Reading—अभिमुखम् towards. She turns her ear towards me when I am speaking—does not express the idea as well as अवहिता कर्णे ददाति । (b) सममुखीना suppresses the nominative altogether which is not desirable. The choice lies between सममुखीयम् and सममुखीसा । I prefer the former because the reference being to an object (शकुन्तला) which is before the speaker it is better spoken of with इदम्-शब्द । तद् is used for things out of sight. Compare—“इदमस्माद्विक्रष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकष्टं तदिति परीक्षे विजानीतात् ॥”

नेपथ्ये—भी भोस्तपस्विनः, सन्निहितास्तपोवनसत्वरचायै भवत । प्रत्यासन्नः किल मृगयाविहारी पार्थिवो दुष्यन्तः ।

तूरगखुरहतस्तथाहि रेणुर्विटपविषक्तजलाद् वल्कलेषु ।

पतति परिणतारुणप्रकाशः शलभसमूह इवाश्रमदृशेषु ॥२८॥

अपि च—

तीव्राघातप्रतिहततर्कस्तन्मलम्नैः कदन्तः

पादाकृष्टव्रततिवलयसङ्गसञ्जातपाशः ।

मूर्त्ती विघ्नस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो

धर्मारण्यं प्रविशति गजः स्यान्दनालोकभीतः ॥२९॥

(सर्वाः कर्णं दत्त्वा किञ्चिदिव सम्भ्रान्ताः) ।

IN THE DRESSING ROOM—O ye ascetics, be close by for the protection of the animals of the forest of penance. King Dushyanta is indeed at hand enjoying a hunt. For dust having the colour of the setting sun, struck up by the hoops of his horses, are like a host of locusts settling on the trees of the hermitage to the boughs of which are attached bark garments wet with water. Moreover, an elephant scared at the sight of cars, having one tusk stuck on to the shoulder of a tree that has been struck with a violent blow, provided with a noose by clinging coils of creepers dragged with his feet, having dispersed herds of deer, is entering the holy forest as if an embodied obstruction of your penance. (Listening, all are slightly startled).

नेपथ्ये इति । 'नेपथ्ये' विवरचनास्थाने, रंगमञ्चान् बहिः, एषा वाक् उद्गता—
'तदीयनसत्वानाम्' आश्रमस्य गणानाम् 'रक्षायै', परिवाणाय 'सन्निहिताः' समीपस्था भवन् ।
'स्रगयथा' स्रगान् विध्वन् 'विहरति' परिचरति इति 'स्रगयाविहारी' आखेटवायो
'पार्थिवो राजा' 'दुष्यन्तः' 'प्रत्यासन्नः' अन्निकचारी 'किल' समागत एव ।

तरति । अन्यथ—तथाहि तरंगसुरद्वतः परिणतारुणप्रकाशः रंजः शलभसमूह इव
विटपविषत्तजलाद्रे वल्कलेषु आश्रमदृशेषु पतति । व्याख्या—'तथाहि' राज्ञः प्रत्यासन्न-
त्वान् हि 'तरंगाणाम्' अश्वानां 'सुरैः' द्रुतः अतएव उल्थापितः परिणतस्य सान्त्वय्य अरु-
णस्य सूर्यस्य 'प्रकाशः' इव प्रकाशो द्योतिष्य' स्या तदाविधः सान्धारविसङ्काशः आरक्तः

इत्यर्थः 'रेणुः' धूलिः 'श्लक्ष्णानां' 'समूहः' राशिः 'इव विटपेषु' शाखासु 'विपक्तानि आस-
चितानि' जलाद्राणि 'वारिसिक्तानि वल्कलानि' येषां तथाविधेषु 'आश्रमदुर्मेषु' तपोवनतरुषु
'पतति' ; यावत् धूलिभिर्भेदं दूष्यन्ते, तावदपसार्थानां वल्कलानि इत्यर्थः ।

तीव्रंति । अन्यः—स्मन्दनालोकभीतः, तीव्राघातप्रतिहततरुस्त्वलम्बयैकदन्तः,
पादाकृष्टजततिवलयसङ्गसञ्जातपाशः भिन्नसारङ्गयूथः नञः नः तपसो सूर्तो विघ्न इव,
धर्मारण्यं प्रविशति । व्याख्या—'समन्दनानां' रथानाम् 'आलोकितं' दर्शनेन 'भीतः'
अदृष्टपूर्वत्वात् वक्तुः 'तीव्रेण' गुरुणा 'आघातेन' प्रहारेण 'प्रतिहतः' निराकृतो यः
'तरुः' इत्यर्थः तस्य 'स्त्वल्' लघुः एको दन्तो यस्य तथाविधः दन्तेन विघ्नं भग्नं तरुं
दन्तेन कर्षणेन इत्यर्थः । 'पादेन आकृष्टाः' या 'व्रततयः' मार्गप्राप्ताः लताः तासां
यानि 'वलयानि' मण्डलानि, तेषाम् 'आसङ्गेन' संसर्गेण 'सञ्जातपाशः' प्राप्तवन्धन-
रज्जुः, पादेन लताजालं वहन् पाशवद् इव प्रतीयमानः इत्यर्थः । 'भिन्नानि' विभक्तानि
विद्राघितानि 'सारङ्गाणां मृगाणां यूथानि' येन तथाविधः 'गजः' वनहृषी 'नः' 'अस्माकं'
'तपसो सूर्तो' सूर्तिमान् 'विघ्न इव' दृष्टदेह इव धर्माचरणप्रत्युद्भूतः 'धर्मारण्य' तपोवनं
'प्रविशति' ॥ पश्यत भो वनगजोऽयम् अदृष्टपूर्वान् रथान् दृष्ट्वा सहता हि भयं न
दक्षिणतो नापि वामतः किन्तु समरेखमेव धावितः, मार्गे यत् यत् च पतितं तत् सर्वं
मर्दयित्वा जलितः । अत्र दन्ताघातपातितं हृचं दन्तेनैव वहन् तत्र दलितानां लता-
गुल्मानां पादलघ्यानि वलयानि पादेनैव कर्षन् अन्यच्च च हरिणयूथेषु सहसा पतितः
तानि विद्राघयन् शैलैः विघ्नैः पदे पदे व्याहृत्यमानगमनः नातिवेगमित एव आयाति ।
तत् त्यजत धर्मं कर्माणि ऋटिति मार्गमच्च दत्त्वा आत्मानं रक्षत इति भावः ॥ ["तीव्रा-
घातप्रतिहततरुस्त्वलम्बयैकदन्तः" (म), "तीव्राघातादभिसुखतरुस्त्वलम्बयैकदन्तः"
[त-न्या], "तीव्राघातप्रतिहततरुः स्त्वलम्बयैकदन्तः" [रा-वि] ॥ "पादाकृष्ट"
(रा-, वि-, म-)—"प्रौढाकृष्ट" (त-, न्या-) ॥ "सङ्गसञ्जात" (रा-, वि-, म-)
—"सञ्जनान्जात" (त-, न्या-) । [सर्वाः कण्ठे दत्त्वा सुत्वा किञ्चिद्विभक्तं ईपत् न तु
बलवत् 'सम्भ्रान्ताः' वस्ताः] ।

NOTES

1. (a) तपोवन &c.—तपसो वनम् तपोवनम् । अश्वसादिवत् तादेव

षट्ठीसनासः । Or तपःसाधनं वनम् । शाकपायि वादि । तस्य सत्वाः or सत्त्वानि the animals in the hermitage, तेषां रक्षा protection of the animals &c. तस्यै । तादर्थ्ये चतुर्थी । (b) किल is here नियये ! प्रति + आ + सद + क्त कर्त्तरि = प्रत्यासन्नः at hand, प्रत्यासन्नः किल he is surely very near. (c) स्रग अल्लेषणे + णिच् स्राये + श भावे निपातनात् = स्रगवा hunting. This is by the varttika 'परिचर्या परिमर्त्या स्रगया अटान्नामपसंख्यानम्' । तथा विहरतीति स्रगया + वि + ह + णिनि ताच्छीर्ष्ये कर्त्तरि wandering in quest of game. In the next sloka the speaker gives the reason for his statement.

2. (a) तुरग etc.—तुरेण वेशेन गच्छन्तीति तुर + गम + ड कर्त्तरि = तुरगाः horses, तेषां खराः तरगखुराः । तै हतः struck up by the horses' hoofs. हतः struck, i. e. struck and thus raised. (b) विटप &c.—वि + सञ्ज + क्त कर्मणि = विषक्तानि attached. "उपसर्गात् सुनीति—" इत्यत सञ्जे यद्गुणतः चलम् । This is a सकर्मक use of सञ्ज । Compare—धुरम् आससञ्ज, चापम् आसज्यकण्डे &c. विटपः शाखा । "विटपः पल्लवे पिङ्गे विस्तारि सन्ध्याशायोः" इति विश्वः । विटपेषु विषक्तानि विटपविषक्तानि attached to the boughs. जलेन आद्राणि wet with water, विटपविषक्ताणि जलाद्राणि बल्लुकानि येषु देवा वा । विपद्वह— । After bath the bark garments were spread out on the branches of trees to dry. (c) परि + नम + क्त कर्त्तरि = परिणतः mature. प्रकाशते अनेन इति प्र + काश + घञ् करणे = प्रकाशः lustre. परिणतः अरुणः the mature sun, i. e. the evening sun, the setting sun. तस्य प्रकाशः the glow of the setting sun. स इव प्रकाशो यस्य, बहु—by the Varttika "सतस्मापनानपूर्वस्वउत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः" ।

3. Remark—This sloka only explains why the speaker thinks the king must be close by and hunting. He is hunting (स्रगयाविहारो) because dust is being raised by the horses rushing about after the same. He is not very far (प्रत्यासन्नः) because the dust is invading the hermitage.

4. अपि च—The speaker next explains why he apprehends danger from the royal hunt.

5. (a) तीव्राघात &c.—आ + हन + वञ् भावे = आघात a blow. तीव्रः

आघातः a violent blow. कर्मधा—। तेन प्रतिघ्नः struck back with a violent blow इतत् । (The blow was not intentional. It was a mad rush through fear, and he simply ran against the tree). तादृशः तस्यः a tree struck back &c. कर्मधा—। तस्य स्कन्धः the trunk of a tree &c, तस्मिन् लघः lodged into the trunk &c. [Note the word लघः । The tusk got stuck (लघः), not that he lugged against the tree. The act was unintentional]. तादृशः एको दन्तो यस्य । He had no time to think of extricating his tusk. Such was his terror. (b) पादाकृष्ट &c—आ + सञ्च + चञ्च् भवे—आसङ्ग adhesion, clinging. पादेन or पादैः आकृष्टाः dragged with his feet. इतत्—। तादृशः व्रतनयः creepers dragged &c, कर्मधा—। तासां वलयानि coils of creepers etc. तेषामासङ्गः clinging of coils etc. i.e. आसक्तानि वलयानि the clinging coils—भावानयने द्रव्यानयनम् । तेन सञ्जातः । तादृशः पाशो यस्य । This too indicates haste. Away he rushed from the seat of danger without stopping to clear his feet of the encumbrances. With the tree to his tusk and the mass of creepers to his feet, he was being hampered in his movement, but his first thought was to put a good distance between himself and the hunters.

6. (a) मूर्तः—सूक्ष्म + क्त कर्त्तरि embodied. (b) विह्वल्यते चर्मन् इति वि + ह्वन् + क्त कर्त्तरि करणे क्त—विघ्नः obstruction. (c) सारं शब्दम् अगमिष्याम् इति सार + अङ्ग = सारङ्गाः like शक + अङ्गु = शकङ्गुः । A kind of spotted deer. तेषां गृध्यानि herds of spotted deer, भिद्रानि सारगृध्यानि येन । These epithets complete the picture of havoc, and indicate what may be expected if he gets into the penance forest. Trees reared with tender care, shrubs and creepers so assiduously looked after, the pet animals that are like children unto us—are all in danger. (d) धर्माधर्मरङ्गम्, धर्मसाधनम्, धर्मसाधनमरङ्गं वा धर्मरङ्गम् । Here he is entering our sacred forest. Be quick there is time yet, for he cannot move fast with his encumbrances.

7. Reading—अभिमुख and मग्न in the first line instead of

प्रतिहत and लय do not show the fright and consequent haste which are so necessary here. In Raghava's reading, स्तंभलये क-
दनः is obscure. पादाकृष्ट is better than प्रौढाकृष्ट because it plainly
states where the creepers have stuck, and how easily they
could have been removed and yet were not removed through
fright and haste. It is difficult to choose between संगसञ्जात and
सञ्जनाञ्जात । The former perhaps improves the flow of the style
and better preserves the uniformity by making a single com-
pound of each पाद in the first half.

राजा—(आत्मगतम्)—अहो धिक् पौरा अस्मदन्वेषिण-
स्तपोवनमुपरुन्वन्ति । भवतु, प्रतिगमिष्यामस्तावत् ।

KING (Aside)—O fie, the citizens searching for me are
disturbing this forest of panance. Well I must go back.

सख्यौ—अज्ज, इमिणा आरखवुत्तन्तेण पज्जउलम्ह । अणु-
जाणाहि णो उड्डअगमणस्स [आर्य्य, अनेन आरखकहत्तान्तेन
पर्याकुलाः स्मः । अनुजानीहि नः उटजगमनाय] ।

THE FRIEND—Noble sir, we are greatly disturbed by
this news of the wild elephant. Permit us to return to the
cottage.

राजा (ससम्भ्रमम्)—गच्छन्तु भवत्यः । वयमप्याश्रमपीडा
यथा न भविष्यति तथा प्रयतिष्यामहे । (सर्वे उत्तिष्ठन्ति) ।

KING (Hurriedly)—Go noble ones, I too shall arrange
that there be no disturbance of the hermitage. (They all
get up).

सख्यौ—अज्ज, असम्भाविदादिहिसक्कारा भूओवि पेक्खणणिमित्तं
लज्जेमो अज्जं विस्सविट्ठु' [आर्य्य, असम्भावितातिथिसत्कारा
भूयोपि प्रेक्षणीमित्तं लज्जामहे आर्य्य' विज्ञापयितुम्]

THE FRIENDS—Noble sir, not having rendered the rites of hospitality, we are ashamed to request your honour to see us again.

राजति । 'अहो अस्मान्' नाम् 'अन्विष्यन्ति विचिन्विन्ति ये तथाविधाः पौराः नागरिकाः 'तपोवनम् उपकृत्यन्ति' पीडयन्ति एतत् 'धिकं' गहोमहं । भवतु प्रतिगमिष्यामः, प्रत्याहता 'भविष्यामस्तावत्' ।

सख्याविति । 'आरख्यकस्य' वनगजस्य 'इमान्ते'न वार्त्तया करणेन 'पथ्यां कृत्वाः' सन्तुष्टाः 'सः' । 'नः' अस्मान् 'उटजे' पर्ययालायां 'गमनाय अनुज्ञानीहि' अनुमन्यस्व ।

राजति । [उडिग्रत्वात् 'सम्भ्रमेण' त्वरया 'सह' यथा तथा आह] 'वयमपि' अहं 'आयमस्य पीडा' तपोवनोपरीधी 'यथा न भविष्यति तथा प्रयतिष्यामहे' अहं प्रयव्रवान् भविष्यामि । इत्यहमपि गमनार्थम् उडिय एव । ["सम्भ्रमम्" (रा-, त-)—"असम्भ्रमम्" (वि-)] ॥

सख्याविति । 'असम्भावितः' अकृतः 'अतिथेः' आगन्तुकस्य ते सत्कारः पूजा याभिः तथाविधा वयम् 'आय्य' भवन्तु 'भूयोऽपि प्रेक्षणमिति' दर्शनार्थं 'विज्ञापयितुम्' असम्भयितुं 'लज्जामहे' लज्जिता भवामः । अतिथिर्भवान् न च पूजितः, तत् कथं व्रमः पुनरपि अवागच्छतु इति । यद्येतदुदारतया ज्ञस्यते भवता, तदागम्यतां भूयोऽपि इति भावः ["सत्काराः" (वि-)]—"सत्कारम्" (रा-, त-, न्य(- म-)] ॥

NOTES

1. (a) आरख्यक &c.—रणे साधु इति रण + यत् = रण्यम् suitable for battle, i.e. an open space. न रण्यम् अरण्यम् a forest, नञ् तत्— । तत्र दृष्ट इति अरण्य + वृञ् = आरख्यकः a wild elephant. वृञ् is available in the sense by the Varttika "पथ्याध्यायन्यायविहारमनुष्यहन्तिषु इति वक्तव्यम्" । Hence आरख्यको हस्ती, आरख्यको मनुष्यः etc. ; but आरण्यः पशुः not आरख्यकः पशुः ॥ (b) उटजे etc.—उटजे गमनम् उटजगमनम् । सहसुपेति समासः । तथै । तादर्थ्ये चतुर्थो ।

2 सम्भ्रमम्—सम्भ्रमहस्ते त्वरा or स'वेग । He was in haste to go back. Compare.—"भवतु प्रतिगमिष्यामस्तावत्" above. But he was waiting impatiently that the suggestion to separate may come from

the maidens. The impatience may be read between the lines in the present speech also. It is owing to these indications of impatience that I have rendered it 'hurriedly' otherwise the temptation is great to say ससम्भ्रमं सादरम् । "सम्भ्रमः साध्वस्येऽपि सातु संवेगादरघोरपि" इति विश्वः ।

3. Reading—असम्भ्रमम्—without being moved—does not commend itself.

4. उत्तिष्ठन्ति—"उदोऽनुष्वं कर्मणि" bars the आत्मनेपद here because 'to rise' (उत्तिष्ठन्ति) implies ऊर्ध्वं कर्म upward action.

5. (a) अस्माभावित etc.—सम्यक् भावितः स्यादिति सम् + भू + णिच् + क्त कर्मणि = सम्भावितः rendered, न सम्भावितः । नञ्त्तत्— । असम्भावितः अतिशिसत्कारः यानिः those that have not rendered the rites of hospitality, बहु— । This gives the reason why they feel delicacy to ask him to come again. (b) प्रेक्षणं दर्शनं निमित्तं कारणं यस्मिन् that in which the motive is to see. तत् यथा तथा । Qualifies विज्ञापयितुम् (c) भूयोऽपि प्रेक्षणनिमित्तं विज्ञापयितुम् to ask for another interview. विज्ञापयितुम्—वि + ज्ञा + णिच् + तुप् भावे to pray. अव्ययकृतो भावे इति भावे तुप् । विज्ञापयितुं विज्ञापने लज्जामहे अव्ययः । The सप्तमी disappears because विज्ञापयितुम् is अव्यय । The rule "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्धद्वयम्" prohibits पठो in the अनुक्तकर्म in the case of an अव्ययकृतम् ।

6. Reading.—"सत्कारम्" makes the compound qualify आर्यम् । Our reading emphasises the lapse of duty on the part of the maidens and the admission coming from the maidens themselves adds polish to the speech and imparts to it the forces of an almost irresistible appeal for another visit.*

राजा—मा मैवम् । दर्शनेनैव भवतौनां पुरस्कृतोऽस्मि ।

KING—No you must not say so, I am rewarded even by the sight of you.

शकुन्तला—अनसूए, अहिणअकुससूईए परिकखदं मे

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

चरणं, कुरवप्रसाहापरिलग्नं च वक्त्रम् । दाव परिपालय मं
जाव गं मोघावेमि [अनसूये, अभिनवकुशसूच्या परिचतं मे चरणं
कुरवकशाखापरिलग्नं च वक्त्रम्, तावत् परिपालयतं मां याव-
देतत् मोचयामि] । (राजानमवलोकयन्तौ सव्याजं विलम्बा सह
सखीभ्यां निष्क्रान्ता) ।

SAKUNTALA—Anasuya, my foot is pricked by a young
Kusa shoot, and my bark-garment is caught in a Kuravaka-
branch. Do then wait for me until I release it. (Gazing at
the king, delaying with pretexts, proceeds to go out with the
friends).

राजेति । 'एवम्' ईदृशम्, अपूजितत्वात् पुनर्दर्शनाय विज्ञापयितुं लज्जया
इत्याकारं 'मा' ब्रूत मा ब्रूत । सधुमे द्विरुक्तम् । 'भवतीनां' साधुशीलानाम्,
असुलभदर्शनानामित्यर्थः 'दर्शनेनैव' [किमुत सभाषणेन इत्येवकारार्थः] 'पुरस्कृतौ
ऽस्मि' सत्कृतौऽस्मि । पुनर्दर्शनानां दर्शनमेव सत्कारः, मया तु सभाषणमपि कृतम् ।
तत् कथमकृतः सत्कार इति भावः ।

शकुन्तलेति । 'अभिनवा' कृतना या 'कुशसूचिः' कुशायां तथा, दभाङ्कुरेण मे
चरणम् [चरणशब्दो द्विलिङ्गोऽपि पुंसिवा भूरि प्रयुक्तः] 'परिचत' गाढं विज्ञम्
'वक्त्रम्' कुरवकस्य कण्टकवहुलस्य पुष्पवृक्षविशेषस्य 'शाखासु परिलग्न' दृढं सक्तम् ।
गाढवेधात् दृढसङ्गाद्यं मोचनेविलम्बो भविष्यति । तत् 'यावत्' यत्कालम् 'एतत्'
वरणे वक्त्रम् 'मोचयामि,' कुशकण्टकात् कुरवकशाखायाश्च इत्यर्थः, 'तावत्' तत्कालं
'मां' परिपालयत प्रतीक्षयाम् ॥ [राघवेण अपठितमेतत्] ॥ (इति 'व्याजिन' क्लेन
'सह', क्लृप्तं कं 'विलम्बा' । राजानं पुनरपि द्रष्टुं क्लृप्त एव उदभाषित इत्यर्थः
'निष्क्रान्ता' रङ्गमन्त्रात् वदित्याहुः प्रवृत्ता [आदिकर्मणि क्तः]) ।

NOTES

1. पुरस्कृतः—पुर + कृत + क्त + कर्मणि Literally—Placed in front.
Hence—Honoured.

2. अनसुये &c.—[a] कुशस्य सूचिः a shoot of Kusa grass, अभिनव new and therefore short. The shorter the stronger they are and more likely to hurt the feet. [b] In परिचत and परिलय the परि is intensive. The thorn has gone deep in, the garment has stuck firm—All this is a ruse to tarry a little longer. पारपालि is to wait for. Here the appeal is to अनसुया because she knows the quick-witted प्रियंवदा will meet her with some sharp retort.

3. सव्याजम्—वि + अज गतिचोपगयोः + सञ् करणे = व्याजः Lit—That which diverts attention. Hence कल pretence अपदेश ॥ “व्याजः शाब्दापदेशयोः” इति कोषः । तेन सङ्गः । बहु—Qualifies विलम्ब्य not निष्क्रान्ता ।

4. Reading, Raghava omits this passage. But the poet refers to the incident in Act II—“मिथः प्रस्थाने...शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम्” * कुरवक occurs in several editions. But कुरवक is not wrong and seems to be the poet's favourite spelling. Compare the वसक in “मधुलिङ्गां मधुदानविशारदाः कुरवका रवकारणतां ययुः”—Raghu. IX, 26,

राजा—मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । यावदनुयात्रिकान् समेत्य नातिदूरे तपोवनस्य निवेशयामि । न खलु शक्नोमि शकुन्तलाव्यापारात् आत्मानं निवर्त्तयितुम् । मम हि—

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः ।

चोनांशुक्मिव केतोः प्रतिवातं नौयमानस्य ॥ ३० ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

KING—I have become less anxious to go back to town. I will meet my followers, and encamp them not far from the penance-forest. I cannot indeed bring back myself from occupying about Sakuntala. Mine indeed—Forward goes the body backward rushes the restless mind like the China-Silk of a banner which is carried against wind [Exeunt all]

प्रथमोऽङ्कः—The First Act.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजैति । 'नगरं गमनं' प्रत्यावर्त्तनं तत् 'प्रति' [प्रतीति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया] "मन्दं" इदं 'औत्सुक्यम्' उत्कृष्टा यस्य तथाविधः अधुना संज्ञकः 'अस्मि' । शकुन्तलादर्शनं नगरगमनं न इच्छामि । 'अनुवाचिकान्' अनुगामिनः 'समेत्य' सम्प्राप्य 'तपोवनस्य नातिदूरे' अनतिदूरे [नज्जलेन नज्जलेन सहसुपेति समासः] 'निवेशयामि' संस्थापयामि । आश्रमपीठा सा भूत इति अतिदूरे एव सेनानिवेशः कर्त्तव्यः तत् कथं नातिदूरे इत्याह—'शकुन्तलायां' शकुन्तलाविषये 'यो व्यापारः' प्रवर्त्तनं 'प्रवृत्तिः' तस्मात् आकारं निवर्त्तयितुं, निवृत्तं कर्त्तुं न शक्नोमि खलु । अतः तपोवनस्य अतिदूरे न गच्छामि ॥ ["नातिदूरे" (रा-, म-)—"अतिदूरे" (त-, न्या-)—"नातिदूरेण" (वि-) ॥ "शकुन्तलाव्यापारात्" (रा-, वि-, म-) 'शकुन्तलादर्शनव्यापारात्' (त-, न्या-)] ॥

गच्छतीति । अन्वयः—प्रतिवातं नीयमानस्य किंतीरिव मम हि शरीरं पुरी गच्छति, चीनांशुकमिव असंस्थितं चेतः पश्चात् धावति । व्याख्या—प्रतिवातं वायोः प्रतिकूलं 'नीयमानस्य' लज्जमानस्य न तु स्वयं गच्छतः [किंतुपक्षे अप्रैतनत्वात्, राजपक्षे औत्सुक्याभावात् ['किंतीरिव ध्वजस्य' च 'मम हि' मम तावत् 'शरीरं' [किंतुपक्षे ध्वज-दण्डः, राजपक्षे वपुः] 'पुरः' अथ 'गच्छति' मन्दमन्दं चलति 'चीनांशुकं' चीन-देशोद्भवं ध्वजवसनम् 'इव असंस्थितम्' अस्थिरं चलनम् [चीनांशुकपक्षे लाघवेन हृत्ना वायुना अभिभूतत्वात्, चेतःपक्षे शकुन्तलाव्यापारेण अभिभूतत्वात्] 'चेतः' चित्तं पश्चात् धावति जनेन याति [सत्तेः वेगितायां गतौ धावादेशः] । कर्त्तव्यवृद्धिर्मां नयति न लक्ष्मिस्तो यामि । तिनाहं ध्वज इव । शकुन्तला च वातसंहतिरिव । शरीरं मे ध्वजदण्ड इव, चेतस्य ध्वजवसनमिव । शकुन्तलाहपाया वातसंहतेः प्रतिकूलमहं कर्त्तव्यवृद्धिना नीयमानः । देहो मे ध्वजदण्ड इवमन्दं पुरी याति, चेतस्तु अस्थिरं सत् ध्वजवसनमिव पश्चात् धावति । अत्र इवशब्दो हिः पाठ्यः ॥ ["असंस्थितं" (त-, वि-, न्या-)—"असंस्तु" (रा-, म-)] ॥

['सर्वे' अभिनेतारो जनाः निष्क्रान्ता, रंगमञ्चात् बहिर्गताः । तदानीमपि सखीर्था शकुन्तला बहिर्गता । इतः पूर्वं गनुमारब्धा हि सा । व्याजविलम्बोऽपि जातः । अधुना च सर्वे अपि, राजा सख्यौ शकुन्तला च इत्यर्थः 'निष्क्रान्ताः'] ।

1. (a) अनुयात्रिकान्—अनु पठान् याता गमनम् अनुयात्रा । सा अस्ति एषाम् इति ठन्—इति वाचस्पतिः । Followers, तान् ॥ (b) नातिदूरे अनुयात्रिका निविशन्ते gives with शिच्—नातिदूरे अनुयात्रिकान् निवेष्टयामि । अकर्म कलात् अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा । The क्तिya here makes नातिदूरे a सत्त्ववचन word, i. e. it refers to some पदार्थ । Hence अणिकर्तुः सप्तमौ ॥ (c) तपोवनस्य may be explained as शेषे or "दुरान्तिकाशे"; यद्वा अन्तरमगाम्" इति दूरार्थक नातिदूरशब्दयोगात् यद्वा । पञ्च पञ्चमौ ॥ (d) आत्मानम् इति अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा ।

2. धावति=हृ+लट् तिप् becomes धौ+लट् तिप् when the root means 'to move fast', समु+स्था+क्त कर्तरि=संस्थितम् steady, न संस्थितम् unsteady. गच्छति शरीरम् the body moves slowly forward धावति चेतः the mind rushes back. Note the contrast; one moves slow, the other goes quick. Such turning back of the minds is described by Kalidasa with a different simile, cp. "एषा मनो मे प्रथमं शरीरान् पितः पदं मध्यममुत्पतन्तो सुरांगना कर्षति खड्गिनाद्यान्मुखं मृणालादिव राजहंसौ ॥"—Vikra. केत is banner (ध्वज) which includes the staff and the flag. चीनदेशजम् अश्वकं यस्य चीनांसुकम् ।

[N. B.—Note China and India's probable trade-relation during our poet's time].

3. Reading—Raghava has असंस्तुतम् which he explains शरीरेण अपरिचितम् which has become a stranger to the body. It is difficult to apply the meaning here.

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति विषसो विदूषकः)

विदूषकः (निःश्वस्य)—भो दिदृ । एदस्म मिअआसोलस्स रणणो वअस्सभावेण णिव्विण्णोमिह [भो दिदृम् । एतस्य मृगया-शीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन निर्विण्णोऽस्मि] अअ' मिअो, अयं वराहो, अअ' सददुलोत्ति मज्झण्णे वि गिहिविरलपाअवच्छायासु

वणराइस् आहिण्डीअदि अटवीदो अटवी [अयं मृगः, अयं
वराहः, अयं ग्राहूः, इति मध्याह्नेऽपि शीघ्रविरलपादपच्छायासु
वनराजिषु आहिण्ड्यते अटवीतः अटवी] । पत्तसङ्करकषाआइं
कटुआइं गिरिण्डीजलाइं पीअन्ति [पत्तसङ्करकषायाणि कटुकानि
गिरिन्दीजलानि पीयन्ते] । अणिअदवेल् सूल्लमंसभूइश्चो आहारो
अण्हीअदि [अनियतवेल् शूल्यमांसभूयिष्ठ आहारो भुज्यते] ।
तुरगाणुधावणकण्डितसन्धिणो रत्तिम्मि मे णिकामं सयिदव्यं
णत्थि [तुरगानुधावनकण्डितसन्धेः रात्रावपि मे निकामं शयि-
तव्यं नास्ति] । तदो मच्चन्ते एव्व पच्चूसे दसौएपुत्तेहिं
सउणिलुद्धएहिं वनगगहणकोलाहलेण पडिबोधिदोम्हि [ततो
महति एव प्रत्यूषे दास्याः पुत्रैः शकुनिलुब्धकैः वनग्रहणकोला-
हलेन प्रतिबोधितोऽस्मि ।] एत्तएण दाणिं वि पौड़ा न णिकमदि
[इयता इदानीमपि पौड़ा न निष्कामति] । तदो गण्डस्स उवरि
पिण्डओ संवुत्तो [ततो गण्डस्य उपरि पिण्डकः संवृत्तः] । हिओ
किल अहो सु ओहीणेस् तत्तहोदी मिआणुसारिण अस्समपदं
पविट्ठस्स तापसकण्णआ सउन्दला मम अधण्णदाए दंसिदा
[ह्यः किल अस्मास् अवहीनेषु तत्रभवतो मृगानुसारिण आश्रम-
पदं प्रविष्टस्य तापसकन्यका शकुन्तला मम अधन्यतया दर्शिता] ।
संपदं णअरगमणस्स मणं कधं वि ण करेदि [साश्रितं नगर-
गमनस्य मनः कथमपि न करोति] । एव्वं चिन्तअस्स मे
पहादा अक्खिस् रअणी [एवमेव चिन्तयतः मे प्रभाता अक्षोः
रजनौ] । का गदी । जाव णं किदाचारपरिकम्मं पेक्खामि
[का गतिः । यावदेनं कृताचारपरिकर्माणं मेहे] (परिक्रम्या-

वलोक्य च) एसो वाणासणहत्याहिः जवणेहिं वनपुष्फमाला-
धारिणौहिं पडिविदो इदो एव आशच्छुदि पिअवअसो [एष
वाणासनहस्ताभिर्यवनौभिः वनपुष्पमालाधारिणोभिः परिहृतः इत
एव आगच्छति प्रियवयस्यः] । होदु, अङ्गभङ्गविअलो विअ भविअ
चिद्विस्मं, जइ एव वि णाम विससमं लहेयं [भवतु अङ्गभङ्गविकल
इव भूत्वा स्थास्यामि, यदि एवमपि नाम विअमं लभिय] ।

(दण्डकाष्ठमवलम्ब्य स्थितः) ।

(Then enters Vidushaka in a drooping mood) VIDUSHAKA
(Sighing)—O my luck ! I am distressed by the friendship of
this chase-loving king. 'Here is a stag,' "There goes a boar,"
"Yonder escapes a tiger,"—thus we have to rush, even in mid-
day, from thicket to thicket in rows of forests where as it is
summer the shade of the trees is scanty. Waters of mountain
streams, brown through the admixture of leaves and bitter,
have to be drunk. Meals, mostly of spitted meat have to be
eaten at irregular hours. With the joints, bruised by gallop-
ing on horse-back, there is not much lying down for me even
at night. Then even at the earliest dawn I am aroused by
the din of surrounding the forest by the sons of slaves—the
birdcatchers. My trouble does not cease with even so much.
Boil has now formed on the abscess. Only yesterday while
we lagged behind, Sakuntala, the hermit's daughter, was by
my cursedness shown to his Highness as he entered the site
of the hermitage in pursuit of a stag. Now on no account
does he turn his mind toward going back to the town. Even
as I was thinking thus, night passed and dawn came to my
eyes. Can't help ! I must see him when he has finished

his usual morning duties. (Going round the stage and looking about). Here my dear friend comes this very way surrounded by Yavana women who have bows in their hands and are wearing garlands of wild flowers. Well, I will stay looking as if powerless through palsy of limbs, if even thus I may get rest. (Stands leaning on his staff).

तत इति । ('विदूषकः' इति राज्ञो नमः सहायः विह्वलवेषो विकलाङ्गो ब्राह्मण-विशेषः' विषयः' खिन्न इव लक्ष्यमाणः 'प्रविशति') ।

विदूषक इति । 'भो दिष्टम्' अष्टो मे भागधेयम् । आत्मनः अदृष्टस्य गृहं वा-
सीतत् ["दिष्टं द्वैव भागधेयम्" इत्यमरः] । 'स्रगयाशीलस्य' स्रगयारतस्य 'एतस्य
राजो' दुष्यन्तस्य 'अयस्यभावेन' सखित्वेन ["वयस्यः स्निग्धः सवधाः" इत्यमरः]
'निर्विषः' खिन्नः 'अस्मि' ["निर्विषस्योपसंख्यानम्" इति शतम्] । "शीर्षेण"
आतपेन 'शिरला' मन्दा 'पादपच्छाया' यासु तथाविधासु 'वनराजिषु' काननशृण्विषु
अस्माभः 'अयं' स्रगः' एष हरिणो धावति 'अयं' वराहः' इतो याति यूकर एषः 'अयं'
शार्दूल' एष व्याघ्रः पलायते 'इति' एवमप्यकारिण सध्याङ्गे अपि' कठोरतमतामुप-
गतेऽपि दारुणैरवौ दिनमध्वे 'अटवीतः' एकाम् अटवीं गुल्मं विहाय [लघ्वलोपे
कर्मणि पचमी] 'अटवी' अन्यो गुल्मः' आहिङ्गति' अनुधाव्यते । इत्येवं विहारं
खेदकारणम् । 'पवाणां गलितपर्णानां' 'सङ्करेण' मिश्रणेन 'कथायाणि' आरक्तानि
["कथायो रसमिदं स्यात् इत्यापक्रम्य "सुरभी लोहिते विषु" इति मेदिनी] 'कट कानि'
तीव्ररसानि निरिन्दौर्णां प्रसवणानां 'जलानि' पीयन्ते । इति पानीये खेदकारणम् ।
'गूलपक्क' यत् 'मांसं' तेन भूयिष्टः बहलः 'आहारः' ओदनः 'अभिमिता' बेला समयः
यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा 'भुज्यते' । अरुचिकरो गुरुपाकश्च ओदनः सोऽपि
पुनरसमये, इति आहारं खेदस्थानम् । 'तुरगेण' अश्वेन यत् अनुधावनं शृगानुसरणं
तेन 'कण्डिताः' कुटिताः 'सन्ध्यः' यस्य तथाविधस्य मे रातावपि निकामं' यद्येष्टं
'शयितव्यं' नास्ति शय्यासेवनं न भवति । 'ततो रजन्याश्चतुर्थं' यामे यदा स्वल्पं सु-
तदा दास्याः पुनः' निन्दितजन्मभिः ["पुनरेऽन्यतरस्याम्" इति कृतसायामलुक्]
एभिः शकुनिलुब्धैः' पक्षिव्याधैः 'महति एव प्रत्यूषे वनयङ्गस्य वनवेष्टनस्य यः
कोलाहलः' आरावः तेन 'प्रतिबोधितोऽस्मि यथा विहारं तथा पाने च आहारं च

तल्लेव पुनर्मे शयने खेदः—अहोमे दूरदृष्टम् । 'इदानीम्' इति वाक्यालङ्कारे 'इयता अपि' एतावता च मे पीडा न निष्कामति' न मे क्लेशस्य अवसानम् । 'ततो गच्छस्य' स्कोटस्य 'उपरि पिण्डः' स्वल्पः स्कोटः 'संहतः' जातः [एषा लौकिकोक्तिः] । तदेव दर्शयति—'ह्यः' पूर्वस्मिन् दिने 'किञ्च अस्मासु अवह्रीमेषु' पद्यात् स्थितेषु 'मृगस्य' अनुसारः अनुसरणं तेन मृगमनुसृत्य इत्यर्थः आश्रमपदं तपोवनभूमिं प्रविष्टस्य तत्रभवती राज्ञी दुष्यन्तस्य, प्रविष्टाय तत्रभवते इत्यर्थः (चतुर्थोऽस्थाने षष्ठी) तापस-कन्यका शकुन्तला मम 'अधन्यतया' दूरदृष्टिम् 'दर्शिता' । मन्थे मर्मं व दम्भभाग्यं राजानम् तत्रबाह्यवित्वा शकुन्तलामस्यै दर्शयामास । 'साम्प्रतम्' अधुना शकुन्तलां दृष्ट्वा इत्यर्थः 'कथमपि' केनापि प्रकारेण 'नगरगमनस्य' मनो न करोति, सर्वथा नगरगमनं परिरुक्तुमिच्छति । 'एवमेव' इत्याकारेणैव चिन्तयतः, दुर्भाग्यं पथ्यालोचयती 'मे अष्ट्योः' अनिमौलितयोः लोचनयोः 'अनिमौलती लोचने' अनादृत्य ('षष्ठी च अनादरे' इति चकारात् सप्तमी) 'रजनीं प्रभाता' । 'का गतिः' क उपायः । सर्वमेतत् सङ्गीयम् । यद्यपि ब्रह्मशमनिशं खिद्यमानः अथ च पुनर्जायत एव रात्रि-योता, तथापि किं करिष्ये ? 'यावत् एनं' राजानं 'कृतम्' अनुष्ठितम् 'आचारप्राप्तं' यथाचारं कृताचारीकृतं 'परिकर्म' सज्जा यद्वा कृतम् आचारात् प्राप्तः कृत्यं परिकर्मं च येन तादृशं 'प्रेक्षे' द्रष्टव्यमि [यावद्दयोमे भविष्यति लट्] परिकर्मणि समापते गत्वा तस्मै आत्मानं निवेदयामि इत्यर्थः । ('परिकर्म्यं रज्जुमन्त्रं' परितो गत्वा 'अवलीक्य' अगतौ दृष्ट्वा च) एष 'प्रियो' मे 'वयस्यः' मित्रं, राजा इत्यर्थः 'वनपुष्पाणां' माला धारयन्ति' या ताभिः 'वाक्सासनं' धनुः 'हृत्ते' यासां ताभिः 'यवनभीभिः' यवनरक्षणभीभिः प्रविडतः 'वैष्टितः' सन् 'इत एव' अस्यामेव दिशि 'आगच्छति' । अयं हि मृगयां प्रति चक्षित एव लक्ष्यते, मामपि मन्थे अन्विष्यन् आगच्छति इत्यर्थः । भवतु अङ्गानां भङ्गेन विकली जड इव 'भूत्वा' स्थास्यामि, यदि एवमपि नास विश्रमं विश्रान्तिम् ('नोदा-लीपदेशस्य मान्त्रस्थानाचमेः' इति चञि हञिनिषेधः) 'लभे'य । ('दृष्ट्वा' यष्टेः 'काष्टम् अवलम्ब्य' तदाश्रित्य 'विश्रतः') । ('एवमेव चिन्तयतीः मे प्रभाता' अष्ट्योः रजनी' (त-, न्या-)—'अद्यापि तस्य तामिव चिन्तयतः अष्ट्योः प्रभातमासीत्' (रा-, वि-, म-) ॥ "कृताचारपरिकर्माणं" (म-)—"कृताचारपरिकर्म" (रा-, वि-)—"कृतदारपरिरुद्धं" (ता-, न्या-)] ॥

NOTES

1. Summary—अथ प्रभातायां राखी तानिव मुनिकन्यकां ध्यायता निरुतसाहेन राजा मृगया प्रतिषिद्धा । ततो विदूषकेण सह इत्यमभूत् तस्य शकुन्तलागती मन्त्रः - राजा । माधव्य, रमणीरत्नं किल सा ।

माधव्यः । रत्नं चैत राजयाज्ञं हि तत् । भटिति गृह्यताम् ?

राजा । दूरे पिता प्रदाता, कथं भटिति गृह्यते ?

माध । अस्ति तत्वापुराणायः । ब्रूहि कौदृशी सा त्वयि ।

राजा । ननु सानुरागा ।

माध । तर्हि गान्धर्वोऽनुष्ठीयताम् ।

राजा । युज्यते । कथय पुनः कथमनाहूतो राजाहं तव यायाम् ।

एवं संवदमानयोस्तयोः कतर्वाग्रिष्याभ्यामागत्य यागविघ्नः विज्ञाप्य राज्यसद्वार्धं राजा आहूतः । ततः सर्पादिसृष्टे राजानि सज्जे नगरात् राजमातुर्दूतः प्राप्तः तस्मात् प्रवक्तव्यार्थं तूष्णं नगरमननं प्रति मातादेशं श्रुत्वा सम्भ्रान्तो राजा माधव्यमात्मनः प्रतिनिधौकृत्य सैन्यं नगरं प्रेषयामास । तस्य वक्ष्यन्नाह सखे बहुविधैरवात्तपोवनं यामि मुनिसुतायां तु न प्रणयः । सोऽपि मूढस्तदेव तस्य तथ्यं मेने । ततः स्वस्यो राजा मूढोऽप्याश्रमं ययौ ।

2. ततः &c. - The jester enters with a dejected look. He is a Brahmana—the king's companion. "विकृताङ्गवचोविषैर्हास्यकारो विदूषकः ।" He should excite laughter by his deformities, speech and attire. He is proverbially timid. Here he bemoans his luck.

3. (a) दिष्टम् - Raghava renders it दृष्टम् । "भो दृष्टम्" is then a query. Have you seen ? दिष्टम् is surely better. (b) मृगया-शूलसा—मृग अन्येदये + श भावेस्त्रियां निपातनात् मृगया hunting chase, तां शूलयति इति मृगया + शूल + चिच + ण कर्त्तरि addicted to chase, तस्य । (c) वयस्यभावेन—वयस्य Friend. तस्य भावः Friendship. तेन । हेतौ तृतीया । (d) निर + विद + क्त कर्त्तरि = निर्विष्टः disgusted. (e) एतस्य &c.—The king won't let me leave his side for a moment, he is

so fond of me. But how can I, a cripple, keep pace with him when he is rushing at a break-neck speed after the quarry. All relish for life is gone out of me. O Luck !

4. अद्य मृग; etc.—(a) From मध्यम अङ्गः—The middle of the day = we expect अद्यर्धम because the rule for एकदेशिसमास mentions पूर्व, अपर, अक्षर उत्तर only, not मध्य also. But पाणिनि himself refers to सायाह्न—The end of the day—in the rule “संख्या-वि-सायपूर्वस्य अक्षरस्य अङ्गन् अन्तरसां ङी” । Hence the inference is—“सर्वोऽप्येकदेशः अङ्गा समस्यते”—all parts are compounded with अङ्गन् in an एकदेशि-समास । Some go even further and say सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते । The समास being thus allowed we get पूर्वनिपात of मध्य giving मध्य + अङ्गन् । The rule “अङ्गोऽङ्गएतेभ्यः” directs अङ्ग to be substituted after an एकदेश । Hence मध्याह्न । Next by the rule “परवर्द्धिङ् इन्तत्प्रकृतयोः” this ought to be neuter because अङ्गन् is neuter. But the rule “रादाङ्गाङ्गाः पुंसि” interferes and we get मध्याह्नः । तस्मिन् । (b) यौष etc—यौष Heat आतपः, or Summer निदाघः । यौषेण विरला यौषविरला scanty because of summer. सहसुपेति समासः । पादेन दिवति इति पाद + पा + क कर्त्तरि = पादपः a tree, जातावेकवचनम् । पादपस्य छाया पादपच्छाया the shade of a tree. यौषविरला पादपच्छाया यासु । Or पादपानां छाया पादपच्छायम् । Neuter by the rule ‘छाया बाहुल्ये’ । यौष-विरलं पादपच्छायं यासु । Most trees shed their leaves towards the end of winter and do not get back their full foliage before the rains. Hence the shade is poor in summer.* (c) वनराजिषु—वनानां राजयः rows of forests. तासु । (d) आ + द्विष्ट गतौ + लट् ते कर्मणि (द्विष्टते जिह्मिष्टे, अहिमिष्टे) । (e) आहार, विहार, शयन these are the main headings on the physical side under which the pleasures of life may be arranged. The Jester here shows how wretched his life has now become so far as विहार is concerned.*

5. (a) पत्र &c.—सम together + कृ + अप् भावे सङ्करः mixture, पत्राणां सङ्करः admixture of leaves. तेन कथायाणि । सहसुपेति समासः । (b) गिरि etc.—गिरौ नद्यः or गिरिसम्भवा नद्यः गिरिनद्य or गिरिणद्यः

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

mountain streams. The च is optional by the Varttika "गिरि-
नद्यादीनामुपसंख्यानम्"।

6. (a) अनियत etc. - नि + यत् + क्त कर्मणि = नियता restricted, i. e. fixed. न नियता not fixed, i.e. irregular, नञतत् - । (b) शूले संस्कृतम् इति शूल + यत् = शूल्यम् roasted on spits. शूल्यं मांसम् spitted meat कर्मधा - । तेन भूयिष्ठः इतत् - । (c) आहार is a wide term including पान and भोजन । Here he first speaks of पान—The water we drink is brown and bitter. Next भोजन is described—We have to eat half-roasted tough meat, and even that not in time ! It seems more natural to render अश्नीषद् by अश्नते, but all commentators have भुज्यते ।*

7. (a) तरग etc.—अनु + स्र वेगगमने + लुट् भावे = अनु + धी + लुट् = अनुधावनम् pursuit ; तुर खरितं गच्छतीति तुर + गम् + ड कर्त्तरि = तुरगः a horse. तेन अनुधावनम् galloping on horse back इतत् - । This may be to keep company with the king, or independently. तेन कण्ठिताः dislocated by galloping etc. कण्ठि भेदने चुरादौ परस्परपदी । [b] नि + क्त + चक् कर्मणि = निकामम् as much as desired, i.e. enough, क्रीवल्लभमभिधानात् इति वाचस्पतिः । तत् यथा तथा । Qualifies शयितव्यम् । [c] My joints ache at night as if broken and I do not get sufficient sleep to refresh myself.

8. [a] नतः etc.—प्रत्युपति दहति इति प्रति + ऊष क कर्त्तरि = प्रत्युषः dawn. (b) दास्याः पुत्रैः—It is a compound—अलुक् समास । दासीपुत्रैः is also possible. It does not mean that their mothers were actually slaves, but used merely as an abuse. [c] शकुनि etc.—शकुनि Bird. 'शकुनिः पुंसि विह्वले' इति मेदिनी । तेषु लब्धः a bird catcher स एव इति स्वार्थे कः । Or लुब्ध एव लुब्धकः hunter. शकुनिषु or शकुनीनां लुब्धकः । तैः । अनुक्ते प्रयोजके कर्त्तरि इया । This is a contemptuous reference to the beaters to the camp. The beaters' contingent is furnished by a class of people who are professional hunters. This sort of war is quite congenial to them and they are the best qualified for it. They hunt with bow and

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

arrow and a stick of tough bamboo. They kill birds and small game such as the hare, the rabbit etc. The meat they eat and the feather and skin have a market value for them. Thus in a sense they are greedy and the jester rails at their greed calling them लुब्धक which primarily means 'greedy'. He says—With all their greed the sneak fellows avoid the tiger whose skin fetches a good price also the elephant whose tusks are always highly prized. The wretches go at the poor bird (शकुनि) that has no fight in him. They are शकुनिलुब्धक, mere birdcatchers. The contempt introduced by दासाःऽग being thus sustained in शकुनिलुब्धक the sentence very happily becomes a droll exhibition of the jester's characteristic vanity—fancy such a despicable lot disturbing the slumber of the mighty biggame hunter Madhva whose prowess at chase even the king prizes !

N.B.—From certain southern manuscripts Prof. Gajendra-gadkar has unearthed the reading अगणिलुब्धक which he prefers to शकुनिलुब्धक । अगणिलुब्धक entirely misses the point of the jester's lament in this line. [d] वन etc.—वनानां ग्रहणम् surrounding of the forests. तस्यकोलाहलः । तेन । करणे ऽया । Prof. Gajendra-gadkar takes this as going against the reading शकुनिलुब्धक because he thinks the कोलाहल would scare away the bird and the hunters would fail to shoot down any of them. The fact however is just the reverse. A large number of birds, particularly those that are most prized for the table—birds of the partridge class—cannot be shot at unless they are first raised from the thickets. Towards this end the hunters shout throw stones and send in dogs. The birds are then killed while on the wing. (e) शयन is here taken up in two stages—the mere lying down and the sleep. It is painful to lie down (कण्ठित-सन्धि). No sleep before the morning hours, but then the disturbance is awful. Thus his lot is miserable.

9. (a) पीड़ा—पीड़ + अ भावे trouble. (b) निष्कानति—निस् + क्त + लटि। Goes out, i.e. leaves; The disease has got hold of me (c) The पीड़ा is वनवास and मृगया। It ceases by going back to town. But this has become almost out of the question now.* The reason follows.

10. (a) ह्यः etc. — ह्यस् is an अव्यय meaning पूर्वणिन् दिने। (b) अस्मासु—भावे सप्तमी। (c) अवहीनयु—अव + ह्य + ल्यागे परस्मैपदी + क्त कर्त्तृणि = अवहीनाः left behind तेषु। (d) तापस etc.—तापः अस्थायीति तपस + अच् सत्वर्थे। कन्या एव कन्यका not usually कनिका। Just as तारा gives तारका not तारिका। Or कनिका also like इभिका। तापसस्य कन्यका। (e) अधन्यतया—धनं लब्ध इति धन + यत् = धन्य blessed. धन्यता blessedness. अधन्यता cursedness. तया। अनुक्ते कर्त्तरि वृत्तीया। (f) नगरगमनस्य—चतुर्थांशे षष्ठी। Hence he does not want to go back to town, my troubles will not therefore cease.*

11. अच्छोः—श्रेष्ठे षष्ठी। अच्छोः सम्बन्धे प्रभाता। Or सप्तमी as in the Tika.

12. (a) यावत् is अवधारणे। (b) कृताचार &c.—परिकर्म् is अङ्गसंस्कार decoration, स्नानोदत्तनादि। आचारप्राप्तं परिकर्म् आचारपरिकर्म् customary decorations. शाकपार्थिवादि। कृतम् आचारपरिकर्म् येन।

13. (a) बाणासन &c.—बाण अस्त्रान्ते अनेन इति बाण + अस + लुट् करणे = बाणासनम् bow. तत् हस्ते बासां ताभिः। यङ्—। हस्त is of गङ् वादि, hence the परनिपात। (b) वनपुष्प &c.—वनजानि पुष्पाणि wild flowers, शाकपार्थिवादि। तेषां माला। तां धारयन्तीति वनपुष्पमाला + छ + शिच् + क्तिन् कर्त्तरि, स्त्रियाम्। ताभिः। Qual. यवनीभिः।

14. (a) अङ्ग etc.—विगता कला यस्या स विकलः deficient, hence powerless. अङ्गानां भङ्गः failure of the limbs. तेन विकलः powerless through the failure of the limbs. (b) लभेय—लभ + ईयलिङ्। शकिलिङ्।

15. Reading. (a) दृष्टम् for दिष्टम् ignores the drift of the Jester's speech. He is cursing his luck,* 'मम अधन्यतया' confirms this. (b) अद्यापि तस्य etc. does not fit in with का गतिः, because का गतिः, shows he is still lamenting his own misfortune.

एवमेव etc. gives the cause for lament. Usually he takes a wink before the hunters commence shouting; but last night owing to these distracting thoughts even that wink was denied him. Hence the lament का गति; etc. Prof. Gajendragadkar prefers to read अद्यापि तस्य etc. because he thinks—(i) “अद्यापि तस्य” etc. logically follows “साम्प्रतं...न करोति” । (ii) एवमेव चिन्तयत;...is self-contradictory because he enjoyed some sleep.

With reference to (i) we observe that साम्प्रतं...न करोति is the fact that vitally affects the jester. After having mentioned that it is superfluous—almost irrelevant—to add अद्यापि तस्य etc.

Besides how could the jester know that the king had no sleep (अद्यापि तस्य &c.) ? He did not stay the whole night with the king. On the contrary “कृताचार...प्रेक्षे” “भवतु अङ्गमङ्गविकलः”, in fact the entire conversation that follows, goes to show that the two had parted at night and were going to meet for the first time in the day then.

Regarding (ii) the self-contradiction is quite immaterial. People often say, when sleep is disturbed.—‘OI could not sleep at all last night,’ meaning thereby not that there was absolutely no sleep, but that there was not enough of it. If this statement of the Vidushaka regarding himself is not to be tolerated, his testimony to the king’s sleeplessness becomes still more intolerable. (c) कृतदार etc. seems absurd.

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा) । राजा (आत्मगतम्) —

कामं प्रिया न सुलभा मनसु तद्भावदर्शनाश्रंसि ।

अकृतार्थस्यपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ १ ॥

(स्मितं कृत्वा) एवमात्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विदुष्यते ।

(Then enters the king with attendants as described) KING (Aside)—True, my darling is not easily obtainable, yet my mind is comforted by observing her gestures of love. Mutual solicitations give pleasure, even when love has not yet gained its object. (Smiling) Thus is deluded the suitor who has judged by his own wishes the working of the mind of his beloved person.

['यथा' यत् 'निर्दिष्टः' तथैव 'परिवारी' यस्य, यवनीपरिवृतः इत्यर्थः]

राजोपि । अन्यथः—प्रिया सुलभा न कामस्य, तु मनः तदभावदर्शनात्प्राप्तिः । मनसिजे अकृतार्थेऽपि उभयप्राथम्या रतिं कुरुते । वाखा—'प्रिया' शकुन्तला 'सुलभा' न सुखप्राप्त्या न, सुदुर्लभा इत्यर्थः, 'कामस्य' इत्येत् अमुप्रगन्तव्यं मे । 'तर्हि' लब्धतां तत्प्राप्त्या इति चेत् न—'तु' किन्तु प्रियायाः सुदुर्लभत्वेऽपि मनः 'चेतो मे तस्या' शकुन्तलाया भावदर्शनेन अनुरागचिह्नं दृष्ट्वा 'आश्वासि' आशस्तं भवति । 'सुदुर्लभा' प्रिया इति निराशस्य चित्तस्य शकुन्तलाया भावदर्शनात् किञ्चिद्वि दुःखीपथसो भवति इति भावः । 'आश्वास्ये' यत् दुर्लभा इति ज्ञात्वापि सुखं लभते इति हेतुमाह—मनसिजे कामे अकृतार्थेऽपि असिद्धेऽपि प्राप्तिं ते अलब्धेऽपि इत्यर्थः उभयोः नायकनायिकायोः प्राथम्या परस्परभिलाषः रतिं कुरुते' जनयति । यथा अहमस्मिन् तथा अयमपि जनी मयि इति ज्ञानात् सुखम् । अतएव दुर्लभा शकुन्तला इति जानतोऽपि मन मयि तस्या अनुरागदर्शनात् प्रीतिर्भवति इति भावः ॥ ["दर्शनात्प्राप्ति" (त, न्या, म-) "दर्शनात्प्राप्ति" (रा-, वि-)] ॥

[चित्तं कृत्वा ईषत् हसित्वा उत्कृष्टपात्रत्वात् 'चित्तपदोद्धेखः] चित्तकारणमाह—'आत्मनः' स्वस्य अभिप्रायेण चित्तवृत्त्या 'सम्भावित' निरूपिता दृष्टजनस्य प्रीतिपात्रस्य 'चित्तवृत्तिः' येन तादृशः यथा अहमस्मिन् तथा अयं जनोऽपि मयि इति मन्यमानः प्राथम्यात् प्रणयो विदुष्यते' वक्षनां लभते । शकुन्तलायाश्चेष्टानि कन्दर्पकृतानि इति कोऽयं निर्णयः ? प्रणयवान् अहं न विदुष्वनां तानि कामकृतानि मन्ये अपि तु महिषयाणि ततश्च मे आश्वासोपि इत्यहो विदुष्वना—इति चितम् ।

NOTES

1. यथानिर्दिष्ट &c. — परिवार्यते अनेन इति परि + ष + णिच् + चञ् + करणे

= परिवार or परोवारः attendants etc. “उपसर्गस्य चञ्चि अमनुष्ये बहुकम्” इति अमनुष्ये दीर्घविकल्पः ॥ यथा निर्विष्टः यथानिर्विष्टः as described. सहस्रपेति समासः । तादृशः परिवारी यस्य, बहु ।

2. (a) प्रिया न सुलभा—She is प्रिय yet not सुलभ । This should cause anguish and despair. But it does not. The reason follows—(b) मनसु &c.—तस्या भावः । तस्या दर्शनम् । तेन साधु आशंसति इति तदभावदर्शन + आ + अस् + शिञि कर्त्तरि । Mind derives comfort on seeing her indications of love. I admit there is ground for anguish and despair, but lo ! I derive comfort by merely watching her. (c) अकृतार्थं—कृतः अर्थः यस्या येन वा कृतार्थः having the object accomplished, बहु— । न कृतार्थः । (d) मनसिजे—मनसि जातः इति मनस् + जन + ऊ कर्त्तरि भूते = मनसिजः love, also मनोजः । तस्मिन् । (e) उभयप्रार्थना—प्र + अर्थि + युच् भावे = प्रार्थना solicitation. उभयोः प्रार्थना । उभ becomes उभय when compounded. हात्तविषये उभयशब्दस्य नित्यमवयव प्रत्ययो भवति । उभ is dual and विशेष्यलिङ्ग but उभय is usually singular and neuter. (f) The second half of the sloka supports the first half. Hence we have अर्थात्तरन्यास of the kind सामान्येन विशेष समर्थनम् । See under “आ परितोषादिदृष्टाम्” etc. Prelude (g) Compare—“परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं शरीरनाशोऽपि समानुरागयोः”—मालविकाग्निमित्रम् ।*

3. Reading. With the reading दर्शनायासि explain तदभावदर्शनाय आशंसति इति तदभावदर्शनायासि tries to watch her gestures of love. The second half offers the reason. Because उभयप्रार्थना रतिं कुरुते therefore तदभावदर्शनायासि । From this it does not by any means follow that “तदभाव” necessarily exists. There is merely the watching for indications ; that is all . On the other hand तदभावदर्शनायासि implies two things—[1] the assumption that तदभाव really exists ; [2] hopes cherished in consequence. If then the assumption is false, the situation becomes ludicrous, and justifies the smile and also the remark that follows.* I therefore prefer आयासि ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

४. (a) आत्माभिप्राय &c.—अभि + प्रीज् + तर्पणे + भावे घञ् = अभिप्रायः wish आशयः । Or अभिसुखं प्रकर्षेण अयते अनेन इति अभि + प्र + अय गती + घञ् करणे । सम् + भू + शिच् + क् कर्मणि = सम्भाविता assumed प्रकल्पिता । आत्मनः अभिप्रायः, इतत्— । इष्टजनः the desired person, i.e. the beloved. कर्मधा— । चित्तस्य हृत्तिः the operation of the mind ; इष्टजनस्य चित्तहृत्तिः । सम्भाविता इष्टजनचित्तहृत्तिर्गेन बहु— । आत्माभिप्रायेण सम्भावितेष्ट-जनचित्तहृत्तिः । इतत् । Or आत्माभिप्रायेण सम्भाविता, इतत्— । तथाकृता इष्टजनचित्तहृत्तिर्गेन । बहु— । (b) The compound is an unusually long one for Kalidasa. But this is the reading of all the Recensions. The gist is—"I am comforted by the thought that Sakuntala loves me. What a delusion ! Where is the proof of her love ? I judge her feeling by my own. (Or—I assume that her feelings towards me are as I wish them to be.) 'Is not this ridiculous ?' This makes him smile.* Compare 'न हि स्वाभिप्रायेण मे दर्शनम्'—Act. III.

स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत् प्रेक्ष्यन्त्या तया
यातं यच्च नितम्बयोर्गुरुतया मन्दं विलासादिव ।

मा गा इतुरपरुडया यदपि सा सासूयमुक्ता मखी

सर्वं तत् किल मत्परायणमहो कामौ स्वतां पश्यति ॥३॥

The soft glance that she cast even when directing her eyes elsewhere ; the slow dalliance-like steps that she took through the weight of her hips, the annoyed manner in which the friend was addressed when opposed saying—"Do not go"—all that, forsooth, relates to me ! Ah ! How a lover fancies he sees his own !

विदूषकः (तथास्थित एव)—भो वधस्स ण मे हत्यापादा पसरन्दि वाजामेत्तण जअावीअसि—जअदु जअदु भवं [मो वयस्स, न मे हस्तपादं प्रसरति । वाङ्मात्रेण जाप्यसे—जयतु जयतु भवान्]

* Adopted by Prof. Gajendragadakar.

VIDUSHAKA (Remaining as described)—O Friend, my hands and feet do not move. You are being greeted with words only —Be thou victorious.

स्निग्धमिति । अन्यः—अन्यतोऽपि नयने प्रेरयन्त्या तथा स्निग्धं वीक्षितम् (इति) यत्, नितम्बयोः गुरुतया विलासादिव मन्दं यातं (इति) च यत्, मा गा इत्यापकृत्या सा सखी साद्यम् उक्ता (इति) अपि यत्, तत् सर्वं मत्परायणं किल । अहो कामी स्वतां पश्यति । व्याख्या—विहङ्गनामेव प्रपञ्चयति । ‘अन्यतोऽपि’ मत्तः अन्यस्मिन् अपि वस्तुनि ‘नयने’ प्रेरयन्त्या’ पातयन्त्या ‘तथा’ शकुन्तल्या ‘स्निग्धं’ मृग्धं वीक्षितं दृष्टम् इति ‘यत्’ प्रकृत्या स्निग्धं तस्य यत् वीक्षणम् इत्यर्थः—‘नितम्बयोः गुरुतया’ दुर्बलत्वात् इत्यर्थः [इतो र्था] ‘विलासादिव’ भावव्यञ्जकप्रेष्टया इव [ह्रितौ, खल्वल्पो वा प्रनौ] ‘मन्दं’ धीरं ‘यातं’ चलितम् इति च यत्, ‘मा गाः’ मा याहि अस्मात् स्थानात् ‘इति’ अनेन प्रकारेण ‘उपकृत्या’ निवारितया शकुन्तल्या ‘सा सखी’ प्रियवदा ‘साद्यम्’ सकोपम् ‘उक्ता’ “किं निमित्तम्” इति दोषाविष्कारपूर्वकं कथिता, इति ‘अपि यत्,’ ‘तत् सर्वं’ मत्परायणं किल, मदायितं’ मामेव विषयीकृत्य कृतम्, इति न अद्वेषे इत्यलौकिकं वा [किल इत्यलौकिकं । “वात्तायामरुचौ किल” इत्यमरः । अलौकिकं च किल] । ‘अहो’ आश्चर्यं ‘कामी’ कामीपहतचित्ती जनः ‘स्वताम्’ आत्मीयतां स्वविषयान् [“स्त्री ज्ञातावात्मनि स्वं विधात्मीये स्त्रीऽस्त्रियां घने” इत्यमरः] ‘पश्यति’ । स्निग्धवीक्षणं मन्दगमनञ्च स्वभावः । सख्यामपि प्रतिकूलाचरणात् परुषभाषणम् । अत्र कुत्रापि नाहं कारणम् । अहन्तु मन्ये मत्कृते एव एतत् सर्वम् । धिक् स्वार्थचिन्तां कामिनाम् ॥ [“प्रेरयन्त्या” (तः, याः, नः)—“प्रेषयन्त्या” (राः, विः) ॥ “कामी स्वतां” (राः, विः, मः)—“कामः स्वतां” (तः, नः)] ॥

विरूयति । [‘तथा’ तद्वत् दण्डकाष्ठमवलम्ब्या ‘स्थित एव’] हस्तौ च पादौ च ‘हस्तपाद’ करचरणम् [प्राक्प्रवृत्त्वात् एकवचनं नपुंसकता च] ‘न प्रसरति’ न कर्मणि प्रवर्तते । भयनं दृष्ट्वा आचारप्राप्तम् उपसर्पणं दक्षिणहस्तमुद्यम्य च आशीर्वचनं मया कर्तुं न शक्नोते । अतो ‘वाङ्माते’ण वचसा एव जाप्यसे । जयं नीयसे ‘जयतु जयतु भवान्’ श्रौक्षे वक्षताम् [अवायमकर्मको जयिः] ।

NOTES

1. (a) स्निग्धम्—स्निग्ध + क्त कर्त्तरि वर्त्तमाने soft. Qualifies वीचणक्रिया । स्निग्धवीचित was natural to her. It seems to be the same as सुस्थ-
विलोकित referred to in 'कृत इव सुस्थविलोकितोपदेशः'—Infra. (d) अन्यतः
—अन्यस्त्री दिशि or अन्यस्मिन् वस्तुनि इति अन्य + डि(०मी) + तच्ि स्त्रार्थे । Com-
pare इतः in 'प्रयुक्तमध्यस्त्रमितो वृथा स्वात्' । अव्यय—अधि ०मी । (e) प्रेरयन्त्या
—प्र + ईर + णिच् + शब् स्त्रियाम् = प्रेरयन्ती casting. तथा । There is little
to choose between the reading प्रेरयन्त्या and प्रेषयन्त्या । (d) साम्यम्
—असृज + यक् कश्च् वादि अ भावे स्त्रियाम् = असृया spite ; "परदीपाविषकरणम-
सृया" । तथा सह । Qualifies उक्ता । सा गा etc. refers to Priyamvada's
"हला न ते युक्तं गन्तुम्"—and Sakuntala's "का त्वं विचष्टवास्व रीडवास्व
वा"—Act I. (e) गाः—"माङ्गिलुङ्" इति भविष्यति लुङ् । "इणो गा लुङि"
इति गौडिशः । "न माङ्ग्योने" इति अङ्गागमनिषेधः । (f) किल—This is sar-
castic अर्थात् । All these refer to me indeed ! That is to say
these have nothing to do with me. [g] मत् etc.—अयमे अनेन
अस्मिन् वा इति अय + लुट् करणे अधिकरणे वा = अयनम् track, पन्थाः resort
आश्रयः । परं प्रधानम् एकम् इत्यर्थः अयनं परायणम् (?) the sole subject.
कर्मधा— । अहं परायणं यस्य of which I am the subject. [h] कानौ
स्वतां पश्यति is a paraphrase of—आत्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिः
प्राप्यतिता ।*

2. [a] वानिब इति वाङ्मात्रम् speech only, मधुरवाक्कादि । नित्यसमासः ।
तेन । 'मातं कार्त्तस्त्रेवधारणे' । Here अवधारणे । (b) जायसे—जि + णिच्
+ लट् से कर्मणि । जि becomes जा when णिच् follows by "क्रीड्जीनाणोः"
जि here does not mean "to conquer." It means "to prosper"
सत्कथं प्राप्तं and is अकर्मक । "जयिज्याभिभवयोराटोऽर्थेऽसावकर्मकः सत्कथं
प्राप्तिरायोर्थः द्वितीयेऽर्थे सकर्मकः ॥"

राजा—कुतोऽयं गात्रोपघातः ?

KING—Whence is this palsy of limbs ?

विदूषकः—कुदो किल सत्रं अच्छी आउलीकरिअ असस-

कारणं पृच्छेसि [कुतः किल स्वयमक्षि आकुलोक्त्य अशुकारणं पृच्छसि] ।

VIDUSHAKA—Why indeed do you ask the reason for tears after having troubled the eye yourself ?

राजा—न खल्ववगच्छामि ।

KING—Surely, I do not understand.

विदूषकः—भो वअस्स जं वेदसो कुञ्जलोलं विडम्बेदि तं किं अत्तसो प्रहावेण थं णईवेअस्स [भो वयस्य, यत् वेतसः कुञ्ज-
लोलां विडम्बयति तत् किमात्मनः प्रभावेण ननु नदीवेगस्य] ।

VIDUSHAKA—O friend, is it through its own power or the force of the current, that the cane imitates the gait of the humpback.

राजंति । 'अयं' गात्राणाम् 'उपघातः' स्यात्; 'कुतः' कस्मात् प्राप्तः ।

विदूषेति । 'स्वयम्' आत्मना 'अक्षि' कस्यापि जनस्य चक्षुः 'आकुलोक्त्य' अङ्गु-
ल्यादिना जलाविलं कृत्वा 'अनुगः' कारणं हेतुं किल पृच्छसि कस्मात् पृच्छसि ? अयं
ते प्रश्नो न मे रोचते [किल इत्युक्तौ] ।

राजंति । 'न अवगच्छामि' न बुध्यते मया ।

विदूषेति । 'वेतसः' जललताभेदः 'कुञ्जस्य, गुञ्जपृष्ठस्य जनस्य लीलां' चेष्टां
'विडम्बयति' अनुकरोति 'यत् तत् किम् आत्मनः' वेतसस्यैव 'प्रभावेण' महिम्ना 'ननु'
उत 'नदीवेगस्य' स्रोतसः ? आक्षेपे ननु । अत्र पञ्चमिकं प्रस्तुत्य तदाक्षेपको द्वितीयः
प्रस्तुतः ["नन्वाक्षेपे परिप्रश्ने" इति हैमः ॥ 'ननु' (रा-, वि-, म-)—"अथवा"
(त-, न्या-)] ॥

1. गात्रोप &c.—उपहनन् इति उप + हन + घञ भावे उपघातः power-
lessness, See Tika. In this sense अक्षपि quotes "तथातन्नेदिन्दि-
याणामुपघाते कथं अतिः ।"

2. कतः किल etc.—The point is — You are the cause of all
this trouble and yet you ask what ails me ! This is queer.*

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

3. भी वयस्य &c.—(a) वीतस्य &c. refers to the water-cane. The force of the current bends it and its movements are hence like those of a hump-back. वीतसी वृत्ति is proverbial for 'yielding to force'; cp. "आत्मना स'रचितः सुहृद् वृत्तिनाश्रित्य वीतसीम्"—Raghu IV. (b) प्रभावेण—भवन्म भावः । चञ् भावे । प्रकृष्टो भावः प्रादित्त—। तेन । Hence Bhattoji makes च optional by the rule "प्रातिपदिकान्तानुमङ्गिभक्तिपु च" । The न is विभक्तिस्थ ; thus प्रभावेन or प्रभावेण । But the Vrittikara allows only प्रभावेन । (c) Reading ननु implies आक्षेप disapproval. Two alternatives are suggested. आत्मनः and नदीवेगस्य, with disapproval of the former. It is not a mere question with an indication of the answer wanted ; something like—"Are you the master here or I" put by the owner of a house to an intruder,* अथवा would make it a simple question. Hence I prefer ननु ।

राजा—नदीवेगस्तत्र कारणम् ।

KING—There the river current is the cause.

विदूषकः—मम वि भव' [ममापि भवान्] ।

VIDUSHAKA—And of me thyself.

राजा—कथमिव ।

KING—How so.

विदूषकः—एवं' राजकज्जाणि उज्झित्वा एवमारिसे आउलप-
देसे वणचरवृत्तिणा तुए होदव्वं, जं सच्चं पच्चहं सावदसमुच्छा-
रणोहिं संखोहिअसंधिवंधाणं मम गत्ताणं अणोसोहिं संवुत्तो ।
ता पसीद मे एकाहम्मि दाव विस्समोअदु [एवं' राजकार्याणि
उज्झित्वा एतादृशे आकुलप्रदेशे वनचरवृत्तिना त्वया भवितव्यं
यत् सत्यं प्रत्यहं श्लाघदसमुत्सारणैः संक्षोभितसन्धिवन्धानां
मम गात्राणाम् अनौशोऽस्मि संवृत्तः । तत् प्रसीद मे, एकाहमपि
तावत् विश्रमयताम्] ।

* Adopted Prof. Gajendragadkar.

VIDUSHAKA—Having left your royal duties you have to live so much as a forester in a wild tract like this, that really I have become powerless over my limbs, the ligatures of the joint of which have become thoroughly shaken by every day chasing beasts of prey. So favour me, do rest but a day.

राजेति । 'तव' तस्मिन् कुञ्जलीलाविह्वले 'नदीवेगः' स्रोतः 'कारणम्' [कारण-मिति नित्यं क्लीबे] ।

विदूषेति । 'मम अपि' सम्बन्धे भवान् कारणम् ।

राजेति । कथमिव अहंकारणम् ?

विदूषेति । प्रत्यहं प्रकृतिभिः भेलनादीनि राज्ञः कार्याणि तानि 'उज्झित्वा' त्यक्त्वा 'तस्या एतादृशे भयावहे 'आकुले' ग्रहलायुधे 'प्रदेशे एवम्' ईदृशे 'वनचरइतिना भवितव्यं' वनचरेण इव वर्तितव्यम् अन्यइतिस्ते ईदृशी सञ्जाता इत्यर्थः ; 'यत् सत्यं' प्रत्यहं प्रतिदिनं 'श्रापदानां' व्यालमृगानां समुत्सारणेः विद्रावणेः संशोभिताः 'सञ्जानिताः' सन्निवन्धाः प्रत्यङ्गयन्धवः येषां तादृशानां 'मम गावाणाम्' अनोयः' अप्रभुः सङ्गतोऽस्मि' गावसञ्चालने नाहं समर्थः । 'तत्' तस्मात् 'मे' मम सम्बन्धे 'प्रसीद' प्रसन्नी भव, 'एकम्' एकमात्रम् 'अहः अपि' एकम् दिनम् ["राजाहःसखिष्यटच्" इति टच् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।] 'विश्रम्यतां' नृगयाया विरम्य विश्रान्तिर्लभ्यतां भवता । तेन समापि विश्रमः स्यात् ["यत् प्रसीद मे एकाहमपि तावत् विश्रम्यताम्" (त-, न्या-)— "तत् प्रसादयिष्यामि विमुष्टं माम् एकाहमपि तावत् विश्रमितुम्" (रा. वि., म.)] ॥

NOTES

1. कथमिव—इव is वाक्यालङ्कारे ।

2. (a) कुल is समूह । आहतानि कुलानि अस्मिन् आकुलः a place where all sorts of things are huddled together. तादृशः प्रदेशः a wild tract. तस्मिन् । (b) वने चरतोति वन + चर + ट कर्त्तरि = वनचरः or वनेचरः । तस्य इति ; सैव इतिर्यस्य तेन । वङ्—। (c) Several editions have a stop after भवितव्यम्, and begin the next line with यत् सत्यम् । Construe You have to lead the life of a forester. Really I have become &c. यत् is idiomatic—वाक्यालङ्कारे । Or यत्सत्यम् is a compound अव्यय meaning Really. (d) अहनि अहनि = प्रत्यहम् daily. वीप्सायै' अव्ययीभावः ।

टच् समासान्तः । प्रत्यङ् is also allowable by the rule “द्वितीयासप्तम्योर्व-
हुलम्” । Again an अव्ययीभाव ending with अन्, if the last word is
neuter, takes टच् optionally, Hence प्रत्यङ् is another form. (e)
श्लापद &c.—शुनः पदानि the feet of a dog, श् becomes श्वा by the
varṭtika “शुनो दन्तदं प्राकर्णकन्दवराङ्गपुच्छपदेषु” । श्लापदानि इव पदानि एषां
श्लापदाः having feet like those of a dog, i.e. having nails instead
of hoofs. Hence beasts of prey. सम् + उद् + छ + चिच् + क्राट् भावे
समुत्सारणानि starting from their lair, See Tika. तैः । Plural
shows this has to be done several times in the day. (f) संक्षोभित
etc.—सम् + क्षुभ् + चिच् + क्त कर्मणि = संक्षोभिता thoroughly shaken.
सन्धीनां बन्धाः ligatures of the joints. Now See Tika.

3. (a) ईदृष्टे इति ईश + अच् (कर्त्तरि) or क कर्त्तरि = ईशः lord. न ईशः ।
(b) एकम् अहः इति एकाहः one day. टच् समासान्तः (see Tika) । ‘रावाङ्गाहाः
पुंश्चि’ इति पुंस्त्वम् । तम् । “अङ्गोऽह एवेभ्यः” इति अङ्गादेशे प्राप्ते “उत्तमैकाभ्याम्”
इति प्रतिषेधः । वि + अम् + लोट् ताम् भावे = विश्रम्भ्यताम् ।

4. Reading—तत् प्रसादविष्यानि &c. is diffuse and less elegant
than तत् प्रसाद । Beside the latter is more polite.*

राजा—(स्वगतम्)—अयं चैवमाह । ममापि काश्यपसूता-
मनुस्मृत्य मृगयाविक्रव चेतः । कुतः—
न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो धनुरिदमाहितसायकं मृगीषु ।
सहवसतिमुपेत्य यैः प्रियाया कृत इव मुग्धविलोकितोपदेशः ॥३॥

KING (Aside)—This man speaks thus; mine too the heart
thinking of the daughter of Kasyapa, is declined towards
hunting. (Do you ask) Why ? This bow, strung and with
the arrow set, I am not able to bend at the deer by whom
instruction in guileless look was, as it were, given after
having obtained the companionship of my darling.

राजति । ‘अयं’ विदूषकः ‘च एव’ मृगयाविक्रव्यं विज्ञापयन् ‘आह’ भाषते ।
‘ममापि चेतः’ चित्तं ‘काश्यपस्य’ कलस्य ‘सूता’ शकुन्तलाम् ‘अनुस्मृत्य’ आधत्त मृगयायां

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

विषये 'विह्वल' विमुख' जातम् । 'कृतः' इति चेत् शृणु—नेति । अन्वयः—अधिव्यम् आहितसायकम् इदं धनुः मृगेषु नमयितुं न शक्नोति, हैः प्रियायाः सहवसतिम् उपेत्य सुगन्धविलोकितोपदेशः कृत इव । व्याख्या—'अधिगता ज्या' मीर्वी येन तादृशम्, आरी-पितमौर्षीकम् 'आहितः' संयोजितः 'सायकः' बाणः ध्विन् तत् इदं मदीयं 'धनुः मृगेषु' हरिणेषु 'नमयितुम्' श्राकट्, 'न शक्तः' समर्थः 'अस्मि' भवामि । किन्तु तेषु मृगेषु एवमसामर्थ्यं न इत्याह—'हैः, मृगैः प्रियायाः' कालायाः शकुन्तलायाः 'सहवसति' सह-वासम् 'उपेत्य' लब्ध्वा सहवासरूपं दानं गृह्णीता 'सुगन्धि' मधुरसरलानि यानि 'विलोकितानि' आलोकनानि [नपुंसके भावे क्तः] तेषु 'उपदेशः' शिक्षा 'कृत इव' सुगन्ध-विलोकनशिक्षणरूपं प्रतिदानं दत्तमिव । ये प्रियाया उपदेशारः तेषु कथं बाणः पात्यताम् । ["अस्मि शक्तः" (रा०, वि०, म०)—"उत्सहिष्ये" (त०, न्या०) ॥ "सुगन्ध-विलोकितोपदेशः" (रा०, वि०, म०)—"लौचनकान्तिसंविभागः" (त०, न्या०) ॥]

NOTES

1. विह्वल is विह्वल । Compare 'वैह्वल' मम तावदौदृशम्"—Act. IV.
2. [a] नम + णिच् + तमुन् भावे नमयितुम् or नामयितुम् । Comp. "अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फलैः"—Magha I. 13 (which see). [b] सह एकव वसतिः सहवसति; co-lodging. सहसुपेति समासः । ताम् । [c] इण् गतौ is प्राप्त्वर्थक here. उप + इ + क्त्वं = उपेत्य having received [d] प्रियायाः is better taken as पञ्चभान्त । [e] सुगन्ध &c.—सुगन्धानि विलोकितानि । कसंधा—। तेषु उपदेशः सुपसुपा । The idea in the second half is—they received (उपेत्य) the privilege of colodging [सहवसतिम्] from my darling [प्रियायाः—पुनौ] and in the return gave her (कृत इव) lessons as to how to look in a charmingly guileless way (सुगन्धविलोकितोपदेशः) ।* Comp. "सा राजहंसैरिव सद्यताङ्गी गतेषु लौलाक्षितविक्रमेषु । यानीयत प्रत्युपदेशलब्धैरादितसुभिर्गुरुरसिञ्चितानि" ॥—Kumara.

3. Reading, (a) उत्सहिष्ये in the future refers to what will happen when meeting a stag, (b) लौचनकान्तिसंविभागः share

in the beauty of eye. She shared lodging with them, they shared beauty of eyes with her. [c] The idea is—The deer by the beauty of his eyes will remind me of the eyes of my darling and I shall not have the heart [उत्सृष्टे] to shoot at them [नमवितुं धनुः] । It is difficult to choose between the two sets of readings.

विदूषकः (राज्ञो मुखं विलोक्य)—अन्तर्भव' किं वि हि अणु
करिभ मन्तेदि । अरण्ये मया रुदितं आसीत् [अत्र भवान् किमपि
हृदये कृत्वा मन्त्रयते । अरण्ये मया रुदितम् आसीत्] ।

VIDUSHAKA—[Watching the king's face]—Your honour has got something in your mind and is muttering. I did the crying in a wilderness.

राजा—(सस्मितम्)—किमन्यत् । अनतिक्रमणीयं मे सुहृ-
द्वाक्यमिति स्थितोऽस्मि ।

KING—[With a smile]—What else ? I stay in [today] because the words of a friend are not to be disobeyed by me.

विदूषकः—चिरं जीव [चिरं जीव] । (गन्तुमिच्छति) ।

VIDUSHAKA—May thou live long ! Wants to go.

राजा—वयस्य तिष्ठ । सावशेषं मे वचः ।

KING—Stay, friend. My say is not over yet.

विदूषकः—आणवेदु भव' [आज्ञापयतु भवान्] ।

VIDUSHAKA—Let your honour command.

विदूषेति । 'अन्तर्भवान्' पूज्ये [इति प्राग्व्याख्यातम्], किमपि वस्तु 'हृदये कृत्वा' मनसि ध्यात्वा 'मन्त्रयते' अल्पति । एतत् 'मया अरण्ये रुदितम्' मन अरण्ये रोदनम् 'आसीत्' अरण्ये रोदनमिव निष्फलं मे वचो जातम् ["अरण्ये रुदितम्" इति लोकोक्तिः] अन्यासक्तेन भवता मदुक्तं न श्रुतमेव । ["अरण्ये मया रुदितमासीत्" (रा., वि., म.)—"अरण्ये खलु मया रुदितम्" (त., न्या.)] ॥

राजैति । 'अन्यत्' अपरं किं मन्तये ? 'सुहृदो भवतो 'वाक्य' मे अनतिक्रम-
णीयम् अलङ्घ्यम् 'इति हेतोः 'स्थितोऽस्मि' मृगयागमनात् विरतोऽस्मि ।

राजैति । अवशिष्यते इति 'अवशेषः' अवशिष्टं वस्तु । तेन सह 'सावशिषम्'
असमाप्तम् । 'मे' वचः सावशिषम् उक्तादन्यत् अनुक्तमप्यस्ति तच्च शृणु इति भावः ।

विदूषेति । अवहितोऽस्मि 'भवान् आज्ञापयतु' आदिश्रुतां यत् श्रोतव्यं मया ।

NOTES

1. (a) अरुण्ये &c.—मया has अनुक्ते कर्त्तरि द्वितीया । यही is barred by "न लाकावायनिष्ठाखलवर्द्धयाम्" । "अरुण्ये रुदितम्"—weeping in a wilderness—does no good ; because no one listens, so relief can not be expected. Hence the phrase has become proverbial for anything (not necessarily weeping) done in vain.* The construction is peculiar. अरुण्ये मया रुदितम् इति यत् तदासीत्—It was as if I wept in a wilderness. Or मया कृतं रुदितम् अरुण्ये आसीत्—my weeping was done in a wilderness. [c] The other reading "अरुण्ये खलु &c" is more direct and simpler in construction.

2. सावशिषम्—अवशिष्यते इति अव + शिष + घञ् कर्मणि = अवशेषः residue. तेन सह । बहु— । With a residue, i. e. unfinished.

राजा—विश्रान्तेन भवता ममापेक्षस्मिन् अनायासे कर्मणि
सहायेन भवितव्यम् ।

KING—When rested, you will have to help me too in a matter requiring no exertion.

विदूषकः—किं मोदश्नस्त्रज्जिह्वाए तेण हि अयं सुगृहीतो जणो
[किं मोदकखादिकायाम् । तेन हि अयं सुगृहीतो जनः] ।

VIDUSHAKA—Is it in eating sweet-meats ? Then indeed this has been well-chosen,

राजा—यत्नं वक्ष्यामि । कः कोऽत्र भोः ।

KING—In what I will tell you. Hallow ! Who is here ?

(प्रविश्य) दौवारिकः (प्रणम्य)—आणवेदु भद्रा [आज्ञापयतु भर्ता] ।

(Entering) WARDER (bowing)—Let Sire command.

राजेति । 'विश्रान्तेन विनीतश्रमेण 'भवता समापि एकस्मिन्' कस्मिंश्चित् 'अविश्रान्तः' आयासः श्रमः यस्मिन् तथाविधे सुकरे 'कर्मणि' सह अयते गच्छति इति 'सहायः' सचिवः तेन 'भविष्यम्' ॥ यथा अहमधुना श्रमापनयकर्मणि ते सहायो भूतः तथा त्वमपि कस्मिंश्चित् कर्मणि मम सहायो भूयाः, तव ते क्लेशे न भविष्यति इत्यर्थः ।

विदूषेति । 'मोदकानां लड्डुकानां 'खादनं' भक्षणं. तदाख्या क्रीडा 'मोदकखादिका [क्रीडायां खल्लियाम्] तस्यां 'कि' सहायमिच्छसि ? 'तेन हि' तदा 'तु अयं' मद्रूपी जनः सुगृहीतः' सुष्ठु चिन्तितः । "अनायासे कर्मणि" इति भवता उच्यते, किन्तु क्रीडां विना सर्वत्र क्लेशः । क्रीडास्वपि लड्डुकमक्षणम् अतोव सुकरम यदि तव सहायमिच्छसि, मत्तो योग्यतरः सहायो न लब्धव्यः इति भावः ।

राजेति । 'यत्' यस्मिन् कर्मणि अहं 'वर्त्यामि' तव त्वं सहायो भूयाः 'कः' अथ आस्ते 'भो कः' अथ द्वारि तिष्ठति ? इति दौवारिकम् आह्वयति [वाक्यमिदं वैषामाभावात् कक्षादिः] ।

प्रविश्येति । आह्वानं श्रुत्वा 'प्रविश्य द्वारि नियुक्तः दौवारिकः ["तव नियुक्तः" इति ठक्] प्रणम्य' अभिवाद्य आह—'भर्ता' स्वामी 'आज्ञापयतु' आदिशतु पाल्यते मया ।

NOTES

1. (a) विश्रान्तेन—श्रम+त भावे=श्रान्तम् fatigue श्रमः । विगतं श्रान्तं यस्य तेन बहु—। Or वि+श्रम+त कर्त्तरि=विश्रान्तः rested. तेन । (b) अवि—समुद्यते । I have helped you, do you too help me (c) अनायासे—आ+यस+घञ् भावे=आयासः toil प्रयत्नः । Now See Tika. (d) सहायेन—सह अयते गच्छति इति सह+अय+अच् कर्त्तरि—सहायः a helper.

2. (a) मोदक &c.—मोदयति इति मुद+णिच् णत् कर्त्तरि=मोदकः a kind of sweet-meat. "मोदकः खाद्यमेदोली" इति मेदिनी । Bhanuji

has मोदयते in the चातमनेपद । मोदकाः खाद्यन्ते अस्मां क्रोडायाम् इति मोदक + खाद + खृत् अधिकरणे संज्ञायाम् = मोदकखादिका eating of sweet meats, तस्याम् । This is a piece of pleasantry. The king says अनायासे कर्मणि । The jester takes कर्म in the sense of क्रिया and mentions the name (संज्ञा) for the occasion ; or, possibly it was current as a संज्ञा like अभुषसादिका, आचोषखादिका given in the Vritti, under the rule "संज्ञायाम्" Pan. 3. 3. 189.

3. कः कोऽव &c.—We do not get कस्कोऽव because this is not a case of औप्सा । We have two different sentences with two क्रिया understood. Thus कः आस्ते ? कः अत आस्ते ?

4. द्वारि नियुक्त इति द्वार + टक् = दीवार + टक् = दीवारिक by the rule "द्वारादीनाञ्च" i.e. when a तद्धित dropping ञ, ण, or क follows ऐ comes before य and औ before व of words of the द्वारादि class.

5. भर्ता—This is the way menials have to address the king "राज्ञा स्वामीतिदेवेति भृत्ये भंडेति चाधमैः"—Sahityadarpana.

6. आज्ञापयतु—आ + आ णिच् + लोट तु ॥ This in क्त gives आज्ञापित whereas णप् of the वुरादि class gives आज्ञपत्तः or आज्ञपित ।

राजा—रैवतक, सेनापतिस्तावदाह्वयताम् ।

KING—Raiyataka, let the Commander-in-chief be summoned,

दीवारिकः—तह [तथा] । (निष्क्रम्य सेनापतिना सह पुनः प्रविश्य) एसो अण्णावअण्णकय्ठो इतो दिण्णदिट्ठी एज्ज भद्दा चिट्ठइ । उपसप्पदु अज्जो [एष आज्ञावचनोत्कथं इतो दत्तदृष्टिरेव भर्ता तिष्ठति । उपसर्पतु आर्य्यः] ।

WARDER—(I do) as your majesty commands [Going out and coming back with the Commander-in-chief], Here, Sire is waiting, even with his eyes directed this way, eager to speak out the order. Let your honour approach.

सेनापतिः (राजानमवलोक्य)—दृष्टदोषापि स्वामिनि मृगया
केवलं गुणायैव संवृत्ता । तथाहि देवः—

अनवरतधनुर्ज्यास्फालनकूरपूर्वम्
रविकिरणसहिष्णुं क्लृप्तश्लेशैरभिव्रम् ।
अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं
गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभर्ति ॥४॥

(उपेत्य) जयतु स्वामी । गृहीतश्चापदमरणयम् किमन्य-
त्रावस्थीयते ।

COMMANDER-IN-CHIEF (Looking at the king)—
Hunting, though of known defects, has, in our lord, worked
for good only. For like a hill-roaming elephant, sire shows, a
frame which is the very essence of vigour, tightened in the
forepart by incessant drawing of the bow-string, tolerant of
the rays of the sun untouched by the slightest trace of fatigue,
though reduced in bulk yet through hugeness not noticeable
as such. (Approaching) Let our lord prosper. The forest has
its beasts of prey tracked. Why does Sire stay away ?

राजेति । 'रैवतक' इति दौवारिकनाम् । 'सेनापतिः' सेनानायकः तावत् 'आश्रयताम्'
आश्रय इत आनीयताम् । (आङ्गपूर्वात् जयतेः कर्मणि लोट्,) ।

द्वीवेति । 'निष्क्रम्य' रङ्गमञ्चात् वञ्चिगैला ।

एष इति । 'एषमर्ता' स्वामी आज्ञायाः । आदेशस्य 'वचनम्' उद्धारणं तस्मिन्
'उत्कृष्टः' उद्गमिवः 'इतः' अस्यां दिशि 'दत्ता दृष्टिः' येन तादृश 'एव तिष्ठति' आक्षेपः ।
'आर्यः' भवान् 'उपसर्पतु' भर्तुः समीपस्थो भवतु ।

सेनेति । 'मृगया' आखेटः 'दृष्टा' लक्षिताः 'दोषाः' कूरतादयः यस्यां तादृशी
'अपि स्वामिनि' भक्त रिति दृष्ट्यन्ते 'केवलं' गुणाय प्रकर्षाय 'एव संवृत्ता' जाता । मृग-
याशीलनात् यथा दीप्तीत्कर्षादयो गुणा जायन्ते तथा क्रीड्यादयोदोषा अपि । स्वामिनस्तु

गुणा एव जाता न तु ते दोषाः [“गुणायैव” (त- न्या-)]—“गुण एव” (रा- वि- म-)]
तानेव गुणान् आह ‘तथाहि’ इति ।

अनेति । अन्वयः—गिरिचरः नामः इव, देवः, अनवरतधनुर्न्यास्तालनक्रूरपूर्वः,
रविकिरणसङ्घिष्ठ, क्लेशशून्यः अभिन्नम् अपचितमपि व्यावतत्त्वात् अलक्ष्यं, प्राणसारं
गात्रं विभर्त्ति । व्याख्या—गिरौ पर्वते चरति विचरतीति गिरिचरः [“चरेष्टः”
इति टः] पर्वतविहारी नाम इव गज इव देवः स्तानी अनवरतं निरन्तरं धनुर्न्यायाः
धनुःसंयुक्तस्य गुणस्य आस्फालनेन आकर्षणेन क्रूरः कठिनः पूर्वकाद्यो यस्य तादृशम्
रविकिरणं सौरकरसङ्घिष्ठं सद्गुणशीलम् [“न लोका—” इति कारकघटीनिर्घेधः]
क्लेशस्य अमखेदस्य लेशैः गन्धेनापि अभिन्नम् अस्पृष्टम् अपचितं कर्कशविहारात्
एभिर्दिग्दैः क्षीणम् अपि व्यावतत्त्वात् विशालत्वात् अलक्ष्यं क्षीणत्वेन अप्रतीयमानं
प्राणस्य वलस्य [“प्राणोऽभिलेखे” इति हेमः] सारं स्थिरांशमिव [“सारी वले
स्थिरांशे च” इत्यमरः] भावं शरीरं विभर्त्ति धारयति ॥ [“क्रूरपूर्वम्” (रा- वि-
म-)]—“क्रूरकर्मा” (त- न्या-) ॥ ‘सङ्घिष्ठ’ (रा वि म)—‘सङ्घिष्ठः’ (ता न्या) ॥
“क्लेश” (म)—‘खेद’ (रा- त- वि- त्य-) ॥ ‘अभिन्नम्’ (रा- वि- म-)]—“अभिन्नः”
(त- न्या) ॥ उपेत्येति । ‘उपेत्य’ समीपं गत्वा आह—स्वामीजयतु जयेन युज्यताम् ।
गृहीताः निरूपिताः शपदा बालानुभा यस्मिन् तथाविधं जातम् अरण्याम् । कुत्र
कश्चित् व्याघ्रः अस्ति कुत्र वा ह्यकः इति सर्वमस्माभिः परिज्ञातम् । तत् अन्वयं वनम्
अनवगाहमानः अतएव देशे ‘किं’ किमर्थम् अवस्थीयते देवेन ? कटिति तत्र तान्
व्यापादयतु स्वामी ।

NOTES

1. (a) आज्ञा &c.—वृ or वच + लुट् भावे = वचनम् speaking-
uttering. आज्ञायाः वचनम् uttering the command, उद्गतः कण्ठः अस्य
उत्कण्ठः Lit. With the neck uplifted; but this indicates
anxiety. Hence उत्कण्ठः means anxious, eager, (b) इतः—इदम् + छि
(ॐ) + स्वार्थे तच् this way.

2. (a) इष्टदोषा—Which is known to produce evil effects
(not that गुण does not exist). (b) स्वामिनि—The general is a
servant (सूत्र्य); but he is a high officer; hence he addresses the

king as स्वामिन् । Contrast भर्ता तिष्ठति of the दौवारिक । केवलम्—Alone, i.e. the exclusion of दोष । (d) गुणाय—गुणम् आधातुं संहत्ता = गुणाय संहत्ता, i.e. “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” इति कर्मणि चतुर्थी । (e) देवः—Compare “राजा स्वामीति द्वैतित्वत्वं भवेति चाधर्मः” ।

3. Reading.—दृष्ट in दृष्टदोषा and केवलम् go against the reading गुणः for गुणाय । If the former were intended, the poet would have probably said दीवोऽपि स्वामिनिसृगया गुण एव संहत्ता । Besides सृगया स्वामिनि गुणः conveys no meaning. Because in the first place सृगया is not a गुण, at least the poet cannot call it a गुण having described it as दृष्टदोषा ; that which is दृष्टदोषा, i. e. possesses or imparts दोष cannot be itself a गुण । दृष्टगुणा may be allowed but not गुण एव । Secondly, सृगया cannot reside in स्वामिनि because it is not a गुण ; the epithet दृष्टदोषा gives it a धर्म and makes it धर्मिन्, i. e. a द्रव्य ।

4. (a) अनवरत = etc.—अव + रत + क्त कर्त्तरि = अवतरतम् ceased, न अनवरतम् नञ्जतम्— । धनुःस्थिता जग्रा धनुर्जग्रां string attached to the bow शाकपार्थिवादि । Separate mention of धनुस् is necessary here, because pulling the जग्रा alone is no exercise. Prof. Gajendragadker objects that by parity of reasoning जग्राशब्देनैव दूरतः in Act III, should have been धनुर्जग्राशब्देनैव दूरतः । Not at all. The mention of शब्द implies that the जग्रा is attached to the धनुस्, because the जग्रा alone has no शब्द । Hence separate mention of धनुस् is unnecessary. But the जग्रा attached to the धनुस् (धनुःस्थिता) works as an excellent chest expender, दद्या आस्फालनम् the drawing of the string attached to the bow. अनवरतं यथा तथा धनुर्जग्रास्फालनम् Incessant drawing of etc. सहसुपेति समासः । With आस्फालनक्रूर compare आस्फालनकर्कश in “ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन पश्यं तदङ्गमिन्द्रः”—Kumara. तेन क्रूरपूर्वम् । इत्यन्त— । क्रूरकर्मा or क्रूरपूर्वः implies censure, and is therefore rejected (b) रविकिरणं सङ्घिण् । सहसुपेति समासः । Vamana however takes these under “गमिगाम्यादि” and makes द्वितीया तत्—compounds with them. N. B.—शेषषष्ठी समास as रविकिरणस्य सङ्घिण् may also be got here.

(c) क्लेशलोभः—Almost all editions read खेद for क्लेश. But the most valued of the benefits obtained from active exercise is श्मजय—power to bear fatigue. If we omit क्लेश there is nothing in the sloka to refer to this; कालिदास refers elsewhere to श्मजय as a गुण deriveable from मृगया। Thus “परिचयं चललचालिपातने मयद्वेषे तदिगितवीधनम्। श्मजयात् प्रगुणाच्च करीत्यसौतनुमतोऽनुमतः सच्चिदैश्वर्यौ।” Ragh. IX. This is a reason for retaining क्लेशलोभः। There are also reasons to reject खेदलोभः। In the first place absence of sweat (खेद) is almost a disease. Secondly कालिदास frequently refers to perspiration being allayed by the breeze after a hunt. Thus—“तस्य कर्कशविह्वलसम्भवः खेदमाननविलग्नजालकम्। अथचाम सतुषार-शौकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः ॥”* etc. (n) व्यायतत्वात्—वि + आ—यम + क्त कर्त्तरि = व्यायतः vast, विशेषण व्यायतः इत्यर्थः। तस्य भावस्तत्त्वात्। इतो पक्षमी। A slight reduction in a huge body is not noticed. Hence, व्यायतत्वात् (through hugeness) अलक्ष्यम् not noticeable, (e) अलक्ष्यम्—लक्ष् + लृच् + यत् कर्मणि लक्ष्यम् noticeable. न लक्ष्यम् not noticeable, i. e. that which cannot be noticed as reduced. (f) प्राणसारम् = Raghava explains प्राणो बलमेव सारः स्थिरांशो यव तत् with vigour alone left.

5 दृष्टीत etc.—The General here feigns keenness—‘The beasts are tracked already. Sire is wasting precious time. Later, it would be too late for good sport!’ For चापद see चापदसप्तसारकैः—Ante. pp. 207.

राजा—मन्दोत्साहः क्लतोऽस्मि मृगयापवादिना माधव्येन।

KING—I am rendered feeble in my ardour by Madhavya who denounces hunting here.

सेनापतिः (जनान्तिकम्)—सखे स्थिरप्रतिबन्धो भव। अहं तावत् स्वामिनश्चित्तवृत्तिमनुवर्त्तिष्ये। (प्रकाशम्) प्रलपत्येष वैधेयः। ननु प्रभुरेव निदर्शनम्।

मेदम्बं दक्षशोदरं लघु भवत्पुत्रानयोग्यं वपुः
सखानामपि लक्ष्मणे विवृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्मणे चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामोहम्विनोदः कुतः ॥५॥

GENERAL (Aside)—Be of firm opposition my friend, I will but follow the bent of sire's mind. (Aloud) The fool is raving. Why, your majesty himself is the proof. The body becomes light and fit for exertion, with the waist, thin from reduction of fat. The minds of animal, as disturbed in fright and anger, are noticed too. That indeed is the excellence of archers that arrows succeed in a moving mark. Verily, they falsely call chase a dissipation. Whence is such pleasure ?

राजेति । मृगयाम् अपवदितुम् 'निन्दितुं' शीलस्य भीरुत्वात् इति मृगयापवादी आखेटनिन्दकः, तेन माधव्येन तन्नाम्ना विदूषकेन 'मन्दः' शूनः 'उत्साहः' आयक्षो यस्य तथाविधः आस्थाहीनः कुतोऽस्मि 'अतोऽतवत्' ।

सेनेति । ('जनानिकम्' राज्ञा अश्रुत यथा तथा माधव्यं प्रति आह) 'स्थिरः' अचलः 'प्रतिबन्धो' बाधा यस्य तादृशो 'भयः' । 'चित्तस्य' चेतसो 'वृत्ति' व्यापारं कन्द-मित्यर्थः 'अनुवर्ति'ष्ये अनुसरिष्यामि । यदहं मृगयां स्वीकृत्य तत् स्वामिनस्तृप्ये, न हि स्वमेतेन । तत् त्वं हृदं बाधस्व येन भर्ता मदुक्तं न करोत्येव । 'एष वैधेयः' सूर्यो माधव्यः 'प्रलपति' असम्बद्धं भाषते । 'अस्य उक्तं' न सङ्गतम् । तत् प्रमाणं किं ब्रूमः 'ननु प्रभुः' स्वामी भवान् 'एव निदर्शनं' दृष्टान्तः । भवन्तं दृष्ट्वा एव प्रायते माधव्योक्तम् उन्मात्तप्रलापमात्मम् । ["प्रतिबन्धो" (रा-, वि, म-)—"प्रतिज्ञो" (त-, न्या-) ॥ "प्रलपत्ये" (त-, न्या-, म-)—"प्रलपत्ये" (र-, वि-) ॥ "वैधेयः" (त-, न्या-, वि-, म-) "वैधेयः" (रा-)] ॥ मेद इति । अन्यः—वपुः मेदम्बं-दक्षशोदरं लघु उत्थानयोग्यं भवति । भयक्रोधयोः सत्वानां विवृतिमत् चित्तमपि लक्ष्मणे । चले लक्ष्मणे इषवः सिध्यन्ति (इति) यत् धन्विनाम् स च उत्कर्षः । मृगयां मिथ्या एव व्यसनं वदन्ति । ईडक विनोदः कुतः । व्याख्या—'वपुः' शरीरं

'मन्दसो' वसायाः क्षेदिन' निरासिन 'कृशोदर' तनुमधा' दशनीयमित्यर्थः । अपि च 'लघु' उत्पतनत्वम् सत् चल्यानयोग्यम् 'आयाससमर्थं' भवति' तेन समरिषु अवसादं न भजते । 'भवे क्रोधे' च 'सत्तानां प्राणिनां विकृतिमत्' विकृतं 'चित्तं' मनः 'सल्लते' दृश्यते, एष भीतस्य वहिराकारः एष कुहस्य इति ज्ञायते, तेन च शत्रु-समागमे भीतोऽयं कुहो वा इति ज्ञात्वा कर्तव्यमाचरितुं शक्यते । 'बली' धावति 'लक्ष्मी' शरवे 'दधवः' शराः 'सिधानि' 'प्रसीदन्ति' चलदपि लक्ष्मां पातयन्ति इति, यत् 'धन्विनां' धनुर्घराणाम् (धन्वशब्दोऽप्यस्ति धनुःपठ्यायः) 'स च' स एव (विषेयप्राधान्यात् पुल्लिङ्गता) 'उत्कर्षः' नैपुण्यम् । तच्च नैपुण्यं मृगयाया लभ्यम् । यस्या एते युथाः तां 'मृगयां मिथ्या' अकारणम् 'एष वासन' दोषः 'वदन्ति पखिटाः उदाहरन्ति ('मृगयाचो दिवास्वप्नः परिव्राटः स्त्रियो मदः । तीर्थं विकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ।' इति मनुः) । 'इहक्' एवविधः 'विनोदः' प्रनोदः 'कृतः' कल्यात् अनायात् लभ्यते । प्रनोदः शिष्टा च युगपदेव मृगयाया भवति नानातः कृतोऽपि । तन्माधवास्य निन्दावादोऽयमुपेक्षा एव ॥

NOTES

1. (a) सखे etc.—You oppose, I will humour ! We can see now what to think of his keenness in the preceeding page, (b) प्रतिज्ञा for प्रतिबन्ध seems unsuitable.

2. (a) वैधेयः—वि + धा + यत् कर्मणि = विधेयम् that which has to be enjoined विधातव्यम् शास्त्रविधिः । तस्य अयम् (अधिकारी) इति विधेय + अण् = वैधेयः one who has yet to learn what the Sastras say or perhaps better, one who goes by the Sastras alone without reference to practical experience. When such a man takes to delivering lectures we must call it 'raving' (प्रलपति) । (b) ननु is आक्षेपे—in refutation of Vidushaka. Your majesty furnishes the best answer by your splendid physical development due to मृगया ।*

3. (a) मन्दक्षेद etc.—कृशम् उदरं धयिन् बहु— । मन्दसः क्षेदः मन्दक्षेदः, कृशोदरम् । इतत्—(b) लघु—Raghava says—मन्दक्षेदकृशोदरम्,

अतो लघु । But मन्दच्छेद is the हेतु of लघुत्व and क्रमोदरत्व as well. It seems better not to speak of क्रमोदरत्व as हेतु of लघुत्व after having distinctly mentioned मन्दच्छेद । Say मन्दच्छेदलघु or क्रमोदरलघु, but not both. I have therefore explained differently in the Tika. (c) उत्थानयौग्यम्—उद + स्था + लुट् भावे = उत्थानम् exertion उत्थोगः । तस्य यौग्यम् ।

4. (a) धन्विनाम्—धन्व and धन्वन् both mean धनुस् bow. Hence धन्वम् एषामस्ति, or धन्व एषामस्ति इति धन्व or धन्वन् + इनि मत्वर्थे—धन्विनः archers. तेषाम् । “धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवं चापे स्थलसिपि च” इति मेदिनी । Ordinarily इनि is not available after धन्वन् and the गणकार cites it under the व्रीह्यादि class, so as to take इनि optionally by the rule “व्रीह्यादिभाष्य” । Panini’s व्रीह्यादि is described by the गणकार as वल्गादि । There as an example of धन्विन् he quotes this very line from Sakuntalam, thus—“धन्वी यथा—उत्कर्षे स च धन्विनां यदि यवः सिध्यन्ति लक्ष्यं चले”—Ganaratnamahodadhi. Verse 425. (b) व्यसनम्—व्यस्यते कर्त्तव्यात् अन्यत्र नीयते अनेन इति वि + अस + लुट् करणे ।

विदूषकः (सरोषम्)—अवेहि रे उत्साहहेतुम् । अतभवं पकिदिं आवण्यो ! तुमं दाव अडवीदो अडवीं आहिण्डन्तो णरणासिआलोलुपस्स जिण्णरिच्छस्स कस्सवि मुहे पडिस्ससि [अपेहि रे उत्साहहेतुक । अतभवान् प्रकृतिमापन्नः । त्वं तावत् अटवीतः अटवीमाहिण्डमानः नरनासिकालोलुपस्स जोरणंलस्य कस्यापि मुखे पतिष्यसि] ।

VIDUSHAKA—(Angrily)—Avaunt ! You tempter. His Highness has returned to his senses. You rushing from thicket to thicket, will surely fall into the mouth of some old bear fond of the human nose.

विदूषेति । (‘रोषेण’ कौपेन सह आह) ‘रे उत्साहस्य’ उदयस्य ‘हेतुः’ कारणम् (कृतसिते कन्) ‘अपेहि’ दूरे भव । ‘अतभवान्’ मान्वीयं राजा ‘प्रकृतिं’ स्वभावम् ‘आपन्नः’ प्राप्तः । त्वयैव उत्साहितः अयं मृगयां याति, अपुना तु प्रकृतिस्यः

तद्दूरमपसर । मन्थे 'त्वं तावत् अटवीतः' गुह्यात् 'अटवी' गुह्यम् आदिच्छमानः' गाहमानः नराणां नासिकायां नरनासिकाभक्षणे 'लोलुपस्य' सम्पृहस्य 'कस्यापि जीर्ण-
चैस्य' ब्रह्मभक्षकस्य 'सुखे पतिष्यसि' तेन व्यापादयिष्यसे । ["अपेक्षि रे उत्साहहेतुक" (त-, न्या-, म-) । राघवविद्यासागरौ एतत् न पठतः] ।

NOTES

1. (a) उत्साह &c.—कुत्सित उत्साहहेतुः इति उत्साहहेतु + कन् or क ।
(b) नरनासिका etc.—गर्हितं लुपति इति लुप् + यङ् + अच् कर्त्तरि भावगर्हयाम्
= लोलुपः greedy. (c) जीर्णः अचः जीर्णचैः or जीर्ण अचः, तस्य । Beasts
of prey take to man-eating when they get old जीर्णः; or other-
wise unable to hunt. Probably the bear considers the human
nose as a delicacy. "भक्षका मनुष्यानां नासिकां गृह्णन्ति"—Dasakumarā
quoted by Monier-Williams.

राजा—भद्रं सेनापते, आश्रमसन्निकर्षे स्थिताः स्मः । अतस्तु
वचो नाभिनन्दामि । अद्य तावत्—

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
कायावद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।
विश्रब्धं क्रियतां वराहततिभिर्मस्ताचतिः पल्लवे
विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलज्यावन्धमस्मदनुः ॥६॥

KING—Good General, we are staying near a hermitage.
So I do not endorse your remark. To-day, then let the buffa-
loes plunge into the waters of pools tossed up repeatedly
with their horns ; let the deer-tribe practise ruminations in
herds formed under shades ; let the digging up of bulbs be
quietly done by rows of boars in shallow lakes ; and let this
bow of ours enjoy rest with grip of the string loose.

राजंति । 'भद्रं' सौम्य 'सेनापते आश्रमस्य सन्निकर्षे समीपे 'स्थिताः स्मः' तिष्ठामः
'अतो' हेतोः 'ते वचनं न अभिनन्दामि' आदिष्ये ॥ ["सन्निकर्षे" (त-, न्या-)—
"सन्निकृष्टे" (रा-, वि-)—"सन्निकृष्ट" (म-)] ॥ गाहन्तामिति । अन्वयः—

महिषा निपानसलिलं शृङ्गे सुहृन्नाडितं गाहनाम् । मृगकुलं छायावत्कदम्बकं रोमन्ध-
मभ्यस्यत् । वराहततिभिः विप्रश्च पल्लवे सुसूक्तितः क्षियताम् । इदम् अथदनुय
शिशिलश्रावश्च (सत्) विश्रामं लभताम् । व्याख्या—‘महिषा निपानस्य’ उपकूप-
जलाशयस्य ‘सलिलं’ जलं शृङ्गैः विषाणैः ‘सुहः’ वारं वारं ‘ताडितम्’ उड्डितं यथा
तथा ‘गाहनां’ विण्णु, वासाभावात् स्वच्छन्दं जले मज्जन्तु । ‘मृगकुलं’ हरिणदूधम्
अनुदेजितं छायायां वत्कदम्बकं रक्षितश्रेणि सत् ‘रोमन्धं’ चर्वितचर्वणम् ‘अभ्यस्यत्’
अनुशीलयत् ॥ ‘वराहाणां’ शूकराणां ‘ततिभिः’ श्रेणिभिः ‘विप्रश्च’ असम्भ्रमं यथा
तथा ‘पल्लवे’ कुट्टमरिति [जाताविकवचनम्] ‘सुसूक्तानां’ घाससूक्तानां ‘क्षितिः’ उत्तुलनं
‘क्षियतां’ विधीयताम् । ‘इदम्’ एतत् ‘अस्माकं’ धन्य शिशिलः अदृढः ‘जगामश्च’
सीर्षीकृतं यस्मिन् तथाभूतं सत् ‘विश्रामं’ व्यापारविरतिम् [णान्तात् पचाद्यच् ।
व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् वृद्धिः] ‘लभतां’ प्राप्नोतु, निर्वापारं तिष्ठतु इत्यर्थः ॥
[“विश्वब्ध” (रा-, वि-, म-)—“विश्वब्धैः” (त-, न्या-) ॥ “तति” (वि-, म-
—“पति” (रा-, ता-, न्या-)] ॥

NOTES

1. (a) सेनापते—This address pays the General a compliment. You being the सेनापति—the leader of the forces—this ardour suits you very well, but there are other considerations. We are near a hermitage and must not think of disturbing the ascetics by our shouting and yelling &c. (b) With the reading सन्निकृष्टे explain सन्निकृष्टे देशे ।

2. (a) निपात &c.—निपीयते अस्मिन् इति नि + पा + लुट्, अधिकरणे = निपातम् a pool. “आह्वयन्तु निपातं स्यादुपकूपजलाशये” इत्यमरः । Here उप-
कूपजलाशय—a trough near a well—does not apply. Such a trough is not possible in the wilderness. It is better taken as any piece of shallow water. (b) शृङ्गे सुहृन्नाडितम् is an adverbial phrase qualifying गाहनाम् । See Tika. Raghava takes it as qualifying निपातसलिलम् (c) छाया etc.—कदम्ब means समृद्ध । “इन्दुं कदम्बं नीये ना” । कदम्बमेव कदम्बकम् । कन् स्वार्थे । वडं कदम्बकं येन । वड—[वृक्ष and कदम्ब mean apparently the same. To avoid tautology let वड-
कदम्बकम् refer to formation of groups in different places and वृक्ष

to the whole herd, a single कुञ्ज producing different Kadambakas. (d) रोगमन्—रोगं मध्नातीति रोग + मन् + अण कर्त्तरि The cure for disease. पृथोदरादि । The rumination is supposed to do good to the cattle. (e) अभ्यासात्—अभि + अस् (दिवादि) + लोट् तु let them do it over and over again. (f) These two lines indicate absence of disturbance, hence, ease and confidence. On this point सुहः and अभ्यासात् are suggestive.* (g) वराहपतिभिः for वराहवृत्तिभिः has the weighty support of Bhoja and Vamana. It is supposed to imply that only the tuskers पति were deemed worth hunting for.* (h) विश्रामम्—विश्रामयति इति वि + श्रम + णिच् अच् कर्त्तरि = विश्रामः that which relieves fatigue, i. e. rest तम् । Here in simply वि + श्रम + अच् the sutra "नोदासोपदेशस्य मानस्यानाचमैः" will bar इडि । In श्रम + णिच् the rule "नितान् ऋस्" does not stand in the way for under this rule इडिकार has the remark "कैचिदव'वा' इत्यनुवर्त्तयन्ति । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन उत्क्रामयति स'क्रामयति इत्येवमादि सिद्धं भवति" । Mallinatha takes advantage of this to defend "विश्रामम्" "विश्रामयन्" &c. Haradatta however is opposed to it. Or say श्रम एव श्रामः fatigue प्रज्ञादि अच् । विगतः श्रमो यस्मिन् तम् । विश्रामम् is Bhoja's reading. Vamana has विश्रान्तिम् । (i) व्याया बन्धः । इतत् ।

3. Remark—The metre is गार्हपत्यौष्ठितम् । See under नीवाराः &c. Act I. The figure is स्वभावोक्तिः । See under शोभाभङ्ग &c. Act I. The काव्यप्रकाश condemns the third line on the score of प्रक्रम-भङ्ग । The commentator thereon remarks—"चव गार्हन्तामिति कर्त्त-कारकवाचकतडः प्रक्रमे क्रियतामिति कर्मकारकवाचकस्य" ।

सैनापतिः—यत् प्रभविष्णवे रोचते ।

GENERAL—As master pleases.

राजा—तेन हि निवर्त्तय पूर्वगतान् वनग्राहिणः । यथा न मे सैनिकास्तपोवनमुपरुन्धन्ति तथा निषेद्धव्याः । पश्य—

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गृहं हि दाहात्मकमस्ति तेजः

स्य शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाद्भवन्ति ॥७॥

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—Well; then recall the forest-surrounders that have gone before. My soldiers have to be so warned that they do not disturb the forest of penance. Know that in ascetios with whom quiet is predominant, there is hidden energy whose essence is burning. Like sungems, pleasant to touch, they emit it through aggression of other energies.

सेनापतिः—यदाम्नापयति स्वामौ ।

GENERAL—As Sire commands.

सेनेति । 'प्रभविष्णवे' प्रभवणशीलाय स्वामिने ["रुच्यर्थांन् प्रीयमाणः" इति चतुर्थी सम्प्रदाने] 'यत् रीचते' तद्वैव भवतु । अयद्विग्रह एवास्ति ।

राजैति । 'तेन हि' 'पूर्वं' गतान् प्रस्थितान् 'वनवाहिणो वनवेष्टकान्' 'निवर्तय' प्रत्याहर ॥ 'सै सैनिकाः यथा तपोवनं न उपरुन्मन्ति पीडयन्ति' 'तथा निषेध्याः' निवारयितव्याः । 'पश्य' जानीहि—शमेति । अन्यः—शनप्रधानेषु तपोधनेषु दाहात्मकं तेजो गूढम् अस्ति हि । स्वर्गानुक्ताः सूर्यकान्ता इव अन्यतेजोऽभिभवात् तत् [ते] वसन्ति । वाक्या—'शनः' शान्तिः 'प्राधान्येन सेवा' येषां तेषु 'तपोधनेषु' मुनिषु 'दाहः' दहनम् 'आत्मा' स्वभावो यस्य तथाविधः 'तेजः' ज्योतिः 'अग्निप्रित्यर्थः' 'गूढं गुप्तम्' अस्ति हि अस्ति । 'स्वर्गस्य' करपरासर्गस्य अनुक्ताः 'जमा' करग्राह्याः 'सूर्यकान्ताः' मणिभेदाः 'इव अन्यस्मात् तेजसः' ज्योतिषः यः 'अभिभवः' तिरस्कारणं तस्मात् हेतोः 'तत्' तेजः ते 'वसन्ति' आविष्कृत्यन्ति [गीष्ठा इत्याद्याभ्युपारिहारः] । ["तेन" (रा-, वि-, म-) "अदि" (त-, न्या-,) ॥ "तदन्य" (रा-, वि-, म-) — "ते ज्ञान्य" (त-, न्य-) ॥ "वसन्ति" (रा-, वि-, म-) "दहन्ति" (त-, न्या-)]

NOTES

1. प्रभविष्णवे—प्र + भू + इणच्, ताच्छील्ये कर्त्तरि = प्रभविष्णु the lord. The usage is वैदिक । तस्मै । "रुच्यर्थांन् प्रीयमाणः" इति सम्प्रदाने चतुर्थी । This is artfully worded. He is overjoyed but assumes the air of chagrin. Oh, how should I like to go out ! But what can my poor self do when प्रभु orders to stay in !!!* Cp. "विनिवीग-प्रसादो हि किङ्करः प्रभविष्णुः"—K. VI.

2. (a) पूर्व गताः पूर्वगता gone first. सहसुपेति समासः । तान् । गतपूर्वाङ्

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

is also allowable as आपित by the rule "भूतपूर्वे चरट्" (b) वन-
याहिणः—वनं गच्छेत् शोचसेधाम इति वन + गृह् + णिम् कर्त्तरि ताच्छीर्ष्ये - वन-
याहिणः । तान् ।

3. (a) अनुगताः कुलम् अनुकूलाः favourable, प्रादितन्— । स्वर्गानुकूलाः
tolerating handling ; c. f. 'स्पर्श'चम' रवम्—Act. I. (b) अन्यतेजः &c.
—अभि + भु + षप् + भावे = अभिभवः affront, अन्यत् तेजः or अन्यस्य तेजः
कर्मधा - or इतत्— । तस्मात् or तेन अभिभवः । Affront from energy
of others सहसुपेति समासः or इतत् । तस्मात् । हेतौ पञ्चमी । Or अभिभवं
प्राप्य वसन्ति इति "व्यवर्त्तय" कर्मणि पञ्चमी । [c] वमन्ति—वम् + कृट् अति
literally to vomit. Here in the secondary sense गौणवृत्ति to
exhibit. It is वाच्य in the मुख्य sense but not so in the गौण ।
दण्डिन् says "निहृत्तोदगौणं वान्तादि गौणवृत्तिव्यप्राययम् अतिसुन्दरसन्वत् यामाकर्त्तव्यं
विग्राहने ।"

4. Remark—Here the king points out to the General the
risks he runs if he does not check his men (सैनिक) । The
ascetics appear to be harmless creatures (जनप्रधान) । But your
men must not take liberties with them for they know how to
burn. There is fire in them (तेजः अग्नि) only it is hidden
[गुह्यं हि] । Molest them they will show the fire. Look at the
sunglass. You can handle it But let sun's heat [अन्यतेजम्]
oppress it and it burns all that approach it. Cp. "न तेजस्तजस्वी
प्रकृतमपरंथां विपश्यते । स हि तस्य स्वी भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः" &c. in
Uttara. So do go and call back your men. This is a dodge
to send the General away because the king wants to be alone
with the jester.*

विद्रूपकः—धंसदु दे उच्छाहवुत्तन्तो [ध्वंसतां ते उत्साह-
वृत्तान्तः] । (निष्क्रान्तः मेनापतिः) ।

VIDUSHAKA—Your account of ardour be damned.
[Exit General].

राजा (परिजनं विलोक्य)—अपनयन्तु भवत्यो मृगया-
वेषम् । वैवतक, त्वमपि स्वं नियोगम् अशून्यं कुरु ।

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

KING—(Looking at his attendants)—Go and put off your hunting dress. Raivataka, you too see that your post is not vacated.

परिजनः—जं देशो आणवेइ [यत् देवः आज्ञापयति] ।
(निष्क्रान्तः) ।

Attendant—As your resplendant self commands (Exit).

विदूषकः—किदं भअदा णिम्मच्छिअं । सप्पदं इमस्सिं
पादवच्छायाविरइदविदाणसणाइ सिंलाअले उवविमदु भवं याव
अहम्मि सुहासीणो होमि [कृतं भवता निर्मच्चिकम् । साम्प्रतम्
अस्मिन् पादपच्छायाविरचितवितानसनाथे शिलातले उपविशतु
भवान् यावदहमपि सुहासीनो भवामि] ।

VIDUSHAKA—Even the flies have been driven off by you. Now do you sit down on that stone slab, furnished with a canopy, made by the shade of the yonder tree, so that I too may become seated comfortably.

विदूषेति । 'ते उत्साहस्य' राज्ञः प्रीत्साहस्य 'इक्षानः' वातां 'ध्वंसतां' नश्यन्त ।
नातः परीतं प्रीत्साहस्य ॥ ["ध्वंसतां" (म-)—ध्वंसितः (रा-)] ॥

राजेति । ['परिजनं' यवनीगणं 'विलोका' दृष्ट्वा, यवनीनां मृगयाविषयं चाल्प्य
आह] 'भवत्यः मृगयायाः विषयं' सज्जां 'अपनयन्तु' परिहरन्तु । एतेन यवनीनाम्
अपवाहनम् । 'रयतक' इति दीवारिकसम्बोधनम् 'त्वमपि स्वम्' आकनो 'नियोगम्
अधिकारं' द्वारमित्यर्थः [अधिकरणे चञ्] 'अगूय' स्त्रीपक्षित्या पूष्टं 'कुरु' द्वारि एव
तिष्ठ इत्यर्थः ।

विदूषेति । 'भवता' भक्तिकाणामपि अभावः 'निर्मच्चिकम्' [अभावायैव] 'यद्यपीमात्रः'
'कृतम्' । परिजनान् अपसार्थं आयथोः सत्यम् निजं नः कृतोऽयं देशः ! साम्प्रतम्
अधुना 'अस्मिन् पादपच्छायाया विरचितं' यत 'वितानम्' उल्लोचः, चन्द्रातपः ["रिक्ते
वितानमुल्लोचं" इति विकाशशेषः] तेन 'सनाथे' युक्ते 'शिलातले' पाषाणपृष्ठे भवान्

‘उपविशत’ । उपविष्टे भवति ‘तावत् अहमपि सुखम् आसीनो भवामि’ कश्चित्तपत्रिः
 स्यात्तपत्रिः उपवेशनसुखमनुभवामि इत्यर्थः [“पादपच्छायाविरचितवितानमनाये
 शिलातले” (ता-, न्व-, म-)—“पादपच्छायायां विरचिततलावितानदृशं नीयायाम्
 आसने” (ता-, वि-)] ।

NOTES

1. (a) उत्साहहचान्तः—हचान्तः वार्ता account or प्रवृत्ति; news.
 “वार्तां प्रवृत्तिहचान्तः” । The Jester refers to the news “सूहीतश्चाप-
 दमरस्यम्” with which the General entered. The news is tempt-
 ing to a hunter—it is an उत्साहहचान्तः । May such news cease
 to come (ज्वंसताम्) ।¹⁴ (b) ज्वंसित will refer to the past. The
 Jester does not care for the past, he wants no such news in
 future.

2. परिजनः—जन has जातावेकवचनम् । परिगतो जनः परिजनः at-
 tendants. It means attendants at the chase i.e. the Yavana
 women.

3. (a) नियोगम्—नियुज्यते अस्मिन् इति नि + युज् + चञ् अधिकरणे =
 नियोगः appointment, post, i.e. the door. (b) अशून्यम्—न शून्यः not
 vacant. तम् ।

4. (a) निमज्जिकम्—The jester notices how the king sends
 away the General, the attendants, the warder. He expects
 some confidential talk, and remarks “कृतं भवता निमज्जिकम् i. e.
 now tell me what you have got to say, there is none to over-
 hear. (b) पादम् &c.—वितानम् इति वि + तन + चञ् कर्मणि = वितानम्
 a canopy. नायेन सह सनाद्यम् furnished with a master. Hence
 secondarily “taken care of” “looked after,” “well furnished”
 &c. पादेन पिबति इति पाद + पा + क कर्त्तरि = पादपः a tree, so called
 because it drinks (पिबति) sap from the earth with its roots
 (पादेन) । पादपस्य छाया पादपच्छाया । We do not say पादपानाम् be-
 cause that will give पादपच्छायम् in the nenter by the rule ‘छाया

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

वाह्ये" । तथा विरचितम् । इतत्— । तादृशं वितानम् । कर्मधा— । मेन सनाद्यन् । इतत्— । तस्मिन् । Here the jester points to a particular stone-slab under the shade of a tree which by completely shutting out the sun very well serves the purpose of a canopy spread over the slab. Prof. Gajendragadkar justly objects to this reading saying that—"The shade is cast on the ground while the canopy is overhead." The objection cannot be met unless we suppose that by काया we mean by लक्षणा that which causes काया i.e. foliage. This is hardly satisfactory. The fact is all the readings available here are objectionable. The time was early morning so the reference to वादपकाया is unintelligible. Besides there are other serious objections against the other readings. The suspicion is irresistible that originally the plain अस्मिन् शिवातले was the text but subsequently qualifying epithets to शिवातले were interpolated.

5. (a) यावत् indicates dependence. My sitting depends upon your sitting. The गणकार says यावत् is used in senses other than those mentioned [अन्यथापि दृश्यते] । These have to be gathered from usage. [b] सुखासीनः—आस + आसीन् = आसीनः seated. सुखेन आसीनः indicates ease when sitting down. We require ease while seated. Prefer सुखमासीनः । सहसुपेतिमासः ।

राजा—गच्छामतः ।

KING—Go in front.

विदूषकः—एदु भव' [एतु भवान्] । (उभौ परिक्रमा उपविष्टौ) ।

VIDUSEHAKA—Come your Majesty. [The two go round the stage and sit down].

राजा—माधव्य, अनवाप्तचक्षुःफलोऽस्मि येन त्वया दर्शनोऽयं न दृष्टम् ।

KING—Madhavya you are one that has not reaped the

benefit of his eyes as what is worth-seeing has not been seen by you.

विदूषकः—नं भव' अगदी मे वड्ड [ननु भवान् अयतो मे वत्ते] ।

VIDUSHAKA—Why Your Honour stays before me.

राजति—'अयतो गच्छ' पुरो याहि ।

विदूषेति । 'एतु माम् अनुसृत्य आगच्छतु ।

राजति । 'अनवाप्तम्' अलब्धं 'अचक्षुः' फलं द्रष्टव्यदर्शनं येन तथाभूतः असि ।

'येन' यस्मात् 'येन' इति हेतोः अवाप्तम् 'त्वया दर्शनीयं' द्रष्टव्यं वत् 'न दृष्टम्' यदा 'येन' त्वया दर्शनीयं न दृष्टं स त्वम् अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि इत्यन्वयः । अस्मिन् पक्षे येन इति त्वया इत्यनेन समानाधिकारणम् । उत्तरवाक्यागतत्वेन उपादानात् तच्छब्दोपादानं नापेक्षते । यदि द्रष्टव्यं न दृश्यते तदा किं फलं ते चक्षुषा इति भावः ।

विदूषक इति । राज्ञोक्तिम् असहमान आह 'ननु' दर्शनीयानाम् अयतोः 'भवान्' मे 'अयतः' सम्मुखे 'वत्ते' तत् किं वया आत्य न दृष्टं मया इति ?

NOTES

1. अनवाप्त &c.—अव + आप + क्त कर्मणि अवाप्तम् obtained. चक्षुः इति चक्ष + उभि [औ] क्त रि = चक्षुः that which declares—Eye. न अवाप्तम् अनवाप्तम् । अनवाप्तं चक्षुःफलं येन । वह— । Or—अवाप्तं चक्षुःफलं येन । वह— । न अवाप्तं चक्षुःफलं । We do not get चक्षुःफलः because the विसर्गः in चक्षुः is प्रत्ययस्थ । ["चक्षुः" शिञ्] इति शिञ्चात् उभिरिति सार्वधातुकम् । तेन न स्त्राज्] ।

2. ननु—Implies आक्षेप । How can you say I have not seen what is worth seeing ? Even now your majesty stays before me, and Where on earth is there a better looking person ?*

राजा—सर्वः कान्तमात्मोयं पश्यति । अहं तु ताम् आयस-
ललामभूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि ।

KING—Every one sees his own as beautiful. But I speak referring to Sakuntala the very ornament of this hermitage.

विदूषकः (स्वगतम्)—होदु से अवसर' न दाइस्सं [भवतु अस्मै अवसर' न दास्यामि] । (प्रकाशम्) भो वयस्स, दे तावसकण्णआ अवभत्थस्सीया दिसति [मो वयस्स, ते तापस-कन्यका अभ्यर्थनीया दृश्यते] ।

VIDUSHAKA [Aside]—Well I will not give him scope. [Aloud] Well friend it seems a hermit's daughter has to be wooed by you !

राजति । 'सर्वः' आत्साय' स्वजनं 'काना' मनोहरं 'पश्यति' । 'अतः स्त्रान्' न मासेव दर्शनीयं मनसि । 'अहं' तु ताम् 'आयमस्म' अथ तपोवनस्य 'ललासता' भूषणस्वरूपम् । "क्षिणे धामनि भूषायां ललामति दुर्धर्मतम्" इत्यनेकाष्टकोषः । शकुन्तलाम् अधिकृत्य लक्ष्मीकृत्य 'ब्रवीमि' । इद्या ते चयः यतः नैव तया न ददाः ।

विदूषक इति । 'स्वगतम्' आत्मगतम् । 'भवतु' अथ तावत् एव ब्रवीतु किन् अहम् 'अहं' अवसरम् अभिलाषस्य प्रसर' न दास्यामि' । 'अभिलाष' विनन्द्य एव शकुन्तलावापारात् निवर्त्तयिष्यामि । 'प्रकाशम्' उद्देशाद्—'भो वयस्स' दक्षिणस्य सतः 'ते' तव 'तापसकन्यका' तापसी ब्राह्मणकुमारी 'अभ्यर्थनीया' प्रार्थनीया दृश्यते प्रतिभाति । किमेतत् अनाथं ते ?

NOTES

1. आयम् &c.—अतः is सम like [तुल्य] । "भूतं छादी... प्राप ते वितं समी सत्ये" इत्यादि मेदिनी । ललाम् or ललानम् is ornament. ललामिन् or ललाया समा ललामभूता । Those who hold that सूत means सम only when it is an उत्तरपद have to take it as निवृत्तसमा । For details here see under शरीरभूता in Act VI.

2. [a] भवतु—An अव्यय indicating a sudden thought. A resolution made there and then. [b] अवसरत्वकिन् इति अव + स + च अधिकरणे संज्ञायाम् = अवसरः an opportunity. (c) The jester here makes up his mind (भवतु) to thwart the king. अवसर' न दास्यामि—I will not encourage him.

३. तापसकन्यका—कन्या एव इति कन्यका or कन्यिका । तपः अस्यास्तीति तापसः ascetic. अण् मत्वर्थः । तस्य कन्यका । Mark the impropriety. Being a चतुर्थ you wish to marry a Brahmana girl. The regulator of आचार. you are going to violate आचार ।*

राजा—सखे, न परिहाये' वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्त्तते ।

सुरयुवतिसम्भवं किल मुनेरपत्यं तदुज्झिताधिगतम् ।

अकस्मिन्परि शिथिलं पुत्रमिव नवमल्लिकाकुसुमम् ॥८॥

KING—Friend, the mind of Puru's descendants does not lean towards that which should be avoided. like a Nava-mallika flower loosened and fallen on an Arka tree, that hermit's daughter is really born of a celestial nymph but found when abandoned.

विदूषकः (विहस्य)—जह कस्सवि पिण्डखज्जुं रेहिं उब्बे-
जिदस्स तिन्तलीए अहिलासो भवे, तह इत्थिआरअणपरिभोदणो
भवदो इअं अब्भत्थणा [यथा कस्यापि पिण्डखज्जुं रेह्हे जितस्स
तिन्तिव्याम् अमिलापो भवेत् तथा स्त्रीरत्नपरिमोगिणो भवत
इयमभ्यर्थना] ।

VIDUSHAKA (Laughing)—Just as of some one troubled with dates there might be a desire for tamarind, so is this longing of Your Honour that enjoys the very gem of women.

राजंति । 'पौरवाणां' पुरुवंशीयानाम् आत्ये 'मनः परिहृतं वा' वस्तुनि अवर्धे
विषये 'न प्रवर्त्तते' । यदि शकुन्तला अत्रियैः परिहृतं वा स्यात्, मनः प्रवर्त्तितं न
स्यात् ।

सुरेति । अवयवः—शिथिलम् अकस्मिन्परि पुत्रं नवमल्लिकाकुसुममिव उज्झिताधि-
गतं सुरयुवतिसम्भवं किल तत् मुनेरपत्यम् । व्याख्या—'शिथिलं' इत्यात् भट्टम् अकस्म
(आकन्दहन् इति भाषा) 'उपरि पुत्रं' पतितं 'नवमल्लिकायाः कुसुममिव' पुष्पमिव

आदौ 'उज्झितं माया व्यक्तं पद्मात्' अधगतं सुनिना प्राप्तं 'सुरयुवतिः' अश्वरा मेनका 'सम्भवः' कारणं यस्य 'किल' तादृशमेव तत् सदभिलषितं 'सुनेः' कण्वस्य 'अपत्यं' कन्या शकुन्तला । अश्वरः सम्भव इयं कथं परिहाराय ।

विदूषक इति । राजकीर्त्या अनादरप्रकाशार्थं 'विदूषः' ईषदुश्चैरिला आह 'यथा' यदत् 'पिच्छखजुं रे' अतिमधुरं खजुं रभेदः सङ्घजितस्य पीडितस्य जातारुचिः 'कस्यपि' जनस्य 'तिन्तिख्याम्' अश्वरसायां चिन्तायाम् 'अभिलाषो भवेत्' जातः स्यात् [सम्भावनायां लिङ्] तथा तद्वत् 'स्त्रीरत्नानि' परमस्त्रीः 'परिभोग्युः' शीलं यस्य तस्य भवतः इयम् एषा तपस्त्रिकन्यापरिषद्यविषयिणी 'अभ्यर्चना' प्रार्थना । आस्तां तावद-परिहारार्था एव शकुन्तला । किन्तु यानि रत्नशीरत्नानि ते अन्तःपुरे सन्ति तेषामयतः तुच्छं यं मनवासिनी । तत् त्यज्यतामस्यामाकाङ्क्षा इति भावः । ['स्त्री' (त-, वि-) — 'अन्तःपुरस्त्री' — (त- न्या- म-) ॥ परिभोगिणः' (त न्या) — 'परिभाविणः' (रा- वि-) ॥

NOTES

1. (a) सुरयुवति &c.—युवन् + ति स्त्रियाम्—युवति a young woman. सुराणां युवतिः a heavenly maiden i.e. an अश्वरम्; referring to मेनका । (b) किल—वाचांयाम् or अवधारणे । (c) अपत्यम्—न पतन्ति पितरः अनेन इति नञ् + पत + यत् करणे बाहुलकात् that which prevents the ancestors from going to hell, i.e. progeny. (d) तत्—That i.e. the one of which I am speaking. Here यच्छब्द is not necessary. प्रकान्तार्थत्वात् यच्छब्दोपादनं नापेक्षते । (e) उज्झितं &c.—Abandoned (by the mother and found by the sage), "पूर्वकाले क—” इति कर्मधा— । The mention of सुर and also a descent from a higher to a lower region suggests the high pedigree of the girl. The match will therefore give an exalted rank to the race of पुत्र । Again सुरयुवति shows that even if the father were a Brahmana, the girl would be marriageable because "असर्वश्रेष्ठ-सम्भवः" । Hence the jester's attack fails from the social as well as the moral point of view.

2. Remark—Note how the gender changes with the objects compared. Thus (i) सुरयुवति and नवसल्लिका both in the feminine ;

this is necessary in speaking of the mother (ii) मुनि and अक both masculine and represent the father. (iii) अपत्य and कुसुमम् both in the neuter ; this is proper because the progeny being undefined as son or daughter it should be represented by a general name (अपत्य) । Again the circumstances are similar too—(iv) सुरमुवलि is high, मुनि is low ; so also नवमल्लिका is high and अक is a low shrub.—(Akanda). (v) उज्झित by the higher one and अधिनत by the lower, so also गिहिल from the higher one and च्युत on the lower.

2. (a) N.B.—Navamallika, Sirisha (Act I—ante) and Patala flowers are Kalidasa's favourites in all his works.

3. (a) The jester now attacks from another side. He ridicules the king's taste. (b) विद्वस्—It is the laugh of ridicule. (c) उद + विज् + णिच् + क्त कर्मणि = उद्विजितः troubled. पिच्छखलुर is very sweet ; too much of sweet things produces disgust and causes loss of appetite. Then chutni of tarmarind is welcome (तिनिल्याममिलापः) । But then that is for a moment only. Then chutni is not eaten for its own sake, but only to whet the appetite for the sweets. Such seems to be the case with you now* (d) स्त्रीरत्न &c.—“जलौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वन्नमिति कथ्यते” । स्त्रीणां रत्नानि स्त्रीरत्नानि the best of the female sex. No निर्धारण ; no prohibition of पटौसमाप्त because निर्धारण takes place only when three things are mentioned, viz. (i) the whole, (ii) the part, (iii) the special property that separates the part from the whole. These do not occur here. स्त्रीरत्न + परि + भुज् + णिनि कर्त्तरि ताच्चील्लि = स्त्रीरत्नपरिभोगी (णिनी बाहुलकात् भोगार्थे कृत्वम्) ; or परि + भुज् + घञ् = परिभोगः । स्त्रीरत्नस्य परिभोगः । स अस्ति यस्य इति सत्त्वर्थोऽयं इति ; one who habitually enjoys the company of the best of the female creation. तस्य । (e) The jesters' point is—The incomparable beauties in your harem are the sweets, You have had too much of them. To improve your appetite for them you desire this tarmarind or the her-

mit's daughter for a change. I understand you ! you will soon renounce her and go back to the beauties of the harem with greater ardour. Now, think if that would be either honourable on your part, or, just with regard to this simple maiden of the forest.

4. Readings—[a] अलःपुरस्त्रीरत्न is more definite, but स्त्रीरत्न alone too leaves no doubt as to who are meant. [b] परिभाविन् one who despises, does not suit the context.

राजा—न तावदेनां पश्यसि येनैवमवादीः ।

KING—You are not indeed looking at her, hence you have said so.

विदूषकः—तं क्व रमणिज्जं भवदो वि विसृमभं उपादेदि [तत् खलु रमणीयं यत् भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति] ।

VIDUSHAKA—That must be charming indeed which excites even your admiration.

राजा—वयस्य, किं बहुना—

चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्वयोगा

रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु ।

स्त्रीरत्नमृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे

धातुविभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥८॥

KING—Friend, what use saying much ? Considering the Creator's power and her person, she seems to me a second creation of a gem of a woman, endowed with life by the Creator after delineation in a picture, Or perhaps mentally with an assemblage of the beautiful,

राजैति । 'एना' शकुन्तला 'तावत् न पश्यसि येन' हेतुना 'एवम् अवादीः' उक्तवानसि [अद्यतने भूते लुङ्] । न हि सा तवाग्रतो वर्तते अतएव एवम् उच्यते तया ।

विदूषक इति । निपुणोऽसि वयस्य । अतो यत् भवान् अपि तस्या रूपेण विहितः
तत् मन्ये सुन्दरी किल सा—इत्यर्थः ।

राजति । 'बहुना' उक्तेन किं' स्यात् संक्षेपतोऽत्र प्रवोमि—

चित्रे इति । अन्वयः—धातुविभुत्वं तस्या वपुश्च अनुचिन्ता (स्थितस्य) मे, सा विधिना
चित्रे निर्वेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा, मनसा तु रूपोच्चयेन कृता, अपरा स्त्रीरजस्रस्रः
प्रतिभाति । व्याख्या—'धातुः' 'स्रष्टुः' 'विभुत्व' 'निर्माणसामर्थ्य' 'तस्याः' शकुन्तलाया 'वपुश्च'
अनुपमं शरीरस्य 'अनुचिन्ता' ध्यात्वा स्थितस्य 'मे' मम 'सा' शकुन्तला 'विधिना' स्रष्टा
प्रथमं 'चित्रे' निर्वेश्य 'आलिख्य' पश्चात् 'परिकल्पितः' साधितः 'सत्त्वेन' प्राणवायुना 'योगो'
यस्याः तादृशो 'मनसा तु' किं वा तूल्कितादिभिः कठोरता स्यादङ्गेषु इति भयात् वाच्यं
करणं विहाय अन्तःकरणेन 'रूपाणां विलोकसौन्दर्याणाम्' 'उच्चयेन' एकैव संयोज्य
'कृता' निर्मिता 'अपरा द्वितीया', 'स्त्रीरजस्र स्रष्टिः' निर्मितिः 'प्रतिभाति' अवभासते ॥
पुरा सुन्दोपसुन्दवपुश्च' विहाया स्त्रीरजस्रस्रं स्रष्टुम् इति श्रूयते । इयं हि शकुन्तला
द्वितीया स्त्रीरजस्रस्रः । निर्माणशकुलस्य विधेरेतत् चित्रम् । परन्तु सोऽपि मन्ये प्रथमं
नक्षता यत्नेन आलिख्य, पश्चात् प्राणप्रतिष्ठाभकरोत् । अथवा एतदपि नालम्बीहस्य
सौकुमार्यस्य तत् किं चन्द्राब्जावच्छं, प्रवालाद्धरकान्तिम् इत्यादि क्रमेण रूपाणि संगृह्य
यथास्थानं निर्वेश्य स मनसा एव तां निर्ममे । ["चित्रे" (रा-, वि-, म-)—"चित्ते
(त-, न्या-) ॥ "सत्ययोगा" (रा-, वि-, म-)—"सत्ययोगात्" (म-)—"सर्वयोगान्
(त-, न्या-) ॥ "मनसा विधिना कृता तु" (रा-, वि-, म-)—"रचिता (चटिता)
मनसा कृता तु" (भो)—"विधिना विहिता कुशाङ्गी" (त-, न्या-)] ॥

NOTES

1. न तावत् &c.—The idiom is peculiar. The prior act दर्शन, is in the वर्तमानकाल while the subsequent act, वदन्, is भूते । We would say न पश्यसि येन वदसि or न अद्राक्षीः येन अवादीः ; or again अद्राक्षीः येन वदसि । Language has changed since the days of कालिदास । अश्वघोष who lived about a hundred years after कालिदास (See Introduction) shows trace of this idiom. Thus he says यदा गच्छति तदा अभवत् in "यदा वह्निर्गच्छति पार्थिवोत्पलजलदाभवद्वह्निमपावतं स्वयम्"—Buddha-charita, VIII—46.*

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

5. तत खलु &c.—The jester is now completely disarmed. The king's calm and straight-forward reply has non-plussed him. He sees his error in comparing Sakuntala to the tamarind which the king wants merely as a change, and admits her to be as, lovely as, or lovelier than the beauties of the harem. Not the force of खलु and अपि । रमणीय खलु, and not a mere change—रमणीयत्वादेव प्रायेति । Why say so without seeing her ? Because भवतोऽपि विस्मयम्—it has excited the wonder of even a connoisseur like thyself.*

3. (a) परिकल्पित &c.—सत्त्व is प्राण life. "सत्त्वं गुणे पिशाचादी—चित्ते प्राणेषु" इति विश्वः । तस्या or तेन योगः connection with life i.e. infusion of life. परिकल्पितः सत्त्वयोगो यस्याः unto whom the infusion of life has been achieved.* बहु—(b) रूपोच्चयेन—उद + चि + अच् भावे उच्चयः culling, gleanng संघट्टः । रूपोच्चयः सौन्दर्यसंघट्टः, i.e. उच्चितानि रूपाणि । भावानयने द्रव्यानयनम् । (c) न—Indicates विकल्प alternative. "न पृच्छायां विकल्पे च" इति कोपः । Two alternatives are suggested—[i] She is a painting, done with super natural skill and then enlivened ; [ii] She is a collection of all beautiful things in nature. Note the द्वितीया in रूपोच्चयेन, मनसा विधिना । The first refers to the material for the work उत्पादान the second to the implement (करण) । These two have करणे द्वितीया । The third is the agent and has अनुक्ति कर्त्तरि द्वितीया । (d) स्त्रीरवसृष्टिः—स्त्रीणां रवं योऽहं स्त्रीरवम् (See above). तस्य सृष्टिः । (e) अपरा—Another i. e. a second. The first स्त्रीरवसृष्टि took place long ago ; this is the second. For a similar use of अपर compare "आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम्"—Raghu. Allusion is to the creation of तिलोत्तमा । She too was made with रूपोच्चय । The object was to make the brothers सुन्द and उपसुन्द—two invincible demons—quarrel over her. Compare—"निर्ममे द्योयितं दिव्यां चिन्तयित्वा पुनः पुनः ॥ त्रिषु लोकेषु यत्किञ्चिदमृतं स्याद्वरजङ्गमम् । समानदर्शनोऽयं तत्सदवस विप्रवित् ॥...प्रयत्नेन मद्गता निर्मिता विश्वकर्मणा । त्रिषु लोकेषु नारीणां रूपेणा-

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

प्रतिभाभवत् ॥...तिलं तिलं समानीय रत्नानां यदिनिर्मिता । तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥...गच्छ सुन्दोपसुन्दोऽभ्यामसुराभ्यां तिलोत्तमे । प्रार्थनीयेण रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् ॥—Mahabharata ; such was her loveliness, that Siva put forth four heads and Indra a thousand eyes to have a good look at her. Compare—"द्रष्टुकामस्य चात्यर्थं गतया पार्श्वं तस्या । अथदृष्टितपश्चात् दक्षिणं निहतं मुखम् पृष्ठतः परिवर्तन्त्या पश्चिमं निःसृतं मुखम् ॥ गतया शीतलं पार्श्वं मुत्तलं मुखम् ॥ महेन्द्रस्यापि नेत्राणां पृष्ठतः पार्श्वतोऽदयः ॥ रत्नानानां विशालानां सङ्घम् सर्वतोऽभवत् ॥—Mahabharata. Cp. Kalidasa's description of Urvashi's beauty—"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरमुच्यन्तेनुकालिप्रदः शङ्करैकरसः स्वयेतु सदनो मासोतु पुष्पाकरः । वेदाभास-जङ्घः कथं नु विषयव्याहतकोतुहलो निमोतुं प्रभवेत्यनोद्धरमिदं रूपं पुराणो मुनिः" ॥

4. Reading—The sloka is a knotty one. No two commentators agree in their explanation. Raghava's construction is—(शकुन्तला) विधिना चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा नु । रूपोद्भयेन मनसा कृता नु । धातुर्विमुक्तं तस्या वपुष्य अनुचिन्ता सा स्त्रीरवसृष्टिः मे अपरा प्रतिभाति । अपरा जगत्स्वीरवसृष्टिकल्पणा । Vidyasagara construes—(शकुन्तला) विधिना चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा । नु रूपोद्भयेन मनसा कृता । धातुर्विमुक्तं तस्या वपुष्य अनुचिन्ता मे सा अतः स्त्रीरवसृष्टिः प्रतिभाति । अपरा—जगद्विलक्षणा । Our explanation (see Tika) gives this sense—Thinking of her loveliness I cannot conceive how it was possible for विधि to create her. But when I remember that विधि is omnipotent, I fancy that like celebrated स्वीरव, created for the destruction of सुन्द and उपसुन्द, we have here another स्त्रीरवसृष्टि in Sakuntala; but this time, for greater perfection, if possible, it is वदन् himself, and not his menial विश्वकर्मन् that did the work. Even he had to draw a picture first and then infuse life into it ; or perhaps, for such delicate work, he found his hands too coarse and did it all with his mind though the materials employed, were the same as previously used by विश्वकर्मन् viz. the assemblage of all that beautiful in the universe.* The result has been a lovelier production than तिलोत्तमा herself. Note the two

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ways how he explains the additional loveliness. First—Implements are the same (hands), the mode of work is different (चित् निवेद्य &c). Second—Material the same (रूपोद्भव), the Implements are different (mind and hand). Of course there is this additional common difference that in one case that servant (विश्वकर्मन्) works, in the other the master (धातृ) himself. Prof. Gajendragadkar while adopting my explanation, notes a defect, viz. तिलोत्तमा was not the creation of विधि but of विश्वकर्मन् This is immaterial. Even though shaped by विश्वकर्मन् she was none the less the creation of विधि whose agent विश्वकर्मन् was in the matter. Thus—“ततः पितामहः श्रुत्वा सर्वेषां तदचक्षदा । मुहूर्तमिव सञ्चिन्ता...विश्वकर्माणसाह्वयत् ।...व्यादिदेशं पितामहः । सञ्चितां प्रार्थनीयैका प्रमदति महातपा ।” —Mahabharata.

5. Reading—If my interpretation is accepted, the reason for adopting my readings are obvious ; वसन्ततिलका is the metre.

विदूषकः—जइ एव्वं पच्चादेसो दाणिं रुववदौणं [यदि एवं प्रत्यादेश इदानीं रूपवतीनाम्] ।

VIDUSHAKA—If so, now comes a dethronement of all beauties.

राजा—इदञ्च मे मनसि वर्तते ।

अनाघातं पुष्पं किसलयमलूनंकरुहैर्

अनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।

अखण्डं पुष्पानां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जानि भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥१०॥

KING—That is just what is in my mind. [Or—This too is in my mind]. Her faultless beauty is a flower not yet smelt, a tender leaf not yet plucked with the nails, a gem not yet bored, as if the very fruit of merits not yet divided. I know

not whom the Ordainer will approach as the enjoyer in the matter.

विदूषक इति । 'यदि एवम्' इदंशो एव शकुन्तला तर्हि 'इदानीं 'रूपवतीनां' लक्ष्मीगौरीप्रभृतीनां 'प्रत्यादेशः' निराकारिजाता । सर्वा रूपवत्यः अनया निराकृताः । एका शकुन्तला एव रूपवती जगति, नान्या काचित् ।

राजंति । 'इदं' एतत्, 'मि मनसि वर्त्तते' । रूपवत्यो निराकृता इत्येवाहं मन्ये । यदा—'इदं' एतदपि वक्ष्यामाणं 'मि मनसि वर्त्तते' । अस्मिन् पक्षे वक्ष्यामाणत्वीकस्य चरणवयम् एतदाक्यस्य विषयः । अथवा 'मि च' ममापि इत्यादि ।

अनाघातमिति । अन्वयः—अनघं तद्रूपम् अनाघातं पुष्पम्, करकटैरलने किमल्यम्, अनाविज्ञं रजम् अनास्वादितरसं नवं मधु, अखण्डं पुष्पाणाञ्च फलमिव । विधिः इह कं भीकारं समुपस्थास्यति न जाने । व्याख्या—'अनघम्' अपापम् अदोषमित्यर्थः ["पापव्यसनयोरघम्" इत्यनेकार्थकोशः] 'तस्याः' शकुन्तलायाः 'रूपम्' अनाघातं अकृतगन्धीपभोगं 'पुष्पं' कसुमम् । करकटैः नखैः 'अलूनम्' अच्छिद्रं, मण्डनत्वेन अनुपभुक्तं 'किमल्यं' नवपल्लवम् । 'अनाविज्ञम्' अच्छिद्रं भूषणत्वेन अनुपभुक्तं रतं मणिः । 'अनास्वादितः अनुपभुक्तः' रसो माधुर्ये यस्य तत् 'नवं' नूतनं 'मधु' । किं वचना, 'अखण्डं' भक्षणार्थं कृतं यथा अविभक्तं 'पुष्पाणाञ्च' सुकतराशीनामेव 'फलमिव' मन्थे [इत्यात्प्रोक्ता । पूर्ववत् न पुष्पादित्वेन रूपणात् रूपकम्] । 'विधिः' विधाता 'इह' शकुन्तलाकपविषये 'कं' जनं 'भीगभाजं' समुपस्थास्यति ["एहि भीः, अत्र त्वं भीता" इति कस्य समीपवर्ती भविष्यति [उपसर्गवशात् सकर्म कत्वम् । उपेन व्यवधानात् "ममवप्रविभाः स्थः" इत्यतःनेपदस्य न] 'न जाने' । अन्वयः स यः अस्य रूपस्य भीता—इत्याकाङ्क्षतिशयाविष्करणम् ।

NOTES

1. प्रति + आ + दिश + घञ् भावे = प्रत्यादेशः supplanting. Or प्रत्यादिश्यते अनेन इति प्रति + आ + दिश + घञ् करणे = प्रत्यादेशः that with which supplanted, He means to say—All well-known beauties are now put to shade by शकुन्तला ।

2. (a) आ + घ्रा + क्त कर्मणि = आघ्रातम् smelt, न आघ्रातम् not smelt. Flower is enjoyed by smelling. Her beauty is a flower

unenjoyed. (b) लु + क्त कर्मणि—लुनम् plucked. न लुनम् not plucked. Tender twigs are enjoyed by plucking and wearing in the ears. Her beauty is a tender twig unenjoyed. (c) कटे रोहन्ति इति कर + रुह् + क कर्त्तरि = कररुहाः nails. आ + बाध् + क्त कर्मणि = आबाधम् pierced. अनाबाधम् not pierced. Gems are bored and strung into necklaces &c. This is enjoying of gems. Her beauty is gem unenjoyed. (d) आ + स्वाद् + शिच् + क्त कर्मणि = आस्वादितः tasted. तादृशौ रसो यस्याः whose flavour is tasted, न आस्वादितरसम् Honey is enjoyed by tasting. Her beauty is fresh honey unenjoyed.

2. (a) खण्ड is "part". "खण्डोऽस्ती शकले" इति विद्मः। अङ्गतः खण्डः यस्य अखण्डम् undivided uncut वह् —। फल is enjoyed (eaten after cutting it up). Her beauty is as if the very fruit of merits but it is yet unenjoyed. Others explain अखण्ड as सम्य complete. न खण्डम् अखण्डम् not part, i. e. whole. (b) अविद्यमानम् अव्यभिचिन् अनयम् faultless, (c) इह—In this matter, i. e. in तद्गुण her beauty. (d) ज्ञाने—ज्ञा + लट् ए। "अनुपसर्गात् ज्ञः" इति कर्त्तृभिर्भाष्ये क्रियाफलं आत्मनोपदेम्।

Reading—Both किसलय and किशलय are correct, but the former is Kalidasa's favourite. Comp. the यमक in "किसलयैः सल-हैरिव पाणिभिः"—Raghu. There is a pun in the word फल in the third line. फल means 'consequence' and also 'fruit'. The sense is—अनाज्ञातं पुष्यम् does not fall to the lot of one without luck. It is a पुष्यफल। Again कररुहालूनं किसलयम् is another पुष्य-फल। So too is अनाबाधं रत्नम् a third पुष्यफल। Yet a fourth पुष्य-फल is अनास्वादितरसं मधु। By enjoying the beauty of Sakuntala this fourfold पुष्यफल is enjoyed, But this is not all. Her beauty is as it were फल of all sorts of पुष्य। Whatever is enjoyable in the universe, is enjoyed by enjoying her beauty, Lucky indeed is the man whom विधि will invite to enjoy it.

4, The metre is शिखारिणौ (see यदालोके &c, Act I). We

have रूपक in the first two lines (see वातेरित &c. Act. I) and उत्तप्रेक्षा in the third (see कृष्णसारं Act I).

विदूषकः—तेन हि लङ्घ परिताम्यदू णं भवं । मा कस्मवि तवस्मिणो इङ्गुदीतैलचिकणसीस्सस्स इत्थे पडिस्सदि [तेन हि लङ्घु परिव्रायतामिनां भवान् । मा कस्यापि तपस्विनः इङ्गुदी- तैलचिकणशौर्षस्य हस्ते पतिष्यति] ।

VIDUSHAKA—Then you must rescue her quick. It must not be that she falls into the hands of some ascetic, with his head shining with Ingudi-oil.

राजा—परवती खलु तदभवती ! न च सन्निहितोऽत्र गुरुजनः ।

KING—But she has a master and her superior is not at hand here.

विदूषक इति । तेन हि यद्येवं तदा 'भवान् एनां' शकुन्तला 'लङ्घु' स्मटिति 'परिव्रायतां' रचतु । कुतोऽस्या भयमित्याह—'इङ्गुदीतैलेन चिकण' मसृण 'शौर्ष' मसृण यस्य तादृशस्य, अत्यन्तः शकुन्तलायाः अयोगाया इत्यर्थः, कस्यापि तपस्विनः 'हस्ते' मा 'पतिष्यति' तेन लङ्घा तदमोगा भविष्यति ["हस्ते पतनम्" इति लौकि- कोक्तिः] इति 'सा' मा भूत ॥ ["तैलचिकण" (त-, व्या-, स-) "तैलमिश्रचिकण" (रा-, वि-)] ।

राजिति । 'तदभवती' शकुन्तला 'परः' अन्यः अस्ति अस्याः प्रभुत्वेन इति 'परवती' प्रराचीना 'खलु' । 'गुरुजनः' येन सा परवती सः 'च अत्र' अस्मिन् तपोवने 'न सन्नि- हितः' न उपस्थितः । अतो लङ्घु परिव्राणं न सम्भवति ।

NOTES

1. तेन हि etc.—The last line of the king's speech raises before the jester the picture of an ascetic marrying Sakuntala. He thinks that would be a calamity, and urges the king, to rescue her from such a fate.* In "तैलमिश्रचिकण" मिश्र is superfluous.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

२. परवती &c.—The king points out that nothing can be done in a hurry. She is not her own master. Her father has to be approached, but he is away. Who knows that by the time the sage comes back, some ascetic will not woo and win her ; or that some one is not even now negotiating her marriage with the sage where he is now. Indeed this is the problem in the solution of which the king wants the help of the jester (विद्यान् न भवता सहाय्यं भवितव्यम्—Ante).

विदूषकः—अथ भवन्तम् अन्तरेण कीदृशो मे दिष्टिराशौ
[अथ भवन्तम् अन्तरेण कीदृशः अस्या दृष्टिरागः] ।

VIDUSHAKA—Well, what was the expression of her eyes towards your honour ?

राजा—निमर्गादेव अप्रगल्भस्तपस्विकन्याजनः । तथापि तु—
अभिमुखे मयि संवृतमौचितं हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम् ।

विनयवारितवृत्तिरतस्तया न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥११॥

KING—A hermit's daughter is indeed naturally un-obtrusive. Yet she gazed at me, but I facing her the glance was withdrawn, she smiled but as if the smile arose from some other cause. Hence her love, with its course stopped by decorum, was neither revealed nor concealed.

विदूषेति । 'अथ' पक्षान्तरे' गुरुजनस्य असन्निधानपक्षे पृच्छामि 'भवन्तमन्तरेण' भवन्तं प्रति ['अन्तरान्तरेणयुक्ते' इति द्वितीया] अस्या शकुन्तलायाः 'दृष्टिरागः' ज्ञेयप्रतीतिः 'कीदृशः' ['अथ' (त- न्या- म-)—'अत' (रा- वि-) ॥ 'भवन्त- मन्तरेण' (रा- वि- म-) 'तवीपरि' (त- न्या-)] ॥

राजेति । 'तपस्विकन्यारूपो जनः निमर्गात्' प्रकृत्या [द्विती पक्षमौ] 'एव अप्रगल्भः' अप्रीदृग्दृग्भावः । 'तथापि तु' अप्रगल्भत्वेऽपि ।

अभौति । अन्वयः—मयि अभिमुखे स'वृतं तथा इजितम् । अन्यनिमित्तकृतोदयं तथा हसितम् । अतो मदनो विनयवारितवृत्तिः न विवृतः न च संवृतः । व्याख्या—मयि

अभिमुखे' तस्यां दत्तनेवे' सति' संज्ञतं' परावर्तितं यथा तथा 'तथा' शकुन्तलया 'प्रचितं'
 दृष्टम् [भावे क्तः] । 'अन्याभ्यात्' मद्भिन्नात्' निमित्तात् कारणात् 'उदयः' आधिर्भावी
 यस्य हासस्य, तत् यथा तथा तथा 'हसितं' हासः कृतः [भावे क्तः] । 'अतः मदनः'
 कन्दर्पः 'विनयेन' सुशिक्षया 'वारिता' निरुद्धा 'वृत्तिः' प्रसरो यस्य तथाविधः सन् 'न
 विवृतः' प्रकाशितः 'न च संवृतः' गोपितः । 'मयि ईक्षितं' मत्समर्थं हसितञ्च तेन मनो
 सा अनुरक्ता । किन्तु ईक्षणं स हृतं हासय निमित्तान्तरात् इति तु उदासीनेति
 प्रतीयते । एवं सती न जानी "कौटुम्भीऽस्मा दृष्टिरागः" इति भावः । ["इक्षितम्"
 (तः, वि-, न्या-, म-)—"ईक्षणम्" (रा-) ॥ "कृतोदयम्"—(रा-, वि-, म-)
 "कथोदयम्" (तः, न्या-)] ॥

NOTES

1. अथ—An अव्यय । Suggests an alternative (विकल्प) ।
 'अथासौ संशये स्नातानधिकारं च सङ्गच्छे । विकल्पानन्तरारम्भप्रत्यकार्त्तं हासमुच्ये ॥'
 इति मैट्रिनी । First, tell me if she likes you or not. If you are
 liked (विकल्प), a solution is possible, even though the father
 be absent. (b) अन्तरेण—Towards, with reference to. An अव्यय ।
 Compare—"देवी वसुमतीमन्तरेण सहदुपालम्बनं गतोऽस्मि"—Act. V (c)
 दृष्टिरागः—रञ्जते अनेन इति रञ्ज् + घञ् करणे = रागः colour, i.e. expres-
 sion, पश्यत्यनया इति दृश् + क्तिन् करणे = दृष्टिः । तस्या रागः the expres-
 sion of her eyes. (d) With the reading अत for अथ, take अत
 as द्वितीयार्थे बल । अतभवत्तन् towards your honour.

2. (a) निस्सर्गात्—नितरां सृज्यते इति नि + नृज् + घञ् कर्मणि = निस्सर्गं
 nature. तस्मात् । (b) प्रगल्भते इति प्र + गल्भ् + अच् कर्त्तरि = प्रगल्भः
 forward, outspoken न प्रगल्भः ।

8. (a) 'अभिगतं' सुखमस्य अभिमुखः, बहु— । तस्मिन् । मयि = भावे
 उभे । (b) अन्यत् निमित्तम् some other cause. कर्मधा— । तेन कृतः ।
 इतन् । तादृश उदयो यस्य, तत् यथा तथा । (c) विनयः.....वि + नी
 + अच् भावे = विनयः discipline. इ + णिच् + क्त कर्मणि = वारिता checked.
 विनयेन वारिता checked by decorum. तादृशी वृत्तिर्यस्या । (b) The
 sense is—I may say she betrayed love, because she glanced
 at me. But then she withdrew the glance when I faced her

which is not encouraging. Again, her smile may raise hopes, but fortunately it did not refer to anything of mine. So I can say neither that she loves me, not that she does not. The metre is दुःखिलम्बितम् ।

विदूषकः—ण क्व दिष्टमेतस्म तुह अङ्गं आरोहति [न खलु दृष्टमात्रस्य तव अङ्गम् आरोहति] ।

VIDUSHAKA—Indeed she cannot sit on your lap, just as you are seen. [Or—She does not sit on your lap just as you are seen ?]

राजा—मिथः प्रस्थाने पुनः शालीनतयापि कामम् आविष्कृतो भावस्तत्तभवत्या । तथाहि—

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे

तन्वौ स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।

आसीद्विवृतवदना च विमोचयन्ती

शाखासु वल्कमसक्तमपि द्रूमाणाम् ॥१२॥

KING—But when parting from each other, emotion was clearly betrayed by her ladyship even through bashfulness. Thus, having gone only a few steps the slim one stopped without occasion saying her foot was pricked by a Kusa shoot and stood with her face, turned back releasing her bark garment though not caught in the branches of trees.

विदूषेति । प्रथमदर्शने एतदेव पठ्यामः । दृष्टः एव इति दृष्टमात्रम् [दिव्य-समाप्ति — मयूरव्यसकादिः] तदा, दृष्टमेव 'तव' न तु सम्यक्, सुभाषितस्य 'न खलु अङ्गमारोहति' यद्वा—परिहासोक्तमेतत् । दृष्टमात्रमस्य तव 'अङ्गं' न खलु 'आरोहति' ? इति काकुः । दर्शनमात्रमेव अङ्गमारोहतु इतीव ते अभिभावः प्रतिभाति ।

राजेति । 'मिथः' अन्वये 'प्रस्थाने पुनः समकाले तु [पुनर् इति भेदे] 'तवभवत्या' शकुन्तलया 'शालीनतयापि' लज्जया अपि लज्जा तथा यम् कृतं नैवपि, 'कामम्' अन्वये 'भावः' अनुरागः 'आविष्कृतः' स्फूर्तीकृतः । 'तथाहि'—

इमेति । अन्वयः—तन्वी कतिचिदेव पदानि गत्वा अकारणं दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षतः
इति स्थिता, द्रुमाणां शाखासु असक्तमपि बल्ललं विमोचयन्ती विद्वत्तवदना च आसीत् ।
व्याख्या—‘तन्वी’ कुशङ्गी शकुन्तला ‘कतिचिदेव’ न तु बहूनि ‘पदानि गत्वा अकारणं’
अनवसरे [“काण्ड्यावसरे बाणे” इति धरणिः] निर्वयैव इत्यर्थः ‘दर्भस्य’ कुशस्य
‘अङ्कुरेण’ मृच्या ‘चरणः क्षतः’ पादौ विद्धः ‘इति’ एवमुक्ता ‘स्थिता’ निश्चला आसीत् ।
‘द्रुमाणां’ वृक्षाणां ‘शाखासु असक्तमपि’ अपरिलयमपि ‘बल्ललं’ लग्नमिव विमोचयन्ती
शाखासुक्तं कुर्वन्ती सती विद्वत् पराङ्मुखं मदभिमुखमिति यावत् वदन् ‘सुखं’
यस्या तथाविधा च आसीत् जाता ॥ भूयोऽपि मां द्रष्टुमिच्छन्ती नञ्जया सखीभ्यां
स्वच्छामनावेद्य यत् व्याजमाचरितवती तेनापि च भाव आविष्कृत इति भावः ॥

NOTES

1. (a) दृष्टमावस्—“मात्रं कार्त्तस्त्रीऽवधारणे” इत्यमरः । Hence अव-
धारणे । दृष्टमावस् is then neuter by the rule “परवङ्गिङ्ग इत्वतन्-
पुरुषयोः” । But कालिदास has elsewhere विद्वत्मात्र in the sense विद्ध
एव in the masculine. We avoid मात्रच् स्तार्थे because “बल्लन्नात्
स्तार्थे—” restricts it to words ending in वत् only, such as यावत्,
तावत् &c. (b) खलु—Implies अवधारण or प्रश्न । If अवधारण, explain—
No woman sits on the lap of one who is but seen only once.
If प्रश्न then the remark is sarcastic—Oh ! She does not sit on
your lap as soon as you are seen ! Is that makes you doubt
her love ?

2. निधः &c.—(a) Here the king refers to more positive
indications of love. (b) पुनः—Shows the difference (भेद) ।
The previous indications were vague, but (पुनः) these are
more decisive. (c) शालीनतया—शालाप्रवेशनम् अर्हति इति शालाप्रवेशन +
खञ् = शाला + खञ् = शालीनम् in the neuter. The उत्तरपद (प्रवेशन)
disappears by निपातन in the rule “शालीनकौपीनं अष्टहाकार्ययोः”—
शालीन and कौपीन are irregularly obtained in the sense अष्ट and
अकार्य respectively. “अष्टः अग्रगल्भः (shy) ... खञ् प्रत्यय उत्तरपदलोपश्च-
निपातन” — Vrittikara. Hence literally, शालीन means one who
deserves to keep inside his room, i.e. one who does not know

the ways of the world—Bashful. तस्यभावः शालीनता । We take it in the neuter, because if we derive first शालीनः in the feminine we shall not have वदभाव with तत्प्रत्यय । (d) अपि—गर्हायाम् । The force is—Through bashfulness she could not disclose her wish to her friends. The ruse she adopted was through bashfulness. Even thus she betrayed herself.

3. (a) अकाशे—न काशः अकाशः no occasion. तस्मिन् । (b) स्थिता—स्था+क्त कर्त्तरि stopped. (c) कति—किम्+इति । चित् is an अव्यय having here the sense of अपि । कतिचित्=कति अपि, i.e. an indefinite few. (d) The metre is वसन्ततिलका ।

विदूषकः—तेन हि गह्वीतपाय्यो होहि । किदं तु ए
उववणं तपोवनः त्वि पेक्खामि [तेन गह्वीतपाय्यो भव ।
कृतं त्वया उपवनं तपोवनमिति प्रेक्षे] ।

VIDUSHAKA—Well then be provided with provender. I see then the penance-grove has been turned by you into a pleasure grove.

राजा—सखे, तपस्विभिः कैश्चित् परिज्ञातोऽस्मि । चिन्तय
तावत् केनापदेशेन पुनराश्रमपदं गच्छामः ।

KING—Friend, I have been recognised by some of the ascetics ; think then with what pretext I may again visit the hermitage.

विदूषकः—को अवरो अवदेशो तुम्हाणं राज्ञाणं [कः अपरः
अपदेशो युष्माकं राज्ञाम्] । नीवारच्छट्ठभागं अम्हाणं उवहरन्तु
त्ति [नीवारषट्ठभागम् अस्माकम् उपहरन्तु इति] ।

VIDUSHAKA—What other pretext for you, kings ? Be it this 'Let the anchorites bring our sixth part of the wild grains.'

विदूषेति । तेन हि यद्येवं तर्हि गह्वीतं सञ्चितं पाय्यं गन्तुः पथि साधु वस्तु
येन तादृशो भव । शकुन्तलारूपात् लब्धात् त्वया न निवर्तितव्यं किन्तु तत्प्रति-

नन्त्यमीव । तत् पयि वस्ते नयीमां पायियं गृह्णाण । आश्रमं वाहि इत्यर्थः । तया तपोवनम् उपवनं प्रमोदवनं कृतम् इति अहं प्रेक्षे । यतान्वै सपत्नीयते तया तु तत्र चितं प्रेम अहो निपुणता ते इव्यभिप्रायः ।

राजेति । परिज्ञातः राजाहमिति विदितः । 'चिन्तय तावत्' विचिन्ता ब्रूहि केन अपदेशेन व्याजेन पुनः भूयोऽपि आश्रमपदं गच्छामः । पूर्व वैखानसेन निमन्त्रितोऽहं गतः अधुना पुनः केन यासि इति प्रश्नः । ["पुनराश्रमपदं गच्छामः" (त, न्या-स-) "सकृदपि आश्रमे वसामः" (रा-, वि-)] ॥

बिदूषेति । राज्ञां युष्माकम् अपरः अन्यः कः अपदेशः व्याजः । 'अस्माकं' राज्ञां प्राप्य निवारसा पक्षभागम् उपहरन्तु सत्सकाशमानयन्तु तापसा इति कृत्वा विशत् भवान् ।

NOTES

1. (a) गृहीतपायियः—पयि साधु इति पयिन् + दञ् = पायियम् provender, stores for the journey. Collect stores for the journey. This is the solution of the king's problem. "The sage is away, That does not matter. She loves you. Go then to the hermitage, stay there for sometime [गृहीतपायेयो भव] until she becomes yours by the गान्धर्व form of marriage which does not require consent of the parents."

2. (a) The king likes the idea. The difficulty is to find some pretext to go there a second time. (b) तावत्—अवधारणे । Emphasises चिन्तय । (c) अपदिशानि वञ्चति अनेन इति अप + दिश + वञ् करणे = अपदेशः a pretext. तेन । ततोऽपि करणे । (d) आश्रमपदम्—आश्रम्यति आश्रमन् इति आ + श्रम + वञ् अधिकरणे आश्रमः hermitage, तस्य पदम् the site of the hermitage. [e] This is the difficulty. An ordinary individual may come in and go out unnoticed. The case of kings is different. They know me here. If I go I must have some excuse to explain my visit.

3. (a) नीवार etc.—नितरां त्रिषन्ति इति नि + इ + वञ् कर्मणि = नीवाराः wild grains, नि is lengthened by the rule,—"उपसर्गेण वलि अमनुष्या

बहुलम्”—The final of an उपसर्ग is irregularly lengthened when वञ् follows and the compound does not refer to a human being.

राजा—मूर्ख, अन्यमेव भागधेयमेते तपस्विनो निर्वपन्ति यो
रत्नराशौनपि विहाय अभिनन्द्यते । पश्य—

यदुत्तिष्ठति वर्णभ्यो नृपाणां क्षयि तद्धनम् ।

तपःषड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥१३॥

KING—Fool, quite a different king of rent these ascetics pay which is prized foregoing even heaps of jewels. Behold—Of kings the wealth which arises from the castes is perishable. The foresters give us the sixth part of their penance which is indeed imperishable.

नेपथ्ये—हन्त सिद्धार्थो स्वः ।

(In the Tiring room)—Ha ! We have gained our object.

राजैति । भाग एव इति 'भागधेयः' [स्वार्थे धेवप्रत्ययः] । एते तपस्विनः अन्यमिव प्राकृतैर्देयात् भिन्नमिव भागधेयं करम् [भागधेयः करो वलिः] इत्यमरः । निर्वपन्ति ददाति यो भागधेयः (उत्तरवाक्यस्थितत्वादव यच्छब्दस्तच्छब्दीपादान् नापेक्षते) रत्नानां मणोनां राशौन अपि समूहान् अपि विहाय परित्यज्य अभिनन्द्यते बहुमन्यते । कुतोऽयमुत्कर्ष इति चेत् 'पश्य'—

यदिति । अन्यः—नृपाणां वर्णभ्यो यत् धनम् उत्तिष्ठति तत् क्षयि । आरण्यका नः अक्षय्यं हि तपःषड्भागं ददति । व्याख्या—नृपाणां राज्ञां वर्णभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः यत् धनं कररूपं वित्तम् उत्तिष्ठति आदीयते (उदोऽनुर्द्धकमपि) इत्यव ईहा-यच्छात् अव च ईहाया अभावात् नात्मनेपदम्) तत् क्षयि विनाशि । आरण्यकाः तपस्विनः नः अस्माभ्यम् अक्षय्यं हि चेतुसशक्यमेव ["चय्यजयौ शकार्ये" निपात्यते] तपसः षट् षष्ठो भागः तपःषड्भागः [अथ षट् शब्दस्य षडार्थत्वात् न संस्मृतत्वं, "इतिविषये संख्याशब्दस्य क्वचित् पुरणार्थलक्षितम्" इति नियमात् । तेन "दिक् सखेयं संशयात्" इति नियमो न प्रवर्तते । ततः समासः] तं ददति [ददाति षट् अभि] । [तद्धनम्] (त-, न्या-)—तत् फलम् (रा-, वि-, म-) ।

नेपथी इति—हन्तुं हर्षं । सिद्धः सम्पन्नः अर्थः प्रयोजनं ययोः तथाविधौ
स्वः भवावः । राजदर्शनायं चलितां सुगयां गतौ न वा इति सन्दिहानो न यातः
इति श्रुत्वा हृष्टो तापमौ एवम् ऊचतुः ।*

NOTES

1. निर्वपन्ति—निर् + वप + लट्, अन्ति give [वपति—ते, उवाप—ऊपे
वपामि—ते, अवाप्नोति] ।

2. (a) उत्तिष्ठति—Accrues उत्पद्यते । उद + स्वा takes आत्मनेपद
when it does not mean to 'get up', the rule being—उदीरुर्द्धक-
संज्ञः । Here 'to get up' is not the meaning yet we do not get
आत्मनेपद ; because, for the आत्मनेपद, the Varttika "ईहायामिति
बलव्यम्" requires the meaning to be 'to make an effort.' (b) वर्णस्यः
—From the four वृद्धिन् class as distinguished from the forester
(चारणाक) । अपदानं पञ्चमी । (c) चयि—चोद्यते इति चि + इति ताच्छौल्ये
कर्त्तरि । (d) तपःषड् &c.—षट् here means षष्ठ, the sixth by the
maxim "संख्याशब्दस्य" etc, see Tika, Hence it is not a संख्या and
the rule "दिक् संख्ये गन्धायाम्" does not apply. Thus षट् भागः
षड्भागः कर्मधा । तपसः षड्भागः तम् । [e] अचयाम् चेतुश्चकाम् इति
चि + यत् कर्मणि ल्याम् by निपातन in the rule "चयजयौ शकारार्थे" । The
usual form is चैयम् in the sense चेतुसहम् । [f] चारणाकाः—अरण्ये
भवा इति अरण्या + गुञ् by the rule "अरण्यान्गुण्ये" । Nom to ददति ।

3. Remark—उत्तिष्ठति is usually used with reference to in-
come as in यामात् शतमुत्तिष्ठति । It is customary to speak of income
as धनम् not as फलम् । Hence, prefer the reading धनम् to फलम् ।

राजा (कर्णं दत्वा)—अये घोरप्रशान्तस्वरैस्तपस्त्रिभिर्भवि-
तव्यम् ।

KING—Ha ! By their deep and calm voice they are
bound to be ascetics.

(प्रविश्य) दौवारिकः—जेदु जेदु भद्रा । एदे दुवे इसि-

कुमारौ पङ्क्तिहारभूमिं उवद्विदा [जयतु जयतु भर्ता । एतौ
दौ ऋषिकुमारकौ प्रतिहारभूमिम् उपस्थितौ] ।

(Entering) WARDER—Be victorious, Sire, be victorious.
(Or—Prosper, let Sire prosper). Here, two hermit youths
have approached the ground at the door.

राजा—तेन हि अविलम्बितं प्रवेशय तौ ।

KING—Then let them enter without delay.

दोवारिकः—एषो पवेसेमि [एष प्रवेशयामि] (निष्क्रम्य
ऋषिकुमारकाभ्यां सह प्रविश्य) इदो इदो भवन्तौ [इत इतौ
भवन्तौ] ।

WARDER—Here, I am letting them in, (Going out and
reentering with the hermit youths) This way, Sire, this way

राजीति । ('कर्णं दत्त्वा' श्रुत्वा, 'आह' 'धोरा' गम्भीराः 'प्रशान्ताः' स्थिराश्च य
स्वराः कण्ठध्वनयः तैः उपलब्धतैः ["इत्यभूत्तल्लक्षणे" इति तृतीया] तपस्विभिर्भावित-
व्यम् । यथा धोराः प्रशान्ताश्च कण्ठस्वराः श्रुयन्ते, तथा मन्त्रं तापसा आगता इति भावः ।
जयन्ति । 'ऋषि' चाम् कुमारकौ चेति ऋषिकुमारकौ तापसयुवाना 'प्रतिहारस्य'
हारस्य 'भूमिं' देशम् 'उपस्थितौ' प्रादौ ।

तेनेति । 'तेन हि' ततः 'तौ' 'अविलम्बितं' भङ्गात् यथा तथा 'प्रवेशय' । इत
इति । 'भवन्तौ इत इतः' अर्थां दिशं उपसर्पन्तम् अत राजा 'आह' ।

NOTES

1. धोर &c —धीर is deep. Compare "प्रमथ्यमानाकंठधीरनादितौम्" ।
धीरप्रशान्तस्वरैस्तपस्वी is like जटामिक्षापः । Such voice, like matted
locks, indicates तपस्वी । Hence इत्यभूत्तल्लक्षणे तृतीया ।

2. प्रतिहार &c.—प्रतिजयन्ते राजसकाशं नीयन्ते जना अस्मात् इति प्रति +
ह + घञ् अपादाने = प्रतिहारः the gate तस्य भूमिः ।

3. अविलम्बितम्—विलम्बितं विलम्बः । भावे क्तः । 'अविद्यमानं' विलम्बितं यस्मिन्
कर्मणि तत् यथा तथा । बहु— ।

4. एषः—Implies instant execution.

(उभौ राजानं विलोकयतः) । प्रथमः—अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः । अथवा उपपन्नमेतदस्मिन् ऋषिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः—

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये
रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्चिनोति ।

अस्यापि द्यां स्पृशति वशिन्धारणद्वन्द्वगीतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥१४॥

(The two look at the king) FIRST HERMIT—Oh ! The attractiveness of his person though resplendent ! Or, this is befitting in this one that does not differ much from the sages. (Do you ask) how ? By him too residence is taken up in an Asrama which is open to all for enjoyment. He too gleans penance every day through his engagement in protection. Perfect control of self and surroundings as he has, his too the holy appellation Muni—only preceded by the word Rajan—sung by a couple of bards, constantly reaches the heavens.

उभौ इति । 'अहो' आश्चर्यं अव्ययम् । 'दीप्तिमतोऽपि' तेजसा भासुरस्यापि अस्य 'वपुषः' विश्वसनीयता विश्वासयोग्यता । अत्र भासुरस्य वपुः विश्वासमुत्पादयति भयं नैव जनयति इत्यर्थः । 'अथवा' नैतदाश्चर्यम् । 'उपपन्न' वृत्तमेव 'एतदस्मिन् ऋषिभ्यः' कल्पादिभ्यः [अन्त्याश्रमप्रशस्त्ययोगात् पञ्चमौ] 'नातिभिन्ने' अनतिभिन्ने ऋषि-
कृत्यं [निर्यतेन मन्त्रेण 'सुपसृपा' इति समासः] 'राजनि' दृश्यन्ते । ["एतदस्मिन्" (त-, न्, म-—"एतत्" (रा-, वि-) ॥ "ऋषिभ्यो नातिभिन्ने" (रा-, वि-)—"ऋषिकृत्यं" (त-, न्, म-) ॥

अर्धेति । अव्ययः—अमुनापि सर्वभोग्ये आश्रमे वसतिः अध्याक्रान्ता । रक्षा-
योगात् अयमपि प्रत्यहं तपः सञ्चिनोति । वशिन्ः अस्यापि केवलं राजपूर्वः पुण्यः मुनि-
रिति शब्दः धारणद्वन्द्वगीतः मुहुः द्यां स्पृशति । व्याख्या—'अमुना' राजा 'अपि' ऋषिणा
इव 'सर्वभोग्ये' व्यवहृत्य व्ये 'आश्रमे' गृहस्थाश्रमे, ऋषिपदे तपोवने, 'वसतिः' वसति

यदहम् ["वसन्ती राविर्विश्वमनोः" इत्यमरः] 'अध्याप्तान्ता' अधिकृता । 'रक्षायां' प्रजा-
पालने 'योगात्' व्यापारान् 'अयमपि' ऋषिरिव प्रत्यङ् तपः सुकृतं 'सञ्चिनोति' अञ्जयति
'वशिन्' लोकेशस्य आत्मेशस्य च 'अस्यापि' ऋषिरिव 'किवलं राजन्' इति शब्दः 'पूर्वो'
यस्मात् तादृशः 'गुण्यः' पवित्रः 'सुनिरिति शब्दः' आख्या 'वारणयोः' वैतालिकयोः, देव-
गायनयोर्वा 'दन्ते' युष्मेन 'गीतः' सन् 'सुप्तः' वारं वारं 'द्यां' स्वर्गं स्पृशति' अधि-
रोहति । ऋषिरिवायमात्रमवाप्नोति तपश्चरन्मालः भेदस्तु अयं राजपूर्वको ऋषिः
राजापि इत्येतावदेव । अतोऽहं वशामि 'ऋषिभ्यो नातिभिन्ने राजानि' इति ।

NOTES

1. (a) उपपन्नम् &c.—Sages are of august appearance ; yet they can be approached with confidence. The king does not differ much from a sage. Hence, like that of sages his appearance too is confidence-creating though august. The next sloka explains how he does not differ much from a ऋषि ।*

2. (a) अध्याप्तान्ता &c.—This is the first point of resemblance with a sage, viz. the king has an आश्रम which is the resort of all. (b) रक्षायोगान् &c.—Sages practice तपस् । So does this king by his self-sacrifice in offering protection to his subject. (c) He too is वशिन् like a sage. The sage is वशिन् because he is जितेन्द्रियः । This king is doubly वशिन् because he is जितेन्द्रिय and also holds kingdoms under subjugation. "वशः परवशे विभु" इति कौषः । He is therefore entitled to be called a सुनि like the sages for, "दुःखेऽवगृह्णाप्रमत्ताः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते" । (d) With these three points of agreement and only one difference ('केवलं' राजपूर्वः) he is truly ऋषिभ्यो नातिभिन्नः । (e) हन्—हि is duplicated and by निपातन becomes हन् । 'पूर्वपदस्य च अध्यागे निपात्यते । उत्तरपदस्य च अलम्"—Bhashya. Neuter by usage कौरवं श्रीकात् "अत्यन्तसङ्घचरितं लोकविज्ञातं हन्मिषुपसंख्यानम्" । Bards always (अत्यन्त) appear two together सङ्घचरित before kings. Hence they are अत्यन्तसङ्घचरित । Also they are लोकविज्ञात ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

द्वितीयः—गोतम, अयं स बलभित्मसो दुष्यन्तः ?

SECOND H.—Gautama, is this Dushyanta, the friend of Balabhit Indra ?

प्रथमः—अथ किम् ?

FIRST H.—Who else (Yes).

द्वितीयः—तेन हि,

नैतच्चित्रं यदयमुर्धधिश्यामसौमां धरिन्नोम्

एकः कृतस्त्रां नगरपरिघप्रांशुवाहुर्भु नक्ति ।

आशंसन्ति समितिषु सुरा वज्रवैरा हि दैत्यैर-

अस्याधिजो धनुषि विजयं पौरुहते च वज्रे ॥१५॥

SECOND H.—Well, then it is no wonder that this person with arms long like the bar of the city-gate, alone guards the entire earth that has the ocean for its blue boundary, and that the gods, having rooted enmity with the demons expect victory in battles from his strung-bow as much as from the thunder-bolt of puruhata Indra. (Or—from his strung bow notwithstanding that there is the thunder-bolt of Puruhuta).

गौतमात् । हि 'गोतम' किम् अयं सः प्रांसुहः 'वतभिदः' इन्द्रस्य 'सखा' ['राजादः-स' खल्वदृष्टम्] इति दृष्टम् । दुष्यन्तः इति काकः ।

अथेति । अथ किम् इति स्त्रीकारोक्तिः । स एव इत्यर्थः ।

नैतत् । अन्वयः—तेन हि नगरपरिघप्रांशुवाहः अयमेकः उर्धधिश्यामसौमां कृतस्त्रां धरिन्नो भुनक्ति, दैत्याः वज्रवैराः हि सुराः समितिषु अस्य अधिजधनुषि पौरुहते वज्रे च विजयमाशंसन्ति, [इति] यत् एतत् न चित्रम् । यद्वा—सुरा समितिषु पौरुहते वज्रे [इति] अस्य अधिज्य धनुषि विजयमाशंसन्ति च [इति] यत् एतत् न चित्रम् । व्याख्या—'तेन हि' यदि साक्षादिव पिताको अयमेव दुष्यन्तः तदा 'नगर-परिघः' पुराणेना इव 'प्रांसु' इदृशीर्षा वाह भुजौ यस्य सः [अथ विशेषवहारेण हेतु-व्यासः] 'अयम् एकः एकलः' 'उर्धधिः' सागर एव 'श्यामा' नीला 'सौमा' यस्य ताम्

[“डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्” इति डाप् । उपसर्जनञ्जः । ततटाप्] ‘कृत्या’
समयां ‘धरित्रीं’ भुवं ‘भुनक्ति’ पालयति, ‘दैवैः’ असुरैः सह ‘वज्रं’ कृद् ‘वैरं’ विरोधः
येषां तथाविधा ‘हि सुराः’ देवाः । यतो वज्रवैरासत इत्यर्थः । [हि तृतीं च] ‘समि-
तिषु’ युद्धेषु दानवयुद्धेषु ‘अस्य’ दुष्यन्तस्य ‘अधिज्ये’ दत्तगुणे ‘धनुषि’ पुरुषतस्य इन्द्रस्य
इदं ‘पौरुषतम्’ ऐन्द्रम् । तस्मिन् ‘वज्रे’ च विजयम् ‘अरिपराभवम्’ ‘आशंसन्ते’
सम्भावयन्ति विजयाशंसां स्थापयन्ति इत्यर्थः इति ‘यत् एतत् न चिद’ न आश्चर्यम् ।
यदा—‘सुराः समितिषु पौरुषते वज्रे सति वज्रमनादृत्य [“षष्ठी चानादरे” इति अना-
दरे भावलक्षणे सप्तमी] ‘अस्य अधिज्ये धनुषि विजयमाशंसन्ते च’ [अथ भुनक्ति सुरा
‘आशंसन्ते’ च इति समुच्चये चकारः] इत्यादि प्राग्वत् ॥ सति एवविधे देशोत्कर्षे
सर्वमेतत् सम्भवति इति भावः । [“समितिषु सुराः” [त-, न्या-, वि-, म-] — “सर-
युवतयः” [रा] ॥ ‘वज्रवैरा’ [रा-, वि-] “सक्रवैराः (त-, न्या-, म-)] ॥

NOTES

1. वलमिन् &c.—‘वलं’ तदास्यासुरं भिनत्ति दारयति वज्रेण तं निहन्ति इति
वल + भिद् + क्तिप् = वलमिन्; the slayer of वल । A proper name of
Indra.

2. अथ किम् — This is a compound अव्यय indicating assent
अनुपगमः ।

3. (a) उदधि &c.—By the rule “उदकस्योदः संशायाम्,” उदक
becomes उद when leading in a compound which is a संश ।
Hence उदकानि धीयन्ते अस्मिन् इति उदक + धा + कि अधिकरणे संशायाम् =
उदधिः the sea. सीमन् + डाप् स्त्रियाम् = सीमा boundary. श्यामा सीमा
श्यामसीमा blue boundary. कर्मधा— । उदधिः, श्यामसीमा वस्त्राः ताम् । (b)
धरित्रीम्—धरति इति धृ + इव कर्तरि + ङीष् स्त्रियाम् (गौरादि) the earth.
(c) नगर &c.—परिहन्वते अनेन इति परि + हन + अप् करणे = परिघः the
bar of city gates. “परिघोऽस्त्रौ योगमर्दे परिघातेऽंगलिऽपि च” इति श्रमः । हन
becomes घ by the rule “परौ घः,” नगरस्य परिघः । स इव प्रांय long
and stont like the bar of the city-gate. उपमानकर्मधा । तादृशीं वाङ्म-
यसा । This gives the reason why it is not strange that this
person lords it over the whole earth, and is invited to succour
the gods. With such powerful arms all this is expected of

him. (d) मुनक्ति—guards. “मुजोऽनवने”—मुज will have आत्मनेपद except when meaning to guard ‘to protect’ (अवन) । Here the meaning is ‘to guard’ hence मुनक्ति not मुञ्क्ते ! Compare “उमुजे इयिवीपालः पृथिवीमेव कैवलाम्” in the sense ‘to enjoy’. (e) आशंसन्ते—They expect. In this sense शंस is always preceded by आ and is आत्मनेपदी । “आशंसता वाण्यति वषाङ्” has शव् with a different root आ+शंस, which means to tell and is परस्मैपदी । (f) सन्तिष्ठ—सन्धिष्ठ धन्ति आसु इति सन् + इ + क्तिन् अधिकरणे = सन्तिष्ठ; battles.

4. Reading—I have constructed the sloka differently from the commentators. According to the usual construction, the second half gives the reason for the first half. It is no wonder that his person &c. because the gods expect &c. But then what purpose is to be served by तेन हि ? In fact तेन हि makes what has gone before the reason for what follows. Thus if this (अयम्) be the man, then indeed (तेन हि) it is no wonder &c. Evidently the super-human physical development of the king has deeply impressed the speaker, and in wonder, he exclaims—O ! What arms ! Everything is possible in the happy possessor of these. I have offered two constructions in place of the usual one—See Tika. The second seems better. It makes the king’s bow superior to even Indra’s thunderbolt. With धनुषि विजयमाशंसन्ते, compare ‘निदधे विजयासंसां चापे सीताञ्च लज्जते’—Raghu.

5. Reading. [a] सन्तिष्ठ सुराः seems better than सुरयुवतयः because it is more natural to speak of the males of one country सुराः as in enmity with the males दैत्यैः of another country—सुराः दैत्यैश्च वैराः is perfectly natural. सुरयुवतयो दैत्यस्त्रीभिश्च वैराः may be tolerated some how, but सुरयुवतयो दैत्यैश्च वैराः is as absurd as सुरा दैत्यस्त्रीभिश्च वैराः । वैराचरण is not a famine characteristic at all.*

[b] सन्तुष्टैराः gives the same meaning, but seems to sin against

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

the style. 'आशंसन्ति' समितिषु सुराः सक्तशेरा makes the alliteration with the sibilants a little overdone, and spoil the वैदर्भीरिति which prevails in the sloka.

उभौ (उपगम्य)—विजयस्व राजन् ।

BOTH H. (Having approached)—Be thou victorious, O king.

राजा (आसनात् उत्थाय)—अभिवाद्ये भवन्तौ ।

KING—(Rising from his seat)—I salute both of you.

उभौ—स्वस्ति भवते । (फलानि उपहरतः) ।

BOTH H.—Blessing to thee (They offer fruits).

राजा (सप्रणामं परिगृह्य)—आज्ञामिच्छामि ।

KING (Receiving with a bow)—I solicit commands.

उभाविनि । 'उप' समीपे गत्वा 'उपगम्य' । विजयस्वेति ["विपराभां जेः" इत्याख्यनेपदम्] । अमीति । 'भवन्तो अभिवादये' नमामि ।

स्वस्तीति । भवते स्वस्ति सङ्कलं भवतु ["नमः स्वस्ति—" इति चतुर्थी] ।

फलति । रिक्तहस्तेन राजदण्डं न निषिद्धम् इति फलानि गृहीत्वा आगतौ तौ तानि राज्ञे 'उपहरतः' प्रयच्छतः ।

राजेति । ['प्रणामेन' प्रणम्या सङ्ग 'परिगृह्य' फलानि स्वीकृत्य आह] ॥

आज्ञामिति । 'आज्ञा' निदेशं श्रोतुम् 'इच्छामि' इति कृत्वा भवन्तौ तोषयामि वृत्तम् ["आज्ञामिच्छामि" [दि., म.]—"आज्ञापयितुमिच्छामि" [रा.]] ॥

NOTES

1. विजयस्व—No enemy is referred to. It is better taken as 'अकर्मक' in the sense—'Do you prosper'.

2. अभिवाद्ये—The merit accruing from salutation goes to the agent. Hence "णिचय" इति कर्त्तृभिप्राये क्रियाफलं आत्मनेपदम् ।

3. फलानि उपहरतः—Kings have to be approached with some sort of present. "रिक्तहस्तेन तोषयाद्राजानं देवतां गुरुम्" । Compare—

* Adopted by Prof Gajendragadkar

“हेयङ्गवीनसादाय घोषद्वहानुपस्थितान्”—Raghu. “सीपायनोपस्थितलोकपालम्”—Bhatti, &c.

4. चाज्ञापयितुमिच्छामि for आज्ञामिच्छामि is unnecassarily round-about. the king is impatient to serve. This is natural with him and has nothing to do with his love-affair.

उभौ—विदितो भवान् आश्रमसदामिहस्थः, तेन भवन्तं प्राथयन्ते—

BOTH—You are known to the dwellers of the hermitage as being here, so they request you—

राजा—क्रियाज्ञापयन्ति ?

KING—What do they command ?

उभौ—तत्रभवतः कण्वस्य महषेरसान्निध्यात् रक्षांसि न इष्टिविधमुत्पादयन्ति । तत् कतिपयरात्रं सारथिद्वितीयेन भवता सनाथौक्यितामाश्रम इति ।

BOTH—That owing to the absence of his holiness the sage Kanva, Rakshasas are causing obstruction to our sacrifices. So for a few nights, let the hermitage be graced by you, accompanied by your charioteer.

राजा—अनुगृह्यतोऽस्मि ।

KING—I am favoured.

विदूषकः (अपवार्य) एसा दाणिं अणुजला दे अवभत्यणा [एषा इदमोमनुकूला ते अभ्यर्थना] ।

VIDUSHAKA—(Aside)—Now the request is favourable to you.

विदित इति । इह तिष्ठतीति 'इहस्थः' अत्र स्थितः 'भवान्' आश्रमे सीदन्ति इति 'आश्रमसदः' तपोवनवासिनः ("सुतसुद्धिषः—" इति कृष्णः) तेषां 'विदितः' ज्ञातः तस्मान्ते कः । "कस्य च वर्त्तमाने" इति अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी] । भवान् अत्र

जानन्ति 'तेन हेतुना' 'ते भवन्तं' प्राथयन्ति—

तत्रेति । 'तत्रभवतो' मान्यस्य 'महर्षेः कण्वस्य' सन्निधिरिव 'सान्निध्यम्' समीपस्थितिः । 'असन्निध्यात्' दूरास्थानात् (हेतौ पञ्चमी) 'रक्षांसि नः इष्टे' यागस्य विघ्नम् उत्पद्यमानं जनयति । 'तत्' तस्मात् 'कतिपयाः' का अपि अनिर्दिष्टसंख्याः (कतिपयशब्दः अनिर्दिष्टसंख्यायै अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्) 'रावीः' (अच् समासान्तः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया) 'सारथिद्वितीयेन' सारथिसहायेन 'भवता आश्रयः' कण्वस्य अनुपस्थितौ अधुना 'असनाथः' अनायकः भवदुपस्थित्या 'सनाथः' क्रियताम् 'इति प्रार्थयन्ते' ।

विदूषेति । 'अपवाद्यं' अर्थः 'अयत्तम् उच्चार्य आह' ।

एषेति । 'एषा अभ्यर्थना' तपोवनवासिनां प्रार्थना 'इदानीम्' अस्मिन् पवसरे ते 'अनुकूला' सपत्न्या आश्रमप्रवेशदायिनी ["एषा इदानीं ते अनुकूला अभ्यर्थना" (रा- , वि- , म-)—"एष इदानीं भवतोऽनुकूलो गलङ्गस्तः" (त- , ग्या-)] ॥

NOTES

1. प्रार्थयन्ते—The nominative is आश्रमसदः which is got from आश्रमसद्वाम by विभक्तिविपरिणाम । It is वाच्यार्थं hence द्विकर्मक one कर्म being भवन्तम् and the other इति further down. This इति refers to the whole of तत्र भवतः...क्रियतामाश्रयः ।

2. किमाज्ञापयन्ति—This is an interruption. The word प्रार्थयन्ते (they solicit) the king considers too high to come to him from the Munis, and he hastily puts in what he considers, the correct word आज्ञापयन्ति (they command).

3. (a) असन्निध्यात्—सन् + नि + धा + कि भावे = सन्निधिः ; presence. सन्निधिरिव इति सन्निधि + यञ् स्थायै = सान्निध्यम् । न सान्निध्यम् । नञ् तत् । तस्मात् । (b) रक्षांसि—Rakshasas. This also takes a स्थायिकप्रत्यय, viz अच् giving राजस in the masculine. सान्निध्य and राजस are instances of a स्थायिकप्रत्यय changing the gender of the stem—in the first from masculine (सन्निधिः) to neuter, and in the second from neuter (रक्षांसि) to masculine. कचित्स्वाश्रिंकाः प्रकृतितौ लिङ्गवचनान्वतिवर्तन्ते (c) यज + क्रिन् करणे भावे वा = इष्टिः sacrifice. विद्वन्ते अनेन इति वि + हन + क करणे घञर्थे = विघ्नः obstruction (d) कति &c.—The वाचस्पत्य derives कतिपय from कति with अघच् and the augment युक् । But the rule "प्रथमचरमतयात्पाङ्गकतिपयनेनाय" seems to be against this

There तद्य stands for अयच् i. e. अयच् प्रत्ययान्त words. So तद्य includes कतिपय if कतिपय is अयच् प्रत्ययान्त, and then कतिपय needs no separate mention in the sutra. The separate mention of कतिपय shows therefore that कतिपय is not अयच् प्रत्ययान्त at all. Besides, there is no rule to attach अयच् to कति or to have पुक् either. The word is better taken as a primitive (अव्युत्पन्नप्रातिपदिक). Again, from the presence of बहु and गण in the rule "बहुगणवत्तुति संख्या" commentators argue that other words that remotely refer to संख्या such as मूरि, कतिपय, &c. are not to be taken as संख्या। "अनियतसंख्यावाचिनां चैत संख्याकाव्यं स्यात् तर्हि बहु-गणयोरेव"—Jnanendra Bhiskshu. "भूर्यादीनां निवृत्त्यर्थं संख्यासंज्ञा विधीयते"—Vṛttikara. "कतिपयशब्दो न संख्या"—Ibid. Hence कतिपया रात्रयः समाहृता इति कतिपयरात्रि + अच् समासान्त = कतिपयरात्रः in the masculine by the rule 'रात्राहः पुंलि'। "संख्यापूर्व रात्रं क्रीवम्" does not apply because कतिपय is not a संख्या as already remarked. For the same reason the समासान्त affix अच् has to be attached by योगविभाग from the rule "अच प्रत्यन्वपूर्वात् सामलोचः" and not by "बहुःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याहारात्"। *Prof. Gajendragadkar adopts these details except he prefers कतिपया रात्रयः यथिन् स कतिपयरात्रयः कालः—a बहुव्रीहि compound. This is objectionable, रात्रि is the most dreaded time for the appearance of ghosts &c. Comp. "सायन्नने सवनकर्त्तुं" (Act. III). Hence the compound should have रात्रि prominent in it. Prof. G's बहुव्रीहि takes away its prominence from रात्रि।

The reason for Prof. G's preference is that he thinks कतिपयाः रात्रयः समाहृताः must make a द्विगु of कतिपयाः and रात्रयः whereas कतिपय not being a संख्या, a द्विगु is not available here.

In answer it may be pointed out that the idea of a समाहार is not restricted to a द्विगु। Witness समाहार in the द्वन्द्व compound संसर्कोकिलम्। In a तत्पुरुष the rule "तद्धिताद्योत्तरपदसमाहारे च" does not mean संख्या एव समस्यते समाहारे but संख्या समस्यते समाहारे एव।

*ought of कतिपय to lead, with समाहार implied, is not ed by Prof. Gajendragadkar.

affected. My exposition makes a कर्मधा—(not a द्विगु) of कतिपया; and रावयः । The idea being a collective one (समाहार) we have singular. “अन्यथापि च दृश्यते...दीर्घरावः समराचः अरावः । तदेतत् सर्वं योगविभागं कृत्वा साधयन्ति”—Vrittikara. (e) सारथि &c.—सारथिना द्वितीयः or सारथिर्द्वितीयो यस्य तेन ।

4. अनुकूल—अनुगता कुलम् towards the shore, i.e. favourable. The metaphor is derived from navigation. The wind is favour- (प्रतिकूल) if away from it.*The moment before, you were after an excuse to enter the hermitage. Now, here you are ! They request you to come !*

5. Reading—“अनुकूलो गलहस्तः” is proverbial (लौकिकोक्तिः) । When one is dragged or turned out by the neck provided such dragging or turning out is to one's advantage (i. e. when a thief is turned out instead of being made over to the police), the turning out becomes to him अनुकूलो गलहस्तः । Here a task is so to the king : he is dragged to do some work. It is welcome to him and is no task, but by transference of epithets, an अनुकूलो गलहस्तः । The plesantry suits very well the character of the king's smile, however (See राजा स्मितं कृत्वा below), - points to plesantry and favours the reading अनुकूलो गलहस्तः ।

राजा (स्मितं कृत्वा)—रैवतक, महचनादुच्यतां सारथिः
सवाणासनं रथमुपस्थापयेति ।

KING—(Smiling)—Raivataka, let the charioteer be ordered this, using my words—“Bring me the car with the bow.”

दौवारिकः—जं देवो आणवेदि [यत् देव आज्ञापयति] ।
(निष्क्रान्तः) ।

WARDER—As Sire commands (Exit)

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

उभौ (सहर्षम्)—

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥१६॥

BOTH [With joy]—This is extremely proper in you, the imitator of your ancestors. The descendants of Puru are indeed ordained to the sacrifice "Absence-of-danger-of-the distressed."

राजा (सप्रणामम्)—गच्छतां पुरो भवन्ती । अहमपि अनुपदम् आगत एव ।

KING [With a bow]—Go first yourself. I am coming too following you closely.

राजपि । 'रैवतक' इति दोवारिकनाम । वाणासनेन धनुषा 'सह रथम् उपस्थापय' समीपमानय 'इति' एतत् 'महचनान्' महचनमदुक्तिम् अवलम्ब्य (व्यपलोपे कर्मणि पञ्चमी) 'सारथिः लक्ष्यताम्' ।

अन्विति । अन्वयः—पूर्वेषाम् अनुकारिणि त्वयि इदं युक्तरूपम् । पौरवाः आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु । व्याख्या—पूर्वेषां प्राचीनानां पौरवाणाम् अनुकारिणि अनुवर्त्तन्ति तद्वरितचारिणि इत्यर्थः 'त्वयि इदम्' तापसवचनकरणं युक्तरूपम् अतिशयेन युक्तम् (प्रथमायां रूपप्रत्ययः) । कुत इत्याह—'पौरवाः' तत्रैव पूर्वं राजानः 'आपन्नानां विपन्नानां भीतानामिति यावत् यत् 'अभय' भयाभावः तदैव 'सवाणि' यागाः तेषु दीक्षिताः खलु' धृतवता एव । आरणाकानाम् ऋषीणामिव पौरवाणां राजर्षीनामपि अवशकत्तव्यं सवसन्ति, 'आपन्नाभयम्' इति तस्य सवसा नाम । तेन हि भीतानां भयमपगच्छति । तत् पौरवस्य यत् अस्माकं भयनिरासार्थं यतसे सुसद्व्यं त एतत् ।

गच्छामिति । 'भवन्ती पुरो गच्छतां' पूर्वम् आश्रमे प्रतिनिवर्त्तताम् । 'अहमपि अनुपदम्' अन्वक् भवताम् अनुगामी भूत्वा ("अन्वगन्तव्यमनुगनुपदं क्लीवमव्ययम्" इत्यमरः) 'आगतः एव' आश्रमं प्राप्त एव अविलम्बितं गच्छामि इत्यर्थः ।

NOTES

1. [a] साधु अनुकरोति इति अनु + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि =

अनुकारी one who follows well. तस्मिन् । [b] इदम्—This i. e. readiness in succouring the distressed. [c] आपन्न &c.—आ + पद् + क्त कर्त्तरि = आपन्नः; the distressed. भयस्य अभावः अमयम्—Absence of danger, अव्ययौ—। तस्य सवाणि sacrifices for the absence of danger Now see Tika, तेषु ।

2. (a) पूर्वस्मिन् काले इति पूर्वं + डि (०मी) + आसि स्वार्थे = पुरम् First. पूर्व is changed into पुर् by the rule "पूर्वावरावरणान् असि पुर् अध्-अवर्धयाम् ॥ (d) अनुपदम्—पदस्य पश्चात् after your foot-steps. अव्ययौ—। Amara makes this mean a follower. But Kalidasa often uses it in the general sense पश्चात् subsequent. Thus "अमोघाः प्रतिग्रहन्तान्ध्यानुपदमाशिवः"—Raghu. For this purpose, derive अनुगतं पदम् अनुपदम् । प्रादितत्—। This gives us a विशेषलिङ्ग word and not an अव्यय like the former.

उभौ—विजयस्व । (निष्क्रान्ता)

BOTH—Be thou victorious (Exeunt).

राजा—माधव्य, अप्यस्ति शकुन्तलादर्शने कुतूहलम् ।

KING—Madhavya, is there any curiosity to see Sakuntala ?

विदूषकः—पदम् सपरिवाहं आसि । दाणिं रक्खसवृत्तेन विन्दूवि ण अवसेसिदो । प्रथमं सपरिवाहम् आसीत् । इदानीं राक्षसवृत्तान्तेन विन्दुः अपि न अवशेषितः ।]

VIDUSHAKA—At first it was to over-flowing. Not even a drop is now felt at the news of the Rakshasas.

राजा—मा भैषौः । ननु मत्समीपे वर्त्तिष्यसे ।

KING—Fear not, you will indeed be near me.

विदूषकः—एस रक्खसादो रक्खिदोमिह [एष राक्षसाद्-क्षितोऽस्मि] ।

VIDUSHAKA—Here, I am saved from the Rakshasas.

प्रथममिति । 'प्रथमम्' इतः पूर्वं मे कुतूहलं 'परिवाहेषु' परितो निर्गमनेन 'सह'

वर्त्तमानम् 'आसीत्' । मदीये शरीरे कुतूहलं न नाति न किन्तु परितः प्रसृतमेवासीत् । 'इदानीम्' अधुना 'राक्षसानां वृत्तान्तेन' कथया 'विन्दुरपि' कुतूहलस्य 'अपि न' अवशीषितः न स्थितः ।

मेति । 'मा भैषीः' भयं नागमः ("माङ्गि लुङ्" इति भीष्मातोः भविष्यति लुङ्) । 'ननु' इत्यसहने आक्षेपे इत्यर्थः । 'मत्समीपे' सम पार्श्वे 'वर्त्तिष्यसे' स्थास्यसि तत् कुतस्ते भयम् ।

एष इति । 'एष' इति अविलम्बतस्त्वनम् । 'राक्षसात्' (जातवैकवचनम् । भय-हीनोत्तरपादाने पञ्चमो) 'रक्षितोऽस्मि' । यदि त्वत् समीपे, तत् रक्षित एवाहं का भीतिः ।

NOTES

1. (a) अपि—This implies प्रश्न question. "गर्हासमुच्चयप्रश्नश्चासम्भावनाश्चपि" इत्यमरः । (b) कुतूहलम्—Curiosity. "इत्यवस्तुसमालोके लीकता स्नात कुतूहलम्"—Darpana. It gives कौतूहलम् with अण् स्कार्थं ।

2. (a) परतो वहनम् इति परि + वह + घञ् भावे = परिवाहः or परीवाहः overflow. तेनेसङ्गं यथा तथा । Adverb. (b) राक्षस &c —अनुक्तं कर्त्तरि-दत्तौया । Thus राक्षसवृत्तान्तः विन्दुम् अवशीषितवान् = राक्षसवृत्तान्तेन विन्दुः अवशीषितः । (c) अवशीषितः—अव + शिष्य वुरादि + क्त कर्मणि is left. (d) The metaphor is from the case of liquid overflowing from a reservoir. Overflow is always of what is in excess, and hence it stops soon, leaving the vessel full. But now the news of Rakshasas being about has let the whole out, not a drop is left !*

3. वर्त्तिष्यसे—इत् + लृट्, स्वसे । Optionally वर्त्तस्वसि in the परस्मै पद । "इदमः स्वसनीः" इति परस्मै पदविकल्पः स्वः सगि च परतः । In the परस्मै पद we have no इत् by the prohibition 'न इद्व्ययतुभ्यः' ।

(प्रविश्य) दौवारिकः—सज्जो रथो भट्टिणो विजयप्यत्याणं अवेकखदि । एस सण गअरादो देवीणं आणत्तिहरओ करभओ आअदो [सज्जो रथो भर्त्तुर्विजयप्रस्थानमपेक्षते । एष पुनर्नगराद्देवीनाम् आश्रितहरः करभक आगतः] ।

WARDER (Entering)—The car, ready, is bidding Sire's start

*Adopted by Prof. Gajendragadkar.

for victory, but here is Karabhaka come from the town bearing the queen's orders.

राजा (सादरम्)—किमम्बाभिः प्रेषितः ?

KING—(Eagerly) Sent by mother?

दौवारिकः—अह इ [अथ किम्] ।

WARDER—Just so.

राजा—ननु प्रवेश्यताम् ।

KING—Well, let him in.

दौवारिकः—तद् (तथा) । (निष्क्रान्त्य करभकेण सह प्रविश्य) एसो भद्रा, उवसप्प [एष भर्ता उपसर्प] ।

WARDER—As Sire commands. (Going out and reentering with Karabhaka) Here is Sire. Approach.

सज्ज इति । रथः सज्जः' गमनाय सज्जितः सन् 'भक्षुः' स्थानिनस्ते 'विजयाय' राजसज्जयाय 'प्रस्थानम्' अपेक्षते । 'एष पुनः अथ' तु 'देवीनां' राजमातुः (गौरवे बहुवचनम्) 'आज्ञप्तिम्' आदेशं 'हरति' वहति इति 'आज्ञप्तिहरः' ("हरतिरनु-सर्गः" इति अथ प्रत्ययः) 'करभकः' तन्नामकः भूयः 'नगरान् आगतः' अत्र प्राप्तः ।

राजोति । ('आदेश' औत्सुक्यात् सह आह) 'अम्बाभिः' माता (गौरवे बहुवचनम्) ।

नन्विति । 'ननु' सन्धौ । 'प्रवेश्यताम्' कथं विलम्बः क्रियते ।

एष इति । 'उपसर्प' समीपं गच्छ ?

NOTES

1. सज्जः—सज्जति सज्जते वा इति सज्ज + अच् कर्त्तरि = सज्जः ready. (b) पुनः Indicates भेद, i.e. a hitch. The car is ready for the hermitage, (but पुनः) you cannot start without attending to what the queen-mother commands. (c) आज्ञप्ति &c.—आ + ज्ञप् + क्तिन् भावे = आज्ञप्तिः command आज्ञा । तां हरति इति आज्ञप्ति + ह + अच् कः = आज्ञप्तिहरः messenger.

2. ननु प्रवेष्टव्यम्—ननु implies सम्भ्रमः । The speech is a censure to the gate-keeper. He should have ushered him in at once without waiting for orders. “ननु प्रश्ने परकृतावधिकारि च सम्भ्रमे” इति मेदिनी । प्रवेष्टव्यम् with the णिच् emphasises the censure. ननु प्रविशतु would give स्वातन्त्र्य to करभक and thus censure him. Why does he not come in ? ननु प्रवेष्टव्यम्—Why are you (कर्ता) not letting him in ? प्र + विश् + णिच् + लोट् ताम् कर्मेणि ।

करभकः—जेदु जेदु भद्रा । देवी आणवेदि, आआमिणि चत्तुर्थदिअहे पुत्तपिण्डपालणो णाम उववासो हुविस्सदि । तहिं दौहाउणा अवस्सं भम्हे सम्भावइदव्वेत्ति (जयतु जयतु भर्ता । देवी आआपयति आगामिनि चतुर्थदिवसे पुत्तपिण्डपालणो नाम उववासो भविष्यति । तत्र दौर्घायुषा अवश्रं वयं सम्भावयितव्या इति] ।

KARABHAKA—Be victorious Sire, be victorious. The queen-mother says—On the coming fourth day, the fast named ‘Putrapinda palana’ comes off. At that I have to be honoured by thee the long-lived one, without fail.

राजा—इतस्तपस्विकार्यम् इतो गुरुजनाज्ञा । हयमप-
नतिक्रमणोयम् । किमत्र प्रातिविधेयम् ।

KING—On the one hand is the work of the ascetics, the command of revered mother on the other. Both are unavoidable. What has to be done now ?

विदूषकः—तिसङ्कु विअ अन्तरा चिट्ठ [त्रिशङ्कु रिव अन्तरा तिष्ठ] ।

VIDUSHAKA—Stay mid-way like Trisanku.

जयत्विति । ‘आगामिनि चतुर्थे दिवसे पुत्रपिण्डं पात्यते’ अनेन इति ‘पुत्रपिण्ड-

‘पालनी नाम’ [“करणाधिकरणधीय” इति करणे लुट्] ‘उपवासी भविष्यति’ । ‘तत्’ तस्मिन् उपवासे ‘दोषांशुषा’ आयुष्मता भवता ‘अवशः’ वर्यं सम्भावयितव्याः स्त्रीपस्त्रित्वा सम्मानयितव्याः—‘इति देवी राजमाता ‘आज्ञापयति’ आदिशति [“पुत्रपिण्डपालनी नाम” (त-, न्या, म-)—‘प्रयुक्तपारणी मे’ [रा-, वि-] ॥

इत इति । ‘इतः’ एकतः ‘तपस्विनां काव्यम्’ इष्टविघ्ननिवारणम्, ‘इतः’ अन्यतः ‘गुरुजनस्य’ मातुः ‘आज्ञा’ । ‘इयमपि अनतिक्रमनीयम्’ अनुज्ञङ्गनीयम् । अपि च एकस्य करणे अन्यत् अकृतं स्यात् । ‘अत्र’ अस्मिन् आकुले विषये ‘प्रतिविधेयं’ प्रतिविधानत्वेन अनुष्ठेयं ‘किम्’ । किं कृत्वा सङ्कटमिदं तरेयम् ।

विशङ्कुरिति । यथा इतः पूर्वं विशङ्कुर्नाम राजा “अधीयाहि” इति इन्द्रेणोक्तः “ऊह” गच्छ” इति विश्वामित्रेण च भाषितः नाधी न च ऊह” गत्वा मध्या स्थितः, तथा त्वमपि ‘अन्तरा’ मध्या एव ‘तिष्ठ’ । तपोवनं मा याहि, मा च नगरम् इत्यर्थः । [‘अन्तरा’ [त-, न्व]—“अन्तराले” [रा-, वि-] ॥

NOTES

1. (a) ‘आज्ञापयति’—आ + ज्ञा + णिच् + लट् ति commands. Notes that उप of the चुरादि class would give आज्ञपयति like अन्नपति above. Then again we should have आज्ञपति with ‘ज्ञा + णिच्’ । (b) पुत्र &c.—पुत्रस्य पिण्डम् the son’s pinda (sacrificial cake). Now see Tika. पिण्डपालन् is the opposite of पिण्डलोप । पिण्डलोप occurs when progeny fails. Thus पिण्डपालन is a vow which secures progeny. Dushyanta’s mother fasts with a view to secure progeny to him. This suggests that Dushyanta was childless, a fact which will play an important part later on.*

2. Reading,—The reading प्रयुक्तपारणः or प्रवृत्तपारणः speaks of the commencement of the breakfast, and assumes that the commencement of the fast itself is known to the king. But the king could not possibly know of it, because the break-fast was to commence four days. Besides the other reading sounds perfectly natural in the case of a childless man. More

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

२. ननु प्रवेशताम्—ननु implies सम्मम। The speech is a censure to the gate-keeper. He should have ushered him in at once without waiting for orders. “ननु प्रश्ने परकृतावधिकारे च सम्ममे” इति सिद्धिर्न। प्रवेशताम् with the णिच्, emphasises the censure. ननु प्रविशतु would give स्वातन्त्र्य to करभक and thus censure him. Why does he not come in? ननु प्रवेशताम्—Why are you (कर्त्ता) not letting him in? प्र + विश + णिच् + लोट् ताम् कर्मणि।

करभकः—जेदु जेदु भद्रा। देवी आणवेदि, आआमिणि चउत्थदिअहे पुत्तपिण्डपालणो णाम उववासो हुविस्सदि। तहिं दौहाउणा अवस्सं अम्हे सम्भावइदव्वेत्ति (जयतु जयतु भर्त्ता। देवी आज्ञापयति आगामिनि चतुर्थदिवसे पुत्रपिण्ड-पालनो नाम उववासो भविष्यति। तत्र दौर्वायुषा अवशरं वयं सम्भावयितव्या इति]।

KARABHAKA—Be victorious Sire, be victorious. The queen-mother says—On the coming fourth day, the fast named ‘Putrapinda palana’ comes off. At that I have to be honoured by thee the long-lived one, without fail,

राजा—इतस्तपस्त्रिकार्यम् इतो गुरुजनाज्ञा। इयमपर-नतिक्रमणोद्यम्। किमत्र प्रतिविधेयम्।

KING—On the one hand is the work of the ascetics, the command of revered mother on the other, Both are unavoidable. What has to be done now?

विदूषकः—तिसङ्क विअ अन्तरा चिट्ठ [त्रिशङ्कुरिव अन्तरा तिष्ठ]।

VIDUSHAKA—Stay mid-way like Trisanku.

अर्थात् इति। ‘आगामिनि चतुर्थे दिवसे पुत्रपिण्ड’ पाल्यते’ अनेन इति ‘पुत्रपिण्ड-

‘पालनो नाम’ [“करणाधिकरणीय” इति करणे लुट्.] ‘उपवासी भविष्यति’ । ‘तव’ तस्मिन् उपवासे ‘दोर्घायुषा’ आयुष्मता भवता ‘अवशः’ वधे सम्भावितव्याः स्त्रीपक्षित्या खन्धानयितव्याः—‘इति देवी राजमाता ‘आज्ञापयति’ आदिशति [“पुत्रपिच्छपालनो नाम” (त-, न्या, म-)—“प्रयुक्तपारणे मे” [रा-, वि-]] ॥

इत इति । ‘इतः’ एकतः ‘तपस्विनां कार्यम्’ इष्टविघ्ननिवारणम्, ‘इतः’ अन्तः ‘गुरुजनस्य’ मातुः ‘आज्ञा’ । ‘इदमपि अनतिक्रमनीयम्’ अनुल्लङ्घनीयम् । अपि च एकस्य करणे अन्त्यत् अकृतं स्यात् । ‘अत’ अस्मिन् आकुले विषये ‘प्रतिबिधेय’ प्रतिविधानत्वेन अनुष्ठेयं ‘किम्’ । किं कृत्वा सङ्कटमिदं तरेयम् ।

विशङ्करिति । यथा इतः पूर्व विशङ्कुर्नाम राजा “अधोयाहि” इति इन्द्रोक्तः “ऊर्ध्वं गच्छ” इति विश्वामित्रेण च भाषितः नाधी न च ऊर्ध्वं गत्वा मधो स्थितः, तथा त्वमपि ‘अन्तरा’ मधो एव ‘तिष्ठ’ । तपोवनं मा याहि, मा च नगरम् इत्यर्थः । [‘अन्तरा’ [त-, न्या]—“अन्तरान्ते” [रा-, वि-]] ॥

NOTES

1. (a) आज्ञापयति—आ + ज्ञा + णिच् + लट् ति commands. Notes that उप of the वृत्तादि class would give आज्ञपयति like अज्ञपति above. Then again we should have आज्ञापति with ‘ज्ञा + णिच्’ । (b) पुत्र &c.—पुत्रस्य पिच्छम् the son’s pinda (sacrificial cake). Now see Tika. पिच्छपालनं is the opposite of पिच्छलोप । पिच्छलोप occurs when progeny fails. Thus पिच्छपालनं is a vow which secures progeny. Dushyanta’s mother fasts with a view to secure progeny to him. This suggests that Dushyanta was childless, a fact which will play an important part later on.*

2. Reading.—The reading प्रयुक्तपारणः or प्रव्रतपारणः speaks of the commencement of the breakfast, and assumes that the commencement of the fast itself is known to the king. But the king could not possibly know of it, because the break-fast was to commence four days. Besides the other reading sounds perfectly natural in the case of a childless man. More

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

over put plays a prominent part in this vow as is evident from "तत्रभवतौनां पुत्रकार्यमनुष्ठातुमर्हति"—Infra. All these considerations point to पुत्रपिण्डपालन as the more likely reading.

3. विष्णु, &c.—A prince of the solar dynasty. He requested Vasishtha to perform for him a sacrifice that will carry him to heaven in his mortal body. Vasishtha refused. He then referred to Vasishtha's son who cursed him to become a Chandala. Viswamitra then undertook the sacrifice but the gods declined to take part in it. Nothing daunted, the mighty sage, by the force of his own asceticism, caused Trisanku to go up. But Indra declined to make room in the heaven for a Chandala and hurled the king downhead foremost. Urged thus by two opposing forces, the king went neither up nor down but rested midway (अनुरा) in the starry region as a constellation. Vidushaka says this in jest,

राजा — सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि—

कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वादहं धीभवति मे मनः ।

पुनः प्रतिहतं शैले स्रोतः स्रोतोवहो यथा ॥ १७ ॥

(विचिन्तय) सखे, त्वमम्बया पुत्र इति प्रतिगृहीतः । अतो भवान् इतः प्रतिनिवृत्त्य, तपस्विकार्यव्यग्रमानसं मामावेद्य तत्रभवतौनां पुत्रकार्यमनुष्ठातुमर्हति ।

KING—I am really perplexed. The places of the two duties being different, my mind is divided into two, like the current of a stream struck against a rock in front. (Reflecting) Friend, you have been accepted by my mother as a son. So having returned and reported me as engaged with the affairs of the ascetics, it behoves you to do the duties of a son for Her Highness,

सत्यमिति । 'सत्य' तत्त्वतः 'अनाकुलः' स्थिरः 'आकुलः' अस्थिरः 'भूतोऽस्मि' जातोऽस्मि ।

कृत्ययोरिति । अन्वयः—कृत्ययोः भिन्नदेशत्वात् मे मनः, पुरः शैले प्रतिहतं स्रोतोवहः स्रोतो यथा, द्वेधौभवति । व्याख्या—‘कृत्य’ कार्यम् [“विभाषा तद्वयोः” इति वृत्] । ‘कृत्ययोः’ कार्ययोः इष्टविघ्ननिवारणमाहसम्भाषणरूपयोः भिन्नौ देशौ ययोः तस्मात्, भिन्नस्थाने कर्तव्यत्वात् [हेतौ पक्षसौ] ‘मे मनः’ चेतः ‘पुरः’ अघतः ‘शैले’ पर्वते ‘प्रतिहतं’ प्रापृताघातं ‘स्रोतः’ प्रवाहं ‘वहति’ वा सा ‘स्रोतोवह’ नदी [“किप् च” इति किप्] तस्याः ‘स्रोतो यथा’ प्रवाह इव । द्विविभागविशिष्टं द्वेधं [अधिकरणविचाले धञ्च] स्वार्थे ङः । ततो मत्वर्थोच्यते । अद्वैतं द्वेधं सम्पद्यमानं भवति “द्वेधौभवति” विधाविभक्तस्य भावं धत्ते [“शैले” (रा, वि-)—“शैलैः” (त, व्या, म-)] ॥

विचिन्त्येति । ‘विचिन्त्य’ ध्वाला, कर्तव्यमवधार्य इत्यर्थः आह—‘पुन’ इति पुनरुपेक्ष्य ‘प्रतिगृहीतः’ स्वीकृतः । ‘अतः’ अस्मात् कारणात् । ‘भवान्’ इतः, अस्मात् स्थानात् ‘प्रतिगृह्य’ नगरं गत्वा ‘तपस्विनां कार्ये’ ल्यथ’ व्यासक्तं ‘मानसं मनः [स्वार्थे अण्] यस्य तथाविधं ‘माम् आवेद्य’ मावे विज्ञाप्य ‘तत्रभवतो न’ मातुः [गौरवे बहुवचनम्] ‘पुनस्य कार्ये’ कृत्यम् ‘अनुष्ठानं’ कर्तुम् ‘अर्हति’ योग्यो भवति । पुनः स्थानीयस्य सम्पत्ति पुनःकृतं कुरु ।

NOTES

1. (a) द्वेधौ &c.—द्वयोः स्थानयोः स्थितिः इति द्वि + धञ्च = द्वेधम् which is मान् and अव्यय । द्वेधम् एव इति द्वेधम् + क स्वार्थे = द्वेधम् in the neuter and अकारान्त । This means “division into two”. द्वेधम् अस्ति अस्य इति द्वेध + अच् मत्वर्थे = द्वेधम् having two divisions. Or द्वि + धञ्च = द्वेधम् divided into two अधिकरणक वस्तु । तदेव इति द्वेधम् + क स्वार्थे = द्वेधम् &c. as before. (b) The comparison is of (i) मे and स्रोतोवहः, (ii) मनः and पुरः प्रतिहतं शैले भूतः । In both the cases (मनस् and स्रोतस्), the result is द्वेधौभवन्म् । This result is due to कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वम् in both cases. When applying to स्रोतस् we take कृत्य to mean क्रिया, i. e. प्रवहण flowing, and note that this (प्रवहण) takes in different places (भिन्नदेश) by the two sides of the rock.

2. Reading—शैलैः refers to several rocks, But then the stream is divided into more than two parts. शैले is better.

3. तपस्वि &c. — तपस्विनां कार्यम् । तस्मिन् व्ययम् । सहस्रपेति समासः । तादृशं मानसं यस्य तम् । वद— ।

विदूषकः—एष क्खु मं रक्खोभोरुअं गण्हेसि [न खलु मां रक्षोभीरुअं गणयसि] ।

VIDUSHAKA—Verily you do not take me as afraid of Rakshasas ?

राजा—(सस्मितम्)—कथमेतद्वदति सम्भाव्यते ।

KING [With a smile]—How is this to be thought of thee ?

विदूषकः—जह राअणुएण गन्तव्यं तह गच्छामि [यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि] ।

VIDUSHAKA—I go in the style a younger brother of the king has to go.

राजा—ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वाननुयायि-
कांस्त्वयैव सह प्रस्थापयामि ।

KING—I am in fact sending back all followers with thee as the disturbance of the hermitage has to be avoided.

विदूषकः—तेन हि जुवराअोम्हि दाणिं स'वृत्तो [तेन हि युवराजोऽस्मि इदानीं स'वृत्तः] ।

VIDUSHAKA—Then indeed I am now become the Youngprince.

नैति । 'न खलु' (खलु मत्रे) 'मां रक्षोभाः भीरुः' भयशीलः 'रक्षोभीरुः' । स एष रक्षोभीरुकः' [स्वाधे कः] तथाविधं गणयसि सम्भावयसि ।

कथमिति । 'भवति' भवद्दशये एतत् रक्षोभीरुत्वं न गणनं कथं सम्भाव्यते' युज्यते चिन्त्यते वा न कथमपि । इति परिहृयसीति ।

यथेति । 'राजः अनुजः' कनीयान् भ्राता तेन यथा येन विधिना गन्तव्यं' गन्तुमुचितं तथा गच्छामि [भविष्यन्सामीप्यं लट्] । [गच्छामि" (रा-, वि-) —"गमिष्यामि" (स-)] ॥

नमिति । ननु तपोवनस्य उपरोधः पौका परिहरणीयः अक्षरणीयः 'इति',

हेतोः 'सर्वान् अनुयायिकान्' अनुयायिनः 'त्वया एव सद्यः प्रस्थापयामि' प्रेरयामि ।
अनुचरैर्हस्तम् राजानुज इव गच्छति इति किं वक्तव्यम् ?

तेनैति । 'तेन हि' इदानीम् अधुना अनेन सत्कारेण 'युवराजः' कुमारः
संज्ञोऽस्मि ।

NOTES

I. रक्षोभीरुकम्—See Tika, The कन् my also be had कृतमिति ।
Thus कुम्भितो रक्षोभीरुः रक्षोभीरुकः ।

2. राजानुजेन—अनु पथात् जात इति अनु + जन + ऊ कर्त्तरि = अनुजः, a
younger brother. राज्ञः अनुजः । तेन । अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया ।

3. (a) ननु—Implies अनुज्ञा assent. The jester wants to go
with a retinue suitable to his position as the younger brother
of a reigning prince. The king notifies assent saying that all
attendants go with him 'प्रज्ञावधारणानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । (b)
अनुयायिकान्—Followers. See Act I. अणिकर्त्तुः कर्मसंज्ञा ।

4. युवराजः—युवा राजा the young prince. 'राजाहःसखिभाटच्' इति टच् ।

राजा (स्वगतम्)—चपलोऽयं वटुः । कदाचित् अस्मत्प्रार्थना-
मन्तःपुरेभ्यः कथयेत् । भवतु एनमेव वक्ष्ये—(विदूषकं हस्ते
गृहीत्वा प्रकाशम्)—वयस्य ऋषिगौरवादाश्रमं गच्छामि । न
खलु सत्यमेव तापसकन्यायां समाभिलाषः । पश्य—

क्व वयं क्व परोक्षमन्त्रयो मृगशावैः सममेधितो जनः ।

परिहासविजल्पितं सखे परमार्थं न न गृह्यतां वचः ॥ १८ ॥

KING (Aside)—This is a babbler. He might some
time relate my desire to the ladies of the inner apartments,
Well I will tell him this. (Taking Vidushaka by the hand—
Aloud) Friend I go to the hermitage out of regard for the
sage. Mine indeed is not really the desire in the hermit-girl.
Friend, think where we are and where the person grown with
fawns to whom love is unknown. Let not the word uttered
in jest be taken as the very truth.

विदूषकः—अहं इ (अथ किम्) । (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

VIDUSHAKA—Certainly, (Exeunt All).

द्वितीयोऽङ्कः । (SECOND ACT)

अपल इति । 'अयं बटुः' माधवकः 'अपलः' बाबालः । 'कदाचित्' कदापि 'अध्याकं' प्रार्थनां शकुन्तलाभिलाषम् 'अन्तःपुरेभ्यः' अन्तःपुरःस्थिताभ्यो देवीभ्यः [तात्-
स्यात् ताच्छ्रद्धाम् । सम्प्रदाने चतुर्थी] 'कथयेत्' वक्षेत् [सम्भावनायां द्विङ्] ।
'भवतु एवम्' ईदृशम् 'एनं' विदूषकं 'वक्ष्ये' कथयिष्यामि । एवमुक्त्वा एनं वक्ष्यामि ।
'यस्य ऋषीणां यत् गौरवम्' मदिमा तस्मात् हेतोः अहम् 'आश्रमं' गच्छामि । न खलु
सत्यमेव मनः तापतकन्यायाम् 'अभिलाषो वसते' ।

कोति । अन्वयः—सखे वयं क, स्रगशार्बः समम् एषितः परीक्षमन्त्राणो जनः क
—पश्य । परिहासविजल्पितं वचः परमार्थेन न गृह्यताम् । व्याख्या—सखे वयस्य
माधव्य 'वयं' राजचक्रवर्तिनः 'क' कुलवर्त्तामहे, 'स्रगशार्बः' हरिणशिशुभिः 'समं' सह
'एषितः' प्रहस्यः 'परीक्षः' अतीन्द्रियः 'मन्त्राणः' कामी यस्य तथाविधः अविदितमदनवेदनो
'जनः' शकुन्तलादपात्यः 'क' कुलवर्त्तामहे 'पश्य' निपुणं विभावय [दर्शनमवज्ञान-
मात्रम्] । आवयोर्मैदृशतरं कुतः प्रहस्य इति द्वौ कथ्यन्तौ सूचयतः । सर्वेव किमिदं
जल्पितं भवता इत्याह—'परिहासिनं' कौतुकेन 'विजल्पितं' विविधं 'वचः परमार्थेन'
सत्येन सत्यरूपेण 'न गृह्यतां' न निश्चयेताम् । ["समनेषितः" [रा-, वि-, म-]—“सह
वर्द्धितः" [त-, न्या-] । "विजल्पित" [रा-, वि-, म-]—“विकल्पितं" [त-, न्या-] ॥

NOTES

1. बटुः—Literally it is a Brahman boy. Compare “बटुपरिषदं”
पुण्यश्लोकः श्रियेव सभाजयन्”—Uttara. The jester is thus referred to
perhaps owing to his childishness. Sometimes it implies निन्दा
as in “निवार्यताम् आलि किमस्यं बटुः”, “किं रे बटु रित्यधिक्षिपसि” &c.—

2. (a) ऋषिगौरवात्—ऋषिगौरवम् ऋषिगौरवम् regard for the sages.
Or—The majesty of the sages (See Tika). तस्मात् । हेतोः पञ्चमी
(b) खलु and एव both imply अवधारण । The first emphasises न
and the second सत्यम् ।

3. (a) वयम्—Applies to kings in general. (b) परोक्ष &c.—मननम् इति मन + क्तिप् भावे = मत् consciousness. मयसीति मय + अच् कर्त्तरि मयः the destroyer, मतो मयः मयाचः the destroyer of consciousness. A propername of Cupid. शेषवद्वा समासः। This is Bhanuji's derivation. अचि means generally any इन्द्रिय। "इन्द्रियेषु सर्वानिन्द्रियमविशब्दो वक्ति" इति कैयटः। Hence परत्वम् अणान इति पर + अचि + टच् (समासान्त) —परोक्षम् transcending the senses. अन्यथी—। परोक्षम् अस्ति अस्य इति परोक्ष + अच् मत्वर्थे = परोक्षः that which transcends the senses. Two points have to be noted here. First the उच् (च) in समासः is according to some by the गणसूत्र "प्रतिपरमननुभवीऽस्त्वः"। Others consider पर as an interpolation here and attach अच् by the rule "अच्छोऽदर्शनात्"। Secondly पराक्ष is the form expected. Instead, we have परोक्ष by निपातन in the rule 'परोक्षे लिट्'। The भाष्य says "परोभावः परेभ्यामे लिटि दृश्यताम्। उल्लंघादेः परादृष्टः सिद्धं बाह्यानिपातनात् ॥" Thus (i) पर + अच = परो + अच = परोक्ष, or (ii) पर + अच = पर + उच = परोक्ष, or again (iii) पर + अच = परोक्ष by निपातन। (c) वृग &c.—वृगाणां जावाः young stags. सेः। सममिति सङ्गार्थयोगे वृतीयः। [d] परिहास &c.—परिहासनम् इति परि + हस + घञ् भावे = परिहासः jest. विरुद्धं जल्पितं विजल्पितम् preversely uttered. प्रादितम्—। परिहासिन विजल्पितम् uttered perversely in jest [e] परमार्थेन—परमः अर्थः Lit. the highest thing, i. e. truth. तेन। अनेदे करणे वृतीयः। [परमार्थ and वचम् are identified]. Or परमेष मुखान अर्थेन अभिधेयेन in its literal sense. [f] The sense is—Kings are used to the blandishments of beauties, trained in all the arts of fascination; by constant association with these beauties they have acquired peculiar tastes. It is impossible that an artless woman of the wild can please a king. My talk about Sakuntala is a huge joke. Do not be misled by it.*

4. Reading—विजल्पितम् means विरुद्धं-कल्पितम् stated otherwise i. e. falsely represented, which is equally good.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

तृतीयोऽङ्कः ।

विष्कम्भकः

(ततः प्रविशति कुशानादाय यजमानशिष्यः) । शिष्यः—
अहो महानुभावः पार्थिवो दुष्पन्तः । प्रविष्टमात्र एव आश्रमं
तत्त्वभवति निरुपद्रवाणि नः कर्माणि संवृत्तानि ।

का कथा बाणसन्धाने ज्याशब्दे नैव दूरतः ।

हुङ्कारेणैव धनुषः स हि विद्वानपोहति ॥१॥

यावदिमान् वेदिसंस्तरणार्थं दभान् ऋत्विग्भ्यः उपहरामि ।
(परिक्रम्यावलोक्य च । आकाशे) — प्रियंवदे कस्येदमूशोरानु-
लेपनं मृणालवन्ति च नलिनोपत्राणि नीयन्ते । (श्रुतिमभिनोय)
किं ब्रवीषि, आतपलङ्घनाहलवदस्त्रस्या शकुन्तला तस्याः शरीर-
निर्वापनाय इति । प्रियंवदे यत्नादुपचर्यताम् । सा हि तत्त्वभवतः
कुलपतिरुच्छ्रवसितम् । अहमपि तावद् तानिकं शान्तुप्रदकम् अस्यै
गौतमोहस्ते विसर्जयिष्यामि । (निष्क्रान्तः) ।

[Then enters a pupil of the sacrificer with Kusa-grass]

PUPIL—O, of great majesty is king Dushyanta! Our
rites became free from obstacles even when His Highness but
entered the hermitage. What to say of aiming the arrow! Verily
he removes obstacles with even the twang of the bow-string from
afar, as if with a growl of the bow. I will take these Kusa to the
sacrificers for strewing them round the altar. [Going round, looking
about and addressing in the air]. Priyamvada, for whom are being
carried this Usira-Unguent and the lotus-leaves with stalks? (Acting
the hearing of the answer).

Do you say that Sakuntala is greatly indisposed through a heat-attack (sun-stroke ?), and these are for soothing her body ? Priyamvada, let her be nursed carefully. She is indeed the life of His Worship the Superior. I too will deliver for her, evil-averting sacrificial water into the hands of Gantami (Exit).

विष्कम्भकः (PRELUDE)

तत इति—('कुशान् आदाय' सङ्गीत्वा 'यजमानस्य' कल्पाग्रमवाप्तिनः कसचित् ऋत्विजः 'शिशुः' कृतः 'प्रविशति') ।

अङ्गी इति । 'अङ्गी' आत्यर्थम् । 'पार्थिवो' राजा 'दुष्यन्तो महात्मानुभावः' प्रभाषो यस्य तादृशः । 'ततभवति' मान्ये तस्मिन् 'आग्रसे प्रविष्टमात्रे' एव' यदैव प्रविष्टः स तदैव, 'नः कर्माणि' क्रियाः 'निर्गता उपपन्ना उपपन्ना' विघ्ना येषां तथाविधानि 'संवृत्तानि' जातानि ('महानुभावः पार्थिवो' (रा., वि. १—“महाप्रभावः राजा” —(त., न्या., म.) ॥ “प्रविष्टमात्रे” (रा., वि. ॥—“येन प्रविष्टमात्रे” (त. न्या., म.) ॥ “संवृत्तानि” (त., न्या. म.)—“प्रवृत्तानि भवन्ति” (रा., वि.) ।

केति । अन्वयः—वाक्सम्भानि का कथा । स हि दूरतः ज्याशब्देनैव धनुषः हुङ्कारेणैव विज्ञानपोहति । व्याख्या—किमयमुपपन्नाभावो वायिन कृतः ? न इत्याह—'वाणस्य सम्भाने' धनुषि योजने का कथा । तस्य कथयैव नास्ति । 'स हि' नूनं सः, दूरात् 'ज्याया' धनुर्गुणस्य शब्देनैव तन्मात्रेणापि, 'धनुषः हुङ्कारेण' कङ्कला 'इव' इत्यात्प्रज्ञा, विज्ञानं इष्टिविधातकान् 'अपोहति' निराकरोति, (धनुषि रुद्रधर्मारोपः । हुङ्कारश्च रुद्रः । ज्याघोषेण राक्षसाः पलायिताः । मान्ये नाये ज्याशब्दः किन्तु रुद्ररूपं तस्य धनुरेव हुङ्कारेण विज्ञानं निरासः) ।

यावदिति । 'इमान्' सङ्गीतान् 'दर्भान्' कुशान् वेदाः । यज्ञवेदिकायाः 'संसार' शब्दे परितः पातनाथं 'ऋत्विग्भ्यः यजमानेभ्यः । ('ऋत्विग्दधृक्—' इति क्तिन् निपातिनः) 'उपह्वरामि' नयामि । नीत्वा तेभ्यो दशामि ।

परोति । ('परिक्रम्य' रङ्गमद्य' परितो गत्वा अवलोक्य 'आकाशे' अलक्ष्ये आह । रङ्गादङ्घ्रिः स्थितं पादं संबोध्य यत् कथ्यते तत् 'आकाशे'] । 'इदम् उगीरस्य' वीर-

—पाश्चाट्यस्य 'अनुलेपन' देशचर्चां प्रचालयन्ति' मृचालसङ्घटनानि 'नलिनोपवाधि'
पद्मपद्माणि 'च कस्य' पद्ये नीयन्ते 'श्रुति' श्रवणम् 'अभिनीय' रूपधित्वा । प्रति-
वचनम् अश्रुतमपि श्रुतमिव नाटयित्वा । ['श्रुतिमभिनीय' (त- वि- न्वा- म-)
—'आकस्म' (रा-)] ॥

किमिति । 'आतपेन' मुख्येण योषमेण वा 'शकुन्ता' अभिभवात् शकुन्तला
'वलवत्' अत्ययेन 'अस्वस्था' अप्रकृतिस्था, कातरा इति यावत् जाता, 'तस्याः'
शकुन्तायाः 'शरीरस्य निर्वापणाय' तापविनोदाय एतन् सर्वम् 'इति त्रयीषि किम् ?'
'यत्रात्' यत्रमालम्बा (लब्धलोपे पञ्चमी) 'रूपधर्यता' सौख्यता सा । सा हि'
शकुन्तला 'तवभवतः' मान्यस्य 'कुलपतेः' अन्नपानादिदानेन सुनिकुलेश्वरस्य कण्वस्य
सङ्कसित' निःश्वसशायुः, प्राणभूता—विषयविशेषकमितत । अतएव चिन्तनीया
सा । अहमपि तावत् वैतानिकं याज्ञिकं 'शलादकम्' आपश्चान्तिजलं गौतमीहस्तं
अस्य शकुन्ताया 'विशर्जयिष्यामि' प्रेषयिष्यामि ["प्रियंवदे यत्राद्रूपधर्यताम्" (त- न्वा-
म-) — "तर्हि त्वरितं गम्यताम्" (रा- वि-)] ॥ "सा हि तवभवतः" (त- न्वा- म-) —
सखिसा स्त्रु भगवतः कण्वस्य" (रा- वि-)] ॥

विष्कम्भक इति । यत् स्वरं तच्छ्रमपि कथायाः अंशद्वयं योजयति तत् विष्कम्भक
इति कथ्यते । "इत्यवशिष्यमानानां कथाशानां निदर्शकः । संक्षिप्तार्थस्त विष्कम्भ
आदावहस्य दृष्टितः" ॥

NOTES

1. Summary.—ततः प्रतिदिनं राज्ञि रक्षितरि सुनिभिः कर्मानुष्ठायते ।
वर्द्धते च राज्ञः शकुन्तलायाश्च सन्तापः । एकदा समाप्ते साध्यन्दिने कर्मणि खिन्नेन
राज्ञा मालिनीतीरे विहरता वीतसंश्लेषे विरहसंपन्ना शकुन्तला सखीभ्यां परिचर्यामाणा
गृहगत । ताभ्यामर्थितया तदानीमनुरागस्तथा विहतः । अत्रा राज्ञा सङ्घर्षमुपसृत्य
आत्मा निवेदितः । एवं विहिते परम्परानुरागे गान्धर्वेण विधिना परिणयः संवृतः ।
एतद्विध्नन्तरे शकुन्तलायाः कुशलं जिज्ञासमाना तव हृद्वा तापसी गौतमी प्राप्ता । सा
शकुन्तलां विटपान्तरिते राज्ञि उठजं निनाय ततः साश्चो ह्योमः प्रवहते विघ्नार्थं या-
गता राक्षसाः । राज्ञापि तानुप्रत्येकं प्रगतः ।

2. [a] मङ्गलभावः—अनुगतो भाव इति अनुभावः majesty. प्रादितम्—
We cannot say अनु + भू + चञ् भावे = अनुभावः because by the rule
“प्रिणीतुवोऽनुपसर्गे” घञ् has to be attached to भू only when no उपसर्ग
precedes. Or अनुभावयति इति अनु + भू + णिच् + चञ् कर्त्तरि = अनुभावः ।
[b] प्रविष्टमात्रं &c.—मात्र is अवधारणे । In this sense it is always
neuter ‘मात्रं कर्त्तुं खोऽवधारणे’ । प्रविष्ट एव प्रविष्टमात्रम् । तस्मिन् ॥ Here
the अवधारण is with regard to to प्रवेष्ट—he has but entered and
done nothing else. एव implies अवधारण regarding to time—
—Even at the time of entry, not ‘a moment later. But
Kalidasa very often has मात्र in such cases in the विशेषलिङ्ग ।
Thus ‘स विव्रमात्रः किल’—Raghu. The present may be a similar
case.* We may also attach मात्रच् in the sense of प्रमाण in
defence of such cases. Thus प्रविष्ट इत्येतत् प्रमाणमस्य इति प्रविष्ट + मात्रच्
= प्रविष्टमात्रः one of whom we can say nothing beyond the fact
that he has entered (प्रविष्ट) । Practically this amounts to
अवधारण । Hence the meaning is unchanged ; or मात्रा = measure.
प्रविष्ट इति मात्रा यस्या, बहु—। (c) निरस्ता उपपन्ना येषां ते निरुपपन्नाः [बहु—] ।
Also see Tika.

3. [a] का कथा &c.—What shall I say about his aiming his
arrow ? That his arrow will remove obstructors need not be
stated, it is self-evident. The reason follows. [b] दूरतः—दूरात्
from distance, दूरे स्थित्वा इति “ल्यब्लोपे—” अधिकरणे पद्यमी । This
is not अपादान पद्यमी । Hence the तम् is attached by the Varttika
‘अद्यादिभ्य उपसंख्यानम्’ । [c] हुङ्गरम् इति हुम् + ङ + चञ् भावे
= हुङ्गर a growl. हुम् is अनुकरण and गतिसंज्ञक by the rule “अनु-
करणेचानितिपरम्” । तेन । The Rudras growl [हुङ्गर] and dispel
enemies. So does his bow. (d) अपोहति—अप + उह or ऊह
+ लट् ति removes. The परस्मैपद of ऊह is optional by the
Varttika “उपसर्गादस्यान्ब्लोर्वा वचनम्” ।

4. Remark—The meter is श्लोक । The first line gives the
conclusion. His arrows thoroughly extirpate obstructors.
The reason is—Because even the twang of his bow scares

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

them away; such being the effect of the twang you may imagine the efficacy of the arrows. Hence the figure is चर्चान्तरत्वास । There is also उपमा or उत्प्रेक्षा in इद्वारिवेध ।

5. (a) यावन्—अवधारणे । (b) वेदि &c.—समन्तात् स्रवणम् इति स्र + कृ + क्वाट् भावे = संस्रवणम् strewing, वेद्याः संस्रवणम् । तस्यै यथा तथा । “अर्थेन नित्यसमासः—” इति श्रुतिः—of the नित्यसमास class. Qualifies उपहरामि । श्रियाविषेयत्वात् कृत्वत्वम् । For strewing of Kusa grass round the altar, compare “अग्नी वेदिं परितः कृप्तविष्णाः समिदन्तः प्रान्तमंसीषंदर्भाः ।—Act. IV.

6. (a) आकाशे...किं ब्रवीषि—Only one actor is present, He imagines he sees some in the distance, shouts out a questions, then feigns he hears the reply, though no answer is really given. In such cases the question is introduced by the stage-direction आकाशे and the actors pronounce the reply saying. किं—ब्रवीषि &c.—‘किं ब्रवीष्ये’ इत्यादि पादं ब्रवीति यत् । श्रुत्वा नुक्तमपेक्षकतः स्यादाकाशभाषितम्” (b) अस्वस्था—स्वस्मिन् तिष्ठति इति स्व + स्था + कर्त्तरि = स्वस्था at ease, न स्वस्था । (c) शरीर &c.—निर् + वा often means ‘to soothe’ ‘to comfort’ with कालिदास । Compare “अधेलज्जं नैतनिर्वाणम्”—Infra. “निर्वाण्य प्रियसन्दर्भैः सीतमचवधोऽत—Raghu. &c. निर् + वा + णिच् + क्वाट् भावे = निर्वाणम् soothing. शरीरस्य निर्वाणम् तस्यै । तादर्थ्यं चतुर्थे । (d) सञ्छुसितम्—उद + यस् + क्त भावे Lit the breath, here—Life ; op. “त्वमेव तयोः एकमात्रमुञ्छुसितम्”—Kad.

7. (a) वैतानिकम्—वितन्यते इति वि + तन + क्त कर्मणि = वितानः a sacrifice यज्ञः । “वितानो यज्ञ उज्जीवि द्विस्तारि. पुनपुंसकम्” इति मेदिनी । विताने भवम् इति वितान + उज्ज अध्यात्मादि । (b) शान्तादकम् शन + क्तन् भावे = शान्तः relief शान्ताद्यैमुदकम् । शाकपार्थिवादि । (c) अस्मै “कर्मणा यममिप्रति—” इति सम्यग्दाने श्रुतिः । (d) गीतमीदृशम्—It is the आधार or विसर्जन । See next. (e) विसर्जयिष्यामि—The विच here is स्वाद्ये as in रामो राज्यमकारयम्, “आहायकान् मूमिपतेरयोऽं व्यसर्जयन्ने-दिल्लक्ष्यं मुखाः”—Bhatti &c. Also सज्ज sometimes means merely ‘to place.’ Compare “विसृज्य मयि दुःखानि” “दिशामुपान्तेषु ससर्जं दृष्टिम्,”

&c.—This is the sense here. Hence गीतमोहसु is the आधार ।
(f) Remark—This prepares us for the interruption to the interview of दुष्यन्त and शकुन्तला as described towards the end of Act, III "चक्रवाक्वपुके &c. Act III.*

1. विष्कम्भनाति इति विष्कम्भः । पचायच । स एव विष्कम्भकः । It is a short statement showing the connection of events acted, past and future. It is of two kinds गृह and सङ्कीर्ण—गृह when acted by one or two मध्यम actors, and सङ्कीर्ण if both मध्यम and नीच are employed "मध्यम मध्यमाभ्यां वा पावाभ्यां सम्प्रयोजितः । गृहः स्थानं स तु सङ्कीर्णः नाचमध्यमगोचरः ॥ This is a गृहविष्कम्भः ।

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति कामयानावस्थो राजा) । राजा
(निःश्वस्य)—

जानि तपसो वीर्यं सा वाला परवतोति मे विदितम् ।

अलमस्मि ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्त्तयितुम् ॥ २ ॥

(Then enters the king in the state of one, in love). KING
(Sighing)—I know the power of penance. That the girl has a master, is also known to me. Yet I am not able to withdraw this heart from her.

ततः इति । कामयते इति यानचि आगमशास्त्रमनित्यमिति मुक्तिं अकरोत् 'काम-
यानः' जातमदनः इत्यर्थः ("कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्चेत्" इति वामनः) । तस्य
अवस्था कामयानावस्था । सा इव अवस्था यस्य तद्वाविधः, स्त्रीणः पाण्डुराकृतिः इत्यर्थः

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

(‘सप्तसुपुमानपूर्वस्योत्तरपदलोपय वक्तव्यः’ इति बहुव्रीहिः) राजा ‘प्रविशति’
[‘कामयान’ (रा- टीका, वि-) ‘समदन’ (त, त्या-, म-)] ॥

जाने इति अन्वयः—तपसो वीर्या जाने । सा बाला परवती इति मे विदितम् ।
तथापि इदं हृदयं ततो निवर्त्तयितुम् अलं न अस्मि । व्याख्या—‘तपसो वीर्या’ तपोवर्त्तं
‘जाने’ तपोवर्त्तनं माम् अपराधिनं दग्धं समर्थो मुनिः इति मे ज्ञातम् । तत् सुनिम्
अप्रसाद्य शकुन्तलापरिचयः असम्भवः । सा बाला शकुन्तला ‘परवती’ परतन्ना, दिवा-
शावर्त्तनी इति एतदपि ‘मे विदितम्’ । अतो गन्धर्वोऽपि विधिना नेधमसंश्लिष्टे
पितरि उदाहृता । तेन हि सम्प्रति शकुन्तलाकृपात् वस्तुनो मनो निवर्त्तयितुं पितुरागमनं
प्रतीक्ष्य इति चेत् न—‘तथापि’ एवं सम्प्रति अस्य लामे असम्भवेऽपि ‘इदं हृदयम्’
एतन्मे चित्तं ततः शकुन्तलाकृपात् वस्तुनः (वाराणावासासौप्तिकः इति अपादाने
पञ्चमौ) निवर्त्तयितुं शक्यमितुम् अलं समर्थो न अस्मि न मवामि । अवशं मनः
अलमे प्राप्यंश्च प्रवर्त्तते किं करीमि । [‘अलसस्मि’ इत्यादि (रा- वि-)—
“न च निम्नादिव सलिलं निवर्त्तते मे ततो हृदयम्” (त, त्या-, म-)] अतः परं
तर्कवागीश्वर्यायपञ्चाननपादानाम्—“भगवन् मन्मथ कृतकं कुसुमायुषस्य सततं कृत्वा
मेतत् । (कृत्वा)—

अद्यापि कृत्वा हरकोपवर्द्धितस्त्रयि ज्वलत्यौषं दशाम्बुराशौ ।

त्वमन्वया मन्मथ मद्विधाना भस्मावशेषः कथमेवमुषः ॥

अपि च’ इति ॥

NOTES

1. कामयान &c.—कम + चिङ् + शानच् कर्त्तरि = कामयानः which is
a वैदिक form. कामयान, चिन्तयान, &c., frequently occur in the
रामायण, and महाभारत । In भाषा the form expected is कामयमान by
the rule “आनेसुक्” । Raghava’s efforts to defend कामयान in
भाषा are amusing. He says ‘यदा कामय याने उदगमने आरोहणे वा या
अवस्था अभिलाषायाः सा यस्य सः’ । Vamana has the right solution.

2. (a) जाने—‘अनुपसर्गात् ‘जः’ इति कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् ।
(b) मे—कर्त्तरि षष्ठी । See next. (c) विदितम्—विद् + क्त कर्मणि वक्तृमाने ।
Hence by the rule “कृत्वा च वक्तृमाने” we have वही in मे the
अनुक्तकर्त्ता । (d) निवर्त्तयितुम्—We have वस्तुन् without क्रियार्थक्रिया

owing to अलम् by the rule "पदार्थवचनेऽलमर्थे" (e) The verse discloses the king's diffidence in spite of the resolution made in consultation with the jester.

2. Readings (a) न च नखात् &c. places the कर्तृता with हृदय । In the first half the कर्तृता is with अहम् । Logically this is defective. "I know (अहं जाने) yet heart persists" is not as direct as "I know yet I persist." When the final result is the same "A knows yet he persists" seems better than "A knows yet B persists." (b) अद्यापि &c.—is childish. If सन्मय is उष because he is मन्त्रावशेषः and so there is fire in him he must be उष to all and not to the मद्विध' only. If anything, he should feel less उष to a कामिन् who is already उष himself with love.

(मदनबाधां निरूप्य) भगवन् कुसुमायुध त्वया चन्द्रमसा च विश्वसनीयाभ्यामतिसन्धीयते कामिजनसार्धः । कुतः—

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दोर-

हयमिदमयथायं दृश्यते मद्दिघेषु ।

विस्तृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखैस्-

त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोषि ॥१॥

(Acting love-sickness) O mighty god with weapons of flowers by thee and by the moon both seemingly reliable the whole host of love-sick people is being deceived. For your having flowery arrows and the moon's having cold rays both these seem untrue for people like me. The moon casts fire with its rays that have frost (Or—are cool) within and you too are making your arrows of flower of adamant strength.

मदनेति । ('मदनेन' कन्दर्पेण 'बाधां' बाधनं कन्दर्पज्ञतां पीडां 'निदध्य' अभिनीय आह) 'भगवन् कुसुमायुध' पुण्यधन्वन् कुसुमयो च ["अरविन्दमशोक्य चूतश्च नवमल्लिका नीलोत्पलश्च पश्यते पञ्चशाखस्य सायकाः ॥"] 'त्वया चन्द्रमसा' चन्द्रेण

‘च’ दाभ्यामपि युवाभ्याम् ‘विशसनीयाभ्याम् (एकस्तावत् कोमलकुसुमेन प्रहरन् अवरञ्च हिमं विकिरन् विशसनीयः) ‘कामिजनानां कामिनो ‘सार्धः’ समूहः ‘अविशस्योयते’ वञ्चयते । नैव त्वं स्रुद्रं प्रहरसि, नाय्यसौ चन्द्रः शीतरश्मिः कामिणः ।

तथेति । अन्ययः—तव कुसुमशरत्वम् इन्दोः शीतरश्मित्वम्, इदं इयं महिषेषु अवधार्यं दृश्यते । इन्दुः हिमगर्भमेशूखैः अग्निं विस्फुरति त्वमपि कुसुमवाणान् वज्रसारीकरोषि । व्याख्या—‘तव कुसुमानि’ कोमलानि पुष्पाणि ‘शरा’ वाणा यस्य तस्य भावः तत्त्वम् । ‘इन्दोः’ चन्द्रस्य ‘शीता’ हिमाः ‘रश्मयः’ किरणा यस्य तस्य भावः तत्त्वम् । ‘इदं इयं द्वावयववस्तु ‘मम’ इव ‘विधा’ प्रकारो येषां तेषु कामिषु इत्यर्थः, अवधार्यम् अवश्य अभिषेधस्य अननुपपन्नं असदृशं दृश्यते अनुमीयते । कारणमाह—‘इन्दुः हिमं गर्भः’ आन्तरो भागो येषां तैः ‘मेशूखैः’ किरणैः (करणै इत्या) ‘अग्निं’ विस्फुरति त्वमपि कुसुमवाणान् पुष्पशरान् अवज्रसारान् वज्रसारान् करोषि । न हि कुसुमस्य समंभेदिता हिमस्य वा दाहकता अस्ति, तत् पुष्पशरत्वं शीतरश्मियन्द्र इति वञ्चना नः कामिनाम् । “मदनवाधां निदृष्य” इत्यत आरभ्य “परिक्रम्य” इत्यतः प्राक्-पथ्यं प्रचितमिव भाति । मध्याह्ने इन्दुकिरणस्य तोक्ष्णतावर्णनं नातीव रमणीयम् ॥

NOTES

1. (a) कुसुमायुध—आयुध्यते अनेन इति आ + युध + क करणे वञ्चये = आयुधम् weapons [includes bow and arrow]. कसुमम् आयुधमस्य । तत्संज्ञकौ । (b) अविशस्योयते—अति + सम् + धा + लट् तै कर्मणि । अति + सम् + धा means to cheat. Compare “परतिशब्दानमधीयते यैः । किं पुनरिमानमिच्छन्नाय सन्धते” Act. V.

2. (a) अवधार्यम्—अर्थस्य अभिषेधस्य योजनं यथार्थम् agreeing with the sense. अन्यथो । न यथार्थम् (b) विस्फुरति This is connected with महिषेषु in the first half. In महिषेषु अग्निं विस्फुरति the सप्तमी is औपदेश्यिके आधारः । But महिषेषु अवधार्यम् and महिषेषु वज्रसारीकरोषि have विधेयौ सप्तमी । (c) वज्र &c.—वज्रस्य सारः वज्रसारः । स इव सारी येषां वज्रसाराः having the strength of the thunder-bolt. अवज्रसारान् वज्रसारान् करोषि इति वज्रसार + चि + क्त + लट् सि । A Calcutta Editor finds गतितत् here but this is wrong—the समास being prohibited by “उपपदमिह” । It is merely placed before करोषि by the rule

“ने प्राग्धातौः” । (e) This looks like an interpolation. See Notes below. For a similar sense we may quote from Vikramorvasi—‘इदमसुलभवत्प्राग्धातौ दुर्निवारं प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति । किमुत मलयवातीन्मूलितपाण्डुं पत्रैरुपवनसदृकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरैषु ॥”

अथवा—

अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहन्नभिमतो मे ।

यदि मदिरायतनयनां तामधिक्लृप्त्य प्रहरतीति ॥ ४ ॥

(सखेदं परिक्रम्य) क्व नु खलु संस्थिते कर्मणि सदस्यै-
रनुज्ञातः खिन्नमात्मानं विनोदयामि । (निःश्वस्य) न प्रिया-
दर्शनादृते शरणमन्यत् । यावदेनामन्विषामि ।

Or, I like the fish-bannered god even constantly causing pain to my heart if it be that he smites referring to that damsel of broad quivering eyes. (Walking round with sigh of distress). The rite being over dismissed by the priests, where indeed shall I comfort my distressed self? (Sighing) Nothing else but a sight of my beloved can help me; I will seek her.

‘अथवा’ इति पञ्चान्तरे । अनिशमिति । अन्वयः—मदिरायतनयनां तामधिक्लृप्त्य प्रहरति इति यदि (तदा) मकरकेतुः ‘अनिश’ मनसो रुजमावहन्नपि मे अभिमतः । व्याख्या—‘मदिरै’ अश्वेपमाने आयते विशाले च नयने यस्याः ताम् (‘सौष्टवेना-परिल्लक्ता क्षीरापाङ्गमनोहरा । वैपमानान्तरा दृष्टिर्मदिरा परिक्षीर्त्तिता ॥” इति हिमाद्रिः ‘तां’ शकुन्तलाम् ‘अधिक्लृप्त्य’ विषयीकृत्य ‘प्रहरति’ मामिति शेषः ‘इति यदि’ यद्येवं भवति, तदा मकरकेतुः कामः ‘अनिश’ सततं ‘मनसो रुजं’ वेदनाम् ‘आव-हन्’ कुर्वन् ‘अपि मे अभिमतः’ सम्यतः । शकुन्तलायां कामो मे इति चेत्, कामजा पीडा अपि मुखदा इत्यर्थः । (विद्यासागरपादा एतं न पठन्ति । तुच्छार्थोऽयं प्रणिप्ती वा) ॥ [उत लघुम्—“मशवन्नेवमुपालब्धस्य तेन मां प्रत्यनुग्रहः । इथैव सङ्कल्प-शतैरजसमनङ्ग नौतीऽसि मयावृद्धिम् । आकृष्य चापं श्ववधोपकण्ठे मथ्येव यस्तव बाणमीचः ॥ (सखेदं परिक्रम्य)” इति (तन्, न्या-मन्)] ॥

सखेदमिति । ('खेदेन' आर्चां 'सह' यथा तथा 'सखेदम्' आत्मानम् खिन्नमित्य-
दर्शयित्वा इत्यर्थः) —कृति । 'कर्मणि' यागकर्मणि संस्थिते निष्पन्ने सति 'सदस्यैः'
सभास्यैः तापसैः 'अनुज्ञातः' सुसम्पन्नो यागः, विश्वास्यतु भवान् इति कृतानुमतिः 'खिन्नं'
प्राप्तखेदम् 'आत्मानं' क तु खलु विनोदयामि' विनोदं कारयामि ["तत्करोति
तुदाचष्टे" इति णिच् । ततो हेतुमणिच्] । 'न च प्रियायाः' शकुन्तलाया यत्
दर्शनं तस्मात् 'अन्यत्' तदभिन्नं किञ्चित् 'शरणम्' अस्ति । तद्दर्शनादेव यदि विनोदः
स्यात् नान्यतः ["खिन्नमात्मानम्" (त-, न्या-) — "श्मलान्ताम्" (रा- वि-, स-) ।
"न च प्रियादर्शनम्" (व-, न्या-) — "किं तु खलु मे प्रियादर्शनम्" (रा-, वि- स-)] ॥

NOTES

1. (a) मकरकेतुः—मकरस्य प्रतिरूपतिः इति मकर+कन्=मकरः the
figure of a mackerel which is a sea-monster. The कन् disappears in
the case of a ध्वज by the Karika 'अर्चासु पूजनार्थासु चिद्वक्त्रेष्वजेषु च ।
इव' प्रतिरूपती लोपः दैवपद्यादिषु ॥' स केतुः ध्वजो यस्य । (b) Remark—
We have very careless writing from सदनवार्धो निरूप्य to प्रहरतीति ।
The निष्पन्नशतक Press edition of Raghava Bhatta omits the verse
अनिशमपि &c. Vidyasagara does the same. The whole passage is
so glaringly defective that it is difficult to accept it as from
Kalidasa. I notice some defects below—(i) विश्वसनीय as applied
to चन्द्रमस् is not a happy epithet. When we say so and so is
विश्वसनीय (reliable), we imply that outward appearance is suspi-
cious, but in fact he may be trusted. In the case of कुसुमायुध,
the mention of आयुध is apt to create distrust, so विश्वसनीय is all
right. But चन्द्रमस् has the derivative meaning the delightful
time-keeper.—चन्दति आह्लादयति इति चन्द्रः । मिमीते कालम् इति माः ।
चन्द्रयासी माय । In his case विश्वसनीय is meaningless. (ii) कामिजन
and कामिसार्थ equally express the meaning of कामिजनसार्थ which
is therefore unnecessarily cumbrous. (iii) Having directly
mentioned कुसुमायुध and चन्द्रमस्, subsequent reference should be
by सर्वनाम except to avoid ambiguity. Now in the verse, while
कुसुमायुध is referred to by 'तव', the name इन्दु is used for चन्द्रमस् ।

It would have been better to say तवकुसुमशरत्नं तस्य शीतशुतिलम् &c. (iv) मद्भिषेव for मधि is a kind of अप्रसन्नप्रशंसा by no means pleasing. (v) The first half of the verse तव कुसुम &c. is only a repetition of तस्या चन्द्रमसा च &c. above, विसृजति हिमगर्भः &c. immediately after कुनः is more direct and would have served the purpose quite well. The writer seems to be in want of materials to complete the verse and is obliged to repeat. (vi) In the first half, and in the preceding prose, the order is त्वम्, चन्द्रमस्; but in the second half, this is, for no good reason reversed, and we have इन्दु, त्वम्। (vii) It was mid-day at the time, and the reference to the unbearableness of moon-light is a queer अप्रसन्नप्रशंसा to say the least of it. (viii) काम is addressed directly in the second person on the preceding page; but the verse अनिशमपि &c. puts him unaccountably in the third person. (ix) The इति in प्रहरतीति is superfluous. The meaning is more easily expressed without it. (x) The verse means—I welcome Kama's blow if he strikes with reference to Sakuntala. The writer of this seems to be a superficial observer. If the object of the king's love were less endowed by nature than Sakuntala, even then she would have pleased him as Sakuntala pleases now. Compare the poet's remark “सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति”—Act. II (xi) अलमधि ततो हृदयं तद्यापि नैदं निवर्त्तयितुम् (See Ante) shows that the uppermost thought in the king's mind at the time is to search for Sakuntala. Hence क नु खलु संस्थिते कर्मणि &c. naturally follows after निवर्त्तयितुम्। The passage नन्दनार्था निरुप्य—प्रहरतीति is thus an interruption. But there is nothing here to interrupt the thought.

2. Reading.—The reading अमहान्तम् does not suit the context. There was no occasion to become अमहान्तः। Besides, if he was really अमहान्तः, there were plenty of shades available, and he would not have been at a loss for a suitable place and exclaimed क नु खलु &c. I prefer स्निग्धम्। He was evidently स्निग्धः for the poet remarks सखेदं परिक्षयः।

(सूर्यमवलोक्य) इमामुग्रातपवेलीं प्रायेण लतावलयवत्सु
मालिनीतीरेषु ससखीजना शकुन्तला गमयति । तत्रैव तावद्
गच्छामि । (परिक्रमावलोक्य च) अनया बालपादपवीथ्या
सुतनुरचिरं गतेति तर्कयामि । कुतः—

सम्मीलन्ति न तावद्वैभ्वनकोषास्तयावचितपुष्पाः ।

क्षीरस्निग्धाद्यामौ दृश्यन्ते किसलयच्छेदाः ॥ ५ ॥

(Looking at the sun) Usually Sakuntala passes this period of fierce sun with her friends on the banks of the Malini, where there are groves of creepers. There indeed I go. (Going round and looking) I guess the fine-figured damsel has not long passed by this row of young trees. Why do I say so? The cases in the stalks whence flowers have been plucked by her, do not yet close up; and those mutilated (Or—cuts in the) young shoots appear wet with milky juice.

सूर्येति । (वैलानिष्ठं) यार्थं 'सूर्यम् अवलोक्य' इष्टम् । 'शकुन्तला प्रायेण' बाहुल्येन न तु नियतमेव 'लताणां वलयानि' वेष्टनानि लतावेष्टितस्थानानि सन्ति येषु तेषु 'मालिनीतीरेषु मालिनीनद्याकटेषु' 'सखीजनेन प्रिय'वदया अनसूधया च 'सह इमाम् लयः' कठोरः 'जातपो' रविः, रविकर इत्यर्थः यस्या तथाविधा 'वेलीं' च 'गमयति' अतिवाहयति ।

अनयेति । 'सुतनुः' अनवदाङ्गी शकुन्तला 'अनया बालपादपानां वीथ्या' श्रेण्या, वीथिशोभितेन वर्त्मना इत्यर्थः 'अचिरम्' अधुना एव 'गता इति तर्कयामि' मत्वे । कुतः एव ब्रवीमि इति चेत्—

सम्मीलन्तीति । अन्वयः—तया अवचितपुष्पाः वभ्वनकोषाः न तावत् सम्मीलन्ति । अमौ किसलयच्छेदाय क्षीरस्निग्धा दृश्यन्ते । व्याख्या—'तया' शकुन्तलया 'अवचितानि' नूनानि गृहीतानि 'पुष्पाणि' येषां येभ्यो वा तथाविधाः 'वभ्वनकोषाः' वृन्तकोषाः 'न तावत् सम्मीलन्ति' सम्मीलिता भवन्त्येव । 'अमौ' दृश्यमानाः । 'च्छिद्यते' एषु इति 'च्छेदाः' च्छेदनावकाशः ['अधिकरणे' घञ्] । 'किसलयानां' च्छेदाः 'क्षिन्नाः'

किशलय वा, ते 'च क्षीरिण' च्छेदनमार्गात् स्रुतेषु द्रव्येन 'क्षिग्धाः' आर्द्रा 'इक्षन्ती' लक्षणा । [राघवो विद्यासागरपादाय "परिक्रम्यावलोक्य" इत्यतः "किमलयच्छेदाः" इति यावत् न पठन्ति] ॥

NOTES

1. (a) मालिनो &c.—तौरिषू तटदेशेषु, plural with reference to different sites. तत्तद्देशानां बहुलादङ्गवचनम् । (b) सखीजनना—सखीरूपो जनः सखीजनः । शाकपार्थिवादितत् । तेन सह वर्तमाना etc. बहु—

2. (a) बाल &c.—बौधौ is पङ्क्ति a line, or वर्त्मन् a read. "बौधौ वर्त्मनि पङ्क्तौ च" इति हेमः । In first sense बालपादपङ्क्ति means बालपादपङ्क्तिशोभितं वर्त्म by लक्षणा । When बौधौ is वर्त्मन्, say बालपादपशोभिता बौधौ । शाकपार्थिवादि । तथा । तृतीया करणे । Both बौधि and बौधौ are seen. (b) अचिरम्—न चिरम् not long. It is a काल and used as कर्म of गमनक्रिया । "देशकालाध्यगन्तव्याः कर्मसंज्ञा लक्षकर्मणाम्" ।

3. (a) तावत्—साकल्ये । The cases will first close up then dry in the sun. They have not even closed yet. Hence the flower must have been just now (अचिर) plucked. (b) तथावचित &c.—Sakuntala was too ill to attend to these things herself. The king thought she did these, because he did not know she was ill.

4. Remark—These signs guide the king. I think the passage ought to appear though Raghava omits it.

(परिक्रम्य संस्पर्शं रूपयित्वा) अहो प्रवातसुभगोऽयमुद्देशः ।

शक्यमरविन्दसुरभिः कणबाहो मालिनौतरङ्गानाम् ।

अङ्गैरनङ्गतप्तैरविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥ ६ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च) अस्मिन् वितसपरिचिते लतामण्डपे सन्निहितया शकुन्तलया भवितव्यम् । तथाहि—

अभुवन्ता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात् ।

द्वारैःस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥ ७ ॥

(Acting as if touched by the breeze). Ah ! this spot is pleasant with its fine breeze. Here by the love-stricken limbs can be closely embraced the lotus-scented breeze, the carrier of spray from the ripples of the Malini. (Going round and looking about). Sakuntala is bound to be near in this bower of creepers enclosed by canes. For at its entrance, where there is pale sand, is seen a fresh line of foot-prints, raised outwards in front and pressed down behind through the weight of the hips

परिकल्प्येति । 'परिकल्प्य संस्पृशे' वातसंस्पृशे' 'रूपयित्वा' आकारेण अभिनीय । अङ्गो इति । 'अङ्गो' इष्टे । प्रकटतेन वातेन सुभगः' इष्टः 'अयम् उद्देशः' वनविभागः ।

शक्यमिति । अन्वयः—अथ अनङ्गतपतेः अङ्गैः परविन्दसुरभिः मास्तिनीतरङ्गानां कणवाह्यं पवनः अविरलम् आलिङ्गितुं शक्यम् । व्याख्या—अतः प्रदेशे 'अनङ्ग' नाम कानेन 'तपतेः' पीडितैः प्राप्तकामकृततापैः 'अङ्गैः' गतैः [अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया] 'परविन्दैः' कमलैः 'सुरभिः' पद्मगन्धिः प्राणतर्पणः मालिन्याः तरङ्गाणां यौचोनां 'कण-वाह्यो शौकरवाह्यो, सुशीतलात् सर्वाङ्गतर्पण इत्यर्थः 'पवनः' वातः, 'अविरलं' सादृ' यथा तथा 'आलिङ्गितुम्' आङ्गेष्टु 'शक्यम्' । मदनकृते अक्षदाहौ सुरभिशीतवातसेवनं हितम् । तच्च इहैव सम्भवति इति भावः । ["शकिसंज्ञोच" इति कर्मणि यत् । एतत् शक्यम् एतदशक्यम्, इति प्रथमं सामान्यतौ लिङ्गवचनयोः अविवक्षया एव वस्तुविभागः । ततः शक्येषु पवनस्य अन्तर्भावः । न हि साक्षात्कृतः शक्यपवनयोर्विशिष्टविशेषण-भावः । तेन "शक्यं पवनः" इत्यदोषम् । "शक्यमिति रूपं त्रिलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायं सामान्योपक्रमात्" इति वामनः ।] ["शक्यम्" (रा-, वि-, म-)—"शक्यः" (त-, व्या-) ॥ "अविरलम्" (रा-, वि-, म-) ।—"मिद्"यम्" (त-, व्या-)] ।

अस्मिन्निति । 'अस्मिन् वेतसैः परिलिपते वेष्टिते 'लतामण्डपे' लतागृहे 'सन्निहितया' समीपस्थया शकुन्तलायां भवितव्यम् । अनुमानकारणमाह 'तथाहि'—

अमीति । अन्वयः—पाण्डु सिकते अस्य द्वारे पुरस्तात् अस्मादगता, जघनगौरवान् पश्चात् अवगाढा, अभिनवा पदपङ्क्तिः दृश्यते । व्याख्या—'पाण्डुवर्णाः' 'सिकताः' बालुकाः यस्मिन् तादृशे [सिकताशब्दः स्त्रियां बहुल्ये प्राथम्ये, क्वचित् एकत्व-सिद्धिः] 'अस्य' लतामण्डपस्य द्वारे पुरस्तात् पुरोभागे, अङ्गुलीषु, विशेषतः अङ्गुष्ठयोः

इत्यर्थः 'अभुवन्ता' उदङ्गलिसुद्धा 'जवनस्य' नितम्बस्य 'गौरवाद्' गुरुत्वात् 'पद्यात्' गुलफयोः 'अवगाढा' गभीरं गाढा, न तु केवलं गाढां 'अभिनवा' सद्यःकृता 'पद-
पङ्क्तिः दृश्यते' एव वरस्त्रीलचणलजितत्वात् ।

NOTES

1. शकाम्—With शकां पवनः compare युक्तम् अभिलाषः—Infra. सामान्योपक्रमात् नपुंसकम् as in विदित in विदितमङ्गि—Ante. Vamana's विलिङ्गवचन means विरुद्धलिङ्ग (differing in gender) and विरुद्धवचन (differing in number). For विरुद्धलिङ्ग compare शकां चतु in 'शकाञ्चानेन चर्मासादिभिरपि चतु प्रतिद्वन्द्वम्'—Bhashya. विरुद्धवचन is seen in शकां शालिनांसादौनि in 'शकाञ्चानेन शालिनांसादौन्यपि द्रव्यवितुम्'—Bhashya. शकां कराः has both विरुद्धलिङ्ग and विरुद्धवचन in 'शकामोषधिपनेनैवोदयाः—छेत्तु मयनस्तस्यपटैः कराः'—Kumara.

2. वितस &c.—परि + लिप means to surround. Compare परिच्छेप in the sense of a moat in 'महाशयपरिच्छेपं लङ्कायाः परिखालधुम्'—Raghu.

3. अभुवन्ता—This is सुलचण । Compare "अभुवन्तागुह्यनखप्रभाभिः etc.—Kumara.

4. पाण्डुसिकते—For a singular use of "सिकता" compare "एका च सिकता कैलदाने असमर्था"—Bhashya.

यावद्विटपान्तरिण अवलोकयामि । (परिक्रम्य तथा कृत्वा सहषम्) अयं लब्धं नेत्रनिर्वाणम् । एषा मेमनोरथप्रियतमा
सिक्कुमुमास्तरणं शिलापट्टमधिशयाना सखिभ्यामप्राप्तते । भवतु
श्रोत्र्यामप्राप्तां विश्रम्भकथितानि । (विलोकयन् स्थितः) ।

I will look through some opening in the branches. (Going round and doing the same—Joyfully)—Abl The comfort of my eyes is found. There, the dearest of my wishes, lying on a stone slab with a coverlet of flowers is being waited upon by her two friends. Well, I shall hear their confidential utterances. [Stands gazing].

यावदिति । 'विटपानां' शाखानाम् 'अन्तरेण अवकाशेन ['अन्तरमवकाश-
तधिपरिधानात्किंभेदतादर्थ्ये'] इत्यमरः । 'अवलोकयामि' अत्र शकुन्तला अस्ति न वा
इति पश्यामि [यावदयोगे भविष्यति लट्] ।

प्रतिक्रम्येति । 'तथा कृत्वा' विटपान्तरेण दृष्ट्वा, शकुन्तला अवामे इति आत्मा
'सहर्षम्' आह ।

अथे इति । 'अथे' कर्षे । 'नेत्रयोः सन्तप्तयोः' लोचनयोः 'निर्वाण' निर्हतिप्रदं
सुखकरं वस्तु 'लब्धम्' । तदेव स्फुटं कथयति—'कुसुमानाम् आस्तरण' तेन सह
कुसुमैरासूतम् इत्यर्थः 'शिलापट्ट' प्रस्तरतलं 'अधिशयानां' प्रस्तरतलं शयिता । ["अधि-
शीङ्ख्यायां कर्म" इत्याधारस्य कर्मत्वम्] 'मि मनोरथानां मनोरथेषु वा प्रियतमा प्रियतमी'
मनोरथः शकुन्तलारूपः पदार्थः, 'सखीभ्याम् उपास्यते' सेव्यते, उपचर्यते इति यावत् ।
["उपास्यते" (त, न्या-)—अन्वास्यते" (रा- वि-, म-)] ॥

भवत्विति । 'भवतु' आसां विशासेन 'कथितानि' भाषितानि [नपुंसक भावे कः]
विश्वस्तसंलापान् 'श्रोष्यामि' ।

NOTES

1. (a) नेत्रनिर्वाणम्—निर + वा + लुट् भावे निर्वाणम् निर्हति ;
compare "निवाणं निर्हतौ मीचे" इति तिकाच्छेषः । (b) मनोरथ etc.—
मनः रथौ यस्मिन् यस्य वा तदारुदृत्वात् मनोरथः wish. Next इतत्—। No
निर्दारण, hence the prohibition "न निर्हारणे" does not apply. (c)
शिलापट्टम्—पट्ट is पौठ a slab, a seat आसन । पट्टः स्यादपि आसनम्—
इत्यनेकांशेकोपः ।

Reading—Both उपास्यते and अन्वास्यते imply सेवा nursing
शुश्रूषा । "उपासनं शुश्रूषायांच हिंसनं" इति विश्वः । "अन्वासनं खेहवस्ती
सेवायामनुशोचनं" इति जैमः । Either will do.

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला)
सखी (उपवीज्य सखेहम्)—हला सउन्दले, अवि सुहा-
अदि दे णलिणोपत्तवादो [हला शकुन्तले, अपि सुखायते ते
नलिनोपत्तवातः] ।

(Then enter with her two friends, Sakuntala engaged as described). FRIENDS [Tenderly, after having fanned her]—Dear Sakuntala, does the breeze of the lotus-leaves appear refreshing to you ?

शकुन्तला—किं वीजयन्ति मं सहोद्यो [कं वीजयतो मां सख्यौ] (सख्यौ विषादं नाटयित्वा परस्परमवलोकयतः) ।

SAKUNTALA—Are you fanning me friends ? (The friends acting sorrow stare at each other).

राजा—बलवदस्वस्थशरीरा शकुन्तला दृश्याते । तत् किम-
यमातपदोषः स्यात् उत यथा मे मनसि वर्तते ।

KING—Sakuntala seems to be greatly distressed bodily. Now, is this the bad effect of the heat, or as it is in my mind ?

ततः इति । व्याख्यातं प्राक् ।

सख्यौ इति । 'उपवीज्य' समीपे वीजयित्वा खेदेन सह आहतः ।

हसति । हला शकुन्तले अपि प्रत्ये, नलिनोपवासां कमलानां वातः' तत्-
सम्पर्कात् शीतो वायुः ते' तव सख्यौ सुखायते' सुखमिव आचरति किम् ["कृत्;
काङ् स्लोपय" इति काङ्] ।

किमिति । हे 'सख्यौ मां वीजयतः' नलिनोपवातेन उपचरतः किम् ? मया
तु व्यजनं नानुसूयते । तापाधिक्यात् अनवधानम् ।

सख्यौ इति । 'विषाद' खेदं' नाटयित्वा अभिनीय परस्परम् अन्योन्यम् अव-
लोकयतः' अहो ईदृशी अस्याः समवस्था यत् वीजनमनया नानुसूयते इति खेदः ।

वसति । 'शकुन्तला बलवत्' अत्यर्थम् अप्रकृतिस्थशरीरं' यस्याः तथा-
विद्या दृश्याते' तत्' तर्हि' किमयम् आतपस्य' यौधमस्य' दोषः स्यात्' यौध्मकृतम्
स्वास्थ्यम्' अथवा 'यथा मे मनसि वर्तते' यथा अहं तर्कयामि । यौध्मकृतः काम-
कृतो वा इति वितर्कः ।

NOTES

1. (a) उपवीज्य—उप + वीज + णिच् + स्था + लप् । Panini does not recognise this root. (b) सुखायते—Raghava reads [सुखं सुखयुक्तं]

करोति । तत्करोतीति णिच] । Prof. Gajendrakadkar condemns सुखायते, saying "it means 'experiences pleasure, according to 'सुखादिभ्यः कर्तृबेदनायाम्'—पा ३. १. १८. But this rule has no application here. The rule wants सुख to be कर्म । In सुखायते here we have सुख as कर्ता and उपमान । Hence the correct rule is "कर्तुः काङ् सलोपश्च" P. ३. १. ११.) ; सुखायते, thus derived means 'acts like something pleasant' not 'experiences pleasure.'

२. परस्परम् &c.—See Act. 1 Ante.

३. उत तथा—The king suspects love sickness, but he does not forget that the effect of heat is very much like it, This raises the doubt "Is it love or the heat?" Presently he rejects the second (अथवा कृतं सन्देहेन etc.) ।

(साभिलाषं निर्वर्ण्य) अथवा कृतं सन्देहेन ।

स्तनन्यस्तोशौरं प्रशिथिलमृणालैकवल्लयं

प्रियायाः साबाधं किमपि कमनीयं वपुरिदम् ।

समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोर्-

नतु यौषस्यैव सुभगमपराङ् युवतिषु ॥ ८ ॥

(Gazing wistfully) Or away with doubt. How indescribably charming is this my darling's distressed frame with the Usira, applied to the breasts and the single bracelet of lotus shoot quite loose. Granted, the distress of love and of the advance of summer is the same with young women, but the transgression of heat is not so charming.

('सभिलाषं निर्वर्ण्य' सम्पृष्टं विलोका विचिन्त्य' ध्यात्वा समाधत्ते) 'अथवा' पञ्चा-
नसरे सन्देहेन' संशयेन कृतम् अलम् [कृतमिति व्यर्थायै' अव्ययम् । "साभिलाषं
निर्वर्ण्य" (रा., त., न्या., न-)—विचिन्त्य (वि-) ॥

स्मरेति । अन्वयः—प्रियायाः साबाधं स्तनन्यस्तोशौरं प्रशिथिलमृणालैकवल्लयम् इदं
वपुः किमपि कमनीयम् । युवतिषु मनसिजनिदाघप्रसरयोः तापः समं कामं, यौषस्य
अपराङ् तु एव सुभगेन । व्याख्या—प्रियायाः शकुन्तलायाः आबाधया' पीडया सह

वर्त्तमानम्, अतएव स्नानयोः न्यक्तम् अपि तम् 'उशीर' वीरणमूलानुलेपी यस्मिन् तथोक्तं 'प्रशिथिलम्' अतिशयं 'सृणालस्य' विसस्य 'एकम्' एव 'बलय' कङ्कणं 'यस्मिन्' तत् तथोक्तम् 'इदं' दृशमानं वपुः 'शरीर' 'किमपि' अनिवर्चनीयं यथातथा 'कमनीय' कमनीहरम् । 'युवतिषु' विषये 'मनसिजस्य' मनोभवस्य कामस्य ("ततपुरुषे कृति बहु-लम्" इति सप्तम्या अलुक्) 'निदाघप्रसरस्य' शीघ्रमाधिकारस्य च 'तापः' ज्वालः समः काम' तुलाः इत्यभ्युपगम्यते । 'योष्मस्य' निदाघस्य अपराधम् अपराधः (नपुंसके भावेकः) तु योष्मकृतः अतिक्रमः पुनः एवम् ईदृशं सुभगं सुन्दरं न । कामतापात् कमनीयताङ्घ्रिरिति शकुन्तलायाः कामज एवायं तापः न निदाघजः, तदाह "अथवा कृतं सन्देहेन" । ["प्रशिथिल" (त- न्या- म-), — "प्रशिथिलित" (रा-, वि-,)] "किमपि कमनीयं" (रा-, वि-) — "तदपि कमनीयं" (त- न्या-, म-)] ॥

NOTES

1. (a) सन्देहेन कृतम् = सन्देहेन अलम् । Hence गन्धमानसाधनक्रियां प्रति करणत्वात् तृतीया । कृतमित्यव्ययमलम्भे ।
2. (a) प्रशिथिल obc. — एकं बलयम् । कञ्धा — सृणालस्य एकबलयम् । प्रशिथिलं सृणालं कवलयं यस्मिन् । बहु — (d) साधाधम् — आधाधनम् इति आ + बाध + अ भावे = आबाधा distress, तया सह । बहु — (e) किमपि — A compound अव्यय expressing indescribability. Adverb qualifying कमनीयम् । (d) कमनीयम् — कम + अनौर कर्षणि । Also कामनीयम् । (e) निदाघ etc. — नितरां दृष्टते अस्मिन् इति नि + दृष्ट + घञ् अधिकरणे = निदाघ summer. The rule, "नङ्गादीनां च" directs च to be substituted for दृ when निदाघ is a name of summer. प्र + स + च अप् भावे = प्रसरः advance, मनसि जातः इति मनस् + जन + ड कर्त्तरि भूते = मनसिजः like सरसिजः (Ante). मनसिजस्य निदाघप्रसरस्य, तथीः । (f) सुभगम् — The सुभगता is not due to the उशीरलेप on the breasts and the loose bracelet on the wrist, but to some thing altogether indescribable. [g] Remark — The suffering is equal from heat and love. But the latter adds charm to the person, hence serves to distinguish its action from that of the former. The additional loveliness of Sakuntala leaves no doubt [कृतं सन्देहेन] that she is love-sick. Compare — 'शोच्या च प्रियदर्शना च मदनाङ्गदोषमालचाने, Infra.

3. Reading—(a) शिथिलित implies the bracelet was previously tight. But bracelets are worn loose. प्रशिथिल agrees with this. What was loose is more so (प्र) now. (b) तदपि कमनीयम् as Monier-Williams has it after the Bengali Recensions, implies that she appears lovely in spite of her distress, i. e. though her loveliness has suffered, she is still attractive.*

This seems inconsistent with the fourth line which supposes that the pangs of love enhance the attractiveness.

प्रियंवदा (जनान्तिकमम्)—अनुसूये, तस्य राएसिणो पङ्क-
दंशणादो आरहिअ पञ्जसमुआ विअ सउन्दला । किं ए कखु से
तन्निमित्तो अअं आतङ्ग भवे [अनुसूये, तस्य राजर्षेः प्रथम-
दर्शनात् आरभ्य पर्यन्तमुका इव शकुन्तला । किं नु खलु अस्या-
स्तन्निमित्तः अयमातङ्गो भवेत्] ।

PRIYAMVADA (Aside)—Anasuya, Sakuntala has been as though (anxious, absent-minded, care-worn ?) since that first sight of that royal sage. Is it possible that this her ailment is due to him ?

अनुसूया—सहि मम वि एसो आसङ्गा हिअअस्मा । होदु
पुच्छिस्सं दाव णं [सखि ममापि इदंशो आशङ्गा हृदयस्य ।
भवतु प्रक्षामि तावदेनाम्] । (प्रकाशम्) सहि पुच्छिदव्वा
सि किम्पि । वलिअं कखुदे सन्दावो [सखि, प्रष्टव्यासि किमपि ।
बल्लोयान् खलु ते सन्तापः] ।

ANASUYA—Friend, such is my mind's suspicion too. Well, I will ask her. (Aloud) Friend, you have to be questioned about something. Your distress is indeed great.

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अनेति । 'राजर्षेः' दुष्यन्तस्य प्रथमं दर्शनं समागमः ततः 'आरभ्य पश्चात्सुका इव' उत्कण्ठितया इव शकुन्तला' लक्ष्यते । किं तु खलु' अपि वा (चित्तकर्म) प्रथः) अस्या अभिमातृकः' एषा पौष्ठा स' राजर्षिरेव निमित्तं' कारणं यस्य तादृशी भवेत् । दुष्यन्ताथे इयं क्षिप्रमेव किम् ।

अनसूयेति । एतदपि प्रियंवदो प्रति जनान्तिकमेव । 'इदृशी आशङ्का हृदयस्य' हृदयमेवम् आशङ्कते (हृद्योगात् कर्त्तरि षष्ठी) । दुष्यन्तस्यार्थे असमास्तापः इत्यहमपि मन्ये । 'किमपि' वस्तु प्रष्टव्या अस्मि' तामहं' किमपि प्रष्टुमिच्छामि (प्रच्छेदप्रधान-कर्त्तरि तस्याः) । 'बलीयान्' प्रबलः खलु ते सन्तापः' । गुर्वो ते वेदना अतः पुच्छामि किञ्चित् ।

1. (a) प्रष्टव्यासि &c.—तामहं किमपि पुच्छेयम् becomes त्वं मया किमपि प्रष्टव्या the अप्रधानकर्त्तृ becoming उक्त by the maxim 'न्यादेः प्रधाने दुरादेरप्रधानं' । (b) खलु—This may also be taken as हेतौ । I wish to speak to you, because (खलु)—you are suffering much.

शकुन्तला (पूर्वाङ्गेन शयनादुत्थाय)—हला किं वक्तुं कामासि [हला किं वक्तुं कामासि] ।

SAKUNTALA (Rising from the bed with her upper half)—what do you want to ask, dear ?

अनसूया—हला सउन्दले, अणवभन्दरा क्खु अम्हे मअण-गदस्स वुत्तन्तस्स । किन्दु जादिसो इतिहासणिवन्धेसू कामअ-माण्णं अवत्था सूणोअदि तादिसो दे पेक्खामि । कहेहि किंणिमित्तं दे सन्दावो [हला शकुन्तले, अनभ्यन्तराः खलु वयं मदनगतस्य वृत्तान्तस्य । किन्तु यादृशी इतिहासनिबन्धेषु कामयमानानाम् अवस्था श्रूयते तादृशीं ते प्रेक्षे । कथय किंनिमित्तं ते सन्तापः] । विआरं क्खु परमत्थदो अजाणिअ अणा-रम्भो पडिआरस्स (विकारं खलु परामार्थतः अज्ञात्वा अनारम्भः प्रतिकारस्य) ।

ANASUYA—Dear Sakuntala we are indeed inexperienced in matters concerning love. But yours, I see is the same condition as is heard of lovers in historical composition. Tell us to what your distress is due. Without having known the disturbing action in its character, counteraction cannot indeed be begun.

शकुन्तलेति (पूर्वार्द्धेन' पूर्वकायेन शयनात्' शिलाशय्यायाः सत्याय')
('शयनादुत्थाय' रा, त, न्या, म-)—“पुण्यशय्यामुदया” (वि-) ।

हृलेति । वक्तुकामः' अभिलाषो यस्याः तादृशी अस्मि वक्तुमिच्छामि ('लुप्त्येद-
वशमः कृतेन नृदाममनसोरपि' इति तुमा मन्त्रोप') ।

हृलेति । वयं मदनं कामं मतस्य प्राप्तस्य कामसन्निवृत्तः इत्यर्थः । हृत्तान्तस्य
वाचांवाः न अभ्यान्तरा न तत्त्वज्ञाः । अज्ञातमदनहृत्तान्ता वयम् । स्वयं न कामव-
मानाः वयं, नापि दृष्टः कामधर्मानः कश्चित् जनैः श्रुताभिः । 'इतिहासस्थिताः' ये
निवन्धाः प्रवन्धाः तेषु कामवमानानां कामिनी यादृशी अवस्थायुयुते तादृशीं ते
प्रेम्णे । नानुभूता न च दृष्टा किल श्रुता । किं निमित्तं कश्चिन् निमित्तं ('निमित्त
कारणत्वे तुषु सर्वोपां प्रायदर्शनम्—इति प्रथमा) । [('अनभ्यान्तराः खलु वयं मदन-
मतस्य' रा-, वि-, म-)—अलभ्यान्तरा वयं ते मनोगतस्य (त-, न्या-)] ।

विकारेति । परमः अर्थः परमार्थः तत्त्वम् । तत्त्वतः खरूपतः । विविक्तये
अन्वयापद्यते अर्थेन इति विकारः विकृतिकारणम् 'अज्ञात्वा प्रतिकारस्व' प्रति-
क्रियायाः 'अनारब्धः खलु' अननुष्ठानमेव प्राप्नोति । अज्ञाते रोगे किमौषधम् इत्यर्थः ।

NOTES

1. वक्तुकामा = See वक्तुकामः, Act I.

2. (a) अनभ्यान्तरा &c.—अभिगता अनारम्भ अभ्यान्तराः included. न
अभ्यान्तराः not included = बाह्यः outside. The sense is—We are
outside the pale of love-matters. We have no experience of
these things direct or indirect. By 'we (वयम्)', she means
all ascetic girls.

3. Reading—The Bengali reading too is good. We do not
know (अलभ्यान्तरा वयम्) what is in your mind (ते मनोगतस्य) ।

4. (a) परमार्थतः has कर्णे तस्मिन्प्रत्ययः as in खरतः and वर्षतः in
'दृष्टः शब्दः खरती वर्षती वा'—Bhasbya.

राजा—अनसूयामप्यनुगतो मदीयस्त्वं । न हि स्वाभि-
प्रायेण मे दर्शनम् ।

KING—My suspicion has haunted Anasuya also. Verily,
I do not view it after my own mind.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—वलव' क्खु मे अहिण्वेसो ।
दाणिं वि सहसा एदाणं ण सक्कणोमि णिवेदिदुं [वलवान् खलु
• मे अभिनिवेशः । इदानीमपि सहसा एतयोर्न शक्नोमि निवेदयितुम्] ।

SAKUNTALA—(Aside)—Great is my anxiety (to conceal).
Even now I cannot forthwith reveal to them.

प्रियंवदा—सहि सुट्ट एसा भणादि—किं अत्तणो आतङ्कं
उवेक्खसि । अणुदिवसं क्खु परिहीअसि अज्जे हिं केवलं लावण-
मई छाया तुमं न मुञ्चदि [सखि स्मृष्ट एषा भणति—किमात्मनः
आतङ्कमुपेक्षसे । अनुदिवसं खलु परिहीयसे अङ्गैः । केवलं
लावण्यमयो छाया त्वां न मुञ्चति ।]

PRIYAMVADA—Friend, she says rightly ; why do you
neglect your trouble ? Even every day you are being thinned
in the limbs. Only the glimmer of loveliness does not leave
thee.

अनसूयैति । मदीयस्त्वं : सन्देहः—अपि कामला पीडा अस्यां—इत्येव रूपः
अनसूयामपि अनुगतः प्राप्तः । अनसूयाया अपि अयमेव सन्देहो जातः । 'मे' मम
दर्शनम् अनुमानं स्वस्य आत्मनः अभिप्रायः अभिलाषः तेन तदनुसारेण 'न हि'
नैव । एवं—आत्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विवृण्वते इति यत्
प्राक् मया उक्तं तदसत्यम् । अन्यथा कथमनसूया अपि तथैव मन्यते ?

वलवानिति । मे अभिनिवेशः यत्नः वलवान् खलु अति हि मे गोपनेच्छा
प्रबला । इदानीमपि अधुना एव सनिर्वन्धं प्रष्टा अपि एतयोः (श्रेष्ठे यष्टी) सहसा
अतर्कितमेव निवेदयितुं न शक्नोमि ।

सखीति । सखि शकुन्तले एषा जनसूया सुट्ट युक्तं भवति भाषते । आत्मनः 'आतङ्ग' व्याधिं किमुपेक्षसे कथमवजानासि । ('विषं व्याधिरुपेक्षितः') । खलु प्रतिदिनमेव खड्गैः कपोलादिभिः परिहोयसे होना भवति । व्याधिना खगानि न शयन्ति । केवलं लावण्यमयी लालित्यपूर्णा छाया कान्तिः त्वां न सुचति । ('सखि सुट्ट' (वि)—'सखि शकुन्तले सुट्ट' (रा-म)—'सुट्ट', (त-न्य) ।

NOTES

1. स्वाभिप्रायेण—इतोया करणे । See 'एवमात्मानिप्राय'—'Act. II.

2. (a) बलवान् &c.—My desire to conceal is indeed great, I cannot overcome it. It is out of the question to reveal my wish out of my own accord. But they are asking me now. Even thus I cannot come out with it at once. निवेदयितुम्—तुमुन् without a क्लिष्टार्थ क्रिया, because of the root शक in शक्नोति ।

3. (a) अनुदिवसम्—दिवसे दिवसे इति लोपसार्थं शब्दयोः । (b) परिहोयसे—औहाक त्यागे परस्मैपदौ । छट्, से कर्मणि । The root is not duplicated because the duplication takes place द्वौ and in the कर्म and भाववाच्य—the दृ is replaced by यक् । (c) लावण्यमयी—लावण्य is कान्ति loveliness. 'सुक्ताफलेषु च्छायायासारल्लभिवानरा । प्रतिभाति यदंगेषु तज्जावणमिहोच्यते ॥"—Q. by Mallinatha in Kumara. लावण्यं प्रचुरमस्याम् इति लावण्य + मयट् + लोप्, स्त्रियाम् = लावण्यमयी full of loveliness.

राजा—अवितथमाह प्रियंवदा ! तथाहि—

क्षामक्षामकपोलमाननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं

मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावसौ ह्रविः पाण्डुरा ।

शोच्या च प्रियदर्शना च मदनक्लिष्टेयमालक्ष्यते

पलाणमिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥ ६ ॥

KING—Priyamvada speaks the truth—For, her face has the cheeks slightly emaciated, her chest has the breasts forsaken by firmness; the middle is thinner, the shoulders are very much drooping, the complexion is pale. Stricken by love, this damsel appears pitiable yet charming to look at like the creeper Madhavi struck by the wind that dries up the leaves.

अवितर्कितेति । 'तथा' सत्यम् । 'अव्ययमेतत् । विगतं तथा यस्मात् इति 'वितथं' मिथ्या । न वितथम् 'अवितथं' सत्यम् । सत्यत्वे कारणमाह 'तथा हि' इति ।

चामिति । अव्ययः—'चामनं' चामचामकपोलम् । उरः काटिन्यमुक्तकनम् । सध्यः क्षान्ततरः । 'असौ' प्रकामविनती । क्विः पाण्डुरा । मदनक्लिष्टा इयं पताका शोषणेन सहता स्पृष्टा लता माधवी इव, शोच्या च प्रियदर्शना च आलक्ष्यते । व्याख्या—अनु-दिवसम् 'अहो' रिधं परिहोयते इति आननम् 'अस्या' मुखं 'चामचामौ' ईषतचामौ ("प्रकारे गुणवचनस्य" इति दिवचनम्) 'कपोलौ' गच्छौ यस्मिन् तथाविधं जातम् । 'उरः' वक्षः 'काटिन्येन' हृदयतया 'मुक्तौ' विमुक्तौ सन्तौ यस्मिन् तथाविधं जातम् । 'सध्यः' उदरः 'क्षान्ततरः' अतिशयेन क्षीणो जातः । बुद्धिस्थ्यां पूर्वावस्थामपेक्षा प्रकर्षविवक्षया तरप् । 'असौ' क्लृप्तौ 'प्रकामम्' अव्ययं 'विनती' विमलौ । 'क्विः' सतिः पाण्डुरा पाण्डु-वर्णा जाता । अतएव 'मदनेन' कामेन 'क्लिष्टा' पीडिता 'इयं' शकुन्तला 'पताका' शोषकारकेण 'सहता' चेतवायुना स्पृष्टा ताडिता 'लता माधवी इव शोच्या' अनुलस्यनीया, अपि च लावण्यमयी कथा इमां न सुचति इति 'प्रियदर्शना च' मधुरा-कृतिय 'आलक्ष्यते' आभाति ॥ ["क्लिष्टा" (रा-, वि-, म)—'श्लाना' (त-, न्वा-)] ।

NOTES

1. (a) चाम &c.—चै (चय-स्वादि) + क कर्त्तरि = चामः emaciated. चामप्रकारौ इति चामौ चामौ the duplication being due to the rule "प्रकारे गुणवचनस्य". The duplicated form is treated as a कर्मधारय by the rule "कर्मधारयवदुत्तरेषु". Hence the सुप्. disappears giving finally चामचामौ. Now see Tika. (b) प्रियदर्शना—प्राणतोति प्री + क कर्त्तरि = प्रियम् pleasing lovely. प्रियं दर्शन्यस्याः whose appearance is pleasing; वह—, with कर्मणि पठौ in यस्याः ।

2. Reading—मदनश्लाना has कर्त्तरि क्त in श्लान् । Hence मदनः is the कृत् in the वाक्य—मदनेन श्लाना । But सहतु is the कर्त्ता in सहता स्पृष्टा । This loss of uniformity is avoided by reading मदनक्लिष्टा because क्लिष्ट has कर्मणि क्त ।

3. अवश्यं शोचितुं योग्या इति शुच + श्यत् कर्मणि = शोच्या । 'या' आवश्यकै' इति कुलं न ।

शकुन्तला—सहि कस्स वा असस्स कहइस्सं । किन्तु आआसइत्तिआ दाणिं वो भविस्सं [सखि, कस्य वा अन्यस्य कथयिष्यामि । किन्तु आयसयित्थौ इदानीं युवयोः भविष्यामि] ।

SAKUNTALA—Friends, to whom else shall I reveal,
But I shall now be the cause of trouble to you.

उभे—अदो एव णिव्वन्धो । सिणिद्धजनसंविभक्तं हि दुक्खं
सज्जवेदनं होहि [अतएव निर्वन्धः । स्निग्धजनसंविभक्तं हि
दुःखं सज्जवेदनं भवति] ।

BOTH—Hence indeed is the pressing. The trouble shared
with affectionate friends, becomes of bearable poignancy.

सखीति । 'कस्य वा अन्धस्य' जनश्च (सम्बन्धवित्तव्या पक्षे) 'कथयिष्यामि' ।
युवयोरेव कथयिष्यामि भान्तस्य । 'किन्तु इदानीम्' अपुना, एतदुक्ता इत्यर्थः, 'युवयोः
(कर्मणि पक्षे) 'आवासयिषी' कृशदायिनी 'भविष्यामि' । दुष्करौ मे पीडोपशमः
तदर्थे प्रयत्नमानवीर्यं ययोः सहान् आवासी भविष्यति । ["किन्तु आवासयिषी" (त-
न्या, स-) — "आवासयिषी" (रा-, वि-)] ॥

अथ इति । व्याधिर्महान्, उपशमो दुष्करः 'अतएव निर्वन्धः' आशङ्कतिशयः
अस्माकम् । 'दुःखं' पीडा 'स्निग्ध' सहयुक्तेषु जनेषु संविभक्तं कृतविभागं सन्
'सज्ज' सोद्, शक्य 'वेदन' आवासी यस्य तद्वान्विधं 'भवति हि' । ["अतएव"
(त-, न्या-) "अतएव खलु" (रा-, वि-, स-)] ॥

NOTES

1. (a) आवासयिषी—आ + यस + णिच् + लच् + कर्त्तरि स्त्रियाम् one
causing trouble. (b) इदानीम्—Now i.e. by revealing to you ?
(c) The sense is—I have no one else to confide in ; I must tell
you. But (किन्तु) by telling you, I shall only put you into trou-
ble. This is why I have not told you so long. It will not be
a bland relation but (किन्तु) will give you some trouble. It
seems the किन्तु should not be omitted.

2. (a) उभे—उभे is dual, but उभय is singular as a rule,
though plural is seen in "सुखपरस्य हरिश्चमयैः कृतम्"—Act VII. (b)
स्निग्ध &c.—सिद्ध + क्त कर्त्तरि वक्तव्ये—स्निग्धः affectionate. तादृशी जनाः
कर्मधा— Now see Tika.

राजा—

पृष्टा जनेन समदुःखसुखं न बाला
नेयं न वक्षति मनोगतमाधिहेतुम् ।
दृष्टो विवृत्य बहुशोऽप्यनया सत्त्वणम्
अत्रान्तरे श्रवणकातरतां गतोऽस्मि ॥१०॥

KING—Asked by persons who equally share her sorrows and joys, this girl will not refuse to disclose the cause of her trouble which rankles in her mind. Though longingly gazed at several times by her turning round, I have become afraid of hearing at this juncture.

शकुन्तला—सहि, जदो पडुदि मम दंसणपडं आअटो सो
तवोवणरक्खिटा राएसो—[सखि, यतः प्रभृति मम दर्शनपथ-
मागतो स तपोवनरक्षिता राजर्षिः—] । (अर्क्षोक्तेन लज्जां
नाटयति)

SAKUNTALA—Friends, from the time that royal sago, the protector of our hermitage, crossed the line of my sight—
(Acts bashfulness when partly said).

पृष्टेति । अन्वयः—‘इयं बाला समदुःखेन जनेन पृष्टा [सती] मनोगतम्
आधिहेतुं न वक्षति न । अनया बहुशः विवृत्य सत्त्वणं दृष्टोऽपि अत्रान्तरे श्रवण-
कातरतां गतोऽस्मि । व्याख्या—‘इयं बाला’ सुगंधस्वभावा शकुन्तला दुःखं सुखं
दुःखसुखे दुःखसुखं वा [“विप्रतिषिद्धज्ञानधिकरणवाचि” इति विभाषा हन्तृकवदभावः]
‘सते’ समं वा दुःखसुखे दूःखसुखं वा यस्य ‘तेन समदुःखसुखेन’ तुल्यवेदनेन ‘जनेन’
सखीजनेन ‘पृष्टा’ सती मनोगतम् ‘आन्तरं’ निगूहितमित्यर्थः ‘आयेः’ पीडायाः ‘हेतु’
कारणं ‘न वक्षति न’ वक्षतिशब्दः । ‘अनया शकुन्तलया’ ‘बहुशः’ न तु एकवारमात्रं, द्विषां
विवृत्य परावृत्य ‘सत्त्वणं’ सामिकाषं दृष्टोऽपि [अपिना भावस्य स्फुटत्वम् सन्देहस्थान-
वकाशश्च] ‘अथ’ अस्मिन् ‘अन्तरे’ श्रवणं लक्षरश्रवणं ‘कातरतां’ भयं
‘गतोऽस्मि’ । स्पष्टमित्यर्थं मयि सामिलाया, इत्यस्यैव भयकारणं भीतोऽस्मि, किमिदं
वेदिति । [‘अत्रान्तरे’ (रा., वि., म.,) ‘श्रवणं’ (त- म्हा-)] ॥

सखीति । 'यतः' यस्मात् कालात् 'प्रभृति' आरभ्य [प्रभृतियोगे पञ्चमौनियमात् पञ्चमी] 'स तपोवनस्य रजिता' रचकः राजर्षिः दृष्टन्तः 'ममदर्शनस्य' दृष्टेः 'पथानम्' ['अहङ्कूरम्' पथानान्तरे] इति समासान्तः अप्रत्ययः] 'आगतः' प्राप्तः—अहं न उक्तं न 'आशिक्षेन भाषणेन 'लज्जां नाटयति' रूपयति ।

NOTES

1. (a) अहं न समदुःखमुखः—c.f. समदुःखमुखः सखीजनः—Raghu. VIII. (b) बाला—A proudf might mislead. But only a frank disclosure is expected from a बाला । (c) न, न—Two negatives emphasise the affirmation. न वचाति न=not that she will not disclose=she will certainly disclose. (d) मनोगतम्—मनः गतम् i.e. मनसि लीनम् secretly cherished, un-revealed. (e) दृष्टो &c.—Comp. आसौष्ट विवृतवदना &c.—Act. II.

2. (a) दर्शनम् &c.—पश्यत्यनेन इति दृश+लुङ् करणे=दर्शनम् eye. तस्य पथ्याः &c. See Tika. (b) तपोवनम् &c.—रच+लृच् कर्त्तरि=रजिता ।

3. अहङ्कृतम्—अहं उक्तम् अहङ्कृतम् partly uttered. सहस्रप्रेति मनासः, the द्वितीया in अहं being कृतिविशेषणे । तेन । द्वितीया ।

उभे—कधेदु कधेदु पिअसहो [कथयतु कथयतु प्रियसखी] ।

BOTH—Go on, go on, dear friend.

शकुन्तला—तदो पट्टदि तग्गदेण अहिलासेण एतदवत्थम्हि संवुत्ता [ततः प्रभृति तद्वतेन अभिलाषेण एतदवस्थास्मि संवृत्ता] ।

SAKUNTALA—Since that time with my desire fixed upon him, I am reduced to this state.

राजा (सहर्षम्)—अतं यत् श्रोतव्यम् ।

स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः ।

दिवस इवाभ्रस्थामस्तपात्यये जीवलोकस्य ॥ ११ ॥

KING (Joyfully)—What is worth hearing is now heard. Cupid indeed is the cause of my distress, he himself has be-

come my comforter, as becomes the day dark with clouds at the end of summer to the living world.

तत इति । 'ततः प्रभृति' 'त' राक्षसि 'गनेन' तद्विषयेन 'अभिलाषेण' मनोरथेन [द्वितीया] 'एषा अवस्था' यस्या तथाविधा 'संज्ञाया' जातासि मनी मे दुष्कृत् न समागतं प्रार्थयते, तेनैवमवस्था मे । [राक्षसी विद्यासागरपादाय "कथयतु कथयतु प्रियसखी" इति न पठन्ति] ।

अतमिति । 'आतम्य' अवस्थायां यत् तत् 'अतम्' ।

स्मर इति । अन्वयः—तपाव्ये जीवलोकस्य अभ्यगामी दिवस इव मे स्मर एव तापहेतुः स एव निर्वापयिता जातः । व्याख्या—'तपस्य' निदाघस्य ["निदाघ उष्णोपग्रस उष्ण उपग्रससप्तः" इत्यमरः] 'अन्वयः' अवसानं, तस्मिन्, 'जीवलोकस्य' प्राणिसमूहस्य सम्बन्धे 'अस्मै' मेघैः श्यामः कृष्णः 'दिवस इव' मेघाच्छदो वासर इव 'मे' मम सम्बन्धे 'स्मरः' कन्दर्प 'एव तापहेतुः' दिवसपक्षे उष्णताजनकः, स्मरपक्षे सन्तापकरः 'स एव' दिवस एव, स्मर एव च, 'निर्वापयिता' विनोदहेतुः [उभयत्र समानमेतत्] 'जातः' मेघाच्छदो दिवसः वर्धमानं पूर्वं तापं करोति पश्चाच्च हरति । कामोऽपि शकुन्तला वचनात् पूर्वं मे तापप्रदोऽसीत्, परञ्च तापहरी जातः इति भावः ["अवश्यामः" (त-, व्या-, म-)—पङ्कश्यामः" (रा-, वि-)] ॥

NOTES

1. (a) निर्वापयिता—निर् + वा + पिच् + लृच् कर्त्तरि the comforter. See under शरीरनिर्वापनाय—ante. (b) तपाव्ये—अति + इ अच् भावे = अव्ययः end. Now see Tika. (c) जीवलोकस्य, मे—जीवानां प्राणिनां लोको भुवनं जीवलोकः the world of living creatures तस्य । श्वेति षष्ठी । मे मम सम्बन्धे also जीवलोकस्य सम्बन्धे तापहेतुः and निर्वापयिता । Also we may have कृत्योर्गे कर्मणि षष्ठी । मे or जीवलोकस्य तापं = माम् or जीवलोकं तपति । मे or जीवलोकस्य निर्वापयिता = माम् or जीवलोकं निर्वापयति ।

2. Simile—The following are compared—(i) स्मरः and अवश्यामी दिवसः । (ii) अहम् and जीवलोकः—Also Remotely (iii) अद्यान्तरं and तपाव्ये । Heat during summer oppresses like love-sickness (c. f. समस्तापः कामं मनसिजनिदाघसरयोः Ante). The oppression is very great (तापहेतु) when at last the sky is overcast (अवश्याम)

and the clouds are about to pour. Similarly the suspense of the king was intense when Sakuntala was about to make a declaration. The shower brings relief to the world and the declaration gives comfort to the king. Thus कर behaves like the असशान day.*

3. Reading—Raghava reads अहंशान । He means the day is oppressive in the morning hours [अहं], and cool when it is शान in the evening [the other अहं] । We have to guess the reason for the शानत । I believe many will prefer to have the clouds [अस] directly mentioned. Besides अहंशान ignores the well-known fact that just as the clouds gather the heat increases, and does not abate unless there is a down-pour. Lastly we have a similar idea in Raghu. XII. when शान्ताश्वा दिवसा इव occurs. This leaves little doubt that here the poet wrote असशान ।*

शकुन्तला—तं जइ वो अणूमदं तह वट्ठह जइ तस्स राए-
मिणो अणुकम्पणिज्जा होमि । अणुण्हा अवस्सं सिञ्चह मे
तिलोदकं [तत् यदि युवयोः अनुमतं, तथा वतेयां यथा तस्य
राजर्षेः अनुकम्पनीया भवामि । अन्यथा अवशां सिञ्चतं मे
तिलोदकम्]

SAKUNTALA—Now if approved by you, so arrange that I may become favoured by that royal sage. Or certainly sprinkle for me water with sesamum seeds.

राजा—संशयच्छेदि वचनम् ।

KING—The declaration cuts short all hesitation.

प्रियंवदा (जनान्तिकम्)—अणसूए, दुरगअमन्त्रहा अकूखमा
इअं कालहरणम्म । जस्मिं वडभावा एसा सो ललामभूदो
पौववाणं । ता जत्ते से अहिलासो अहिणन्दिदुं [अनसूये,

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

दुरगतमन्मथा अक्षमा इयं कालहरणस्य । यस्मिन् बहुभावा
एषाः स ललामभूतः पौरवाणाम् । तत् युक्तमस्या अभिलाषः
अभिनन्दितुम्] ।

PRIYAMVADA—[Aside] O Anasuya, with her love far
advanced this one is incapable of taking time. He, on whom
her affection is placed, is the very gem of the Pauravas. So
her desire deserves to be approved.

तदिति । 'तत्' तस्मात् 'यदि युक्थोरनुमत' यदि युक्ता युक्तं नव्यं ते ['सतिबुद्धि-
पूजार्थं श्वश्रू' इति वर्तमानं ततः । "तस्य च वर्तमानं" इति कर्त्तरि षष्ठी] तदा
'तथा' तेन प्रकारेण 'वर्त्तया' आचरत 'यथा' येन प्रकारेण 'तस्य राजर्षेः' अनुकम्पनीया,
अनुयाया 'भवामि' । अन्यथा' अनुग्रहाभावे 'अवशा' मे तिलोदक' प्रेतिदयं तिलमियं
जलाज्जलि 'सिञ्चतम्' । निश्चितं करिष्यामि यदि स राजा मां नानुकम्पते इत्यर्थः ।

संशयेति । 'वचनं' शकुन्तलोक्तं 'संशय' एतत् कर्त्तव्यम्, एतत् वा, इत्याकारं
प्रश्नं 'क्षिणति' । एतत् श्रुत्वा सखीभागा कर्त्तव्यम् अवधारितमेव स्यात् ।

अनसूये इति । 'दूर' गतः' प्राप्नोत्यन्वयः' कामो यस्याः तथाविधा इयं काल-
हरणस्य अक्षमा अधोम्या । भटिति प्रतिविधेयम् । किं कामस्य उच्छ्वेदीऽवप्रति-
विधानम् ? न इत्याह—'एषा श्वश्रू' जनं बहुभावा' दत्तचित्ता 'स पौरवाणां ललाम-
भूतः भूषणस्तद्वपः 'तत्' तस्मात् 'अस्या अभिलाषः अभिनन्दितुं पूजयितुं' युक्तम्
[सामान्योपक्रमान् लिङ्गभेदेऽपि सामानाधिकरण्यात् । "शक्यं पवनः" इति यथा] ।
सत्पात्रे' अस्या अभिलाषः कृत्यः न गच्छः इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) राजर्षेः—The द्वितीया is also admissible. राजर्षेः राजर्षिणा
वा अनुकम्पनीया by the rule "कृत्यानां कर्त्तरि वा" । b अन्यथा—अन्य +
याच् । अन्यप्रकारेण otherwise, i.e. if not pitied by the royal sage ;
or, not so arranged by you. न चेत् तथा वर्त्तया तिलोदकं सिञ्चतम् ;
(c) तिलोदकम्—तिलमियम् उदकम् । शक्यपार्थवादितत्—तत् । तिलस्य उदकस्य
give तिलोदके unless उदक is taken as जातिवाचक and is therefore

avoided. This is an offering to deceased person. Hence the sense is—Otherwise I shall die.

२. संशय &c.—संशयं किञ्चित् इति संशय + हिद + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि that which removes doubt. The doubt संशय does not refer to the king's doubt about her love ; but to the friend's doubt as to what has to be done. The king has no doubt, as is obvious from पृष्टा जनैः &c. and युतयन् श्रोतव्यम्—Ante. Sakuntala asks her friends to plead for her with the king (तथा वक्तुं वा यथा तस्य राजर्षेरनुकम्पनीयामवाप्तिः) । The friends might naturally hesitate. But सिद्धतं मे तिलोदकम् removes all hesitation [संशयश्चेदि वचनम्] ।

३. (a) अचमा—चमते इति चम + अच् कर्त्तरि स्त्रियाम् = चमा capable. न चमा । Something has to be done quick and she is anxious to do it herself. [b] बहभावा—भवतीति भू + ण कर्त्तरि = भावः desire. बहुभावा यस्या यथा वा । [c] ललासमृतः—See आश्रमललाममृताम्—Act, II. She means that Sakuntala's choice is mightily well placed. (d) युक्तमस्य; &c.—Priyamvada is burning to utter the word of congratulation. Sakuntala's condition is critical [अचमा इयम् etc]. Her choice is unexceptionable [ललासमृतः पौरवाणाम्] ; a word of encouragement from us saves her. What do you say ? Shall I utter it ? This is the mood in which Priyamvada makes this speech.

अनसूया—तह जह भणासि [तथा यथा भणसि] ।

ANASUYA—It is as you say ?

प्रियंवदा [प्रकाशम्]—सहि, दिद्विआ अनुरुबो दे अहि-
णिण्णसो । साअरं उजझिअ कहिं वा महाणइ ओदरइ । को
दाणिं सहआरं अंतरेण अदिमुत्तलदं पल्लविदं सहेदि [सखि,
दिठ्ठा अनुरुपस्ते अभिनिवेशः । सागरं वजयित्वा कुलं वा
महानदी अवतरति । क इदानीं सहकारमन्तरेण अतिमुत्तलतां
पल्लवितां सहते] ।

PRIYAMVADA [Aloud]—Friend, fortunately your aim is worthy of you. Where indeed does a mighty river fall avoiding the sea? Now, which tree except the Sahakara bears the Atimukta creeper in foliage?

तथेति । 'यथा भवति' कथयसि 'तथा' । अस्या अभिलाषः अभिनन्दनीय इत्यर्थः ।

सखीति । 'दिष्टा' भाग्येन 'ते अभिनिवेशः' अयमभवसायः अनुरूपः सर्वथा न योग्यः । सौभाग्यं नो यत् त्वं प्रकृते जने न दत्तचित्ता । अथवा एवमेव भवितव्यम् 'सागरं वर्जयित्वा' लज्जा कुत्र वा' न कुत्रापि 'महामदो' अवतरति सागर एव महा-
नद्या अनुरूपम् अवतरणस्थानम्, दृष्यन्तोऽपि न योग्यः वरः । 'सहकारः' रमालाम्
'अमरेश' विना 'क दृष्टानो' पक्षवित्तसितसुललातां 'सहने' नाम्नः कौडिपि । एवं
दृष्यन्तं विना नाम्नः कौडिपि त्वां वोढुमर्हः । एतत् शकुन्तलां प्रति । ["अनुरूपम्"
(रा, वि-)—"अनुरूपोऽस्याः" (स-)—"ते अनुरूपे" [त्य-, न्या-] ॥ "वर्जयित्वा"
[रा- वि- स-]—"लज्जित्वा" [त- न्या-] ॥

NOTES

1. [a] दिष्टा—Luckily. An अव्यय । Or—Instrumental singular of दिष्टि which means भाग्य । द्वितीं तृतीया । (b) अनुरूपः—अनुगती रूपम्, befitting. प्रादितम्— (c) अभिनिवेशः—अभि + नि + विश + घञ् भावे । आग्रहः । Or अभिनिविशने एतम् इति घञ् कर्मणि the object of desire. The आधार has become कर्म here by the rule "अभि-निविशश्च" । Here Priyamvada attributes it to chance दिष्टा that Sakuntala has not set her heart upon an Ordinary ascetic. (d) वा—Expresses विकल्प । (e) सागरम् &c.—This modifies the sentiment expressed in the preceding line. No, chance has nothing to do with it. It is in the very nature of things it is impossible that Sakuntala should be attracted towards any other person. She was bound to be drawn towards दृष्यन्त just as a mighty river is drawn towards the sea.* Having thus dismissed दिष्टा, Priyamvada goes to explain what अनुरूपः in speech means. You see in your own garden how the Madhavi thrives on the top of the Sahakara. If you place her on any other

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

garden-tree her dense foliage completely shuts off sun-light from the tree, thus kills it soon and then herself comes down along with it. The Sahakara alone can stand this privation of sun-light (पत्रवितां सहने), or rather prefer this privation. Similarly Dushyanta alone is a suitable match for you; your union with any one else would be disastrous. By your happy choice you have avoided the disaster and deserve congratulation (युक्तमस्या अभिलाषः अभिनन्दितम्) । Prof. Gajendragadkar gives half of this speech (सखि दिष्टा...अवतरति) to अनसूया and the rest to प्रियवदा । As explained above, the first line of the speech (सखि दिष्टा...अभिनन्दनः) is the अभिनन्दन and the rest is only explanatory to it. Hence the whole must belong to one person; and that person must be the one who utters the अभिनन्दन । It is not natural, nay, it is ridiculous, that one person should utter the अभिनन्दन and the other explain it to the recipient of the अभिनन्दन । We have seen above Priyamvada's impatience to utter the अभिनन्दन । Naturally then the अभिनन्दन has to be assigned to Priyamvada and with it the rest of the speech too. Besides the प्रकाशम् here is in modification of the जनान्तिकम् of Priyamvada's speech above. Hence what follows प्रकाशम् has to go to प्रियवदा not to अनसूया । (f) इदानीम्—This is idiomatic कथञ्चनकारि । See क इदानीम् &c.—Infra.

2. Reading—Monier-Williams reads अनुसूयाः for अनुसूयन् । But the stage-direction प्रकाशम् shows that the speech is intended for Sakuntala. Hence नै is the word, not अस्याः । We cannot say that प्रकाशम् means only that the speech is within Sakuntala's hearing not necessarily addressed to her. For, coming immediately after 'तथा यथा भवति' it is evidently the अभिनन्दन of Sakuntala's desire as suggested by प्रियवदा (युक्तमस्याः अभिलाषाः अभिनन्दितम्—Ante). Hence it has to be addressed to Sakuntala.

राजा—किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्कलेखामनुवर्त्तते ?

KING—What is strange in it if the twin stars Vishakha follow the lunar digit ?

अनसूया—को उण उवाओ भवे जेण अविलस्विअं णिहुअं असहोए मणोरहं सम्पादेमह [कः पुनरुपायो भवेत् येन अवि-
लस्वितं निभृतञ्च सख्या मनोरथं सम्पादयावः] ।

ANASUYA—What can be the means by which we shall fulfil our friend's wish quickly and secretly.

प्रियंवदा—णिहुअंति चिन्तनिज्जं भवे सिग्घंति सुअरं
[निभृतमिति चिन्तनीयं भवेत् शीघ्रमिति सुकरम्] ।

PRIYAMVADA—The “secretly” may require thought, the “quickly” is easily done.

अनसूया—कहं विअ [कथमिव] ?

ANASUYA—How so ?

प्रियंवदा—णं सो राएसो इमस्सिं मिणिहदिट्ठिए खूआ-
हिलामो इमाहं दिअहाइं पजाअरक्सो लक्खोअदि [ननु स
राजधिरस्यां स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाष इमान् दिवसान् प्रजा-
गरक्षशो लक्ष्यते] ।

PRIYAMVADA—The royal sage with longing for this friend of ours betrayed, these days by affectionate looks, appears emaciated through wakefulness.

किमेवेति । विशाखे तदाखे तारके 'शशाङ्कलेखा' चन्द्रकलाम् 'अनुवर्त्तते' अनु-
सरतः इति 'यदि' अथ 'चितम्' आशय्य 'कि' न किञ्चित् । विशाखयोः चन्द्रलेखाया
अनुसरणं नैसर्गिकमेव अथ न किञ्चिदाशय्यम् । एवम् अनसूयाप्रियंवदयोरपि
शकुन्तलाया अनुवर्त्तनं स्वाभाविकम् ।

'क' इति । सत्यमनुरुपोऽस्याः अभिलाषः किन्तु 'कः' पुनरुपायो भवेत् येन

उपायेन 'अविलम्बितं' भू टति, 'निभृतं' गुणं च तस्या मनोरथं सम्पादयावः' दुष्यन्तेन समागमं विधास्यावः ?

निभृतमिति । 'निभृतं' सम्पादयावः इति यत् तया लङ् तत् चिन्तनीयं भवेत् चिन्तायोग्यं भवितुमर्हति 'श्रीघ्नं' सम्पादयावः इति यदुक्तं तत् सुकरं सुखसाधनम् । दुष्यन्तेन समागमः श्रीघ्नं कर्तुं शक्यते किन्तु निभृतं कथं स्यात् तत् चिन्ताताम् ।

नन्विति । 'ननु स राजर्षिः इमाम् दिवसान्' ['अत्यन्तसंयोगे द्वितीया'] क्षिब्ध-
दृष्ट्या सखीहावलीकनेन 'अस्यां' सूचितः अभिलाषो येन तादृशः स न 'प्रजागरान्'
शकुन्तलागतचिन्तया रात्रिजागरणान् 'क्रुशः' लीणः 'लक्ष्यते' राजापि उत्तसुक एव, तत्
श्रीघ्नं कर्तुं शक्यम्, निभृतं कथं भवेत् चिन्तय ।

NOTES

1. (a) विगच्छे—Dual because the reference is to two stars
(b) शशाङ्क etc.—लेश्वा is added to have the whole a feminine so
as to agree with Sakuntala in gender. शशाङ्कमनुवर्त्तते does not
serve the purpose so well.*

2. (a) अविलम्बितम्—वि + लम्ब + क्त भावे = विलम्बितम् delay विलम्बः ।
अविद्यमानं विलम्बतं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । (b) निभृतम्—नितरां सतम्
इति नि + भृ + क्त कर्मणि । Well kept as a secret ; तत् यथा तथा । (c)
सम्पादयावः—'वनं मानसमोषो वर्त्तमानवद' इति लट् ।

3. (a) भवेत्—सम्भावनायां लिट् । (b) सुकरम्—सुखेन क्रियते इति सु
+ कृ + खल् कर्मणि ।

4. कश्चित्—इव here has no special meaning. It is idiomatic
(वाक्यालङ्कारे) ।

5. (a) ननु—Implies आक्षेप censure. You ask "How so"
'What an idiot you are. Don't you see that the king loves
Sakuntala ? This is the censure intended" [b] क्षिब्धदृष्ट्या—क्षिब्ध
+ क्त कर्त्तरि = क्षिब्धा affectionate. तादृशी दृष्टिः । तथा । तृतीया करणे ।
[c] प्रजागर etc.—प्रकटं जागरणम् इति प्र + जाग्र + घञ् भावे = प्रजागरः wake-
fulness निद्राक्षयः । Now see Tika. We do not get प्रजागर with इङि
because the rule "जायोऽविचिणलङ्कितसु" direct गुण with all affixes
except वि, चिञ् णल् and those that drop छ ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा—सत्यमित्थम्भूत एवास्मि । तथाहि—
इदमशिशिरैरन्तस्तापाद्विवर्णं मणिकृतं
निशि निशि भुजन्वस्तापाद्प्रवर्त्तिभिरश्रुभिः ।
अनभिलुलितज्याघाताङ्कं सुहृर्मणिवन्धनात्
कनकवलयं स्रस्तं स्रस्तं मया प्रतिसार्यते ॥

KING—Indeed, I have really become so. For this golden bracelet—with the jewels rendered pale by tears that are hot through internal heat, and flow night after night from the corner of my eye placed on my arm (palm)—as it slips down from the wrist, is repeatedly moved back by me without pressing against the scars of the how-string.

सत्यमिति । इत्यन्भूतः कृशः इत्यर्थः । अन्वयः—निशि निशि भुजन्वस्तापाद्-
प्रवर्त्तिभिः अन्तस्तापादशिशिरैः अश्रुभिः विवर्णमणिकृतं मणिवन्धनात् स्रस्तं स्रस्तम् इदं
कनकवलयं मया अनभिलुलितज्याघाताङ्कं सुहृः प्रतिसार्यते । व्याख्या—‘निशि निशि’
रात्रौ रात्रौ [“नित्यवोपसायाः” इति वीप्सायां द्विवचनम्] ‘भुजे हस्ते वामहस्ते इति
यावत् [अत्र भुजशब्दो बाहुवचनो बाह्योर्कदेशे हस्ते वर्त्तते] ‘तास्तः’ स्थापितः यः
‘अपांगः’ वासनयनकोणः तस्मात् ‘प्रवर्त्तन्ते’ यानि तै, ‘अन्तस्तापात्’ मनसिजकृतात्
मनस्तापात् [द्विती पञ्चमी] ‘अशिशिरैः’ उच्यते ‘अश्रुभिः’ विवर्णं मणयो यस्मिन् तत्
विवर्णमणि आबिलरजम् । अतथा तथा सम्यग्मानं ‘विवर्णमणिकृतम्’ [अभूत-
तद्भावे चिन्तः] ‘मणिवन्धनात्’ करप्रकोष्ठयोः सन्निस्थानात् ‘स्रस्तं’ स्रस्तं पुनः पुनरधः-
खलितम् [पूर्वपरस्परनयोर्मदमवहन्त्या अत्रापि वीप्सा सिधाति । ततो द्विर्भावः]
‘इदं’ वामहस्तस्थितं ‘कनकवलयं’ सुवर्णकङ्कणं ‘मया’ अनुभिलुलितः अमर्द्धितः
‘ज्याघातस्य’ धनुर्गुणवर्धयस्य ‘अङ्कः’ चिह्नं यस्मिन् कर्मणि तत् यदा तथा ‘सुहृः’ वारं
वारं ‘प्रतिसार्यते’ लङ् कृत्य मणिवन्धं पुनर्नियते । अत्र—चिन्तया श्रद्धात्यागः—उपविष्ट
वामहस्तमस्तकपोलेन निशानयनम्—तेन लङ् मणिवन्धः कूर्परय अधः—ततस्तापोष्णस्य
नेत्रजलस्य बलवद्राप्तिः, तेन मणिदूषणम्—दिने दिने प्रकीटस्य कृशता—मणिवन्धनात्
कूर्परि बलवन्धः—कूर्परात् बलवत् भूयो मणिवन्धनयनम्—तत्काले बलयेन प्रकीट-

2. Remark—Raghava explains मुञ्ज उपधानीकृते न्यस्ता योऽय-
मपाङ्गः” etc. But then why should the left arm alone be उपधानी-
कृत ? Again “अथ प्रजागरात् यथायां परिश्रान्तिवर्त्तनैः सत्यपि उपधाने तस्य
निष्फलत्वात् मुञ्जोपधानत्वसुक्तम्” । Against this we remark that if
the arm is used as pillow it must be the upper-arm. In that
case the tears will be stopped by the बद्ध and will not reach
the वलय । Besides the मणिचक्षु will be lower than the elbow
and the वलय will have to slip towards the tips of the fingers,
which is not possible, be the maciation however so great. With
this sort of slipping, it is out of place to say that the प्रकीट
(fore arm) has become रिक्त because of it (as the poet has it in
the parallel passage quoted above) and that in trying to push
the वलय back the जगदाताङ्ग is not touched. Indeed धनमिलुलिमज्जा
चाताङ्ग requires that the वलय be moved over the fore-arm (on
which alone the जगदाताङ्ग exists in replacing it. This is possible
only if we suppose [as I have explained in the Tika] that the
king passed the night in a sitting posture with his left cheek
placed on his left palm and the left elbow resting on the left
thigh. It is true the वलय comes down as soon as it is replaced,
The king however does not notice it immediately through
absentmindedness. But he pushes it up as soon as it is
noticed.

प्रियंवदा—(विचिन्त्य)—हला मञ्जुल्लेहो से करोश्रु ।
इमं देवसेसावदेसेण सुमणोगोविदं करिञ्च से हत्यञ्च पावयि-
स्सम् [हला मदनलेखः अस्मै कियताम् । इमं देवशीषापदेशेन
सुमनोगोपितं कृत्वा अस्य हस्तं प्रापयिष्यामि]

PRIYAMVADA (Reflecting)—Well, let a love-letter
be prepared for him. I will have it concealed by flowers and
under the pretext of a garland that has been offered to the
gods, will cause it to reach his hands.

अनसूया—रोश्रु से सुउमारी पञ्चोओ । किं वा सउन्दला

भयादि [रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः । किं वा शकुन्तला भजति] ।

ANASUYA—I like this delicate measure, but what does Sakuntala say.

प्रयंवदति । 'विचिन्ता' धात्वा काव्यं' निखिल इत्यर्थः ।

इति । 'अस्मै' दुष्यन्ताय ['कर्म'णा यमभिप्रैति स यम्यदानम्' इति सम्प्रदाने अर्थात्] 'मदनस्य लेखः' लिपिः कन्दर्पपौडाम्बिका लिपिः कियताम् । 'इमे' मदन-लेख 'देवस्य' देवताविशेषस्य 'शेषा' साक्य 'देवशेषा' निर्मात्यमिति यावत् । सा एव 'अपदेशः' तेन । 'सुमनोभिः' पुष्पैः [समनःशब्दः स्त्रिया बहुल्ये वर्तते । 'आपः सुमनसो वर्षा अप्सरःसिक्तताः समः । एते स्त्रिया बहुल्ये सुरैकत्वेऽप्यप्सर-वयम् ॥] 'मोदित' निगृहीतं कृत्वा 'अस्य हस्त' प्रापयिष्यामि ["शेषा" (रा., वि. म.) "सेवा" (त, न्या)] ॥

रोचते इति । 'सुकुमारः' सुन्दर एव 'प्रयोगः' उपायः 'मे' मङ्गलम् ["रुच्यर्थानां संश्लेषः" इति सम्प्रदाने चतुर्थी] रोचने ।

NOTES

1. [a] देवशेषा etc.—For शेषा in the sense of साक्य compare "तथेति शेषामिव भर्तृराजाभादाय मूर्ध्ना मदनः प्रत्यक्षे" - Kumara*[b] देव-शेषा means देवल राज्ञः सेवा पुष्पोपहारः । I prefer the reading देवशेषा शकुन्तला—को निओओ विकपपीअदि [को नियोगो विकल्पते] ।

SAKUNTALA—What injunction is altered ?

प्रयंवदा—तेन हि अक्षणो उवण्णासपूर्व' चिन्तेहि दाव किम्पि ललिअपदवन्धण' [तेन हि आत्मन उपन्यासपूर्व' चिंतय तावत् किमपि ललितपदवन्धनम्] ।

PRIYAMVADA—Then think of some fine metrical composition with an allusion to thyself.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

शकुन्तला—हला चिन्तेमि अहं । अवधीरणाभोरुअं पुणो
वेवइ मे हिअअं [हला चिन्तयाम्यहम् । अवधीरणाभोरुअं
पुनर्वेपते मे हृदयम्] ।

SAKUNTALA—I am thinking, dear. But apprehensive
of slight, my heart trembles.

क इति । युवयोः 'कः निधीमः' आदेशः 'विकल्पते' अन्यथाक्रियते मया । युवां
यदा यत् वृषः तदेवाहं तदा करोमि, मदन्तस्मिन्नेव अधुना करिष्ये इत्यभिप्रायः ।

तेनेति । 'तेन हि' यदि नैव विकल्पानि तर्हि 'आत्मानः' स्वस्य उपन्यसनम् 'उप-
न्यासः' उपस्थापनम् तत्पूर्वकं 'किमपि ललितं' मधुरं 'पदवन्धनं' छन्दोरचनं 'तावत्
चिन्तय' । आत्मानम् उपस्थाप्य छन्दोमयीं गीतिं रचय इत्यर्थः ।

हलेति । 'अहं चिन्तयामि हृदयं पुनः चेतस्तु 'अवधीरणा' अवज्ञा [अवधीर
इति केषाञ्चित्पते चरादीं पठ्यते । ततो युच्] 'ततो भोरुअं' भोतं सन् 'वेपते'
कम्पते । ["अवधीरणा" (त-, वि-, व्या-,)—"अवधीरण" (रा-, म-)] ॥

NOTES

1. विकल्पने—विकल्पन is विषयकल्पन or विभिन्न कल्पन &c.
Compare विकल्पित in 'परिज्ञानाविकल्पितं मखे'—Act. II—(Reading)

2. (a) उपन्यास etc.—उप + नि + अस + तच् भावे = उपन्यासः placing
near, i.e. alluding. स पूर्वं यस्मिन् तत् वच्चा तथा । (b) ललित etc.—पदानां
गीतिपदानां बन्धनम् । Next कर्मधा—

3. Readings—अवधीरणा has to be preferred because the
verse below has अवधीरणा :

राजा—

अयं स ते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको

विशङ्कसे भोरु यतोऽवधीरणाम् ।

लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं

श्रिया दुराणः कथमोप्सितो भवेत् ॥१३॥

KING—Here longing for union with you, O Timid One, stands he from whom you apprehend slight. The suitor may or may not attain Lakshmi; (but) how to Lakshmi can the wished for be inaccessible?

सख्यौ—अयि अत्तगुणावमानिणि को दाणिं सरोरणि-
व्वावडत्तिथं सारदिअं जोसिणिं पढन्तेण वारेदि [अयि आत्म-
गुणावमानिनि, क इदानीं शरीरनिर्वापयित्वा शारदीं ज्योत्स्नां
पटान्तेन वारयति] ।

FRIENDS—O Slighter-of-thy-merits, who ever keeps off with the skirts of his garment the autumnal moon-light that refreshes the body?

शकुन्तला (सस्मितम्)—णिओइदा दाणिंमूहि (नियोजिता
इदानीमस्मि) । (उपविष्टा चिन्तयति) ।

SAKUNTALA (Smiling)—Here, I am now engaged,
(Sits up and meditates).

अयमिति । अन्वयः—हे भीरु यतः अवधोरणां विशङ्कसे, सः अयं ते संगमीतुमुक्तः
तिष्ठति । प्रार्थयिता श्रियं लभेत वा न वा ; ईप्सितः श्रिया दुरापः कथं भवेत् ।
व्याख्या—हे 'भीरु' भयशीले ['कङ्क' उतः' इत्यङ् संज्ञिङ्गङ्गः] 'यतो' यस्मात्
जनात् 'अवधोरणाम्' अवधौ 'विशङ्कसे सः अयं मल्लवणो जनः 'ते' तव 'संगमे'
समागमे 'उत्सुकः' उत्सुकः 'तिष्ठति' । 'प्रार्थयिता' अर्घो जनः 'श्रियं' लक्ष्मीं लभेत
वा न वा प्राप्तुयात् नापि वा प्राप्नुयात् [शक्ति निङ्] । ईप्सितः प्राप्तुमिष्टो
जनः 'श्रियाः' लक्ष्म्या सम्बन्धे । [यद्वा—'श्रिया' इति अनुज्ञे कर्त्तरि यतीया । 'न
लोक—' इति कर्त्तृपठ्या एव निषेधः] 'दुरापः' दुष्प्रापः कृच्छ्रलभ्यः [कर्मणि खल्]
'कथं भवेत्' न कथमपि । लक्ष्मीयते प्रीता तदा एव लक्ष्मीलाभो भवति । एवं त्वया
समागमः तर्हि व अनुगृहः, समागमोपार्थिनीं कलामवजानातु इति भावः ।

अयेति । 'आत्मनो गुणान् अवमानयति अवजानाति वा तत्तुङ्गङ्गः । 'शरीरस्य
निर्वापयित्वा' प्रीतिप्रदा 'शारदी' शरत्कालसम्बन्धिनीं 'प्रीदां' 'ज्योत्स्नां' चन्द्रिकां 'क

इदानीं पटान्तेन' वचनाच्चलेन 'वारयति' । न कीदृषि । स राजा कथमपि त्वां नाव-
धीरयेत् । इदानीमिति वाक्यान्वयः । ["इदानीं वाकासूत्रार्था सम्प्रत्यर्थं
दृश्यन्ते" इति मेदिनी ॥ 'पटान्तेन' (रा-, वि-, न-)—"आतपत्रेण" (त-, न्या-)] ॥
नियोजितेति । 'इदानीं नियोजिता' गौतरचने व्यापारिता 'अस्मि' ।

NOTES

1. (a) सङ्गमोत्सुकः—सङ्गममेव उत्सुकः or सङ्गमे उत्सुकः anxious
for union. सहसुपेति समासः । (b) यतः—from whom. पञ्चम्यास्तत् ।
"तु वसपायैऽपादानम्" इत्यपादाने पञ्चमी । Some word or gesture indica-
ting slight (अवधीरणा) is supposed to reach शकुन्तला from दुष्यन्त ।
Hence there is अपाय and दुष्यन्त is 'त्रय' । So the sutra applies.
We must not say विशङ्कसे इति भयार्थयोगात् भयङ्गीतौ अपादाने पञ्चमी,
because even when विशङ्कसे is absent we have पञ्चमी—दुष्यन्तात्
अवधीरणा । Cp. "विशङ्कमानो भवतः पराभवम्"—Kīrat. I.

2. प्रियाः—शेषे वष्टौ as in ते in "समदृशवर्तिनस्ते न दुरासदा भावयन्ति"
—Act. I. Ante.

3. (a) आत्मगुण &c.—आत्मनो गुणाः आत्मगुणाः own merits. वष्टौतत्—
तान् अवमानयति इति आत्मगुण + अव + मान + शिच् + स्वार्थे + क्तिन् साधुकारिणि
कर्त्तरि स्त्रियाम् । तत्सम्बन्धौ । (b) पटान्तेन—पटस्य अन्तः । तेन । The
reading आतपत्रेण seems unsuitable. One does not go out in
moon-light with an umbrella (आतपत्र), so the reference to an
umbrella is out of place.

4. नियोजिता—The ण्वच् shows her submission to the will of
the friends.*

राजा—स्थाने खलु विस्मृतनिमिषेण चक्षुषा प्रियामवलोक-
यामि । यतः—

उन्नमितैकभ्रूलतम् आननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

कण्टकितीनं प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥१४॥

KING—How meet that I gaze on my beloved with eyes

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

that have forgotten their wink ; For as she is composing the lines her face, with one eye-brow turned up, notifies her love for me by means of the cheeks with the pores raised.

शकुन्तला—हला चिन्तिदं मय गोदवत्तु । असिन्निहिदाणि
उण लेहणसाहणाणि [हला, चिन्तितं मया गीतवत्तु । अस-
न्निहितानि पुनर्लेखनसाधनानि] ।

SAKUNTALA—Friends, the substance of the song is thought out by me, but writing materials are not at hand.

स्थाने इति । 'विष्कृतः निमेषो' नेवनिभौलन' येन तेन 'चक्षुषा' [जातावेक-
वचनम्] 'प्रियामवलोकयामि' इति यत् तत् 'स्थाने' युक्तं 'खलु' ["युक्ते वै साम्प्रतं
स्थाने" इत्यमरः । अन्वयमेतत्] । कृतो युक्तमित्याह 'यतो' यस्मात्—

उन्नमितेति । अन्वयः—पदानि रचयन्त्या अस्या उन्नमितेकशूलतम् आननं कष्ट-
किंतेन कपोलेन सयि अनुरागं प्रथयति । व्याख्या—'पदानि' गीतपादान् गीतशब्दान्
वा 'रचयन्त्याः' विचिन्त्या योजयन्त्याः 'अस्याः' उन्नमिता 'उन्न' प्रेरिता 'एका भूलता'
यकिन् तादृशम् [ध्यानस्थस्य स्वभाव एषः] 'आननं' सुखं कलं 'कष्टकिंतेन' आतरो-
मात्रेण [इतच् प्रत्ययः । तारकादिः] 'कपोलेन' गच्छेन [जातावेकवचनम्] 'सयि
अनुरागं' भावं 'प्रथयति' विधीयति । इयन्तं कालं यो सयि भावो गोपितः सः अपुना
घोषणया ज्ञाप्यते, अहश्च पश्यामि । किमती युक्ततरं दर्शनं भवेत् इति भावः ।
["कष्टकिंतेन प्रथयति" (रा- वि, म-)—पुलकाक्षितेन कथयति" (त- न्या-)] ॥

दर्शेति । 'मया गीतस्य 'वस्तु' उपादानं 'चिन्तितं' ध्यातम् । 'लेखनस्य
साधनानि' लेखननिर्वाहकद्रव्याणि 'पुनः न सन्निहितानि' समीपस्थानि । गीतं रचितं
किन्तु कथं लिख्यते ? ["चिन्तितं मया गीतवत्तु" (रा- वि-)—“चिन्तिता मया
गीतिका” (त- न्या- म-)] ॥

NOTES

1. (a) उन्नमित &c.—उद + नम् + णिच् + क्त कर्मणि = उन्नमिता up-
turned raised. शूलता इव भूलता creeper-like eye-brow, उपमित-
कर्मणः—the resemblance lying in taper, graceful movements &c

एका मूलता । 'पूर्वकालैक—' इति समासः । उन्नमिता एकमूलता यस्मिन् ।
Or उन्नमिता एका मूलता यस्मिन्, बिपद बहु—(b) Remark—She declares her love for me not in words, which may deceive through dissimulation, but by the horripilation on her cheeks which can be caused by nothing but genuine emotion. I am a witness to this. A more pleasing sight cannot be imagined (स्थाने स्तु) । *

2. असन्निहितानि—न सन्निहितानि makes the नञ् a प्रसङ्गाप्रतिषेध । This sort of नञ् emphasises the negation—(' प्रतिषेधे प्रधानता'—Darpana). Strict logic therefore requires that it should not be compounded. But in the older days the spirit of the language was different and समास with प्रसङ्गाप्रतिषेध नञ् was common. Panini writes अशिति for न तु शिति, अकर्त्तरि for न तु कर्त्तरि etc.

प्रियंवदा—इमस्मिन् सुअदरसिनिहे नलिनोपत्ते नहेहिं
निकित्तवण्णं करेहि (अस्मिन् शुकोदरसिनिहे नलिनोपत्ते नहेर्नि-
क्षिप्तवण कुरु) ।

PRIYAMVADA—Well have the letters scratched with your nails on this lotus-leaf which is pleasant-looking like the parrot's breast.

शकुन्तला (यथोक्तं रूपयित्वा)—हला, सुणुह दाणिं सङ्ग-
दत्तं न वेति (हला शृणुतमिदानो' सङ्गतार्थं न वेति) ।

SAKUNTALA—(Acting as described)—Listen, dear, and see if it is proper in sense or not.

उभे—अवहिदम्ह (अवहिते स्त्रः) ।

BOTH—We are attending.

शकुन्तला (वाचयति)—

तुज्झं न आणं हिअं मम उण मअणो दिवा वि रत्तिमि ।

णिग्घिण तवद् वलीअं तुइ सुत्तमनोरहाइ अङ्गाइ ॥१५॥

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

(तव न जाने हृदयं मम पुनर्मदनो दिवापि रात्रावपि ।

निष्टुण तपति बलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथाया अङ्गुलि ॥१५॥

SAKUNTALA (Reads)—Thy heart I know not ; but, O Cruel One, with my desire placed on thee, Cupid heats my limbs by day and by night.

अभिज्ञिति । 'शुकस्य उदर' शुकोदरम् । 'शुकोदरम्' इव 'सिग्ध' नो तानन्दनं त्विह ["उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः] 'अभिन् नस्त्रिणीपव' कमलदले 'मलैः निक्षिप ता' उत्कीर्णं 'वर्णं' यस्य तथाविधं 'कुरु' । पञ्चपत्रे नखेन लिख्यताम् । अङ्गुलि तस्मिन्नेव पत्रे पुष्पाणि निक्षाय राजानं प्रापयामि । ["शुकोदरसिग्धे" (पि-)—"शुकोदरसुकुमार" (रा-, त-, वि-, न्या-, म-) ॥ "निक्षिप त्वर्णं कुरु" (रा-, वि-, म-)—"आलिख्यताम्" (त-, न्या-,)] ॥

शकुन्तलं न । 'यथोक्तम्' उक्तानुरूपं रूपयित्वा 'अभोनौष । पञ्चपत्रे नखेन लिखित्वा इत्यर्थः ।

हृत्पति । 'यङ्गतः' म'लश्रः युक्तः 'अर्थो' यस्य तादृशं न वा, शृणुतम् । श्रुत्वा तस्य 'लक्ष्यमन्तलम्' वा इत्यर्थः ।

अवेति । 'अवहिते' दत्तचित्ते 'भ्यः' भवायः ॥ शकुन्तलेति । 'वाचयति पठति । तवेति । अन्वयः—हे निष्टुण तव हृदयं न जाने वृत्तमनोरथाया मम पुनः मदनः दिवा अपि रात्रावपि अङ्गुलि बलीयः तपति । व्याख्या—हे 'निर्दय 'तव हृदय' चित्तं 'न जाने' । 'त्वयि वृत्तः' जातः 'मनोरथः' अभिलाषो यस्याः तथाविधाया 'मम'पुनः 'मदनः' क्लामः 'दिवा अपि' दिवसे च 'रात्रौ अपि' रजन्वाद्य 'अङ्गुलिनि बलीयः' अन्यत्र 'तपति' तापेन धीजघाति । ["रात्रावपि" (रा- वि-)—"रात्रिमपि" (य-, न्या-, म-) ॥ "मदनः" (त-, न्या-,) 'क्लामः' (रा-, वि-, म-) । 'मनोरथायाः' (त-, वि-, म-)] ॥

NOTES

1. शुकोदर &c.—The parrot's breast is not very well-known for its सुकुमारता, but its mild yellow green colour is very pleasing and resembles that of a lotus-leaf. Hence I prefer the reading सिग्धे to सुकुमारे ।

2. इति—कर्म of प्रणतम् ।

3. (a) दिवा an अव्यय meaning दिवसे in the सप्तमी । [b] निर्दुःख—निरस्ता वृथा अस्व इति निर्दुःखः pitiless, वरु— ।

4. Reading.—[a] मदनः is preferable to कामः because in the sloka following, the king uses the word मदनः । [b] रात्रिमपि requires दिवा also to be in the द्वितीया for the sake of uniformity. But दिवा is अधिकरणवचनः । some indeed hold that दिवा may mean दिवसम् in the द्वितीया, but that is in compounds only [e.g. दिवाकरः] । The वृत्तिकार however explains 'दिवाशब्दोऽधिकरणवचनः । दिवा दिवसे [not दिवसम्] करोति प्राणिनः चेष्टायुक्तान् इति दिवाकरः' । I therefore prefer रात्रिमपि । (c) मनोरथानि—It seems queer to speak of the मनोरथ of अङ्ग । मनोरथायाः is better.

राजा (सहसोपसृत्य)—

तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव ।

ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुसुद्वर्तीदिवसः ॥१६॥

KING—(Hastily approaching)—Thee, O thou of slender limbs, Cupid heats ; but verily, me he ceaselessly burns. The day certainly does not cause the lily to fade so much as it does the moon.

सस्त्रयी (बिलोक्य सहर्षमूत्थाय)—सागदं अविलम्बिणो
मनोरथस्य (स्वागतमविलम्बिनो मनोरथस्य) । (शकुन्तला
अभ्युपगत्यातुमिच्छति) ।

FRIENDS (Looking at him and rising with joy)—Welcome to our desire that does not delay. (Sakuntala wants to get up).

राजेति । 'सहसा' अतर्कितम् 'उपसृत्य' समीपमागत्य । अन्वयः—हे तनुगात्रि, मदनः अनिशं त्वां तपति मां पुनर्दहत्येव । दिवसो यथा शशाङ्कं ग्लपयति कुसुद्वर्ती न हि तथा । व्याख्या—हे तनुगात्रि कृपाञ्जलि शकुन्तले 'मदनः अनिशं' सततं 'त्वां तपति' तापमात्रेण पीडयति 'मां पुनः' मां तु 'दहत्येव' भस्मीकरोत्येव । नैतदयुक्तमिति वृष्टान्तामाह—'दिवसः' वासरः 'यथा शशाङ्कं' चन्द्रं 'ग्लपयति' तं जीर्णं करोति 'कुसुद्वर्ती' चन्द्रप्रिया कुसुदिनी 'न हि तथा' ।

सखी इति । 'उत्थाय' आचारप्राप्तम् अमुत्थाय' कृत्वा । ['विलीक्य सहर्ष-
मुत्थाय' (त, न्या, म)—'सहर्षम्' (रा, वि)] ॥

स्वागतमिति । 'अविलम्बिनो' विलम्बम् अकुर्वतः, चिन्तितमावसुपस्थितस्य 'मनो-
रथस्य' अभिलाषस्य, अभिलाषविषयत्वात् अभिलाषरूपस्य तत्र सम्बन्धे 'स्वागत'
शोभनम् आगमनं भवत् ।

शकुन्तलेति । 'अमुत्थाय' यथाचारं राज्ञः अमुत्थानकर्म कर्तुम् 'इच्छति' ।
अमुत्थानाधावसाय एव कृतः न तु उत्थिता सा ।

NOTES

1. (a) तनुगावि—तनूनि खलपानि गाम्नाणि यस्याः सा तनुगावी or तनुगावा
having slender limbs, बहु—। 'अङ्गगावकण्ठेभ्यश्च' इति छीष्, वा । तनु-
सम्बद्धौ । That which is very small तनु does not require much
heat to heat it. So I do not think Cupid strikes you with
much force ; only, being तनुगावी, you are easily heated, that
is all. "तनुः काये कृशेऽल्पे च" इति कोषः । (b) माम्—'पुरुषं कठिनशरीरम्'
इति राजवः । The force is—Cupid pities you because you are a
woman and of slender proportions. He does not vent his
fury on you but merely heats you. But look at me. He
thinks I am his match and strikes with all his strength. The
rascal is literally burning me down. (c) न्लपयति—न्ल् + शिच् +
लट्ति = न्लपयति or न्लापयति (भित्तिचिकल्पा) oppresses. No मित्त्वं if an
उपसर्गं precedes. Thus—प्रन्लापयति । (d) कुमुदतोम्—कुमुदानि सन्ति अस्याः
इति कुमुद + इषत्तुपन्धियाम् । ताम् । "कुमुदन इवेतसीभ्यो" इति उ + वत्तप् ।

2. (a) अविलम्बिनः—न विलम्बते इति मञ् + वि + लम्ब + णिनि कर्तरि
साधुकारिणि = अविलम्ब्यो not delaying. तस्य । (b) मनोरथस्य—Here the
मनोरथ (desire) is the king himself—मनोरथविषयो भूतो जनः ।

3. Reading. In the ease of kings, उत्थान is the आचार ।
Hence सहर्षमुत्थाय is better than the simple सहर्षम् ।

राजा—अलमलमायासेन—

सन्दष्टकुलमशयनान्याशु विमर्दि तमृणालवलयानि ।

गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥१७॥

KING—Off, off with your effort. Your deeply suffering limbs, which quickly have the bed of flowers sticking on them and the bracelet of lotus-shoots smashed, are not fit for ceremonies.

अनसूया—इदो शिलादलेकदेसं अलङ्करोतु वयस्सो (इतः शिलातलेकदेशमलङ्करोतु वयस्यः) । (राजा उपविशति) ।
(शकुन्तला सलज्जं तिष्ठति) ।

ANASUYA—Let our friend grace a part of the stone-slab (The king sits down. Sakuntala stays covered with shame).

अलमिति । 'आयासिन' अभ्यासान्प्रयासिन 'अलम्' [आवेगे विरक्तम्] ।

सन्दष्टेति । अन्वयः—आश्व सन्दष्टकुसुमशयनानि विमर्दितसृणालवलयानि गुरु-परितापानि ते गावाणि उपचारं न अर्हन्ति । व्याख्या—'आश्व' भट्टिति 'सन्दष्ट' लश्वं कुसुमशयनं पुष्पशय्या तेषु तथाविधानि, 'विमर्दित' निषेधितं 'सृणालवलय' यैः तथा-विधानि 'ते गावाणि' अङ्गानि 'उपचारम्' अभ्यासानादिकं राजदर्शनीचिन्तितम् आचारं 'न अर्हन्ति' । गावतापात् भट्टिति कुसुमानि विमलन्ति, ततः शय्या एव गावेषु लघा भवति । सृणालवलयश्च परिधानमात्रमेव तापात् मर्दितं भवति । एवं विधौक्तापितै-रङ्गैः कथम् अभ्यासान् क्रियते इति भावः । ['विमर्दितसृणालवलयानि' (त, व्या-)—'कान्तविसृज्यसुरभीणि' (रा-, वि-, स-)] ।

इत इति । 'वयस्यः' सखा भवान् इतः अस्मिन् स्थले 'शिलातलस्य एकदेशम् अलङ्करोतु उपवेशनेन सुषयतु । इति शकुन्तलायाः शय्याभूतं शिलातलं निर्दिशति । अतएव वयस्य इतिस्नेहसं बोधनम् । वयस्यो जनः एकासनोपवेशनमर्हति ।

शकुन्तलेति । 'लज्जया' राज्ञा तस्या शय्या अधिष्ठिता इति बोद्धव्या सृष्ट तिष्ठति ।

NOTES

1. (a) अलम् अलम्—'आपल' इति भवत इति वाच्यम् । 'सम्भ्रमेष्वप्रति-आपलम्' इति वृत्तिकारः । (b) सन्दष्ट &c.—सम् + दन्श् + क्त कर्त्तरः = सन्दष्टम् attached. The root has become अकर्मकं owing to the change of

meaning. "धातोर्यान्तरं वृत्तधात्वर्थे नोपसंयज्ञात् । प्रसिद्धेरिविचक्षातः कर्मणी-
ऽकर्मिणा क्रिया" ॥* "अकर्म कृत्वात् कर्मरिक्तः । In a similar sense com-
pare—सुन्दरसर्पलला—Act. III. Infra. युज्यते अग्निम् इति श्री + लुट्
अधिकरणे—शयनम् bed, कुसुमरचितं शयनम् or कुसुमानां शयनम् कुसुमशयनम्
flower bed. Now see Tika, (c) विमर्दित &c.—वि + मृद् + णिच् + क्त
कर्मणि = विमर्दितम् Literally 'crushed' here caused to shrivel'.
स्नानिमापादितम् । मृणालस्य बलघनम् । Tika. She had only one bracelet.
प्रांशुलसृणालैकवलघनम्—Ante. (d) उपचारम्—उपचर्यते अनेन इति
उप + चर + घञ्, करणे = उपचारः customary formalities at the
approach of the king. 'उपचारस्तु सेशया व्यवहारोपचर्ययोः' इति हेनः ।

2. Reading - स्नातविषमङ्गसुरभीणि—मन्यते इति भञ्ज + घञ्, कर्मणि =
भञ्जः a piece कट्. स्नातो मृदितो यो विषमङ्गो मृणालकंदः येन सुरभीणि
is the meaning ; but there was the whole bed of flowers stick-
ing on the body to make it fragrant (सुरभिः) । It therefore
sounds rather queer to say that fragrance was due to the
solitary piece of lotus-shoot on the wrist (विषमङ्गसुरभिः) । I
therefore prefer विमर्दितमृणालशलयानि ।*

प्रियंवदा—दुवेणमि वो अणोणणागुराचो पञ्चक्खो । सखी-
सिणेहो उणं मं पुणरुत्तवादिणो करेदि (हयोरपि युवयोः
अन्योऽन्यानुरागः प्रत्यक्षः । सखीनिहः पुनर्मा पुनरुत्तवादिनी
करोति) ।

PRIYAMVADA—Your mutual affection is obvious to both of you. Yet love for my friend makes me speak something superfluous.

राजा—भद्रे, नैतत् परिहार्यम् । विवक्षितं हि अनुक्तमनु-
तापं जनयति ।

KING—O Gentle one, this should not be avoided. What
is wished to be said, causes regret, if unsaid.

प्रियंवदा—आवण्यस विस्रवासिणो जनस्य अतिहरेण रण्णा
होदव्यं ति एषो वो धर्मो (आपन्नस्य विषयवासिनो जनस्य
आर्त्तिहरेण राज्ञा भवितव्यम् इति एषो वो धर्मः) ।

PRIYAMVADA—The king has to be the remover of the trouble of the distressed, that are living in his kingdom—this is your duty.

राजा—नास्मात् परम् ।

KING—Nothing higher than this.

इयोरिध । 'युवयोः अन्यस्य अन्यस्य' अन्यस्मिन् अन्यस्मिन् वा 'अनुरागः इयोरपि'
उभयोरपि भवतोः 'प्रत्यक्षः' (भवान् जानाति 'इयं' मयि रक्ता अहं च 'अस्याम्' इति—
इयं जानाति 'राजा मयि रक्षति अहमपि राजनि' एवं स्थिते कर्त्तव्यमपि उभावपि
भवन्तो जानीतः । 'अन्यस्य वाक् प्रयोगः' अनावश्यकः । 'सखीमतेहः पुनः' 'शकुन्तला-
गती मे गतेहस्त' 'मां पुनरुक्तवादिनीम् अधिकवादिनीं', मिष्टप्रयोजनजन्मिनीं 'करोति' ।
प्रीत्या ज्ञवीमि । अचनप्रयोजनन्तु नास्ति वै ।

भट्टे इति । 'एतत्' वचनमित्यर्थः 'न परिहाय्यम्' वर्जनीयम् । अतस्मैव त्वया
वक्तव्यम्, ततः 'विवक्षितं' वक्तुमिष्टं वस्तु अनुक्तं सत 'अनुतापं' पश्चात्तापं
'जनयति' ब्रूहि यदहं मिच्छसि इति भावः ।

आपन्नंति । 'राज्ञा', 'विषये' स्वाधिकारं 'यसति' वक्तव्य 'आपन्नस्य' विपदगतस्य
[कर्त्तारि रक्तः] जनस्य 'आर्त्तिहरेण' विपदविनाशिना राज्ञा 'भवितव्यम्—इति'यत् एषः'
[विधियप्रधान्यात् पुल्लिङ्गता] 'वः' युष्माकम् 'धर्मः' प्रजारक्षणं राजधर्मः इति संक्षेपः ।
नंति । 'अथातः' प्रजारक्षणात् परम् अधिकं 'न' नास्ति । अथमेव नः परमो धर्मः ।

NOTES

1. (a) अन्योऽन्य &c.—अनु + रञ् + घञ् भावे—अनुरागः love. अन्यस्य
अन्यस्य अनुरागः express व्यतिहार reciprocity, by the Varttika 'क्रिया-
व्यतिहारं सर्वनाम्नोर्द्वा वाच्ये समासवच्च बहुलम्' । But owing to 'बहुलम्'
(irregularly) in the Varttika अन्य and पर do not get समासवद्भावः ।
'बहुलवद्भावात्पश्यन्' समासवत्—Bhattoji. Now comes स after first

अन्य—see परस्परम्, Ante. (b) सखीकहेः—सख्यां कहेः । सहसुपेति सनासः ।
(c) पुनरुक्त &c.—Lit, पुनरुक्त is a repetition. But a repetition is
superfluous; hence secondarily it means अधिक superfluous.
यत् साधु वदतीति पुनरुक्त + वद + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि । ताम् ।

2. Remak—Here इयोः is connected with प्रत्यक्षः । If taken
with अन्योन्यानुरागः the sense becomes—your mutual attach-
ment is evident to us. But then इयोरपि is rendered superflu-
ous, because to give that sense 'युवयोरन्योन्यानुरागः प्रत्यक्षः' serves
as well as 'इयोरपि युवयोः &c.' The point, however, is not that it
should be evident to us, but to the couple in love. Then
alone the request of third person becomes unnecessary
[पुनरुक्त] ।*

3. [a] विषय &c.—विषय is देश kingdom. 'विषयी देशगोचरो' इति
विकारणशेषः । [b] आत्तिहरण—आ + कृ + णिन् भावे = आत्तिः distress
पीडा । 'आत्तिः पीडाधनुकोच्छीः' इत्यमरः । तां हरतीति आत्ति + ह + अच्,
कर्त्तरि ताच्छीक्य = आत्तिहरः reliever to distress. Here हृ implies
no lifting [अनुत्थान] hence अच्, bars अच्, by the rule 'हरतेरनुत्थाने
अच्' । तेन । अनुक्तं कर्त्तरि वतीया ।

१. अस्मात्—अधिकारपरमव्ययीमे पञ्चमी ।

प्रियंवदा—तेन हि इयं णो पिअसहो तुमं उद्दिस्सिअ इमं
अवत्थन्तरं भअवदा मअणेण आरोविदा । ता अरिहसि अव-
भुववत्तोए जीविदं से अवलम्बितुं (तेन हि, इयमावयोः प्रिय-
सखी त्वामुद्दिश्य इदमवस्थान्तरं भगवता मदनेन आरोपिता ।
तदहंसि अभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम्) ।

PRIYAMVADA—Well, then—this dear friend of ours
has been led to this changed state by all-powerful Madana
with reference to thee. So it behoves thee to sustain her life
by condescension.

राजा—भद्रे, साधारणोयं प्रणयः । सव था अनुगृहोतोअस्मि ।

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—O Gentle one this prayer is mutual, I am favoured in every way.

शकुन्तला (प्रियंवदामवलोक्य)—हला किं अन्तेऽरविर-
द्वपज्जुसुअस्स राएणिणो उवरोहेण (हला किमन्तःपुरविरह-
पयुं प्रतुक्कस्य राजर्षे रूपरोधेन) ।

SAKUNTALA—[Looking at Priyamvada]—What is gained, dear, by pressing the royal sage who is anxious through separation from the ladies of the inner-apartment.

नैवेति । 'तेन हि' तस्माद्धेतोः यतः प्रजारक्षणं यो धर्मः ततः [एतच्च वक्ष्य-
मानवचनं प्रति हेतुः]—'इदम् आवयोः प्रियमखी शकुन्तला 'भगवता' प्रभुणा
'मदनेन त्वास्तुद्विष्य भवन्तं विषयं कृत्वा 'इदम् अवस्थान्तरं' दशाविपर्ययम् 'आरो-
पिता' गमिता । विपन्ना इयं विषयवासिनी इत्यर्थः । 'तत्' तस्माद्धेतोः यतो विपन्ना
ततः, [एतत्तु जीवितावलम्बनं प्रति हेतुः] 'अभुपपत्त्या' अनुयङ्गेण ["अथाभुप-
पत्तिरनुग्रहः" इति कीधः] 'अस्या जीवितमवलम्बितुमर्हसि' प्रकथं गते ज्ञाने च परम्-
परभावे एतन्निष्प्रयोजनं वचः, तथापि स्नेहाद्व्रजौनिति इति भावः ।

भद्रे इति । 'अयं प्रणयः' एषा प्रार्थना अभुपपत्त्या जीवितावलम्बनरूपा यात्रा
'साधारणः' समानः । यथा इयं मां प्रार्थयते तथा अहमपि इमां प्रार्थय "अभुपपत्त्या
जीवितमवलम्बिताम्" इति तत् ते अनेन वचनेन 'सर्वथा' सर्वप्रकारेण
'अनुग्रहीतोऽसि' ।

शकुन्तलेति । ['प्रियंवदाम्' (रा, वि, स)—"अनसूयाम्" (त, त्या)] ।

हलेति । 'अन्तःपुरैः' लक्षण्या तदस्थितैः कलवैः यी 'विरहः' तेन परंप्रतुक्कस्य
उत्पत्कण्डाकातरस्य 'राजर्षेः' उपरोधेन राजर्षिम् अनुरूप्य 'किं' लभते न किमपि ।
प्रजागरकशीघ्रं न हि मत्कृते किन्तु अन्तःपुरविरहात्, तदलम्बनमुपगृह्य ।

NOTES

1. (a) अवस्थान्तरम्—अव + स्था + अङ्, भावे = अवस्था State. Here
किन् does not bar अङ् as it ought to do in the case of स्था, गा, पा
and पच by the rule "स्था गा पा पचो भावे" ॥ The reason is पाणिनि

himself suggests the option of having क्तिन् or अङ् with स्या in the भाववाच्य, because he uses the word व्यवस्था in I. 1. 34—'व्यवस्थायामसत्प्रधानम् इति ज्ञापकान् नालम्बाय वाचा भवति"—Vrittikara. अन्यथा व्यवस्था अवस्थान्तरम् a नित्यसमास of the सङ्ख्येयसकादि class. Here अन्तर means अन्य । (b) भगवता - भग implies six things ऐश्वर्यं, वीर्यं, यशस्यो, ज्ञानं, वैराग्यं । "ऐश्वर्यं स्र समशस्र वीर्यं स्र यशसः श्रियः । ज्ञानं वैराग्ययोश्चैव खणां भग इतीङ्गना" । Thus भगवता here suggests that मदन is powerful and poor helpless Sakuntala is being oppressed by that matchless tyrant. She is thus आपन्न and deserves protection. (c) आशीषिता—आ + शङ् + णिच् + क्त—कर्म णि । Optionally आशीषिता ।

2. [a] साधारणः—समानं धारणमस्य इति साधारणः that which is seen in more than one place i.e. common. समान becomes स by योगविभाग in the rule "समानस्य कन्दस्यसूत्रं प्रभृतादकेषु" । Next स becomes सा (इदोदरादित्वात्) । This is Haradatta's explanation. Bhanuji derives through आधारण instead of धारण । Next the word optionally takes अङ् सार्धे by the Varttika "आशीषिताधारणादङ्" । The form does not differ and is still साधारणः । The difference is however seen in the feminine where with अङ् the form is साधारणी and साधारणा without it [b] प्रणयः—प्रणूयते अनेन or प्रणयनम् इति प्र + नी + ण्यच् करणे भावे वा = प्रणयः sollicitation याचना । "प्रणयः प्रे सयाचनोः" डमः ।

राजा—

इदमनन्यपरायणमन्यथा हृदयमब्रिहितं हृदयं मम ।

यदि समर्थयसे मदिरक्षणे मदनवाणहतोऽस्मि हतः पुनः ॥१८॥

KING—O thou with quivering eyes that art enshrined in my heart, if you deem as otherwise this heart of mine which is not devoted to others then pierced by Madana's arrow I am pierced again.

अनसूया—वयस्म बहुवक्त्रहा राआणो मुणोअन्ति । जहं णो

पिअसही वन्धुअणसोअणिज्जा ण होइ तह निव्वादेहि (वयस्स,

बहुवल्लभा राजानो श्रूयन्ते । यथा आवयोः प्रियसखी बन्धुजन-
शोचनीया न भवति तथा निर्वाह्य) ।

ANASUYA—Friend, kings are known as having many wives. Do so arrange that our dear friend will not have to be pitied by her kinsmen.

इदमिति । अन्वयः—हे मदिरचके हृदयसन्निहिते, इदम् अनन्यपरायणं मम हृदयं यदि अन्यथा समर्थयसी, मदनबाणव्रतः पुनः हतोऽस्मि ।

व्याख्या—‘मदिरचके’ चाश्चक्षुःश्लोचने [अनेन नेत्रमहिम्नैव मां तदधीनम् चतुर्मासं इति ध्वन्यते] हे ‘हृदयसन्निहिते’ मन्मथोपनि [एतेन प्रत्यक्षमेव ते मम हृदयं, तस्य मां तदधीनं जानीहि इति ध्वनिः] ‘इदं न अन्या’ स्त्री ‘परायणम्’ आश्रयो वक्ष्य तथाविधं, तद्वेदनिरतम् इत्याद्यः, ‘ममहृदयं’ मानसं ‘यदि अन्या’ अन्य-प्रकारेण ‘ममर्थयसी गणयसि, यथान्यपरायणमेव मन्यसी, तदा ‘मदनबाणं’ कन्दर्पशरेण ‘हतं’ विद्धः अहं पुनः हतोऽस्मि । एवञ्च ते मदनुरागं प्रति प्रथमं प्रमाणमनुमानं ततः प्रत्यक्षम् । यदि तु उभयमप्येतत् तुच्छं मनासी, ततो मरणमेव मे शरणम् इति भावः [हतोऽस्मि] (रा, वि, म)—“हतोऽपि” (त, ना) ।

वयस्येति । ‘राजानो बहुवल्लभाः’ वनिता येषां तथाविधाः श्रूयन्ते [सामान्यीक्या “वञ्जि ते कलुषाणि” इति रुचं परिहरति*] । तदसमं विभक्ता प्रीतिः कश्चित् नैव वा पतेत् । तेन ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘आवयोः प्रियसखी बन्धुजनेः’ पिवादिभिः ‘शोचनीया’ शोच्या ‘न भवति तथा’ तेन प्रकारेण ‘निर्वाह्य’ निर्वर्तय । सर्वत्र तुल्यदरी भव अस्यामनादरी मा भूत् इति भावः ।

NOTES

1. (a) अनन्य &c.—परा श्रूयते अस्मिन् इति परा + श्रू + कृाट्, अधिकरणे = परायणम् refuge आश्रयः । The च is cerebral because by the rule ‘कृत्यचः’ a कृतस्य नकार coming after a vowel the cause for the change [रकार] being in an उपसर्ग preceding, becomes च । If

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

परायण be treated as a कर्मधा—compound of पर- and अयन, the cerebral should not be strictly available. I have therefore here explained it as a गतिसमास । (b) हृदय &c. = सस्य सस्यकप्रकारेण निहिता सन्निहिता enshrined. हृदये सन्निहिता enshrined in the heart. सङ्गसुपेति समास । तत्सम्बन्धौ । (c) मदिरेक्षणे—माद्यत्याभ्याम् इति मद + किरच् करणे = मदिरे Lit. maddening, but technically it means the look of blooming youth that is languid, has the pupils restless, and the corners as it were laughing. Raghava. quotes आदिभरत thus—आद्यूर्णमानमध्याद्या चामा चाङ्गिततारका । दृष्टिर्विकसिता-पाङ्क्षा मदिरे तस्य मदे ॥' ईक्षते आभ्याम् इति ईक्ष + क्ताट् करणे = ईक्षणे eyes. मदिरे ईक्षणे यस्यास्त्वत्सङ्गौ । [d] मदन &c.—Madana has struck me already and you are striking again, i.e. you are acting the ridiculous part of striking a dead man. [e] The sense is—Who can resist your charming looks? They have already enslaved me. This you can easily guess knowing the power of your eyes. But I need not leave it to guess to infer this. You are residing at my heart. Hence you have the evidence of your own eyes to what is passing in the innermost recesses of my heart. If inspite of all this you think I am attached to some one else, why death is my only refuge.*

2. Reading—With हतोऽपि explain struck again though already struck by Madana's arrow.' मृतमारणं क्रियते इति गङ्गा । But to what does हत refer with that reading? Not to अङ्गम् obtained by विभक्तिपरिणाम from मन । For मन being a विशेषण of हृदयम् is अप्रधान । The प्रधान here is हृदयम् and the reference ought to be to it. This requires हतः to be changed into हतम् । हतोऽस्मि is therefore preferable to हतोऽपि ।

3. बहुवचनम्:—This is the ground for apprehension. You having many favourites, it is not unlikely that Sakuntala might suffer neglect.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा—भद्रे, किं बहुना ?

परिग्रहवद्बुद्धेऽपि हं प्रतिष्ठे कुलस्य मे

समुद्ररसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥९६॥

KING—What need of many words ? Notwithstanding plurality of wives, two are the main-stay of my race—the sea-girt earth and this friend of yours.

उभे—निव्वुदम्ह [निवृत्ते स्त्रः] ।

BOTH—We are gratified.

प्रियंवदा (सदृष्टिचेष्टम्)—अनसूये, जह एसो इदो दिण्ण-दिठ्ठो उस्सुओ मिअपोदओ मादरं अण्णिणसदि । एहि संजोजएम ण [अनसूये, यथा एष इतो दत्तदृष्टिः उत्सुको मृगपीतको मातरम् अन्विजगति । एहि संयोजयाव एनम्] (उभे प्रस्थिते) ।

PRIYAMVADA—(Casting about her look)—Anasuya, by the way its looks are cast hither, this fawn is anxious and seeking its mother. Come let us help it to join its mother. (Both proceed to leave).

भद्रे इति । 'बहुना' उक्तेन 'किं' बहुनि वर्त्तासि निष्प्रयोजनानि । समासतो ब्रवीमि—

परिग्रहेति । अन्वयः—परिग्रहवद्बुद्धेऽपि हं मे कुलस्य प्रतिष्ठे—समुद्ररसना उर्वी च युवयोः इयं सखी च । आख्या—'परिग्रहाणां' पत्नीनाम् ('पत्नीपरिजनादान-सुलभायाः परिग्रहाः' इत्यमरः) 'वद्बुद्धेऽपि वाहृत्वेऽपि हं' बद्धौषु तासु पत्नीषु हं एव 'मे कुलस्य' वंशस्य 'प्रतिष्ठे' आलम्बनस्वरूपे, स्थितिहेतू ("आतयोपसर्गं" इत्यङ्करणे) । के ते हं पत्नी इत्याह—'समुद्रो रसना' काञ्ची यस्याः सा रवाकरमेखला 'उर्वी च' वसुधा च (उर्वीति वसुधाप्रशंसा) युवयोः इयं सखी च' शकुन्तला च (च समुच्चये) । मुद्राभिरन्वितः समुद्रः स्वयं यस्या मेखला, महती सा वसुधा यथा मान्या मे एका पत्नी तथा धन्या इयमप्यपरा । अन्या न गन्त्या मम इति भावः । ["रसना" (त-, न्या-), "वसुधा" (रा-, वि-)] ॥

निर्हंते इति । 'निर्हंते सुखिते' 'स्वः' भवावः ।

प्रियंवदेति । 'दृष्टेः' नयनस्य 'क्षेपः' इत्यन्ततः प्रेरणं तेन सह । कथं निर्गच्छेत् इति व्याजान्वेषणार्थं 'दृष्टिं' चारयित्वा आह—

अनसूये इति । 'यथा' येन प्रकारेण 'एष इतः' 'अथदभिसुखं' 'दत्तदृष्टिः' तेन मन्वे 'उत्सुखः' उत्कण्ठो श्वपोतकः' हरिणशावकः' मातरम् 'अन्विष्यति' । 'अस्य दृष्टिपातस्य प्रकारः' इहा एव मन्वे । यथा 'एष उत्सुको श्वपोतको मातरम् 'अन्विष्यति' यथा' यतः 'इतो दत्तदृष्टिः' । 'अथमथदभिसुखं' पश्यन् आसीत् तेनैव मन्वे मातरमन्विष्यति । अथ हि निर्गमनव्याजः यदर्थं प्रियंवदया दृष्टिर्क्षेपः कृतः ।

NOTES

1. (a) परियह &c.—परिगृह्यते स्वीक्रियते इति परि + ग्रह + अप् कर्मणि = परियहः a wife. The king already regards शकुन्तला as a परिग्रह । This is because he has no doubt that he is going to be married forthwith. (b) प्रतिह —प्रतिष्ठति अनसूये इति प्रति + स्था + अङ् अधिकरणे वा mainstay. (c) समुद्र &c. = सुद्रोमिः रत्नैः सह समुद्रः । This name is chosen on purpose to indicate wealth. The earth is vast (उर्वी) and rich (समुद्रसभा) । Hence naturally she is one of the main stay of the race. (d) उर्वी—Lit. the vast one. (e) सखी —by calling शकुन्तला a mainstay, he implies that the family will be proud in possessing her as a सन्ध्या । Raghava supposes that शकुन्तला was a mainstay because she gave birth to सर्वदमन । "महाराजचक्रवर्तिर्वशीत्पादकपुत्रीनपादात्" । But the king could not have referred to it at this stage. In fact the most illustrious member of a family—the one that adds lustre to the family —is often called कुलप्रतिष्ठा without reference to future progeny Thus पार्वती is called the कुलप्रतिष्ठा of हिमालय in "तामर्षिताम्यः कुलदेवताभ्याः कुलप्रतिष्ठां प्रथमया माता ।"—Kumara.

2. Reading.—(a) It is common with Sanskrit poets to speak of the earth as the king's spouse. The sea is sometime called her girdle (मेखला) । Thus "ऊतसोतापरिबलागः स रत्नाकरमेखलाम् । इमुजे प्रथिवीपालः प्रथिवीमेव केवलाम् ॥"—Raghu. "दलवन्तमात्रानमवरोधे महत्यपि तथा मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः"—Raghu. Compare also

"धार्वीं ससुद्ररसनां वसनां करोति" &c. Hence रसना is preferable to वसना । (b) After निर्द्वैते स्वः the Bengali Recension has (The Prakritas are Sanskritized)—(शकुन्तला दुर्घं सूचयति) । प्रियंवदा [जनान्तिकम्]—अनसूये, पश्य पश्य मेघवाताहतामिव योषीं मयुरीं चणो चणो प्रत्यागतजोवितो प्रियसखीम् ।

शकुन्तला—हला मर्षयतं लोकापालं यदस्माभिविम्बप्रलापिनौभिरुपचाराति-
क्रमेण भणितम् ।

सखी [सखितम्]—येन तन्मन्त्रितं स एव तन्मर्षयतु अन्यस्य कोऽप्ययः ।

शकुन्तला—अहंति खलु महाराज इदं विषोदुं परोक्षं वा न किं की मन्त्रयते ।

राजा [सखितम्]—अपराधमिमं ततः सहिष्णुं यदि रक्षीक तवांगसंगमृष्टे ।

शकुन्तला—यद्येकमापहृष्टं खलजनत्वाद्गुणस्यसिद्धकाशम् ॥

प्रियंवदा [सोपज्ञासम्]—नन्वेतावन्मन्त्रेण पुनस्तुष्टौ भविष्यति ।

शकुन्तला [सरोषमिव]—विरम विरम दुर्विनीते ; एतावदवस्थां गतया भया
क्रोडसि ।

This is in bad taste, and, besides, not consistent with what has gone before. The king is already seated on the stone slab which Sakuntala occupies [See Ante]. The request here made to be allowed to sit on the same seat with her is therefore meaningless. This passage does not appear to be genuine.

3. (a) सहृष्टि &c.—इष्टेः स्त्रीपः पातः इष्टिर्स्त्रीपः । तेन सह । बहु—
She is on the look out for some excuse to go out leaving the lovers to themselves.*[b] यथा—In the sense यतः is rare. The विश्व notes the use of यथा when an inference [अनुमान] is drawn, "यथाशब्दस्तु निर्दिष्टस्तुल्ययोगानुसामर्थीः" इति विश्वः । इतः—This way अस्यां दिशि । सप्तमार्थं तसि by the Varttika "तसिप्रकरणे आयादिभा लक्ष-
संख्यानम्" । Compare "प्रयुक्तमस्मिन्ती इथा स्यात्" । [d] दत्तसहृष्टिः—दत्ता
प्रेरिता इष्टिर्देन सः बहु—

4. (a) मृग &c.—पोत is अर्भक little one. 'पोतः पाकोऽर्भको हिन्वः'
इति कोषः । मृगस्य पोतः । अनुकम्पितो मृगपोत इति मृगपोत + कम् । Its
helplessness excites pity (अनुकम्पा) । The deerling neither
sought its mother nor looked towards the speaker. (b) स योज-

भावः—We two will cause to join माता इति शेषः । Note the dual. She wants Anasuya to accompany her leaving the lovers to themselves *

शकुन्तला—हला अशरणास्मि अशरणदरा वो आशच्छदु
[हला अशरणास्मि अन्यतरा युवयोरागच्छतु] ।

SAKUNTALA—I am helpless dear. Do either of you come.

उभे—पुहवौए जो सरणं सो तुह समौवे वट्ठइ [पृथिव्या
यः शरणं स तव समीपे वर्तते] । (निष्क्रान्ति) ।

BOTH—Ha, who is the helper of the world, is at your side ? (Exeunt.)

शकुन्तला—कहं गदाओ एव्व [कथं गते एव] ।

SAKUNTALA—How ! Gone indeed !

उभे इति । 'प्रस्थिते' इति (आदिकर्मणि कः) प्रस्थातुमवान् इत्यर्थः ।

हलेति । 'अविद्यमानं शरणं' गतिः यस्याः तदाविधा 'अकि' । उभयोर्मैमनादिति भावः । तत् युवयोः अन्यतरा या कापि एका ("अनातर" इत्यनुपपन्नम् । न तु उत्तरप्रत्ययान्तम्) 'आगच्छतु' ।

पृथिव्या इति । 'यो' जनः 'पृथिव्याः' समवायाः धरायाः 'शरणं' रक्षिता, दुष्यन्त इत्यर्थः 'स तव समीपे वर्तते' तत् कथं त्वम् अशरणा ?

NOTES

1. (a) अशरणा—"शरणं गृह्णन्निवोः" इति यादवः । गृह्ण or रक्षिण suits equally well. It is नियतलिङ्ग । Hence पृथिव्या यः शरणम् &c. below. (b) अनातरा—अनातर is a primitive word (अन्त्युत्पन्नम्) । For, in the सर्वादि list, उत्तरप्रत्यय occurs. Hence if अनातर were उत्तरान्त it would become a सर्वनाम by तदन्तविधि । 'इह तदन्तगृहणम्, केवलधोः (i.e. of उत्तर and उत्तम) सञ्ज्ञायाः प्रयोजनाभावात्"—Bhattoji. But पाणिनि specifically mentions अनातर also in the list, implying thereby

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

that अनातर is not उत्तरान्त । Op. “अनातरानातमशब्दावदानुपमनौ सभावात्
द्विवह-विषये निर्धारणे वक्तव्ये” (c) युक्त्योः—निर्धारणे यद्वि ।

राजा—अलमावेगेन । नन्वयमारार्थयिता जनस्तुव समीपे
वक्तव्ये ।

किं शीकरैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवातं

सञ्चालयामि नलिनोदलतालवृन्तम् ।

अङ्गे निधाय करभोरु यथासुखं ते

संवाहयामि चरणवुत पद्मताम्रौ ॥ २० ॥

KING—Away with anxiety. This person the server stands indeed by your side. Shall I work the lotus-leaf-fan whose breeze is moist with particle of water that allay lassitude ; or—O thou with thighs like the outer edge of the palm of the hand having placed your lotus-red feet in my lap, shall I press them as is agreeable to you ?

शकुन्तला—ए माण्योऽसु अत्ताणं अवराहयिस्सं [न
माननोयेषु आत्मानम् अपराधयिष्यामि] । (उत्थाय गन्तु-
मिच्छति) ।

SAKUNTALA—I shall not cause this self of mine to offend against those that deserve respect. (Wants to get up and go).

अलमिति । ‘आवेगेन’ सूक्ष्मेण ‘अलम्’ । यदि गते सखी, किं तेन ? ‘ननु’
इत्यवधारणे । ‘अयम् आराधयिता जनः’ एष सेवकः मद्रूपो जनः तव समीपे
वर्तते । शङ्कते सखी ।

किमिति । अन्वयः—क्लमविनोदिभिः शीकरैः आर्द्रवातं नलिनोदलतालवृन्तं सञ्चाल-
यामि किम् ? उत ह्ये करभोरु, ते पद्मताम्रौ चरणौ अङ्गे निधाय यथासुखं संवाहयामि
व्याख्या—‘क्लम’ स्नानं ‘विनोदयन्ति’ अपनयन्ति इत्यर्थः । ऐः तैः ‘शीकरैः’ जलकणैः
(हँती करणे वा द्वितीया) ‘आर्द्रौ वातौ’ यस्य, तत्, नलिनोदलं पद्मपत्रमेव ‘तालवृन्तं’

व्यजनं तत् 'सञ्चालयामि किम्' ? 'उत' अथवा हे करभोरु' करभः पाणितलपार्श्वः । करभ इव ऊर्ध्वस्थाः तत्सं'बुद्धिः ("उत्तरपदादौपम्ये" इत्युङ्'स्त्रियाम् । सु'बुद्धि-
 क्रयथ) । 'ते पद्ममिव तावौ' रताौ 'चरणौ अङ्गे' मतक्रोङ्गे 'निधाय' स्थापयित्वा
 'यथामुखं' सुखं यथा भवति तथा 'संवाहयामि' मर्दनं विनीतखेदौ करोमि इति
 आराधयितुः सेवाप्रपञ्चः ['शीकरैः' (त-, न्या-) 'शीतलैः' (रा-, वि- म-) ॥
 "विनीदिभिः" (रा-, वि- म-) 'विमर्द्भिः' (त- न्या-) ॥ 'वात' (त- न्या-)
 'वातान्' (रा- वि- म-) । "सञ्चालयामि" (त- न्या) "सञ्चारयामि"
 (रा- वि- म-) ॥ 'हन्तम्' (त- न्या-) 'हन्तैः' (रा- वि- म-)] ॥

नैति । 'माननीयेषु' पूजाहेषु भवादृशेषु विषये आत्मानं न अपराधयिष्यामि ?
 सेवातुल्यता इति भावः (आत्मा अपराधाति इति अकर्मकत्वात् यौ 'गत्युद्धि—'
 प्रत्ययिकत्तुः कर्मसंज्ञा) ॥

NOTES

1. आराधयिता—आ + राध् + णिच् + स्वार्थे + ण् + साधुकारिणि कर्त्तरि । The root is here of the चुरादि class. Compare आराधय in 'आराधय सप्रब्रीकः प्रीता कामदुधा हि सा' Raghu.

2. (a) शीकरैः—With particles water. 'शीकरौम्बकणाः स्मृताः' । (b) हन्तम् &c.—हन्तम् + वि + तुट् + णिच् + णिनि कर्त्तरि ताच्छित्त्वे । (c) सञ्चालयामि—सञ् + चल् + णिच् + कर्त्तम् । (d) नलिनौ &c.—तालहन्त is any fan, not necessarily one of palm leaf. 'व्यजनं तालहन्तकम्' इत्यमरः । (e) करभोरु—करभ is the outer edge of the palm. 'मनिवन्धादाकनिष्ठ' करस्य करभो वहिः' इत्यमरः । Here करभ is by transference of epithets = करमतुल्यः । करभः ऊर्ध्वस्थाः gives करभ + ऊर्ध्व + कृञ् because ऊर्ध्व is the उत्तरपद and comparison is implied (See Tika) = करभोरुः । The resemblance lies in the tapering shape, etc. तत्सं'बुद्धिः । (f) यथामुखम्—सुखस्य अनतिक्रमो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तद्य । अव्ययी—That is to say, not very hard so as to pain the feet. (g) संवाहयामि—सञ् + वह् + णिच् here means 'to shampoo.' (h) उत—Introduces an alternative (विकल्प) । अव्यय । (i) पद्मतावौ—'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः । The feet were red (ताव) without अलङ्कारादिव्याज । Implies that it would be a valued privilege to

the king to be allowed to shampoo such a pair of feet. 'करोमीह-पद्मतामी इति पदार्थां चरणयोः स'वाहनयोग्यत्वं धनितम्'—Raghava.

3. Remark.—The king here points out how he may be useful to her. In her state of health the best service she could get from two friends was that one shampooed her feet while the other fanned her into a quite sleep. Alone he could render both the services. Hence she had no need to be anxious on account of the absence of her friends. The metre is वसन्ततिलका ।

5. Reading—(a) आद्र'वातम् requires that the reason for the आद्र'ता should be mentioned. Hence शोकरैः is necessary. शीतलैः does not give the reason. Besides the शैत्यगुण of the वायु should be left to be inferred and must not be mentioned directly by words like शीत, शीतल, हिम &c. In the present case the inference follows from आद्र' । (b) विनोदिभिः sounds a bit heavy, विनोदिभिः is perhaps more gentle, and better suits the occasion. The rest is left to the reader.

5. माननीयेषु—विषये सप'त्सो । The अव्यय form was आत्मा अपराध-स्यति my self will sin. With विच् we have अहमात्मानम् (अणिकर्ता as कर्म) अपराधयिष्यामि I shall cause my self to sin. The rule 'गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्ता स को' applies because the root अपराध् is अवकर्म क ।

राजा—सुन्दरि, अनिर्वाणो दिवसः, इयञ्च ते समवस्था ।

उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलकल्पितस्तनावरणम् ।

कथमातपे गमिष्यसि परिबाधापेलवै रजैः ॥ २१ ॥

(बलादेनां निवर्त्तयति)

KING—O fair one, this day is not yet extinguished, and this is your condition. Having left the bed of flowers in which lotus-leaves serve to cover the breasts, how can you go

out in the sun with your limbs delicate through suffering ?
(Stops her by force).

शकुन्तला—पौरव रक्खु विनयं । मअणसन्तत्ता वि णह
अत्तणो पड्ढवामि [पौरव रत्त विनयम् । मदनसन्तप्तापि न
हि आत्मनः प्रभवामि ।]

SAKUNTALA—O descendant of Puru, respect decorum.
Though smitten by love, I cannot command myself.

सुन्दरीति । हे सुन्दरि' चार्वाङ्गि (गौरादिः) दिवसः अनिर्वाणः' अधुनापि
अनल इव ज्वलति । ते समवस्था' दश च दशम् ईदृशी । किं तेन इत्याह—

उत्पृच्छेति । अन्वयः—नलिनीदलकल्पितस्ननावरणं कुसुमशयनम् उत्पृच्छ्य परि-
वाधापेलवैः अङ्गैः कथम् आतपे गमिष्यसि ? व्याख्या—नलिनीदलाभ्यां' गुरुतापात्
पद्मपद्माभ्यामिव कल्पितं' रचितं स्ननावरणं' स्नानाच्छादनं' वस्त्रकलस्यानीयमित्यर्थः
यस्मिन् तादृशं 'कुसुमशयनम्' पुष्पशय्याम् 'उत्पृच्छ्य' त्यक्त्वा 'परिवाधया' परितः सन्तापेन
'पेलवैः' सुकुमारैः 'अङ्गैः' (करण्ये वा उपलब्धये तृतीया) 'कथं' केन प्रकारेण
'आतपे' रविकरे 'गमिष्यसि' । यस्या ईदृशः सन्तापः यत् कोमला शोभता च पुष्पशय्या
भजनोद्यो भवति, तदपि पुनः पद्मपद्वेण स्नानयोक्तापः किञ्चिदिव लघूक्षिद्यते, सा
कदापि रविकरे विचरणं नाहंति । 'स्ननावरणम्' (रा-, वि-, म-)—'स्ननावरणा'
(त-, ना-) ॥

वलादिति । 'निवर्त्तयति' निवृत्तां गमनात् विरतां करोति ।

पौरवेति । 'पौरव' हे पुरुकुलोद्भव (प्रसिद्धः पौरावाणां विनयः, अतः पौरव इति
कूलनामग्रहणम्) 'विनयं' सदाचारं रत्त मा मां दूषय । 'अविनयी मा भूः' । 'मदनं
सन्तापं' पौडिता 'अपि न हि आत्मनः प्रभवामि' नाहमात्मानं स्वेच्छया व्यवचितुं
निर्गोक्षयितुं समर्था । प्रभुरस्मि मे पिता कण्वः तमेव मे दाहत्वेन प्रमाणोक्तम् ।

NOTES

- (a) सुन्दरि—सुन्दर is of the गौरादि class. Hence in the feminine we get सुन्दरी and not सुन्दरा by the rule 'षष्ठीरादिभ्यश्च' ।
- (b) अनिर्वाणः—निर् + वा + ङ्ग कर्त्तरि = निर्वाणः when वात is not the कर्ता; otherwise निर्वातः । Thus निर्वाणी दिवसः but निर्वातो अतः—the wind

has ceased. The rule is 'निर्वाणोऽवानि' । न निर्वाणः । नञ्प्रत्ययः— ।

(c) समवस्था = सम् + अव + स्था + अच्, करणे भावे वा ।

2. (a) कुसुमशयनम्—शो + ल्वाट्, अधिकरणे = शयनम् bed, कुसुमानां शयनम् । तत् । (b) नलिनोदल &c. = सनयोरावरणं सानावरणम् । नलिन्या दलम् । नलिनोदलिन कलपितम् । इतन्— । नलिनोदलकल्पितं सानावरणं यद्यिन् । वहु— । (c) आतपे—आतपति इति आ + तप + अच्, कर्त्तरि = आतपः sun or sun-light. तस्मिन् अधिकरणे ङमौ (d) परिबाधा &c.—प्र + बाध + अ भावे स्त्रियाम्—परिबाधा suffering. पेलव delicate as opposed to robust. One of robust health often becomes of delicate health through suffering. Sakuntala's strong limbs (शङ्ख) could dare the sun if she were not ill (परिबाधा) । But now the limbs have become delicate (पेलव) through her suffering and cannot stand the heat.

4. Reading—(a) सानावरणा suggests going out with lotus-leaves on the breasts which is not natural ; सानावरणम् is preferable. (b) After वलादेनां निवर्त्तयति we read in the Bengali Rec.—

शकुन्तला—सुखं सुखं मां न खल्व्वात्मनः प्रभवामि । अथ वा सखोमात्रशरणां किमिदानीमेव कारिष्यामि ।

राजा—धिग्वीरिणीति ।

शकुन्तला—न खल्वहं महाराजं भवामि, देवमुपालभे ।

राजा—अनुकूलकारिण्यैव कथमुपालभ्यते ।

शकुन्तला—कथमिदानीं नापालपुत्रे यन्मामात्मनोऽनोशां कृत्वा परमुक्तो भवति ।
राजा (स्वगतम्)—

अप्यौतसुखे महति दयितव्यायमासु प्रतौपाः

काङ्क्षन्त्योऽपि व्यतिकरसुखं कातराः स्वाङ्गदाने ।

आवाध्यन्ते न खलु मदनेनैव लब्धान्तरत्नाद्

आवाध्यन्ते मनसिजमपि लिप्तकालाः कुमायैः ॥

(शकुन्तला गच्छत्येव) राजा—न कथमात्मनः प्रियं करिष्ये । (उपसत्य पटान्तमवलम्बते) ।

Here as in the interpolation already noticed, the prose portion is trash and serves only to introduce the verse following. But the substance of the verse does not bear scrutiny. Thus—

1. क्षिप्त does not usually mean 'lost' क्षिप् means 'to fling.' कालक्षिप occurs in Bengali. आक्षिप is not rare in Sanskrit. But क्षिप्त reminds one of the 'insane' and is thus निहताय ।

2. (a) In the line कुमार्यः न खलु मदनमैव आवाधन्ते किन्तु मदनमपि आवाधन्ते, suppose, instead of मदनमपि, we read मनसिजमपि । The remark loses its force and reads tame. The object of the line is to say that मदन is not only the oppressor, but is also the oppressed. The identity of the oppressor and the oppressed is not prominent when different names are used in referring to the two capacities. Hence मनसिजमपि is अप्रुढाय ।

(b) Again किन्तु, न or some other equivalent is necessary in or to contrast with न खलु । अपि does not serve the purpose, for it goes to answer for एव । A cautious writer would have said आवाधन्ते मदनमपि न which avoids both the objections (a) and (b) and preserves the metre too.

3. Lastly, the second line काळचन्योऽपि &c. is a repetition of the first line अर्घ्योत्सुखो &c. For काळचन्योऽपि व्यतिकरसुखम् implies the same as अर्घ्योत्सुको महति, and कातराः स्नातृदाने does not differ in substance from दयितप्राथेनासु प्रतीपाः ।

4. (a) आत्मनः—शेषे षड्ढी । आत्मनः सम्बन्धे प्रभवामि इत्यर्थः । (b) प्रभवामि—प्र + भू means 'to rule', 'to become master', 'to control' &c.

राजा—भोरु अलं गुरुजनभवेन ! दृष्ट्वा ते विदितधर्मा
तत्रभवान्नात्त दोषं प्रह्वीष्यति कूलपतिः । अपि च—

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः ।

अयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाग्निनन्दिताः ॥२२॥

KING—O timid one, off with your fear for your superiors. Having known of you. His worship the Lord of anchorites, who is aware of the Sastras, will not take offence at it. Besides, several daughters of royal sages are heard as married by the Gandharva-marriage and welcomed by their fathers.

शकुन्तला—मुञ्च दाव मं । भूयोऽपि सखीजनं अनुमान-
इक्ष्मं [मुञ्च तावन्नाम् । भूयोऽपि सखीजनमनुमानयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—Do release me. I will yet again honour my friends.

राजा—भवतु मोक्षयामि ।

KING—Well, I will release.

भीरु इति । हे 'भीरु' भयशोले (उड्डि कृते संवृद्धिद्वयः) गुरुजनभयेन 'अलम्' । तातः कृष्येत इति मा म'स्याः । 'ते' तव सन्त्य 'दृष्टा' आसूले इत' ज्ञात्वा (दृशिरव ज्ञानार्थे), 'विदितः' अवगतः 'धर्मः' शस्त्रार्थो यस्य 'सः', अधिगतविधिः 'तवभवान्' मान्यः 'कूलपतिः' पिता ते कण्वः 'अव' अस्मिन् स्वतृकृते आत्मसम्पदानव्यापारे 'दीप' न राहोष्यति । न कैवल्य शास्त्रमेवात्र प्रमाणम् । 'अपि च आचारोऽपि । पश्य—

गान्धर्वेति । अन्वयः—वह्नी राजर्षिकन्यका गान्धर्वेण विवाहेन परिणीताः ताः पितृभिः अभिनन्दिताश्च श्रूयन्ते । व्याख्या—'वह्नी' बहुतराः राजर्षीणां 'कन्यकाः' कुमार्यः 'गान्धर्वेण' रक्षसि परम्परानुमोदकृतेन 'विवाहेन' ("गान्धर्वः समयान्निधः" इति स्मृतेः) "परिणीताः" कृतोद्वाहाः ततश्च 'ताः' कन्यकाः 'पितृभिः' गुरुभिः 'अभिनन्दिताश्च' अनुमोदिताश्च 'श्रूयन्ते' । तदाह—सः एव विवाही भवतु ["वह्नी राजर्षिकन्यकाः" (रा-, वि-, स-)—"वह्नीऽप्य मुनिकन्यकाः" (त-, व्या-)] "अभिनन्दिताः" (रा- वि-, स-)—"अनुमोदिताः" (त-, व्या-)] ॥

सुज्जेति । 'भूयोऽपि पुनरपि' 'सखीजनम् अनुमानयिष्यामि' सख्यामयिष्यामि, सख्यौ अव किं मन्येते तज्जिज्ञासया सखीजनं पूजयिष्यामि ।

NOTES

1. (a) भीरु=भीरु timid+उङ् क्तियाम्=भीरुः । This is नदी-संज्ञक । Hence by the rule "अन्वादेशेनदीङ् स्तः" we have भीरु with ड

Short in the vocative singular. (b) विदितधर्मा—विदितधर्म + अनिच् समासान्त । विदितधर्मा । By the rule “वार्मादनिच् केवलात्”—अनिच् comes after a बहुव्रीहि in which धर्म is final and is preceded by only one पद । When more than one पद precedes धर्म as in परमः स्वः धर्मोऽस्य we shall have परमस्वधर्मः not परमस्वधर्मा । But परमाहो धर्मोऽस्य will give परमस्वधर्मा because परमस्व is the only पद preceding धर्म in the final बहुव्रीहि ।

3. Reading—(a) शकुन्तला was a राजर्षिकन्यका and not मुनिकन्यका । And गान्धर्वविवाह was not prevalent among munis. Hence the former is preferable. (b) अभिनन्दन is more acceptable than mere अनुमोदन and contrast better with censure (दोषं यक्षीष्यति) which शकुन्तला apprehends.

3. भूयः—वद् + ईयस्तेन once again. The friends have already helped her with their advice regarding her choice. She wants their counsel again (भूयस्) with respect to the king's proposal to have the marriage performed in Kanya's absence.

शकुन्तला—कदा [कदा] ।

SAKUNTALA—When ?

राजा—

अपरिचितकोमलस्य तावत् कुसुमस्यैव नवस्य षट्पदेन ।

अधरस्य पिपामता मया ते मदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥२३॥

(मुखमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति । शकुन्तला परिहरति नाटेन) ।

KING—Meanwhile, O fair one as is done of the fresh flower by the bee, the flavour of this your tender and untouched lower lip is being gently tasted by me longing for a sip. (Tries to raise her face. Sakuntala acts its avoidance.)

नेपथ्य—चक्रवाकवद्गृह्य, आमन्तेहि सहचरं । उबद्धिदा रक्षणी [चक्रवाकवधुके, आमन्त्रयस्व सहचरम्, उपस्थिता रजनो] ।

IN THE DRESSING ROOM—Ah ! Chakravaka's spouse, bid adieu to your mate, night has approached.

अपरोति । अन्वयः—तावत् हे सुन्दरि, षट्पदेन नवस्य कुसुमस्य इव, पिपासता मया अपरिचितकोमलस्य अस्य ते अधरस्य रसः सदयं गृह्यते । व्याख्या—‘तावत्’, तत्कालं, यावत् मोक्षामि तावत् इत्यर्थः (तावदिति अवधौ । ‘यावन्तावच्च साकलोऽवधौ मानेऽवधारणे’ इत्यमरः) हे ‘सुन्दरि’ मनोहारिणि शकुन्तला ‘षट्पदेन’ धमरेण ‘नवस्य’ नूतनस्य ‘अष्टपदस्य’ ‘कुसुमस्य इव’ यथा पुष्पस्य रसो भमरेण गृह्यते तथा ‘पिपासता’ पात्रमिच्छता, पानार्थमाकुलीन इत्यर्थः ‘मया, अपरिचितस्य’ अस्मृष्टस्य ‘कोमलस्य’ सुकुमारस्य, यतएव स्पर्शवतश्च ‘अस्य ते अधरस्य रसः’ ‘स्वादः सदयं’ लपामद् यथा तथा ‘गृह्यते’ आदीयते । मोक्ष्यामि, किन्तु यावत् मोक्ष्यामि तावत् रसो गृह्यते, इति पूर्वोक्तं सन्ध्याः । रसो गृह्यते मोक्ष्यामि इति फलितम् [‘तावत्’ (वि-पाठान्तरम्-न) ‘यावत्’ (रा-, वि- मूलम्)] ।

चक्रति । हे ‘चक्रवाकवधुके’ अनुकम्पिते रथाङ्गदयिते सङ्कर’ चक्रवाकम् आसन्तद्यस्य’ सम्भावस्य’ युवयोर्मिथः प्रस्थानसमयः प्रातः, यतः परिणतो दिवसः ‘रजनौ उपस्थिता’ आगतप्राया । एतच्च शकुन्तलां प्रति सख्योः सङ्गतिवाक्यम् । मौतमौ आगच्छति द्रव्यन्तं विसर्जय इति भावः ।

NOTES

1. (a) अपरिचित &c.—परि + चण द्विसायाम् + क्त कर्मणि = परिचितः pricked i.e. touched, न परिचितः । नञ् तत्—अपरिचितयामौ कोमलस्य । कर्मधा—(b) षट्पदेन—षट्पदानि अस्य इति षट्पदः lit. having six feet, A name of the black-bee.

2. Reading.—(a) यावत् gives the same sense. The king does not directly answer Sakuntala's ‘कदा’ । (d) For शकुन्तला—सुच तावन्नाम्—परिहरति नञ्चिन्, the Bengali Rec. reads—

(दिशोऽवलोक्य) कथं प्रकाशं निर्गतोऽसि । (शकुन्तलां हित्वा पुनस्तैरेव पदैर्निर्वसते) ।

शकुन्तला (पदान्तरं प्रतिनिहत्य साङ्गभङ्गम्) पौरव, अनिच्छापूरकोऽपि सम्भावण-मात्रपरोचितोऽयं जनो न विद्यते व्यः ।

राजा—सुन्दरि, त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे ।

दिनावसाने कायेव पुरो सूलं वनस्पतेः ॥

शकु (शोकमन्तरं गत्वा आत्मगतम्)—हा धिक्, हा धिक्, इदं श्रुत्वा न मे चरणौ पुरोसुखौ प्रसरतः । भवतु एभिः पथ्यन्तकुर्वकैरपवारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षित्ये तावदस्य भावानुवन्धनम् । (तथा कृत्वा स्थिता) ।

राजा—कथमेव प्रिये अनुरागेकरसं मासुत्सृज्य निरपेक्षैव गतासि ।

अनिर्दयोपभोगस्य रूपस्य सुदुर्गः कथम् ।

कठिनं खलु चेतः शिरीषस्यैव वन्धनम् ॥

शकु—एतच्छ्रुत्वा न मेऽस्ति विभवो गन्तुम् ।

राजा—सम्पति प्रियाशून्ये किमस्मिन् लतामण्डपे करोमि ; (अगतौऽवलोक्य) हन्त व्याहतं मे मननम् ।

मनिषश्चाङ्गलितमिदं संक्रान्तौ शीरपरिमलं तस्याः ।

हृदयस्य निगङ्गमिव मे मृणालवलयं स्थितं पुरतः ॥

(सवहुमानमादत्ते) ।

शकु (हस्तं विलोक्य)—अहं दौर्बल्यशिविलतया परिचष्टमेतन्मृणालवलयं न मया परिज्ञातम् ।

राजा (मृणालवलयमुरसि निक्षिप्य)—अहो स्मरः ।

अनेन लोलाभरणेन ते प्रिये विहाय कान्तं भुज्जनत तिष्ठता ।

जनः समश्वासित एव दुःखभागचेतनो नापि सता न तु त्वया ॥

शकु—अतः परं न समर्थास्मि विलम्बितुम् । भवतु एतेनैवापदेशेनात्मानं दर्शयिष्यामि (इत्यपसर्पति) ।

राजा (दृष्ट्वा सङ्कर्षम्)—अये जीवितेश्वरी मे प्राप्ता । परिद्विगमानन्तरं प्रसादेनोपकर्तव्योऽस्मि खलु देवि ।

पिपासाचामकण्ठेन याचितञ्चास्म्यपक्षिणा ।

नवमेषोक्तं भिता चास्य धारा निपतिता सुखि ॥

शकु (राज्ञः समसुखे स्थित्वा)—आर्य्य अहं पथे श्रुत्वा एतस्य हस्तसंशिनो

मृणालबलयसा कृते प्रतिनिवृत्तास्मि । कथितं मे हृदयेन त्वया गृहीतमिति ।
तन्निनिषेदम् । सा मामात्मानञ्च मुनिजनेषु प्रकाशयिष्यसि ।

राजा—एकेनाभिसन्धिना प्रवर्षयामि ।

शक—किं पुनः ।

राजा—यदीदमहमेव यथास्थानं निवेशयामि ।

शक—आ का गतिः भवत्येतावत् (इतुपसर्पति) ।

राजा—इतः शिलापट्टं कटिं सञ्चयावः (इतुभी परिक्रम्योपविष्टौ) ।

राजा (शकुन्तलाया हस्तमादाय)—अहो स्पर्शः ।

हरकोपाग्निदग्धस्य देविनामृतवर्षिणा ।

प्ररोहः सम्भूतो मृगः किं स्थितुं कामतरोरयम् ॥

शक (स्पर्शं रूपयित्वा)—त्वरतां त्वरतमाय्यं पुनः ।

राजा [सहर्षमात्मगतम्]—इदानीमस्मि विश्रुतः । भर्तृराभाषणपदमेतत् ।
[प्रकाशम्] सुन्दरि, नातिश्रिष्टः सत्त्वरसा मृणालबलयसा । यदि तेऽभिमतं
तदन्वया घटयिष्यामि ।

शक [स्मितं कृत्वा]—यथा ते रोचते ।

राजा [सव्याजं विलम्बा प्रतिमोच्य]—सुन्दरि दृश्यताम् ।

अयं स ते श्यामलतामनोहरं विशेषशोभायै निबोज्जिताम्बरः ।

मृणालरूपेण नवो निशाकरः करं समेत्योभयकोटिमाश्रितः ॥

शक—न तावदेनं प्रेक्षे, पत्रनक्ष्मिपतकणोत्पलरेणुना कलुषीकृता मे दृष्टिः ।

राजा (सस्मितम्)—यद्यनुमनासि तदहमेनां वदनमाकृतं न विशदं करवाणि ।

शक—तदानुकम्पिता भवेद्यं किन्तु अहं न ते विश्वसिमि ।

राजा—समेवं नवो हि परिजनः सेव्यानामादिशात् परं न वक्तुं ।

शक—अथमेवात्मादरोऽविश्वासजनकः ।

राजा [स्तब्धम्]—नाहमेवं रमणीयमात्मनः सेवावृत्तं शिथिलयिष्ये ।
[सुखसुन्नमयितुं प्रवृत्तः । शकुन्तला प्रतिषेधं रूपयन्ती विरमति] ।

राजा—अयि नदिरेध्वरे, अलमस्मदविनयाशङ्कया [शकुन्तला किञ्चिद्दृष्ट्वा
व्रीडावतस्तुलीं तिष्ठति] ।

राजा [अङ्गुलिभ्यां सुखमुन्नमय्य आतमगतम्]—

चारुणा स्फुरितेनायमपरिचयकोमलः ।

पिपासतो समानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः ॥

शक—प्रतिज्ञानमन्थर इव आर्य्य पुत्रः ।

राजा—कथौ तपस्तपन्निकर्षादीचनमूढोऽस्मि [सुखमावृत्तेन चतुः सेवते] ।

शक—भवतु प्रकृतिस्थदर्शनास्मि संज्ञता । त्वय्यपुनरनुपकारिणी प्रियकारिणी आर्य्य पुत्रस्य ।

राजा—सुन्दरि किमनात्

इदमप्रापकृतिपत्नीं सुरभि सुखं ते यदान्नातम् ।

ननु कमलस्य मधुकरः सन्तुष्यति गन्धमावेण ॥

शक [सस्मितम्]—असन्तोषे पुनः किं करोति ।

राजा—इदम् [इति व्यवसितः । शकुन्तला वक्तुं दौकते] ।

This is slovenly in style. In substance it is silly and does not care much for decorum. The passage describes at great length how the मृगालवलय was picked up by Dushyanta and put back on the wrist of Sakuntala. This however contradicts the poet; for, later on we find the मृगालवलय still lying in the grove. Compare 'हस्तादमष्टमिदं विद्याभरणनित्या-सज्जमानश्लेषो निर्गन्तुं सहसो न वेतसगृहामोशोऽस्मिन्मृगयादपि'—Infra—which is undoubtedly authentic being common to all the recensions. The interpolation, clumsy as it is must have been made at a very early date. The साहित्यदर्पण quotes the sloka चारुणा स्फुरितेनायम् &c. from the above in the twelfth century—the line हृदयस्य निगडनिव मे, as it occurs here, was by वर्जमान ascribed to Kalidasa.

३. चक्रवाक &c. = अक्ष इत्युच्यते इति चक्र + वच + घञ् कर्मणि = चक्र-वाकः । तस्य वधूः । अनुकम्पिता सा इति चक्रवाकवधू + कन् स्त्रियाम् = चक्र-वाकवधुका । तत्सम्बुद्धौ । By the rule 'कैःणः' long अ, इ, उ become short if क of an affix follows. Hence व becomes वधु । Here चक्रवाक stands for दुष्यन्त, वधू for शकुन्तला, and रजनौ for गौतमी ।

शकुन्तला—(ससम्भ्रमम्)—पोरव, असंसयं मम शरीरवृत्त-
न्तोवलम्बस्य अज्जा गोदमो इदो एव आगच्छति । दाव
विड्वान्तरिदो होहि [पोरव, असंसयं मम शरीरवृत्तान्तोप-
लम्भाय आर्या गोतमो इत एव आगच्छति । तावत् विटपान्त-
रितो भव] ।

SAKUNTALA—(with alarm)—O descendant of Puru,
doubtless venerable Gautami is coming this very way to have
a report on my body (health). In the meantime get concealed
by twigs.

राजा—तथा । (आत्मनमावृत्य तिष्ठति) ।

KING—As you say. (Stands concealing himself).

(ततः प्रविशति पावहस्ता गोतमो सख्यो च) ।

सख्यो—इदो इदो अज्जा गोदमो [इत इत आर्या गोतमो] ।

(Then enter Gautami with a vase in her hand and the
friends).

FRIENDS—This way, this way, let venerable Gautami
proceed.

गौतमी (शकुन्तालामुपेत्य)—जादे अवि लङ्घसन्दावादे दे-
अङ्गाइ [जाते, अपि लङ्घसन्तापानि ते अङ्गानि] ।

GAUTAMI (Approaching Sakuntala)—My child, do your
limbs suffer less now ?

शकुन्तलेति । 'सम्भ्रमम्' भवेत् सङ्गः । 'असंसयं' नियतं 'मम शरीरस्य वृत्तान्तः'
वार्ता । तस्य 'उपलम्भाय' परिज्ञानाय । 'इत एव' अस्मान्निव दिशि [सप्तत्यर्थे तसिः]
'आगच्छति' यावत् सा न आयाति 'तावत्' तत्कालं 'विटपैः' शाखाभिः 'वन्तरितः'
प्रच्छन्नी 'भव' ।

तत इति । 'पाव' शान्तिजलस्य पावः 'हस्ते' यस्याः सा [हस्त-पाणि-प्रवृत्तिभि-
र्न 'इदो' सप्तत्यन्तस्य परिनिपातो दृश्यते । तच्च गङ्गादेराकृतिगणनात् बोधम् ।]

‘गौतमी प्रविशति सख्यौ च’ प्रविशतः इति विभक्तिविपरिणामः । एतच्च “अह-
मपि तावदेतानि कं शकुन्तलकमस्य गौतमीकते विसर्जयिष्यामि” इति शिष्योक्तशान्ता-
दकभाजनम् ।

इत इति । ‘इतः इतः आर्या गौतमी’ अगच्छतु इति वाक्यार्थः ।

जाते इति । जातमिति अपत्यभावसुच्यते । स्त्रियां संवृद्धौ छे ‘जाते’ पुंवि शकुन्तले
‘अपि अज्ञानि ते लघुः मन्दः ‘सन्तापो’ वेषां तद्यविधानि किम् ? अपि प्रत्रे ।
पौडालाघवं जातं न वा ।

NOTES

1. (a) शरीर &c.—उप + लभ + घञ् भावे = उपलम्भः accession प्राप्तिः ।
इत्यस्य जातस्य अन्तः समाप्तिः इत्यन्तः the end of what has happened i.e.
all details from beginning to end. Now see Tika. तादर्थ्यं चतुर्थी ।
[b] तावत्—अवधी or अवधारणे । [c] विटप &c.—अन्तरम् अन्तर्हिः जातमस्य
इति अन्तर + इतच् = अन्तरितः hidden. “अन्तरसवकाशावधिपरिधानान्तरि-
भेदतादर्थ्यं” इत्यमरः ।

2. जाते—जन + क्त कर्त्तरि जातम् anything born i.e. offspring in
general. This gives जाता in the feminine. ‘तत्संवृद्धौ ।

शकुन्तला—अज्जे अयि विससे । [आर्ये अस्ति विशयः] ।

SAKUNTALA—There is an improvement, respected
mother.

गौतमी—इमिणा दव्भोदण निरावाधं एव दे सरीरं
भविस्सदि [अनेन दर्भोदकेन निरावाधमेव ते शरीरं भविष्यति] ।
(शिरसि शकुन्तलामक्षुच्छ्र) वच्छो परिणदो दिअहो । एहि
उडजं एव्व गच्छम्ह [वत्से परिणतो दिवसः । एहि उडजमेव
गच्छामः] । (स्थिताः)

GAUTAMI—With this water from Kusa-grass your body
will indeed be free from suffering. (Sprinkling her in the
head) My child the day has ended. Come let us go to the
cottage. [Starts to go out].

आय्ये इति । हे आय्ये मान्ते मातः 'विशेषः' उत्कर्षः 'अस्ति' । उपशमः अनुसूयते इत्यर्थः ।

अनेनेति । 'अनेन दर्भं निशेषेण उदकेन जलेन [शाकपाथिं वादिः । ऐतौ वा करणे द्वयोः] 'ते शरीरं निर्गता आबाधा' पीडा यस्मात् यस्य वा तादृशम् 'एव भविष्यति' । न केवलम् उपशमः, किन्तु समूलमेव नाशो भविष्यति ।

वत्से इति । 'वत्से' जाते 'दिवसः परिणतः' चरमे गामि स्थितः । सन्ध्या आगत-
प्राया । रवेस्तापो नास्ति, किमतावस्थानेन, एहि उदजमेव गच्छामः' । 'प्रस्थिताः'
प्रस्थातुमारब्धाः [आदिकर्मणि क्तः] ।

NOTES

1. निराबाधम्—आबाधनम् इति आ + बाध + अ भावे = आबाधा suffering. Now see Tika.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—ह्रिज्ज अ पदम् एव सुहोवणदे मनोरहे कादरभावं य मुञ्चसि । साणुसत्रविहङ्गिअस्म कहं दे सम्पदं सन्दावो [हृदयः प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातर-
भावं न मुञ्चसि । सानुशयविघटितस्य कथं ते साम्प्रतं सन्तापः] ।
(पदान्तरे स्थित्वा प्रकाशम्) लदावलअ, सन्दावहारअ, आमन्तेमि तुमं भूओवि परिभोअस्म [लतावलयः, सन्तापहारकः, आमन्त्रये त्वां भूयोऽपि परिभोगाय] ! (दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला सहैतराभिः) ।

SAKUNTALA [Aside]—My heart, at first, the object of desire readily presenting, you do not at all give up timidity. Now, separated with regrets, how are your regrets [justified] ? [Stopping after a step or two—Aloud] O Ivy-bower, remover of my sufferings. I invite thee for enjoyment again [Sakuntala sorrowfully leaves with others].

हृदय इति । ॐ 'हृदय प्रथमं मनोरथं' मनोरथविषयीभूते राजनि 'सुखेन

अस्यदीयमाशंसं विना एव 'उत्पन्ते' सम्प्रापते सति 'कातरभाव' भीकतां च सुखसि
[एवकारी भित्तकम् :] । 'अनुशय' पश्चात्तापेन 'सह विघटितस्य' मनीरयेन विधो-
जितस्य 'ते सन्तापः' अनुशय इत्यर्थः 'कथं साम्प्रतं' युक्तम् ["युक्ते" इति साम्प्रतं स्थाने"
इत्यमरः :] । न कथमपि युक्तम् । यथा—'साम्प्रतम्' अधुना 'सानुशयविघटितस्य ते कथं
सन्तापः' कियर्थम् अनुशयः । अयुक्तीत्यमनुशयः । उभयथा हृदयं प्रति तिरस्कारः ।
स्थिते अनादरः याते अनुशयः इत्यसङ्गतं ते इति ।

लतति । लतानां बलयः लताभिर्वलयाकारिण वीटितं स्थानम् । तत्समुद्भिः । हि-
'लताबलय' लतारुह, इति 'सन्तापहारक' खिदविनोदन 'भूयोऽपि' पुनरपि 'परिभोगाय'
उपभोगाय 'त्वाम् आसन्वये' प्रवर्तये । प्रार्थये त्वं पुनरपि मे खिदमपनोदय इत्यर्थः ।
राजन' प्रति सङ्केतोऽयम् ।

NOTES

1. प्रथममेव—The एव should be taken with न । Thus नैव सुखसि ;

2. [a] सानुशय &c.—अनु + शी + अच् भावे अनुशयः remorse पश्चात्तापः
'regret' ; "भवेदनुशयो इति पायात्तापानुबन्धयोः" इति पितृमैत्रिन्यो । तेन सह
सानुशयम् । वि + घट + घिच् + क्त कर्मणि = विघटितम् separated, घट is to
join, विघट is to disjoin. सानुशयं यथा तथा विघटितम् ; तस्य । (b) साम्प्रतम्
—An अव्यय meaning युक्त proper.

3. (a) लताबलय &c.—Gautami takes it as an innocent ad-
dress to the grove. It is really meant for the king inside the
लताबलय । (b) सन्तापहारक—हरतीति ह + ण्वल् कर्त्तरि = हारकः reliever.
सम् + तप् + घञ् भावे = सन्तापः suffering. सन्तापस्य हारकः । शेषवष्टा समासः ।
The plain sense of सन्तापः is here "summer heat." लताबलय is
then evidently सन्तापहारक । Applied to the king, सन्ताप is मदनबाधा
which the king has relieved. (c) परिभोगाय—परि + भुज् + घञ् भावे
= परिभोगः enjoyment. In the case of the लताबलय it is the
enjoyment of shade, and in the case of दुष्यन्त, enjoyment each
other's company, 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी ।

राजा—(पूर्वस्थानमुपेत्य सनिःश्वासम्)—अहो विघ्नवत्यः-
प्रार्थितार्थसिद्धयः । मया हि—

सुहृज्जलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्रवाभिरामम् ।
 मृखमंसविवर्त्तिं पद्मलाक्ष्याः कथमपुनर्मितं न चुम्बितं तु ॥२४॥
 न खलु सम्प्रति गच्छामि । अथवा इहैव प्रियापरिभुक्तमुक्ते
 लतावलये मुहूर्त्तं स्थास्यामि । (सर्वतोऽवलोक्य)

तस्याः पुष्पमयी शरीरलुलिता ग्रथ्या शिलायामियं
 क्लान्तो मन्मथलेख एष नलिनोपत्रे नखैरर्पितः ।
 हस्तादुभ्रष्टमिदं विसाभरणमित्यासज्जमानेक्षणो
 निर्गन्तुं सहसा न वेतसगृह्णादौशोऽस्मि शून्यादपि ॥२५॥

KING [Returning to the former place ; Sighing]—Ah !
 How full of hindrances is the fulfilment of objects desired.
 Of that damsel with fine-eye-lashed eyes, the face, with the
 lower lip covered by the fingers, [therefore] charming
 through the half uttered words of prohibition—the face, that
 was turning constantly towards the shoulders, was indeed
 lifted somehow by me, but not kissed. Where indeed shall I
 go now ? Or, here I will stay for some time in this ivy-bower
 that has been enjoyed and vacated by my darling. [Looking
 all round]. This is the bed of flowers on the stone, pressed
 down by her body—This is the withered love-letter traced on
 the lotus-leaf with her nails—This is the lotus shoot-decora-
 tion, slipped from her hand. With my eyes thus sticking. I
 am not able to go out in a hurry from the cane-bower, even
 though deserted.

अहो इति । 'प्राथितानाम्' अर्थात् सिद्धयः । निष्पन्नयः 'विद्वन्मयः' अतर्कितैर्विद्वे
 वैकुण्ठाः [भूम्नि मत्तप] ।

सुहृरोति । अन्यः—पद्मलाक्ष्याः अङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्रवाभिरामं,
 सुहृः अंसविवर्त्तिं मुखं मया कथमपि उन्नमितं हि न तु चुम्बितम् । व्याख्या—'पद्मले'
 प्रशस्तरौमवती [प्राशस्ती मलवर्षीयौ लक्ष्] 'अलिनी' यस्याः तथाविधायाः तस्याः शकु-
 न्तलायाः 'अङ्गुलिभिः संवृतः' रत्नाद्यम् आच्छादितः 'अधोरोष्ठो' निचोष्ठो यस्मिन् तथाविधं

ततः ओटाच्छादनादेव प्रतिषेधाच्चरेषु निषेधव्यक्ताकवर्षेषु 'विक्रव' दीनम् अस्पष्टोच्चारणेन मोषयन्नम् । तत्र तत् 'अभिराम' मनोहरश्च 'सुहुः' वारं वारं 'अंसदोः' स्कन्धयोः विवर्त्तते मां परिहर्तुं विवर्त्तते यत् तथाविधं 'मुखं मया कथमपि, अतिप्रयत्नं न विज्ञान्-
श्लाघ्य 'उन्नमितं हि' उन्नमितमेव 'न तु चुम्बितम्' । यद्वापि विज्ञान् अतीत्य यदा तस्या वदनमुन्नमितवान् तदा मेने सिद्धमेव प्राप्य तम् । किन्तु तदैव गौतम्या विधितः, वदनं नैव चुम्बितम् । इतिविन्नवत्यः सिद्धयः । ["चुम्बितं तु" (रा-, त-, न्या-, द-) — "चुम्बितं तत्" (वि-)] ॥

कृति । 'प्रियया' प्राक् 'परिभुक्तम्' अथवा 'सुक्तम्' यत् तथिन् 'सतावलये सुहृत्' चणकाल' स्यास्यामि, ["परिभुक्तसुक्त" (रा- वि-, म-) — "परिभुक्ते" (त-न्या-)] ॥

सर्वत इति । 'सर्वतः' सर्वांस्तु दिक्षु [सप्तस्थिं तसिः] 'अवलीक' । अन्वयः— तस्याः शरीरलुलिता शिलायाम् इयं पुष्पमयी शय्या । तस्याः नखैः अपितः नलिनोपमं एष क्लान्तो मन्मथलेखः । तस्याः हस्तात् भटम् इदं विसाभरणम् । इति आसज्ज-मानेक्षणः [सन्] शय्यादपि वेतसगृह्णात् सहसा निर्गन्तुं न ईशोऽस्मि । व्याख्या— 'तस्याः' शकुन्तलायाः [एतदुत्तरवापि स'वधाते] 'शरीरेण लुलिता' मर्दिता 'शिलायां' प्रक्षरतले 'इयं पुष्पमयी' कुसुमकल्पिता 'शय्या' शयनीयं दृश्यते । तत्र सा विरहिणो शायानासीत् इतीयं मां स्मारयति । तस्याः नखैः अपितः उत्कौर्णवर्णः 'नलिनोपम' कमलदले 'एष क्लान्तो स्नानः' मन्मथलेखः 'मदनलिपिः' भाति । इह सा मयि भाव-सर्वण्यत् इत्येव मे कथयति । तस्या 'हस्तात् भटं' त्वातम् 'इदं' विसाभरणं सन्माल-वल्लभम् आसीत् । अवासीत् तुल्यनाथावसाय इत्येतन्मि निवेदयति । 'इति एभिः प्रक्षारैः 'आसज्जमानं' लघ्ने 'ईक्षणे' नेत्रे यस्य तथाविधः सन् 'शय्यादपि' प्रियाविरहितादपि वेतसगृह्णात् वानीरवलयान् 'सहसा' हठात् 'निर्गन्तुं' वह्नियुक्तं 'न ईशोऽस्मि' न समर्थोऽस्मि । प्रियोपभुक्तं तत् वस्तु मे दृष्टिं वध्नाति, तेन तेन किंमेव तां तासवस्थां स्मारितो नाहमितो गन्तुं समर्थः । [आसज्जमान—(त-, न्या-) — "आसज्जमान" (रा- वि-, म-) ॥ "ईशोऽस्मि" (त-, न्या-) — "शक्नोमि" (रा-, व-) — "शक्नोमि" (म-)] ॥

1. (a) विघ्नवत्यः—विघ्नयते एभिः इति वि + हन् + क् करणे घञर्थः = विघ्नः obstacles. ते सन्ति बाह्व्येन आसु इति विघ्न + सनुप् भूतिः = विघ्नवत्यः full of obstacles. (b) प्राधिंताद्यं &c.—प्रकर्षेण अधिंते इति प्र + अधि + क्त कर्मणि = प्राधिंताः longed after. प्राधिंता अर्था वस्तुनि इति प्राधिंताः longed-for object. सिध + क्तन् भावे = सिद्धयः achievements. Now see Tika.

2. (a) अङ्गुलिभिः संवृतः—अधर ओष्ठः अधरोष्ठः or अधरीष्ठः the lower lip. कर्मधा—। अङ्गुलिभिः संवृतः covered by the fingers. इतत्—। तादृशः अधरीष्ठो यस्मिन् तत्, वङ्—। (b) प्रतिषेधः &c.—प्रति + सिध् + घञ् भावे = प्रतिषेधः prohibition. तस्य अक्षराणि words of prohibition i.e. the exclamation "Don't" (ना ना) : तव विह्वलम् powerless in the words of prohibition, i.e. unable to utter clearly the words of prohibition (ना ना) : The प्रतिषेधाक्षर being a labial (ना repeated) requires the free use of both the lips to utter. But the lower lip was covered by the fingers. Hence the inability.* अभि समन्तात् रमते अनेन इति अभि + रम + घञ् करणे = अभिरामम् charming. प्रतिषेधाक्षरविह्वलम् ततएव अभिरामम् ।

3. (a) असंविचरि—अ + वि + हन् + णिन् कर्त्तरि by the rule "बहुल-सामौच्छा" —णिन् is sometimes attached to indicate frequency of action. Here the face is constantly (आमौच्छा) being turned from side to side to avoid the persistent attempts of the king to have a kiss. Hence the rule applies. (b) पञ्जलास्याः—पञ्जाणि सन्ति मनोहराणि अस्मिन् इति पञ्जन् + लच् = पञ्जलम् having fine eyelashes. पञ्जन् is of the सिष्ठादि class and takes लच् by the rule "सिष्ठादिभ्यश्च" । तादृशम् अत्रि अस्या इति पञ्जलाणि + घञ् (समासान्) लीङ् स्त्रियाम् = पञ्जलाद्यौ । तस्याः । घञ् is guided by the rule "वरुणीर्हो सक्त्यालोः खांसात्तघञ्" and here अत्रि is खाङ्गवाचक । Ragbaya things that this epithet points to the attraction that draws the king towards the face. (c) नु —Expresses regret,* तत् for नु takes away the regret which is not proper here because 'अहो' at the beginning of the speech prepares us for some such expression of regret.

4. Remark—The sloka substantiates the general (सामान्य)

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

statement "विघ्नवत्प्रार्थिताद्यसिद्धयः"। In the present case चुम्बन is the प्रथिताद्यः। The obstacles (विघ्न) are numerous. Thus the lower lip is अङ्गुलिमन्त्र which is the first obstacle. Then there is direct prohibition (प्रतिषेध)। The third obstacle is the constant turning of the face from side to side (असंचितं)। And last of all the interruption offered by Gautami. Hence the Figure (अलङ्कार) is अर्थान्तरन्यास defined by दक्षिण as "अर्थः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रकृत्य किञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तु नः ॥"

5. (a) प्रिया &c.—पूर्वं परिभुक्तं पश्यान् मुक्तं परिभुक्तमुक्तम् enjoyed and vacated. "पूर्वकार्त्तिकसर्वजरत्पुराणवक्त्रेभ्यः समानाधिकरणेन" इति पूर्व-कालकर्मधा—। प्रियया परिभुक्तमुक्तम्, इतत्—। तस्मिन्। (b) लतावलये—लतानां वलयम्। तस्मिन्। अधि ७मी। (c) मुहूर्तम्—अत्यन्तसंयोगे रथा।

6. आसज्जमानेक्षणः—Here सज्ज is used in the आत्मनेपद। Several grammarians think that सज्ज cannot take आत्मनेपद in the कर्तृ-वाच्य। Possibly this is the reason why राजव &c read आसज्जमानेक्षणः in the कर्मवाच्य। But old writers often use सज्ज in the आत्मनेपद। Thus "स वाचा सज्जमानया" with words sticking in his throat; "येषां नोपरि नाधस्तान् तिष्ठन् सज्जते गतिः" whose course is unimpeded upwards, downwards and oblique &c. in the Ramayana. These are not आर्ष (वैदिक) usages for the साधकार himself says "यदभिप्रायेषु सज्जते", though कालिदास, as we know, does not hesitate to use वैदिक forms. Hence सज्जमान is preferred. In the present instance, the king's sight is arrested at every step—here by the flower-bed, there by the lotus bracelet, and elsewhere by the love-letter. He likes to linger and dwell on them.

(आकाशे)—राजन्,

सायन्तने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते
वेदिं हुताशनवर्तीं परितः प्रकौर्षाः।

छायाश्चरन्ति बहुधा भयमादधानाः

सन्ध्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानाम् ॥ २६ ॥

In the air - O King, the evening sacrificial rite being fairly begun, apparitions of cannibals, purple like evening-clouds, scattered all round the altar on which there is the consumer of Ghee [Fire], move about striking terror in various ways.

राजा—अयमहमागच्छामि । (निष्क्रान्तः)

तृतीयोऽङ्कः । (THIRD ACT)

सायमिति । अन्वयः—सायन्तने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते, हुताशनवर्ती वेदिं परितः प्रकीर्णाः सव्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानां छाया बहुधाः भयमादधानाश्चरन्ति । व्याख्या—सायं भवम् इति 'सायन्तनम्' ['सायसिर—' इति टाङ् तृट् च] तिङिन् । सान्ने 'सवनकर्मणि' होमविधौ 'संप्रवृत्ते' सम्यक् प्रवृत्ते आरब्धे सति, 'हुते' हविः अग्नौ यः अग्निः तद्वर्ती वेदिं परितः वेद्याः समन्तात् 'प्रकीर्णाः', विचिताः अग्नौ प्रदास्यमानां हविः आच्छिद्य यदृणार्थं गणयः आगत्य केचित् अव, कति च तत्र, केचन पुनरन्वय, इति क्रमेण अवस्थिताः सान्नापयोदः सान्नामेव इव कपिशाः पाटलवर्णा पिशिताशनानां क्रव्यादानां छायाः प्रतिविम्बानि ['छाया सूर्य-प्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः' इति कोषः] 'बहुधा' अनेकप्रकारेण भयम् आदधानाः, जनयन्त्यः सन्त्यः 'चरन्ति' विहरन्ति । अधुनैव हुताग्ने हविर्दोस्यते, किन्तु मायिना राज्ञसाः प्राप्ताः मायया छन्ददेहास्ते अग्रे सुखादपि तत् यज्ञोद्यः इति भयं नः । तदेहि राजन् रज्ज्व देवतानां भागम् इति भावः । [प्रकीर्णाः' (त-, न्वा- म-)— "प्रयक्ताः" (रा-, वि-) ॥ "सव्यापयोद" (रा-, वि-, म-,)—"सव्याभकृट" (त-, न्वा-)] ।

अयमिति । 'अयम्' इति अविलम्बं सूचयति । "एष शमि" "एष त्वां हन्मि" इत्यादिषु एषशब्दो यथा । त्वरितं यामि क्षिप्रं हन्मि इत्यादि तत्तार्थः । इहापि 'अयमहमागच्छामि' क्षिप्रमागच्छामि इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) संप्रवृत्त—सम् + प्र + वृत् + क्त कर्त्तरि or अन्तर्भावितश्रवणात् कर्मणि

संघसम् that which has progressed. तस्मिन् । The ceremony having advanced, the Rakshasas have made their appearance. The apparitions were not noticed before. (b) हुताशनवतीम्—इत + अश् + लृट् कर्त्तरि वा लृाट् कर्त्तरि = हुताशनः fire. This supposes अश् to be of the नन्दादि class. Thus it is that Bhanuji derives पन्नगाशन taking perhaps नन्दादि as आहतिसग्य । But even then "कर्मणश्च" seems to bar लृट् and give the form हुताशः for the word is not directly named there. Better say अद्यादीति अशनः (नन्दादि) । इतश्च अशनः । इतन् — । तद्वतीम् । The name suggests that आहुति is about to be offered to the fire, but Rakshasas have come to intercept it. (c) भयम्—The भय is not of personal risk but of the misappropriation of the इत (Ghee). (d) आदधानाः—आ + धा + शानच् कर्त्तरि । कर्त्तृभिराये क्रियाफलं आत्मनोपदम् । They terrify for their own benefit (कर्त्तृभिराये क्रियाफलं) ।

चतुर्थोऽङ्कः

विष्कम्भकः

(ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्त्यो सख्यो) अनसूया—पिअंवदे, जइवि गान्धर्वेण विहिणा शिखुत्तकलाणा सउन्दला अश्रुरूपभर्त्तागामिणी संवुत्तेति शिखुदं भि हिअअं तइवि एत्तिअं चिन्तशिखं [प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निवृत्तकल्याणा शकुन्तला अश्रुरूपभर्त्तागामिनी संवुत्तेति निवृत्तं हृदयं, तथापि एतावच्चिन्तनीयम्] ।

(The enter the friends, acting the gathering of flowers).

ANASUYA—Priyamvada, though my heart is delighted, because, with her blessings performed by Gandharva rites, Sakuntala has become united to a suitable husband, still this much has to be thought about.

प्रियंवदा—कहूँ विअ [कथमिव] ?

PRIYAMVADA—How is that ?

तत इति । 'कुसुमानाम् अवचयं चयनम् [अवचिभ्योतेभावि चच् ॥ ननु अवचाय इति घञा भाव्यम् । यामनश्च "अवतारावचायशब्दयोर्दोषं व्यत्यासो बालानम्" इत्याह । तत्र राववभञ्जः कन्धके इमे वचान् आरुह्य पुष्पाणि चितुतः, तेन प्रत्यासत्तेरभावात् न घञ् इति समाधत्ते ॥ वयन्तु वचारोहणं न साधु मन्यामहे । शाब्दिकचूडामणिः साचादिव सरस्वती कविर्देदि अचमिच्छति अजेवास्ते के नाम तत विप्रतिपद्येरन् [नाट-यन्त्रो] अभिनयन्वी 'सख्यौ' अनन्याप्रियंवदे प्रविशतः । [नाटयन्त्रो] (रा- वि-) —"अभिनयन्वी" (त-, न्या, न-) ।

प्रियमिति । 'यकुलला गान्धर्वेण विधिना' अनुष्ठानेन विवाहानुष्ठानेन 'निहत' कल्याण' मङ्गलं विवाहमङ्गलं यस्याः तादृशो सती 'अनुरूप' भर्तारं गच्छति' इति योग्यपातस्या इत्यर्थः 'स' इत्ता' जाता 'इति' हेतोः 'यद्यपि निहतं सुस्थितं' 'मि' हृदयं, तथापि एतावत् एतन्मात्रं 'चिन्तनीयं विचारणीयम् । ["विधिना," (रा-, वि-) —"विवाहविधिना" (त-, न्या- मा-)] ।

NOTES

1. (a) कुसुमावचयम्—अवचयनम् इति अव + चि + अच् भावे = अवचयः gathering. Now see Tika. The rule "इसादाने चरन्तये" requires घञ् to be attached to चि when the gathering is from close quarters [within reach—प्रत्यार्गत] excepting cases of theft. The form then becomes अवचाय as we have it in "अन्यत् दृष्टं कुसुमावचायं कुक्ष्यमवाप्तिं करोमि सखाः" । Yamana condemns अवचय [See Tika]. The poet however uses the form deliberately, for he repeats it in the नाट्यविकीर्णनम् ।* The fact is, it is a Vedic form which had not yet disappeared from मगध at the time of Kalidasa. Raghava defends saying that this is not a case of घञ् at all, for the flowers were really not within reach and were reached only by climbing up the tree ! [b] अभिनयन्वी seems to be the better reading [See p. 381 note 3].

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

2. (a) गान्धर्वेण—“ब्राह्मो देवस्यथैवावै प्राजापत्यस्तथाऽसुरः । गान्धर्वो राजस-
थैव पेशाचशष्टमीऽधमः ॥” Hence गान्धर्व is a वैधविवाहः and may be
called a विधि । (b) विधिना—विधीयते इति वि + धा + कि कर्मणि = विधिः
‘that which is sanctioned. तेन । (c) अनुदप &c.—अनुगतोरुपम् । अनु-
दपभट्टे + गम + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि । (d) निर्वृतम्—निर् + वृ + क्त कर्त्तरि
-satisfied. The root is अकर्मक when निर precedes in this sense.
(e) एतावत्—एतत् परिमाणस्य इति एतद् + वतुप्, this much. Refers to
‘स्मरति वा न वा इति’ next page. Or refers to the whole marriage
affair. The affair has to be viewed with misgivings.

3. कथमिव—How “with misgivings”? इव in such cases
seems to imply that the speaker is at a loss to find out an
answer to his query. Compare ‘कथमिव’—Infra. ‘कमिव’—
Infra &c.

अनसूया—अज्ज सो राएसि इट्ठिं परिसमाविअ इसोहिं
विसज्जिअो अत्तणो णअरं पविसिअ अन्तेउरसमागदो इदो-
गदं वुत्तन्तं सुमरइ वा न वेत्ति [अद्य स राजविरिष्टिं परि-
समाप्य ऋषिभिर्विस्मृतः आत्मनो नगरं प्रविश्य अन्तःपुरसमागतः
इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वा इति] ।

ANASUYA—It is this. Dismissed to-day by the Rishis
after having finished the sacrifice, whether or not that royal
sage, having entered his town, associated with the ladies of
the inner apartments, remembers the events that transpired
here.

प्रियंवदा—विसडा होहि [विस्रब्धा भव] । ण तादिसा
आकिदिविसेसा गुणविरोहिणो होन्ति । तादो दाणिं इमं
वुत्तन्तं सृणिअ ण आणे किं पडिअज्जिस्सदि त्ति [न तादृशा
आकृतिविशेषा गुणविरोधिनी भवन्ति । तात इदानीम् हम्
वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यते इति] ।

PRIYAMVADA—Rest assured. Excellent features like those do not war with virtue. What Father will do now, having heard of this affair, I do not know.

अथेति । “कर्मणिः इष्टिं यागे परिसमाप्य अथ विस्मृतः” स्मृति भवति नगरं प्रतिनिवर्त्तस्य इति कृताभ्युक्तः ‘स राजर्षिः’ आत्मनो नगरं प्रविश्य अन्तःपुरः लक्ष्मणा अन्तःपुरवर्त्तिनीभिः सहिषीभिः ‘समानतः’ मिलितः ‘इतोगतम्’ इदं स्थं वृत्तान्तं वार्त्ता ‘अरति वा न वा इति’ एतत् चिन्तनीयम् ‘इति पूर्वेण सम्बन्धः । इदं भाविना विपक्षेऽप्याया ।

विस्मृतेति । ‘विस्मृत्वा’ विस्मृयवती, निःशङ्का इति यावत् ‘भव’ । सम्भ्रमं त्यज । ‘तादृशाः’ दृश्यन्तदृशाः ‘आकृतिविशेषाः’ विशिष्टा आकृतयः, ‘गुणविरोधिनी’ गुणेन विरोधवन्तो ‘न भवन्ति’ । रूपेण गुणो वसति । दृश्यन्तस्य यथा रूपं तथा स अनार्यं नाचरेत् । नमं तु अपरविधा शङ्का । ‘इदानीं’ जाने कर्मणि ‘इमं वृत्तान्तं’ मुक्ता तातः कण्वः ‘किं प्रतिपत्स्यते’ अवधारयिष्यति इति ‘न जावे’ दृश्यन्तात् निःशङ्का भव, अदन्तु तातात् विमेषि इति भावः ।

NOTES

1. (a) इष्टिम्—इज्यते इति यज्ञ+क्तिन् कर्मणि=इष्टिः a sacrifice. ताम् । (b) अन्तः&c.—अन्तःस्थितं पुरम् अन्तःपुरम् the inner apartments शकपार्थिगदि । By transference of epithets, this means the ladies of the inner apartments. Now see Tika. (c) इतोगतम्—इदम् + सप्तव्यास्तम्=इतः (आद्यादि) here. गतम् transpired जातम् । इतो गतम् here transpired, सहस्रमेति समासः । (d) अरति वा न वा=This is pre-sentiment of approaching danger. वृत्तान्तं अरति not वृत्तान्तस्य अरति because here there is no शेषत्व hence, the कर्म appears as कर्म । Again अरति has वर्त्तमान समिध्य भविष्यति लट्, by the rule “वर्त्तमान-सासीध्यं वर्त्तमानवदा” ।

2. (a) आकृति &c.—आकृतिवन्ते इति आ+कृ+क्तिन् कर्मणि=आकृतयः creations, i. e. features. विशिष्यन्ते वि+शिष्+घञ् कर्मणि=विशेषाः those that are left, i. e. the best; because the best remains after the elimination of the worthless. आकृतीनां विशेषाः the best of features, i. e. persons having excellent features, इतत्—the यद्

in आकुलीनाम् being चेषे and not निर्धारणे । According to कैट there is no निर्धारण unless the individual separated, the class from which it is separated, and the ground of separation are all mentioned. Hence the present case has nothing to do with the prohibition “न निर्धारणे । (b) गुणविरोधनः—गुणान् विरुद्ध्यन्ति इति गुण + वि + रुध + णिनि ताच्छीत्ये कर्त्तरि । Or विरोधः अस्ति एषाम् इति विरोध + इति सत्वर्थे = विरोधिनः opposed, गुणै विरोधिनः । गुण is here mental. The विरोध is एकाधारस्थितेरभावः । The देश is the आधार in which reside these excellent feature. The suggestion is that perfect features and perfect mind reside in amity in the same आधार ! So constantly do the two go together, thus seeing that one of them (the features) is present, it may be inferred that the other (गुण) is also there. Cp. ‘न स्याकृतिः सुसदृशो विज्ञहति वृत्तम्’—Mricchakatika.

3. Remark—Anasuya apprehends wilful neglect of Sakuntala. The king will not have the courage to disclose facts through fear of the other queens. This is a very low estimate of the virtues of Dushyanta. Priyamvada allays her anxiety, by referring to the attractive presence of the king. Such excellent features do not harbour a perverse mind ; यवाकृतिसत्त्वं गुणा वसन्ति, hence Dushyanta cannot be unjust to Sakuntala.

अनसूया—जह अहं देक्खामि तह तस्स अनुमदं भवे [यथा अहं पथ्यामि तथा तस्य अनुमतं भवेत्] ।

ANASUYA—As I see it, it will be approved by him.

प्रियंवदा—कहं विअ [कथमिव] ।

PRIYAMVADA—How is that ?

अनसूया—गुणवदे कस्यथा पडिवादणिज्जेति अअं दाव पढमी सङ्कप्पो । तं जइ देव्वं एव्व संपादेदि णं अप्पआसेण किदत्थो गुरुअणो [गुणवते कत्यक्ता प्रतिपादनोया इति प्रथमः सङ्कल्पः । तं यदि देवसेव सम्पादयति ननु अप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः] ।

ANASUYA—This indeed is the foremost desire that a daughter has to be given to a virtuous person. If luck alone accomplishes that, verily the superiors have their desires fulfilled without effort.

यथेति । 'अहं यथा' धेन प्रकारेण 'पश्यामि तथा' तेन प्रकारेण यदि तातः पश्यति तस्य अनुमतम् अनुमोदितं भवेत् । एकमेव वस्तु भिन्नप्रकारेण दृष्टं भिन्न-मिव भाति । मद्दृष्ट्या यदि तातः पश्येत्, गूढमनुमोदितं सः ।

गुणवते इति । 'कन्यका गुणवते' गुणिने 'प्रतिपादनीया' सम्प्रदातव्या 'इति' एव 'प्रथमो' सुखाः, सङ्कल्पः 'अभिलाषः' गुरुजनस्य इत्यर्थः । 'तम्' सङ्कल्पं 'यदि' देवमेव गुरुजनस्य प्रयासं विना एकलं देवं 'सम्पादयति' सफलयति । 'ननु' [अवधारणे] 'अप्रयासेन' प्रयत्नाभावेन 'कृतार्थः' सिद्धप्रयोजनो 'गुरुजनः' । कन्या सत्पात्रे दद्या इति निर्विवादम् । दानञ्च देवाधीनमपि पुरुषप्रयत्नमपेक्षते । "न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति सुखे मृगाः" । तत्र तातेन कः कृतो ययः ? देवमेव केवलमिमां सत्पात्र-स्थानकरोत् । तदत्र तोष एव भविता तातस्य न रोषः । ["अप्रयासेन" रा., वि-—'अल्पायसेन' (म-)] ॥

NOTES

1. (a) तस्य—अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी by the rule "तस्य च वर्त्तमाने"
- (b) अनुमतम्—अनु + मत + क्त कर्मणि वर्त्तमाने ।

2. कथमिव—See Ante.

3. (a) गुणवते—गुणाः सन्ति अस्य इति गुण + मतप् = गुणवान् qualified. तस्यै । Used substantively. 'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ' इति वामनः । (b) कृतार्थः—कृतः सिद्धः अर्थः प्रयोजनस्य having the purpose served. बहु— । (c) अप्रयासेन—प्र + यत् + अच् भावे = प्रयासः effort. न प्रयासः absence of effort. The नञ् here implies अभाव absence "तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत् तदल्पता । अप्राशक्तां विरोधश्च नञर्थः षट्प्रकीर्तिताः ॥

प्रियंवदा (पुष्पभाजनं विलाक्य)—सखि अवदद्वाहं बलि-कम्पपञ्जात्ताडं कुसुमादं [सखि, अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि] ।

PRIYAMVADA—(Looking at the flower vase)—Friend! enough flowers have been gathered for the rite of Bālā (offering).

अनसूया—यं पित्रसङ्घेयं सलन्दलाय भलभगोदेवया अञ्जयिष्या
[ननु प्रियसख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवता अर्चनीया] ।

ANASUYA—Should not the [Or—Verily the] God of Success of our dear friend Sakuntala be worshipped ? [Or—has to be worshipped].

प्रियंवदा—जृज्जदि [युज्यते] । (तदेव कर्माभिनयतः) ।

PRIYAMVADA—All Right ! (They act the same act)—

(नेपथ्ये)—अयमहं भोः ।

IN THE DRESSING ROOM—Here I am Ho !

अनसूया—(कर्णं दत्वा)—[सखि अतिधीणं विअ निवेदितम्
[सखि अतिथीनामिव निवेदितम्] ।

ANASUYA [Listening]—Friends, the call is like that of guests.

पुण्येति । 'पुण्याणां भाजनं' पात्रं 'विलोक्य' बलिकर्मणि बलिक्रियायाम् 'पर्याप्तानि', प्रचुराणि 'पुण्याणि अवचितानि' गृहीतानि । अधिकैनालम् ।

नत्विति । 'ननु' प्रश्ने । 'सुभगा' भाग्यवती । तस्या भावः 'सौभाग्यम्' [अणि "हृदभगसिन्धोः पूर्वं पदस्य च" इत्युभयपदद्वयः] । पतिगृहे सत्कार एव नारीणां सौभाग्यम् । तस्य 'देवता' तदधिष्ठात्री देवता इत्यर्थः । प्रागेव अनसूया अनसूया "इतीगतं अरति वा" इति पतिगृहे अनादरं शङ्कितवती । प्रियंवदाया च "विस्मया भव" इत्युक्तम् । तथापि शङ्कमाना एव "ननु सौभाग्यदेवता अर्चनीया" इति प्रवृत्तिः । ननु—प्रश्ने अन्वयम् ।

तदेवेति । 'तदेव' पुण्यचयनमेव 'अभिनयतः' नाट्येन दर्शयतः । ["अभिनयतः (त, न्या-)—"आरभन्ते" (रा-, वि- भ-)] ।

सखीत । 'निवेदितं' निवेदनम् [भावे क्तः] । यथा 'अतिधीनां' निवेदितम् एतदपि तथैव युज्यते । सख्यै कश्चिदतिथिः प्राप्तः । ["अतिधीनाम्" (रा-, वि-)—"अतिथिना" (त-, न्या-, म-)] ॥

NOTES

1. बलिकर्म &c.—परि + आप + क्त कर्मणि—पर्याप्तानि sufficient. बलि is पूजा । बलिः कर्म अनुष्ठानं बलिरेव कर्म इति वा बलिकर्म performance of worship. इतत् - ; or the act of worshipping कर्मधा— । तस्मै पर्याप्तानि । सद्यमुपेति समासः ।

2. ननु—If प्रश्ने, then the speech is a timid suggestion to worship luck, because अनसूया apprehends slight while प्रियंवदा is sure of favour. Or take ननु as आक्षेपे, i.e. implying a bold contradiction of Priyamvada's statement that enough flower is already gathered. In either case, अनसूया wants to gather more.

3 [a] युज्यते—कर्त्तरि लट् । दिवादि । प्रियंवदा admits the need of having more. (b) तदेव कर्म—The very same act, i.e. कुसुमावचयन । (c) अभिनयतः—This seems to decide in favour of the reading कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ instead of कुसुमावचयं नाटयन्त्यौ—Ante. (d) The reading आरभते implies that कुसुमावचयन is only begun for the first time. This is contradicted by तदेव i.e. यत् कर्म प्रकालं तदेव । Besides from the प्रकरण we know they were already at it for some time. Hence अभिनयत् has to be preferred.

4. भोः—In announcing one's self “भोः शब्दं कौतुकेदन्ते”

5. अतिथीनामिव &c.—With the reading अतिथिना &c. Explain अतिथिना निवेदितमिव आत्मनिवेदनं कृतमिव । सर्वं कथिदतिथिः प्राप्त्तः इत्यर्थः । This too is a good reading.

प्रियंवदा—शं उडजे सगृणिहिदा सउन्दला [ननु उडजे सन्निहिता शकुन्तला] । (आत्मगतम्) अज्ज उण हिअएण असन्निहिदा [अद्य पुनः हृदयेनासन्निहिता] ।

PRIYAMVADA—Well Sakuntala is at hand in the cottage. (Aside) But not at hand at heart to-day.

अनसूया—हौदु, अलं एत्तिएहिं कुसुमेहिं (भवतु, अल-मेतावन्निः कुसुमैः) । (प्रस्थिते) ।

ANASUYA—Well, these flowers are enough. (Begin to retire).

नेपथ्य—आः अतिथिपरिभाविनि—

विचिन्तयन्तौ यमनन्यमानसा

तपोधनं वेत्सि न मासुपस्थितम् ।

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्

कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतमिव ॥१॥

IN THE DRESSING ROOM—Ah, you slighter-of-guest ! He thinking of whom with mind undiverted thou dost not notice me, rich in penance standing near—shall not recognise you though reminded, as does a maniac (or—drunkard) the previously uttered speech.

नन्वि । 'ननु' अवधारणे । 'सन्निहिता' समीपवर्तिनो । यैव अतिथिः सत्कारं करिष्यति । अलमावयोः सम्भ्रमेण इत्यर्थः । 'अद्य पुनः' दुष्यन्तस्य नगरप्रत्यावर्त्तनात् तत्प्राग्वर्त्तितया 'हृदयेन' मनसा [अमेष्टे करणे द्वितीया] 'असन्निहिता' उटजे नास्ति । दृष्ट्वेन सा तव, मनसा तु हस्तिनापुरे । तथाविधया तथा अतिथिसत्क्रिया यैव वा भवेत् । ['उटजे सन्निहिता' (तन्वा-)—'उटजसन्निहिता' (रा-, वि-, म-)] ॥

भवत्विति । 'एतावद्भूमिः' एतत्परिमितैः 'कुसुमैः' ग्रानि चितानि तैरेव 'अलम्' कर्म सम्यत्स्यते इत्यर्थः । (अत्र सम्पादनक्रिया गम्यमाना । तां प्रति कुसुमानां करणत्वात् द्वितीया) ।

आः इति । 'अतिथिं परिभवति' अवगम्यते वा या—तत्संज्ञाः, ('न भासू—' इति कलनिवेशः) ।

विचिन्तयन्ति । अन्यथः—अनन्यमानसा यं विचिन्तयन्तौ तपोधनं माम् उपस्थितं न वेत्सि, सः प्रमत्तः प्रथमं कृतां कथामिव, बोधितोऽपि सन् त्वां न स्मरिष्यति । व्याख्या—अविद्यमानमनस्य यत्र आलम्ब्यत्वेन सत् 'अनन्य' तन्मथमित्यर्थः ('नजोऽस्ताथां-नाम्—' इति बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च यैकल्यपिकः) । तादृशं 'मानसं' मनो यस्याः (प्रज्ञायञ्) । तादृशी, तदेकचित्ता सती 'यं' जनं 'दुष्यन्तमित्यर्थः 'विचिन्तयन्तौ' आद्यन्तौ त्वं 'तपोधनं' नृपतपसो निधिं 'मां' दुर्वाससम् 'उपस्थितं' समीपे वर्त्तमानमपि 'न वेत्सि न इच्छसि 'स' ते मनोगतोजनः 'प्रमत्तः' प्रकटं मत्तो जनः अन्यत्

इत्यर्थः 'प्रथमम्' उन्माददशायाः पूर्व 'कृतां' गदितानां कथामिव बोधितोऽपि सन् स्मारितः सन्नपि 'त्वा' न स्मरिष्यति । खर्यंतु नैव स्मरिष्यति, त्वया स्मारितोऽपि न स्मरिष्यति ।*

NOTES

1. (a) सन्निहिता—सम् + नि + धा + क्त कर्त्तरि । सम् + नि + धा is here अकर्मक । (b) हृदयेन—The fact is, the body is in the cottage, but हृदयम् असन्निहितम् the heart is away. But 'body' and 'mind' together make up the 'individual'. When the body is identified (अस्मैद्) with the individual, we get सन्निहिता शकुन्तला ; but identifying the mind, we have असन्निहिता शकुन्तला । Hence अस्मैद् करणे तृतीया ।

Prof. Gajendragadkar imagines that this remark should not be आत्मगत । If आत्मगत it 'mars the beauty of the passage'. Besides Anasuya's भवतु अलम् &c. becomes abrupt.

Let us see, A guest announces himself. Anasuya catches his voice and draws Priyamvada's attention to it (सखि, अतिथी-नाम्, &c.). This amounts to saying—'Leave flowers alone. Let us go and arrange for the reception of the guest.' To this Priyamvada replies with a gentle censure [ननु &c.]—'Don't you know Sakuntala is there ? She will do the needful. No cause for alarm, we continue plucking flowers here.'

With what face can Priyamvada add to this aloud. 'Sakuntala is not there' in direct contradiction to herself ? She cannot. The remark must be to herself. This is also clear from what Anasuya says in reply. She begins with भवतु which almost always introduces something in modification of what precedes. If Priyamvada's remark is to herself then Anasuya sees that Priyamvada wants to stay for more flowers. Anasuya modifies this [भवतु] saying— Well, we have enough of flowers, let us [अलम् &c.]'.

If Priyamvada's remark is aloud then Anasuya finds her

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

anxious to go. In that case what does भवत् modify ? Nothing. Hence the remark must be to herself.

2. अलम् &c.—This much of flowers will do. कुसुमैः has करणे कर्तव्यम् ।

3. अतिथिपरि &c.—An अतिथि is सर्वदेवस्य । Darest thou slight him ? अति implies कोप । “आम्न स्यात् कोपनीकृत्यः” इत्यमरः । The reading अतिथिपरिभाषिणि with the cerebral थ sometimes occurs. But the rule “न भा भू पू कनि गनि व्याधि वेपाम्” prohibits the cerebral in the case of न in a कृत् coming after भू भू &c. I therefore prefer to read अतिथिपरिभाषिणि with the dental न ।

4. [4] अगन्तु &c.—अग एव इति सनस् + अग = नागसम्, प्रज्ञादि । In the feminine this becomes मानसी with डौष by the rule ‘टित् ड अग—’ &c. The same form is expected if मानस is final in a compound because सदनविधि is allowable in the case of a स्तोत्रस्य, as is seen in कुचकारो । अस्यैत प्रकरणे सदनविधिः—Vrittikara. Yet we have here मानसा owing to the prohibition “अनुपसर्जनात्” [when the final in a compound is अदन and an उपसर्जन, it will take टाप् as usual] (b) तपोधनम्, माम्—This shows the gravity of the offence. The slight is offered not to an ordinary passer-by but to me दवांसम् (माम्), the very repository of asceticism (तपोधनम्)* (c) उपस्थितम्—Again, you offend me not as you meet me casually by the road-side, but even when uninvited I condescend to come to your door and stand by you (उपस्थितम्) । (d) त्वाम्—we do not get वद्वी because there is no शेषविवक्षा । (e) अपि—For force see Tika. (f) कृतम् = Uttered. अनेकार्थत्वाद्वातुनां करोतिरिव भाषणार्थः ।

प्रियंवदा—हृदो हृदो अपिअ एव संवृत्त । कस्मिंसिपि पूजार्हि अवराद्धा स्तूयणहिअया सउन्तला [हा धिक्, हा धिक्, अप्रियमेव संवृत्तम् । कस्मिन्नपि पूजार्हे अपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला] । (पुरोबलोक्च) ण क्खु जस्सिं कस्सिंपि । एसो दुव्वासो

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

सुलभकोपो महेशो तह सबिअ अविरलपादतुवराए गइए पहिणि-
उत्तौ [न खुहु यस्मिन् कस्मिन्नपि । एष दुर्वृत्ताः सुलभकोपो
महर्षिः तथा शम्भा अविरलपादत्वरया गत्वा प्रतिनिवृत्तः] को
अण्णो हुतवहाहो व्हिदुं पहवदि [कोऽन्यः हुतवहात् दग्धुः
प्रभवति] ।

PRIYAMVADA—Alas ! Alas ! The undesirable has indeed happened. Sakuntala, with her heart a blank has sinned against some person, deserving worship. (Looking in advance) Indeed not against any ordinary person. Here is the easily-excited great sage Durvasas, having cursed like that, coming back with a speed which is quick and short-stepped. Who else but fire is able to burn ?

हार्षिगति । 'ह' खेद । 'धक्' निन्दायाम् । दुःखिन आत्मनो भाग्यं निन्दति (आवेगे द्विकृत्तम्) । 'अप्रियमेव संवत्' जातम् । 'अद्य पुनः हृदयेन असन्निहिता' इति वन्यया शङ्कितं तदेव प्राप्तम् इत्येतकाराद्यः । 'पूजाहं' पूजा 'कास्मिन्नपि' जने । 'यस्य' विविक्तम् । मनसो दुष्यन्तं प्रति गतत्वात् 'यस्य' हृदये 'हुतपद्मस्य' यस्याः तद्याविधा 'शकुन्तला अपराद्धा' पूजामदत्वा कृतापराधा जाता (कर्त्तरि क्तः) । 'न खलु यस्मिन् कस्मिन् अपि' प्रसादे स्थितिः । 'एषः सुलभः कोपो' यस्य तथाविधः, ओदनः इत्यर्थः 'महर्षिदुर्वृत्ताः' अविपुत्रः 'तथा' तेन प्रकारेण, कठोरमित्यर्थः, 'शम्भा अविरलपादा' अदूरन्यस्तचरणा 'स्वरा' जिह्वा यस्या तथाविधया 'गत्वा प्रतिनिवृत्तः' उटजान प्रत्यायातः हुतपादधोपे निवर्त्तते इत्यर्थः । 'हुतवहात्' अर्थः 'अन्यः' इतरः ("अन्याराग—" इति पञ्चमौ) 'कः दग्धुः' प्रभवति ईष्टे । अदन्यः स्यात् तथाभूतां शकुन्तलां दृष्ट्वा दयेत् न शयेत् इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) पूजाहं—पूजामहंति इति पूजा + अर्ध + अच् कर्त्तरि = पूजाहं: de-serving worship. तस्मिन् । विषये सप्तमौ । (b) अपराद्धा—अप + राध + क्त कर्त्तरि स्त्रियाम् । The root is अकर्मक and takes कर्त्तरि क्त by the rule "गल्थाकर्मक = " । (c) यस्य हृदये—Her mind is with Dusbyrnta, hence the heart is a blank (यस्य) She is unconscious of her surroundings.

2. (a) यस्मिन् कस्मिन्—This is an idiomatic combination of यद् and किम् to express an ordinary character.* Compare “यानि कानि च मित्राणि कर्तव्यानि”—Friends have to be secured, no matter who. Also in combination of तद् compare “येन तेन प्रकारेण कार्यमिदं”—The work should be done by whatever means possible. (b) सुलभकोपः—सुखेन लभाते इति सु + लभ + खल् कर्मणि = सुलभः easily accessible. तादृशः कोपौ यस्य whose anger is easily excited. (c) अविरल &c.—विरल “scanty” is “few and far between” as in “योषाविरलपादपच्छायासु”—Act. II. Ante. Hence न विरला अविरलाः not few and far between. अविरलाः पादाः पादच्छोपाः यस्यां सा अविरल-पादा in which the steps were not few and far between. वद—। तादृशी त्वरा यस्यां सा in which there was haste with short and quick steps बहु—।

3. कः अन्यः etc.—इतस्य बह्वः इतबहुः । तस्मात् । The Bengali Recn. gives this and गच्छ पादयोः etc. together as one speech attributed to प्रियंवदा । I have followed Raghava in the allotment of speeches and actors here though it seems there are reasons to prefer the arrangement of the Beng. Recn.

अनसूया—गच्छ पादेषु पणमिञ्च शिवर्त्तेहि त्वं जाव अहं अग्धोदञ्च उपकप्येमि [गच्छ, पादयोः प्रणम्य निवर्त्तय एनम्, यावदहम् अर्घोदकम् उपकल्पयामि] ।

ANASUYA—Go bring him back by bowing at his feet, while I collect water and offering of worship.

प्रियंवदा—तह (तथा) । (निष्क्रान्ता) ।

PRIYAMVADA—All right (Exit).

अनसूया (पदान्तरे स्खलितं निरूप्य)—अम्भो आवेअक्खलि-
दाए गईए पव्भट्टं मे अग्गहत्थादो पुप्पभाञ्चणं [अम्भो आवेग-
सस्खलितया गत्वा प्रभ्रष्टं मे अग्रहस्तात् पुष्पभाजनम्] (पुष्पोच्चयं
रूपयति) ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ANASUYA—(Acting slipping at the next step)—Ah ! the flower-basket has dropped from the tip of my hand (i. e. finger) my step having slipped through anxiety. (Acts the gathering of flowers).

गच्छति । 'एन' दुर्वाससं पादयोः' चरणयोः' (अवच्छेदे सवर्मी । किंशु गृहीत्वा चौरं ताडयति इति यथा । राघवस्तु "द्वितीयार्थे सप्तमी" इत्याह । तदप्रयोजनम्) 'प्रणम्य' आपादं नत्वा इत्यर्थः । निवर्तय 'उदकं' प्रत्यानय । यावत् अवधौ । यावत् स प्रत्यागच्छति तावत् 'अहम् अर्चः' दुर्वासतादिकं पूजाद्रव्यम् 'उदकं' जलञ्च समाश्रित्य 'उपकलं पयामि' पूजोपहारं रचयामि [यावद्वयोगे भविष्यति लट्] ।

अम्भो इति । 'अम्भो' इत्यादिभिः । 'आविर्भूत' दुर्वासोद्घातानात् जातेन सम्भूतेण 'सुखलितया गत्या' (द्वितीया तृतीया) 'मे' । अयथासौ हस्ताय 'अयहस्तः' हस्तायभागः अङ्गुल्य इत्यर्थः (कर्मधा— "हस्तायायहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम्" इति वामनः*) तस्मात् 'पुण्याज्जनं प्रसष्टं' पुण्याणि च सूक्ष्मा पतितानि । दुर्निमित्तमेतत् अयमसूचकम् । 'पुण्या' संपतितानाम् 'उत्तमं' संयुक्तम् ("उत्तमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति अञ् निर्बन्धात् अच् भावे) 'रुपयति' अभिनयति ।

NOTES

1. अर्चोदकम्—अर्चय उदकञ् तयोः समाहारः । Or अर्चसहितम् उदकम् । शाकपार्श्विवादि— "आपः चौरं कुशाग्रश्च दधि सर्पिः सतच्छक्नुम् । यवः सिद्धार्थ-कश्चैव अष्टाङ्गोऽर्चः प्रकौर्त्तितः ॥" सिद्धार्थकः श्वेतसर्पणः ।

2. पदान्तरे—अन्धत् पदं पदान्तरम् next step, नित्यसमास of the सङ्ख-र-व्यंमकादि class, तस्मिन् ।

*3. अयहस्त etc.—हस्ताय and अयहस्त etc., are got in इतत् and कर्मधा—respectively by taking the गुण (अय) and गुणिन् (हस्त) as distinct and as identical. Comp. "अययहस्त" etc. in Kumara V.

(प्रविश्य) प्रियंवदा—सहि प्रकिदिवक्त्रो सो कस्म्य अणुणश्च परिगेह्वदि । किं वि उण साणुकोसो किदो । [सखि प्रकृतिवक्रः स कस्य अनुनयं प्रतिगृह्णाति ? किमपि पुनः सानुकोशः कृतः] ।

PRIYAMVADA (Entering)—Friends, perverse by nature whose entreaties does he accept ? Yet he was made somewhat relenting.

अनसूया (सस्मितम्)—तस्मिन् बहु एतस्मि । कहेहि ।
[तस्मिन् बहु एतदपि ।—कथय] ।

ANASUYA (With a smile)—In him, even this is much, Tell me.

प्रियंवदा—जदा निवर्त्तिदं ण इच्छति तदा विष्णुविदो मष्ट—
भगवन् पडुमन्ति पेक्खिअ अविष्णुणादतवपपुहावस्स दुह्मिदुजनस्स
भववदा एको अवराद्धो मरिंसिदव्वोति [यदा निवर्त्ति तु नेच्छति
तदा विज्ञापितो मया—भगवन् प्रथममिति प्रेक्ष्य अविज्ञाततपः-
प्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवता एकोऽपराधो मर्षयितव्य इति] ।

PRIYAMVADA—When he did not wish to return, he was solicited thus by me—O All-powerful one, seeing this is the first this single offence, of one who is as thy daughter and does not know the power of penance, has to be pardoned by thy mighty self.

सखीति । 'प्रकृत्या वक्रः' असुरलः 'स कस्य अनुनयः' 'प्रतिगृह्णाति' ।
दुष्प्रसादः सः । 'किमपि पुनः' कियन्माव' तु 'सानुकोशः' सद्यः 'कृतः' ।

तस्मिन्निति । 'तस्मिन्' दुर्वाससि 'एतदपि' किमपि सानुकोशः कृतः इत्यपि वक्ष्यो नैव प्रसीदति तस्य खलूपोऽपि प्रसादः आदत्तव्यः इत्यर्थः ।

यदेति । 'यदा' स 'निवर्त्ति तु' नेच्छति तदा मया इति एव 'विज्ञापितः' आवेदितः
सः—हे 'भगवन्, अविज्ञातः' अविदितः 'तपःप्रभावो' भवतस्तपोबलं यस्य तथाविधस्य
'दुहितृजनस्य' कन्याभ्यानीयस्य 'एकोऽपराधः' न ह्यौ नापि तथः 'प्रथमः' कुलमम
'इति प्रेक्षा भगवता मर्षयितव्यः' चान्तव्यः ।

NOTES

- (a) प्रतिगृह्णाति—स्वीकरोति । "प्रतिगृहः स्वीकरणम्" इत्यादि मेदिनी ।
(b) सानुकोशः—अनु + कुश + चञ् भावे अनुकोशः pity दया । "रूपा दयानु-
कम्पा स्यादनुकोशः" इत्यमरः । तेन सह । वक्ष्य— । Also सहानुकोशः ।

2. (a) इच्छति—This sort of छट् is idiomatic. Compare “यावत्
खनति तावतात्सयो भूमिः—Panchatantra. “न सावदनां पश्यसि तेनेव-
सवादीः—Act II. &c. (b) प्रथमम्—सामान्यं नपुंसकम् । It does not
qualify अपराधः ।

अनसूया—तदो तदो [तदस्ततः] ।

ANASUYA—Then, what then ?

प्रियंवदा—तदो—मे वअखं अख्खा भवितुं णारिहदि, किन्दु
अहिण्णणाणभरणदंसेणेन सावो निवत्तिस्सदि—ति मन्तअन्तो
सअं अन्तरिहदिदो ततो—मे वच्चेनमन्यथा भवितुं नार्हति किन्दु
अभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यते—इति मन्त्रयमाणः
स्वयमन्तर्हितः] ।

PRIYAMVADA—Then he bodily disappeared as he was
saying this my announcement does not deserve to be other-
wise but the curse shall leave at the sight of some ornament
of identification.

अनसूया—सकं दाणिं अस्ससिदुं । अयि तेन राएमिणा
सम्पत्तिदेण सणामहेअङ्किअं अङ्गुलिअअं सुमरणीअंति सअं
पिण्डं तम्सिं साहीणेवाआ सउन्तला भविस्सदि [शक्यमिदानी-
माश्वसितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा सम्प्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कितम्
अङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति स्वयं पिण्डम् । तस्मिन् स्वाधोनोपाया
शकुन्तला भविष्यति] ।

ANASUYA—Is is now possible to cherish hope. There is
the ring stamped with his name, fastened on as a memento
by the royal sage himself when departing. With it (Or with
that) Sakuntala will be provided with a remedy at her own
control.

तत इति । 'ततः' इति वच्यमाणः । 'मन्त्रयमाणः' भाषमाण एव 'स्वयम्' आत्मना एव

'अन्तर्हितः'। मन्त्रणमाह—'सि वचनम् अन्यथा भवितुं न अर्हति'। शकुन्तलां दुष्यन्ती विस्मरिष्यत्येव। 'किन्तु'—अभिज्ञायते येन तत् 'अभिज्ञान' परिचायकम् (लुट् करणे) तादृशं यत् 'आभरण' भूषणं, यत् किञ्चिदपि, तस्य 'दर्शनेन' (हेतौ करणे वा तृतीया) 'शापो निवर्त्तिष्यते' निवृत्तौ भविष्यति। प्रथमं विस्मृत्य पश्चात् अभिज्ञानं दृष्ट्वा स्मरिष्यति इति भावः।

शक्यमिति। 'इदानीम्' अक्षना अनया वाचा 'आशंसितुं शक्यं' कथञ्चित् आशंसा भवामि। कारणमाह—'सम्प्रस्थितेन' प्रस्थातुमुद्युक्तेन 'नेन' राजर्षिणा स्मरत्यनेन इति 'स्मरणीयम्' स्मरणसाधनमित्यर्थः ('कल्यलुटो बहुलम्' इति बहुलश्रद्धात् अव करणे अनीयर्) 'इति' कृत्वा 'स्वयं पितृवम्' आसञ्चितम् 'स्वस्य नामधेयेन' नाम्ना 'अङ्कितं' सुदृढतम् 'अङ्गुलीयकम्' अक्षि। तस्मिन् 'अङ्गुलीयके' सति 'शकुन्तला' स्वाधेनः 'स्वाधसः' 'उपायः' शापनिवर्त्तनीपायो यस्याः तादृशी भविष्यति।

NOTES

1. (a) अभिज्ञान &c.—अभिज्ञानम् आभरणम् अभिज्ञानाभरणम् an ornament which is the means of identification, i.e. which bears some marks by which it may be known that it belongs to the king. कर्मधा—तस्य दर्शनम्। नेन। (b) निवर्त्तिष्यते—Optionally निवृत्त्यति। (c) अन्तर्हितः—अन्तर + धा + क्त कर्त्तरि। गतिसमास by the rule "अन्तरपरिवहे"।

2. सम्प्रस्थितेन—सम् + प्र + स्था + क्त आदिकर्मणि कर्त्तरि = सम्प्रस्थितः about to depart. नेन।

3. [a] स्मरणीयम्—स्मरत्यनेन इति स्मृ + अनीयर्, करणे बाहुलकात् See Tika—that which reminds. The ring with the king's name engraved on it will remind Sakuntala of her royal spouse. (b) इति—See Tika. Or take it as हेतौ। He left the ring because [इति] it will remind. "हेतुप्रकरणादिनिवृत्तिषु। एवमर्थे समाप्तौ च" इति मेदिनी। (c) स्वाधेनोपाया—उपायने अनेन इति उप + अय + घञ् करणे = उपाय, that by which one goes (अयने) near (उप), i.e. attains the desired object i.e. means. स्वस्मिन् अधि इति स्व + अधि + स्व स्वाधेनित्यम् = स्वाधेनः under one's own control. सप्तमीतत् by the rule "सप्तमी शौखे" the अधि being of the शौखादि class. By the

rule "अपहञ्च आशितं गु-अनं कर्मन्-अल'पुरुष-अधुनरपदात् स्त्रः", स्त्र (इन) is always added after compounds with अधि as final. Or thus—इनं स्वमिनम् अधिगतः अधीनः subject. प्रादितत् । Or अधि उपरि इनः यस्य, बहु । or इने इति अधीनम् अव्ययी—। "अधीनी निम्न आयतः" इत्यमरः । Goyichandra on the authority of Bhashya's use of "प्रयोक्तव्यं धीनम् भवति" &c, wishes to add 'स्त्र' after अधि only also. स्वमिन् अधीनः । In both the cases we say स्वमिन् and not स्वस्याम् in the feminine because स्त्र in the sense 'self' आत्मन् is always masculine. "स्त्रो ज्ञाता आत्मनि स्त्रं विश्वात्सीये स्त्रीस्त्रियां धने" इत्यमरः । But the first derivation seems preferable ; for if the latter is allowed, it seems useless to read अधि as शौचादि and to direct "अधुनरपदात् स्त्रः" । स्वाधीन उपायो यस्याः ।

प्रियंवदा—सहि एहि देवकज्जं दाव से निव्वत्तेमह [सखि एहि देवकार्यं तावत् अस्या निर्वर्त्तयावः] । (परिक्रामतः) ।

PRIYAMVADA—Come, friend, we go and perform her rites to the gods (They walk round).

प्रियंवदा—(अवलोक्य)—अनसूए, ऐक्ख दाव-वामहत्थोव-हि देवअणा आलिहिदा विअ पिअसहो भत्तुगदाए चिन्ताए । अत्तायं बि ण एसा विभावेदि किं उण आअन्तुअं । [अनसूये, प्रेक्षस्व तावत्—वामहस्तपिहितवदना आलिखिता इव प्रियसखौ भर्तृगतया चिन्तया । आत्मनमपि न एषा विभावयति किं पुनरागन्तुकम् ।]

PRIYAMVADA—(Looking outside)—See Anusuya, our friend, with her thought centered in her husband, her face placed on her left hand, looks like one, painted. She is not aware of her own self even, what to speak of a stranger.

सखीति । 'एहि' आगच्छ 'अस्याः' शकुन्तलायाः "देवकार्यं" तावत् निर्वर्त्तयावः कुर्वः ["तावदस्याः" (त- न्या,)—"तावत्" (रान्, वि- न्)] ॥

अनसूयेति । 'प्रियसखौ' शकुन्तला भर्तारं प्रति दुःखान् 'गतया' प्राप्य तथा स्वामि-सम्बन्धिन्या इत्यर्थः 'चिन्तया' [हृत्ती इतीया] 'वामहस्ते' उपहितं, स्थापितं 'वदना' यस्याः तादृशी सती 'आलिखिता' चित्तमन्ता 'इव' ज्ञेयाने । 'एषा' एतदवस्था इयम् 'आत्मनमपि न विभावयति' बुद्ध्यने 'किं पुनरागन्तुकं' सम्प्राप्तमतिथिम् ।

NOTES

1. Reading—तावदव्याः is better than तावत्, because अव्याः makes it clear that they mean to propitiate the सोनाग्रद्वैवता spoken of before.

2. (a) तावत्—This is अवधारणं emphasising प्रचक्ष. Do you see ; cp. “कुरुष्वतावत्” [b] आगन्तुकम्—आगच्छति इति आ + गम् + तुन् कर्त्तरि णीकादिक = आगन्तुः a guest अतिथिः । स एव इति कम् स्वार्यं । तम् । “अतिथिः कुशप्रवे स्वात् पुमानागन्तुकेऽप च” इति विश्वमेसिदिन्यौ ।

अनसूया—पिथंवदे दुर्वेण एव नो मुखे एसो वृत्तन्तो चिह्नु । रक्षितव्या क्खु पक्खिदिपेलवा प्रियसखी । [प्रियंवदे हयोरेव नो मुखे एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृति-पेलवा प्रियसखी] ।

ANASUYA—Priyamvada, let this story rest in the mouth of us two only, Our naturally delicate dear friend has indeed to be spared.

प्रियंवदा—को दाणिं उण्होदएण नोमाल्लिअं सिच्चटि । [कः इदानीमुण्होदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।] (उभे निष्क्रान्ते) ।

PRIYAMVADA—Now, who sprinkles the Navamallika with hot water ? [Exeunt both].

इति विश्वव्याजः । [This much is Prelude].

प्रियंवदे इति : ‘एष वृत्तान्तः’ शापवाचनं । ‘हयोरेव नो मुखे तिष्ठतु’ आशयाः सुखान् वर्णितां गच्छतु । ‘प्रकृता पेलवा’ शकुन्तला ‘प्रियसखी’ शकुन्तला सीता प्राणान् वा सुखेन तत् अर्थं सा कथय ।

इदानीं कः पुनः [इदानीं वाक्यालङ्कारः । “इदानीं वाक्यसुवाचो इति मेदिनी । तीव्रं ‘उण्होदकेन’ कोमलां ‘नवमालिकां

NOTES

1. (a) इदानीम्—Idiomatic वाक्यालङ्कारे । Compare इदानीम् in "न ह्रीदानीमाचार्यः पृथग्वि कृत्वा निवर्तयति"—Bhashya. (b) नवमालिकाम्—Sakuntala has already been compared to the नवमालिका in point of delicacy. Thus "नवमालिकाकुसुमपेक्षयाऽपि त्वम्" Act. I. Here however the reference is to the creeper and not to the flower. As the delicate नवमालिका cannot bear the sprinkling of hot water, Sakuntala will not be able to stand the shock of the news of the curse.

2. विश्वम्भकः—See beginning of Act III. This too is a गृह-विश्वम्भक because the पात्रs are मध्यम ।

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः) । शिष्यः—वेलोप-
लक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन काश्रपेन ।
प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति ।
(परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त प्रभातम् । तथा हि—

यात्यं कतोऽस्तुशिखरं पतिरोषधोनाम्

आविष्कृतोऽस्तुपुरःसरः एकतोऽर्कः ।

तेजोद्वयस्य युगपद्वसनोदयाभ्यां

लोको नियम्यत इवैष दशान्तरिषु ॥२॥

(Enters a disciple who has just awake from sleep)

DISCIPLE—I am ordered to watch the time by his Reverence Kasyapa who has returned from his journey. Having gone out I will see how much of the night is left. (Going round and looking about) Oh! It is dawn! For on the one side the lord of the herbs is reaching the summit of the setting-hill; on the other, the sun is exposed with Aruna, as his fore runner. By the simultaneous rise and fall of the two luminaries, people are steadied as it were at the changes of their career.

तत इति । 'ततः' आदौ सुप्तः पश्चात् 'उत्थितः' (पूर्वकालस्य उत्तरकालिन कर्मधारयः) 'श्रियाः प्रविशति' । वेति 'प्रवासात्' प्रवासं कृत्वा [लघ्वञोपे कर्मणि पञ्चमो] यद्वा—प्रवसत्यस्मिन् इति 'प्रवासः' परदेशः । तस्मात् [अपादाने पञ्चमी] 'उपाह्वयेन प्रत्यागतेन तत्रभवता काश्यपेन वेलायाः' क्षीमवेलायाः 'उप-लक्षणांशं दर्शयामास' 'आदिष्टोऽस्मि' । तदादेशात् 'प्रकाशं निर्गतः' वर्धितः तन् 'रजत्याः कियत् किम्परिसाधम्' 'अवशिष्टम्' इति एतत् 'अवलोकयामि' । 'हृत्' इति सम्भूते । 'प्रकृष्टं भातम्' आलोकौ यस्य स्मिन् तत् प्राप्तम् ।

धातौति । अन्यः—एकतः औषधीनां पतिः अस्तशिखरं याति । एकतः अरुणपुरःसरः अर्कः आविष्कृतः । एष लोकः तेजोदयस्य युगपद्व्यसनोदयार्थां दशान्तरेषु निवस्यते इव । व्याख्या—'एकतः' पश्चिमगगने 'औषधीनां' दण्ड्योतिषां 'पतिः' चन्द्रः 'अस्तशिखरं' याति । 'एकतः' पूर्वस्मिन् गगने 'अरुणः' गरुडायजः अनुकः 'पुरःसरी' यस्य तादृशः 'अर्कः' सूर्याः आविष्कृतः परिव्यक्तः । 'उदितः' सूर्यः, चन्द्रश्च अस्तं याति । 'एष लोकः' ससारः 'तेजसोः इव' तस्य चन्द्रसूर्यरूपस्य 'युगपत्' समकालं यत् व्यसने' अंशः चन्द्रस्य, यत् उदयः सूर्यस्य, ताभ्याम् । अन्याः दशाः दशान्तराणि [मधुरव्यसकादि] तेषु 'निवस्यते' शिष्यते 'इव' इतुतृप्रेक्षा । 'उदये' मा मोदस्व पतनं भावि इति शिक्षा । व्यसने च अलं विषादेन मूयोऽप्रादयो भविता इति नियमनम् [अत्र प्रथमं तावत्—गगनाद्ये व्यतीतमात्रेऽपि अस्ति प्रति याति चन्द्र इति वक्तुं-शक्यते । कृष्णाष्टमीत आरभ्य तत्कालं सूर्यस्यापि दर्शनं शक्यम् । अतः पूर्वार्धे प्रभातोपलक्षणाव नालम् । अपरस्य—यद्याविष्कृत एवार्कः "उपस्थिता क्षीमवेलां गुरवे निवेदयामि" इत्यनन्तरोक्तं न सङ्गच्छते । "आविष्कृतारुण" इति समस्तपाठे पुनः व्यसनोदययोर्द्वयपदाति । तन्मन्त्रे प्रविप्लोच्यं श्लोकः] । ["आविष्कृतारुण—"(रा-, त-, वि-, न्या-)-आविष्कृतारुणः—"(पि- न-) ॥ "इवैव" (त-, न्या-) "इवाव्य—"(रा, वि, ल-)] ॥

NOTES

1. Summary.—एवं वक्ते विवाहे समायास्य शकुन्तलां, दद्यात्वा चास्ये कार-
योधं स्वनामाङ्कितमङ्गलीयकं स्वपुरं प्रत्यागती राजा । सा च विद्योगिनी तमेव ध्यायन्ती

प्राप्तमतिवि' दुर्वाससमनुजमाना "बोधितोऽपि त्वां न दुष्यान्तः स्मरिष्याति" इति तेन शपत्सप्यान्मानं नाजानात् । शपस्तु पश्चि सख्या प्रसादिनेन तेन अभिज्ञादर्थना-
यसानः कृतः । ततो गच्छति काली अभिव्यञ्जितसत्त्वलक्षणा शकुन्तला राजधानं न नीता कक्षस्य प्रवासान्निहतः । अन्यद्वारधायिशरणं गताय अशरीरिणी वाक्, तस्य सुतां दुष्यान्तपरिणीतां ससत्त्वामकथयत् । स च तद्विनमैव शिष्याभ्यां तां गीतमीसहितान् महर्षिः हस्तिनापुरं प्राहिणोत् ।

2. (a) वेलोप &c.—वेला time काल । "वेला काले च मलधेसीरनोर-
विहारयोः" इति विद्यः । (b) हन्त—an अव्यय implying surprise mixed
with regret विषाद । He believed the night was not yet wholly
ended ; for he says किञ्चदवशिष्टं रजत्वाः । But he saw his mistake
on going out. By a little twisting we may say this causes
विषाद । "हन्तहृषेऽनुकम्पायां वाक्कारम्भविषादयोः" इत्यमरः । Or implies
निश्चय—हन्त प्रभातम् it is indeed (निश्चय) dawn, "हन्तेति = दाननिश्चय-
योरपि"—Ganakara.

3. (a) एकतः—सप्तम्यर्थे तसिः । आयादिः । (b) अस्मिन्निखरम्—अस्मिन्
अस्माचलसा निखरं चुडाम् । (c) औषधीनाम्—Raghava explains,—Herbs
avert danger ; yet the moon though the lord of herbs, cannot
escape danger. Thus the inevitable is unavoidable, and this
consideration should have a steadying influence in reverses.
"अतिदुःसहमरणादिविपत्तिसहस्रविनाशिका औषधयः । तामां पतिरपि अस्मिन्निखरं
याति"—Raghava. (d) आविष्कृतः—आविस् + कृ + क्त कर्मणि disclosed,
याति gives कर्तृता to the moon ; to preserve uniformity प्रक्रम it
is necessary that sun should also have कर्तृता, which आविष्कृत
does not give to it. We believe the verse is an interpolation
(See Tika also). We cannot say we have here आदिकर्मणि क्त in
the कर्तृवाच्य, for, the usual sign of such क्त the उपसर्ग प्र is here
absent. True, the difficulty is avoided by reading आविष्कृता-
रुणपुरःसर एकतोऽर्कः and explaining—आविष्कृतो यः अरुणः सः पुरःसरी
यस्य तादृशः अर्कः एकत आस्ते in which अर्कः has कर्तृता । But this
introduces a fresh difficulty ; for then the उदय becomes a
past event and व्यसन is still future ; and the two, वासनोदयो,

must no longer be spoken of as simultaneous (युगपत्) See Tika, (e) अरुणपुरःसरः—पुरः अग्रे सरति गच्छति इति पुरम् + स + ट कर्त्तरि = पुरःसरः fore runner, Now see Tika. अरुण is Garuda's elder brother. He was born before time and immature, being without the thighs (अनुक) He was about to die of chill and was placed by his father कश्यप in front of the sun on the chariot of that luminary, as his driver, to remove the chillness. (f) अक्रतः—अच्यते इति अर्ध + प्रत्यङ् कर्मणि । उदयवान् अच्यत एव इति ध्वनिः । (g) युगपत् &c.—वि + अस + लृट् भावे = वासनम् च शः । “वासनं विपदि स्व” इत्यमरः । वासनञ्च उदय्य वासनदयो rise and fall. युगपत् = अवाय । युगपत् सनकादी यो वासनदयो ताभ्याम् । कर्मधा— [h] लौकः—The universe सुवनम् । “लोकसुसुवने जने” इत्यमरः । By transference of epithets it means here सुवनस्य जनसमुदायः ।

3. Remark—The metre is वसन्ततिलका । The reading आत्म-दशान्तरेषु has a superfluous word आत्मन् । दशान्तरेषु implies आत्म-दशान्तरेषु । The lesson conveyed is “चक्रवर्त्तु परिवर्त्तन्ते दुःखानि च सुखानि च” । See also Swapnānātaka sl. 4. Act, I.

अपिच—

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुदती मे

दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।

इष्टप्रवासजनिता न्यबलाजनस्य

दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःखानि ॥३॥

Moreover, the moon having disappeared, the same lily, with her beauty now to be recalled from memory, does not please my eyes. Surely, to the weaker sex, the pangs caused by the absence of the favourite, are beyond measure very hard to bear.

अन्तरिति । अन्वयः—शशिनि अन्तर्हिते सैव कुमुदती संस्मरणीयशोभा [सती] मे दृष्टिं न नन्दयति । नूनम् अवलाजनस्य इष्टप्रवासजनिता नि दुःखानि अतिमात्र-सुदुःखानि । वाख्या = ‘शशिनि’ चन्द्रे ‘अन्तर्हिते’ दृश्यं न पथात् वतीते सति ‘सा एव’

पूर्वदृष्टा 'कुसुदता' कुसुदिना' ['कुसुदनञ्ज्वेतसेभ्यो ह्यनुत्प' "इति अनुत्प] 'संस्कार-
णीया' स्मृतिप्राप्या न तु प्रत्यया 'शोभा' यस्याः तादृशी सती मे दृष्टि'न नन्दयति'न
मोदयति । 'दूत' निश्चितम् 'अवलाजयस्व' दूर्वलस्य स्वीजनस्य' सम्बन्धे 'इष्टस्य'
अभिलषितस्य जनस्य 'प्रताप्तेन' देशान्तरस्थित्या 'जनितानि' 'दूःखानि अतिमात्र' यथा
तथा 'सुदुःसहानि' भवन्ति । [श्रीकौण्डिन्ये कथमपि न प्रभातोपलक्षणाद्यं भवितुमर्हति ।
अपि च पूर्वश्लाके चन्द्रः अस्तं याति इत्युक्तं न तु यातः इति । तत् कथमस्तर्हि त
इत्यतिशयोक्तिः ? अन्यच्च—"मे" इति "अन्यस्य नन्दयति" इत्यापचिपति, तच्चायुक्तम् ।
"संस्कारणीयशोभा" इत्यनुक्तमपि गम्यते एव, तत् किमनया स्फुटोक्ता ? 'अतिमात्र-
सुदुःसहानि' इति सुदूराः अतिमात्रस्य च एकत्र समावेशः कोडशः इत्येतत् सङ्गद-
र्विभाज्यम् । पुनश्च—पूर्वाङ्गे दृष्टनन्दनस्य अभावमुक्त्वा तत् समर्थनाय पराङ्गे दूःखस्य
दुःसहत्वनिर्देशो न मनोरमः ! तदयमपि प्राचक्षत् एव श्लोकः] ।

NOTES

1. अन्तर्हितं टी०.—Raghava has 'शशिनि चन्द्रे...वतः स शशयुक्त कलङ्को
अतस्तस्यान्तर्धानमुच्यतेति भावः' । This is far-fetched. शशिन् in itself
does not imply 'scandal (कलङ्क)' । Again he says 'अथ च कौ
इतिशो सुसती कर्षयुक्ता सर्व पूर्वा' इत्या शकुन्तला शशिनि इति दूषणं विषयानगर-
णान् तच्च शब्दभक्त्या अन्तर्हितं असन्निहितं इत्यादौ पूर्वाङ्गं सर्वं 'योज्यम्' । This
is fine imagination, and had undoubtedly influenced the in-
terpolator (See Tika). But it overlooks the fatal objection
that the love affair between Sakuntala and Dashyanta was
unknown to all in the hermitage except Anasuya and
Priyamvada. Just then even Kanva was not aware of it, so
it could not have been referred to by the disciple.

2. Remark.—The metre is वसन्ततिलका । The first half gives
a specific instance to support the generalisation in the second
half. Hence we have अर्थान्तरव्यास ।

अपि च—

कर्कन्धूनामुपरि तुहिनं रक्षयत्यप्रसन्ध्या
दाभे सुब्रतुष्टजपटलं वोतनिद्रो मधुरः ।

वेदिप्रान्तात् खुरविलिखितादुत्थितश्चैष सद्यः
पश्चादुच्चैर्भवेति हरिणः स्वाङ्गमायच्छमानः ॥४॥

अपिच—

पादन्यासं क्षितिधरगुरोर्मूर्ध्नि कृत्वा सुमेरोः
क्रान्तं येन क्षयिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः ।
सोऽयं चन्द्रः पतति गगनादल्पशेषैर्मयूखैर्
अत्यारुढिर्भवति मङ्गतामप्यपञ्चशनिष्ठा ॥५॥

Moreover, the moon is impurpling the dew drops on the jujube trees ; the peacock, with its sleep over, is leaving the kusa thatch of the cottage ; and this antelope, got up from the edge of the mud-bank, is forthwith becoming high behind in order to stretch its limbs. Moreover, the moon—the very one by whom darkness being caused to disappear, the middle domain of Vishnu was reached after having placed his Pada on the head of Sumera, the lord of the mountain—is dropping from the sky with little of his rays left. Even of the great the highest ascent becomes ended in a deep descent.

कवेति । अन्वयः—अयसन्ध्या कर्कश्वनाम् उपरि तुष्टिम् रञ्जयति । मधुरो वीतनिद्रो दार्ढ्यम् उटजपटलं मुञ्चति । एष हरिणश्च खुरविलिखितात् वेदिप्रान्तात् उत्थितः स्वाङ्गमायच्छमानः, सद्यः पश्चादुच्चैर्भवति । व्याख्या—‘अयसन्ध्या’ प्रातःसन्ध्या ‘कर्कश्वना’ वदरीवृक्षाणाम् [“कर्कश्व वदरी कीलिः” इत्यमरः] ‘उपरि तुष्टिम्’ क्षिप्तं ‘रञ्जयति’ अरुणरागेण योजयति । ‘मधुरः’ आयसमधुरः ‘वीता’ विगता ‘निद्रा’ यस्य तद्यामृतः सन् ‘दार्ढ्यं’ कुशनिर्मितम् ‘उटजपटलं’ पर्वाशालाया आवरणं मुञ्चति’ जहाति । ‘एष हरिणश्च आयसमधुरोऽपि मधुरैः विलिखितात्’ मुखशयनार्थं क्षुत्वात् । पशुधर्म एष यत् खुरोत्कीर्णं स्थाने धूलिषु ते शेरतः । ‘वेद्याः’ इक्ष्वादिक्वायाः ‘प्रान्तात्’ उत्थितः ‘सन्’ निद्रान्ति ‘स्वम्’ अङ्गम् स्वदपम् ‘आयच्छमानः’ प्रसारयन् [“समुदाङ्गस्थोऽयमोऽयम्” इत्यात्मनिपदम्] ‘सद्यः’ तत्क्षणम् उत्थानक्षणे एव ‘पश्चात्’ अपरकार्ये ‘उच्चैः’ उन्नतो ‘भवति’ । अतो प्रकीर्तिं प्रभातयति ।

पादेति । अन्वयः—अधिततमसा येन क्षितिधरगुरोः सुमेराः सूर्योऽपि पादम्यासं कृत्वा विष्णोर्मध्यमे धाम कान्तं स अयं चन्द्रः अल्पशेषैर्मयूरैः गगनान् पतति । महतामपि अत्याहृदिः अपभ्रंशनिष्ठा भवति । व्याख्या—‘अधितं’ अयथातं ‘तमो’ यस्मात्तथाविधेन हतान्धकारेण [येन साहाय्यमात्रम्] ‘येन चन्द्रश्च’ ‘क्षितिधराणां पर्वतानाम् [शेषपट्टा समासः] ‘गुरोः’ पताः ‘सुमेरोः सूर्योऽपि’ शिरसि ‘पादानां’ चरणानां किरणानाञ्च ‘म्यासं’ पातं ‘कृत्वा’ [सुमेरुशिरसाऽप्राध्वं चारो चन्द्रः । तेन शिरसि किरणपातो युज्यते] ‘विष्णोः’ बलिच्छलेने वामनरूपेण तस्य मध्यामं धाम द्वितीयचरणवित्यासच्छलम् आकाशमित्यर्थः ‘कान्तम्’ आहृदं, ‘स’ एवभूती साहजमान्वितः ‘अयं चन्द्रः’ एष हृद्यमानचन्द्रः ‘अल्पशेषैः’ अल्पावशिष्टैः ‘मयूरैः’ किरणैः उपलक्षितः सन् [अल्पमूल-लक्षणं ततोया] ‘गगनात् पतति’ गगनाङ्गनं जहाति । अतो त्रयोमि प्रभातमिति । ‘महतामपि’ किं पुनरितरेषाम् ‘अत्याहृदिः’ लब्धः स्थितिः ‘अपभ्रंशः’ दूरपातः ‘निष्ठा’ अन्ता यस्याः तादृशी भवति । अतुष्टारोहणात् परमेव अतिनीचं प्रतिगमनं भवति ॥ उच्चं पदं पतनमनुसृत्य कलप्रति काक्षे इति निष्कर्षः ॥ यथा प्राज्ञतः काचित् कुतचित् उच्चस्थाने पादं त्यक्तततोप्राञ्चं स्थानमारोहति, तथा सहिष्वा महान् एषचन्द्रः गगन-शिखरमारोहन्निच्छः पर्वतानां गुरोरेव, न तु यस्य कस्यचित्, शिरसि पादमध्यात् आहृद्य गगनम् । परन्तु अत्रुना दूरमधः पवात, न चिरं गममायं एव स्थितः इति स्फुटायेः । किरणैः सुमेरुशिखरे समुद्रभासा गगनमाहृदं इत्यपि अर्थः ।

1. (a) तद्विषयम्—Frost, dew. “तुषारलुहिनं हिमम्” इत्यमरः । (b) अयसन्ध्या—समाध्यायव्यस्याम् इति सम + ध्यौ + अङ् अधिकरणे = सन्ध्या time for meditation. Or सन् + धा + अङ् भावे अधिकरणे वा = सन्ध्या junction सन्ध्या, i.e., junction of day and night, अया प्रथमा, सन्ध्या । There are two junctions अयसन्ध्या or अयसन्ध्या = dawn and अपरसन्ध्या or अपरसन्ध्या = dusk. “सन्ध्या पितृप्रभुः सन्ध्या” इति शब्दार्थः । (c) उटज-पटलम्—पटल thatch. “पटलं हृदिः” इत्यमरः । “ह्लादयद्वाह्लादनम् ह्लादी” इति ख्यातम्” इत्यमरटीका । (d) आयच्छमानः—we have आत्मनोपद be-cause the action benefits the stag. Otherwise दरिद्रेभ्यो धनं सयच्छति । The sutra “आर्जो यमहनः” has no application here, be-cause that refers to यम when यकर्मक and has no कर्तृनिर्वाहः

again स्वाङ्ग here = स्वरूपम् and not any particular limb of the animal, so also the varttika "स्वाङ्गकर्मकाङ्ग" should not apply here.

2. Remark.—The metre is मन्दाक्रान्ता । स्वभावोक्ति or जाति is the figure 'नानावच्य' पदार्थानां रूपं साक्षाद्विदुष्यती । स्वभावोक्तिश्च जातिय—॥" इति दृष्टी ।

3. (a) चितधर &c.—धरन्ति इति घृ + अच् कर्त्तरि = धराः up-holders, चितधराः चितधराः the sustainers of the earth, i.e. the mountains. Now see Tika. चित् धरन्तीति gives अच् with a कर्मोपपद resulting in the form चितधर । (b) चायत &c.—चयः सञ्जातः अस्येति चय + इतच् चायतम् । Now see Tika.

4. (a) अत्याददः—आति + आ + रुह + क्तिन् भावे high ascent. (b) अपभ्रंश &c.—निस + स्या + अङ् भावे = निष्ठा end अन् । 'निष्ठानिष्पति-नाशान्ताः' इत्यमरः । अप + भ्रंश + अङ् भावे = अपभ्रंशः long slip दूरपातः । 'अपभ्रंशो निष्ठा यमाः ।

5. Remark.—(a) Note the pun—पाद = किरण and चरण । सूडं न् = ग्रह and शिरस् । पतति = अवरोहति and भयति । (b) The महत्त्व of चन्द्र is established by (1) निरिगुणशिरसि चरणपातः, (2) तमोनाशः, (3) विष्णु-कान्तक्रमणम् । (c) The metre is मन्दाक्रान्ता । अर्थान्तरव्याम is the figure.

(प्रविश्यापटौक्षेपेण) अनसूया—जइ वि णाम विसअपर-
म्मुहस्स जनस्स एदं ण विदिअं तहवि तेण रण्णा सउन्दलाए
अणज्जं अअरिदं [यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्य एतत्
न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्थं माचरितम्] ।

ANASUYA (Entering without raising the curtain)—
Though this may not be known to a person who is averse
from the world, still something ignoble has been done by
that king towards Sakuntala.

शिष्यः—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि ।
(निष्क्रान्तः) ।

DISCIPLE—I will report to the preceptor that the time
for the offerings of oblations is at hand. (Exit).

प्रविश्येति । 'पद्याः' पटस्य जवनिकायाः 'क्षेपः' निरसनं 'पटीक्षेपः' जवनिका-
पसारणम् । न पटीक्षेपः 'अपटीक्षेपः' तेन । जवनिकानपसार्य एव प्रविष्टा अन-
स्या । यदा—'अपटी' जवनिका ["अपटी काण्डपटिका प्रतिगौरा जवनिका तिर-
स्कारिणी" इति हलानुधः] । तस्याः क्षेपेण तां निरस्य इत्यर्थः

यद्यपीति । 'विषयेभ्यः' इन्द्रययास्त्रेभ्यः 'पराङ्मुखस्य निवृत्तस्य' जनस्य माहशस्य
एतत् 'यद्यपि न नाम' [नाम इति सम्भाव्ये] 'विदित' ज्ञातं 'तथापि' माहशी जनाः
अत्र विषये प्रमाणं न इत्यस्युपगमेऽपि 'तेन राज्ञा शकुन्तलायाम् 'अनाथ्यम्' असत्
आचरितम्' । आस्तां तावत् अङ्गं विषयिणी युक्तायुक्ता विचारयितुमनर्हा, किन्तु
शकुन्तलायाम् असदाचरितम् इति नास्ति सन्देहः । रङ्गमञ्चस्थेण शिष्येण न
वृत्तमेतत् । ["यद्यपि" (रा, वि-)—'एवम्' (त-, न्या, म-)—"पराङ्-
मुखस्य" (त-, वि-त्या-)—"पराङ्मुखस्यापि" रा- म-) ॥

यावदिति । 'उपस्थिता' सम्यक्ता 'हीनविला' गुरवे निवेदयामि' विज्ञापयामि
'यावत्' [यावद्वधारणे] ।

NOTES

1. (a) विषयपराङ्मुखस्य—परा दूरे अस्मिन् गच्छतीति परा + अस् + क्तिन्
कर्त्तरि = पराक् averted, पराक् मुखं यस्य स पराङ्मुखः one with face
averted तस्य । (b) जनस्य—'तस्य च वर्त्तमाने' इति अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी ।
(c) विदितम्—विद + क्त कर्मणि वर्त्तमाने by the rule "मतिबुद्धिपूर्वाच्च भावः",
विद here being बुद्धार्थक । (d) For यद् अपि (twice), नाम, तथा see
below.

2. (a) शकुन्तलायाम्—आधारे सप्तमो । Compare "अयमाचरित्यवनधं
सुम्भासु तपस्विकन्यासु"—Act I. (b) अनाथ्यम्—अर्थं ते गम्यते अनुवृत्तते इति
यावत् इति षट् + यत् कर्मणि—आर्थ्यम् that which is adopted by good
people, न आर्थ्यम् that which good people shun. नञ् तत् ।

Reading.—The passage is obscure. My explanation, as
given in the Tika, will be clear from the following analysis—
(a) Anasuya wants to show that 'तेन राज्ञा शकुन्तलायामनाथ्यं ना-
चरितम्' । [b] A possible objection occurs to her—This is a
love-affair, and therefore a worldly matter. Anasuya, standing

as she does aloof from the world [विषयपराङ्मुख] cannot presumably judge whether any वैषयिक matter is *आर्य* or *अनार्य* । This other side of the question (पक्षान्तर)—her ineligibility to judge—she introduces by यदि । “यदि इति पक्षान्तरं”—Vardhamana. She states the objection as a mere possibility (सम्भाव्य), not that people will surely urge it against her. The bare possibility is expressed by नाम । The objection she does not admit as valid. She mentions it with a sneer (गर्हा) expressed by अपि । “गर्हा समुच्चयप्रदशङ्कासम्भवात्तपि” इत्यमरः । The second अपि is समुच्चये । Thus the reasoning is—Perhaps you will say I am outside the world and am no judge of *आर्य* and *अनार्य* in love-affairs. Even then it cannot be denied that the king has behaved ill [*अनार्य*] towards Sakuntala.

४. गुरवे—“कर्मणा यमभिप्रेतिः सम्यदानम्” इति सम्यदाने चतुर्थी । “क्रिया-यष्टुणमपि कर्म वाग्” is a Varttika meant for अकर्मक verbs. The भाष्यकार however rejects it, because as he says, “क्रियापि कृतिम् जर्म्” । Hence “कर्मणा यमभिप्रेति—” covers all cases.

अनसूया—पङ्क्तुद्वावि किं करिस्मि । न मे उद्देशे विनिञ्जकरणिज्जेषु हृत्थपाभा पसरन्ति । कामो दाणिं सकामो होदु जेण असच्चसन्धे जने मुद्धहिअआ सही पदं कारिता [प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि । न मे उचितेष्वपि निञ्जकरणो-येषु हस्तपाटं प्रहरति । काम इदानीं सकामो भवतु येन असत्यसन्धे जने शुद्धहृदया सखी पदं कारिता] । अहवा दुव्वाससो सावो एसो विवारिटि । अणणहा क्हं सो दाएसि तारिसाणि मन्तिअ एत्तिअस्स कालस्स लेहमेत्तंवि ण विमज्जंदि [अथवा दुर्वाससः श्राप एष विचारयति । अन्यथा कथं स राजर्षिः तादृशानि मन्त्रयित्वा एतावतः कालस्य लेखमात्रमपि न निमर्जयति] । (विचिन्त्य) ता इदो अहिणणाणं अङ्गुलंअअं

से विसल्लेभ । दुःखशैले तपस्विजने को अभ्यर्थ्योऽबु । शां सहो-
गामौ दोसो न्ति ववसिदो वि ण पारिमि पवासपडिण्डित्तसस
तादकससवस्स दुस्सन्दपरिणीदं आवणणसत्तं सउन्दलं
णिवेदिदुं । इत्थं गदे अम्हेहि किं करणिज्जं [तत् इतः
अभिज्ञानमङ्गलीयकं तस्मै विमृजावः । दुःखशैले तपस्विजने
कः अभ्यर्थ्यताम् । ननु सहोगामौ दोष इति व्यवसितापि न
पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुषान्तपरिणीता-
मापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम् । इत्थं गते अस्माभिः किं
करणोयम्] ।

ANASUYA — What again shall I do when awake ? My
hand and feet do not proceed even towards my own everyday
duties. Now be content Cupid by whom our purehearted
friend is made to resort to a man who is false to his promise.
Or, it is the curse of Durvasas that is causing perversion.
Otherwise why that royal sage having talked in that strain
does not send a letter even for such a long time ? (Reflecting)
We shall then send him the identification-ring from here.
The ascetics being constantly engaged with penance, who is
to be requested ? Nor indeed, to Father Kasyapa returned
from travel, can I even if I try report Sakuntala as wedded
by Dushyanta and with child, because the blame lies with
my friend. Such being the case what can be done by us.

प्रतिबुद्धेति । प्रमाता रजनी प्रतिबोधनकालः प्राप्त इत्यालङ्कार आह—‘प्रतिबुद्धा’
शयनादुत्थिता अपि किं करिष्यामि ? ‘उचितेषु’ [“अभारतोऽप्राचितं न्वायास” इति
रघुटोकायां मङ्गिनाथः] “निजेषु” स्वकौशिल्येषु ‘करणौघेषु’ प्रातःकाल्यादिषु ‘अपि किं’
पुनरन्वयः ‘ने हसो च पादौ च’ हस्तपादम् (प्राणज्ज्वादैकवदभाषः) न ‘प्रसरति’
प्रवर्तते । ‘कामः कन्दर्पः’ ‘इदानीं’ ‘इदं’ इत्थं ‘सकामः’ मित्रमनोरथो ‘भक्षन्’ ।
कामिनां प्रतारणं कन्दर्पस्य धर्मः । सोऽधुना मित्रः । ‘यत्र’ कामेन ‘यजन्’ अकण्ठः

‘ददय’ यस्याः तादृशी ‘सखी’ शकुन्तला ‘असत्या’ मिथ्या ‘सन्ध्या’ प्रतिज्ञा यस्य तादृशी
 ‘असरत्ने’ इत्यर्थः, ‘पद’ स्थानं ‘कारिता’ प्रापिता [सर्वधातुवर्धनानुवादः करोतिना भवति ;
 “इकीरन्त्यसरस्याम्” इति अणिकर्त्तृः, अत्र कर्मसंज्ञा । ततः अभिहिते कर्मणि सखी इति
 प्रथमा] । ‘अथवा’ न हि राज्ञो दीपः । ‘एष दुर्वाससः शापः विकारयति’ विकारम्
 ‘अन्वयाभाव’ करोति [“तत्करोति—” इति णिच्] । ‘अन्वया’ यदि नाथं शापविकारः
 तदा स राज्ञः तादृशानि तथाविधानि सधुराणि सरलाणि च ‘सन्धयित्वा’ भाषित्वा
 ‘पतावतः’ एतन्मातस्य सुदीर्घं स्व ‘कालस्य’ [सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी] ‘लेखमात्र-
 नापि पत्रिकापि, आलां नेलजनप्रेरणम्, ‘न विसर्जयति’ प्रेरयति । तन्मुने शापात्
 सर्वं तेन विस्मृतम् । ‘तत्’ तस्मात् शापनिवृत्तये इतः अस्मात् तपोवनान् ‘तस्मै’ तं
 दृष्टान्तमभिप्रेत्य ‘अभिज्ञानम्’ स्मरणीयम् ‘अङ्गुलीयक’ विसृज्यायः प्रेषयावः । किन्तु
 ‘तपस्त्रिजने दुःखं तपोपवासादिक’ ‘शोषयति’ अभ्यासात् यः तस्मिन् [कर्मोपपदे णः ।
 अणोपवादः] सति ‘कः’ को वा जनः तद्वधनायम् ‘अभार्यताम्’ ? तापसाः सदा
 तपसि एव रताः तपो विहाय ते न यासन्ति । एषः ‘दीपः सखी’ शकुन्तला ‘गामो’
 गन्ता [गमिगत्यादीनामुपसंख्यानान् द्वितीयासमासः] ‘इति’ इतोः ‘प्रवासात्’ प्रति-
 निवृत्तस्य तातकाशापसा’ [सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी] निवेदयितुं व्यवांसता’ उदयुक्ता
 अपि शकुन्तला दुष्टान्तेन परिणीतान् कदाम् ‘सख्य’ जीवम् ‘आपसां’ प्रापतां
 गमिणीम् ‘न पारयामि’ न शक्नोमि । शकुन्तला च अनवहिता दुर्वाससकोपयत् ।
 तदस्मिन् वानोपाते दीपकस्य एव इति तातकत्वं न निवेदयामि । ‘इतश्च’ यत्ने एव
 सति ‘अस्माभिः’ सखीजनैः ‘कं’ करणीयं न जानामि ।

NOTES

1. (a) प्रतिबुद्धापि—अपि समुच्चये । अप्रतिबुद्धा I cannot of course do anything ; प्रतिबुद्धा too (अपि) I cannot. करणविषये प्रतिबुद्धाप्रति-
 बुद्धयोः समुच्चयः । (b) सखी पदं कारिता—Non causal form—सखी पदं
 कृतवन्ते । Causal form, active—यः सखीं (or सख्यां) पदं कारितवान् ।
 Causal passive—येन सखी पदं कारिता or येन सख्या पदं कारितम् । सखी
 being the प्रयोज्यकर्म becomes उक्त by the कारिका—“अपधानं दुष्टादीनां
 प्रधाये नीहृत्कथ्यहम् । बुद्धिमत्ताद्ययोः शब्दकर्मणाश्च निजिच्छया । प्रयोज्यकर्मणा-
 न्येषां स्थानानां लादयी मताः ॥

2. विसर्जयामि—स्वार्थे णिच्. Compare “गौतमोऽहं विसर्जयिष्यामि”—Act. III.

3. (a) तपस्विजने—तपस्विनां जनः लोकः समूह इत्यर्थः (or तपस्वी चासौ जनश्च) तपस्विजनः । तस्मिन् । आधारे सप्तमी । (b) कः अत्रार्थनाम्—“Who is to be requested” means by वाक् ‘no one is to be requested’ (c) आपन्नसत्त्वम्—सत्त्वम् आपन्ना gives आपन्नसत्त्वा by the rule “आप तापन्ने च द्वितीयथा” । सत्त्वापन्ना is an optional form by the rule “द्वितीया त्रितातोत्पतितगतान्वस्राप तापन्नेः” । आपन्नं सत्त्वं यथा इति बहुव्रीहिः is also allowable. (d) *अन्नाभिः &c.—Here she does not know what to do to have Sakuntala recognised by Dushyanta. The difficulty is caused by a combination of circumstances. First, Dushyanta has forgotten all about it owing to the curse. Second, the sight of the ring will awaken the king’s memory but there is none to carry it to the city. Third, she cannot move Kanva to arrange for the despatch of the ring, because she apprehends the sage might get displeased with his daughter. For he had left the hermitage leaving his daughter in charge to look after guests (c.f. दृष्टिद्वारं शकुन्तलामतिथिसतकाराय सन्दिग्ध—Auto.) which she signally failed to do in respect of such an august personage as Durvasas.

(प्रविशा) प्रियंवदा (सहस्रम्)—सहि, तुवर तुवर सउन्दलाप पश्याणकोदुग्धं णिव्वत्तिदुं [सखि, त्वरस्व त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं निर्वर्त्तयितुम्] ।

[Entering] PRIYAMVADA (with joy)—Hasten, friend, hasten to perform the auspicious rites at Sakuntala’s departure.

अनसूया—सहि क्वं एदं [सखि कथमेतत्] ।

ANASUYA—How is this friend ?

प्रियंवदा—सुणाहि । दाणिं सहसददपुच्छिआ सउन्दला-

सआशं गदस्मि (शृणु । इदानीं सुखशयितप्रच्छिका शकुन्तला-
सकाशं गतास्मि ।]

PRIAYAMVADA—Listen, I just now went to Sakuntala
as an inquirer of easy sleep.

सखीति । 'शकुन्तलायाः प्रस्थानस्य' गमनसमयस्य भट्टं भवनयात्रायाः 'कौतुकं'
मङ्गलं 'निर्वर्त्तयितुं' कर्तुं 'लरख' [आवेगे द्विदत्तम्] ।

शयिति । 'इदानीम्' अस्मिन्नेव क्षणे 'सुखशयितं सुखशयनम्' [भावे क्तः]
पृच्छतीति 'सुखशयितप्रच्छिका' सुखं शयितं न वा इति जिज्ञासायाम् [क्रियार्थायां
क्रियायां गन्त्वा स्त्रियाम्] 'शकुन्तलायाः सकाशं, समीपं' 'गतास्मि' । ['सुखशयित-
प्रच्छिका' (रा-, वि-)—"सुखसुप्तिकाप्रच्छननिमित्तम्" (त-, ला-)—"सुख-
शयितं प्रष्टुम्" (म-)] ।

NOTES

1. कौतुकम्—Customary auspicious ceremonies परम्परायात-
मङ्गलम् । 'कौतुकं' चाभिलाषे स्वातन्त्र्ये नमः हर्षयोः । परम्परारसमायातमङ्गले च
कुतूहले ॥" इति विश्वः ।

2. सुखशयितप्रच्छिका—शी + क्त भावे = शयितम् lying down ; hence
sleep. सुखेन शयितम् सुखशयितम् sleep with ease, i.e. quiet sleep
सङ्गृहीति सनासः । तत् पृच्छतीति सुखशयित + प्रच्छ + क्तृन्, कर्त्तरि स्त्रियाम् ।
Raghava reads प्रच्छिका । But there is no reason for सम्प्रसारणम् ।

अनसूया—तदो तदो [ततस्ततः] ।

ANASUYA—Then ? What then ?

प्रियंवदा—टाव एणं लज्जावनदमूहिं परिस्सजिअ सअं
तादकस्मवेण एव्वं अहिणन्दिदं—दिहिआ धुमावलिददिहिणो
वि जअमाणसस पाअए एव्व आहुदी पडिदा । वच्छे सुसिसस-
परिटिण्णा विअ विज्जा असोअणिज्जासि संवुत्ता । अज्ज एव्व
इसिपडिरकखिदं तुमं भत्तुणो सआसं विमज्जेमि—त्ति (तावत्
एनां लज्जावनतमूखो परिष्वज्य स्वयं तातकाशयेन एवमभि-

नन्दितम्—दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावके एव
आहुतिः पतिता । वत्से सुशिष्यपरिदत्ता इव विद्या अशोच-
नीयासि संवृत्ता । अदरैव ऋषिप्रतिरक्षितां त्वां भर्तुः सक्ताशं
विसर्जयामि—इति] ।

PRIYAMVADA—Just then, by father Kasyapa himself
after having embraced her congratulation was thus pronoun-
ced, as she stood with her face turned down through bash-
fulness—'O joy ! the oblation of the sacrificer, though he
had his sight disturbed by smoke, has fallen into fire indeed.
My child, like knowledge made over to a deserving pupil,
you have become one that can cause no regret. This very
day I send you to your husband, protected by anchorites.

तावदिति । 'तावत्' तत्कालम् (तावदर्थी) सञ्जया अवनतमुखीम् एनां
यजमानां परिन्द्य 'आसि' 'स्वयं तातकाश्रयेण एवम्' अनेन प्रकारेण 'अभिनन्दितम्
अभिनन्दनमुधारितम् । अभिनन्दनप्रकारं शृणु—'धूमेन 'आकुलिता' कलुषीकृता
'दृष्टिः' यच्च तथाविधया 'अपि यजमानया' याज्ञिकया (अनेन दर्शनव्याघातात् आदृष्टेः
अन्यत्र पातण्ड्यादि) 'आहुतिः दिष्ट्या भाग्येन 'पावके एव' अथैव, यथास्थानमेव
इत्यर्थः 'पतिता' न तु अस्त । तदर्थे योग्यं पातं नैव लब्धं मया तथापि तं
सत्त्वान्ने एव पतिता इत्यर्थः । ते 'वत्से, सुशिष्याय परिदत्ता' यथाशास्त्रं दत्ता 'विद्या
इव अशोचनीया संवृत्ता 'असि' इदानीं शोच्या न भवति । 'अद्यैव त्वाम् ऋषिभिः
प्रतिरक्षितां गोपितां कृत्वा 'भर्तुः सक्ताशं समीपे विसर्जयामि' प्रेषयामि [वत्मान-
समीपे भविष्यति लट्]—'इति' एवं तेन अभिनन्दितम् ।

NOTES

1. (a) अभिनन्दितम्—अभि + नन्द + क्त भावे । There is no शेषविशेषा
hence we have अनुक्ते कर्तरि लत्वोच्चा in तातकाश्रयेण । तातकाश्रयेण अभि-
नन्दितम् = Congratulation was uttered by तातकाश्रय । (b) दिष्ट्या—
An अव्यय expressing इष्ये joy. "दिष्ट्या इष्ये नङ्गले च" इति मेदिनी । (c)
दिष्ट्या... पतिता—Implies "I did not see [आकुलितदृष्टि] that in

Dushyanta there was a suitable husband for you. Yet chance wedded you to him.'

2. सुशिक्ष्य &c—It is a pity that knowledge should be imparted to a bad pupil. Sciences become अशोचनीय when their recepient is virtuous. Cf. "कृशिक्ष्यमध्यापयतः कुतोद्यमः", also Manu—
"विद्या ब्रह्मणमेवाह सेवधित्तिं इति रत्नं नाम । असूयकाय सां मा दास्यथा स्यां वीर्य-
वत्तमा ॥ यमेव तु अचिं विद्या नियतं ब्रह्मचारिणम् । तस्मै सां देहि विप्राय निधि-
पायाप्रसादिनः ॥"—Quoted by Vilyasagara.

अनसूया—अहं केन सूददो तादकसम्बन्धस्य वृत्तन्तो (अथ केन सूचितस्तातकाशपस्य वृत्तान्तः) ।

ANASUYA—But by whom was the matter revealed to father Kasyapa ?

प्रियंवदा—अग्निसरणं प्रविष्टस्म शरीरं विना कुन्दोमईए वाणिआए (अग्निसरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना कुन्दोमय्या वाण्या) ।

PRIYAMVADA—By a metrical utterance without a body, when he entered the fire-house.

अनसूया (सविस्मयम्)—कहेहि (कथम्) ।

ANASUYA (With wonder)—Reproduce.

प्रियंवदा (संस्कृतमाश्रित्य)—

दुष्पान्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।

अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमोमिव ॥६॥

PRIYAMVADA—(Speaking Sanskrit)—O Brahman, consider thy daughter—who for the glory of the world, is bearing the energy, deposited by Dushyanta—as like the Sami tree that has fire within.

अवेति । 'अयं' प्रत्ये । केन 'तातकाशपस्य' तातकाशपाय इत्यर्थे [चतुर्थ्यर्थे षष्ठौ] इत्तान्तः । विद्याहृत्तान्तः, 'सूचितः' आदितः ।

अग्निशरणसिति । 'शरीरं' दैहं विना कन्दोमय्या वाय्वात्मिकया 'वाय्वा' वाचा देववाय्वा इत्यर्थः 'शरीराणां शरणं गृहं सतीत्यसदनामत्यर्थः 'प्रविष्टस्य' तातकाशपस्य' (चतुर्थार्थे षष्ठी) वृत्तान्तः सूचितः ['वाय्वा' (रा, वि-)—'वाचा' (त-न्या, म-)] ॥

प्रिरवदति । 'संस्कृतं' देवभावाम् आश्रित्य अवलम्ब्य । 'आभिः' प्राकृतं वाचम्, इह त देववाय्वा अनुकरणार्थं संस्कृतमाश्रितम् ।

दूष्यन्तेति । अन्यथः—हे वृद्धन्, दूष्यन्तेन आहितं तेजो भुवो भूतये दधानां तनयाम् अग्निगर्भां शमीमिव अवेहि । व्याख्या—हे वृद्धन् वेदविदां पर काश्यप 'दूष्यन्तेन' राज्ञा आहितं कृताधानं 'तेजः भुवो' जगता 'भूतये' मङ्गलाय मङ्गल-निमित्तमित्यर्थः 'दधानां' आरवन्तो 'तनयां' कन्यां शकुन्तलाम् 'अग्निगर्भे', यस्या तथा-विधाम् (गङ्गादीनामाकृतिगणलात् सप्ततयाः परनिपातः) पूतमित्यर्थः 'शमीमिव' शमीनाम्ना ख्यातं वृक्षविशेषमिव 'अवेहि' जानीहि । सन्ने कन्यकार्थे मेनकया प्रवीणितः काश्यपः ॥

NOTES

1. अग्निशरणम्—शरण is गृह here. 'शरणं गृहराचरितो' इत्यमरः ।
2. संस्कृतमाश्रित्य—Usually ascetic females speak प्राकृतं । "श्रीलां विदूषकीत्यासत्वात्तापसद्योषिताम्...विष्टुभिः प्राकृतं कार्यं कारणात् संस्कृतं कश्चित् ॥"—माहशुपत् quoted by Raghava.

3. (a) दूष्यन्तेन—नाममातयहणात् 'किमप्याभिजात्यमोदाथोवीर्याविनयादि-गुणसम्पन्नत्वं व्यज्यते'—Raghava. (b) दधानाम्—Here the क्रियाफल is भुवो मतिः which benefits मू । So the परस्मैपद is expected. अकृतैभिः प्रायेऽपि अत्र आत्मनेपदम् । (c) भूतये भवः—This indicates भाविचक्रवर्त्तनं of the child in the womb—Raghava. (d) अग्निगर्भम्—तेजस is compared with अग्नि by implication. Hence अस्मादगर्भयोगात्पूता शकुन्तला जगत्पावनीच जाता इति ध्वनिः । The allusion is to Fire who bearing the energy of Siva entered first the अवल and then the शमी to allay the heat which he was feeling within himself. Since then he has continued to reside inside the शमी tree.

अनसूया (प्रियंवदामाक्षय)—सहि पित्र मे पित्र मे । किन्तु अज्ज एव्व सउन्दला णोअदिति उक्काएठासाहारणं परि-

तोसं अणुहोमि (सखि प्रियं मे प्रियं मे । किन्तु अय एव
शकुन्तला नीयते इति उत्कण्ठसाधारणं परितोषम् अनुभवामि)

ANASUYA (Embracing Priyamvada)—Joy to me ! friend,
joy to me ! But I feel pleasure co-extensive with regret, be-
cause Sakuntala is being taken away this very day.

प्रियंवदा—सहि वयं दाव उक्कण्ठं विनोदइस्सामो । सा
तवससिनी निब्बुटा होदु (सखि आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयि-
ष्यावः । सा तपस्विनी निर्वृत्ता भवतु) ।

PRIYAMVADA—Friend, we will allay our anxiety. Let
that poor creature be happy.

अनसूयति—‘आश्लिषा आश्लिषा । दृष्टान् इति भावः ।

सखीति । एतत् ‘मे प्रियम्’ । सख्यं मे दिकृत्तम् । ‘किन्तु अयं शकुन्तला
नीयते इति हेतोः ‘उत्कण्ठया’ खेदेन ‘साधारणं’ समाजं ‘परितोषम्’ अनुभवामि’ ।
मतां सङ्घं खने शकुन्तला इति परितोषः किन्तु अयं वयाति इति खेदः ।

सखीति । ‘विनोदयिष्यावः लघयिष्यावः । ‘तपस्विनी’ दोषा शकुन्तला [‘तपस्वी
तापसे दीने’ इति हेतुः] ‘निर्वृत्ता’ सुखिनी भवतु’ ।

NOTES

1. उत्कण्ठा &c.—For साधारण see under “साधारणोऽयं प्रथमः”—
Act III. Or साधारण = समानाधिकरण having the same location, i.e.
co-extensive. उत्कण्ठनम् इति उद् + कण्ठ + य भावे = उत्कण्ठा anxiety
“राशे ललभ्यविषये वेदना महती तु या । संशोषणोत्तु गावाणां तामुत्कण्ठां विदूषुधाः ॥

2. तपस्विनी—तपस् + विनि मलर्घे स्त्रियाम् । It means here अनु-
कम्पार्हा pitiable—“तपस्वी चानुकम्पार्हाः” इत्यमरः ।

अनसूया—तेण हि एदस्सिं सुदसाहावलम्बिते णारिएरस-
मुग्गए एतणियमित्तं एव्व कालान्तरक्खमा णिकखित्ता मए
केसरमालिआ । ता इमं हत्थसण्णिहदं करिहि । जाव अहंवि
से मिअलोअणं तित्तमित्तिअं दुब्बाकिसलआणि त्ति मज्जलसमा-

लक्षणाणि विरएमि । [तेन हि—एतस्मिन् शूतशाखावलम्बिते नारिकेरसमुद्गके एतन्निमित्तमेव कालान्तरचमा निक्षिप्ता मया केशरमालिका । तदिमां हस्तसन्निहितां कुरु । यावत् अहमपि मृगरोचनां तीर्थमृत्तिकां दुर्वाकिसलयानि इति मङ्गलसमालम्बनानि विरचयामि) ।

ANASUYA—Well then, in this coconut basket suspended on the mango twig was placed by me, for this very purpose, a Vakula-garland skited to stand a lapse of time ; so make it here at hand, whilst I too prepare the auspicious decorations, viz Gorochana, clay from holy places and young shoots of the Darva grass.

तेनेति । 'तेन हि' तयादेव निमित्तात् । यतः त्वरा कर्तव्या अतः । 'शूत-शाखायाम्' 'आवशास्त्रायाम्' 'अवलम्बिते एतस्मिन् नारिकेरस्य' नारिकेलस्य 'समुद्गके' सम्पुटके 'एतन्निमित्तमेव प्रस्थानकौतुकसम्पादनार्थमेव' 'मया कालान्तर' दिनान्तरं 'क्षमते' इति 'कालान्तरचमा' [इति णः] यत्तेऽपि काले अस्मान् 'केशरमालिका' वकुल-माला 'निक्षिप्ता' स्थापिता । 'तत्' तस्मात् यतः एतन्निमित्तं रचिता तस्मात् 'इमां मालां' 'हस्तयोः सन्निहितां समीपस्थां' 'कुरु' । उद्धृष्टास्ते, एनां भूमिं प्रापय दत्तधः । 'यावत्' अवधौ । 'अहमपि मृगरोचनां' गोरोचनाम् ['मृगः पशौ करङ्ग' च' इति विश्वः] 'तीर्थस्य' तीर्थस्थानस्य 'मृत्तिकां' दुर्वाणां 'किसलयानि' अङ्गूरान् 'इति' एनानि 'मङ्गलानि' मङ्गलार्थानि 'समालम्बनानि' अलङ्करणानि ['समालम्बनमालेपे तिष्ठकैऽलङ्कृतावपि' इति यादवः] 'विरचयामि' । (यावदधोमे लट्) ।

NOTES

1. इति मङ्गलसमा &c.—समालम्बनं एभिः इति सम् + आ + लभ + लुट्, करणे = समालम्बनानि decorations अलङ्करणानि । 'लभेय' इति लुम् । Vidyasaga takes समालम्बन = बालेप unguent, The plural in समालम्बनानि seems to go against this sense. The Bengali Rec. however has the singular. The इति may also mean इत्यादीनि । Compare "मङ्गलसमालम्बने विरचयावः"—Infra, "मे सखीमङ्गलम्"—Ibid

“आयमसुलभैः प्रसाधनैः”—Ibid, which are all in favour of taking समालम्भन = अलङ्करण ।

प्रियंवदा—तह करीअट्टु (तथा क्रियताम्) । (अनसूया निष्क्रान्ता । प्रियंवदा नाट्येन सुमनसो गृह्णाति) ।

PRIYAMVADA—Be it so done (Exit Anasuya—Priyamvada acts the gathering of flowers).

नैपथ्ये—गौतमि, आदिशन्तां शार्ङ्गरखमित्राः शकुन्तलानयनाय ।

IN THE DRESSING ROOM—Gautami, let Sarnagarva and others be ordered to escort Sakuntala.

प्रियंवदा—(कर्णं दत्त्वा) अनसूए, तुवर तुवर एदे कखु हट्थिनाउरगामिणो इत्तिओ महाबौअन्ति (अनसूये, त्वरस्व त्वरस्व । एते खलु हस्तिनापुरगामिनः ऋषयः शब्दायन्ते) ।

PRIYAMVADA [Listening]—Hasten. Anasuya, hasten, The sages to go to Hastinapura are indeed being called.

(प्रविशत समालम्भनहस्ता) अनसूया—महि, एहि एहि गच्छम्ह (सखि, एहि गच्छावः) । (परिक्रामतः) ॥

ANASUYA [Entering with the decorations in hand]—Come friend, we go. [They walk round].

अनसूयेति । सुमनसो गृह्णाति' प्रत्याणि चिनोति [मूलम् (रा-, वि-, म-)—प्रियंवदा तथा करोति । अनसूया निष्क्रान्ता' (त-, न्या-) ॥ 'तथा करोति' नारिकेलमुदगम् ॥ चक्षुःशब्दात्वात् अवतारयति] ॥

गौतमीति । 'शकुन्तलायाः नयनम्' इती हस्तिनापुरप्रापणम् । तस्मै [तादर्थ्ये चतुर्थे] 'शार्ङ्ग'रखप्रभृतयः 'आदिशन्ताम्' ।

अनसूये इति । 'हस्तिनापुरं गामिनः ऋषयः शब्दायन्ते' शब्दं काथ्यन्ते [शब्द-चर—' इति खड् । ततो ऽणच् । अणिकर्तुः कर्मभञ्जा । उक्ते कर्मणि प्रथमा] । ["शब्दायन्ते" (रा- वि-, म-)—रा- वि-, म- ॥—"शब्दायन्ते" (त-, न्या-) ।

प्रविशति । समालोचनानि मङ्गलाक्षरानि हस्ते यस्याः [गङ्गादेराकृति-
गणत्वात् सप तस्याः परनिपातः] ।

NOTES

1. सुमनसः—Usually femine plural in the sense of flowers
“वापः सुमनसो वर्षा अपसरःसिकता समाः । एते स्मिन् बहुलं सुमनसं सु-
खम्” ।

2. शाङ्गैरवमिथाः—शाङ्गैरवेष मिथाः Sarnagarva and others, इतत् ।
Or मिथ is प्रथमावचन when it occurs as final in a compound and
then forms a नित्यसमास । Thus शाङ्गैरवः प्रधानं येषां ते शाङ्गैरवमिथाः ।
‘मत्तज्जकोटिमिथाः साः प्रकाण्डस्थलमित्ययः’ इति गणरत्नमहादधिः ।

3. [a] हस्तिनापुरगानिनः—इतत्—[See Tika] । गानिन् in the उत्तरपद
is of the चुम्नादि class and does not take the cerebral य । This
is inferred from the rule ‘प्रज्ञोऽयगानिनि’ which has the dental
न ; Prof. Gajendrakadkar reads गानिथः with the cerebral and
condemns our गानिनः as wrong. He does not admit गानिन् to be
of the चुम्नादि गण “as it is not specifically mentioned in it”
and appeals to निपातन for the dental in “प्रज्ञोऽयगानिनि” । Here in
the first place mention is not necessary in the case of चुम्-
नादि गण, because this is not a closed list. Words have to be
included into it from usage [आकृतिगण] । Grammarians un-
animously declare that “अविदितलक्षणो यत्प्रतिषेधः चुम्नादिषु द्रष्टव्यः” ।

Secondly, निपातन will not do because न [dental] is seen
with numerous other पूर्वपद besides अय । Thus “सर्वसायवभूताय
ते नराः स्वर्गगानिनः” [Narayana] with स्वर्ग as the पूर्वपद, “स्रोतोवद्वा
सागरगानिनीव” [Kalidasa] with सागर for पूर्वपद, “पूर्वसागरगानिनीम्”
[Kalidasa] the पूर्वपद being पूर्वसागर, “कदगानिनि” (Haradatta,
Bhattoji &c.) with कतृ as the पूर्वपद, ‘नरा निरयगानिनः’ [Vyasa—
Padmapurana] with निरय as the पूर्वपद &c. All these apparent
anomalies disappear if गानिन् is included in the चुम्नादि list. [b]
शब्दाद्यन्ते—are made to speak out, i.e. they are called and they
answer. With the reading शब्दाद्यन्ते the sense is शब्द कुर्वन्ति they
shout [शब्द + कृङ् करणे = शब्दाय] they make a noise. But no

mere shouting is intended. They are made to respond. Hence we must have शिच् । Thus शब्दाय (नाम धात्) + शिच् = शब्दायि to cause to speak. शब्दायि + कर्मणि शब्दं चर्त्तन् = शब्दायान्ते । Now, शब्दाय is अकर्मक because the कर्म is included in the धात्वर्थे "धात्वर्थेनोभयपदान् ... कर्मणोऽकर्मिणा क्रिया" । Hence चूपयः (चणिकर्ता) शब्दायान्ते becomes with शिच् attached गीतनी चूपोन् (चणिकर्तुः कर्म संप्रा) शब्दाय-यति by the rule "गतिवह्निप्रत्ययमानाद्यं शब्दकर्मणा कर्मणा कामणिकर्तानां स की" । In the कर्मधाच्य we get गीतया चूपयः शब्दायान्ते । Note that without शिच् the यक् will be in the भाववाच्य giving चूपयिभिः शब्दायान्ते ।

प्रियंवदा (विलोक्य)—एसा सुज्जोदए एव्व सिह्मामज्जिदा पडिच्छिट्ठणोवारहत्थाहिं सोत्थिवाअणिकाहिं तावसोहिं अहि-
नन्दिअमाणा सउन्तला चिट्ठइ । उपसप्पमहं णं [एषा सूर्योदये
एव शिखामज्जिता प्रतीष्टनीवारहस्ताभिः स्वस्तिवाचनिकाभिः
तापसीभिः अभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पय एनाम्]
(उपसर्पतः) ।

PRIYAMVADA (Looking)—There, at the very rise of the sun bathed with a plunge up to the crest, stands Sakuntala being congratulated by Tapasa-women who have come carrying picked wild-grain in their hands to pronounce benediction. Let us approach her. (They approach her).

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापारा आसनस्था शकुन्तला)

(शकुन्तलां प्रति) तापसीनामन्वतमा—जादे, भत्तुणो
वहुमाणसूअअं महादेईसहं लहेहि (जाते, भत्तुर्वहुमानसूचकं
महादेवीशब्दं लभस्व) ।

(Then enters on a seat Sakuntala engaged as described).
ONE ASCETIC WOMAN (To Sakuntala)—Child, may you acquire the title "Chief Queen" indicative of thy husband's great esteem—[Monier Williams].

एवेति । 'एषा शकुन्तला सुखी दृष्टे एव शिखामञ्जिता' शिखामञ्जनपूर्वकं कृता-
वगाहा सती 'प्रतिष्ठा' गृहीता सत्कृत्य गृहीता इत्यर्थः, ये 'नीवाराः' ते हस्तं यासां
ताभिः, स्तुतिवाचनं संगीतधारणं कर्त्तुमागतानिः 'तापसीभिः, अभिनन्द्यमाना
तिष्ठति' । 'एनाम् उपसर्गार्थः' अस्या समीपे गच्छावः [उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम्] ।
['प्रतीष्ट' (रा- वि- न्या-)—'प्रतिष्ठत' (रा- म-)] ।

तत इति । 'उद्दिष्टस्य' वर्णितस्य अनतिक्रमः 'वयोद्दिष्टम्' । तच्चान् 'ययोद्दिष्टः'
[मत्यर्थोऽप्युच्यते] । तादृशो 'व्यापारो' यस्याः सा । कृतकानां तापसीभिरभि-
नयमाना इत्यर्थः ।

शकुन्तलानिति । 'तापसीनाम्' (निर्वारिणी) 'अन्यतमा' एका [अन्यतमेति
अत्रात्पन्नं प्रतिपादितम्] ।

जाते इति । 'भर्तुः' पतुः 'वहमानस्य' पूजायाः 'सूचकम्' 'अभिव्यक्तं' 'महा-
देवी' इति 'शब्दम्' आख्यां 'लभस्व' । भर्ता अर्चिता देवीषु श्रेष्ठा भव ।

NOTES

- (a) शिखा is चूड़ा crest, "शिखायन्तावो चूड़ायाम्" इत्यादि श्रुतिः ।
शिखामञ्जिता—मञ्ज + णिच् + क्त कर्मणि = मञ्जिता caused to dive, शिखायां
मञ्जिता । Or मञ्जनं मञ्जः । भावे णच् । शिखाया मञ्जः शिखामञ्जः im-
mersion of the crest, स सुञ्जातः अस्या इति शिखामञ्ज + इतच् स्त्रियाम् ।
(b) प्रतीष्ट &c. — प्रति + इष्ट + क्त कर्मणि = प्रतीष्टाः carried, निवरो विवर्त्ते इति
नि + वृ + णच् कर्मणि = नीवाराः wild grains, नि becomes नी by the
rule "उपसर्गस्य णञि असन्नुद्योऽङ्गुलम्" । प्रतीष्टा नीवाराः प्रतीष्टनीवाराः । ते हस्तं
यासां ताभिः । The सप्तम्यन्त word हस्त is placed last as in गङ्गाकण्ठ ।
Compare—कर्मण्यनुपाणि, पत्रहस्ता, सशरचापहस्त &c. (c) स्तुतिवाचनिकाभिः—
वचनकर्मणि प्रेरणम् इति वच् + णच् + लुट् भावे = वाचनम् । स्तुति इत्यस्य वाचनं
स्तुतिवाचनम् । In auspicious ceremonies worthy Brahmanas have
to be approached with the request "Do you say blessing" स्तुति
भवन्ती ब्रह्मणु । Thus urged the Brahmanas say "Let there be
blessing unto thee" स्वस्तिम् । This urging to say स्वस्ति is स्वस्ति-
वाचनम् । Those who urge are called स्वस्तिवाचनिक [see below] "दंपूज्य-

गन्धमाख्यादौर्वाङ्मयान् स्त्रिणि वाचयेत् । ध्वञ् कर्मणि माङ्गल्ये संयामिऽद्भुत-
दर्शने ॥” Raghava explains ‘वारम्यर्थाच्च स्त्रिणिवाचनाधिकारिणीभिः’ ।
Hence his derivation is स्त्रिणिवाचने नियुक्ता अधिकृता वा इति स्त्रिणिवाचन
+ टक् = स्त्रिणिवाचनिकाः by the rule “तत्र नियुक्तः” । This is open to
two objections—First, टक् requires ऐच् to come in after व in
स्त्रिणि by the rule “हारादीनाञ्”—स्त्रिणि being of the हारादि class.
The form then is सौर्वाक्षवाचनिका । Second in the feminine, this
gives सौर्वाक्षवाचनिकी । Nor can we say that the affix is टन् and
not टक्, for in this sense we can have टन् only after com-
pounds ending in अगार as देवागारिका कौट्यागारिका &c. Again स्त्रिणि-
वाचने प्रयोजनमाप्तम् gives स्त्रिणिवाचना by the Varttika “पुण्याहवाचना-
दिभ्यो लुक्”, the भाष्यकार classing पुण्याहवाचन, शान्तिवाचन and स्त्रिणि-
वाचन together. I therefore propose to derive thus—स्त्रिणि वाचयन्ति
इति स्त्रिणि + वच् + णिच् + लुट् कर्त्तरि वाङ्मयकान् = स्त्रिणिवाचनाः । त एव
स्त्रिणिवाचनकाः with कन् स्वार्थे । स्त्रियां स्त्रिणिवाचनिकाः । ताभिः ।

2. प्रविशति—The stage direction is apparently anomalous.
If शकुन्तला is असनस्था she cannot be described as प्रविशति । Hence
the direction indicates the existence of some sort of curtain
behind the friends, which is now removed disclosing Sakun-
tala engaged as described. प्रविशति then means दर्शकानां नेत्रपथं
प्रविशति ।

3. अन्यतमा—अन्यतर and अन्यतम are not derived from अन्य with
the affixes उत्तर and उत्तम । If they were, पाणिनि would not have
specifically mentioned अन्यतर as a सर्वनाम as he has done in
the उवादि list, after having declared that उत्तर and उत्तम affixes
produce सर्वनाम words. अन्यतम does not appear in the सर्वदि
list ; it is not therefore a सर्वनाम । See note on अन्यतरा, Act. III.

4. (a) बहुमानसूचकम्—मान + वच् भावे = मानः esteem. बहुः मानः
great esteem. तं सूचयतीति or तस्य सूचकम् । (b) महादेवी &c.—महती
देवी महादेवी the great queen i. e. chief queen, देवी has a
technical sense. It means the queen, that joins the king at
coronation, (अभिषेक) । “देवी कृतमभिषेकायान्तरासु च महिनी” इत्यमरः ।
Thus शकुन्तला was not even entitled to be called a देवी ।

If then she came to be called सहादेवी it would only indicate her husband's great esteem (वहुमन) for her ।*

द्वितीया—वच्छे, वीरप्रसविणी होहि [वत्से वीरप्रसविनी भव] ।

SECOND—Child, may you give birth to a hero.

तृतीया—वच्छे भर्तुणी बहुमदा होहि [वत्से भर्तुर्वहुमता भव] । (आशिषो दत्त्वा गोतमौवर्ज्जं निष्क्रान्ताः) ।

THIRD—Child may you be greatly esteemed by your husband. (Exeunt all except Gautami after bestowing blessings).

सख्यौ (उपसृत्य)—सहि, सुखमज्जणं दे होदु [सखि, सुखमज्जनं ते भवतु] ।

FRIENDS—(Approaching)—Friend, may this be a happy bath to you.

शकुन्तला—साजदं मे सङ्घीणं । इदो णिसीदह [स्वागतं मे सखीभ्याम् । इतो निषीदतम्] ।

SAKUNTALA—Welcome to my friends. Sit down here.

उभे (मङ्गलपात्राण्यादाय उपविश्या)—हल्य सज्जा होहि जावि मङ्गलसमालम्भणं विरएव [हला सज्जा भव यावन्मङ्गलसमालम्भनं विरचयावः] ।

BOTH (Taking up the pots of auspicious things and sitting down)—Get ready, dear, we will perform your auspicious decorations.

द्वितीयेति । वीरमवश्यं प्रभूति इति 'वीरप्रसविनी' वीरसूः 'भव' । (एष ते गर्भो वीरं जनयतु) ।

वतीयेति । 'भर्त्तुः' पता: 'बहुमता' प्रिया 'भव' । नेयं प्रथमाया आशिषः पुनरुक्तिः । या हि अर्चिता सैव प्रिया इति नास्ति नियमः । "अर्चिता तस्य कोसल्या प्रिया केकयवशजा" इत्यादिषु भेददर्शनात् ।

आशिष इति । 'गौतमी' वर्जयित्वा ('परौप्सायामपि द्वितीयोपपदाच्चसुल्') इति गौतमीवर्जे 'निष्क्रान्ताः' ।

सखीति । मुखवतीति 'सुख' सुखकरम् [पचायच्] 'मज्जनम्' अवगाहः 'ते भवतु' । आपफलं शङ्कमानयोः सखीरियमिष्टाशंसा ।

शकुन्तलेति । 'स्वागतं' शुभागमन 'से सखीभ्या' भवतु । 'इत' अत्र मनसमीपे 'निधीदतम्' उपविशतम् ।

उमे इति । 'मङ्गलानां' मङ्गलद्रव्याणां 'पात्राणि' भाजनानि 'आदाय' गृहीत्वा 'उपविश' आहूतः । 'सज्जा' उदयुक्ता 'भव' । 'यावत्' [अवधारणे] 'मङ्गलाय' 'समालम्बनम्' अलङ्करण 'विरचयावः' ।

NOTES

1. वीरप्रसविनी—वीर + प्र + सु + इति कर्त्तरि ताच्छोल्यां साधुकारिणि वा ।
2. (a) भर्त्तुः—'कस्य च वर्त्तमाने' इति अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी । (b) बहुमता—मन + क्त कर्मणि स्त्रियाम् = मता desired ईप्सिता । बहु मता बहुमता greatly desired i.e. loved. "मतिरिच्छा"—Vrittikara. The first तापसी wishes her honour (बहुमान) from her husband ; this one desires that she may enjoy his love. Thus it is not a repetition of the other.

3. गौतमीवर्जम्—गौतमी + वर्ज + कसुल् । By the rule "द्वितीयायाश्च" we may have कसुल् with a द्वितीयायाश्च उपपद if the compound implies haste (परौप्सा) । Here no haste is implied, yet we have कसुल् । In another place the poet writes "अनितः पतिवान्सख्यादृग्द्वर्जमयोऽथवा" । Haradatta thinks परौप्सा (haste) may be absent in some cases (प्रायिकम्) । 'द्वितीयायाश्च इति कसुल् । तव हि परौप्सायामिति प्रायिकम्" ; Panini himself compounds एकवर्जम् without परौप्सा in "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" ।

4. (a) सखीभ्याम्—स्वागत like गन्ध, पुष्प, द्रव्य &c. is a पूजोपचार । Compare "आसनं स्वागतं पादमर्च्यमाचमनोपकम् । मधुपर्कचमस्नान-

वसनाभरणानि च । गत्वपुष्पे उपदीपौ नैवेद्यं चन्दनं तथा । प्रयोजयेदध्वनायामुप-
चारानि योषयः ॥” सखीभ्याम्—It is usual to have चतुर्थी when स्वागत is
an उपचार । Thus ‘यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः स्वामीष्टसिद्धये । तद्यौ नै परमेशाय
स्वागतं व्यजहार ।” Some read सखीः—शेषे पठौ as in ‘स्वागतं राजदारि-
कायाः”—Bhasa ; ‘स्वागतं तपोधनायाः”—uttara. (b) निषीदतम्—सद
becomes पद by the rule “सदिरप्रत्ययः” । Hence निषीदतम्, विषीदतम्
&c. but witness प्रतिसीदतम् ।

5. सञ्जा—सञ्जते इति सञ्ज + अच् कर्त्तरि स्त्रियाम् ।

शकुन्तला—इदं वि बहून्मन्त्रं दूक्तं दाणिं मे सखीमण्डणं
भविस्मदि [इदमपि बहून्मन्त्रं । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डणं
भविष्यति] । (वाष्पं विसृजति) ।

SAKUNTALA—This too has to be highly esteemed.
Decoration by my friends will now be rare for me. (Sheds
tears).

उभे—सहि उददं न दे मङ्गलकाले रोददुं [सखि, उचितं
न ते मङ्गलकाले रोदितुम्] । (अश्रूणि प्रसृज्य नाट्येन
प्रसाधयतः) ।

BOTH—Friend, it is not proper for you to weep at an
auspicious moment. (Wiping away her tears, they act
decorating).

प्रियंवदा—आहरणीददं रूपं अस्ममसुलहेहिं पसाहणीहिं
विपववारौजदि [आभरणोचितं रूपम् आश्रमसुलभैः प्रसाधने-
विप्रकार्यते] ।

PRIYAMVADA—The beauty that deserves jewellery is
insulted by decorations available in a hermitage.

शकुन्तलेति । ‘इदमपि’ सखीभ्याम् अलङ्करणमपि मे ‘बहून्मन्त्रं’ आदर्शव्यम् ।
क. स इत्याह—इदानीं दूरस्थायां सखि ‘सखीभ्यां मण्डणं’ प्रसाधनं ‘ने’ मम सख्यौ
[शेषे पठौ । “न लोकेति—‘कस्य’ वट्या निषेधात्] ‘दुर्लभं’ भविष्यति । ‘वाष्प
विसृजति’ सुजति, रोदिति इत्यर्थः । दुर्लभमिदमेतत् भाविनी महती व्यसजस्य सूचकम् ।

उभे इति । 'मङ्गलस्य कालो' चणो, प्रसाधनचणो इत्यर्थः 'ते रोदितम्' न उचितम्' अनर्थम् । 'अश्वमेधतद्दीदम्' तन्मा रोदोः । 'अथूणि' शकुन्तलाया नैवजलानि 'प्रमूज्य' शोधयित्वा 'नाय्यन्' अभिनयकर्मणा 'प्रसाधयतः' प्रसाधनम् अलङ्करणं नाटयतः इत्यर्थः ।

प्रदेवदति । 'आभरणानां' रत्नायलङ्काराणाम् 'उचित' योग्य 'रूप' कालिः । 'वायमे सुतमैः' सुखप्राप्त्यैः 'प्रसाधनैः' मङ्गरीनयपत्रवादिभिरलङ्करणैः 'विप्रकाश्यन्ते' प्रघृष्यन्ते । एभिस्ते मण्डनं घर्षणा एव ।

NOTES

1. दूर्लभम्—दुःखेन लभ्यते इति दुर् + लभ् + खल् कर्मणि । लभ् does not become लभ्य owing to the prohibition "न सुदृभा केषलाभ्याम्" — लभ will not have नुन् in खल् and घञ् unless some other उपसर्ग is coupled with सु or दूर् । Thus दूर्लभ, सुलभम् सुदूर्लभम् &c.—but दूरालभ्य सुप्रलभ्य &c. दूरालभ्य is a रजाशब्द and therefore स्वप्रमाण ।

2. रोदितम्—रुद + तसुन् भावे by the maxim "अव्ययङ्गो भावे" The sense is रोदनम् । Hence the construction is clear—मङ्गलकाले रोदितम् रोदनम् ते तव सम्बन्धे उचितं युक्तं न । उचितम् qualifies रोदितम् । ते goes with उचितम् and not with रोदितम्, for then we shall have तया instead of ते owing to the prohibition "न लोकाव्यय निहाखलधे-तनाम्" because रोदितम् is an अव्यय ।

3. (a) प्रसाधनैः—प्रसाध्यते एभिः इति प्र + साध् + णिच् + लोट् करणे = प्रसाधनानि decorations. Refers to the मङ्गलमालम्बनानि spoken of above. (b) विप्रकाश्यन्ते—वि + प्र + कृ + णिच् + लट् ते कर्मणि । The णिच् is स्वाधे because विप्रकृत without णिच् means to insult. Thus "विप्र-कृताऽपि रौघणतया सा स्य प्रतीप गमः—Infra, "विप्रकृतः पत्रगः फणं लङ्घने"—Infra ; 'विप्रकृताः तारकीय दिव्यीकसः"—Kumara ; Or thus—वि + प्र + कृ + घञ् भावे = विप्रकारः insult ; or perversion अन्वयाकरणम् । विप्रकारेण दूषयति इति विप्रकार + णिच् + लटि = विप्रकाशति mars by alteration. This sort of णिच् is seen in eases like असिना हन्ति अक्षयति ; दात्रेण कृताति दात्रयति &c ; and is allowed by the गणसूत्र "कर्मकरणात् धात्वर्थे"—The instrument (करण) of the agent (कर्ता) takes णिच् and then becomes a धात् । Now in the कर्तृवाच्य we have प्रसाधनानि रूपं विप्रकाशयन्ति the decorations mar the beauty by alteration. In कर्मणि it becomes प्रसाधनैः रूपं विप्रकाश्यन्ते ।

(प्रविश्य उपायनहस्तौ) ऋषिकुमारकौ—इदमलङ्करणम् ।
अलङ्कृत्यताम्रभवतौ । (सर्वा विलोक्य विस्मिताः) ।

TWO HERMIT LADS (Entering with present in hand) —
Here is jewellery ; let her honoured self be decorated (All
are amazed on seeing these).

गौतमी—वच्छ शारश्च कुटो एदं [उत्स नारद, कुत
एतत्] ।

GAUTAMI—Child Narada ; whence is this ?

प्रथमः—तातकाश्यपप्रभावात् ।

FIRST—Through Father Kasyapa's majesty.

गौतमी—किं माणसौ सिद्धि (किं मानसौ सिद्धिः) ।

GAUTAMI—What ! A mental creation ?

प्रविशति । उपेयने एभिरुपायानां न उपहारद्रव्याणि (करणे कृष्टं) 'हस्तौ'
ययौः तौ [गच्छ वादीनामाकृतितगत्वात् सन्न्याः परगितातः] । 'सर्वा' आभरणानि
'विलोक्य विस्मिताः' । महार्हत्वात् यतकिंतीपस्थित्या च विस्मयः ।

गौतमीति । 'कुतः' कुतो लब्धम् 'एतत्' ।

प्रथमेति । 'तातकाश्यपस्य प्रकृष्टात् भावात्' एतत् प्राप्तम् । तातस्य सहाय्यात् ।
गौतमीति । 'किं मनस इव' 'मानसौ सिद्धिः' कृतिः ? किमेतत् तपःप्रभावात्
मनसा कृतं तत्रभवता ?

NOTES

1. तातकाश्यपप्रभावात्—भू+वञ्, भावे=भावः । प्रकृष्टो भावः प्रभावः
majesty. प्रादितम्—। प्र+पृ does not take वञ्, because of the
prohibition अनुपसर्गे in the rule—अणोभुवोऽनुपसर्गे । द्विती प्रमी ।

द्वितीयः—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ज्ञाः
शकुन्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरतीति । तत् इदानीम्—

क्षीमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माज्जल्यमाविष्कृतं
निष्ठूरतश्चरणोपरागभुगो लाक्षारसः केनचित् ।

अन्येभ्यो वनदेवताकरतले रापर्वभागोत्थितैः

दत्तान्याभरणानि नः किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्दिभिः ॥१॥

SECOND—Certainly not. Listen. By his reverence we were thus commanded—"Collect flowers from the trees for Sakuntala." Now, then, unto us by a certain tree was exhibited an auspicious silk-garment white like the moon; by a certain other one was poured liquid lac, nice for dyeing the feet with; from others were delivered ornaments by the palms of wood-nymphs protruded up to the wrist and vying with the show of fresh twigs.

द्वितीय इति । 'न खलु' नैव मानसी सिद्धिः । 'शूयता' तत्त्वतः आकृष्टताम् 'शकुन्तला' एव 'हेतुः' कारणं 'शकुन्तलाहेतुः' तस्मात् [हेतौ पञ्चमी] तस्य वा [श्रेष्ठे षष्ठी] 'कुसुमानि वनस्पतिभ्यः' तस्यैभ्यः ["वनस्पतिर्ना द्वुनात्" इति मेदिनी । पारस्कारादिः] 'आहरत' आनयत दूयम् 'इति वयमाज्ञप्ताः ततमभता काशपेन' ।

चौमिति । अन्यः—तत इदानीं नः केनचित् तरुणा इन्दुपाण्डुः साङ्गल्यं चौराणां वपुःकृतम् । केनचित् चरणोपरागसुभगो लाचारसो निष्कृतः । अन्येभ्यः आपर्व-भागोत्थितैः किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्दिभिः वनदेवताकरतलेः आभरणानि दत्तानि ।

व्याख्या—ततः प्रस्थितेषु अस्मात् 'इदानीम्' अधुना 'नः' अद्यभ्यम् ["कर्त्तव्या यमभिर्भात स सम्प्रदानम्" इति चतुर्थी] 'केनचित् तरुणा इन्दुः' 'चन्द्र इव पाण्डु' 'वपुःकृतम्' अतएव 'साङ्गल्यं' मङ्गलकर्मयोग्यं 'चौम' दूकूलयुगलम् 'आविष्टकृतं' प्रकाशितम् । केनचित् तरुणा 'चरणयोः उपरागे' रञ्जनकर्मणि सुभगः 'उदारः साधुः इत्यर्थः लाचारसः' अलङ्कारः 'निष्कृतः' उद्युतोः । 'अन्येभ्यः' तरुभ्यः 'पर्वणः' सन्धेः भागः 'प्रदेशः, सान्द्रवत् इत्यर्थः । तस्मात् 'आ' तत्पठ्यन्तम् 'उत्थितैः अतएव 'किसलयानां' नवपल्लवानाम् 'उद्भेदाः दिकाशाः उद्भिदानि किसलयानि इत्यर्थः तेषां 'प्रतिद्वन्दिभिः तत्सदृशैः वनदेवतानां करतलेः आलोहितैः हस्तैः करणैः 'आभरणानि' रत्नादीनि शृङ्गानि 'दत्तानि' । 'तातकाशपप्रधावात वनस्पतयः कुत वा 'स्वर्ध' क्वापि वा वनदेवताः प्रतिनिधीकृत्य, नः सबद्धायासासुः । ["चरणोपरागसुभगो" (त- वि- न्या-) "चरणोपभोगसुलभो" (रा- स-) ॥ 'नः किसलय—' (त- न्या-)—"तत्- किस—" (रा- वि- स-) ॥ "किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्दिभिः" (रा- वि- न-)—"किसलयच्छायापरिस्पृष्टिभिः" (त- न्या-) ।

NOTES

1. [a] शकन्ताद्धेतोः—Here the rule—"यस्यो हेतुप्रयोगे" does not apply. For this does not regulate the यतो in हेतुशब्द but that in the word of which the हेतुत्व is implied (योऽस्य). Hence it would be cited only if the word शकन्ता had appeared with the यतोविभक्ति attached to it. Beside, the विभक्ति to explain here is that in the Pratipadika शकन्ताद्धेतुः । This प्रतिपदिक arises out of the वाक्य—शकन्ता एव हेतुः or शकन्तायाः हेतुः । But this directly states the हेतुत्व of शकन्ता and does not leave it to be inferred (योतित) । This is another reason why the rule does not apply. Hence explain शकन्ताद्धेतोः as हेतौ पञ्चमी or प्रियेष्वो । See also our notes under निवासद्धेतोः in Raghv XIV, or विश्रामद्धेतोः in Meghaduta st. 24. Similarly parse लोकद्धेतोः of Act. V. &c. (b) वनस्पतिभ्यः—वनस्पति often means trees that do not show flowers. It also means any tree (See Tika). अपादाने पञ्चमी । There is अपाद्य when the flowers are plucked and वनस्पति is ऋष । And the rule is 'भ्रूवमपादि अपादानम्' ।

2. (a) लौमम्—लुमा is a sort of fibre. 'लौम' शाक' वा ब्राह्मणस्य' quoted by Vachaspati, makes a difference between लुमा and शक (flax). लुमायाः विकारः । (b) इन्दुपाण्डु—उदमानकर्मधा—white as the moon. See Tika. (c) साङ्गलम्—Auspicious. Ordinarily this is derived as मङ्गलत्वात् हितम् । This refers to the sūtra 'तच्छो हितम्' । But this sūtra directs the affix छ giving मङ्गलीय and not साङ्गलम् । Again मङ्गली साधु gives मङ्गल्यम् which is the word in common use c.f. "अमङ्गल्यं शोचं तव भवतु नामैवमखिलम्" 'सर्वमङ्गलमङ्गल्यं' &c. The following derivation may be suggested—[1] मङ्गलम् blessing, anything promoting a blessing. i.e. auspicious. मङ्गलमेव इति मङ्गल + यञ् साधे = साङ्गल्यम् like चतुर्वर्णीम् मेव चातुर्वर्णीम्, तिलोक्ती एव त्रैलोक्यम् &c चतुर्वर्णादि ; [2] Or मङ्गलमेव साङ्गलम् blessing, प्रज्ञादि । तत्र साधु इति साङ्गल + यत् = साङ्गल्यम् auspicious. [3] Or again मङ्गलं साधु इति मङ्गल

+ यत् = मङ्गल्यन् auspicious. तद्विष इति अथ स्वाद्ये प्रजादिः । [b] निष्ठुरतः—
नि + शिव + क्त कर्मणि । Literally it means "spat" which is vulgar
[वास्य] । Here secondarily [गौणवृत्ति] 'poured' which avoids
वास्यता । "निष्ठुरादीदृशो वाक्तादि गौणवृत्तिव्याप्यम् । अतिसुन्दरमन्वत वास्य-
कक्षा विशादने ॥"—Dandin. [e] अन्येभ्यः—अपादाने पक्षमी । The con-
text is अन्येभ्य उल्लिखितेः which implies अपाय । Hence 'प्रवमपाद्ये—पक्ष-
पादानता । (f) वनदेवता &c.—Raghava takes this as करणे तृतीया the
कर्मता resting with the वनस्पति । The trees having no hands of
their own do the work with the hand of the nymphs residing
in them.* [g] आपर्व &c.—पर्वन् is a joint. Here wrist. पर्वणो
भागः प्रदेशः पर्वभागः । तत्पथ्यन्तम् आपर्वभागम् up to the wrist. अन्ययो—
अपर्वभागम् उल्लिखताः । सहसुपेति समासः । तैः । (b) किसलय &c.—By
निपातन in the rule 'इन् रहुस्त्वस्योदा = ' इन् is got from हि repeated
Thus हि हि = इन् in the neuter. "विश्वस्य विश्वजनं पूर्वपदस्य
अन्ध्रावः अन्ध्रं चोत्तरपदस्य निपात्यते"—vṛttikara 'इन्' कलहयुग्मयोः' इत्यमरः ।
Here the sense is कलहः । प्रतिहतं तन् प्रतिहतम् rivalry. तदस्तेषाम् इति
प्रतिहतम् + इमसत्वर्यं = प्रतिहन्तान् rivals. किसलयोद्भेदाः—उद्भिन्नानि किस-
लयानि by the maxim 'भावागच्छने द्रव्यानयनं भविष्यति' । किसलयोद्भेदानां
प्रतिहन्तान् rivals of the fresh leaves, i.e. the hands thus put out
resembled the bunches of fresh leaves that were in the trees.
The well-shaped and delicately tinged[ताम्रतल]palms resemb-
led clusters of new leaves.*

3. Reading.—[a] It is difficult to see why Raghava
reads चरणीपभीगसुलभः unless it is for the alliteration of लकार in
सुलभी लाभा । But the reading adopted by us has रकार and गकार
both repeated. [b] 'तत्किसलय' &c. is the Devanagari reading
and is adopted by Raghava, Vidyasagara and Monier Williams.
But तत् seems redundant. The sense is clear without तत् । On
the other hand नः of the Bengali Recension implies that all
this was a special favour unto us—अथभाम् आविष्कृतम् अथभा
निष्ठुरतः अथभा दत्तानि—because done on seeing us. They do not.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

do this for any body and every body. Hence प्रियंवदा takes this as an अभुपपत्ति (favour) indicating luck (See below). (c) किसलयच्छायापारम्पर्यं भिः is vague.

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य)—हला इमां अवभुवव-
त्तीं सूददा दे भक्त्यो गेहं अणुहोदव्या राजलक्ष्मि (हला
अनया अभुपपत्त्या सूचिता ते भक्त्यो गेहे अनुभवितव्या राज-
लक्ष्मीः) । (शकुन्तलां ब्रूयात् रूपयति) ।

PRIYAMVADA—(Looking at Sakuntala)—By this
condescension is indicated the royal fortune which is to be
enjoyed by you in the house of your husband. (Sakuntala
acts bashfulness).

प्रथमः—गौतम, एहं हि अभिविकोत्तीर्णाय काशपाय
वनस्पतिसेवां निवेद्यावः ।

FIRST LAD—Come, come, Gantama, we report this
service of the trees to Kasyapa who has come up from his
plunge into the water.

द्वितीयः—तथा । (निष्क्रान्तौ) ।

SECOND—Just so. (Exeunt).

सख्यो—अए अणुवहत्तभूषणो अत्र जणो । चित्तकर्मपरि-
अएण अङ्गेसु दे आहरणविणिओअं करिह [अये अनुपभुक्त-
भूषणोऽयं जनः । चित्रकर्मपरिचयेन अङ्गेसु ते आभरणविनि-
योगं कुर्वः] ।

FRIENDS—Well, we have never worn jewellery. We
place the ornaments on your limbs by our knowledge of
painting.

हलेति । 'अनया अभुपपत्त्या' अनुपपत्ति वनस्पतिभूषण इत्यर्थः 'भक्त्यो गेहे' ['ते'
इति "लक्ष्मीनां कथं रिधा" इति पाचिकीं पद्ये] 'अनुभवितव्या' भोक्तव्या 'राजलक्ष्मीः'

राजयोः 'सूचिता' आपिता । ["राजलक्ष्मीः" (त- वि-, न्या-)—राजलक्ष्मीरिति (रा-, म-)] ॥

शकुन्तलेति । 'ब्रीडां लब्धां' रूपयति अभिनयति ।

प्रथम इति । 'एहि' आगच्छ 'अभिषेकात्' अवगाहनस्नानात् 'उत्तीर्णाय' तौर-
प्राप्ताय 'काशपाय' ["कर्णाय यमभिर्दति—" इति सम्प्रदाने चतुर्थी] 'वनस्पतीनां'
सेवां दूहलादिदानेन परिचर्यां 'निवेद्यावः' ।

अथ इति । 'अथ' इति सम्भ्रमे । 'अथ' जनः अकस्मिन् जनः 'अनुपपन्नानि'
असेवितानि 'भूषणानि' येन तादृशः । कुत किं परिभेषं न जानीयद् । 'चित्रकर्मणः'
आलेखालेखनस्य 'परिचर्या' अभ्यासेन (करणे हतीया) 'ते' अङ्गेषु आभरणानां
विनियोगं कुर्वः चित्राणि दृष्टानि लिखितानि च । तेन ज्ञानेन त्वां भूषयावः ।

NOTES

1. (a) अनुपपत्त्या—अनुपपत्ति is अनुग्रह favour. "अनुपपत्तिरनुग्रहः"
इत्यमरः । अनुक्ते कर्त्तरि र्था of सूचिता ।

2. अभिषेकोत्तीर्णाय—उद् + तृ + क्त कर्त्तरि = उत्तीर्णं got up. अभिषेकात्
अभिषेकं समाप्य उत्तीर्णः । सहस्रपति सनासः—the पद्मनी in अभिषेकात्
being खवलोपे कर्मणि ।

3. (a) अथ—The jewellery came unexpectedly. Never
having worn them and not having thought how to wear them,
they found themselves in a fix. Hence the सम्भ्रमः । 'अथ ब्रीडे
विषादे च सम्भ्रमे करणोप' इति विद्यः । (b) चित्रकर्मपरिचर्या—परि + चि +
अच् भावे परिचयः skill acquired by practice ; अभ्यासः । For this
sense compare परिचर्यां चित्रकल्पानपातने करोति"—Raghu. चित्रस्य
कर्म अनुष्ठानं चित्रकर्म the act of painting. तस्मिन् तस्य वा परिचयः skill
in the act of painting. तेन । करणे हतीया ।

शकुन्तला—जाणि वो णोउणं [जानि वां नैपुण्यम्] । (उभे
नाटिनालङ्कृतः) ।

SAKUNTALA—I know your cleverness. (Both act
dressing her).

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काशपाः) । काशपाः—

यास्यत्यथ शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुक्कण्टया

कण्टस्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुपश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।

पश्य

वैक्लव्यं मम तावदौदृशमहो स्नेहादरस्यौकसः

पीडयन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविस्नेषदुःखैर्नवैः ॥८॥

(परिक्रामति) ।

(Then enters Kasyapa having come up from his plunge).

KASYAPA—Because Sakuntala will go to-day my heart is smitten with anguish ; my throat is troubled with the checked flow of tears ; and my senses are paralysed with anxiety. Such through affection is the helplessness of me living in the forest ; how, alas ! are the house-holders afflicted by the grief of first parting with their daughters ? (Goes round the stage),

शकुन्तलेति । 'वा' युवयोः 'दैपुण्य' निपुणतां चित्तस्थित्यनपटुतामित्यर्थः [अञ् भावे] 'जाने' । यद्वा—'दैपुण्य' निपुणता चतुरता । ऐन अज्ञातमपि ज्ञानमौचरं कृत्वा प्रसाधयसि । 'नाख्येन' अभिनयेन 'अलङ्कृतः' अलङ्कृतं गाढयतः इत्यर्थः ।

'स्नानान् उत्तोर्यः' तीरं प्रापतः कृतस्नानः इत्यर्थः ।

यास्यतीति । अन्वयः—अथ शकुन्तला यास्यति इति हृदयम् उत्कण्ठया संस्पृष्टं, कण्ठः सम्भितवाष्पभाक्तकुपः, दर्शनं चित्ताज्जडम् । अरण्याौकसो मम तावत् स्नेहादौदृशं वैक्लव्यम्, अहो गृहिणः नवैः तनयाविस्नेषदुःखैः कथं नः पीडयन्ते । व्याख्या—'अथ शकुन्तला' पतिगृहे 'यास्यति इति' जेतोर्न स 'हृदय' चेतः 'उत्कण्ठया' आर्त्ततेन 'संस्पृष्टं' सत्यगाहानाम् । भाविना अपि न तु भूतेन भवता वा, विरहिण्य कातरं मे मनः । कण्ठः सम्भिता दैव्येण वारता या 'वाष्पभाक्ता' अश्रुप्रसरः, तया 'कलुषः' विह्वलः । नाहं रोदिमि किन्तु स्वरभङ्गो मे आतः । हृदयं प्रायते अनेन 'दर्शनं' ततः दिन्द्रियं (करणे लुप्तं । इतिरयं ज्ञानमात्रं न तु किमहं चाक्षुषे) 'चित्तया शकुन्तला-गमनानुष्ठानेन 'जडं' विह्वलम् । दर्शनश्रवणादिकं भवति किन्तु विषयग्रहणं नास्ति । 'अरण्यम् औकः' आश्रयो यस्य तथाविधस्य ('औकः सप्तानि आश्रये' इति वियः) वनवासिनी निर्ममस्य 'मम तावत्' समैव (तावद् अवधारणे) 'स्नेहात् ममताया' 'हृदयं वैक्लव्यम्' हृदये विकलता, 'अहो' हा अहो इति करुणादंम् । 'अहो घनार्थं शोकं च करुणार्थविप्रादयोः' इति मेदिनी । 'गृहिणः' ममत्ववन्तो गृहस्था 'नवैः' नूतनैः

प्रथमानुभूतेः 'तनयाभिः यो विद्विषः' विधीजनं तज्जातैः दूरवैः कथं कीदृशं नु
 (पीडयन्ते) दूःखस्य प्रतियोगिनिवृत्त्यात् बहुत्वम् । निर्ममस्य समाधिं यत् असक्तप्रायं
 मन्ये वराका विषयिणस्तेन निर्जीवा एव भवन्ति—इत्यभिप्रायः । ("कथः कलुषः"
 (रा- वि- म-)—"अन्तर्वाप्यमरादराधिगदितम्" (त- न्या-) ॥ "ईदृशमहो"
 (वि-) "ईदृशविषम्" (रा-)—"ईदृशमपि" (त- न्या- म-) ॥ कथं 'नु'
 (वि- म-)—"कथं न" (रा-, त-, न्या-) ।

NOTES

1. नैपुण्यम्—निपुण is पटु skilful. तस्यभावः इति निपुण + अण् = नैपुण्यम्
 skill. The word निपुण is ब्राह्मणादि and also युवादि । Hence निपुणस्य
 भावः gives नैपुण्यम् (ब्राह्मणादित्वात् अण्) as well as नैपुणम् (युवादित्वाद्) ।

2. ज्ञानोत्तीर्णः—see अभिषेकोत्तीर्णाय—Ante.

3. यास्यति—Note the future. The departure neither has
 happened nor is happening. But the thought that it will
 happen, affects me. This shows the unbearableness of the
 separation. (b) इति—Indicates ईदृश । (c) संस्पृष्टम्—सम् is inten-
 sive सम्बन्धस्पर्शम् । (d) क्षमंभित &c—क्षम्भ + शिच् + क्त कर्मणि क्षमंभिता
 checked. वाप्यस्य इति: the flow of tears. क्षमंभिता वाप्यइति: कर्मधा ।
 तथा कलुषः । (e) अहो—आश्चर्य्ये अव्ययम् । His emotion surprises him
 He thought he was above such feelings. Also see Tika (f)
 नु—पक्षे here. He fails to estimate the grief of house-holders
 and wants to know how much it affects them. Of course
 thereby he implies that the shock to them is tremendous.

Reading—[a] It seems natural to mention कलुष after हृदय ।
 So the Devanagari reading is preferable. (b) As explained
 above—अहो and नु are necessary to bring out the sense.

सख्यौ—हला सउन्दले, अवसिदमण्डनासि । परिहेहि
 संपदं क्खोमज्जुअलं [हला शकुन्तले, अवसितमण्डनासि । परि-
 हेहि साम्प्रतं क्षौमयुगलम्] । (शकुन्तला उत्थाय परिधत्ते) ।

FRIENDS—Dear Sakuntala ; you have your decoration

finished. Now put on this pair of silk robes (Sakuntala rises and puts them on).

गौतमी—जादे एको दे आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परि-
स्सजन्तो विअ गुरु उपट्ठिदो ! आचारं दाव पडिवज्ज [जाते,
एष ते आनन्दपरिवाहिना चक्षुषा परिष्वजमान इव गुरुः उप-
स्थितः । आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व] ।

GAUTAMI—My child, here, your father has arrived embracing you as it were with eyes that are pouring joy. Observe the custom.

शकुन्तला (सप्रोडम्)—ताद वन्दामि [तात वन्दे] ।

SAKUNTALA [with an ashamed air]—Father, I salute thee.

वृत्तिरिति । 'अवसित' समाप्तं 'मखनम्' अलङ्करणं यस्याः तथाविधा 'असि' । 'साम्यतम्' अधुना ["साम्यतं तूचितेऽधुना" इति हेमः] 'चौमयुगलं' पारधीति ।

जाते इति । 'आनन्द' हर्षं 'परितो बाहयति' प्रेरयति यत् तथाविधेन 'चक्षुषा परिष्वजमानः' त्वामालिङ्गन्निव, अत्यादरेण पश्यान्नित्यर्थः 'गुरुः' तातमी 'उपस्थितः' समीपे स्थितः । 'आचारं' वन्दनरूपं 'प्रतिपद्यस्व' 'तावत्' । (प्रतिपूर्वात् पद्यतः लोट्) ।

शकुन्तलेति । 'प्रोडया' लज्जया 'सङ्' । समीपे स्थितेऽपि तातं अनवधाना वन्दनमन्वरा आचारं धारिताऽस्मि इति प्रोडा ।

NOTES

1. (a) अवसितमखना—अव + सी + क्त कर्त्तरि = अवसितम् ended. अव + सी is अकर्मक as is seen from the लिच् in 'शीतसुखमावमवसाययति प्रतिष्ठा'—Act. V. Hence we get कर्त्तरि क्त by the rule "गन्थार्थ-कर्मकः" ॥ Now see Tika. (b) चौमयुगलम्—युगमस्य द्विन् इति युग + लच् मत्वर्थे = युगलम् । Or युग + कलच् औषादिक कर्त्तरि = युगलम् । or again युगं लाति इति युग + ला + क्त कर्त्तरि । चौमयौः युगलम् ॥ परि + धा + लोट् हि = परिधीति ।

2. (a) जाते—See under "जाते अपि लघुसन्तापानि" &c. Act. III. [b] आनन्द &c.—आ + नन्द + क्त भावे = आनन्दः joy. तं साधु परिबाहयति इति आनन्द + परि + बाहि + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि = आनन्दपरिवाहिनः तेन ।

(c) चक्षुषा—जातावेकवचनम् । त्वरणी इति । (d) आचारम्—आ + चर + घञ् कर्मणि आचारः custom. तम् । The custom is to do obeisance to superiors. Hence Gautami orders her to salute Kanya. (e) तावत्—is emphatic (अवधारणे) । Cp.—“तुल्यं तावत् करमोक्ष” &c. Rag. XIII.

३. सत्रीङ्—त्रीङ् + च भावे = त्रीङा and त्रीङ् + घञ् भावे = त्रीङः as in—“त्रीङ्मावृत्तिर्मे स सम्पाति”—Raghu. त्रीङ्या त्रीङि न वा सङ् यथा तथा ।

काश्यपः—

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्वद्भुमता भव ।

सुतं त्वमपि सम्वाजं सेव पुत्रमवाप्नुहि ॥ ६ ॥

KASYAPA—My child, as Sarmistha was of Yayati, be thou the husband's favourite ; as she got Puru, do thou too get an emperor as son.

गौतमौ—भद्रवं. वरोक्षु पसो ण आसिसो [भगवन्, वरः खल्वेव न आशीः] ।

GAUTAMI—Mighty Sir, this is indeed a boon and not a mere benediction.

काश्यपः—वत्से इतः सद्योद्भूतान्मनोन् प्रदक्षिणीकुरुष्व ।

(सर्वे परिक्रामन्ति) ।

KASYAPA—My child, this way, keeping to the right, do thou go round the fires in which oblation has just been offered (all go round).

ययातेरिति । अन्यथः—हे वत्से, (त्वं) शर्मिष्ठा ययातेरिव भर्तुः वद्भुमता भव । त्वमपि सा पुत्रमिव सम्वाजं सुतम् अवाप्नुहि । व्याख्या—हे 'वत्से शकुन्तले त्वं 'शर्मिष्ठा' असुरस्य इषयवत्सः कन्या 'ययातेः' नहुषतनयस्य 'इव भर्तुः' पतुः 'वद्भुमता प्रिया 'भव' । 'त्वमपि सा' शर्मिष्ठा 'पुत्र' चन्द्रवंशस्य कर्त्तारम् 'इव सम्वाजं' चक्र-वर्त्तिनं 'सुतं' पुत्रम् 'अवाप्नुहि' लभस्व । पत्न्या पुत्रेण च सुखिनी भव इति भावः । भगवदिति । भवाद्दृष्टेर्द्विप्रार्थिभिरुक्तं देवोक्तमिव अवश्यं फलति । तत् 'एष वरः

खलु' ["देवाद्भूते वरः" इत्यमरः] । अस्माभिरुक्तं तु 'आशीः' द्वितैषणानाम् ["आशीर्द्वितैषणा" इति जैनः] फलति वा न वा । इयन्तु भवदुःखः न आशीः ।

वत्सि इति । 'इतः' अस्यां द्वाविंशति 'सद्यः' समाने अहनि अस्मिन्नेव चणौ ["सद्यः-परतु—" इति समानस्य सभाषी यथप्रत्ययानिपात्यते] 'हुतान्' तपितान्, 'अग्नीन्' वेताग्नीन् 'अप्रदक्षिणान्' प्रदक्षिणान् सम्पद्यमानान् 'कुरुष्व' (प्रादिसमासस्तथिः । यथा—अव्ययीभावसिद्धदृग्वादि । ततथिः) । ('सद्योहुतानग्नीन्' (त, वि, न्या-) —, "सद्योहुतान्" (रा- म-) ।

सर्वे इति । परिक्रानन्ति' रङ्गमखपरिक्रमणेन अभ्यग्निसमनमभिनयन्ति ।

NOTES

1. ययातिः &c.—Yayati was one of the founders of the Lunar race. He had two wives, देवयानी the daughter of युक्राचार्य, the preceptor of the Danavas, and शर्मिष्ठा the daughter of उपपर्वन् the Danava-king. The latter was the favourite. Hence युक्र cursed him, and his youngest son by शर्मिष्ठा took upon himself the consequences of the curse (i.e. जरा) and relieved his father, and as a reward of his devotion he obtained universal sovereignty (साम्राज्य). For details see Mahabharat Adiparvan.

2. आशीः—आशास्ते एताम् इति आ + शास् इच्छायाम् + क्तिप्, कर्मणि = आशिस्. of which the nom. sing is आशीः । We may have here क्तिप् भावे also.

3. (a) अग्नीन्—Refers to the three fires of the सायिक । (b) प्रदक्षिणौकुरुष्व—प्रदक्षिण + चिष + कुरु + लोट् स्व कर्त्तृभिर्वाये क्रियाफले । No समास owing to the prohibition "उपपदमतिङ्" । If प्रदक्षिण be derived as an अव्ययीभाव (see on प्रदक्षिण करोति—Ante.) of the तिङ्दृग् class further compounding is barred by the च in the rule "तिङ्दृगुप्रभृतौमि च" । 'किन्त्येवकारः ? एवकाराच्च ; तिङ्दृगुप्रभृतौमि च । क मा भूत् ? प्रभृतौमि च एकाद्वीर्भावविषयानि भवन्ति नतु शब्दान्तरिण एकाद्वीर्भाव प्रतिपद्यन्ति इत्यर्थः" । To defend further compounding which is now and then seen we observe that Bhoja takes the Bhashya in a

different sense. According to him the Bhashyakara wants to say that तिष्ठद्गु &c. cannot follow but may lead in a compound. Thus परमतिष्ठद्गु is incorrect but तिष्ठद्गुप्रियः is allowable. Hence samasa with च्च leading is justifiable. We may also say in defence of such समास that the leading word is not प्रदक्षिणौ which is quite different, and is not of the तिष्ठद्गु class. A word of any गण ceases to belong to the गण when altered by the addition of some affix. Thus सनस् is प्रज्ञादि but सनस्विन् is not प्रज्ञादि । Hence, even accepting Kaiyyata's interpretation we see no bar to having प्रदक्षिणौकृत्य &c. But प्रदक्षिणौकृत्य च्च being तिङन्त is not a compound. Also cp.—“अतिङन्तस्यायं समासः” ।

काश्यापः—वत्से—

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधियाः समिद्वतः प्रान्तसंस्तौर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्तत्त्वां वज्रयः पावयन्तु ॥१०॥

(शकुन्तला प्रदक्षिणं करोति) ।

प्रतिष्ठस्वेवानोम् । (सदृष्टिज्ञेयम्) क ते शाङ्गैरवमिथ्याः ?

KASYAPA—My child, let yonder sacrificial, fires, that are being fed with sacred fuel, that have their places allotted round the altar, that have kusa-grass strewn at the edge, purify thee, removing sin with the smell of the oblations. (Sakuntala goes round the fires). Now proceed. (Looking round). Where are Sarnagarva and others ?

(प्रविश) शिष्यः—भगवन्, इमे स्मः ।

DISCIPLE (Entering)—Here we are, your reverence.

कश्यप इति । [“वत्से” (तं, त्वा,)—“ऋच्छन्दसाशास्त्रे” (रा., वि., स-)] ॥

अमी इति । अन्वयः—अमी समिद्वतः, वेदिं परितः क्लृप्तधियाः प्रान्तसंस्तौर्ण-
दर्भा वैतानाः वज्रयः हव्यगन्धैः वः दुरितम् अपघ्नन्तः, त्वां पावयन्तु । व्याख्या—“अमी”
दृश्यानाः ‘समिधौ’ यज्ञकाष्ठानि समिधं येषां तादृशः समिदभिरिष्टा इत्यर्थः ‘वेदिं’ यज्ञ-
वेदिकौ परितः तस्या समन्तात् [तस्यैव परितः योरे द्वितीया] ‘क्लृप्तानि’ विहितानि

‘धिष्ण्यानि’ स्थानानि येषां तथाविधाः [“धिष्ण्यां स्थाने गृहे” इत्यमरः] ‘प्रान्तेषु’ पात्रेषु संसीर्षाः ‘आसूता’ ‘दर्भा’ कुशा येषां तथाविधाः (एभिर्विशेषैर्वीज्या इमे इति लभ्यते) ‘वितानस्य’ यज्ञस्य इमे ‘वैतानाः’ यज्ञियाः (“वितानं कदके यज्ञे” इति श्रुतिः) ‘वज्रयः’ अग्नयः तैत्तिरीयः ‘हव्यस्य’ आहुतेः ‘गन्धैः’ पुनः पुनः प्राप्तेः गन्धैः (असक्तदागतत्वात् बहुत्वम्—करणे इत्या) ‘दुरितं’ पापम् ‘अपन्नन्तः सन्तः’ त्वां पावयन्तु शोधयन्तु ।

शकुन्तलिङ्गित । ‘प्रकृतत्वं’ दोषणस्या’ दिशः, यथा—प्रकृतत्वं दक्षिणस्य भागस्य इति ‘प्रदक्षिणम्’ (“तिष्ठत्तद्वगुप्रभृतौ न च” इति हव्यदोभावः) । तत् ‘करोति’ । यथा—दक्षिणं प्रगतः यः तथाविधम् (प्रादितत्—) ‘करोति’ । यावत् काश्यापः श्लोकं पठति तावत् शकुन्तला प्रदक्षिणं करोति इति भावः । (मूलम् (त- न्या-)—, (रा-, वि-, म—एतत् न पठन्ति) ।

प्रतीति । ‘इदानीं’ प्रातःपुनः पन्थानं प्रतिपद्यस्व (“समवप्रावभाः स्यः” इत्यात्मने-पदम् । ‘दृष्टेः’ दर्शनस्य ‘क्षेपः’ पातनं तेन ‘सह’ । परितो विलोक्य इत्यर्थः ।

NOTES

1 (a) लक्ष्मप्राधण्याः—धिष्ण्या (= स्थान) is a rare word in later Sanskrit. The three fires गार्हपत्य, आहवनीय and दक्षिण have allotted places round the altar. (b) समिधन्तः—समिधः सन्ति एषाम् इति समिध् + मनुप् । घ् becomes द् by the rule “भलां जयोऽन्ते” । (c) “विद् परितः दर्भाः” serve to show that the fire is sacrificial (वैतान) । On the efficacy of हव्यगन्ध compare “पुनानं पवनीज्जु तैः सैराहुतिगन्धभिः” “धूमाग्रं जाला हविर्गन्धि रजोविभुक्तः समन्त्य ते मे लघिमानमात्मा” &c.—Rag.

2. Reading.—The words “अक्षुण्णसाशस्ते” are out of place here. A stage direction should not be a mere explanation of what an actor says. Yet अक्षुण्णसा only explains the metre of the sloka following and आशस्ते gives it sense. These by no means help the actor who is none the worse by their omission.

3. प्रदक्षिणम्—this act is defined—“प्रसाय्यं दक्षिणं हस्तं स्वयं नवशिखाः पुनः । दर्शयेद्दक्षिणं पात्रं मनसापि च दक्षिणः । विधा च वेष्टयेत् सम्यग्-देवतायाः प्रदक्षिणम् ॥”—Sastrasara quoted by Vachaspati.

4. Remark.—Prof. Monier-William, thinks Kalidasa tried here to imitate Vedic metres but failed. Such slokas however abound in the Mahabharata. They seem to mark the period of transition and are no fruitless attempts at imitation.*

काशपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

KASYAPA—Show your sister the way.

शाङ्गरवः—इत इतो भवतौ (सर्वे परिक्रामन्ति) ।

SARNAGARVA—This way. you go this way [All go round].

काशपः—भो भो सन्निहितास्तपोवनतरवः—

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपौतेषु या

नादत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

आदेय वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवतुः सवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥११॥

(कोकिलरवं सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासवश्रुभिः ।

परमृतविरुतं कलं यतः प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः ॥१२॥

KASYAPA—Ho ! Ho ! trees of the hermitage that are near, she who does not attempt to drink water first in the day, you remaining unwatered ; she who though found of decorations, does not pluck your new leaves through affection for you ; she to whom it is a festivity at the time of your first show of flowers, she Sakuntala, is here going to her husband's house. Be it approved by you all. [Making signs ; as if heard the note of a Kokila]. Sakuntala has her departure approved by trees, her companions during her stay in the forest. For by these, the sweet note of the cuckoo is made into their response.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

भगिन्या इति । 'आदेश्य' दर्शय (अनेकार्थत्वात् दर्शनायै) वक्तृमानात् द्विगः (विधुः) ।

भो इति । 'भोः' इति सम्बोधने । ॐ 'सन्निहिताः' ससीपस्थाः 'तपोवनतरवः' आश्रमद्रुमाः युष्माभिः सर्वैरनुज्ञायताम् इत्यात्तरिण सम्बन्धः ।

पातुमिति । अन्वयः—युष्मासु अपीतेषु या प्रथमं जलं पातुं न व्यवस्थिति, भवतां स्नेहेन या प्रियमण्डनापि पल्लवं न आदत्ते वः आसीत् कुसुमप्रभृतिसमये यस्या सत्सवो भवति, सा इयं शकुन्तला पतिगृहं याति । सर्वैरनुज्ञायताम् । व्याख्या—पीता इति लक्षणाया पीतजला इत्यर्थे प्रयुक्तम् । यद्वा—पीतं पानम् (नपुंसके भावे क्तः), तस्मात्पीतम् इति पीताः पीतजलाः (अचम्त्वर्थीयः) । 'युष्मासु अपीतेषु' अपीतजलेषु असिक्तेषु इत्यर्थः, सत्सु (भावे सप्तमी) 'या' शकुन्तला 'प्रथमं' तद्दिने प्रथमं 'जलं पातुं' न व्यवस्थिति यतने । प्रतिदिनं यस्याः प्रथमजलपानं हृत्संचिन्तात् परमैव भवति कदापि न पूर्वम् । 'भवतां' सम्बन्धे 'स्नेहेन' रूपेण (हेतौ श्या) 'यः' शकुन्तला 'प्रियं मण्डनं' भूषणं यस्याः तथाविधा 'अति' अलङ्करणप्रिया अपि ('वा पियस्य' इति प्रियशब्दस्य वैकल्पिकः पूर्वनिपातः) 'पल्लवं' नवपत्रं 'न आदत्ते' न गृह्णाति (कर्त्तृभिर्वाये आत्मनेपदम्) 'वः' युष्माकम् 'आसीत्' प्रथमं 'कुसुमप्रभृताः' पुष्पप्रसवस्य प्रपूर्वाह्नस्य 'समये' काले 'यस्याः' शकुन्तलायाः 'उत्सवः' हृद्योत्तिशयो 'भवति' । 'सा' भवदनुरागिणी 'इयं' शकुन्तला पतिगृहं भक्तुं भवनं याति युष्मान् विहाय प्रतिष्ठति । 'सर्वैः' युष्माभिः 'अनुज्ञायतां' गमनसमुपनयनात् । ["अपीतेषु" (रा-, वि-, म-—"असिक्तेषु" (त-, न्या-) । "आसीत्" (रा-, वि-, म-—"आदौ" (त-, न्या-) ॥ "प्रभृतं" (रा-, वि-, म-) —"प्रवृत्ति" (त- न्या-)] ॥ कौकिलस्य रवे सूचयित्वा लक्षणेन विज्ञाप्य । आकारेहिताभ्यां कौकिलरवश्चक्षुमभिनीय इत्यर्थः ॥

अनुसनेति । अन्वयः—इयं शकुन्तला वनवासवन्तुभिः तरुभिः अनुगतगमना यतः एभिः कलं परवृत्तविरुद्धम् आत्मनः प्रतिवचनोक्तम् । व्याख्या—इयम् एषा प्रस्थानोन्मुखी शकुन्तला वनवासस्य आश्रमावस्थानस्य वन्तुभिः शिखरजैः तरुभिः इहैः अनुमतम् अनुज्ञातं गमनं पतिगृहयाया यस्याः तथाविधा जाता । अयमेव जायते इत्याह—यत् यथात् एभिः तरुभिः कलं मधुरं परवृत्तस्य अन्यपुटस्य

कोकिलस्य विरक्तं सङ्कुञ्जितम् आत्मनः स्वस्य (जातावेकवचनम्) प्रतिचनं प्रयुज्यते । अतः तत् सम्पद्यमानं कृतम् [इति चिह्नः] । यद्यनभिमतं स्यात् यद्वचनस्य-
दौर्गत्यं कटुरटितेन प्रयुज्यते स्यात् । कोकिलकलकुञ्जितेन तु गमनमनुमन्यते ॥ [यतः
(त- न्या-)—यथा" (रा- वि- म-) ॥ "आत्मनः" (त- न्या-)—इदंम्" (रा- वि- म-)] ॥

NOTES

1. सन्निहिताः—He addresses those that are सन्निहित (near); because they alone can hear him. But his speech is intended for all.

2. (a) अपीतेषु—पान means to drink. Trees may be said to drink water when they are watered. पीत = watered. But पीत usually means that which is drunk as in पीतं मधु, पीताः पेयाः &c. Here after the Bhasyakara we say पीत = पीतजल that which has taken its fill of water [this is by उपचार—transference of epithets]. Or on the same authority; पा + क्त भावे = पीतं पानम् & draught. पीतमस्ति एवम् इति पीत + अच्मल्लये = पीताः । Or If we are allowed to take पा here as अकर्तृक [notwithstanding that जल is directly mentioned as कर्म] we may say पा + क्त कर्त्तरि पीताः those that have drunk water; but this is not sound. See our notes under विदितः in Kirat I. [b] आदत्ते—आ + दा + लट् ति कर्त्तृमि-
प्राये । "आहो दो—" does not apply; because that rule is to meet cases where the result does not benefit the agent. 'अकर्त्तृमि-
प्रायाधोऽयमारथः'—Vrittikara. Here आत्मसंख्यामिप्रायम् आदानम् ॥ वि +
अच् + सो + लट्ति = व्यवसति ।

3. Remark—The figure is समासोक्ति [See under वारित्ति &c. Act I]. The watering of the trees is likened to offering water by a sister to her brothers to drink. First show of flowers is indirectly compared to safe first delivery of a sister.

4. (a) अनुमतगमना—अनु सन् + क्त कर्मणि अनुमतम् approved. Note that the क्त here is as usual; in the अतीतकाल and not वर्तमाने । The rule "नतिवृद्धिपूर्वार्थे भव" is permissive only (विधि) and not restrictive—नियमः । In other words it does not bar what is available अतीति; but provides for what is not available.

अप्राप्तस्य विधिरिव न हि प्राप्तस्य प्रतिषेधः । वर्त्तमाने एव इति नायं नियमः ।
[b] तदुक्तिः— Since the क्त in अनुसृत is not वर्त्तमाने, the rule 'क्तस्य च वर्त्तमाने' does not apply; and the nominative of अनुसृत does not take षष्ठी but अनुक्तिं कर्त्तरी षष्ठीया । Compare पूजितो यः सुरासुरैः ; "तनुमतीऽनुसृतः सचिबैर्व्यथी" etc.

(आकाशे)—

रस्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-

च्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमरीचितापः ।

भूयात् कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्चपन्थाः ॥ १३ ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति) ।

IN THE AIR—May her path—with its stages made pleasant by tanks that are green with lotus-beds—with the heat of the sun's rays allayed by shady trees—become one with the dust soft as the pollens of lotuses, one with a mild and favourable breeze and one that is safe. (All listen with wonder).

रस्यान्तर इति । अन्वयः—कमलिनीहरितैः सरोभिः रस्यान्तरः, छायाद्रुमैर्निय-
मितार्कमरीचितापः, अस्याः पन्थाः कुशेशयरजोमृदुरेणुः शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च भूयात्
व्याख्या—'कमलिनीभिः' पद्मिनीभिः, कमलवर्णैः जैतुभिः 'हरितैः' श्यामलैः 'सरोभिः'
जलाशयैः करणैः 'रस्यान्त' श्यामत्वसंज्ञात् मनोहराणि 'अन्तराणि' अवकाशाः यस्मिन्
तथाविधः, 'छायाप्रधानैः द्रुमैः' वृक्षैः [शाकपार्थिवादिः । यदा—छायाद्रुमो नमस्कृतः
तैः कदम्भिः] 'नियमितः' निवारितः 'अर्कमरीचैः' रविकरस्य 'तापो' यस्मिन् तथाविधः,
'अस्याः' शकुन्तलयाः 'पन्थाः' मार्गः 'कुश' जलो जले कुशेशय' पद्मम् ("शयवास-
वासिप्रवकालात्" इति सप्तम्या अलुक्) । तस्य 'रजांसि' परागा इव 'मृदवः' कोमलाः
'रेणु' धूलयो यस्मिन् 'शान्तः' अप्रचण्डश्च 'अनुकूलः' सञ्चारयो च पवनो'वातो यस्मिन्
तथाविधः, 'च शिवश्च' मङ्गलकरश्च, यद्वा—निरुद्धश्च 'भूयात्' इति वृथाशंसा । अस्याः
वर्क' मनोहरं सञ्चारयश्च । आर्षमानस्य सुखप्रचारमपि तस्या भूयात् गमने वातोऽनुकूलो

नातिचण्डय अस्तु कल्याणस्य सर्वाङ्गीर्णं भवतु । [“अर्कमरीचि” (त-न्या-)—
‘अर्कमयूख’ (र-वि-म-)] ॥ ‘आकर्णयन्ति’ श्रूयन्ति (‘तत्करोति तदाचष्टे’
इति शिच्) । आकाशवाणी इति विद्मः । किमिदं यत्सलाया मीनकाया वाणी ?

NOTES

1. आकाशे—Note the distinction between this आकाशे and आकाशे in विष्कम्भक. Act. III. Here the speaker there the addressee, is unseen.* Hence the usual “किं ब्रवीषि” etc.—are here absent. “किं ब्रवीष्ये विमिश्रादि विना प्राक् ब्रवीति यत् । यत्त्वं वातुक्तमपेक्षस्तु स्वादाकाशभाषितम् ॥

2. (a) भूयात्—आशंसायां लिङ् may it become. (b)* I have differed from commentators in explaining the आशंसा in the sloka. It is usual to take all the five attributives as entering into the आशंसा । Thus—रघ्यान्तरो भूयात्, नियमिततापी भूयात्, सुदुरेणु-र्भूयात्, शान्तादुकूलपवनश्च भूयात्, शिवश्च भूयात् । But the tanks and trees are there already on the road. Hence रघ्यान्तरत्न and नियमिततापत्न are accomplished facts. As such they cannot be part of आशंसा which is “अप्राप्तस्य दृष्टारथस्य प्राप्तुमिच्छा” । Besides if all the five were intended the च would have been repeated four times, and not twice only as is necessary when there is समुच्चय of two things with a third (कुशेश्वरजीसुदुरेणुः) । Prof. Gajendra-gadkar takes कुशेश्वरजीसुदुरेणुत्वं also as an accomplished fact. But it is not easy to believe that the whole length of the way from the Himalayas to Hastinapura was of such billiard-table evenness. Even at the very start we find the road uneven and Kasyapa has to warn Sakuntala against stumblings. (c.f. अचिरश्लाघिततन्त्रीव्रतमुत्तिमाने मार्गे पदानि खलु ते विपरीतभवन्ति) ।

गीतमी—जादे, स्थादिजनसिणिद्धाहिं अण्णद्गमणासि
तपोवनदेवदाहिं । प्रणम भगवदौणं [जाति, ज्ञातिजनलिङ्गाभिः
अनुमतगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवतीः] ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

GAUTAMI—My child you have your start approved by the deities of the hermitage who are as affectionate as kinsmen. Bow to their majesties.

शकुन्तला (सप्रणामं परिक्रम्य जनान्तिकम्)—हला प्रियंवदे यं अञ्जलितदंसणसमसुसुआप वि अस्ममपदं परिच्यन्तोऽपि दुःखेण मे चलणा पुरतो पवदन्ति [हला प्रियंवदे, ननु आर्य्य-पुत्रदर्शनोन्मुखाया अपि आश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तते] ।

SAKUNTALA (Bowing and going round—Aside)—Dear Priyamvada, though I am anxious for a sight of my husband, my feet indeed move sorrowfully forwards as I am leaving the site of the hermitage.

जाते इति । 'जातिजन' इव ज्ञातय इव 'क्षिन्धाभिः' सखेहाभिः 'तपोवनस्य' देवताभिः अनुसतगमना अस्मि । 'भगवतीः' एताः वतदेवताः 'प्रणम' ।

हलिति । 'आर्य्य' पुत्रस्य दर्शनेन उत्सुकाया व्यथाया 'अपि आश्रमपदं' परित्यजन्त्याः मे चरणौ ननु दुःखेनैव 'पुरतः' अगतः प्रवर्तते' गच्छतः । आश्रमगतस्य दुःखस्य चरणयोर्द्विपचारः । ["पुरतः" इति अग्रात्पन्नमव्ययं न तु पूर्वशब्दात् अत-मुजादिप्रत्ययनिपातम् । तथा च दीक्षितः—"पुरत इति समानकाक्षीनमित्यादिवत् अप्रामाणिकमेव"] ।

NOTES

1. (a) जातिजन &c.—जाति with ज्ञिच् is masculine. जातिजना इव क्षिन्धाः । 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः । (b) तपोवन &c.—क्षण्व says अनुसतगमना तदभिः, and गीतमौ has अनुसतगमना देवताभिः i.e. the male actor refers to the male and the female to the females for sanction.

2. (a) ननु—Indicates अवधारण । See Tika. (b) आर्य्यपुत्र &c.—By the rule "प्रसितोत्सुखाभ्यां लतीया च" we may have आर्य्यपुत्र-दर्शनेन or आर्य्यपुत्रदर्शने उत्सुका । सहसुपेति समासः ।

प्रियंवदा—ण केवलं तपोवनविरहकादरा सखी एव । तुष्ट
उपश्रितविभोअस्म तपोवनमस्स वि अवतुष्टं पेक्ख दाव [न केवलं
तपोवनविरहकातरा सखी एव । त्वया उपस्थितवियोगस्य
तपोवनस्यापि अवस्थां प्रेक्षस्व तावत्] ।

उमालिअदव भकवला मिद्व परिच्चत्तणञ्जणा मोरी ।

ओसरिअपण्डु पत्ता म्मुअन्ति अस्सु विअ लदाओ ॥ १४ ॥

(उद्गलितदर्भकवला मृगौ परित्यक्तनर्तना मयूरी ।

अपसृतपाण्डु पत्ता मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥ १४ ॥]

PRIYAMVADA—It is not merely that our friend is distressed by separation from the hermitage, but look at the plight of the hermitage too which has at hand its separation from you. The deer have thrown up their mouthful of kusa-grass; the peacocks have renounced their dance; twigs from which brown leaves are cast, are as if shedding tears.

नैति । 'सखी' त्वं तपोवनविरहकादरा 'कातरा'—न केवलम् इति 'एव' । किन्तु 'त्वया उपस्थितवियोगस्य' आसन्नविरहस्य, उपस्थितविरहस्य इत्यर्थः (सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः) 'आसन्नस्यापि अवस्थां दशं तावत् प्रेक्षस्व' । तामेवावस्थां वर्णयति ।

उद्गलितेति । अन्वयः—मृगौ उद्गलितदर्भकवला, मयूरी परित्यक्तनर्तना, लताः अपसृतपाण्डु पत्ता अश्रूणि मुञ्चन्तीव । व्याख्या—'मृगौ' सगवधूः 'उद्गलितः' सुखात् शयः दर्भकवलाः कुशघ्रासी यस्याः तादृशी उद्गविसुखी आस्ते 'मयूरी' मयूरवधूः 'परित्यक्तं परित्यक्तं नर्तनं' इत्यं यया तादृशी तिष्ठति । 'लताः' व्रतल्यः 'अपसृतानि' असकृतानि तानि 'पाण्डु पत्ता' य जीर्णपर्णानि ताभ्यः तथामूतः सत्यः 'अश्रूणि' नेत्र-जलानि 'मुञ्चन्ति इव' लल्यन्ते । ['मृगौ मयूरी' (त- न्या-)—'मृगाः मयूराः' (न. म.)] ।

NOTES

1. (a) लया—दतीया owing to the word विद्योग which is कनार्थ । दतीया in connection with कनार्थ words is indicated (ज्ञापित) by the rule 'पूर्वसदृशसमीकार्यकलङ्कनिपुणमिश्रच्छब्दैः' which enjoins दतीयातत्—with कनार्थ words. लय and विद्योगः are परस्परसापेक्ष । Yet विद्योग is compounded and लय left uncompounded, because the construction is obvious (गमक) in spite of the समास । See Tika. यथा—ऊच्य सहशब्दयोगे श्या । (b) अवस्थान्—अव + स्था + अङ् भावे = अवस्था plight. The rule "स्था गा पा पचो भावे" attaches क्तिन् to स्था in the भाववाच्य and thus bars अङ् । Yet अवस्था is allowable because पाणिनि writes 'व्यवस्थायामसंज्ञायाम्' with अङ् to स्था in the भाववाच्य ।

2. (a) Compare नृत् नयूराः कुसुमानि वृक्षा दभानुपातान् विजहृष्टरिणः... तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावम् अत्यन्तमासौद्र दित वनेऽपि ॥ Raghu XIV. (b) सगी नयूरी कता are all in the feminine. This is natural, the speaker being a woman. See preceding pages.

शकुन्तला (स्मृत्वा)—ताद, लतावह्निणिभं वणजोत्तिष्ठिं दाव
आमन्तइससं (तात, लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये) ।

SAKUNTALA—(Recollecting) Father, I will bid adieu to my creeper sister Vanajyotsna.

काश्यपः—अवैमि ते तस्यां सोदय्यान्न हम् । इयं तावत्
दक्षिणेन ।

KASYAPA—I know thy sisterly affection for it. Here it is to the right.

शकुन्तला—(उपेत्य लतामालिङ्ग्य)—वणजोत्तिष्ठि, चूद-
संगता वि मं पञ्चालिङ्ग इदोगदाहिं साहावाहाहिं । अज्जप्पहुदि
दूरपरिवट्टिणी दे क्खु भविसुं (वनज्योत्स्ना, चूतसंगतापि मां
प्रत्यालिङ्ग इतोगताभिः साहावाहाभिः । अद्यप्रभृति दूरपरि-
वर्तिनी ते खलु भविष्यामि] ।

SAKUNTALA—(Approaching and embracing the creeper) Vanajyotsna, though joined to the mango-tree, embrace me back with thy arms of twigs that proceed this way. From to-day I shall indeed be roaming far from thee.

शकुन्तलेति । 'सृत्वा' प्रत्ययद्वया "लता" शब्दीच्चारणात् स्मृतिः । लतारूपां 'भगिनौ' (शाकपार्थिवादि) 'आमन्वद्विधे' सन्वाप्य भगिन्यामि ।

अथ नौति । 'तस्यां' वनज्योत्स्नायां 'ते सोदर्यायाः' समानोदरे शयितायाः भगिन्या यः 'खेहः' ('समानोदरे शयितः' 'सोदरादयः' इति वप्रत्ययः, स्त्रियां टाप्) तम् 'अहं'मि' ज्ञानामि । भगिन्यामिव वनज्योत्स्नायां ते खेह इति मे विदितम् । 'इयं तावद् दक्षिणेन' अदूरे दक्षिणभागे वर्तते । (वप्रत्ययार्थे एनप्) । ['सोदर्यांखेहम्' (वि-)—'सोदर्यंखेहम्' (रा-, म-)—'सौहार्दम्' (त-, न्या) ॥

शकुन्तलेति । ['उपेत्य लतामालिङ्ग' (त-न्या-)—'लतामुपेत्य' (रा- वि-, म-)] ॥ वनज्योत्स्नेति । 'चूत्तेन सकृन्गता अपि' मिलिता अपि (भर्तृसंश्लेषमुखेनः) अन्वविष्मृतिः शङ्किता अपिना 'इतीगताभिः' जन्विताभिः 'शाखारूपाभिः' बाह्याभिः बाहुभिः 'मां, प्रत्यालिङ्ग' मयालिङ्गिता प्रत्यालिङ्गनं क र । कारणमाह—'अयं' अखिन् अहनि 'प्रभृतिः' (प्रभृति वा) आदिर्द्विस्मिन् कर्मणि तत् तथा ते दूरे परिवर्त्तते विहरति या तादृशी 'खलु भविष्यामि' । अतः परं दुर्लभदर्शनां मां प्रत्यालिङ्गम् ।

NOTES

1. तावत्—Indicates अवधारणम् ।

2. सोदर्यांखेहम्—समानोदरे शयिता इति समानोदर + य = सोदर्या lit. born of the same womb. Here a sister. समान becomes स optionally when य is to be attached and उदर follows. The rule is 'विभाषोदरः' । Hence the forms—सोदर्या and समानोदर्या । तस्याः खेहः । With the reading सोदर्यंखेह derive समानोदरे शयितं सोदर्यम् । सामान्ये नपुंसकम् । तस्यस्मृहः । The Beng. reading सौहार्दम् improves the style.

3. अयप्रभृति—प्रभृति is usually [thought not necessarily] an अवयव implying limit [अथि] or beginning (आदि) । In the 1st case, it enjoins पक्षमी as in कात्तिक्याः प्रभृति । In the 2nd case-पक्षमी is the विभक्ति, as here.

काश्यपः—

सङ्कल्पितं प्रथममेव मया तवार्थं
भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।
चूतेन संश्रितवती नवमालिकेयम्
अस्यामहं त्वयि च सम्यति वीतचिन्तः ॥१५॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

KASYAPA—Through good deeds you have resorted to, as indeed previously contemplated by me for your sake a husband equal to yourself ; this Navamalika has her union with mango-tree. Now I am relieved of my anxiety for it and for you. This way go back to the road.

शकुन्तला (सख्यौ प्रति)—हला एषा दुवेण' वी हृत्थे
णिक्खेबो [हला एषा द्वयोर्यु'वयोहंस्ते निक्षेपः] ।

SAKUNTALA (To her friends)—Dear, this creeper is a trust into the hands of both of you.

उभे—अथ' जणो कस्स हृत्थे समप्पिदो (अयं कस्य
हस्ते समर्पितः)-। (वाष्पं विहरतः) ।

BOTH—Into whose hands are ourselves entrusted ? (Shed tears.)

सङ्कल्पितमिति । अन्यः...मया तवार्थं प्रथममेव सङ्कल्पितम् आत्मसदृशं भर्तारं त्वं सुकृतैर्गता । इयं नवमालिका चूतेन संश्रितवती । सम्यति अहम् अस्यां त्वयि च वीतचिन्तः । व्याख्या—'मया तवार्थं' त्वन्नमित् 'प्रथममेव' दुष्कृतमेव तपोवनागमनात् प्रागेव 'सङ्कल्पितं मनसा अभीप्सितम् 'आत्मनः' तव 'सदृशं योग्यं 'भर्तार' पतिं 'त्व' सुकृतैः' निजपुण्याः सत्प्रयासं विनैव 'गता' प्राप्ता । 'इयं' पुरोवर्त्तिनी 'नवमालिका' वनज्योत्स्ना 'चूतेन' संश्रितं संश्रयः [भावे कृः] अस्ति यस्याः तादृशी जाता [संश्रितशब्दान्तरुप] । इत्थं 'सम्यति' अधुना अहम् 'अस्यां' नवमालिकायां

‘त्वयि च’ विषये ‘बीता’ विगता ‘चिन्ता’ उत्कण्ठा यस्य तथाविधः संज्ञितः । इ-
कन्थे मे त्वद्य वनज्योत्स्ना च । इ- अपि पावस्ये । तन्निश्चिन्तोऽहम् । [मूलम्
(रा- वि- म-)—‘त्वदर्थे’ स्वगुणं गेतामि । अस्यास्तु सम्प्रति वरं त्वयि बीतचिन्तः
काले समीपसङ्गकारमिमं करिष्ये ॥’ (त- न्या-) ॥

इति इति । ‘इतः’ अस्यां दिशि ‘वन्यान्’ गन्तव्यं मार्गं ‘प्रतिपद्यस्व’ प्रतिगच्छ ।
हस्तेति । ‘एषा’ वनज्योत्स्ना युवयोर्हस्ते निक्षिपः न्यासः ।

अयमिति । ‘अयजनः’ एष सखोजनः । आवां इ- इत्यर्थः । (वाप्यम्’ अस्तु
‘विहरतः’ सुखतः) ।

NOTES

1. (a) अर्थ—An अव्यय similar to कृते in meaning. (b) संज्ञित-
वती—Do not derive with कृत् because the root being सकर्मक
we shall then have चृत् कर्मणि द्वितीया instead of चृत्त = सहाय्यं
इत्या । See Tika. (c) बीतचिन्तः—वि विशेष + इ + क्त कर्त्तरि = बीता
gone. See Tika. (d) The Beng. reading is evidently vicious.
वनज्योत्स्ना is already married. See चूतसङ्गता above, Also see
Act. I.

2. विहरतः = ह means प्रापय । वि-विहृ हरतः वहिः प्रापयतः विहरतः ।

3. Remark—The marriage of the mango-tree with a cree-
per reminds us the sloka—“निधुनं परिकल्पितं त्वया सङ्गकारः फलिनी च
नन्विमौ”—Raghu.

काश्यापः—अनसूये अलं रुदित्वा ननु भवतौभ्यामेव स्थिरो-
कर्त्तव्या शकुन्तला । (सर्वे परिक्रामन्ति) ।

KASYAPA...No weeping, Anasuya, Sakuntala has to be
steadied indeed by you two. [They all go round].

शकुन्तला—ताद, एसा उडअपज्जन्तचारिणौ गव्भमन्थरा
मिअवह्ज जदा अनघप्पसवा होइ तदा मे कंवि पिअग्निवेदइत्तिअं
विसज्जइस्सह [तात, एषा उटजपर्थ्यन्तचारिणौ गभंमन्थरासृगवधूः
यदा अनघप्रसवा भवति तदा मे किमपि प्रियनिवेदयितारं
विसर्जयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—Father, when this doe, slow because of foetus and roaming near the cottage, becomes safely delivered you will send to me some one—a reporter of the good news.

कश्यपः—नेदं विसमरिष्यामः ।

KASYAPA—I shall not forget this.

शकुन्तला (गतिभङ्गं रूपयित्वा)—को णु क्खु एसो णिवसणे मे सज्जइ [को नु खुत्वे ष निवसने मे सज्जते] । (परावर्तते) ।

SAKUNTALA (Acting obstruction of motion)—Who indeed is this that clings to my robe ? (Turns round).

अनुसूये इति । 'रुदित्वा अलम्' [अलंयोगात् क्वा] । 'ननु' कुत्सने । 'भवतीभासिष' नान्येन 'शकुन्तला स्थिरौकस्य' रोदनात् वारयितव्या । रोदननिषेधे नियुक्ता स्वयं रोदिषि इति कुत्सितमेतत् ।

तातेति । 'एषा गर्भेण गर्भभारिण 'मन्यरा' मन्दगतिः अतएव 'उटजस्य' पर्ण-शालायाः 'पर्ण'न्तेषु प्रान्तभूमिषु 'चरति' या तथाविधा, आसन्नप्रसवा इत्यर्थः स्वगवधूः यदा जनयः' अव्यसनः सुख इत्यर्थः 'प्रसवो' यस्याः तादृशी भवति तदा मे कसपि प्रियनिवेदयितार' शुभवार्ताहर' 'विसर्जयिष्यथ । सुखे १ प्रसूता इति वार्ता मे प्रेरयितव्या ।

शकुन्तलेति । 'गतेः' गमनस्य 'भङ्ग' वाधां 'रूपयित्वा' अभिनीय । 'निवसने' वस्ते 'सज्जते' लगति ("यदभिप्रायेषु सज्जते" इति भाष्यप्रयोगादात्मनेपदम्) । 'परावर्तते' वलितकन्धरा पश्चात् अवलोकयति । ["सज्जते" (रा-, वि-) "सज्जति" (स-)—] ।

NOTES

1. (a) अलं रुदित्वा—Optionally अलं रोदनं by the rule 'अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचा क्वा'—अलम् and खलु implying prohibition give क्वा optionally, cp. 'अलमन्यथा सन्धाव्य' Act. 1 pp. 173. [b] ननु implies censure. The censure is—You have to comfort her, but you are weeping !

2. उटज &c.—उटजपर्यन्त + चर + णिनि + कर्त्तरि ताच्छील्ये । It.

cannot travel far because गर्भनन्दरा । (b) अनघ &c.—“अघं व्यसन-
पापयोः” । अघ is here व्यसन calamity. अविदामानमघम् अकिन् अनघः
safe &c. [b] etc.—प्रियं साधु निवेदयति इति प्रिय + नि + विद + णिच् +
लन् कर्त्तरि साधुकारिणि ।

3. इदम्—कर्मविवक्षयां द्वितीया । यही is attached when there
प्रियविवक्षा ।

4. सज्जते—सज्ज + लट्, ते । The root is उभयपदौ, “यदभिप्रायेषु
सज्जते” इति भाष्यप्रयोगात् ।

काश्रपः—वत्से—

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां

तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।

श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितको जह्वाति

सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवां मृगस्ते ॥३६॥

KASYAPA—My child, that adopted child of yours, the
fawn of whose mouth pricked by kusa points, the healing oil
of Ingudi was poured by you, and who was reared by you
with handfuls of Shyamaka grains, does not leave your track.

शकुन्तला—वच्छ किं सहवासपरिज्ञादणिं मं अणुसरसि ।
अचिरत्पसूदाण जणणीए विणा विवर्द्धिदो एव्व । दाणिं वि
मए विरहिदं तुमं तादो चिन्तइस्सदि । निवत्तेहि दाव (वत्से,
किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि । अचिरप्रसूतया जनन्या
विना विवर्द्धित एव । इदानीमपि मया विरहितं त्वां तात-
श्चिन्तयिष्यति । निवर्त्तस्व तावत्) । (रुदती प्रस्थिता) ।

SAKUNTALA—My child, why do you follow me who
is leaving your company ? Without the mother that was
just delivered of you, you were indeed reared. Now too,
forsaken as you are by me father will look after you. Do
then go back [Proceeds weeping].

यस्येति । अन्यथः—यस्य कुशसूचिविद्धे मुखे त्वया व्रणविरोपणम् इङ्गुदीनां तैलं
न्यधिच्यत, सः अयं श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितकः पुत्रकृतको मृगः ते पदवीं न जहाति ।
व्याख्या—‘यस्य कुशानां सूचिभिः’ सूचितौच्यैः अयः ‘विद्धे’ विधत्ते ‘मुखे त्वया
व्रणानां विरोपणं’ शोधकं, चतुशोषणम् ‘इङ्गुदीनां तैलं’ न्यधिच्यत’ निधितम् सः अयं
श्यामाकानां धान्यविशेषणां मुष्टिभिः ‘त्वद्भक्षितः’ परिवर्द्धितकः अनुकम्पया पोषितः
(अनुकम्पया कः) चतैन मुखेन अतुमसमर्थो वराको मुष्टिभ्यः श्यामाकं मुखे दत्त्वा
वर्द्धितः, ‘कृतकः’ कृत्स्नः ‘पुत्रः’ (मयूरव्यसकादिः) ‘मृगः’ ते पदवीं पत्यानं न
‘जहाति’ न मुञ्चति । यत लं यासि सोऽपि स्नेहात् तद्यैव याति ।

वत्सेति । ‘सहवास’ संसर्गं ‘परित्यजति’ या तथाविधा ‘नो किमनुसरति’ ।
‘अचिरं प्रसूता’ या ‘जननी’ निजमाता मृगौ, तथा ‘विना विवर्द्धित एव’ न च मृतः ।
‘इदानीमपि मया’ कृत्स्नमया जनन्या ‘विवर्द्धितं त्वां तातश्चित्तयिष्यति । सद्योजातोऽपि
माता त्यक्तो न मृतः, अधुना वर्द्धितस्य, उपमाता त्यक्तस्य, मातामहेन च चिन्तितस्य का
चतिः ? ‘रुदती’ नैवेज्यं मुच्यन्ती एव प्रस्थिता चलति ।

NOTES

1. (a) व्रणविरोपणम्—वि + रुह् + णिच् + लुट् करणे = विरोपणम् or
विरोहणम् healing. See Tika. (b) न्यधिच्यत—नि + सिच् + लङ् त कर्मणि ।
In लङ् this becomes नि + असिच् &c.—Thus अ intervenes be-
tween इ and स yet we have य by the rule ‘प्राक्सितादङ् व्यवायेऽपि’
which applies to roots सुनीति, सुवति &c.—up to सेव (Pan. 8. III,
70). This includes सिच् । (c) कुशसूचिविद्धे—This explains the
necessity of feeding. With the mouth sore (विद्धे) it was un-
able to eat so had to be nursed. (d) पुत्र &c.—कृतक is कृत्स्नम् (कृत
एव) false. Compare कृतककोपम् Act I—Beng. Rec. कृतकः पुत्रः gives
पुत्रकृतकः instead of कृतकपुत्रः (see Tika). Or पुत्रवासी कृतकश्च पुत्रकृतकः
कसंवा—See also our notes on अपत्यकृतिकाम्—Uttaracharit Act I.

2. सहवास—&c.—सह is similar सदृश । सहवासः similar life,
i.e. एकतावस्थानम्, संसर्गः । कर्मधा—। तं साधु परित्यजतीति सहवास + परि +
त्यज + धिनुष्, साधुकारिणि कर्त्तरि । ताम् ।

3. (a) विवक्षित एव—The force is—There was every likelihood of your dying, but you grew. (b) चिन्तविषयि—Your own mother left you when you were too young to help yourself. You are now grown up and only your adoptive mother is leaving you ; besides, there is your grand-father to look after you. So take heart.*

काश्यापः—वत्से, अलं रुदितेन । स्थिरा भव । इतः पन्थान-
मालोक्य ।

उत्पन्नमणीर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं

वाप्यं कुरु स्थिरतया विरतानुबन्धम् ।

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे

मार्गे पदानि खलु ते विषमोभवन्ति ॥ १७ ॥

KASYAPA—My child weeping is useless. Be steady. Watch the track. By firmness, have the flow of tears stopped—tears that have obstructed the operation of your eyes of which the eyelashes are turned up. Your steps are indeed getting irregular on this ground where you have not noticed the high and low places.

कश्यप इति । 'रुदितेन' रोदनेन (भावे क्तः) 'अलं', मा रोदोः इत्यर्थः । 'इतः' अधिन् देशे 'पन्थानमालोक्य मार्गे' प्रति सावधाना भव । कारणमाह—

उत्पन्नमणीति । अन्वयः—उत्पन्नमणीर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं वाप्यं स्थिरतया विरतानु-
बन्धं कुरु । अलक्षितनतोन्नतभूमिभागे अस्मिन् मार्गे ते पदानि विषमोभवन्ति खलु ।

व्याख्या—'उद्गतानि पक्षाणि, लोमानि धयोः तादृशयोः' 'नयनयोः' सम्बन्धे 'उप-
रुद्धा' व्याहृता 'वृत्तिः' बापायो नैतद्यावार इत्यर्थः येन तादृशं 'वाप्यं' निवजलं
स्थिरतया धीरतया (ह्येती श्या) 'विरतः' निवृत्तः 'अनुबन्धः' प्रवाहो यस्य तथाविधं
कुरु । धैर्यं नवजलं न निवजलं निवर्तय । 'अलक्षितः' अदृष्टः 'नतः' निम्नः 'उन्नतः'

उच्यते 'भूमिभागः' यस्मिन् तादृशे 'अस्मिन् भारी' वर्त्मनि 'ते पदानि पादपाताः अवि-
षमाणि 'विषमाणि' सम्पद्यमानानि 'भवन्ति खलु' तन्मया निषिध्यते (खलु निषेधे ।
"निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु" इत्यमरः) । निर्गतमपि जलं पक्ष्मसु स्थितं
सन् दृष्टिं कण्डि । भूमिश्च नतीव्रता । तेन गतिवार्हन्वते । तत् स्थिरा भव नोव-
जलं संहर पयानमाशौक्य इति पूर्वेषु सम्बन्धः । ["विरतानुवन्ध" (वि- म-)—
"विहृतानुवन्ध" (रा)—"गिहिलानुवन्ध" (त- न्या-)] ॥

NOTES

1. (a) उत्पक्ष्णः—Up-turned eyelashes are considered as enhancing beauty. Here Prof. Gajendragadkar objects—
"...a reference to the enhanced beauty of Sakuntala is hardly proper in Kasyapa's speech." I do not say that Kasyapa did refer to her enhanced beauty. I merely state a fact—
point of excellence furnished her by nature. But even if Kasyapa did refer to her beauty the reference would not be improper. All depends upon the motive. To a child its mother is the most handsome woman in the world ; so is the child to its mother or the father. They would like to dwell upon this handsomeness. Thus the illustrious Sankarcharyya speaks of the वपुस् of Gauri, whom he regards as his mother, in this strain—

"मन्दीरशीमितचरणं वलिशीभिमध्यं

हाराभिरामकुक्षमम्बु रुहायताल्याः" ।

Prof. G. takes उत्पक्ष्णम् to imply that the eyes were deliberately kept upon. Hence he says 'the eyes remain full of tears. For, unless the eyelashes come down...tears do not fall to the ground...eyes are not cleared of tears which consequently obstructed their operation.'

When so saying Prof. G. overlooks two obvious difficulties.—(1) No reason is given in the text why Sakuntala deliberately kept her eyes open and did not wink. (2) The verse speaks of वपुस् of tears. Hence, eyes open or closed,

the tears will fall down the cheeks in streams. (d) अलक्षित &c.—Tears prevent proper watching of the road (c) पदामि विषमीभवन्ति—Hence watch the road (पन्थानमालोकय) । विषम + चि + भू + क्कट अस्ति । (d) खलु—अवधारणे or निषेधे । See Tika also.

2. Reading—The reading शिथिलानुवन्धम् as occurs in the Beng. Recn, is supported by भोज in the सरस्वतीकथाभरण ।

शाङ्गारवः—भगवन्नोदकान्तं सिन्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते । तदिदं सरस्तीरम्, अत्र सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।

SARNGARAVA—Venerable Father, it is enjoined that an affectionate person has to be followed up to the water's edge. Well, this is the edge of a lake. It behoves thee to return, having advised us here.

काश्यपः—तेन हि इमां चौरवृक्षच्छायामश्रयामः । (सर्वे परिक्रम्य स्थिताः) ।

काश्यपः (आत्मगतम्)—किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिः सन्देष्टव्यम् । (चिन्तयति) ।

KASYAPA (Aside)—What message most suitable for his honour Dushyanta can indeed be sent by me ? (Meditates.)

भगवन्निति । उदकस्य अन्तः सीमा 'उदकान्तः' जलप्रान्तः, आ उदकान्तात् 'ओदकान्तम्' जलप्रान्तपर्यन्तम् (अव्ययीभावः) 'सिन्धः' वत्सली 'जनः' अनुगन्तव्य इति श्रूयते एतच्च शास्त्रम् । 'तत्' तस्मात् 'इदं' सरसः तीरं तटं जलप्रान्त इत्यर्थः । अतः परं भगवता न गन्तव्यम् । 'अत्र सन्दिश्य' ; सन्देःशमुच्चार्यं प्रतिगन्तुमर्हसि ['ओदकान्तम् (सं-न्ता-)—ओदकान्तात्' (न)—'उदकान्तम्' (रा-वि-)] ।

तेमेति । चौरप्रदो वृक्षः 'चौरवृक्षः' वटमृदः (शाकपार्थिवः) तस्य छायाम् आश्रयामः आश्रित्य सन्दिशाम इत्यर्थः । 'सर्वे' अभिनेतारो जनाः 'परिक्रम्य' रङ्गमघं परितो चान्त्वा 'स्थिताः' गमनादिरताः ।

किमिति । दुष्यन्तस्य युक्तरूपं योग्यम् 'अस्याभिः' सादृशैर्जनैः 'किं न खलु सन्देष्टवाम्' । वक्ता अहं काश्यपसंगोवः' श्रोता पुरुकुलधुरन्धरो राजा दुष्यन्तः । तत् किञ्च उक्तं स्यात् । (चिन्तयति ध्यायति-युक्तायुक्तं विचारयति) ।

NOTES

1. (a) औदकान्तम्—The अवयवीभाव is optional by the rule "आङ्मर्थ्यादाभिविधौः" । Here the sense is मर्थ्यादा (exclusion). Hence the forms औदकान्तम् (compounded द्वितीयान्त, किं विं) and औदकान्तात् (uncompounded). The सन्धि is allowable because by the rule "निपात एकाजनाङ्" आङ् is not a प्रत्यय । Also अ meaning मर्थ्यादा or अभिविधि is really आङ् from which ङ् has disappeared (ङित्) । Compare—इषदर्थे क्रियायोगे मर्थ्यादाभिविधौ चयः । एतमातं छितं विद्यादक्वधरणयोर्ङित् ॥"—Bhashya. (b) Monier-Williams reads औदकान्तात् uncompounded. 'औदकान्तं म्निग्धी जनोनुगन्तवाः' seems to be an old saying. The Bhashya perhaps refers to it when it says 'आ उदकान्तात् औदकान्तात्' । This to a certain extent favour M. W. But all others have the सकरान्त reading.

2. युक्तरूपम्—अतिशयेन युक्तम् इति युक्त + रूपप् प्रथमायाम् । Construe दुष्यन्तस्य युक्तरूपम् or दुष्यन्तस्य सन्देष्टवाम् ।

शकुन्तला (जनान्तिकम्)—हला पिक्ख । णलिणीपतान्दरिदं वि सहचरं अदेक्खन्ती आदुरा चक्कवाई आरडदि । दुक्करं अहं करेमि । [हला प्रेक्षस्व । नलिनीपत्वान्तरितमपि सहचरमपश्यन्ती आतुरा चक्वाकौ आरटति । दुष्करमहं करोमि] ।

SAKUNTALA [Aside]—Dear, see,—The female Chakravaki shrieks distressed when not seeing her mate even hidden by lotus leaves. I am doing what is difficult to do.

अनसूया—सहि, मा एव्वं मन्तेहि [सखि, मा एवं मन्त्रयस्व] ।

एसा वि पिण्ण बिना गमेइ रचणिं विसाददीहअरं ।

गरुअं विरहदुक्खं आसावन्धो सहाविदि ॥ १७ ॥

[एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घं तराम् ।

गुर्वपि विरहदुःखमाशावन्धः साहयति ॥२७॥]

ANASUYA—Friend, do not say so. She too, without her beloved, passes the night which becomes excessively long through grief. The tie of hope causes to support the sorrow of separation though heavy.

इति । नलिनीपर्वः 'कमलदलैः' अन्तरितं वावर्द्धतम् अपि सहचर' चक्र-
वाकम् 'अपश्यन्ती', न तु प्रनष्टमपश्यन्ती आतुरा' चक्रवाकौ आरटति विरूति । 'अह'
दुष्करम् अतिकठोरं करोमि । चक्रवाकौ प्रियस्य पवान्तरमपि न सहते अहन्तु वन-
निययोदीनामपि वावधानं गणयामि प्रियस्य । का एवमन्या कुर्यात् । एतत् दुष्करकरणं
'प्रवेष्टु' । [तथा च भासः—दुष्करं सल्लह करोमि—स्वप्नाटकम्] ।

अनसूयेति । सा एवं मन्त्रयस्व भाषस्व [मा शब्दोऽयं माङ्गशब्दात् भिन्नः । तेन
न लुङ् ; 'मा गच्छ हकेभ्यः' इत्यत यथा] ।

एषेति । अन्वयः—एषापि प्रियेण विना विषाददीर्घतरां रजनीं गमयति ।
आशावन्धः गुरु अपि विरहदुःखं साहयति । व्याख्या—'एषा' चक्रवाकौ 'अपि
प्रियेण' चक्रवाकेण 'विना' तद्विद्योगजेन 'विषादेन दीर्घतरां' पूर्वतो दीर्घत्वेन अनु-
मिताम् [वृद्धिस्थां पूर्वोक्तस्थानपेक्ष्य अतिशयः । तेन तरम्] रजनीं गमयति'
यापयति [निशि विद्युन्तौ चक्रवाकौ तिहत इति प्रसिद्धिः] । एषा अपि दुष्करं करोति
न लसीध कैवल्यम् । अत्र कारणम्—'आशावन्धो यो' बन्धः' बन्धनं स 'गुरु' दुर्वहम्
'अपि विरहस्य दुःखं' पीडनं विद्योगवशां 'साहयति' विरहिभिर्वाहयति । [वृत्त-
मसिच् । विरहो विरहदुःखं सहते—आशावन्धः विरहिणा विरहदुःखं साहयति इति]
यथा गुरु किञ्चित् वस्तु दुर्वहं नागदन्ताकादिषु बद्धं भवति आशया बद्धो
विरहभारोऽपि तथा ।

NOTES

1. प्रेचस्व—इच्छा is not necessarily to see. It may mean see-
ing or considering, or noting &c. as in समीक्ष्यकारिन्, परीक्षण &c.
The object of प्रेचस्व is the whole fact.—One does not tolerate

the intervention of even a leaf, the other minds not forests and hills. Or, no comparison is intended ; ईक्षन् is seeing ; the कर्म is the चारटन of the चक्रवाकी ।

2. (a) रजनीम्—रजनीं गच्छति इति रजनीं गमयति । अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा by the rule 'गतिबुद्धिप्रत्ययसमार्थशब्दकर्माकर्माकाणामणिकर्ता स यी' । (b) साहयति—The nominative is विरहिणा understood. See Tika (d) The words गुरु (heavy) and बन्ध (knot) suggest that 'विरहदुःख is a weight. This is उत्प्रेक्षा । गुरु is श्लिष्ट meaning दूःख when दूःख is considered by itself, and दूःख if thought of as a weight. Thus रूपक and श्लेष here help the उत्प्रेक्षा । There is अर्थांतरन्यास also,

3. Remark—For parallell passages compare—

'मनीरघेन जीवामि'—Bhasa in Swapna.

'आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशी शब्दङ्गनानां

सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगेरुणक्ति'—Meghadutam.

'आशातनुर्न च कथमप्यत्यन्तमुच्छेदनीयः प्राण-

वाणं कथमपि करोत्यायताभ्याः सः एकः'—Mal. IX,

काश्रपः—शाङ्ग रव, इति त्वया महचनात् स राजा

शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

KASYAPA—Sarnagarva the king has to be told by you this in my words, having placed Sakuntala in front.

शाङ्ग रवः—आज्ञापयतु भवान् ।

SARNAGARVA—Let your reverence command.

काश्रपः—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलञ्चात्मनस्-

त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया

भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं बधून्धुभिः ॥ १८ ॥

KASYAPA—Having well thought of us whose wealth is self-restraint, of the high family of yourself too, and of that flow

of affection of her towards you by no means brought about by relatives, she is to be ranked by you with equal honour among your wives, More than this depends on luck. That should not indeed be expressed by the wife's relatives.

काश्याप इति । 'त्वया सहचरान्' सहचरान्मवलम्बा [ख्यव् लीपे कस्मिं पञ्चमी] स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य 'अग्रतो निधाय' इति वक्तव्यः 'एवम् अभिधातव्यः ।

अस्मापिति । अन्वयः—संयमधनान् अस्मान्, आत्मनः उच्चैः कुलस्य, त्वयि अस्या कथमपि अस्मान्भवकृतां स्नेहप्रवृत्तिश्च साधु विचिन्त्या त्वया इयं दारिषु सामान्य-प्रतिपत्तिपूर्वकं दृष्ट्वा । अतः परं भाग्यायत्तम् । तत् खलु बहुवन्धुभिर्न वाच्यम् । व्याख्या—'संयमः आत्मदमनमेव धनं' येषां तदाविधान् 'अस्मान्' मदिधान् तापसान् ('अस्मान्' = साम् - इति पक्षे तु 'सविशेषणानां प्रतिषेधः' इति प्राप्नोति ! अस्मान् संयमधनान् विचिन्त्या इति विधेयत्वेन व्याख्याय तत् परिहृत्यम्) आत्मनः स्वस्य 'उच्चैः कुलस्य' पौरवं वंशस्य 'त्वयि भवद्विषये 'अस्याः' शकुन्तलयाः 'कथमपि अस्मान्भवकृतां सर्वथा बन्धुजनप्रयासं विनैव घटितां ताम्' अतिशयितां 'स्नेहप्रवृत्तिश्च' भावानुबन्धश्च 'साधु' सम्यक् 'विचिन्त्या' अनुध्याय 'त्वया इयं' शकुन्तला 'दारिषु' पत्नीषु [दारशब्दः पुंसि बहुवचने । अधिकरणे सप्ततमी] 'सामान्या' साधारणी तुल्या इत्यर्थः या 'प्रतिपत्तिः' गौरवम् ('प्रतिपत्तिस्तु गौरवं । प्राप्ता प्रवृत्तौ प्राप्त्यन्ते वाच्ये' इति 'हेमः) तत् पूर्वकम् 'अगौरवभेदेन इत्यर्थः 'दृष्ट्वा' सम्भाषा । तथा कृते मम संयमस्य तव वशीभूतः अस्याः स्नेहप्रकर्षस्य च सहृदयं भवति । 'अतः' अस्मात् अगौरवभेदेन दर्शनात् 'परम् अधिकं गौरवाधिक्येन दर्शनमित्यर्थः, 'भाग्याधीनम् । 'तत् खलु' गौरवाधिक्येन दर्शनं किल 'वधा बन्धुभिः' पित्रादिभिः 'न वाच्यं' न शंसनीयम् ।

NOTES

1. (a) अस्मान्—Refers to ascetics in general ; hence plural. If taken to refer to कृष्ण alone, then the construction must be अस्मान् संयमधनान् विचिन्त्या—considering me as rich in self-restraint, and not संयमधनान् अस्मान् विचिन्त्या—thinking of me who is rich in selfrestraint. The reason is अस्मद् will not take the plural when refering to one object only, if there is a विशेषणपद

in the वाक्य ['सविशेषणानां प्रतिषेधः'] । Hence for the plural, संयमधन has to be predicated (विधेय) of अस्माद् । सम् + यम + अप् भावे = यमः । स धनं येषाम्, बहु । See Tika. (b) अस्याः—शब्दे षष्ठो । Not कृदयोगे कर्तरि षष्ठो । the कृत् in प्रवृत्ति gives षष्ठी to स्नेह which is then compounded. (c) ताम्—that flow of affection—प्रसिद्धार्थे । Hence no यच्छब्द is necessary. Comp—'तं केशपाशं प्रसमीच्या कुटुम्बालप्रियत्वं शिथिलं चमयाः'—Kumara. (d) सामान्या &c.—सामान्या प्रतिपत्तिः, कर्मधा—। सा पूर्वां यस्मिन् कर्मणि तत् सामान्याप्रतिपत्तिपूर्वकम् । तदेव इति स्वार्थे कन् । the समासान्त कप् will not give इत्थ in पूर्वां because of the prohibition 'न कपि' । (e) भाग्यायत्तम्—आ + यत् + क् कर्मणि = आयत्तम् Retriected. भाग्यं आयत्तम् । सहस्रपेति समासः ।

शाङ्गरवः—गृहीतः सन्देशः ।

SARNAGARVA—The message is recieved.

काश्यपः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

KASYAPA—My child, you have to be instructed now, though dwellers of the forest, we are acquainted with worldly matters.

शाङ्गरवः—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।

SARNGARAVA—Nothing indeed can possibly be unknown to those that are of superior intelligence.

शङ्करव इति । 'सन्देशो' वाचिकः 'गृहीतः' मनसि कृतः ।

काश्यप इति । 'इदानीम्' अधुना भर्तुः भवनप्रवेशकाले 'त्वम् अनुशासनीया' उपदेष्टव्या 'असि' । 'वनम् औकः' भवनं येषां तथाविधा जनाः 'लौकिकज्ञा' लौक-
इत्यात्मभिज्ञा अतः उपदेशनसमर्थाः ।

शङ्करव इति । न खलु न नूनं धीमतां 'कश्चित् अविषयः' अज्ञेयो 'नाम' (नाम इति सम्भाव्य) । प्राज्ञैः ध्यानवद्भिः सर्वमेव ज्ञायते ।

NOTES

- (a) इदानीम्—Now i.e. on the occasion of your entering a new life. (b) अनुशासनीया—The अनुशासन will relate to married

life. (c) लौकिकज्ञा = लैके विदितम् or भवम् इति लोक + ठञ् = लौकिकम् wordly. तत् जानन्ति इति लौकिक + ज्ञा + क कर्त्तरि । Or—लौकिकस्य ज्ञाः इतम् । (d) वयम्—For plural, take the whole of वनोक्तस्योऽपि सन्तो लौकिकज्ञाः as the predicate ; otherwise the Varttika 'सविशेषणानां प्रतिषेधः' will interfere.

काश्यापः—सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य—

शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नोजने

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगिष्वनुत्सेकिनी

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामा कुलस्याधयः ॥१८॥

कथं वा गौतमी मन्यते ?

KASYAPA—[Instructed by me] and having reached thy husband's residence from hence, thou shouldst always await upon thy superiors ; shouldst adopt the behaviour of a loving friend towards the group of thy co-wives, shouldst not through peevishness go against thy husband even if insulted, shouldst be extremely courteous towards thy attendants ; shouldst be without arrogance in enjoyments. Thus do young females rich the status of matrons. The perverse are the banes of their family. How does Gautami think ?

गौतमी—एत्तिओ वज्जणस्स उव्वदेसो । जादे, एदं कखु सव्वं ओधारिहि [एतावान् वधूजनस्योपदेशः । जाते, एतत् खलु सर्वमवधारय] ।

GAUTAMI—This much is the lesson for one who is a bride. My child, remember all this.

काश्याप इति । 'सा' सया उपदिष्टा त्वम् इतः अस्मात् स्थानात् 'पतुः कुलं' गृहं भर्तुर्भवनम् ("कुलं जनपदं गृहं" इति विश्वः) 'प्राप्य'—

शुश्रूषेति । अन्वयः—गुरुन् शुश्रूषस्व, सपत्नोजने प्रियसखीवृत्तिं कुरु, विप्रकृतापि रोषणतया भर्तुः प्रतीपं मास्म गमः, परिजने भूयिष्ठं दक्षिणा भव, भोगिषु अनुत्सेकिनी भव । एवं युवतयो गृहिणीपदं यान्ति । वामाः कुलस्य आधयः ॥ यथा—

युवतयो वामाः एवं कुलस्य आधयः (सत्यः) गृह्णीष्यौपदे' यान्ति । वाक्या—'गुरुन्' शब्दप्रसूतोन् शब्दस्य' परिचर ('शब्दप्रसा परिचर्यां च' इति विकारस्येपः । 'शब्दप्रसा दृशां सगः' इत्यात्मनेपदं नित्यम्] । 'सपत्नीनां जने समूहे' प्रियसख्याः इति' व्यापारं 'कुरु' । सपत्नीषु प्रियसखीषु वर्तते । 'विप्रकृता' पत्या अवमानिता 'अपि रोषणतया क्रोधनतया कुरुभावेन इत्यर्थः 'भर्तुः' पत्युः 'प्रतीप' प्रतिकूल 'मास्त्र गमः' मा याः 'परिजने' सेवकेषु 'भूयिष्ठ' बाहुल्येन 'दक्षिणा' उदारा 'भव', 'भीरीषु' समष्टिषु अनुत्सेकिनी' अगर्विता भव । 'एवम्' अनेन प्रकारेण 'युवतयः' तरुण्यः 'गृह्णीष्यौपदे' गृहकृष्यां अधिकार' यान्ति' लभन्ते । 'वामाः' प्रतिकूलाः' विपरोतचारिणी वध्यः 'कुलस्य' गृहस्य 'आधयः' मनःपौडाखरूपः ['आधिर्मानसपौडाया' प्रत्याशयाच वन्धके व्यसने चाप्यधिष्ठाने' इति विश्वः] ॥ यदा—'युवतयो' नवे वयसि वर्तमानाः 'वामाः' स्त्रियः ['वियादामानपि स्त्रियाम्' इति विश्वः] 'एवम्' अनेन प्रकारेण कुलस्य' गृहस्य 'आधयः' अधिष्ठानानि, कुलालम्बभूताः सत्यः ['आधिः... अधिष्ठाने' इति प्रागुक्ती विश्वः] 'गृह्णीष्यः पदम्' अधिकार' यान्ति' गृहावलम्बनत्वात् अन्वयेन गृह्णीष्यत्वेन अभिधीयन्ते इति भावः (* ['भीरीषु' (भी- त, न्या-)—'भाग्येषु' (रा-, वि)] ।

कथमिति । 'गीतमी [वा इति विकल्पे] 'कथं' 'केन प्रकारेण' मन्यते' अवधारयति । सद्रक्तं युक्तं न वा गीतमी वदतु । स्वयं जानन्नपि दाक्षिण्यात् गीतम्या अभिसत् जिज्ञासते ।

गीतमीति 'वधूजनस्य एतावान्' एतन्मात्रम् 'उपदेशः' परं ज्ञातव्यं किमप्यस्ति तासाम् ? 'अवधारय' उदये करण ।

NOTES

1. [a] शब्दप्रसा—सु + सन् + क्रीट् स् । The आत्मनेपद is due to the rule 'शब्दप्रसा दृशां सगः' which bars the rule 'पूर्ववत् सगः' । Thus though सु is परस्मैपदो, the सन्नत root is always आत्मनेपदो । [b] सपत्नीजने—समानः पतिः आसाम् gives समान + पत्र् by the rule 'नित्य' 'सपत्न्यादिषु' । Next we get डोप् in the feminine because the word has become नकारान्त । This gives समानपद्यौ । समान now becomes स by निपातन in the rule quoted—'समानादिषु

इति वक्तव्यं समानस्य समावाये वचनम्—Vritti. (c) प्रतीपम्—प्रतिकूलनपाम्
इति प्रति + अप् + च (सहासान्) by the rule 'ऋकपूर्वधुः पयामानच्चे' This
gives प्रति + अप् । Now by the rule. 'डान्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' we get
प्रति + ईप् = प्रतीपम् against. (b) भोगेयु - This is the Bengali reading.
Bhoja has the same ; this ought to be enough to reject भाग्येयु ।
Besides भाग्येयु i.e. अदृष्टेयु is hardly intelligible here. (e) युवतयः—
By the rule 'युवन्तिः' we get युवन् + ति = युवति in the feminine.
this bars the form युनी with डौप् । the rule 'पु'योगदाखायाम्'
does not apply, so डौप् is not available. युवती is a different
word meaning-one having a husband, and is not at all re-
lated to युवन् । We are thus left with only one feminine form
of युवन् viz, युवति ।

काश्यापः—वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनञ्च ।

KASYAPA—My child, embrace me and the friends.

शकुन्तला—ताद इदो एव्व किं पिअंवदामिस्माओ सहीओ
णिवत्तिस्मन्ति [तात इत इव किं प्रियंवदामिआः सखी निव-
त्तिषान्ते] ।

SAKUNTALA—Father, well should Priyamvada and
other friends turn back from here ?

काश्यापः—वत्से इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् ।
त्वया सह गीतमो यास्यति ।

KASYAPA—They too, my child, have to be given away
in marriage. It is not fit for them to go there, Gautami will
go with thee.

शकुन्तला (पितरमाश्लिष्य)—कहं दाणिं तावस्स अङ्गादो
परिभ्रष्टा मल्लतटोन्मूलिआ चन्दणलदा विअ देशन्तरे जीविअं
धारइस्सं [कथमिदानीं तातस्स अङ्गात् परिभ्रष्टा मलय-
तटोन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिस्सामि ।

SAKUNTALA—Removed from my father's lap like a sandal-sapling uprooted from the side of the Malaya, how shall I now support life in another soil ?

वत्सि इति । 'मां सखीजनस्य परिष्वजस्य' आदिश्रुत्वा । अश्वान् निवर्त्तय इत्यर्थः ।

शकुन्तलेति । 'प्रियंवदाया मित्राः' [इतत्] युक्ताः, प्रियंवदाप्रसूतयः ।

काश्यप इति । 'प्रदीप्य' प्रदातृभ्यो, असुररूपाय वराय इत्यर्थः ।

शकुन्तलेति । 'इदानीं तातस्य अङ्गात्' क्रीडात् 'परिष्वष्टा' च्युता अहं मलयस्य' तदाखास्य पर्वतस्य 'तटात्' प्रान्तभूमेः 'उन्मूलिता' उत्खाता 'चन्दनस्य' 'चन्दनवृक्षस्य' 'लता इव' शाखा इव नवोद्भूतश्चन्दनवृक्षक इव इत्यर्थः ["लता ज्योतिष्मती दुर्वाशाखा-वल्लीप्रियङ्गु" इति हेमः] कथं केन प्रकारेण 'जीवितं जीवनं' धारयिष्यामि ।

NOTES

1. (a) प्रियं वदामित्रा—If मित्र is taken as प्रथमावचन then say प्रियंवदानुहिताः honoured by the company of प्रियंवदा । See also ante—शाङ्गैरवमित्राः &c. (d) निवर्त्तयन्ति—निवर्त्तयन्ति is an optional form.

2. गन्तुम्—By the maxim 'अव्ययकृतो भावे' we have गन्तुम् = गमनम् । Hence construe तव गन्तु गमनम् अनयोः सम्बन्धे न युक्तम् । Do not say अनयोः गन्तु गमनम् &c.—For, the षष्ठी in अनयोः is barred by the rule "न लोकाव्ययनिष्ठाद्यलङ्घनम्" । This is after the भाष्यकार । According to the सूत्रकार we have 'शकष्टव' इति अर्हार्थं उपपदे तुमुन् ।

3. (e) The reading मलयतरुः उन्मूलिता—does not commend itself. A twig cut off from a tree (तरु) cannot to the propriety be called उन्मूलिता । Again if मलयतरु is चन्दन then the second reference to चन्दन in चन्दनलता is superfluous. (b) चन्दनलता—A very young tree is not improperly called a लता । लता cannot be taken here as शाखा । It is sapling—लता इव इति लता by transference of epithets. Indeed when one wants to naturalise a foreign tree one does not think of cutting off branches from tree, but looks for saplings. On the whole तट seems preferable.

4. देशान्तरे—अन्तर means भिन्न, अन्य ; अन्यो देशः देशान्तरम् । मयूर-
वासकादितत्पुरुषः । A नित्यसमास of देश and अन्तर । Neuter owing
to the rule 'परबल्लिङ्गं हन्वन्तत्पुरुषयोः' । अधि' ७मी ।

काश्यपः—वत्से किमेवं कातरासि—

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे

विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं

मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥ २१ ॥

(शकुन्तला पादयोः पतति) ।

KASYAPA—Why art thou so distressed, my child ?
Placed in the proud position of the chief wife of thy husband
of distinguished ancestry ; busy with his affairs that are
momentous through exuberance of wealth ; and having soon
brought forth a holy son as the East does the sun, thou
shalt not, my child, mind the sorrow caused by separation
from me. [Sakuntala falls at her father's feet].

काश्यपः—यदिच्छामि ते तदस्तु ।

KASYAPA—Let that befall you what I wish.

काश्यप इति । हे 'वत्से कि' निमित्तम् 'एवं कातरा' आर्त्ता 'असि' ।

अकारणमेतत् ॥ अभिजनैति । अन्वयः—वत्से, त्वम् अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये
गृहिणीपदे स्थिता [सती], तस्य विभवगुरुभिः कृत्यैः प्रतिक्षणम् आकुला [सती],
अचिरात् प्राचीवार्कं पावनं तनयं प्रसूय च, मम विरहजां शुचं न गणयिष्यसि ।

वाङ्मनः—हे 'वत्से, त्वम्' प्रशस्तः 'अभिजनः' दुस्तं यस्यास्ति, तस्य, महाकुलीनस्य
इत्यर्थः ['कुलेष्वभिजनो जन्मसूत्रानपि' इत्यमरः] 'भर्तुः' पत्याः 'श्लाघ्ये' संशब्दनाहे
'गृहिणीपदे' गृहिणीस्थाने 'स्थिता' भर्तुस्नेहगामिनी तदगतज्जदया सती, 'तस्य' भर्तुः
'विभवेन' सम्पत्त्या 'गुरुभिः' महदभिः 'कृत्यैः' कार्यैः 'करणैः' 'प्रतिक्षणं' निरन्तरम्
'आकुला' वाया गुधां कार्यचिन्तया वासक्तज्जदया सती, 'अचिरात्' शीघ्रं 'प्राची'
पूता पूर्वा दिक् 'अर्के' पूष्यं सूर्यम् 'द्रव पावनं' पुण्यं 'तनयं' पुत्रं प्रसूय च' पुत्रस्नेहेन

आकट्टहृदया च सती 'सम विरहजा' विद्योगजनिता 'शुच' शोकम् ["मनुशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्" इत्यमरः] 'न गणयिष्यसि' न चिन्तयिष्यसि । अनुभूतामपि शुचे व्यासक्ततया न शुर्वो' सम्भावयिष्यसि ।

काश्यपः इति । 'ते' तव सम्बन्धे 'यत् इच्छामि यत् अक्षयितमधुना मे मनसि वर्तते' 'तत् अस्तु' फलतु । इति वस्तुमिश्रणम् । शापकारणं प्रत्याख्यानं दिवेन चक्षुषा पश्यन् मेनकातुल्यमीदृशमान आह—“यदिच्छामि ते तदस्तु”, सयि दूरे मेनका त्वो रचतु, इति भावः ।

NOTES

1. (a) अभिजनवतः—अभिजन्यते अस्मिन् इति अभि + जन् + वत्, अधिकरणे; संशयात् = अभिजनः race. No हृदि because of the prohibition “जनि-वच्योय” । अभिजन + सतुप् (वत्पु) प्रशंसाम् । (b) Kanva here refers to the diversion which will detract her attention from the separation—The love of the husband ; (2) The numerous engagements. (3) affection for child. She will certainly feel the absence of her father when at ease. But this will leave her no time to think of it.

2. यदिच्छामि—Here he is anticipating future events. See Tika. Prof Gajendragadkar is unwilling to believe that Kanva had prevision of future events at this stage. I think the pronouncement “दृश्यन्तेनाहितं तेजो” &c. coupled with the fact that Anasuya and Priyamvada had kept perfect silence in the matter was enough to rouse the sage's curiosity and make him think thus disclosing all details.

Prof. G. also asks “why did he [Kanva] not remove the root cause of all by sending the ring to the king ?” I answer, it may be said that this does not necessarily imply absence of all knowledge, For Prof. G concedes that the sage knew all after the pupils had gone back to the hermitage. But even then the sage did nothing in the matter. He could have at once got the ring back from the Raghv's belly and ended the misery of his daughter there and then.

The fact is, why Kanva, a renowned sage, stood apparently indifferent is more than we laymen can guess. To us it is enough that Kanva's indifference makes way for Sakuntala's atonement for the sin [of insulting Durvasas]; an atonement that purges herself of dross and helps in its onward march towards perfection. Besides, without this indifference of Kanva as without Durvasa's curse we should have missed the beautiful scene of reconciliation drawn in Act VII !

शकुन्तला (सख्यावुपेत्य)—हला दुवे वि मं समं एव
परिस्सज [हला द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेयाम्] ।

SAKUNTALA (Approaching the friends)—Dear, embrace me both of you simultaneously.

सख्यो (तथा कृत्वा)—महि, जइ णाम सो राअ पच्च-
मिस्साणमन्यरो भवे तदा इमं अत्तणामहेअङ्किअं अङ्गुलीअअं
दंसेहि [सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्यरो भवेत्,
ततः तस्मै इदम् आत्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय] ।

FRIENDS (Doing the same)—Friend, if perchance that king becomes slow at recognition, then show him this ring stamped with his own name

शकुन्तला—इमिणा संदेहेण वो आकम्पिटम्हि [अनेन
सन्देहेन वामाकम्पितास्मि] ।

SAKUNTALA—I am startled by this suspicion of yours.

हलेति । 'सख्यौ उपेत्य' तयोः समीपं गत्वा उभयोस्तुल्यादरा इति हेतुः 'आह' 'समं' युगपत् एव 'परिष्वजेयाम्' आलिङ्गयाम् ।

सखीति । 'यदि नाम' यदि सम्भाव्यमेतत् 'स राजा प्रत्यभिज्ञाने' संस्मृता, जदपूर्वमेव मया इति ज्ञाने 'मन्यरः' शिष्यः, 'अलसः' विमुख इति यावत् 'भवेत्' 'ततः तस्मै इदम् आत्मनः' अस्मैव राज्ञः 'नामधेयं' नाम्ना 'अङ्कितं' मुद्रितम् अङ्गुलीयकं दर्शय ।

शकुन्तलेति । 'अनेन सन्देहेन' शक्यता स्मृतिलोपशङ्कया 'आकम्पिता' भीता 'अस्मि',—इति भाविन्याः विपत्तिस्थाया । ["सन्देहेन" (रा-, म-)—"सन्देहेन" (त-, वि-, आ-)] ॥

NOTES

1. तस्य —“कर्मणा यममिप्रैति—” इति सम्प्रदाने चतुर्थी ।

2. सन्देहेन—The reading सन्देहेन also suits the context. सम् + दिश + चञ्, कर्मणि = सन्देहः instruction. सन्देह is शङ्का suspicion; “यदि भवेत्” in the speech above is शङ्का । Beside the speech following also refers to शङ्का (क्षीणः पापशङ्को) । I therefore prefer सन्देहेन ।

सख्यो—मा भाभीहि । सिनेहो पावशङ्को [मा विभीहि ।
स्नेहः पापशङ्को] ।

FRIENDS—Be not alarmed. Affection suspects evil.

शार्ङ्गरवः—शुगान्तरमारूढः सविता । त्वरतामत्रभवतौ ।

SARNAGARVA—The sun has ascended another stage. Let her ladyship hasten.

शकुन्तला (आश्रमाभिमुखी स्थित्वा)—ताद कदा ण भूयो
तबोवणं पेक्खिससं [तात कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये] ।

SAKUNTALA (standing with her face towards the hermitage)—Father, when shall I again see the hermitage ?

काश्यपः—श्रूयताम्—

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहौसपत्नी

दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।

भर्ता तदपितकुटुम्बभरणं साङ्गं

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥२॥

KASYAPA—Listen. Having long continued as co wife of the vast four-sided Earth, having settled Daushyanti without a rival, you will again take residence in this tranquil hermitage with thy husband by whom the burden of relatives shall have been placed on him (Daushyanti).

सखायिन्ति । ‘मा विभीहि’ नाम्नेवीः [अङ्कितं यो मा-शब्दः तदधीने न लुङ्]
‘स्नेहः पापम्’ अनिटम् ‘शङ्कते’ शोडान् अनेट् शङ्कावहे न हि वस्तुतस्तस्य मूलमस्ति ।

शाङ्करवेति । 'सविता' सूर्यः 'अन्यत् युगं' भागयुगलं प्रहरमित्यर्थः ["युगं कृतादौ युगलं" इति विश्वः] 'आहूदः' प्राहः । दिनमानस्य प्रथमं प्रहरमतीत्य सितोद्यं प्रविष्टः इत्यर्थः । 'अतभवती' भान्या शकुन्तला 'त्वरताम्' सत्तरा भवतु । ['युमान्तरमाहूदः' (रा-, वि-, म-)—'दूरमधिददः' (त-, न्या)] ॥

शकुन्तलेति । 'आश्रमस्य अभिसुखी' सती 'स्थिता' गमनात् निवृत्त्य ।

सूत्रेति । अन्यथः—चिराय चतुरन्तमहौसपत्नी भूत्वा, अप्रतिरथं तनयं दौष्यन्ति निवेश्य तदपि तकुटुम्बमरणेण भर्ता साहं शान्ते अस्मिन् आश्रमे पुनः पदं करिष्यसि । व्याख्या—'चिराय' चिरम् [अव्ययमेतच्चिरार्थकम्] 'चत्वारोऽन्ताः' प्रान्तभागा वस्याः तथाविधायाः समयाया इत्यर्थः 'मह्याः' विपुलाया धर्मिताः 'सपत्नी भूत्वा', अविश्रामानः 'प्रतिरथो' विपक्षी यस्य तथाविधं 'तनयदौष्यन्ति' दुष्यन्ताङ्गजम् [अजातलात नामविना सामान्येन दौष्यन्तिशब्देन व्यपदेशः*] निवेश्य राज्यं स्थापयित्वा, 'तस्मिन्' दौष्यन्ती 'अपितः' निक्षिप्तः 'कुटुम्बानां' वान्मषानां 'भरः' भारः पोषणकम् दैन तथाऽपि 'भर्ता साह' पत्या सह 'शान्ते' 'शमप्रधाने' विषयविनारहिते 'अश्विन् आश्रमे पुनः' मूयोऽपि 'पदं करिष्यसि' स्थानं लपस्यसि ['पदं स्थाने विभक्तान्ते'] हेमः] । परिणते वयसि पुत्राय राज्यं दत्त्वा भर्ता सह इहैव आरण्यकव्रतं चरिष्यसि इत्यर्थः । [मूलम् (रा-, वि-, म-)—'मूत्वा चिराय सदितान्तमहौसपत्नी दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय । ततसन्निवेशितमरणेण सहैव भर्ता शान्तां करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥' (रा-, न्या)]

NOTES

1. चिमोहि—भी + लोट् हि । 'मा कुल्ल' does not apply here. The मा here is different from माह् and gives लोट्, as in 'मा कुरु धनजनयौवनशर्वम्' (see ante also).

2. युमान्तर - &c*—युग is two. It is usual to divide the day-time into 8 equal parts and attach a specific virtue to each. Two of these here probably make a युग । Then from sun-rise to about 9 A.M. is the 1st युग ; the second extends from about 9 A.M. to 12 noon ; and so on. अन्यत् युगं युमान्तरत् another युग i.e. the 1st युग is already over and the 2nd has commenced.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

3. (a) चतुरन्त &c.—सही the vast one is the सपत्नी; she again not in part, but taken in her entirety. (b) दीर्घान्तम्—दूष्यन्तम् अपत्यं पुमान् इति दूष्यन्त + इच् = दीर्घान्तिः by the rule 'अतः इच्'. तम् । (c) अप्रति &c.—प्रतिकूलः or प्रतिगती रथः अस्य इति प्रतिरथः an antagonist. अधिमानः प्रतिरथो यस्य, तम् । (d) निवेश—नि + विश् + णिच् + ल्यप्, having settled. राज्याभिषेचन is settling; in this sense निवेश occurs in "स निवेश कुशावल्यां रिपुनागादृशं कथम्"—Raghu XV. 97. Again विवाह is also settling. निवेश has this sense in "निवेशं मनासो ययञ्चं कन्या-मुपलप्य"—Mahabbh. also 'भवान् निवेशाः प्रथमं ततोऽथ भीमः' = Ibid. (e) तदपतं &c.—Having left the kinsmen in his care, i.e. You two only will come. If निवेश means विवाह then this epithet mentions, by implication, the coronation of the son. For unless he is the king he cannot support the kinsmen. But coronation is an important ceremony and should not be left to be inferred from a relatively insignificant affair which is honoured by direct mention. It seems better therefore to take निवेश = राज्ञो अभिषेचनम् ।

गौतमी—जादे, परिहृयति गमनवेला । निवर्त्तहि पितरं ।
अहं चिरं वि पुनो पुनो एमा एव सन्तुष्टादि । निवर्त्तदु
भव [जाति, परिहृयते गमनवेला । निवर्त्तय पितरम् । अथवा
चिरं वि पुनः पुनः एवा एव सन्तुष्टादि । निवर्त्ततां भवान्] ।

GAUTAMI—My child, the time for starting is being spent. Send back your father Or, even for long she will talk thus again and again. Let your reverence return.

काश्यापः—वत्से उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम् ।

KASYAPA—My child, the practice of penance is being obstructed.

शकुन्तला (भूयः पितरमाश्लिष्य)—तव चरणकिसं ताड-
सरोरं । ता मा अदिमेत्तं मम क्रिदे उक्कण्ठेदु [तपश्चरणकृशं
तातशरीरम् । तस्या अतिमात्रं मम कृते उक्कण्ठस्व] ।

SAKUNTALA (Again embracing her father)—Father's frame is emaciated by practice of penance. So do not pine for me excessively.

गौतमिति । 'गमनस्य वला' समर्थः 'परिहीयते' 'वीथते प्रातरिव गमनस्य युक्त-
लात् । 'पितरं निवर्त्तय' आद्यम् प्रति प्रेषय—इत्यादि, काशार्प संशोध्य आह—'अथवा
यत्नान्तरं 'एषा' शकुन्तला चिरं 'थापि' कालेन न विरता भावयति 'एवम्' ईदृशमेव
'पुनः पुनर्मन्त्रयिष्यते' । तत् भवान् निवर्त्तताम्' आत्मना एव प्रतिशक्तुम् ।

काशाय इति । 'तपसः अनुष्ठानम्' आचरणम् उपरुध्यते विघ्नतं भवति । तत्
प्रतियामि । [उपपूर्वात् कचेः कर्मणि लट्] ।

शकुन्तलेति । 'तातस्य' शरीरं तपश्चरणेन क्लेशं जातम् । 'तत् मम क्लेशे' मर्त्ये
[क्लेशे इत्यव्ययम्] 'अति साधम्' अत्यर्थं 'मा उत्कण्ठस्व' मा उत्सृक्तो भव ['उत्कण्ठस्व'
(म-)]—'उत्कण्ठितम् (रा-, वि-] ॥

NOTES

1. परिहीयते—परि + ह्वा + लट्, न कर्मकर्त्तरि । The cool morning:
is passing.

2. उत्कण्ठस्व—The reading उत्कण्ठितम् seems bad in grammar..
Here also मा is diff. from माङ् ।

काशायः (सनिःश्वासम्)—

गममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उटजहारि विरूढं नीवारवलिं विलोकयतः ॥२२॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु । (निष्क्रान्ता शकुन्तला
सहयायिनश्च) ।

KASYAPA—(With a sigh)— My child how possibly can
my grief abate while beholding the offering of Nivara, pre-
viously made by thee, sprouted at the door of the cottage ?
Go, may the stages of thy journey be safe. (Exeunt Sakuntala
and the attendants).

सख्यौ (शकुन्तलां विलोक्य)—हृद्वी, हृद्वी अन्तरिदा

सउन्दला वनराईए । [हा धिक्, हा धिक् अन्तरिता शकुन्तला वनराज्या] ।

FRIENDS (Watching Sakuntala)—Alas ! Alas Sakuntala is hidden by the line of forests.

काश्याप इति । 'निःशसीन' दूःखनिःशसीन 'मङ्ग' आङ् । यममिति । अन्वयः—हे वनसे त्वयारचितपूर्वम् उटजहारि विहृदं नीवारवलिं विलोकयतः मम शोकः कथं नु यममेष्यति । व्याख्या—हे 'वनसे त्वया पूर्वम्' इतः प्राक् 'रचित' विहितम् ["भूतपूर्वे अरट्" इति निहृत्वात् पूर्वशब्दस्य परानपातः] उटजस्य पर्यशालायाः 'हारि' प्रविष्टे एव 'विहृदम्' अङ्कुरितम् [अतः सदैव दुर्जनपथे स्थिता आरक्तम्] 'नीवारण्य' बलि' पूजापहार' 'विलोकयतः' वशातो 'मम शोकः' तापः 'कथं नु' कथमपि न [इति काकुः] 'यमं' शान्तिम् एष्यति' गमिष्यति [यमनाथस्य इधातोः कट्] । इत्यङ्गि' या मम बलिकर्मणि साहाय्ये स्थितासौत मा गता, इत्यङ्गि' आरितः कथं शोक' यमयेयम् । ["हारि विहृदम्" (वि-)-"हारविहृदम्" (रा-, त-, न्वा, म-)] ।

मच्छेति । 'ति पय्याः' दिने दिने यन्तव्याः अध्वान- [प्रतिदिनं भिन्नः इति बहुवचनम् । अतिवचिने भिन्नत्वे तु एकवचनमेव । "शान्तानुकूलपवनस्य शिष्य पय्याः" इति यथा] ॥ ('शकुन्तला निष्कान्ता मङ्गलायिनस्य' अनुचराय निष्कान्ताः इति लिङ्गवचनविपरिणामेन योजनीयः) ॥

सख्याविति । 'हा धिक्' इति आत्मनो भाव्य' निन्दतः । 'वनराज्या' कानन-येत्या 'अन्तरिता' व्यवहृता अदर्शनोया जाता । ["अन्तरिता" (त-, न्वा-)— "अन्तरिता (रा-, वि- म-)] ।

NOTES

1. उटजहारि—The force is that the grains have sprouted at the very threshold of the hut. Whenever I enter, they remind me of you. So how can I cease to be sorry ?* Thus वर requires emphasis. It should not therefore be in the middle of a compound as in the reading उटजहारविहृदम् । It

does not lose prominence when it is last in a तत्पुरुष, because 'उत्तरपदार्थ प्रधानतत्पुरुषः'—a तत्पुरुष has its last member prominent.

2. गच्छ—You go. I will manage my grief somehow. Indicates deep emotion.*

3. अन्तरिता—अन्तर here means अन्तर्हि screen. अन्तरं सञ्चातमस्या इति अन्तर + इतच्, screened.

काश्यापः (सनिःश्वासम्)—अनसूये गतवती वां सहधर्म-
चारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छ माम् (सर्वं प्रस्थिताः) ।

KASYAPA (With a sigh)—Anasuya, your fellow-worker in religion has left. Having checked your grief, follow me. (All start to go).

उभे—ताद, सउन्दलाविरहितं सुखं विध तपोवनं प्रविशामो
[तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशामः] ।

BOTH—Father, without Sakuntala we are entering as it were a vacant hermitage.

काश्याप इति । 'सह' एकत्र धर्मं चरति या सा गतवती । 'शोकं' निगृह्य निवृत्त्य 'मामनुगच्छ' चिरमिव व्यसत स्थिताः । तदेव हि आश्रमं यासः । 'प्रस्थिताः' प्रस्थानुमारब्धाः [आदिकर्मणि क्तः] । ['अनुगच्छ माम्' (वि)—"मामनुगच्छतम्" (त- , न्या)—'अनुगच्छतं' मो प्रस्थितम्' (रा- स-)] ॥

उभे इति । 'शकुन्तलाया विरहितं' विरुक्तं 'तपोवनं' शून्यमिव जनहीनमिव 'प्रविशामः' ['तपोवनम्' (त- वि- , न्या-)—'तपोवनं कथम्' (रा- स-)] ॥

NOTES

- (a) गतवती—The emotion here reaches its climax.*
(b) सहधर्मं &c.—धर्मं चरति इति धर्म + चर + चिनि ताच्छोध्य = धर्मं चारिणी । सह धर्मं चारिणी । सहसुपेति समासः । Refers to शकुन्तला । (c) अनुगच्छ—Kasyapa generally ignores प्रिदग्धा ।* Compare अनसूये, अर्धं रुदित्वा-
Ante. Also see Introduction.

* Alopael by Prof. Gajendragadkar.

काश्यापः—अहो देवतु तिरेंदुमिनो । (सविमर्शं परिक्रमा)
हन्त भोः, शकुन्तला पतिकुलं विहृत्य सख्यमिदानीं स्वास्थ्यम् ।

कुतः—

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामय सम्प्रेषा परिपहतुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकामंपत्यपि तन्याम इवान्तरात्मा ॥२३॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

KASYAPA—The flow of the affection shows it thus. (Going round thoughtfully) Heigh Ho! Ease has now been attained by me after having sent Sakuntala to her husband's abode. (You ask) why? Because a daughter is indeed another's property. To-day having sent her to her husband, this inner self of mine has become perfectly serene like one who has restored a deposit. (Exeunt all).

काश्याप इति । 'अहो इत्यप्रतिः प्रवाहः 'एवं दर्शयति' या तयाविद्या [व्यस्ताह-
शेषिणः] । 'विमर्शेन' चिन्तया 'सह परिक्रम्य' आह । 'हन्त हृषे' 'भोः' इत्या-
निमुखा । 'शकुन्तला पतिकुलं' पतिकुलं 'विहृत्य' संप्रेष्य 'इदानीं स्वास्थ्यं' स्वभावी
'तन्यम्' । इत्यन्तं कालं नाहं प्रकृतौ स्थितः अमुना तु प्रकृतिसमापन्नः ।

अर्थे इति । अन्वयः—हि कन्या परकीय एव अर्थः । अयं मम अन्तरात्मा अथ
तां परिग्रहीतुः सम्प्रेष्य प्रत्यपि तन्याम इव प्रकामं विशदी जातः । वाङ्मना—'हि' यतः
'कन्या' दुहिता 'परकीय एव' परस्य अन्यस्य एव ['कुम्भजनस्य परस्य च' इति हे
कुम्भ] 'अर्थः' धनम् । कन्या हि परस्य अन्यस्य निक्षेपः [तथा च भवमूर्तिः—
'कन्यायाः परार्थता सतीव'] । 'अयम एव' 'मम अन्तरात्मा' 'आन्तरं स्वरूपम्' अथ
तां स्वापन्नशी कन्यां परिग्रहीतुः परिणेतुः सम्बन्धे 'कर्तव्यं' विहृज्या 'प्रत्यर्पितः'
निर्वातितः 'न्यासः' निक्षेपो येन तयाविधः 'इव प्रकामम्' अत्यर्धं 'विशदः' प्रसन्नो
'जातः' । परधनरक्षणचिन्ता इव हृत्तनपममं चेतः अथा प्रसन्नं जातम् । [मूलम्
(रा., वि., म.)—'जाताऽस्मि तथा विशदान्तरात्मा चिरस्य निक्षेपमिदं यित्वा'
(त., न्या.)]

निष्क्रान्ता इति । 'सर्वे' अभिनेतारो जनाः 'निष्क्रान्ताः' ।

NOTES

1. (a) स्नेहः &c.—स्नेहस्य प्रकृतिः your affection for Sakuntala.
 (b) एवंदृग्निर्—एवम् + दृग् + नि + कर्त्तरि exhibits in this light.
 There are people, plants, and every thing as before in the hermitage ; Sakuntala alone has left Yet you see it vacant.
 Your affection for the departed makes it so to you.

2 द्वि—Expresses द्वेत् । My mind is at ease because I have restored the trust property.

चतुर्थोऽङ्कः—FOURTH ACT

पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा विदूषकश्च) । विदूषकः
 (कर्णं दत्त्वा)—भो वधस्य, सङ्गोदसालन्तरे अवहारां देहि,
 कलविशुद्धाए गौदीय सरसंजीवो सुणोअदि । जाणे तत्तहोदी
 हंसवदीया वणपरिअं करेदि त्ति [भो वयस्य, सङ्गोतशाला-
 न्तरे अवगानं देहि, कलविशुद्धाया गोतेः स्वरसंयोगः श्रूयते ।
 जानि तत्तभवती हंसपादिका वर्णपरिचयं करोतीति] ।

(Then enter the king and Vidushaka on seats). VIDU-
 SHAKA (Listening)—O Friend, direct your attention to
 the interior of the music-hall. I think that Her Highness
 Hamsapadika is cultivating the acquaintance of melodies.

राजा—तूष्णीं भव यावदाकर्णयामि ।

KING—Keep quiet while I listen.

विदूषक इति । 'कण' दत्त्वा शब्दमभिनीय । 'सङ्गीतशालायाः' तीर्थतिक्रमवनस्य 'अन्तर' मध्ये 'अवधानं दीर्घं' मनः प्रेरय । 'कला' च 'विगुह्य' अनन्या च या 'गीतिः' तस्या स्वरणं कण्ठध्वनिना 'संयोगः' मधुरा विगुह्य च गीतिः कण्ठेन मीयमाना 'गूयते' [शृणोते: कर्मणि लट्] । 'जाने' मन्त्रे ततमवती 'संपादिका' तदाख्या राज्ञी 'वर्णस्य' गानक्रियायाः 'परिचयम्' अभ्यासं 'करोति' ।

राजनि । 'यावत्' यत्कालम् अहम् आकर्णयाम गीतं शृणोमि तावत् 'तूष्णीं' 'भव' मौनमवलम्ब्यस्व ।

NOTES

1. Summary.—अर्धकदा काश्चित्तया गान्ता दृश्यन्त एकान्ते विदूषकेण सह स्थितः सङ्गीतशालायां लघ्वरन्तीं कामाप्रवलगीतिकामशृणोत् । स च गायिकार्यं विदूषकं प्रेषितवान्, शकुन्तलया च सह कण्ठपरिक्रमाः प्राप्ताः ; तैरावेदिततत्त्वादिपराज्ञा शायीपङ्क्तचेताः शकुन्तालावृत्तान् नाश्वरत् । सा तु अभिज्ञानेन शकुन्तलीयकेन आरयामि इति यावत् कृत् परानुश्रुतिं तावत् युन्या इष्टा अङ्गलिः । ततः सा तं बोधयितुं रङ्गस्थं किञ्चित् तथीहं तमवर्णयत् । तदप्यस्मी शपमहिम्ना अपूर्वमिव मेने । एवं हस्तैर्बन्धनं परिचर्या आश्रमवासिनी निवृत्ताः सापि रुदती आप्रसवं परिचर्यायः पुरीक्षिताय समर्पिता राज्ञा । राजभवेनात् सहपुरीषमा निर्गतान्ता तां कापि लोत-मयो स्त्रीमूर्तिः उत्तुचिष्य विहायसा जगाम ।

2. वर्णपरिचयम्—वर्ण is गीतक्रम melody. "वर्णः स्वरवृत्तिः" इति प्रस्तव्य-
"भेदे गीतक्रमे चिन्ते" इत्यादि हैमः ।

3. (a) यावत्—अवधौ । See Tika. Or अवधारणे । 'आकर्णयाम्येव' इत्यर्थः । (b) आकर्णयामि—आ सम्प्रक् कर्णेन गृह्णामि इति अन् + कर्ण + णिच् लट्, मिप् = अ + कर्ण (नास धातु) लट्, मिप् = अकर्णयामि । This is by the Varttika 'प्रतिपादिकात् धात्वर्थे वङ्गलम् इष्टव्य' as in अश्वेन गमयति अश्वयति ।

आकाशे (गीयते)—

अहिणवमहुल्लुबो तुमं तह परिचुम्बअ चुअमञ्जरि ।

कमलवसदमेत्तणिव्व दो महुअर विसुमरिदोसि णं कङ्गं ॥१॥

[अभिनवमधुलोलुपस्त्वं परिचुम्ब्य चुतमञ्जरीम् ।

कमलवमतिमात्रनिवृत्तो मधुकर विस्मृतोऽस्येनां कथम् ॥]

IN THE AIR (Song)—Ever longing after fresh honey,
O Bee, having kissed the mango blossom like that, how have
you forgotten her, being satisfied with a mere sojourn inside
the lotus.

राजा—अहो रागपरिवाहिणी गीतिः ।

KING—O how overflowing with emotion is the song ?

विदूषकः—किं दाव गोदोए अवगतो अक्खरथो [किं तावत्
गीत्या अवगतः अचरायः] ।

VIDUSAKA—Has the meaning of the words of the song
been really grasped by you ?

अभेदीति । अन्वयः—हे मधुकर, अभिनवमधुलोलुपस्त्वं चुतमञ्जरीं तथा परिचुम्ब्य
कमलवमतिमात्रनिवृत्तः सन् कथमेनां विस्मृतोऽसि । व्याख्या—हे 'मधुकर' भगवन् [भो
राजन इति व्यङ्ग्यम्] 'अभिनवमधु' नुतममधु अनायादितरमस्य इत्यर्थः 'मधुनः' पुष्परससा
[प्रणवरससा इति व्यङ्ग्यम्*] 'लोलुपः' अभिकाषा 'त्वं चुतसा' सङ्गकारसा 'मञ्जरी' नव-
जातम् अनायादितरम् सुकुलम् [नवश्रीवनां साम् इति व्यङ्ग्यम्*] 'तथा' तेन प्रकारेण
भावप्रकर्षपूर्वकमित्यर्थः 'परिचुम्ब्य' उपभुञ्ज्या 'कमलं' प्रफुल्ल पद्मे [गतप्रायश्रीवनायां
दीप्यां वसुमत्याम् इति व्यङ्ग्यम्*] 'वस तमात्रेण' वासमात्रेण [दीप्यमानाद्यर्थः सार्वत्रिक
इति व्यङ्ग्यम्*] मधुरवांसजादि । 'नानेन समानः । अद्यन्तु समसृजते एवा इति
भीतीकरीत्या समानः] 'निवृत्तः सुखितः सन् 'कथं' किसर्थम् 'पनां चुतमञ्जरीम्'
[साम् इति व्यङ्ग्यम्*] 'विस्मृतोऽसि' न स्मरामि [गौणवृत्त्या गत्यर्थत्वात् कर्ता इति] ।
राजेति । 'रागसा' गीतिः 'परिवाहः' निरन्तरम् अस्ति यस्या तादृशी, 'राग'
प्रीतिं 'परिवाहयति' समन्तान् निःसारयति वा तादृशी वा 'गीतिः' । अत्र गायिकाया
भावः स्वल्पमुपलभ्यते इत्यर्थः ।

विदूषक इति । 'अचराणाम् अर्थः' गूढोऽभिसन्धिः 'अवगतः' ज्ञातः 'किम्' ?

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

NOTES

1. (a) अभिनव &c.—गतिं लुप्यत लुप् + यङ् + चच् कर्त्तरि = लोलुपः greedy. अभिनवं मधु fresh honey. कर्मधा—तथा लोलुपः। (b) तथा—तेन प्रकारेण, i.e. with such ardour. (c) कमल &c.—कमल is a full-blown lotus. It suggests dearth of honey.* कर्मणे वसतिः कमल-वसतिः sojourn in a lotus. सहसुपेति समासः ! सा एव कमलवसतिमात्रम्, mere sojourn &c.—नित्यसमासः—मधुरव्यसकादिः। तेन निर्बन्तः। इतत्—According to Bhoja, words of the लिट्द्वय and मधुरवा सक class my lead in a compound. “भोजसु न चानेन समास इति वचनात् अथमन्येन सह समसात् एव इत्याह मधुरवासकप्रिय इति”—Vardhamana in the Ganaratnamahodadhi. (d) विस सतः—वि + स्मृ + क्त कर्त्तरि वत्तं साने। is मनसा यमनम्। Hence, गत्यर्थं लातु कर्त्तरि क्तः।

राजा (स्मितं कृत्वा)—सकृत्कृतप्रणयोयं जनः। तदस्या देवीं वसुमतीमन्तरेण महदुपालम्भनं गतोऽस्मि। सखे माधवा, महचनादुच्यतां हंसपादिका निपुणमुपालब्धोऽस्मौति।

KING (With a smile)—This person is one to whom love was made only once. Hence I have received her sharp rebuke with reference to queen Vasumati. Friend Madhavya, let Hamsapadika be told in my words that I am cleverly censured.

विदूषकः—जं भवं आणवेदि [यत्भवान् आघ्रापयति] (उल्याय) भो वयस्स गह्वीदस्स तह परकीएहिं इत्येहिं सिह-ण्डए ताहीअमाणम्स अक्कराए बोदराअस्स विअ णत्थ दाणिं मे मोक्खो (भो वयस्य, गृह्णीतस्य तथा परकीयैर्हस्तैः शिरुण्डके ताद्यमानस्य, अप्सरसा दीतरागस्येव, नास्तीदानीं मे मोक्षः) ।

VIDUSHAKA—What Your Highness commands, (Rising) For me O friend, held by the hair with other's grip and

* Adopted by Prof. Gajragadkar.

being beaten, there is no escape now, as of a passion-less person held by a nymph.

राजा—गच्छ नागरिकवृत्त्या संज्ञापयैनाम् ।

KING—Go tell her after the fashion of a jolly person.

राजेति । 'अयं जनः' एषा गायिका 'सङ्गतं एकवारं कृतः' मया दर्शितः 'प्रणयो' यस्मिन् तथाविधः । 'तत्' तस्मात् प्रथमप्रणयात् परं विस्मृतत्वात् 'देवी' वसुमतीम् 'अन्तरेण' वसुमतीमभिलक्ष्य 'अस्याः' संसर्पादिकायाः [लक्ष्म्या कर्त्तरि षष्ठी] 'महतं' कठोरम् 'उपालम्बनं' तिरस्कारं 'शतोश्च' । 'निपुणम्' अतिवैदग्ध्यं न उपालब्धोऽस्मि इति महत्तनात् 'महत्तनमवलम्ब्य' [लब्धलोपे कर्मणि षष्ठी] 'उच्यतां' संसर्पादिका । *

विदूषक इति । 'तथा' संसर्पादिकया 'परकीर्तः' सखीप्रभृतीनां 'हस्यः' शिखण्डिके वृद्धार्थं गृहीतमा' गृहीतमा ततः 'तावन्मानसा' मे इदानीम् 'अपसरसा' [भावप्रयोगात् एकल्लोपि] गृहीतमा 'वीतरागसा' अनामङ्गसा' प्रशान्तमा इत्यर्थः 'इव' सौख्ये' मुक्तिः हस्तात् संसारराजं निपततिः 'गच्छति' । यथा अपसरसा गृहीतो योगो विपद्यते तथा अहमपि तथा इत्यर्थः । *

राजेति । 'नागरिकसा' नगरवासिनी जनसा 'वृत्त्या' व्यवहारेण, विदग्धाचारेण सरमवाङ्मययोगेण इत्यर्थः 'एनां' संज्ञापय' । मधुरया वाचा अनुकूलिता एषा न कृप्यते ।

NOTES

1. (a) कृतम्—Vidushaka's simplicity, as evinced by the question brought the smile. (b) सङ्गतं &c.—सङ्गत is an अवयव meaning एकवारम् once. प्रणय is वाचजा, i.e. love. (c) 'देवीम्—This is the form of speech for a कृताभिज्ञा queen—'देवी कृताभिज्ञायाम् इतरासु च भद्रिनी ।'—Darpana. 'अन्तरान्तरेण वृत्ति' इति द्वितीया । (d) अन्तरेण—An अवयव meaning with reference to' as in 'भवन्मन्तरेण कौटिल्योऽस्या हृष्टिरागः'—Act II.

2. (a) गृहीतसा—गृहीत is seized, also ensnared (in the case of वीतराग). The गृहण is by attendants. By उपचार this is attributed

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

to herself. Hence there is no चिच्. Compare 'पञ्चभिर्हन्तेः कर्षति याम्' यामयोः' when कर्षण though done by others is attributed to the यामयोः and there is no चिच्. (d) शिखण्डके—The construction is शिखण्डके गृहीतस्य नो शिखण्डके तावन्मानस्य। (e) अप्सरसा—अप्सरस is usually feminine plural; but singular is also used आयः सुमनसो वर्षा अप्सरसश्चिकता समाः। एते स्त्रियां बदले स्यारे कर्त्तृ-ऽप्सरसवचम्।' एका अप्सरा एका चिकता—are seen in the Bhashya. (d) वीतरागस्य—वीतः विगतः रागः विषयवासना यस्य तस्य (e) मोचः—मोच + चिच् स्वार्थि (चुरादि) + अच् or चञ् भावे—मोचः release also eman-
cipation (in the case of वीतरागः) ।

3. नागरिक &c.—नगरे नियुक्तः or भव इति नगर + ठक् or ठञ् = नागरिकः a citizen. Here the word implies 'cleverness' प्रावीण्यम्; The proper affix is then वृच् by the rule 'नगरात् कुतसगप्रावीण्ययोः'। That would give नागरक। But all editions read नागरिक। Raghava seems to avoid the difficulty by taking नागरिककञ्चिः as पारिभाषिक for a peculiar gesture in which the wrist is made to drop, the index and middle fingers are bent, and the hand is shaken in ridicule. Thus 'नागरिककञ्चि'ति विपताकस्य मध्यमतज्जनीभ्यां वक्राभ्यामधो-मुखं कम्पिताभ्याम् इत्यर्थः'। This may save the grammar but it sacrifices the sense.

विदूषकः—का गङ् (का गतिः) ।

VIDUSHAKA—No help.

राजा—(आत्मगतम्) किं नु खलु गीतार्थमाकर्ण्य इष्टजन-
विरहाद्वृत्तेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा—

रम्याणि वोक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्

पशुं तत्सुको भवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः ।

तच्च ते तसा समरति नूनमवोधपूर्व'

भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥२॥

(पर्याकुलस्तिष्ठति) ।

KING (Aside)—Why indeed, even without separation from my desired person, am I so powerfully moved on hearing what is sung ? Or that a creature, though happy becomes agitated on beholding the beautiful, or hearing sweet sounds is nothing but that it unconsciously recalls with its mind likings of previous births that are permanent through association (i.e. Vasana). (Continues agitated).

राजति । किं प्रश्नं । 'तु' वितर्कं 'खलु' अवधारणे । वितर्कं गमः प्रश्नः । उत्कण्ठोऽपि अवधारणम् । 'गीतम् अथ' वस्तु 'गीतसंगानस्य अर्थ' वस्तु वा आकर्षा इष्टजननेन प्रियजननेन विरहात् वियोगात् 'अतएव' विनैव 'किं' न खलु बलवत् अत्यर्थम् 'उत्कण्ठितोऽस्मि' विचलितोऽस्मि । उत्कण्ठोऽपि निश्चयः । तत्कारणं प्रति वितर्कं गमः प्रश्नः । शपेन विस्मृतशकुन्तलाह्वानाय आह 'इष्टजनविरहादतएव' इति । एतद्वि वच्यमानश्लोकोक्तम् 'अवोधपूर्व' शकुन्तलास्मरणम् ।

रम्यासीति । अन्यथः—जन्तुः सुखितोऽपि रम्याणि वीक्ष्य मधुरान् शब्दान् निश्चयं च पश्येत्सुकौ भवति इति यत् तत्तन्म भावस्तिराणि जननान्तरसौहृदादि अवोधपूर्व चेतसा स्मरति । व्याख्या—'जन्तुः' यः कश्चित् जीवः 'सुखितोऽपि' सञ्जतसुखीऽपि सुखमनुभवन्नपि [तारकादित्यादितत् प्रत्ययः] रम्याणि मनोहराणि वस्तुनि [विविध-भाववयोगो विशेषप्रतिपत्तौ] 'मधुरान्' हृदयान् 'शब्दान्' शब्दान् निश्चयं च 'सुत्वा' च 'पश्येत्-सुकः' चन्दना भवति इति यत् तत्तन्म 'असंशय' 'भावेन' 'संस्कारेण, वासनया इत्यर्थः 'स्तिराणि' अपरकाव्याणि [यथा—'भावे' हृदये 'स्तिराणि' वल्लभानि] 'जननान्तरस्य' पूर्वजन्मः सुहृदस्य भावाः 'सौहृदान्', प्रियाणि [अथि हृदभावः ; आदिहृदि ॥ ५ नाह हृदभावे तु समवेष्ट्या सौहृदाणि ॥ आद्ये 'अणि परतो हृदभावः', द्वितीये 'सहृदभाव्ये अथ' इति ध्वेकः । सुहृत्सुहृदशब्दौ नावपि युवादिषु पठ्यन्ते ; ततः भावे अथ] अवोधपूर्वम् 'अज्ञातपूर्व' यथा तथा 'चेतसा' मनसा स्मरति, अज्ञानम् स्मरति । अज्ञातभाव भवति स्मृतिविषयस्य तु बोधो न जायते । मन्ये पूर्वकल्पे न मया गीतानुधावि किञ्चिदनुभूतं नाशुना तत्स्वरूपमुपपन्नमिति । स्मृति-विषयमनुवृत्तम् स्मृतकायतः ॥ वस्तुतस्तु शकुन्तलाशया प्रीतिर्जन स मृता, शपान्न च शकुन्तला ।

["पर्यंतसुको भवति" (तः, न्या-) — "पर्यंतसुको भवति" (रा- वि, स-)] ।
 'पर्याकुलः' उन्मत्तः 'तिष्ठति' ।

NOTES

1. (a) आकर्ण्य — आ सव्यक् कर्णेन गृह्यता इति आ + कर्ण + शिच् + लाप् ।
 कर्णेन गृह्णाति कर्णयति is like अङ्गुलिं गमयति अङ्गयति &c.—See Ante.
 (b) *इष्टजन &c.—This उत्कण्ठा is exactly like what one feels
 under इष्टजनविरहः । But दृश्यन् does not recollect इष्टजनविरहः in
 the present life. Hence the explanation is sought in incidents
 of prior life in the verse following. Compare—"वामनायनपदं ततः
 परं पावनं श्रुतमपि विस्तीक्ष्य सः । उन्मत्ता प्रथमजन्वादिष्ठान्यस्मरन्नापि वभूव
 राघवः ॥"—Raghu.

2 (a) चेतसा—All अरण is चेतसा । Why then mention
 चेतसा ? Is ईदृशं स्मृति possible ? The poet seems to mean—तस्य
 चित्तं (स्वतः) स्मरति, स तु न स्मरति । (b) जननान्तर &c.—सुहृदयस्य भावाः इति
 सुहृदव + अण् । Here when we attach अण् we do not get हत
 preceding. Hence the rule "हृदमगसिम्बन्ति पूर्वपदस्य च" does not
 apply. The अण् gives आदिहृदि and हृदय changes into हत by the
 rule "हृदयस्य हत लिख्यदणलानिषु" । If, however, we say सुहृदो भावाः
 we have सुहृत + अण्, in which अण् comes after हृत । This will
 give उभयपदहृदि resulting in सौहृदम् । The first differs from this
 in the fact that there हत appears after अण् has come in. Both
 सुहृदय and सुहृत are of the युवादि class and अण् is available in
 the sense भाव or कर्म by the rule 'हायनालयुवादिभ्यः अण्' । The
 इतिकार does not however, recognise the form सौहृदम् । जननान्तरम्,
 मयूरव्यसकादि । तस्य सौहृदानि । तानि । Words of the मयूरव्यसकादि
 class may lead in a कर्मधा—according to भोज supported by वङ्
 मान (see Ante). Hence जननान्तर may be compounded with
 सौहृदम् । But the भाष्य uses the compound अनर्थान्तर in which
 अनर्थान्तर does not lead. This seems to raise doubts as to whether
 समास with अन्तर should be treated as falling under मयूरव्यसकादि ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

3. Reading.—The reading पयुःतसुकोभवति implies असूततद्भाव by चिः । But the person who is सुखिन is undoubtedly अपयुःतसुक । Hence सुखिन gives all the meaning of चिः and something more. चिः is therefore not available—वाक्येन अर्थस्य उक्तत्वात् अभावः प्रत्यक्षः । पयुःतसुको भवति is better. N. B.—The sloka seems to be an echo of “मनो हि जनमानसमङ्गतिप्रभम्”—Raghu. VII.

(ततः प्रविशति कञ्चुको) । कञ्चुको—अहो नु खलु ईदृशोमवस्थां प्रतिपन्नोऽस्मि ।

आचार इत्यधिकृतेन मया गृहीता

या वेत्तयष्टिर्वरोधगृहेषु राक्षः ।

काले गते बहुतिथे मम सैव जाता

प्रस्थानविक्षेपगतेरवलम्बनार्थी ॥३॥

भोः कामं धर्मकार्यमनतिपात्यं देवस्य । तथापि इदानी-
मेव धर्मासनादुत्थिताय पुनरुपरोधकारि कण्वशिष्यप्रगमनमस्मै
नोत्सहे निवेदयितुम् । अथवा अविश्वमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः ।

भानुः सकृदयुक्ततुरङ्ग एव रात्रिर्न्दिवं गन्धर्वहः प्रयाति ।

शेषः सदैवाहितभूमिभारः षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥४॥

यावन्नियोगमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) एव देव—

प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा निषेवते श्रान्तमना विविक्षुम् ।

यूथानि सञ्चार्य रविप्रतप्तः शीतं दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥५॥

(उपगम्य) जयतु जयतु देवः । एते खलु हिमगिरिरूपत्व-
कारण्यवासिनः काशप्रपसन्देशमादाय सस्त्रीकास्तपस्विनः संप्राप्ताः ।
श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।

(Then enters the Chamberlain). CHAMBERLAIN—Alas !
Am I indeed reduced to such a state ? Employed in the inner

apartments of the king that very cane-wand which was taken up by me as custom, has a long time having elapsed, now become useful for the support of me whose gait is unsteady when walking. Well it is true, religious matter must not be delayed by his majesty. But still I dare not repeat to him, who has just now left the judgment-seat, the arrival of Kanva's disciples which is sure to cause fresh bother. Or, ceaseless is the task of protecting the world. The sun has his steeds yoked but once. Night and day, courses the wind. Sesha indeed has the burden of the world placed always on him. Of the enjoyer of the sixth part too this is the characteristic. Well I do my duty. (Walking round and beholding) Here is Sire enjoying solitude with his mind fatigued after having guarded his subjects as his own children like a majestic elephant enjoying a cool place, heated by the sun after having led his herds in the day-time. (Approaching) Prosper O Sire, Prosper ! Here indeed have arrived with ladies, ascetics, living in forests in the valley of mount Himalya bearing Kasyapa's message. Having heard Sire will decide.

कञ्चुःकति । अन्तःपुरस्थासु नियुक्तो गृहो ब्राह्मणः कञ्चुःकौति कथ्यते । 'अहो' खेटे दृष्टशीलवस्थाम्' एवविधां दशां प्रातःपयोदश्यां प्रातोऽपि । जरायुस्त इति खदः ।

आचार इति । अन्वयः—राज्ञा अवरोधस्तद्वेषु अधिकृतेन मया आचार इति या वेतयति गृहीता, सा एव बहुतिथे काले गते प्रस्थानविक्षमगमनं स अवलम्बनायां जाता व्याख्या—'राज्ञः' पौरुषस्य नृपतेः 'अवरोधस्तद्वेषु' अन्तःपुरमन्दिरेषु 'अधिकृतेन' नियुक्तेन मया आचार इति अधिकारचक्रमिति हेतोः (इति हेतौ अव्ययम्) "वा वेतयतिः" वेतयदण्डः 'गृहीता, स्वीकृता, रक्षाकर्माणि नियुक्तो जनो दण्ड' गृह्योवात् इति हेतौ यो दण्डो मया गृहीतः 'सा एव' आचारगृहीता यतिः, वज्रनां पूरणे 'बहुतिथे' [पूरणे लट्.] तदुपगमनम्] 'काले गते' अतीति सति अथ जरसा प्रस्थाने गमने विवक्षा, विवक्षा 'गतिः' पादस्वप्ने यस्य तथाविधम् 'मम अवलम्बन' धारण, पतत-निवारणमित्यर्थः, 'अर्थः' प्रयोजनं यस्या तथाविधा 'जाता' ॥ प्राक् आचारायां अथ तु अवलम्बनायां इत्याद्यर्थम् । [अधिकृतेन" (त-, न-)—'अव' इति " (२० वि-

(म-) ॥ 'अवलम्बनार्था (रा-, वि-)—'अवलम्बनार्थम्' (स-)—'अवलम्बनार्थ' (त-, न्या-) ॥ 'भो' इति खल्वहीनं संबोधनम् । धर्मकार्यं देवस्य राज्ञः ('कृत्यानां कर्त्तरि'वा) इति षष्ठो अतिपातेन कालक्षेपेण योजयितुमशक्यम् 'अनतिपात्यं कामम्' इत्यभुपगन्त्यम् । राज्ञः सम्बन्धे धर्मकार्यं विलम्बं न सहति इति सत्यम् । 'तथापि' अनतिपात्यत्वेऽपि 'इदानीमेव अधिरमेव' 'अनांसनात्' विचारासनात् 'उत्थिताय अर्धपुनः उपरीधकारि' पीडाकरं कलशिष्यागमनं निवेदयितुं न 'उत्सृष्टं' न शक्नोति । अथवा पक्षान्तरं 'अर्धं लोकस्य भुवनस्य तन्त्रं धारणं', रक्षा इत्यर्थः (तत्ति कुटुम्बधारणे इति चुरादिङ्) स एव 'अधिकारः' 'निधोगः', सः अविद्यमानो विद्यमानो निर्व्यापारस्थितिः यस्मिन् तथैवैषो भवति ('नोदात्तौपदेशस्य मान्तास्थानाचमिः इति शर्मः घञ् इडाभावः) । ['आवयमः (रा-, वि-)—'अविद्यामः' (म-)—'कतो विद्यामी लोकपालानाम' (त-, न्या-)] ॥

भानुरिति । अन्वयः—भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव । गन्धर्वः रात्रिर्दिवः प्रयाति । शेषः सदैवाहितभूमिभारः । षष्ठांशस्येति एष धर्मः । व्याख्या—'भानुः' दिवाकारः 'सकृत्' एकवारं युक्ताः रथे व्यापारिताः 'तुरङ्गा' अथा यस्य तादृश 'एव' भवति । सततं रथस्य एव लोकान् प्रमाभिर्भासयति जगत्स्यपि न विद्यास्यति । 'गन्धर्वः' वायुः 'रात्रौ च दिवा च' ('अचतुरविचतुर—' इति निपातः) 'अविद्यान्तः' 'प्रयाति' प्रवहति । 'शेषः' नागराजः 'सदैव अविरतमेव 'आहितः' स्थापितो 'भूमेः' पृथिव्या 'भारो' यस्मिन् तादृशी भवति । 'षष्ठांशः' षष्ठो भागः 'हृत्तिः' जीवनोंपायो यस्य राज्ञः 'अपि' एषः अनन्तरीकृतः शेषस्य 'धर्मः' । राज्ञाप 'सदैवाहितभूमिभारः' इत्यर्थः । (अत गन्धर्वश्च देन वायोः शष्ठांशवृत्तिशब्देन च रात्रौ निहृशः अकिञ्चित्करः' इत्यर्थः । (अथ गन्धर्वश्च देन वायोः शष्ठांशवृत्तिशब्देन च रात्रौ निहृशः अकिञ्चित्करः । गन्धर्व इति कथञ्चिन्नोक्तोपकारप्रतीतिः साक्षात् । षष्ठांशवृत्तिरिति तु आत्मोपकारः स्फुट एव । तच्च लोकतन्त्राधिकारप्रस्तावे अप्राकरणिकम् । प्रचितोऽयं श्लोकः ?) 'निधोगम्' आत्मकम् कलशिष्यागमननिवेदनम् इत्यर्थः 'यावदनुतिष्ठामि' करोम्येव (यावदवधारणे) ।

प्रजा इति । अन्वयः—एष देवः स्वाः प्रजाः इव प्रजाः तन्त्रयित्वा यान्तमनाः द्विपेन्द्रः यूपान सचाव्यं रविप्रतप्तः (सन्) शीतं स्थानमिषं विविकं निषेवते । व्याख्या—'एष देवः' इत्येवार्थं स्वामी 'स्वा प्रजा इव' निजानिव अपत्यानि 'प्रजाः' प्रकृतयः 'तन्त्र-

यित्वा' धारयित्वा विवाहशमनादिभिः सूरया 'शान्तमनः' क्लान्तचेताः सन् द्विपेन्द्रः
गजराजः 'दिवा' दिवसे (सप्तम्यर्थप्रधानम् व्ययम्) 'युष्मानि' गजराजान् 'सञ्चार्य'
हृदयमनितस्तत्तत्तारयित्वा 'रविषा' हृत्ना 'प्रतप्तः' अतिपीडितः सन् 'श्रोत' प्रच्छाद्य-
श्रोतलं स्थानमिव 'विविक्त' विजगद्देश 'निर्वचने' भजते । ['शान्तमनः' (त-, वि-,
म-, न्या-)—'अशान्तमनः' (रा-) ॥ 'दिवा' (रा-, वि-, म-) 'युष्मा' (त-, न्या-)] ॥

जयन्ति । 'जयत्' प्रकर्षे लभताम् (अयमकर्मकः) । 'एते' इति असन्नि-
हितेऽपि द्वयं कालसाधिका प्रयुक्तः अखिरप्राप्तिं व्यनक्ति । हिमप्रधानो गिरिः
'हिमगिरिः' (शाकपार्थिवदिः) कस्य हिमालयस्य 'उपत्यकायाम्' आसन्नभूमौ
(उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुडमधिलकाः इत्यमरः) यत 'अरणा' तद् 'वासिनः' तपस्विनः
'काशापस्य सन्देश' वाचिकम् 'आदाय' गृह्यत्वा 'सखीकाः' स्त्रीसमेताः 'संप्रापताः'
आगताः । 'श्रुत्वा एतां विजृम्भिताकण' 'देवः प्रमाण' कर्तव्यनिर्णयता भवति ।
['हिमगिरिः' (रा-, त-, न्या-) 'हिमवती गिरिः' (वि- म-)] ॥

NOTES

1. [a] कञ्चुकी—कञ्चुकः वस्त्रस्य अस्ति अतिशयेन इति कञ्चुक + इनि अति-
शयार्थः । It seems a कञ्चुकिन् has to wear extremely loose-fitting
garments [अतिशय], so much so that in the रत्नवाली a dwarf
hides himself in the ample folds of the Kanchukin's garments
—'अन्तःकञ्चुकिकञ्चुकमस्य विनति तासादयं वासनः' । 'अन्तःपुरचरी हस्ती त्रिप्रो
गुणगणम्बितः । सर्वकायांश्चकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥' Also 'ये नित्यं
सत्त्वसम्पन्नाः कामदोषविभजिताः ज्ञानविज्ञानकुशलाः काञ्चुकीयास्तु ते मूढताः ॥' [b]
अङ्गी—Indicates छिद्रं, नु a प्रत्य [to himself] and खलु अवधारण । अवस्था
विषये अवधारणम् ।

2. [a] आचार—Compare 'तां नैव वेदगङ्गं नियुक्ता'—Raghu.
[b] अधिकृतेन—अधि + कृ + क्त + कर्मणि = अधिकृतः employed. अधिकारित्वेन
नियुक्तः । His अधिकार (jurisdiction) being अवरीधगृह । Hence the
latter has सत्तमौ । Compare 'नैवाप्यकारिषहि वेदहन्' (Bhatti. II)
"प्रज्ञा न मन्वेध्यधिकृता न शौर्यम्" (Bhatti XII) &c. (c) * अवलम्बनार्थं

—Raghava takes it as meaning अवलम्बनाय । नित्यसमाम् by the Varttika “अथे न सह नित्यसमामः सर्वमिदृशता व वक्तव्या” । But that does not properly bring out the helplessness. It is better to say the only object (अर्थ—प्रयोजन) is to save the fall (अवलम्बन) ।
(d) Reading—*अधिकृतन is preferable because the आचार is for the अधिकृत only. Also the सपत्नी in अवरोधग्रहेष्व is better explained with अधिकृत । For the readings अवलम्बनाय and अवलम्बनार्थम् see note (c) above.

3. (a) अनतिपात्यम्—अति + पत + णिच्, यत् कर्मणि - अनतिपात्यम् fit to be delayed न अनतिपात्यम् । (b) कामम् सद्यपि—I admit religious duties brook no delay, yet &c.

4. अविश्रमः—On the reading अविश्राम, see notes on विश्रामम्, Act II. But it should be noted that the Vrttikara does not recognise इङि in the case of यम् । He says—“सूर्यविश्रामा भूमिः इत्येवमादिकं प्रयोगम् अन्याथमेव मन्यन्ते” ।

5. (a) सकृद् &c—तुरेण वेगेन गच्छति इति त्र + गम् + खच्, कर्त्तरि = तुरङ्गः or तुरङ्गम्: by the Varttika “खञ् वा डित्त्वक्रयः” । (b) रात्रिन्दिवम्—A इव is of words in the प्रथमाविभक्ति । Here the वाक्य has सप्तमी । Hence, and also to change रात्रि into रात्रिम् the necessity of निपातन । See Tika ; also our notes under नक्तन्दिवम् in Kirata I sl. 9. and Pratima.

6. Remark.—In the Tika, I have commented adversely on पञ्चांशङ्गि । This is on the supposition that the अलङ्कार is प्रतिबन्तूपमा (see under युद्धान्तदर्शनम् &c. Act I) as stated by Raghava. A defence, however, can be given if we reject Raghava's interpretation. Thus we have first the general statement—‘अविश्रमीऽयं लोकतन्त्राधिकारः’ । This is established (साधन) by examples—(i) the case of भानु (ii) that of मन्त्रवह, (iii) that of शेष । Next comes the application of the general proposition to the case of पञ्चांशङ्गि । Every अधिकार has a इङि attached to it. लोकतन्त्राधिकार has श्रृङ्गाश्च for the इङि । So room is made for the application of the general proposition. Thus—(a) यस्म यस्म

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

लोकतन्त्राधिकारः तस्य तस्य अविग्रहः । (b) तथा—भानोः, गन्धवहव्य, शेषस्य । (c) यदायङ्गतेः लीकतन्त्राधिकारः । (d) यदायङ्गतेः अविग्रहः । If this is allowed in the Tika for 'यन्मन्त्रोक्तः गन्धवहव्य धर्मः' read 'अविग्रहः' and omit 'राजायि...रत्यर्थः' । The proposition यदायङ्गतेः अविग्रहः of course leads to the conclusion दृष्टान्तस्य अविग्रहः which is not stated. As the matter is explained now, the अविग्रहः is अर्थान्तरन्वाम । [See आ परितोषान् &c. Act. I].

7. [a] निषेवते—"परिनिविध्यः सुवसित—" इति पत्यम् । [यात्तमनाः—This is more expressive than the reading अशान्तमनाः ।] [e] दिवा—In the day time,* This is necessary for in night feeding, रवि-प्रतप्यः become out of place. Elephants graze usually at night.

8. [a] एते—'सर्वहितमिदमो विषयः समोपतवति' चैतदो रूपम् । अदवस्तु 'विप्रकृतं तदिति परीक्षे विज्ञानीयात्' । Here एतद् expresses कालसमोप्य and thus shows that the visitors have just come. Compare 'इदानीमेव—' above. [d] प्रमाणम्—Always neuter singular c.f. "वेदाः प्रमाणम्" ।

राजा (सविस्मयम्)—किं काशायसन्देशहारिणः सस्त्रोका-
स्तपस्विनः ?

KING [Surprised]—What ! Ascetics with woman ! Bear-
ing Kasyapa's message ?

कञ्चुकी—अथ किम् ?

CHAMBERLAIN—Yes.

राजा—तेन हि महचनानिष्ठाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः
अमूनाश्चसवासिनः श्रोतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितु-
मर्हतीति । अहमप्यत्र तपस्विदशमोचिते प्रदेशे स्थितः प्रति-
पालयामि ।

KING—Well, then let Professor Somaratba be informed

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

in my name that it behoves him personally to introduce those dwellers of the hermitage after having honoured them with Sranta rites. I too go to a spot here fit for visit of ascetics, and wait.

कञ्चुको—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

CHAMBERLAIN—What Sire commands. [Exit].

राजा (उत्थाय)—वेत्तवति, अग्निशरणमार्गमादेशय ।

KING—[Rising]—Vetravati, show me the way to the fireroom.

राजंति । 'विश्वेन सह' । सस्त्रीका इति विश्वयः । 'काश्यपस्य सन्देश' साधु 'हरन्ति' वहन्ति ये तादृशाः (साधुकारिण णिनिः) । 'सविश्वयम्' (त- न्या-) 'सादरम्' (रा- वि- क-) ॥ काश्यपसन्देश (रा- वि- म-) कण्वसन्देश (त- न्या-) ॥ 'सस्त्रीकास्तपस्विनः' (त- न्या-) भट्टादिभिरपठितमेतत् ॥

राजंति । 'तेन हि' यतः सस्त्रीकाः ततः 'महचनात्' उपाध्यायः आचार्यः 'सोमरातः' विश्वाप्यताम् आवेदाताम् । किं विश्वाप्यताम् इत्याह—'असूम्' [विप्रकृष्टे अदम्यन्दप्रयोगः] 'आश्रमवासिनः' सस्त्रीकास्तपस्विनः' [स्त्रीसाहचर्यात् आश्रमवासिन इत्यक्तम् अन्यथा तपस्विन इत्येव व्रूयात्] 'श्रौतेन' श्रुतिसम्बन्धेन 'विधिना' वेदविधिना 'सत्कृत्य' संपूज्य 'स्वयमेव' न तु प्रतीहारोदारा 'प्रवेशयितुमर्हति' इति विश्वाप्यताम् । 'तपस्विनां दर्शनस्य उचितं' योग्यं 'प्रवेशे' पवित्रे स्थले 'स्थितः' सन् 'प्रतिपालयामि' तान् प्रतीचं ।

राजंति । 'वेत्तवती' इति प्रतीहारानीनाम् । 'अग्निशरणस्य' त्वेताद्विगृहस्य ('शरणं गृहपरिचर्यैः' इत्यमरः) 'मार्गं' यत्र 'आदेशय' अगती गत्वा मे दर्शय ।

NOTES

1. काश्यप &c.—This is more respectful than "कण्वसन्देश—".
2. [a] महचनात्—महचनम् अवलम्ब्य इति खड्गबलोपे कर्मणि पठनी । [b] उपाध्यायः—उपेत्य अधीयते अस्मात् इति उप + अधि + इङ् + घञ् अपादाने by the rule 'इङञ्' which bars अच् । The feminine is उपाध्याया, उपाध्यायी, उपाध्यायानी ।

3. अग्निशरण &c.—The three sacred fires have to be kept constantly fed by householders of first three classes—

“दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयो यथोऽययः” इत्यमरः

प्रतीहारी—इदो इदो देव [इत इतो देवः] ।

WARDER—This way, Sire, this way.

राजा—(परिक्रामति । अधिकारखेदं निरूप्य)—सर्वः
प्रार्थिमर्थमधिगम्य सुखी सम्पद्यते जन्तुः । राज्ञान्तु चरितार्थता
दुःखोत्तरैव ।

औत्सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा

क्षिप्नोति लब्धपरिपालनवृत्तिरिव ।

नाति श्रमापनयनाय यथा श्रमाय

राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपतम् ॥५॥

KING [Goes round Acting fatigue from work]—Everyone becomes happy having attained the desired object. But the achievement of the King's end is mainly for trouble. Success removes anxiety merely. The effort to guard what is acquired indeed worries. A kingdom, like an umbrella is not so much for the removal of fatigue as for fatigue when the Danda is held in one's own hand.

राजेति । ‘परिक्रामति’ रङ्गमनुचं परितो भ्रमति (मन्त्रे अपीपाठोऽयम् । परिक्रम्य इति लघ्वा निर्वृत्तः साधोयान् । ‘राज्यरूपस्य’ दातव्य अभिनेतव्यक्रियायाः तदा अनिर्वृत्तेः ।) ‘अधिकारस्य’ आत्मनिर्गोचरस्य राजकार्यस्य इत्यर्थः यः ‘खेदः’ क्लान्तिः तम् अधिकारगतकर्म कारणखेदं ‘निरूप्य’ अभिगोच्य ॥ ‘सर्वो’ जन्तुः प्रार्थितम् अर्थं वस्तु ‘अधिगम्य’ प्राप्य ‘सुखी सम्पद्यते’ । ‘राज्ञान्तु’ किन्तु भूपालानां ‘चरितार्थता’ इष्टताभः राज्यप्राप्तिरिति यावत् ‘दुःखम् उत्तरं’ प्रधानं यस्या तथाविधा दुःखवद्गुणा ‘एव’ अन्यं तव सुखं दुःखमेव भूरि इत्यर्थः ।

औत्सुक्येति । अन्वयः (राज्ञां तु) प्रतिष्ठा औत्सुक्यमात्रम् अवसाययति । लब्ध-

परिपाल इति: क्लिष्टाव्येव । राज्यम् आतपवमिव स्वहस्तधृतदण्डं यमापनयनाय न
 अति यथा यमाय । व्याख्या—राज्ञो नृ (इति पूर्वोक्त सम्बधाने) 'प्रतिष्ठा' प्रतिष्ठि-
 तत्वं ; राज्यलाभः इत्यर्थः 'औत्सुक्यामेव' (मद्गुरुष्यसकादिः । निवृत्त्य समासः) 'अव-
 साययति' खल्वयति अन्वयति (सो अन्तर्क्रमेण दिवादिः । आत्मम् । शिच् । युक्
 च) औत्सुक्यावसानमात्रं करोति इत्यर्थः । 'लब्धव्यं' प्राप्तव्यं 'परिपालनइति: रक्षा-
 व्यापारः 'क्लिष्टाव्येव' नूनं क्लेशं जनयति । यावदलब्धं तावत् कदा मे राज्यं स्यात्
 इत्युक्तकण्ठा । लब्धमात्रे सा उत्तकण्ठा निवर्तते । ततः परं पालनक्लेशः । तदाह—
 'राज्ञे' राज्ञस्वसः आतपान् वायने इति 'आतपवमिव' (सुपीति योगविभागात् कः)
 खल्वमिव 'स्वहस्ते' 'तः' रक्षितः 'दण्डः' व्यवहाराधिकारी यस्मिन् स्वयं कृतविचारम्
 इत्यर्थः । क्लृप्तपक्षे 'स्वहस्तेन धृतः दण्डो यस्य तथाविधं मतं यमापनयनाय खेदमो-
 दनाय तादृशोऽर्थो' (न अति न प्रशस्तः 'यथा' यमाय' खेदकरणाय प्रशंसाधामतिः
 ('अतिशब्दः प्रशंसयां लङ्गुनेऽपि च' इति विश्वमेदिनौ) । लब्धे राज्ये यदि
 मन्त्रिषु रक्षाभारोनिधीयते तदैव सुखं नाम्यथा । अथ दण्डशब्दो दार्ढ्यः । राजापक्षे
 दण्डो दमनं दष्टदमनम् । आतपवपक्षे—दण्डः प्रकाशः ('दण्डो दमने मेमे' इति
 हलायुधः । दण्डोऽस्यौ लङ्गुणे युमान् । ब्राह्मेदे प्रकाशये इतिमेदिनी)
 ['अवसाययति (रा- वि-) 'अवसादयति (त-, म, न्या) ॥ 'वृत्तिरेव (त,
 वि न- न्या-)—'वृत्तिरेन' (रा-) ॥ 'यथायमाय' (त-, वि- न्या-)—'न च
 यमाय' (रा- म-)] ॥

NOTES

1. चरिताद्यंता—चरितः कृतः लब्ध इत्यर्थः प्रयोजनं येन स चरिताद्यः
 one who has attained his object. तस्य भावः ।

2. [a] औत्सुक्यामात्रम्—This refers to the anxiety caused by
 the eagerness of expectation before one becomes a king. [b]
 प्रतिष्ठा—प्रति + स्था + षच् भावे = प्रतिष्ठा, attainment of success. This
 refers to the candidate's establishment on the throne. Raghava-
 take प्रतिष्ठा = गौरव । (c) अति—Raghava compounds it. Others
 follow him. Thus 'अन्यत् यः यमः तदपनयनाय'—Raghava. [d]
 दण्ड—Note the double sense. Both राजा and आतपव are सहस्रधृत-

दण्ड । With the former, दण्ड = distribution of justice ; and with आतपव it means the handle.* A राजा brings ease when the ministers look to the government (परदृष्टधृतदण्ड) and an umbrella is comfortable when another man holds it over you.

(नेपथ्ये) वैतालिकी—विजयतां देवः ।

(In the dressing room)—TWO BARDS—Let Sire prosper (or—be victorious),

प्रथमः—

स्वसुखनिरभिलाषः स्वियसे लोकहेतोः

प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेव विधेव ।

अनुभवति हि मूर्खः पादपस्तीव्रमुष्णं

शमयति परितापं कायया संश्रितानाम् ॥६॥

FIRST—Thou toilest for the world every day, thoughtless of thy own comfort. Or, such is thy way indeed. Verily the tree feels with its head the fierce solar rays and relieves with the shade the agony of its refugees

मसुखिति । स्वसुखनिरभिलाषः प्रतिदिनं लोकहेतोः स्वियसे । अथवा एवंविधेव ते वृत्तिः । पादपो हि मूर्खः नातीवमुष्णमनुभवति, कायया संश्रितानां परितापं शमयति । व्याख्या—'स्वसुखं' आत्मनः सुखे निरभिलाषः । निःस्पृहः त्वं लोकस्य भुवनस्य 'हेतोः' लोकाद्यमित्यर्थः । 'स्वियसे' खेदमनुभवसि (देवादिकानां कर्तारि लुट्) । 'अथवा' पञ्चानने 'एवंविधा' ईदृशी 'एव ते वृत्तिः' व्यापारः । 'पादपो हि' वृक्षः किल 'मूर्खः' स्वशिरसा तीव्रं कठोरम् 'उष्णम्' आतपम् ('उष्णः स्फाटतपे शीघ्रः' इति विश्वः) "अनुभवति" तदनुभवकाले एव 'कायया' करणेन 'संश्रितानां' सम्यक् श्रितानाम् 'आश्रितानामित्यर्थः' 'परितापं' परिगतं तापम् अन्यत्र आतपखेदं 'शमयति' लघयति [घटादिवान् मिच्छे ज्ञेयः] । इति रात्रः अधिकारखेदं प्रति प्रीतुमाह्वनीतिः ।

NOTES

1. वैतालिकी—विजिहासालाः वितालाः various measures of music वितालगानं शिल्पमनयोः इति विताल + ठक् = वैतालिकी । Here विताल stands for वितालगान (लक्षणा) just as मदङ्ग stands for मदङ्गवादन in the compound मारङ्गिक । “मदङ्गवादेन वर्तमानो मदङ्गशब्दः प्रत्ययसुतपादयति । शिल्पं तद्विज्ञातवान्भवति”—Vritti. Bhanuji has ‘विविधेन तालेन शब्देन चरति इति ठक् स प्रयोजनस्य इति ठक् वा’ । But in the sutra referred to, चरति means “to eat” or ‘to wander’ ‘चरतिर्भक्षणे गतौ च वर्तते’—Vritti. In the other alternative the ठक् is a slip for ठक् । The word here means bards in general, though Amara restricts वैतालिक to those only who rouse the king in the morning.

2. (a) खिद्यसे—खिद (दिवादि) + लट् से कर्त्तरि । Raghava takes it कर्मकर्त्तरि । This is after Vamana “खिद्यते इति च प्रयोगो दृश्यते सोऽपि कर्मकर्त्तव्येव दृश्यः, न कर्त्तरि । अदेवदिकलात् खेदेः”—Kavyalamkara. So the reason for taking it कर्मकर्त्तरि, is खिद he believes is not दिवादि । But Madhava has it in the दिवादि list. Kalapa, Mugdhabodha &c also read it there. It is therefore better taken as कर्त्तरि । (b) लोकहीनः—लोककारणम्—Raghava हेतौ प्रमो । Compare—शकुन्तलाहेतौ: Act. IV—Ante. (c) अथवा—This introduces आक्षेप of the thought preceding. It is a pity ‘thou toolest.’ Or (अथवा) why pity (आक्षेप), such is your duty or nature.” The अलङ्कार is defined by दण्डिन् as ‘प्रतिषेधोक्तिराक्षेपः’ । (d) अनुभूति &c —Here the वृत्ति of दृश्यन् is explained by example (दृष्टान्त) । The example ends in establishing resemblance of दृश्यन् and वादप (उपमापर्यवसान) । Hence as Dandin does not recognise दृष्टान्त as an अलङ्कार, his followers have to class this under उपमा (See प्रतिवक्तापूना under शृङ्गाकदम्बम् &c.)

द्वितीयः—

नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदङ्गः

प्रथमयसि विवादं कल्पसे रचणाय ।

अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम

त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुक्रुत्यं प्रजानाम् ॥८॥

SECOND—Weilding justice, thou curbest those that have gone astray, allayest strife, and becomest bent on (or—becomest capable towards) protection. Be there kinsmen when means are not meagre but in thee are fully found the friendly services with regard to the subjects.

राजा—एतं क्लान्तमनसः पुनर्नवोक्ताः स्मः । (परिक्रामति) ।

KING—Here wearied in mind as we were, we are become refreshed, (Goes round the stage).

नियमयसीति । अन्वयः = आत्तदण्डः विमार्गप्राप्ततान् नियमयसि, विवादं प्रशमयसि, रक्षयाय कल्पसे । प्रजानां ज्ञातयो विभवेषु अतनुषु सन्तु नाम, बन्धुक्रुत्यं तु त्वयि परिसमाप्तम् । व्याख्या = आत्तः' गृहीतः 'दण्डः' दण्डमनव्यापारः 'येन तथाविधः सन् [अथ उपसर्गात् तः] इति ददानेक्षः] 'विपरोत्तेन मार्गेण' वर्यानां 'प्रसूतानां चालतानां' विपथगामिनो जनान्, 'नियमयसि' निरुध्य भूयोऽपि पापि स्वापयसि 'विवादम्' आर्थं प्रत्यर्थिनोर्बादप्रतिवादं 'प्रशमयसि' निवारयसि, 'रक्षयाय रक्षितं पालयितुं [कल्पतेः प्रवर्तनार्थं] त्वेहि 'तुनाद्यां भाववचनात्' इति चतुर्थी ॥ अत्र उत्पत्तुः उत्पद्यमानाद्यं 'अगम्यमाने' 'कृत्वा सम्पद्यमाने' इति वार्तिकं न युज्यते । यद्वा—कृपेरव 'अलमर्थकत्वे' 'नमःस्तस्माद्वास्त्वया वपुर्दयोराच्च' इति ४थी] 'कल्पसे' प्रवर्तसे वा प्रभवसि, प्रजानां जननां 'ज्ञातयः' बान्धवाः 'विभवेषु' 'अतनुषु' अकृतेषु प्रभूतेषु सतसु 'सन्तु' तिष्ठन्तु 'नाम' कृतिसत्तं किं तत् [नाम कृतसाधायाम्] 'नाम' ('प्राकाशसम्भाव्यक्रोधोपगमकृतसर्जनं' इत्यमरः) 'बन्धूनां क्रुत्यं' कर्म तु' बान्धवकाव्यं पुनः 'त्वयि' भवति 'परितः' सर्वपः 'सम्यक् आप्तम्' अधिगतम् । हे नरनाथ स्वहस्ते दण्डं धारयित्वा याव्यसि सत्यं किन्तु भूति तस्य फलम् । पशु, प्रजा विनीयन्ते, शमनं वत्तं नो, पालिताश्च भवन्ति । किं बहुना सर्वे बान्धवकाव्यं ताः त्वयि एव प्राप्तु वन्ति । तदेवं मा विषीदतु लोकोपाकारकं खिदं बहुमन्यतां भवान् इति भावः ।

राजोक्तिः । 'क्लान्तमनसः' काव्यं चर्चाभिः खिद्यमाना वयम् (बहुत्वविषयश्च बहुवचनम् । 'एकत्वे तु' 'सर्वविषयकानां प्रतिषेधः' इति प्राप्नोति) 'पुनर्नवोक्ताः' एतेन उत्साहवाक्येन श्रमरहिताः कृताः ।

1. (a) निधसयसि—We have इस् in stead of यासि in connection with णिच् by the rule 'मिनां इस्'. यस् परिषेधो वेष्टने च णिचिमितइति एव—'निधस' ('नयसयुक्त') करोमि इति निधसयसि ('तत्करोति—' इति णिच्'. (b) विसर्ग &c. — विपरीतो विरुद्धो वा मार्गः विमार्गः, wrong course, प्रादितत्—। तेन प्रसिद्धाः । तान् । प्रसमयसि—See शसयति । The प्र is emphatic. It implies thoroughness (प्रकर्ष) of the शसनक्रिया । (c)* नाम—Implies कुत्सा । How disgusting (कुत्सा) that kinsmen crowd round one in affluence. (d) परिजनाप्तम्—परि means सम्बन्धः । You render the services of a friend in every way परि and thoroughly सम् । (e) बन्धुहयम्—The services of a friend. These are well summarised in the sloka—'उत्तमवे वामने चैव दुर्मित्रे शत्रु-
नियुक्ते । राजद्वारे इमंशान् च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥''

2. क्लान्तमनसः—Here the king speaks of himself. The plural is inadmissible. The rule चत्वारो वयोच' is barred by the Varttika 'सर्वशेषानां प्रतिशेषः'. We have to say either that the poet does not recognise the Varttika, or that for some reason or other Dushyanta speaks of himself in plural.

प्रतीहारो—एसो अहिणवसम्भज्जणससिरोओ सण्णहिद-
होमधेणु अग्निशरणालिन्दो । आरुहदु देवो [एषः अभिनव-
सम्भाजनसथीकः सन्निहितहोमधेनुः अग्निशरणालिन्दः । आरो-
हतु देवः] ।

WARDER—Here is the enter-gate of the fire house beautiful with recent brushing and having the sacrifice-promoting cow close by. Let Sire ascend.

राजा (आरुह्य परिजनांसावलम्बा तिष्ठन्)—वेत्तवति,
किमुद्दिश्य भगवता काश्यपेन मत्सकाशमृषयः प्रेषिताः स्युः ?

किं तावदुश्रतिनामपोद्धतपसां विमैस्तपो दूषितं

धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसञ्चेष्टितम् ।

आहो स्खित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधाम्
इत्यारुद्धवद्भुप्रतर्कं मपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥८॥

KING (Ascending and standing supported by the shoulder of the attendant) - Vetravati, with what object could the ascetics be sent to me by venerable Kasyapa ? It is indeed that the penance of those who have taken some vow and commenced austerities, has been defiled by obstructors ? Or is some evil attempted by some one on animals grazing in the holy forest ? Or is the produce of the creepers stopped by my misconduct ? Having thus entered several conjectures my mind remains perplexed through in-conclusion.

प्रतिहारोति । 'अभिनवेन' अपचरितम् 'समाजनेन' मार्जनवापारण 'सशोकः शोभनः' ('शेषादिभाषा' इति कप्) 'सन्नहिता' आसन्ना 'होमार्था' धेनुः यस्य तथा-
विषः 'अप्रशरणस्य' वेताप्रगृह्य 'अस्तिन्दः' वाङ्मोहः प्रकीर्तः ('प्रवाचप्रचनास्त्या
वह्निर्वाप्रकीर्तकै' इत्यमरः) । 'आरोहत्' सीपानमार्गेण अग्राह्य तिष्ठतु देवः ।

राजिति । 'परिजनस्य' वेतवत्याः 'अभे' कन्धम् 'अवलम्ब्य तिष्ठन्' न तु उपविशन्
अव्योषां सखीकायमनात् विधित तदेव ध्यायन् निषेधममघः वेतवतीं प्रच्छात किम्
दृष्ट्या प्रेषिताः सुतः शत (मंत्रालिङ्ग) ।

किमिति । अन्वयः—किं तावत् व्रतिनाम् उपोदृतपसां तपः विघ्नैः दूषितम् ।
उत धर्मारण्यचरं केनचित् असत् दूषितम् । आहो स्खित् वीरुधां प्रसवः मम
अपचरितैः विष्टम्भितः । इति आरुद्धवद्भुप्रतर्कं मे मनः अपरिच्छेदाकुलम् । वाखा—
किं मन्त्रं, तावत् परिच्छेदे, मिलिते च अपरिच्छेदेनमयित्वा प्रतर्कमातृभुव्यपयतः ।
'व्रत' सङ्ख्यः दीयमानि तेषां व्रतिनाम् 'अतएव उपोद' वृतं 'तपः' व्रतसाधनयोग्य
कृच्छं ये तेषां 'तपः विघ्नैः' व्रतविघातकैः राक्षसादिभिः 'दूषित' विधितम् 'उत'
अथवा 'धर्मारण्य' तपोवनं 'चरन्ति' ये (ट-प्रत्ययः) तेषु 'प्राणिषु' हरिणादिषु (विषये
सप्तमी) 'केन चित्' जनेन 'असत्' असाधु 'दूषितम्' अपचरितम् । 'आहो' विकल्पः ।
'स्खित्' मन्त्रे । अथवा किं 'वीरुधां' जतानाम् (विरुद्धैः कृपि सति 'न्यलकादीनाम्'
इति हकाररूपकारः उपसर्गदोषः) प्रसवः 'गुणफलोद्भूतः' मम 'राजः' 'अपचरितैः'
अवधायकैः (भावेन) 'विष्टम्भितः' निरुद्धः अनालत इत्यर्थः ('स्तम्भे' इति पलम्) ।

‘इति प्रकारेण आरुढाः’ अविगताः ‘बहुवः प्रतर्काः’ कदा येन तथाविधं ‘मे मनः अपरिच्छेदेन’ अनिर्णयेन ‘आकुलं’ चञ्चलं जातम् । आसक्त्याधिक्यात् पृच्छायाः पातापावमविचार्यैव प्रतिहार्या प्रश्नः

NOTES

1. स्युः—The king deliberates and cannot decide. Hence संप्रश्ने लिङ् ।

2. (a) व्रतिनाम्—व्रत is संकल्प vow—The making up of the mind to do a particular thing—say to perform अग्निष्टोम or ज्योतिष्टोम व्रत + इति मत्वर्थे = व्रतीनाः । (b) उपोदतपसाम्—उप + वह् + क्त कर्मणि = उपोदम् commenced प्रारम्भम् । Raghava explains उपोद as अधिक excessive. But compare ‘उपोदशब्दा न रथाङ्गमनेमयः’ (Act VII where उपोद = प्रारम्भ । The तपस् here is not penance in general as Raghava understands, but those particular observances that go to qualify the ascetic for the व्रत he has then in view. This makes व्रत the principal and तपस् the subordinate and not the reverse as Prof. Gajendragadkar has it. If the तपस् is defiled (दूषित) the व्रती becomes disqualified for the व्रत । (c) अपचरितैः—अप + चर + क्त भावे = अपचरितानि failings. The king’s misdeeds are supposed to affect the produce of the soil &c. ‘राज्ञोऽपचारात् प्राविशे स्वल्पशला भवेत् किल’—Raghava. अनुक्ते कर्त्तरि श्वा । (d) अपरिच्छेद &c —परि + छिद् + क्त भावे = परिच्छेदः Separation of a part from the whole ; hence, decision. -

प्रतीहारौ—सुअरिदणन्दिना इसीओ देव’ सभाग्रदु’ आभ-
देति तक्केमि । [सुचरितनन्दिनः ऋषयो देव’ सभाजयितुमा-
गता इति तर्कयामि] ।

WARDER—I guess that the sages who rejoice in good deeds, have come to congratulate Sire.

(ततः प्रविशन्ति गौतमीसहितौ शकुन्तलां पुरस्कृत्य कण्वशिष्यौ
पुरश्चैषां कञ्च की पुरोहितञ्च)-1 कञ्चुकी—इत इतो भवन्तः ।

(Then enter the two disciples of Kanva with Gautami placing Sakuntala in front, preceding them, the chamberlain and the family priest). CHAMBERLAIN—This way, this way, your honours.

प्रतीक्षारोति । सुचरितेन सत्कार्येण नन्दन्ति प्रीयन्ते ये तादृशा अपश्यः भवतः सत्कार्यपरम्परया प्रीताः सन्तः 'देव' सभाजयितुम् 'आगताः इति तर्क'यामि' कष्टे ।

तत इति । ["प्रविशन्ति" (रा०, वि०, म०)—'प्रविशतः' (त०, न्या०) ॥ 'गौतमीसहिता' (त०, न्या०)—'गौतमीसहिताः' (रा०, वि०, म०) ॥ 'शकुन्तलां पुरस्कृत्य' (रा० वि०, म०)—'शकुन्तलानादाय' (त०, न्या०) ॥ 'कण्वशिष्यौ' (त०, न्या०)—'मुनयः' (रा० वि० क०) ॥

'शकुन्तलां पुरस्कृत्य अये स्थापयित्वा 'गौतमीसहितौ' कण्वशिष्यौ, एषां चतुर्णां 'पुरः' अयतः 'कञ्चुकी पुरोहितस्य' इति इट् 'प्रविशन्ति' । प्रथम कञ्चुकी, ततः पुरोहितः ततश्च शकुन्तला, तदन्त शिष्यौ पश्चात् गौतमी इत्येष प्रवेशक्रमः—'अवमुत्तनयती नदी तपोधनानाम्' इत्यनन्तरौक्तेरनुमीयते ।

NOTES

1. सुचरित &c.—चर+क भावे—चरितानि deeds. सु शोभनानि चरितानि सुचरितानि good deeds. तैः साधु नन्दन्ति इति सुचरित+नन्द्+णिनि साधु-कारिणि कर्त्तरि=सुचरितनन्दनः । Those who rejoice at good deeds. The सुचरित is the king's. This is antithetic to अपचरित—mis-deed of the sloka preceding. The king apprehends condemnation for misdeeds (अपचरित) the warder suggests commendation for good deeds (सुचरित) । (h) सभाजयितुम्—सभाज चरादि+णिच् स्थायि + तुमुन् ।

2. Note the order of entry—कञ्चुकी, पुरोहित, शकुन्तला शङ्कर, शारदत, गौतमी । See also Tika.

शङ्करवः—शारदत,

महोभागः काम' नरपतिरभिजिह्वस्त्रितिरसौ

न कसिद्धर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते ।

तथापौदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा

जनाकीर्णं मन्ये हूतवहपरीतं गृहमिव ॥८॥

SARNGARVA—Saradvata, it is true that this king, who has never transgressed social limits is supremely gifted ; that not even the meanest of any of the classes follow an evil course. Yet with my mind ever accustomed to solitude I deem this place, teeming with men, like a house enveloped in flames.

महाभागिति । अन्वयः—अभिज्ञास्थितिः असौ नरपतिः महाभागः, वर्णानामपक्षही-
ऽपि कश्चित् अपयं न भजते, कामम् । तथापि जनाकीर्णं मिदं शश्वत्परिचितविविक्तेन
मनसा हूतवहपरीतं गृहमिव मन्ये । व्याख्या—'अभिज्ञा स्थितिः' मर्यादा येन तथा-
विधः स्थितिरमेता 'असौ नरपतिः' राजा दुष्यन्तः 'महाभागः' अप्राकृतस्वरूपः 'वर्णानां'
ब्राह्मणादीनां चतुर्षाम् (श्रेष्ठे वृष्टी । अत्र निर्दोष्यमाणाद्वितयाभावात् निर्दोषवृष्टी न
युक्ता) 'अपक्षहीऽपि' हीनौपि 'कश्चित् जनः' 'अपयं' विमार्गम् ['नञ्जस्तत्पुरुषात्'] इति
निषेधे 'पयो विभावा' इति अपत्ययः समासान्तो वा । 'परवज्जङ्ग' इत्यतत्पुरुषयोः
इति पुंश्वे प्राप्ते 'अपयं नपुंसकम्' इति नपुंसकलिङ्गम् न भजते न गच्छति 'कामं'
सर्वमेतत् अनुमन्ये, सत्यमेवैतत्, 'तथापि' एवमपि, राजा च अप्राकृतः प्रजाय सद्-
वृत्ताः इति स्थितेऽपि (महाभागमपिः) 'जनैः' मानवैः 'आकीर्णं' व्याप्तम् 'इदं' दृश्य-
मानमेतन्नगरम् ['इदम्' इति इक्ष्वाभिनयेन दर्शनम्] 'शश्वत्' सर्वदा 'परिचितं' दृष्टं
'विविक्तं' निर्वर्णं येन तथाविधेन 'मनसा' करणेण 'हूतवह' अपिना 'परीतं' व्याप्तं
'गृहमिव' सद्यश्चाद्य 'मन्ये' सम्भावयामि । ['स्थितिरसौ' (त-, न्या- म-)—'स्थिति
रहो' (रा-, वि-)] ॥

NOTES

1. (a) महाभागः—महान् भागः औदार्यादिगुणसमुदायो यस्य सः । This is inferred because the king is अभिज्ञास्थितिः । स्थिति is the appor-
tionment of dues according to merit. The king was super-
naturally endowed [महाभाग], so he never erred in (अभिज्ञ)
estimating the merits of the men under him. (b) कामम्—This
indicates admission. कामं नरपतिः महाभागः—I admit the king is
supernaturally endowed. Raghava explains कामम् चतिशयेन महा-

भागः । (c) अपथम्—पथिन् is मान् track, course ; i.e. the right course. न पन्थाः &c. see Tika. obj. of भजते (d) इदम्—This. Here the speaker points at the city with his finger, (अङ्गुलिनिर्देशः) । (e) शब्दम्—Always. Qual. वारचित । Not necessarily compounded. (f) मनसा—करणे तृतीया । करण of मननक्रिया (मन्य) । (g) हुतवद्परितम्—Not the propriety of an ascetic calling fire by the name हुतवद् in preference to अग्नि, इह्न, &c.

Remarks.—Sarnagarva deems the place a house in flames which has to be forthwith shunned. He gives two strong reasons against such a thought—(i) The king is an extraordinary personage which should create a liking for the place. (i) The people are all indeed very well behaved which is a great attraction. Yet the thought overpowers him, because (i)—His mind is परिचितविचित्र and (i)—The place is जनाकीर्ण ।

शारहतः—स्थाने भवान् पुरप्रवेशादित्यम्भूतः संवृत्तः ।

अहमपि—

अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिमिव प्रवृद्ध इव सुप्तम् ।

बद्धमिव खैरगतिर्जनमिह सुखसज्जनमवैमि ॥ १० ॥

SARADVATA—Rightly art thou become like that through entering the town, I too deem the pleasure seeking people here as the bathed deem the anointed ; the pure deem the impure ; the awake deem the asleep ; one with free motion deems the fettered.

शकुन्तला (निमित्तं सूचयित्वा)—अमुमहे किं मे वामेतरं
गम्यन् विष्फुरति [अहो किं मे वामेतरं नयनं विस्फुरति] ।

SAKUNTALA—(Acting the feeling of an omen)—Oh !
Why does my right eye quiver ?

स्थाने इति । 'पुरप्रवेशात्' (द्विती पञ्चमी) 'भवान् इत्यन्धूतः एवमवस्थः' सञ्ज्ञः जातः इति 'स्थाने' युक्तम् (युक्तेऽं साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः) । ['स्थाने' (रा- न्, भ-)—'जान' (रा-, वि-) ॥ अहमपि' (रा- वि- म-)—'अहं तु' (घ-, न्वा-)

अभ्यक्तमिति । अन्वयः—अहमपि इह सुखसङ्गिनं जनं खातः अभ्यक्तमिव, युधिः अयुधमिव, प्रवृद्धः सुप्तमिव, स्त्रीरगतिः बहमिव, अर्बमिव । व्याख्या—'अहमपि इह' अयुधमिव, प्रवृद्धः सुप्तमिव, स्त्रीरगतिः बहमिव, अर्बमिव । व्याख्या—'अहमपि इह' नगरे सुखिन सजति' मिलति यथा 'सुखसङ्गिनं [विनी वाङ्मलातकुलम् । न्यङ्-कादिवात् वा] (यथा—सुखस्य सङ्गः, सः अस्ति यस्य तं) जनं खातः'मानेन आलित-देहमलः अभ्यक्तमिव' तैलमद्'गेन सम्पादितदेहमलमिव, युधिः' अन्तःशुद्धी जनः 'अयुधमिव' कलुषाभ्यां पापिनमिव, 'प्रवृद्धः' जागरितः जाततत्त्वावबोधः 'सुप्तमिव' 'निद्रितमिव' मोहनिद्रां प्राप्तमिव, 'स्त्री' स्त्रीणां ('स्त्रीदीरिणीः' इति वृत्तिः) 'गतिः' यस्य तादृशः, स्वच्छन्दचारी वशी 'जनः' 'बहमिव' यन्त्रितमिव 'अर्बमिव' जानामि ।* अथ हि जना बहवो देहेन अशुद्धाः, शुद्धदेहाश्च केचिदन्तरशुद्धाः, स्वल्पा एव कायमनःशुद्धाः अपि अशुद्धाः, प्रवृद्धोऽपि यदि किञ्चिदस्ति स नूनमःशः सुख-सङ्गिन । मम तु कसेह देहशुद्धिः, प्रबोधः, वशित्वञ्च जातम् । तत् सद्व्यजना-भावात् समाप्यतावस्थानं न रुचये । अहमपि सद्यस्ताजामिवेदं मन्ये । 'अहं तु' इति पाठे 'तवेदं' भवस्थानं मम तु एभिर्वराकैराकीर्णं करुणाम्यानम्' इत्येव व्याख्येयम् ।

शकुन्तलेति । 'निमित्त' दक्षिणालिखन्दनं 'सुचयित्वा' अभिनीयं आकारिङ्गतेः दक्षिणाच्च स्पन्दते इति दर्शयित्वा 'वामम् इतरत् यथात् तत् दक्षिणमित्यर्थः ['न बहु-त्रोद्धी' इति सर्वनामसंज्ञानिधिः, 'तत्पुरुषं सर्वनामता अस्ति, परं' तदापि भाष्यमते वामेतरम् इत्येव भवति] 'विश्लरति' स्पन्दते । स्त्रोणां दक्षिणाच्चिखन्दनमग्रम् ।

NOTES

1. इत्यन्धूतः—इत्यम् अनेन प्रकारेण भूतः विपरिणतः thus affected, सहस्रपेति समासः । Saradvata symphtheses with Sarngarva—you are anxious to quit the place so am I (ममापि); but for a slightly different reason.

2. (a) अभ्यक्तम् &c.—अभि + अङ्ग + क्त कर्मणि = अभ्यक्तः anointed

† Adopted by Prof. Gajendragadkar.

with oil. This refers of देहशुद्धि । (b) शुचि &c.—The reference, is to मनःशुद्धि । (c) प्रवृत्त &c.—Refers to तत्त्वज्ञान । (d) वदामि व &c.—Refers to वञ्चित । See Tika.

गौतमी—जादे पडिहदं अमङ्गलं । सुहाव दे भक्तुकुल-
दवदाओ वितरन्तु [जाति प्रतिहतममङ्गलम् । सुखानि ते
भक्तुकुलदवता वितरन्तु] । (परिक्रामति) ।

GAUTAMI—My child, the evil is averted. May the
deities of your husband's family grant you joy. (Walks
round).

पुरोहितः (राजानं निदिश्य)—ओ भोस्तपस्विनः, अस्म-
वन्नभवान् वर्णाश्रमाणां रक्षिता प्रागेव सुक्तासनो वः प्रतिपाल-
यति । पश्यतेनम् ।

THE PRIEST (Pointing to the king)—O ye ascetics,
There, His Highness the protector of the castes and class
having even before-hand quitted his seat, is awaiting you.
Behold him.

शङ्करवः—ओ महाब्राह्मण, काममेतदभिनन्दनीयं तथापि
वयमत्र मध्यस्थाः । कुतः—

भवन्ति नस्मास्तरवः फलगमैर्नवाग्बुभिर्दूरविलम्बिनो धनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैव परोपकारिणाम् ॥१॥

SARNAGARVA—O great Brahman, this is certainly
praiseworthy, yet in this matter we are indifferent. (You
ask) why ?—Trees become bent by the advent of fruits,
clouds hang far down by new rain, good men become the
reverse of haughty by riches. Such indeed is the nature of
the benefactors of others.

गौतमीति । 'अमङ्गलम्' अशुभं, यस्य अशुभस्य एतत् ते दक्षिणाक्षिस्यन्दनं सूचक

तत्, 'प्रतिहतं' निराकृतं जानीहि । इदञ्च आश्रासवाक्यं दुर्निमित्तं आति सुष्ठुभि-
व्यारब्धम् । न हि वस्तुतस्तदमङ्गलं प्रतिहतम्

पुरोहित इति । दूरस्थं 'राज्ञानं' निर्दिश्य तपस्विभ्यः प्रदर्श्य आह 'यसौ श्वभवान्
वर्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णाम् 'आश्रमाणां' गृहस्थादीञ्च चतुर्णां 'रचिता' अतएव
महाभागी दुष्यन्तः, तपस्विगौरवात् 'प्रायेव' भवतां प्रवेशात् पूर्वं नैव 'सुक्तासनः' आसनं
परित्यज्य स्थित एव 'वः' प्रतिपालयति' अपेक्षते । पुण्यमीदृशस्य दर्शनं तत् 'एनं'
पश्यत' ।

यादृशं रवेति । 'भो महान् ब्राह्मणः', तत्सम्बोधने । हे दिङ्गवर राजपुरोहित
[किञ्चिदिव सोमं गृह्णन्मतेतम्] राज्ञा अनुहितमिदम् 'अभिनन्दनीयं' स्तुत्यं कामं'
तत्त्वम् । 'तद्यापि अत्र' अस्मिन् विषये 'इयम् ['अस्मदो हयोश्च' इति बहुवचनम्]
'मयिस्थाः' उदामीनाः । वयन्तु मन्वावश्च नात्र काचित् स्तुतिः वा निन्दा । 'कृतः'
किं कारणमिति पृच्छसि चेत् गृह्य ।

भवन्तीति । अन्यः—तरवः फलगर्भेणा भवन्ति । घना नवान्भूभिर्दूरजिलम्बितो
(भवन्ति) । सतपुरुषाः समृद्धिभिरुद्धताः (भवन्ति) । परीपकारिणां स्वभाव एव
एषः । व्याख्या—'तरवो' वृक्षाः 'फलागर्भैः' प्रसवोद्गमैः हेतुभिः 'मन्वा' आनता 'भवन्ति'
येन पक्षिकाः फलानि सुखेन गृहीत्वा लप्ता भवेयुः । 'घनाः' मेघाः 'नवान्भूभिः' प्रथम-
जलागर्भैः वयारम्भैः इत्यर्थः 'दूरे' गमनायात् दूरे सतलसमीपे 'जिलम्बिनो' लम्बमाना
भवन्ति येन वर्षणात् निदाघतपतासूना भवेयुः । 'सतपुरुषाः' सुजनाः समृद्धिभिः
ऐश्वर्यात्कण्ठैः 'अनुद्धताः' उद्धतप्रतिहन्तिनः अभिगन्वा इत्यर्थः [विरोधाद्यै नञ्] भवन्ति
येन अर्थिन आगत्य प्राप्तिं लब्ध्वा लप्ता भवेयुः । 'परीपकारिणां' परार्थघटकानां
'स्वभाव एव एष' यत् ते सुखेन लभ्या भवन्ति । प्रकृत्या यत् कृतं तत्र का स्तुति-
दुष्यन्तस्य इति भावः

1. प्रतिहतम् &c.—The quiver of the right eye portends evil. This frightend Sakuntala, Gantami comforts her. The evil won't come, it is averted (प्रतिहतम्); and, over and above that you may expect good instead (सुखानि वितरन्तु) । वितरन्तु इति आशिषि लोट् ।

2. [a] वर्णाश्रमानाणाम्—शेषे वही । [b] रचिता—माधुर्य रचति इति रच

+ दन् साधुकारिणि कर्त्तरि । Hence वयोऽयमायाम् cannot have लघोने कर्त्तरि यद्वा because 'न लोकाव्ययनिहासलघेयताम्' prohibits यद्वा with दन् ।

3 [a] 'महान्नाक्षय—महान् नाक्षयः—a great Brahman—it is slightly taunting here. You have not much of a Brahman in you ! You see things in one light we in another. We are indifferent [मध्यस्थ] to this humility of the king, though you take it as a great merit ; of. 'प्रसीदतु महाव्रह्मणः'—in Swapna. [b] मध्यस्थाः—मध्य वादिप्रतिवादिनोर्मध्यतिष्ठन्तीति मध्य + स्था + क कर्त्तरि Lit, वा arbitrator ; hence उदासीन indifferent. यद्य न स्तुमः न वा निन्दासः ।

4. (a) फलागमैः, नवान्धभिः, समृद्धिभिः—हेतौ वृत्तौ । (b) दूर दूरे, —दूरं साधु विलम्बन्ती इति दूर + वि + लम्ब + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि = दूर-विलम्बिनः hanging low down, i.e. near the horizon.

5. (a) अमुञ्जताः—ऊर्ध्वं गता इति उद् + ङ्ग गतौ + क कर्त्तरि = ऊर्जताः puffed up. न उर्जताः not puffed up, i.e. they come low. (b) एवः—This i.e. accessibility. (c) परोपकारिणाम्—परिधामपकारः परोपकारः । सः अस्ति एवामिति परोपकार + इनि = परोपकारिणः । Or परिधामवश्यम् उप-कुर्वन्ति इति पर + उप + कृ + णिनि आवश्यकैः = परोपकारिणः those who are destined to come to the use of others.

6. Remark.—The verse is a piece of condensed reasoning. Thus—(Sarnagarva)—दृश्यन्त इत्युक्तम् । [Purohita] Why so ? [S] Because दृश्यन्त इति सत्पुरुषः, and अमुञ्जताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः । [P] Is not this to the credit of a सत्पुरुष ? [S] Not so, because he is forced to this by स्वभाव—nature. If he could avoid it and yet did it of choice, that would be some credit. [P] That is bold statement. What proofs ? [S] Look at the tree—सर्वान्ति नवासुरवः फलागमैः । They are forced to this by nature. [P] But sastras say trees have life. This may be as much a case of choice with them [S] Take then the clouds—नवान्धभिर्दूरविलम्बिनी घनाः । There can be no question of choice here. No, they are powerless. It is nature (स्वभाव) that rules them. स्वभाव एवैव परोपकारिणाम् । These

and everything else that is destined by nature to come to the use of other, are bound to be accessible. Otherwise nature's design will be frustrated. The figure is, therefore अर्थांतरत्वास । Again भवन्ति has to be taken with all except the last line to complete the sense. So we have क्रियादीपक also "जातिक्रियागुणद्रव्यवर्चिनैकवर्तिना । सर्वं वाक्यापकारयेत् तमाहुर्दोषकम्—" Dandin.

प्रतीहारी—देव पसण्णमुखवर्णा दीसन्ति । जानामि
विस्मदकज्जखो इसीओ [देव, प्रसन्नमुखवर्णा दृश्यन्ते । जानामि
विस्मदकार्या ऋषयः] ।

WARDER—Sire, pleased expressions of faces are visible. I believe the sages have business of an assuring character.

राजा (शकुन्तलां दृष्ट्वा)—अथात्रभवती—

केयमवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।

मध्ये तपोधनानां किसलयसिव पाण्डुपत्राणाम् ॥ १२ ॥

KING (Gazing at Sakuntala)—Well, among the hermits who could be this noble lady veiled, with the charm of her person not much disclosed; like a fresh bud among brown leaves ?

प्रतीहारीति । 'प्रसन्नाः' प्रीता 'सुखवर्णा' सुखाकारा 'दृश्यन्ते' । 'विस्मद' विश्वासयुक्त 'कार्य' येषां तथाविधाः । यन्मथोक्तं सुचरितमन्दिनः समाजयितुमागता ऋषय इति नूनं तदेव ,

केति । अन्वयः—अथ तपोधनानां मध्ये, पाण्डुपत्राणां मध्ये किसलयसिव, अवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या अवभवती इयं का । व्याख्या—'अथ' स'शब्दे । शकुन्तलां दृष्ट्वा स'शब्दः ["अथाद्यो संशये स्थाताम्" इति मेदिनी] 'तपोधनानां' तापसानां 'मध्ये' अथतः पुरीहितः पश्चात् शङ्करवशाद्वर्तते तन्मध्ये इत्यर्थः पाण्डुनां पत्राणां शीर्षपर्णानां 'मध्ये' 'किसलयसिव' नवपल्लसिव 'अवगुण्ठनवती' शरीरवक्त्रावरणवती अतएव 'नातिपरिस्फुटम्' अनतिप्रकटम् [नञर्थेन क्रशब्देन 'सदृस्पुपा' इति समासः] 'शरीरलावण्य' देहशोभा यस्याः तथाविधा 'अवभवती' मान्या 'इयं' दृश्यमाना 'का' इति संशयः । ['केयम्' (तन्, न्या-)—'का स्त्रित्' (रा- वि-, म-)] ॥

1. (a) प्रसन्नमुखवर्णाः—वर्ण is रूप appearance, “वर्णः स्त्रीद्रुपसेद्वी.” इति शान्ततः । मुखानां वर्णाः expression of their faces. प्रसन्ना मुखवर्णाः pleased expression &c. कर्मधा— Here pleasure in the individual is attributed to the expression of his face. Or प्रसन्नानां मुखवर्णाः expressions of face as are seen in pleased persons. (b) विश्वकाव्याः—वि + श्व + क्त कर्तरि = विश्वम् assuring विश्वासकरम् i.e. अतुष्टेकरम् । तादृशं काव्यां वैषाम् whose business is not of a disturbing character. They do not come to report anything unpleasant. Both विश्व and विश्व are correct.

2. कैयम्—The verse has to be construed with अथाववती preceding. The reading का स्मित thus introduces a difficulty. स्मित implies deliberation or ‘question’. ‘स्मितं प्रश्नवितर्कयोः’ इति हेमः । But प्रश्न is already expressed by का and वितर्क by अथ । One of the three अथ, का, स्मित becomes redundant. Again अववती seems to require इयम् for specification (निर्देश) । I think का स्मित must make room for कैयम् ।

प्रतीहारो—देव, कुतूहलगवभो पहिदो न मे तको प्रसरति । न दंसणौआ उण से आकिदौ लकवीअदि [देव कुतूहलगर्भः प्रहितो न मे तर्कः प्रसरति । ननु दर्शनीया पुनरस्या आकृति-लक्ष्यते] ।

WARDER—Sire, my deliberation directed with curiosity does not advance. But her person indeed appears worth looking at.

राजा—भवतु । अनिवर्णनीयं परकलत्रम् ।

KING—Well another's wife is not to be scrutinised.

शकुन्तला (हस्तसुरसि कृत्वा आत्मगतम्)—हिअअ किं एव वेवसि । अज्जउत्तस्य भावं औधारिअ धीरं दांव होहि

[हृदयं किमिव वेपसे । आर्यपुत्रस्य भावमवचाय्यं धीरं तावद्भव] ।

SAKUNTALA—(Laying her hand on her chest ; aside)—O Heart, why does thou throb so ? Be calm considering the affection of my husband.

प्रतीक्षारोति । 'कुतूहलं' कीलकं 'गर्भे' अमान्तरं यस्य तथाविधः ["सप्तमी-विशेषणे—" इति पूर्वाभिप्रायान् प्राप्तं गङ्गादेराकृतिसंख्यात्मानं पराभिप्रायः] मे तर्कः उच्यते 'प्रहितः प्रेरितः केषामिति निश्चयकर्मणि नियोजितः 'न प्रसरति' नोपसर्पति । नियोजितमसमर्थकम् 'यस्या' आकृतिः पुनः 'आकृतिस्तु' दर्शनोपा ननु सुदर्शना एव 'लक्ष्यते' । ["प्रहितः", (वि) — "प्रतिहितः" (त- न्या-स) — "प्रतिहितः" (न) — "उपहितः" (रा-) ॥ "ननु दर्शनोपा" (र- स-) — "दर्शनोपा" (त- वि- न्या) ॥

राजोति । 'परकलत्र परस्त्री' 'कलत्रं' शोणितार्थयोः इत्यमरः] 'अनिर्वणं' नोद्यं निर्वणं न निपुणदर्शनं न अर्हति । ["अनिर्वणं नोद्यम्" (रा- वि- स-) — "अनिर्वणं" (त- न्या-) ॥

मकुन्तलीति । 'उरसि कृत्वा' वक्षसि निधाय [सर्वधातार्यानुवादः करोतिना भवति] । 'वेपसे कम्पसे । 'भाव' प्रीतिम् 'अवचाय्यं' निश्चित्य 'धीरं' तावत् भव । सादृश्यं प्रीतिम् विकल्पते, तत् का ते चिन्ता ।

NOTES

1. (a) प्रहितः—The readings प्रतिहितः प्रतिहितः, उपहितः, do not give good sense. (b) ननु—Implies अवधारण । (c) पुनः—Implies मेद । I cannot say who (का) she (इयम्) is, but (पुनर्) this much I can say with certainty (ननु) that she has a fair presence.

2. भवतु—An अव्यय । Implies disapproval (निषेध) । 'यस्तु' इति निषेधात्पुनश्चोकारयोः । भवतु इत्यस्तुवत्—Ganakara.

पुरोहितः—(पुरो गत्वा) एते विधिवदर्चितास्तपस्विनः । कश्चिदेषामुपाध्यायसन्देशस्तु देवः श्रोतुमर्हति ।

PRIEST [Advancing]—Here are the ascetics duly honoured. [There is] some message from their preceptor. Please Sire, to hear it.

राजा—अवहितोऽस्मि ।

ING—I am attending.

ऋषयः (हस्तमुदय्य)—विजयस्व राजन् ।

SAGES—[Raising their hands]—Do you prosper, O Kin

राजा—सर्वानभिवादये ।

KING—I salute you all.

ऋषयः—इष्टेन युज्यस्व ।

SAGES—Be provided with the wished-for.

राजा—अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ।

KING—Have the ascetics their penance unobstructed ;

ऋषयः—

कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति धर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति ॥१३॥

SAGE—You protecting whence is obstruction of the religious rites of the good ? The sun shining, how, will darkness appear ?

पुरोहित इति । 'एने' उपस्थिता इमे 'विधिवदधिंताक्षपस्त्रिनः' । 'उपाध्यायस्त्र' आचार्यस्य कव्यस्य 'सन्दे'शो विज्ञप्तिः 'कथित' आक्ष ।

ऋषय इति । 'विजयस्व' जययुक्तो भव, वर्धस्व । ['अकर्म'कोय' जयतिः प्रकर्ष-प्राप्तौ वक्तुं ते । 'विपराभां' जीः' इत्यात्मनेपदम्] ।

इष्टेनेति । 'इष्टेन' प्रार्थितेन सद्य [इति सहाय्ये' श्या] 'युज्यस्व' युक्तो भव ['दे'वादिनात् कर्त्तरि कौट्] ।

राजेति । 'निर्गता विघ्नाः श्रेभाः तद्याविधानि 'तपसि' येषां तथाविधाः कि' मुनयः । 'अपि' प्रत्ये । प्रधानत्वादादौ धर्मविषये एव प्रत्ययः ।

कुत इति । अन्वयः—त्वयि रक्षितरि सतां धर्मक्रियाविघ्नः कुतः । धर्मांशौ तपति

तमः कथमाविर्भविष्यति । व्याख्या—‘तद्यि’ भवति दौरेवै ‘रक्षितरि’ साधु रक्षाकर्मं कुर्वति सति [साधुकारिणि तन्] ‘सतः’ साधूनां ‘धर्मक्रियासु’ तपोऽनुष्ठानेषु ‘विघ्नः’ अन्तरायः कुतः कस्याहा स्यात् । पश्य—‘धर्मा’शौ तौत्रतापे रवौ (तौत्रत्वान् ‘तमोः’ रूपस्य शबोर्भयम्) ‘तपति’ तापेन पोड्यसि सति [पोडितत्वान् शबोः पलायनम्] ‘तमः’ ध्वान्तरूपः शबः ‘कथ’ केन प्रकारेण ‘आविर्भविष्यति’ प्रकाशं गमिष्यति । न कथमपि इत्यर्थः ।

NOTES

1. [a] *सताम्—Construe with धर्मक्रिया not with रक्षितरि, because that would imply the existence of असत also. But the spirit of the sloka seems to be that Dushyanta being रक्षित, all धर्मक्रिया was free from molestations. Not that विघ्न was removed but none appeared even (कुतो विघ्नः ?) । The दृष्टान्त makes this clear. [b] तपति—He does not say धर्मांशौ स्थिते but तपति । By his उदयाचलस्थिति the sun removes the darkness that was. But when he is तपति darkness does not appear at all (कथमाविर्भविष्यति ?) The अलङ्कार is दृष्टान्त according to the moderners but दण्डिन् calls it प्रतिवस्तूपमा ।

राजा—अर्थवान् खलु मे राजशब्दः । अथ भगवान् लोका-
नुपहाय कुशली काश्यापः ?

KING—Verily my title Rajan has now become significant. Is his Reverence Kasyapa enjoying health to favour the world ?

शार्ङ्ग रवः—स्वाधौनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमना-
मयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

SARNAGARVA—The possessors of spiritual power have health at their command. He with the preliminary enquiry after thy welfare, says this to thee.

राजा—किमाज्ञापयति भगवान् ।

KING—What does his reverence command ?

राजति । 'राजशब्दः' राजा इति संज्ञा । 'अर्थवान्' अन्वर्थः एव । राजने शोभने सुष्ठु राजकर्म करणान् इति राजा । अहञ्च तथा । अथवा । "राजा प्रकृतिरज्ञानात्" इति राज्ञेयं तापसेषु यथार्थमेवाहं राजा । 'लोकानामनुग्रहाय' भुवि स्थित्वा लोकानु-ग्रहकरथाय कुशलौ कल्याणवान् ['ब्रह्मणे कुशलं पूच्छेत्' इति कुशलप्रश्नः । 'अथ' प्रश्ने ।

शाङ्गरव इति । 'संज्ञिमन्तः' अणिमादिसिद्धिसमन्विता योगीश्वराः 'स्वाधीन' स्वायत्त 'कुशल' वेषा तथाविधा भवन्त । तदसौ कुशलौ किमु वक्तव्यम् । 'अनामयस्य' अरीरगस्य प्रश्नपूर्वकं प्रथममनामयप्रश्नं कृत्वा ['हृत्तवन्मनामयम्' इति अनामयप्रश्नः]

NOTES

1. [a] अर्थवान् &c.—From your description. I find, I am doing my work well, hence rightly am I called 'राजन्'. [b] लोकानुग्रहाय—लोकानुग्रहं कर्तुम् इति "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी । This is in courtesy. Good souls all exist for परानुग्रहः । Elsewhere the poet says—"तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैककला गुणाः", "वसु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजनात्", "विदितं वा यथास्वार्थं न मे कार्पाशं प्रहस्यः", &c.

2. आज्ञापयति—आ + ज्ञा + णिच् + लट्ति commands. Note the humility of the king. He expects आज्ञा ।

शाङ्गरवः—यन्मिथः समयादिमां मदीयां दुहितरं भवानु-पायंस्तु तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः—

त्वमर्हतां प्रायसरः स्मृतोऽसि नः

शकुन्तला मूर्तिमती च सत्क्रिया ।

समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं

चिरस्य वार्थं न गतः प्रजापतिः ॥१४॥

तदिदानीमापन्नसत्त्वा प्रतिगृह्यतां सहधमेचरन्नायेति ।

SARNGARAVA - Through mutual agreement you married this daughter of mine. That act of you two is approved by me with pleasure. [You ask] Why? Thou art reckoned by us moving at the fore of the worthy, and Sakuntala is worship embodied. Bringing together a bride and a bridegroom of equal excellence, Prajapati has after a long time avoided censure. So let her, now quick with child be accepted for the practice of virtue together. This [is what he says]

यस्मिन् इति । 'मिथः' अन्वीत्य 'समयात्' शपथाचारात् [समयाः शपथाचार-
कालसिद्धान्तसंविदः दत्तमरः] गान्धर्वेण विवाहेन इत्यर्थः [गन्धर्वः समयान्मिथः
इति याज्ञवल्क्याः] 'भवान् मदीयां दुहितरम् उपाधेकं उद्बोधे' [उपादयमः स्वरूपे
इत्यात्मनेपदम्] इति 'यत् युवयोक्तम्' मिथः समशकरणं प्रीतिमता मया अनुज्ञातम् ।

त्वमिति । अन्वयः—त्वं अर्हतां प्रायसरः कृतोऽसि । शकुन्तला च मूर्त्तिमती
सत्क्रिया । प्रजापतिः तुल्यगुणं बहुवरं समानयन् चिरस्य वाचं न गतः । व्याख्या—
'त्वं नः' ('तस्य च वर्त्तमाने' इत्यनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी) 'अर्हतां प्रशस्थानां पात्राणाम्
प्रशंसायां शङ्क' 'प्रकर्षेण अयसरः' पुरोगामी 'कृतोऽसि' वदं त्वां सत्पाताणामयथो
मन्यामहे । शकुन्तला च मूर्त्तिमती हतदिष्टा 'सत्क्रिया' सत्कारः, अर्हता नः कृता ।
'प्रजापतिः' ब्रह्मा, तुल्यगुणा यस्य तादृशं बहुष्वचं वरस्य 'बहुवरं' वरवधौ ['सर्वो
हन्ते विमाधा एकवद्वनवतीति वाचम्' इत्येकत्वम् । यदा—भाष्यमानं समाहारमा-
श्रित्य एकत्वम्] समानयन् समारण्यं एकत्वं कुर्वन् चिरस्य' बद्धीः कालात् ('चिराय
'चिररात्राय चिरस्येति चिरार्थकाः' इत्यव्ययगणे अमरः) वाचं 'निन्दां न गतः' न
प्रापतः उत्कृष्टया अपकृष्टः पुमान्, उत्तमिन च अधमा स्त्री मिलति इत्येव निन्दा
विधेयं वक्ष्या । अयत्तु युवां मिलयित्वा विधिरनिन्दा इति भावः । तदिति । यतोऽहमनु-
मन्ये 'तत्' तत्त्वात् 'सत्त्वं' प्राणिनं गर्भस्थमित्यर्थः आपन्ना प्राप्ता गर्भिणीति यावत्
['प्राप्ताप्रत्ये' च द्वितीयया, इति समासः । बहुव्रीह्यां] इयं 'सह' एकत्वं 'धर्म-
चरणाय' [तादृश्यं चतुर्थी] 'प्रतिगृह्यताम्' इति स भगवान् आह । युक्तमेव यत्
अर्हते सत्क्रिया । तत् अर्हन् भवान् सत्क्रियां शकुन्तलां गृह्णातु ।

NOTES

1. (a) अर्हताम्—अर्ह + शङ्क प्रशंशयाम् = अर्हताः the deserving तेषाम्

निर्धारि यही । (b) प्राप्नसुरः—अयं पुरः सरत गच्छति इति अय + स + ट कर्त्तरि वाङ्मलात् = अयसुरः leader, प्रकरणे अयसुरः the very first प्रादितम् । (c) अतः—अतः is उदात्तम् । Hence अत + क कर्त्तरि वर्त्तमाने अतः । (d) नः—कर्त्तरि यही । See tika. (e) सत्क्रिया—सत् + क्त + श भावे honour आदरकरणम् । सत् is a गति in this sense by the rule 'आदरानादरयोः सदसतो' । 'Honour' (सत्क्रिया) is done to the deserving (अर्हत्) । You are the best of the deserving and एकनला is 'Honour' personified. Hence, I approve of your union.* (f) प्रजापतिः—All credit (वाच्यं न गतः) is due to प्रजापति । Because, though प्रजापति presides over all matches he employs relatives of the parties as instruments. In this case, I did absolutely nothing, प्रजापति alone brought about the union.

2. सहधर्मचरणाय—धर्मस्य चरणम् । सह धर्मचरणम्, सुपु. सुपा । 'सखीको धर्ममाचरित' इति वचनात् । तादर्थ्ये ४४० ।

गौतमी—अज्ज किं वि वत्तुकामम्हि । ण मे वचनावसरो
त्थि । कहं ति [आय्यं, किमपि वत्तुकामास्मि । न मे
वचनावसरोऽस्ति । कथमिति] ?

GAUTAMI—Honoured Sir, I wish to 'say something.
There is no scope for my say. (Do you ask) How ?

णावेक्खिदो गुरुअणो इमाए ण तुए वि पुच्छिदो बन्धु ।
एककस्म च चरिए भणादु किं एक एकस्मिं ॥

[नापेक्षितो गुरुजनोनया नत्वयापि पृष्टो बन्धुः ।

एकैकस्य च चरिते भणतु किमेक एकस्मिन् ॥]

Superiors were not regarded by her, nor by you too were
her kinsmen consulted. In a matter done singly by each
what should another say to either ?

शकुन्तला (आत्मगतम्)—किं णु कख अज्जजत्तो भणादि
[किं नु खलु आर्यपुत्रो भणति] ।

*From 'Honour' to 'union'—Adopted by Prof. Gajendragadkar,

SAKUNTALA—(Aside)—What indeed would my lord reply ?

राजा—किमिदमुच्यस्तम् ।

KING—What is this presented ?

गौतमीति । 'किमपि' यत् किञ्चित् 'वक्तुकामा' भाषणाम्बला यच्चो 'अपि' । मे वचनस्य अवसरः प्रसङ्गो नास्ति । 'अहमन्त' इतोयः पद्यः, तत् को वचनस्यावकाशः । 'कथम्' अप्रसङ्गः 'इति' चेत् प्रसङ्गः ।

नेति । अन्यः—अनया गुरुजनो नापेक्षितः, त्वया अपि वक्ष्यन्ते पृष्ठः । एकैकस्य च चरिते एकः एकस्मिन् किं भवतु । 'व्याख्या—'अनया' शकुन्तलाया 'गुरुजनः' कण्वप्रमुखः न अपेक्षितः 'गुरुजनापेक्षा न कृताः स्वयमेव कर्तव्य' निर्णीतम् । 'त्वया अपि वक्ष्य' यद्यन्ववजनः 'न पृष्ठः' शकुन्तलायै न याचितः । इत्थम् इतरनिरपेक्षस्य 'एकैकस्य च' एकस्य एकस्य एव चरिते कृते कर्मणि सादृश्यं कर्म अधिकृत्य एकः अन्यः सादृश्यस्य तोयो जनः ('एकैकस्यान्यकेवजाः' इत्यमरः) एकस्मिन् पक्षयोर्द्वयोरन्यतरस्मिन् किं भवतु कथयतु । न किमपि । "अस्मिन् मे मनः सिद्ध्यति तत् प्रीत्ययत् भवाननेन माम्" इति न शकुन्तला गुरुजनं नापि त्वया अस्या वक्ष्यन्तो याचितः । अपि तु हावपि भवन्ती ततोयमनावेद्य कर्म कृतवन्तौ । तदनुना ततोयस्य कथाया नास्तीति वक्तव्यः । [मूलम् (त- व्या-)—'...न खलु पृष्ठय...परस्परविघ्नो व चरिते भवामि किमेकैकम्' (रा-)—एकैकमेव चरिते किंभवत्वेक एकस्य" (म)—"...त्वया पृष्टो वक्ष्यः, एकैकमेव चरिते भवामि किमेकैकम्" (वि-) ॥

शकुन्तलेति । उपपन्नं समापि निधिप्तम् उपस्थापितम् शपिन नष्टमृतिः सर्वमिदं दुरवबोधं मन्यते ।

NOTES

1. वक्तुकामा—See वक्तुकामः, Ante.

2. (a) एकैकस्य—एकस्य एकस्य implies बीप्सा । The whole is treated as a बहुव्रीहि by the rule एकं बहुव्रीहिवत् । The word is सर्वनाम because the prohibition 'न बहुव्रीहि' applies to बहुव्रीहि only

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

and not also to those that are वदुर्वीहिवत् । 'एकैकम्' । न वदुर्वीहो इति प्रतिषेधो न भवति—Vritti. (b) Remark—In the other readings एकैकम् = एकम् एकम् भणानि in Raghava, in monier-Williams &c. it is कियविशेषण, qualifying चरित which is hardly defensible.

3. किमिदम् &c.—This is not repudiation of marriage. It merely implies that something, unpleasant to the king has happened.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—पावको खलु वचनोपन्यासो [पावकः खलु वचनोपन्यासः] ।

SAKUNTALA [Aside]—The presentation of the words is fire indeed.

शार्ङ्गरवः—कथमिदं नाम । भवन्त एव सुतरां लोक-वृत्तान्तनिष्ठाताः ।

सतीमपि ज्ञातिकुलेकसंश्रयां जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

अतःसमोपे परिणेतुरिष्यते प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥१६॥

SARNAGARVA—How is this ? You are surely very well versed in the ways of the world. Though chaste, people deem otherwise one who, having the husband living has one's kinsmen's house as the only resort. Hence favourite or not favourite a woman is wanted by her relatives to be near her husband.

शकुन्तलेति । 'वचनस्य' किमिदमुपन्यासमिति वाक्यस्य 'उपन्यासः' उपन्यासम् उपस्थितमेतद्वक्तव्यमर्थः 'पावकः खलु' अप्रियं मां दृष्टव्यम् ।

शार्ङ्गरव इति । 'इदम्' एव विषयप्रकाशः 'कथं नाम' इति क्रीडोपगमे कुत्सनं वा ['नाम प्राकाशसम्भाव्यक्रीडोपगमकुत्सनं' इत्यमरः] । भवन्त एव, भवादृशा जना एव, न मादृशाः सुतराम् अतिशयेन 'लोकवृत्तान्तं' जनचरितं 'निष्ठाताः' कुशलाः । कस्मिन् विषये लोकः किं वदति, भवन्त एव जानन्ति । तथापि अजानता इव कथमुच्यते किमिदमुपन्यासमिति ।

सतीमिति । अन्यथः—श्रातिकुलैकसंन्यया सत्सूतौ सतीमपि जनः अन्यथा विप्रवृत्ते । अतः सवन्धुभिः प्रमदा प्रिया अप्रिया वा परिचोतुः समीपे इष्यते । व्याख्या—‘श्रातीनां’ वानवानां ‘कुलं’ गृहम् [‘कुलं’ जनपदं गृहम्] इति विश्वः । ‘एकः’ केवलः संन्ययः ‘आश्रयस्थानं’ यस्या तथाविधां ‘भर्तृमतीं’ सधवाम् [‘विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रातिपत्तौ’ इति वामनः] ‘सतीमपि’ साध्वीमपि ‘जनः’ लोकाः ‘अन्यथा’ अन्य-प्रकारेण ‘असतीनेन’ विप्रवृत्ते सम्भावयति, ‘असतीमिति’ मन्यते । अथ लोकहृत्तानो विदितस्तः । अतो दुःतोः लोकावादभयात् ‘स्वस्य वन्धुभिः’ स्त्रिया श्रातिभिः ‘प्रमदा’ वन्धुव्यौ स्त्री ‘प्रिया’ भर्तृरभिमतता वा ‘अप्रिया’ अनभिमतता ‘वा परिचोतुः’ बोधः ‘समीपे’ भवति’ प्राप्यते । शकुन्तला तव प्रिया वा अप्रिया वा, तवैव समीपे तिष्ठतु । अन्यथा-लोकापवादः स्यात् । त्वमपि एतज्वाणासि । तथापि किमात्य ‘किमिदमुपन्यसमिति’ । [‘प्रियाप्रिया वा’ (रा- त- , न्-)—‘तदाप्रियापि’ (वि- , स-)] ॥

NOTES

1. वचनोपन्यासः—उपन्यस्तं वचनमित्यर्थः । भावानयने द्रव्यानयनम् । पावको वचनोपन्यासः—The utterance of words is fire i.e. words uttered burn me like fire.

2. लोकहृत्तान्त &c.—जि + छा + क्त कर्त्तरि = निष्ठाताः or निम्नाताः । The former implies कौशल्य and takes चल by the rule ‘निनदीभ्यां श्रातेः कौशल्ये’ । The latter means कृताभिर्वेक and has the dental स- लोकाणां हृत्तान्तः । तस्मिन् निष्ठाताः ।

3. (a) श्राति &c.—श्रा + क्तिच् कर्त्तरि = श्रातिः kinsmen (masculine). (b) प्रियाप्रिया वा—The reading तदाप्रियापि has तद् superfluous. अप्रियापि implies परिचोतुः अप्रियापि । प्रियाप्रिया वा occurs in the Sahitya-darpana also. (c) Sarngarva takes it that the king does not like that his wife Sakuntala should be near him just now.

राजा—किञ्चात्रभवती मया परिणीतपूर्वा ।

KING—On the other hand has this lady been married by me previously ?

शकुन्तला (सविषादमात्मगतम्)—ह्रियन्न सम्पदं दे आसङ्गा
[हृदय, साम्प्रतं ते आशङ्गा] ।

SAKUNTALA (Sorrowfully—Aside)—O Heart, your apprehension is justified.

शाङ्गेरवः—

किं कृतकार्यदोषादभेदं प्रतिविमुखतोचिता राज्ञः ।

SARNGARAVA—Is disinclination towards duty through dislike for deed done, proper for a king ?

राजा—कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रसङ्गः ।

KING—Whence is this occasion for this unfair assumption ?

शाङ्गेरवः—

मृच्छन्तामौ विकाराः प्रायेणैश्वर्यमतेषु ।

SARNGARVA—These perversities usually appear in those that are giddy with power.

राजेति । 'च' पचान्तरे ["च पादपूरणे पचान्तरे" इती विनियये" इति तिकाख्य-
शेषः] । पूर्व' परिणीता 'परिणीतपूर्वा' ['सूतपूर्वे' चरट्' इति आपकात् पूर्व'शब्दस्य
परनिपातः] 'किम्' ?

शकुन्तलेति । 'ते आशङ्गा' किं वा स्यात् इति सन्देहः 'साम्प्रतं' युक्ता ['युक्ते' इ
साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः] ।

शाङ्गेरव इति । अन्वयः—कृतकार्यदोषात् धर्मं प्रति विमुखता राज्ञः उचिता
किम् । व्याख्या—'कृत' प्रथममनुष्ठितं यत् 'कार्यं' तस्मिन् इति शब्दोऽर्थः अरुचिभयात् 'धर्मं'
प्रति' कर्त्तव्यं प्रति 'विमुखता' अरुचिः राज्ञः' सम्बन्धे लोकाशिक्षकस्य इत्यर्थः उचिता
किम् । यद्विधानं गूढमूढवान् इमां तव नास्ति सन्देहः । अज्ञाना च भवानस्यां विद्यमानः ।
तथापि अस्या गृहणं ते धर्मः । यदि राजा सन् इमां व्यक्ता स्वयमधर्मं चरसि धर्म-
विग्रहः प्राप्तः । [मूलम् (त-, वि-, न्या-, म-)—'किं कृतकार्यदोषो धर्मं' प्रति
विमुखतः कृतावज्ञा' (रा-)] ।

राजेति । 'असती' असत्त्वो असदृशो या कल्पना, 'कार्यं' कृतं, 'दोषश्च', विमुखता
च इत्येवं रूपा, तस्याः 'प्रसङ्गः' प्रस्तावः कृतः । किं प्रसङ्गेन भवत एतदनुमानम् ।

शङ्कर इति । अन्वयः—ऐश्वर्यं मत्तेषु प्रायेण अमी विकारा मूच्छन्ति । व्याख्या—ऐश्वर्येण प्रभवेन 'मत्तेषु' सदसद्विवेकविहीनेषु 'प्रायेण अमी विकारा,' चेतो-
विकृतयः, अनार्यकार्येऽपि आर्यार्थास्तोभिमानरूपाः 'मूच्छन्ति' प्रसरन्ति ['मत्तेषु'
(रा-, वि-, म-)—'मतानाम्' (त-, व्या-)] ॥

NOTES

1. असत्कल्पना &c.—The unfair assumption is that Sarn-
narava supposes (कल्पना) (i) that the king did marry Sakun-
कृतकार्यं), (ii) that he now dislikes (ईष) her (iii) and is
fore unwilling [विमुख] to recognise her. With the read-
असत्कल्पनाप्रश्नः explain असत्कल्पनामूलकः प्रश्नः a question
किं कृतकार्यं &c.] based upon wrong assumptions.

2. अमी विकाराः—Refers to perversities [विकार]—'feigning
arprise when reminded' and such like. In the present
instance we have a secret marriage, its repudiation, feigning
surprise when told of it, and so forth. In a word विकार here
is living a wicked life and yet professing piety.

राजा—विशेषेणाविज्ञितोऽस्मि ।

KING—I am seriously insulted.

गौतमी (शकुन्तला प्रति)—जादे मुहुत्तमं मा लज्ज अवण-
इस्म दाव दे ओलखणं । तदो तुमं भट्टा अहिजाणिस्मदि [जाते
मुहुत्तकं मा लज्जस्व । अपनेष्यामि ते अवगुण्ठनम् ततस्तां
भर्त्ता अगिज्ञास्यति] । (तथा करोति) ।

GAUTAMI (Toward Sakuntala)—Child, for a moment,
discard bashfulness. I will remove your veil, your lord will
then recognise you. (Does the same).

राजा (शकुन्तलां निवेष्ट्ये आत्मगतम्)

इदमुपनतमेव रूपमस्ति शक्यं

प्रथमपरिगृहीतं स्वान्नवेत्यव्यवस्यन् ।

भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं

न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि भोक्तुम् ॥१७॥

(विचारयन् स्थितः) ।

KING—(Having gazed at Sakuntala—Aside)—Not coming to a decision whether previously accepted or not, I am indeed unable at once to enjoy or again to renounce this beauty thus arrived with its charms unfaded, like a bee the Kunda at dawn with dew inside (Remains deliberating).

राजेति । 'विशेषेण' सुतराम् 'अधिष्ठितः भवति' : ['अधिष्ठितो निहितभर्तृ-सितो' इति हेमः] ॥

गीतमीति । 'अवशुष्यन्' यत्प्रावरणम् । 'अभिधास्यति' धारिस्त्विति । ['तथा' तदत् अपनीतावशुष्यन्नामित्यर्थः 'करोति'] "शक्नुन्तां प्रति" (त-न्वा)—राघवाद्यः एतन्न पठन्ति ॥

राजेति । 'निर्वच्य' निपुणं दृष्ट्वा ।

तदमिति । अन्यः—प्रथमपरिगृहीतं स्वात् न वा इति अव्यवस्थान् [अहम्] एवम् उपनतम् इदम् अल्लिप्तकान्ति रूपं विभाते भ्रमरः अन्तस्तुषारं कुन्दमिव, सपदि खलु न भोक्तुं नापि भोक्तुं शक्नोमि । व्याख्या—'प्रथमं पूर्वं' परिगृहीतं पद्योत्तेन स्वीकृतं ['पत्नी परिजनादानसूत्रयापाः परिग्रहाः' इत्यमरः] 'स्वात् न वा' स्वात् 'इति' एतत् अव्यवस्थान् 'अन्तरपक्षत्वेन निश्चयम् अभजमानः अहम् 'एवम्' अनेन प्रकारेण, अन्तरपक्षावस्थया (सुखेन इति प्राचः) 'उपनतम्' उपस्थितम् 'इदम् अल्लिप्तकान्ति' अम्बानलावण्यं 'रूपं' सौन्दर्यं विभाते प्रभाते अनुदिते भास्करे भ्रमरः अन्तस्तुषारं मोहार्गभं 'कुन्दमिव' निशि विकशि पुष्पमेदमिव, 'सपदि खलु' तत्तत्क्षणमेव प्रापति-भावमित्यर्थः, 'न भोक्तुं' स्वीकृतुं राजपत्नी सगर्भायाः प्राक्परिग्रहनिश्चयाभावात्—भ्रमरपक्षे अन्तस्तुषारसदभावात् 'नापि भोक्तुं' [उभयव अल्लिप्तकान्तिर्त्वेन लोभात्] 'शक्नोमि' पारयामि । ["वैत्यवावस्थान्" (म)—'वैत्यध्ववस्थान्' (त-न्वा-)—'वैति वावस्थान्' (रा, वि) । 'विभाते' (रा-न्, वि- म-)—'निशान्ते' (त-न्वा-) ॥ "न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि भोक्तुम्" (त-न्वा-)—"न च खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि ह्यतुम्" (रा-न्, वि)—"न खलु च" इत्यादि (म) ॥

NOTES

1. विशेष—वि + श्व + चञ्. कर्मणि = विशेषः that which is singled out, special तिन। Specially, i.e. severely. Qual अवि-
शिष्टः। इतीया करो। क्रियाविशेषणानां कचित् करणत्वम्”।

2. एवम्—Thus in this state, i.e. With child, This is necessary for the comparison with अनन्तपारम्। Raghava explains एवमुपनतम्। But that the king is thinking of the child in the womb is clear from his reply ‘कथमिमान् अभिवाक-
सत्त्वलक्षणां...प्रतिपत्त्ये।’—(See next page). She has come thus [एवम् i.e. सगर्भा], hence the supreme necessity of deciding प्रथमपरिग्रहीतं स्वाग्र वा।

But I am unable to decide because the testimonies are conflicting. While I do not remember the marriage the sage testifies to it.

If wedded by me (परिग्रहीतम्) I must own her, it is my duty to do so. In this case ‘नापि शक्नोमि भोक्तुम्’।

If not wedded by me (न परिग्रहीतम्) the child in the womb declares that she is another's wife and I cannot accept her, for by accepting her I become a वैद्वि (See next page). In this case ‘न खलु सपदि भोक्तुं...शक्नोमि’।

Hence I am in a fix ; there is danger in both accepting and rejecting her. All this because उपनतमेवम्। If she were not उपनतमेवम् no difficulty would arise, because I could then treat the story of her marriage with one as originating in some mis-
understanding on the part of her relatives and could accept her just as I could any other acceptable virgin offered to me.

Later in the Act, king himself describes his predicament thus—

“मूढः स्वाहनीया वा नदेन्द्रियमिति संशये।

दारव्यागी भवान्वाङ्मो परस्त्रीम्यर्शपाश्र्वलः॥”

King to Parohita]. (b) अवावसन्—वि + श्व + सो + श्व = वावसन्
making up the mind i.e. deciding. न वावसन्।

3. [a] विभाते—In the morning ; that is the only time

when अन्तस्तुषारकुन्द can be found. Also later in the day, कुन्द becomes क्लृप्तकान्ति by the sun. अन्तस्तुषारम्—अन्तः नद्यो तुषारा यस्य तत् having dew inside. बहु—। Or अन्तर्गतः तुषारी यस्य तत्। कुन्द refering to the flower (प्रसव) is neuter. (c) भोक्तॄन्—Cannot enjoy because there is dew in the कुन्द and foetus in the रूप। (d) भोक्तॄन्—cannot abandon because of the अक्लिप्तकान्तिम्।

4. Remark—(a) With the reading व्यवस्यन् explain इति व्यवस्यन् विचारयन्—Thus deliberating. (b) "न खलु परिभोक्तॄन्, नच शक्नोमि हातुम्" has च खलु एव which are not easily explained.

प्रतिहारो—(खगतम्)—अहो धर्म्ममावेक्षिता भट्टिनी । ईदृशं याम सुखोपपन्नं रूपं देक्षिष्य को अण्णो विचारेदि [अहो धर्म्मावेक्षिता भट्टिनी : । ईदृशं नाम सुखोपपन्नं रूपं दृष्ट्वा कः अन्यो विचारयति] ।

WARDER (Aside)—Oh ! our lord's regard for virtue ! Who else indeed hesitates having noticed such beauty easily arrived

शाङ्गरवः—भो राजन्, किमिति जोषमास्यते ।

SARNGARAVA—O king, why are you keeping silent thus ?

राजा—भोस्तपोधनाः, चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्र-भवत्याः स्मरामि । तत् कथमिमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रत्यात्मानं क्षेत्रियमाशङ्कमानः प्रतिपत्स्ये ।

KING—O sages, even though searching my memory, I do not recollect the wedding of this lady. How then can I accept her suspecting myself to be an adulterer as she bears manifest signs of being with child ?

प्रतीहारोति । 'अहो आश्चर्यम्' । 'धर्म्ममावेक्षते' पालाखेन अनुसरति इति 'धर्म्मावेक्षी' । तस्य भावः, धर्म्मपरत्वम् इत्यर्थः । 'ईदृशं सुखेन' अनायासेन 'उपपन्नं' प्राप्तं 'रूपं' दृष्ट्वा को नाम अन्यः, कः खलु अपरः, 'विचारयति' यः कश्चिदप्यः पूर्वभूत-संभूतं वा इत्यविचारयन्नेव आददीत ।

NOTES

याज्ञ'रय इति । 'किमिति' कथं 'जोष' तुथीम् [अव्ययम् । 'तुथीमर्थे' सुखे जोषम्' इत्यमरः] 'आस्यते' स्त्रीपते भवता ।

राजो वि । चिन्तयन्नपि बहु ध्यायन्नपि 'अवभवन्ताः स्त्रीकरणम्' लुप्त्यन्तनं 'न खरामि' । तत् अभिव्यक्तं प्रकटं सूत्रलक्षणं गर्भचिह्नं यस्याः तदाविधाम् अतएव परपरिरट्हीता 'प्रति' [इत्यथूनाख्याने कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया] आत्मानं मां 'चेतिथं परदारप्रवृत्तम्' ['चेतिथच् परचेतं चिकित्सः' इति घच् प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते] 'आशङ्कमानः' 'कथमिमां प्रतिपत्स्ये' यद्वाभ्यामि । मया कदा इति नास्ति निययः अथ च गर्भिणीयम् । एवमस्या यद्वद्ये परस्त्रीम्यशङ्का अस्ति, अतो न रट्छामि इत्यर्थः । ["चेतिथम्" (पि-)-"चेतिथम्" (रा- वि- स-)= 'अचतिथम्' (त- न्या-)] ॥ "आशङ्कमानः" (रा- वि- स-)= 'मन्यमानः' (त- न्या-)] ॥

1. (a) चिन्तयन्नपि...खरामि—So she is not my wife. (b) अभिव्यक्तसूत्रलक्षणा—And as she is enciente, she is another's wife. Had she not been with child I could have assumed her to be a maiden accepted her even though she story of marriage seems suspicious. But now it is a different thing. (c) चेतिथम् चैव is कलव wife. 'चैव' कलवकेदार' इति कोषः । परस्य चैव परचेतिथम् another's wife. तत्र चिकित्सः दृष्टादिना निरट्हीतव्य इति परचेति + घच् = चेतिथः । One deserving chastisement in the matter of another's wife. The word disappears by निपातन । 'घच्प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते'—Vritti.

2. Reading—चेतिथ is the Bengali reading as given by Pischel. The Devanugari reading is चेतिथम्, though Raghava recognises the variant चेतिथम् । 'चेतिथं पत्नीशरीरयोः' इत्यमरः । यत् इयं गर्भिणी मया चेदधुना प्रतिरट्हीत, अहं चेतिथी स्त्री न तू बीजौ । अतः तज्जातापत्यं न खीरसम् अपि तू चेतिथम् तच्च खीरमात्तु चीनम् इति शङ्का । The reading is not worthy of Dushyanta. It supposes शकुन्तला to be his wife seeking recognition after having publicly come with a child in the womb by another person, and Dushyanta hesitating

whether to accept her or not !! Besides, in the first part of the speech the king openly repudiates marriage. He does not at all remember the marriage ; the idea of becoming a चरिन् cannot therefore occur to him. Hence चरिन् cannot be the poets reading here. There now remains the other alternative, viz. Sakuntala is another's wife, but wants to be accepted by him. चरित्य suits this case admirably.

शकुन्तला (अपवाद्या)—अज्जस्स परिणए एव सन्देहो । कुदी दाणिं मे दूराहिरोहिणी आसा [आर्यस्य परिणये एव सन्देहः । कुतः इदानीं मे दूराधिरोहिणी आशा] ।

SAKUNTALA (Aside)—Even in the marriage, the noble-sir has his doubts. Where now is my high soaring hope ?

शाङ्गेरवः—मा तावत् ।

कृताभिमर्शमनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः ।

सुष्टं प्रतिग्राह्यता स्वमये पात्रोक्ततो दसुरिवासि येन ॥१८॥

SARNGARAVA—Indeed dont do so ! Approving the daughter unto whom dishonour was done (i.e. approving the dishonour done unto his daughter) the sage really deserves to be insulted—the sage by whom, urging to accept his own property that was stolen, you are, like a robber, converted into a worthy recipient.

शकुन्तलेति । 'आर्यस्य' नाम्नसा अस्य 'परिणये एव सन्देहः' [अतएव आर्यस्य] इत्याह न च 'आर्यपुत्रस्य' इति] । 'दूरम्' अतूचम् 'अधिरोहति' या तादृशी 'सि आशा' भर्तृग्राहिणी भविष्यामि, चक्रवर्तिनं पुत्रं निवेश्य अनेन सह वनं प्रत्यागमिष्यामि, इत्येवं विधा 'कृतः' कृतं गता ।

शाङ्गेरव इति । 'मा तावत्' प्रतिपद्यते । इयमप्रतिपत्तिः सहशी एव ते । अन्यः—कृताभिमर्शः सुतामनुमन्यमानो मुनिः त्वया विमान्यो नाम, येन सुष्टं स्वमये प्रतिग्राह्यता दसुरिव पात्रोक्ततोऽसि । व्याख्या—'कृतः अभिमर्शः' अभिमर्शं चरित्य-

‘मित्यर्थः यद्य तादृशीं ‘सुतां शकुन्तलाम् [सुतामिति कोपकारणोपमासः] ‘अनुमन्य-
मानः’ अनुमीदमानः, कृतं सुताभिमर्शमनुमन्यमान इत्यर्थः ‘सुनिः’ कण्वः, महत्यपि
कोपकारणे न केवलमकूष्यन्, अपि तदेव कोपस्थानं प्रशंसन् ‘अतिमृदुरसो ‘त्वया’
‘घृष्टेन विमान्यो नाम अवशय एव । ‘शेन’ सुनिना ‘सुष्ट’ चोरित’ निजम् ‘अर्थ’
चित्तं कन्यारूपं ‘प्रतियाह्वयता’ प्रतियाह्वयत्वेन स्त्रीकार्यात्वेन बोधयता सता ‘दसुरिव’
चौर इव त्वम् अपाव’ ‘पाव’ सम्पद्यमानः ‘कृतः असि’; यद्यधुना शकुन्तलां प्रतिपद्य
सुनिं सन्भावयसि तदा ‘सुदुर्भवत्ववज्ञातः’ इति शास्त्रं मित्या भवति । तन्मा तावत्
प्रतिपदस्व इत्यति वक्ता कोपकलुषोक्तिः । [‘अभिमर्शम्’ (न) — ‘अभिमर्शम् [रा-,
वि-] — ‘अवमर्शम्’ [त-, न्या-] ॥

NOTES

1. (a) आर्यसा—She does not say आर्यपुत्रसा because the marriage is doubted. (d) कृतः-किम् + सप्तस्यसम् स्त्रार्थे । आद्यादि । (c) दूराधिरौघिणौ—दूर + अधि + रुह + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि (स्त्रियाम्) ।

2. ना तावत्—This is an answer to the king’s, कथं प्रतिपत्तसि” (How can I accept) above. Forsooth (तावत्) don’t (ना) accept. This looks like approval. But it is ironical and is really strong condemnation of the king’s non-acceptance. The irony continues throughout the verse following.* See Tika on the verse.

3. (a) कृताभिमर्शम्—अभि + मृश + घञ् भावे = अभिमर्शं outrage c.f. ‘पराभिमर्शं न तवास्ति’—Kumara. Now see Tika. Avoid ‘अभिमर्श’ with a cerebral. (d) नाम—Implies अभ्युपगम approval. ‘नाम प्राकाशमभ्यान्वकोषाभ्यामुपगमेषु च’ इति विश्वः । The ‘approval’ is ironical, and becomes disapproval here. (c) विमान्यः—वि + मान + णिच् + यत् कस्य वि deserving insult. त्वया विमान्यो नाम is exactly like युक्तं नाम न later on. त्वया (by thee) is significant. This is just like you (त्वया) । By so doing you have proved yourself true to your character (घृष्ट as you are).

4. [a] प्रतियाह्वयता—त्वं सुष्टं प्रतिगृह्णासि = सुनिः त्वां or त्वया सुष्टं प्रति-

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ग्राहयति । The अधिकर्ता takes द्वितीया because ग्राहि is not included in the rule 'गतिबुद्धिप्रत्ययसामानर्थः' । Or अधिकर्ता as कर्त्ता takes द्वितीया supposing ग्राहि to mean 'बोधन' (बुद्धार्थः) । (b) येन does not require the mention of तच्छब्दः । "उत्तरवाक्यगतत्वेनोपादानात् तच्छब्दस्य आद्यत्वम्" ।

5. *Remarks—This is ironical. 'You are a robber ; you have stolen the sages property. He takes no offence but on the contrary makes you a present of it. He deserves contempt and you have served him right by refusing to accept his gift.

शारङ्गतः—शङ्करव, विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले, वक्तव्यमुक्तमस्मामिः । सोऽयमत्रभवानेवमाह । दीयतामस्मै प्रत्ययप्रतिवचनम् ।

SARADVATA—Sarngarava, do you stop now. Sakuntala, what we had to say, has been said by us. This his respected self here, says this. Give him a reply of recognition.

शकुन्तला (अपवाच्य)—इमं अवतुश्चन्तरं गदे तारिसे अणुराए किंवा समराविदेण । अत्ता दाणिं मे सोहणीओ त्ति ववसिदं एदं [इदमवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मारितेन । आत्मा इदानीं मे शोधनीय इति व्यवसितमेव] । (प्रकाशम्) अज्जउत्त—[आर्यपुत्र—] (अधोक्ते) संसद्वदे परिणए ण एसो ससुदाआरो । पोरव, युत्तं णाम दे तह पुरा असम्मपदे सहावुत्तानहिज्जअं इमं अणं समअपुब्बं पदारिअ ईदिसिहिं अकस्सरिहिं पच्चाक्खादुं [संशयिते परिणये न एष ससुदाचारः । पौरव, युक्तं नाम ते तथा पुरा आद्यमपदे स्वभावोत्तानहृदयम् इमं जनं समयपूर्वं प्रतार्य ईदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम्] ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

SAKUNTALA (Aside)—Such a love having reached so different a state, what possible can be gained by reminding? The attempt is made because my own self has to be cleared. (Aloud) My husband—(Having half uttered) Marriage being doubted this is not the proper form. Paurava, it is (Or—is it) indeed proper for you after having previously deceived this naturally open hearted person with oaths in the hermitage, to disown her with such words.

शारदस्त इति । 'विरम' निवृत्तो भव, नातन्मर' ते वक्तव्यमस्ति ['व्याकुपरिधो रमः' इति परस्मैपदम्] । 'वक्तव्यं' यत् कथनेन वक्तुम् उपदिष्टा वयं तत् 'उक्तम-
आभिः' । 'सः' अधादचनविषयः 'अद्यभवभवान्' मान्यो राजा 'एवमाह' अस्मदुक्ते विप्रतिपन्नः परिणयमेव अपलपति । 'प्रत्ययकर' प्रत्यभिज्ञानसाधनं प्रतुष्टरम् "अस्मै दीयताम्" ।

शकुन्तलेति । 'तादृश' अतिशयिते 'अतुरागे ददम्' एतत् 'अवस्थान्तर' अन्त्यास-
वस्थां रूपविपर्ययम् [अन्तरशब्दो भिन्नवाची । नित्यसमासौ मधुरव्यं सकादित्वादन्तर-
शब्दस्य च परनिपातः] 'गते' प्राप्ते सति 'आरिते' आरणेन [भावे क्तः] 'वा किम्'
न किमपि फलम् । तथापि 'इदानीम् आत्मा' निजस्वरूपं मे 'शोधनीयः' कलङ्कात्
शोधनीय इति हेतोः 'एतत् वावर्जितम्' प्रारब्धं मया एष मे उद्यमः । 'आरुपुत्र'
इति परिशेत्तुरेव सम्बोधनम् । 'परिणये संशयिते' जातसन्देहे सति ['तदस्य सञ्जातम्—
इति इतच्'] एष समुदाचारः, सम्यगाचारः 'न' न हि युक्तमेतत् सम्बोधनम् । 'पुरा'
पूर्वम् 'आद्यमपदे खभावनेन' प्रकृत्या उत्तमानम् अगभीरम् अकपटमित्यर्थः 'इदं'
यस्य तथाविधं निरुगैरलाशयम् 'इमं' जनं सद्रूपं 'समयपूर्वक' शपथः (समयः
शपथाचारकालसिद्धान्त विदः इत्यमरः) 'तथा प्रताप्य' वक्ष्यित्वा अशुना 'इदंशेः'
अचरैः' विष्मृतिवाजवचनैः 'प्रत्याख्यातुं' निराकर्तुम् (अर्थाद्योपपदे तस्मिन्) 'युक्तं नाम'
युक्तमेव । यदा—युक्तं नाम युक्तं किम् ? प्रतारको वाजमवलम्ब्य प्रत्याचक्षीत इत्येव
युज्यते । 'पौरव' इति गौतीक्ष्णैः अभिजनेनापि न सदृशमेतदिति दर्शयितुम् (शोध-
नीयः (त- न्या-)—'शोधनीयः' (रा- म-)—'शोधनीयः' (वि-) ॥ "युक्तम्"
(त- वि- न्या-)—"न युक्तम् (रा- म-) ।

1. (a) चक्ष्—समग्रदाने चतुर्थी as in "खण्डिकोपाध्यायस्य चपेटा ददाति"
—Bhashyam. (b) प्रत्यय &c.—शक्यार्थि वादि । See Tika.

*2 (a) इदम्—Implies the immensity of the change. (b)
तादृश—Refers to the intensity of the love.

3. शीघ्रनीयः &c.—The treatment is so mean that it is
beneath my dignity to take any notice of it at all. But a slur
is caste in my character, and I condescend to say some
thing in reply (प्रत्ययप्रतिवचनम्) only to clear my own self, not
because I now care for the acceptance of me (किं वा आरितेन)
by such a wretch.

4. युक्तं नाम &c.—An irony exactly like Sarnagarava's कृताभि-
नयान् &c.—Ante.*She means this—You are a deceiver. Your
professions of love were false. I was a simpleton to be taken
in. The disclaimer now is quite in keeping with (युक्तं नाम)
the previous duplicity. Your apprehension of my being
another's wife is a myth.

राजा (कर्णो पिधाय)—शान्तं पापम् ।

व्यपदेशमाविलयितुं किमोहसे जनमिमञ्च पातयितुम् ।

कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमभस्तटतुरुक्ष ॥ १८ ॥

KING—(Covering his ears)—Let sin stop. Why dost
thou seek to sully your family and degrade this person too,
as a stream, that rends its banks, does of her pure water and
of the tree on the bank ?

शकुन्तला—ह्रीदु जइ परमत्थदो परपरिग्रहसङ्किणा तुए
एवं पडत्तं ता अहिण्णणायेण इमिणा तुह आसङ्कं अण्णइस्सं
[भवतु, यदि परमार्थतः परपरिग्रहसङ्किणा त्वया एवं प्रवृत्तं
तदभिज्ञानेन अनेन तव आशङ्कामपनिष्यामि] ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

SAKUNTALA—Well, if really deeming me as another's wife such a course is adopted by you, then I will remove your suspicion with this token of recognition.

राजति । 'कणौ पिधाय' हस्ताभ्यामाहत्य ('वटि भागुरिल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इति अकारलोपः । पथे अपिधाय) । वापय्यवणनिवारणार्थम् । राघवादिभिरपठितमेतत्) 'पापं' दुष्कृतम्, लक्षणया पापोक्तिः, 'शान्त' निवृत्तं भवतु । सैव वद इत्यर्थः । अन्वयः—किं कूलहृषा सिन्धुः प्रसन्नमन्धः तटतरुश्च इव, वापदेश्याविलयितुम् इमं जनं पातयितुश्च ईदृसी । आख्या—'किं' किमर्थे 'कूलं' तटं 'कथं' भिन्नं या तादृशी (कूलोपपदात् कः खच्) तटप्रपातिनी 'सिन्धुः' नदी 'प्रसन्नम्' अनाविलम् 'अन्धः' प्रवाहं यथा आविलयति 'तटतरुश्च इव' तीरस्थं हृत्तश्च यथा पातयति तथा 'वापदेशं' कूलम् (करणे घञ्) 'आविलयितुं' कलुषयितुं 'इमं' मद्दुपं जनं 'पातयितुश्च' धर्मात् पतितं कर्तुंश्च 'ईदृसी' । पापा इयं चेष्टा शान्ता भवतु । ('किमौहसी जनमिमं पातयितुम्' (रा- वि- म-)—'समौहसी माघ नाम पातयितुम्' (त- न्या-) ॥ "अन्धः" (रा- वि- म-)—'ओधम्' (त- न्या-) ।

शकुन्तलेति । 'भवत्' अस्तु तावत् प्रतारणा ते नामिमेता यदि परमाद्यतः यथायं सैव परपरिग्रहम् 'अन्धकलत्रं' शङ्कते' यस्तथाविधेन त्वया एव' प्रवृत्तम् (भावे क्तः) परदारशङ्कया एव तेऽद्य ईदृशी वृत्तिर्मासि, न च वचनवृद्ध्या तत् तदा अनेन' मद्दुल्लिख्येन अभिज्ञानेन अङ्गुलीयकरूपेण तव आशङ्काम् अपनेत्यामि' । ["प्रवृत्तम्" (त- वि- न्या- म-)—"वक्तुं प्रवृत्तम्" (रा-) ॥ "अभिज्ञानेन अनेन (रा- म-)—'अभिज्ञानेन केनापि' (त- न्या-)] ॥

NOTES

1. शान्तम्—शम + शिच् + क्त कर्मणि = शान्तम् or शमितम् ।
2. (a) वापदेशम्—वापदिशते अनेन इति वि + अप + दिश + घच् करणे = वापदेशः designation, race, तम् । (b) आविलयितुम्—आविल is कलुष stained (for कूल), muddy for (अन्धम्) । आविलं कर्तुम् इति आविल + शिच् + वृत्तुन् = आविल (नामधातु) + वृत्तुन् = आविलयितुम् to sully. (c) पातयितुम्—to degrade (जन), to cause to fall (तरु) । (d) कूलहृषा—कूल + कष + खच् कर्तरि स्त्रियाम् by the rule 'सर्वकूलाभकरीषेषु कषः' । (e)

अन्धः—The Beng. Rec reads ओधम् which agrees better with वापदेशम् in the masculine.

3. (a) भवतु—See भवतु अनिवचनीयम् &c.—Ante. Here it means असुयाङ्गीकार reluctant admission—admission for argument's sake.

राजा—उदारः कल्पः ।

KING—A good proposal.

शकुन्तला (सुद्रोस्थानं परासृज्य)—हृषी, हृषी, अङ्गुलीभ-
असृणा मे अङ्गुली [हा धिक् हा धिक्, अङ्गुलीयकशून्या मे
अङ्गुलिः] । (सविषादं गौतमौमुखमीक्षते) ।

SAKUNTALA (Feeling the place of the ring)—Alas !
Alas ! my finger is void of the ring (Sorrowfully stares at
Gautami's face).

गौतमी—ॐ दे सक्रावदारवभन्तरे सचीतौत्थसलिलं
वन्दमानाए पवभट्टं अङ्गुलीश्रयं [नूनं ते शक्रावताराभ्यन्तरे शची-
तौर्धसलिलं वन्दमानायाः प्रभष्टमङ्गुलीयकम्]

GAUTAMI—Your ring must have slipped as you were
doing obeisance to the waters at Sachi Tirtha in Sakravatara.

राजा (सस्मितम्)—इदं तत् प्रतुष्टपद्ममति स्त्रैणमिति
यदुच्यते ।

KING (Smiling)—Here it is what is called 'Women are
ready-witted'.

राजेति । 'उदारः कल्पो' सुखो न्यायः ('कल्पः स्यात् प्रलये नाये' इति
विश्वः) इति राधवः । यद्वा—'उदारो' सद्धान् उत्तम इत्यर्थः कल्पः सङ्कल्पः साधु-
रेव प्रस्तावः यदभिज्ञानेन शङ्काम् अपनोयति ।

शकुन्तलेति । सुद्रोते अनया इति सुद्रो उत्तमौषधं (करणे
अप्रत्ययः स्त्रियाम्) । 'तस्या स्थानम्' अङ्गुलिमूलं परासृज्य स्पृष्टा (गौतमी
मुखमीक्षते (त न्या)—गौतमीमुखमीक्षते" (रा वि म) ॥

गौतमिति । अवतरणम् अवतारः' (प्रायानुष्ठानेरेसं प्राधान्यं चञ् भावे) ।
 शक्रस्य अवतारः शक्रावतारः लक्षण्या तदुपलक्षितो देशः । तस्या अभान्तरे' मध्या
 शचीतीर्थस्य सखिलं वन्दमानायाः' तव अखलि' ददत्याः (हतौ शानच्) ते अङ्ग-
 लीयकं प्रसङ्गं' करात् पुरातम् । अञ्जलिदानं' प्रथमं शङ्केतः

राजेति । स्त्रीणं' स्त्रीसमूहः स्त्रीजातिरित्यर्थः प्रतूरतपन्ना' तत्तत्क्षणलभ्या नतिः'
 यस्या तथाविधं भवति इति यत् उच्यते' पण्डितैरित्यर्थः तत् इदम् । "तात्कालिको
 नु प्रतिभा प्रतूरतपन्नमतिः' स्मृता' इति राघवभट्टस्तमुपाकारवचनम् । स्त्रीजातिः
 प्रतूरतपन्नमति इति गौतमीवचनात् प्रत्यक्षं प्रायतेत्याभिः इति सोऽङ्गणमोक्षिः ।

NOTES

1. (a) स्त्रीणम्—स्त्रीणां समूहः इति स्त्री + नञ् = स्त्रीणम् स्त्रीसमूह, i.e. स्त्रीजातिः the woman-kind. (b) इदं तत् &c.—This is an instance of the saying 'women are ready witted.' This is a fling at Gautami. By your ready explanation, you furnish an illustration of the saying.

शकुन्तला—एतद्य दाव विहिता दंसिदं पदुत्तणं । अवरं
 दे कहिस्मं [अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते
 कथयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—Verily predominance has been shown by Fate here. Another (token of recognition) I will relate to you.

राजा—श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् ।

KING—Now has come (the turn of) what is to be heard.

शकुन्तला—णं' एकसिसं दिग्रहे वेदसलदामण्डवे णलिणो
 पत्तभाअणगदं उअअं तुह हत्थे सणिणहिदं आसि [ननु एक-
 स्मिन् दिवसे वेतसलतामण्डपे नतिनोपपन्नभाजनगतमुदकं तव
 हस्ते सन्निहितम् आसीत्] ।

SAKUNTALA.—One day in the cane-bower water placed in a cup of lotus-leaf was taken up in your hand.

राजा—शृणुमस्तावत् ।

KING—We are listening indeed.

शकुन्तलेति । ‘अत’ अस्मिन् अङ्कुरोद्याभिज्ञानप्रदर्शनविषये विधिना प्रभुत्वं वर्ज्यं तावत् दर्शितम् । विधिर्बलवान् इति एतदभिज्ञानं मे अपगतम् । ‘अपरम्’ अभिज्ञानं ‘ते कथयिष्यामि’ ।

राजेति । ‘इदानीं श्रोतव्यं संव्रतम्’ पूर्वं तु द्रष्टव्यमासीत् अभिज्ञानम् । इत्युप-
हासः । वस्तुतस्तु सर्वमिष्या, नास्ति च किञ्चिदप्यभिज्ञानम् इति राज्ञोऽभिप्रायः ।

शकुन्तलेति । ‘ननु’ वाक्यारम्भे [“नन्वाद्यपि परिप्रश्ने प्रतुक्तावधारणे । वाक्या-
रम्भेऽप्यनुनयामन्तथानुशयोरपि ॥” इति हेमः] ‘नलिनोपवननिमित्तं भाजनं’ पात्रं
‘यतम्’ तत्रस्थमित्यर्थः उदकं तत्र हस्ते सन्निहितं सम्यक् निहितम् ‘आसीत्’ । पानार्थं
त्वं हस्ते कृतवान् । [“वेतसकृतानखपे” (त-, न्या-)—“नवनालिकामखपे”
(रा-, नि-, म-)] ॥

NOTES

1. *श्रोतव्यम्—The proof could be seen at first ; it is now to be heard. Presently it will vanish altogether ! The whole story is false ; hence it can leave no sort of proof behind, द्रष्टव्य or श्रोतव्य ।

2. वेतसकृता &c.—Refers to the bower वेतसपरिचिह्ने कृतानखपे spoken of in Act III. This is the bower where the lovers used to meet. Compare “कृतानखपे...आमन्त्रये त्वां मृगोऽपि परिमोक्ष” —Act. III. So reject नवनालिकामखपे ।

3. *अज्ञानभावः—The king's mind is a perfect blank owing to शप । He is naturally surprised at the opening words of the story, and exclaims, “Ah ! what a fine story ! We are listening indeed ! How can we not listen ? It is so interesting !”

• Adopted by Prof. Gajendragadkar,

शकुन्तला—तत्क्षणं सो मे पुत्तकिदञ्चो दीर्घापाङ्गो ग्राम
मिअपोदञ्चो उपद्विदो [तत्क्षणं स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो
नाम सृगपोतक उपस्थितः] । तुए अञ्चदाव पढमं पिअउ त्ति
अण्णअम्पिणा उवच्छन्दिदो ङअएण, ए उण दे अपरिचञ्चोदो
हत्थब्भासं उवगदो [त्वया अयं तावत् प्रथमं पिवतु इत्यनुकम्पिना
उपपच्छन्दित उदकेन, न पुनस्ते अपरिचयात् हस्ताभ्यासम् उप-
गतः] । पञ्चा तस्मिं एव मए गहिदे सलिले णेण किदो पणञ्चो ।
[पञ्चात्तस्मिन्न व मया गृहीते सलिले अनेन कृतः प्रणयः] । तदा
तुमं इत्थं पढसिदोसि—सब्बो सगन्धेषु विस्ससदि दुवे वि तुहो
आरण्णोत्ति [तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि—सर्वः सगन्धेषु
विश्वसिति, द्वावपि युवाम् आरण्यकौ इति] ।

SAKUNTALA—At that instant my adopted child, the
"awn named Dirghapanga, approached. He was entreated
with water by thee pitying and saying—"Let him drink
first, but through unfamiliarity he did not venture near
your hand. Afterwards the same water being taken up by
me approach was made by him. Then you taunted thus
—All confide in relatives, both of you are foresters.

शकुन्तलि । 'तत्क्षणे' तस्मिन् क्षणे 'मि पुत्रकृतकः' कृत्रिमः पुत्रः [व्याख्यातं
प्राक्] 'दीर्घापाङ्गो नाम सृगपोतकः' हरिणशिशुः 'उपस्थितः' तदागतः । 'अयं तावत्
एव सृगशिशुरेव प्रथमं पिवतु इति' अनेन प्रकारेण 'अनुकम्पिना' दयमानेन त्वया
उपपच्छन्दितः 'अभिज्ञावानुदपं प्राचि'तः । जलार्थमागतः, जलमेव त्वम् अदाः इति
छन्दानुवर्तनम् । 'अपरिचयात्, परिचयाभावात् अज्ञातत्वात् 'न पुनश्चो हस्ताभ्यासं'
हस्तसमीपम् 'उपगतः' प्राप्तः । 'पयात्' अनन्तरं 'तस्मिन्नेव सलिले मया गृहीते' सति—
'अनेन' सृगशिशुना 'प्रणयः' यात्रा 'कृतः' । 'तदा त्वम् इत्थम्' अनेन 'प्रकारेण' प्रह-

सितौऽसि' प्रह्लादं कृतवानसि [अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः]—‘सर्वः सगन्धेषु’ समान-
गन्धेषु [योगविभागात् समानस्य स-भावः] तुल्यसम्बन्धेषु [“गन्धः सम्बन्धते गन्धोः”
इति हैमः] आत्मोपेयेषु इत्यर्थः ‘विश्वसिति’ ‘हावपि युवाम् आरण्यकौ’ आरण्यसम्बन्धेन
तुल्यसम्बन्धौ [शकुन्तलापद्ये “आरण्यान्मनुष्ये” इति वृष्] सगपक्षे अधिके षण्णि
आरण्यः । ततः स्तौष्टे अनुकम्पाया वा कन्] । [“हावपि युवाम्” (त-, न्या-)—
“हावप्यत” (रा-, वि-, म-)] ॥

NOTES

1. (a) तत्पञ्चम्—This is कर्म of उपस्थितः though स्या is अकर्मक ।
“द्विशकाजाध्वगन्धव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्” । (b) उपप्लवितः—उपप्लवितः is
प्रायेणा solicitation. Compare “तच्छादुपप्लवित्यति प्रयोग्य” मयि त्वया न
प्रतिषेधरीत्यम्”—Raghu. (c) प्रहसितः—हस is अकर्मक here. Hence
प्र + हस + क्त कर्तरि । (d) सगन्धेषु—गन्ध is सम्बन्ध relation. समानः गन्धः
एवम् इति सगन्धाः equally related i. e. both related to आरण्य ।
Here समान becomes स by योगविभाग in the rule “समानस्य कर्तृत्वमूल-
प्रसृतादकैषु” । समानस्य इति योगविभागः इष्टसिद्धार्थः क्रियते”—Vritti. The
commentator Haradatta prefers to derive such cases from सह
in the sense सहश and gives अस्त्रपदवियह । Thus, समानः गन्धः अस्त्र
is the वाक्य of a समास between सह and गन्ध giving the forms सह-
गन्ध and सगन्ध । “समाना जातिरस्य शेषसर्जनस्य इति सभावः । समानशब्दस्य
तु समानजातीय इत्यादि भवति । योगविभागे तुतस्य नित्यत्वात्, नैतत् सिध्यति ।
अतएव भाष्यवाचिकयोरीगविभागस्य नोपस्थासः”—Padamanjari. (c) आरण्यकौ
—आरण्यस्य अयं जनः इति आरण्य + वृष् = आरण्यकः refers to शकुन्तला ।
Also आरण्यस्य अयं सगः इति आरण्य + षण् = आरण्यः । स एव इति आरण्य +
कन् स्तौष्टे = आरण्यकः See Tika. आरण्यकस्य आरण्यकस्य आरण्यकौ two
souls (जनौ) belonging to the forest. एकशेषः । विधेय to जनौ
understood.

2. Reading—युवाम्...स च त्वत् युवाम् yon. Qualifies जनौ
understood. The Dev. Nag reading अथ avoids a grammatical
difficulty. The reference being to जन and शकुन्तला the common
attributives should be in the neuter समान्ते नपुंसकम् giving हे
and आरण्यकौ । But युवाम् has the merit of referring pointedly to

शकुन्तला at whom the joke is directed. The grammar is safe too if जनौ be understood. With अत्र [here, or in this matter] also we require जनौ ।

राजा—एवमादिभिरात्मकार्यनिर्वर्त्तिनीनां मधुराभिरनुत्वाग्-
भिराकृष्यन्ते विषयिणः ।

KING—By such sweet false words of women bent upon achieving their own ends are sensual people attracted.

गौतमी—महाभाग, गारिहसि एवं मन्तिहुं । तपोबण-
संवद्धिदो अणभिण्णो अच्चं जणो कइदवस्म [महाभाग,
नार्हसि एवं मन्त्रयितुम् । तपोबनसंवद्धितः अनभिज्ञः अयं जनः
कैतवस्य] ।

GAUTAMI—Great Sir, it behoves not thee to say so. Reared in a hermitage, this person is ignorant of deceit.

राजा—तापसवृद्धे,

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीणां

सन्दृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

प्रागान्तरिक्षगमनात् स्वमपत्यजातम्

अन्यैर्द्विजैः परभृताः किल पोषयन्ति ॥ २० ॥

KING—Pious Matron, untaught skill is seen even of females other than human, what then of those that possess knowledge. The female cuckoo is known to get her offspring reared by other birds before flight in the air.

राजति । 'आत्मकार्यं' स्वकार्यम् अवश्यं 'निवर्त्तयन्ति यासांभाम्' [अविश्व-
चिनिः] । 'एवमादिभिः' ईदृशीभिः 'मधुराभिः' मिथ्यावचनैः 'विषयिणः' इन्द्रिय-
परायणा वना 'आकृष्यन्ते' विमार्गं नीयन्ते । ["मधुराभिरनुत्वाग्भिः" (तः, याः)
—इ- "अनुत्तमयवामधुभिः" (राः, वि, म-)] ॥

गौतमोति । 'तपोवती संवर्द्धितः अयं' शकुन्तलारूपः 'जनः' 'कैवतस्य' वक्ष्याया
'अनभिज्ञः' ।

राजैति । वृद्धा तापसी 'तापसवृद्धा' वृद्धतापसी वा ("कञ्जाराः कर्मधारये" इति
विशेषणस्य परनिपातो वा) । तत्सं वृद्धो । अन्वयः—अमानुषीणाम् अपि स्त्रीणाम्
अशिक्षितपटुत्वम् सन्दृश्यते, याः प्रतिबोधवत्यः (तासां) किमुत । परवृत्ताः स्वम् अपत्य-
जातम् अन्तरिधगमनात् प्राक् अन्यैः द्विजैः पोषयन्ति किल । व्याख्या—'अमानुषीणां'
मानुषव्यतिरिक्तानामपि 'स्त्रीणाम्' अशिक्षितेषु अनुपदिष्टेषु विषयेषु 'पटुत्वम्' नैपुण्यम्—
यथा—'अशिक्षितम्' अनुपदिष्टं 'पटुत्वम्' सन्दृश्यते' लक्ष्यते । 'याः' स्त्रियः 'प्रतिबोधवत्यः',
विवेकवत्यः तासां 'किमुत' किं वक्तव्यम् । 'परैः' काकादिभिः भृताः पुष्टाः 'परवृत्ताः'
कौकिलाः 'स्वम्' अपत्यजातम् 'अर्भकसमूहम्' 'अन्तरिधगमनात् प्राक्' (अच्छूतरपदयोरे
पञ्चमौ) यावदाकाशगमनं न शक्यते तावत् 'अन्यैः' कौकिलाभिः द्विजैः पक्षिभिः
काकेरित्यर्थः (प्रथममण्डपेण ततोऽर्भकरूपेण जन्म तेन च पक्षिणां द्विजत्वम्) ।
'पोषयन्ति किल' वर्जयन्त्येव । यद्येवं तर्हि आश्रमवर्द्धितापि इयं कैवतं जानाति इति
किमत्र विषमम् । ["अमानुषीणाम्" (त, न्या-)—"अमानुषीषु" (रा, वि, म-) ॥
"किल" (त, न्या-)—"खलु" (रा, वि, म-)] ॥

NOTES

1. Reading—अमृतमयवाङ्मयधुभिः means "honey of speech full of lies." This requires विषयिन् to be taken as असुर । But then आत्मकार्यनिवर्तिनी remains disjoined. The metaphor becomes faulty. This reading is therefore avoided.

2. (a) अमानुषीणाम्—मनोरपत्यानि जातिः इति मनु + अच् स्त्रियाम् मानुष्यः
women. The च comes in here by the rule "मनोर्जातावक्ष्यसौ पुक्
च" giving two forms मानुष (अच्) and मनुष्य (यत्) । Fem. of मानुष
is मानुषी and of मनुष्य is मनुषी । न मानुष्यः अमानुष्यः । तासाम् । Qual.
स्त्रीणाम् । (b) प्रतिबोधवत्यः—प्रतिबुध्यते अनेन इति प्रति + बुध् + चच् करणे
प्रतिबोधः intellect. स अस्त्रासाम् इति प्रतिबोध + मनुष स्त्रियाम् Those who
are endowed with intellect, i. e. the females of Man.

3. Reading—अमानुषीषु will have आधारे सप्तमी । अमानुषीषु मध्ये

या स्त्रियः तासाम् is then sense. But all are स्त्री among the अमानुषी । Hence the statement is meaningless. अमानुषीषु might do, but अमानुषीषाम्—qualifying स्त्रीषाम्—is much better. For a similar idea compare—“स्त्रियो हि नाम स्वल्पेता निसर्गादेव पण्डिताः ।”—Mrichchhakatika.

4. (a) अन्तरिच &c.—The usual form is अन्तरीच । अन्तः द्यावा-पृथिव्योर्मध्ये ईत्यन्ते इति अन्तर् + ईच + घञ् कर्मणि = अन्तरीचम् । Or अन्तर्मध्ये ऋचाणि नक्षत्राणि अस्य इति अन्तर ऋच = अन्तरिचम् (पृषोदरादि) । (b) द्विजैः—द्विजांताः इति द्वि + जन + ऊ कर्त्तरि = द्विजाः birds. See Tika. (c) परभृताः—The word is परभृता in the feminine. (d) किल—एतिह्ये—such is the story.

5. *Remark—Here अमानुषी may mean अप्सरस् । द्विज also means ब्राह्मण । परभृताः is परैः पुरुषैः विषयिमिरित्यर्थः भृताः पालिता. maintained by others, i. e. गणिकाः who are often mistresses of the rich. किल refers to tradition. Thus Sakuntala might take it as a grossly rude reference to her own birth-story. मेनका is अमानुषी and a परभृता । शकुन्तला is her स्वमपत्यम् । On leaving विश्वामित्र and before going back to her celestial abode प्रागन्तरिचगमनात् she left her अपत्य for पौषण् with a द्विज Kanva who was अन्य (विश्वामित्रव्यतिरिक्त) i. e. पर to her. This is the story किल । Also herself a परभृता the mother makes a परभृता of her अपत्य too, might be taken as a broad hint at the suspected unchastity of शकुन्तला ।

शकुन्तला (सरोषम्)—अणुज्ज, अत्तणो हिअआणमाणेण पेक्खसि । को दाणिं अण्णो धम्मकञ्चुअप्पवेसिणो तिण्णछण्ण कूवोवमस्म तुह अणुकिदिं पडिबज्जिस्सदि [अनाय्यं, आत्मनो हृदयानुमानेन प्रेक्षसे । क इदानीम् अन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशि-नस्तुण्णच्छन्नकूपोपमस्य तव अनुकृतिं प्रतिपत्स्यते] ।

Sakuntala—(angrily)—Ignoble man, judgest thou after the measure of thy own heart ? Who else will undertake to

imitate thee that, wearing the cloak of virtue, resembles a well, covered up with grass.

शकुन्तलेति । हे 'अनाय' आर्याचारविर्जित 'आत्मनो हृदयस्य अतु' हृदयानुसृतं यत् 'मानं' मितिः तेन 'प्रेक्षसे' जानासि (ईक्षणमत आनमावे) यथा ते हृदयं तथा सर्वस्य मनसि । 'क इदानीमन्यः' त्वदातिरिक्तो जनः (इदानीमिति वाक्यालङ्कारे) 'धर्मस्य कश्चुक्' प्रावरणं 'प्रवेष्टुं' शीलं यस्य तयाविधस्य अतएव 'दणैः कृत्रः' कृत्रितः (इष्टविकल्पः) । अनिटपले णिलुक्) यः 'कूपः' तेन सङ्घ 'उपमा' तोजनं यस्य तादृशस्य 'तव अनुकृतिम्' अनुकरणं 'प्रतिपत्स्यते' करिष्यति । यथा गभीरोऽपि कूपः दणैराच्छादितसुखः समतल इव लक्ष्यते, तथा पापात्मा त्वं धर्मकश्चुक् प्रविष्टो धार्मिक इव लक्ष्यसे । नादमीदृशी । किं बहुना, भवानिव शठो द्वितीयो नास्ति व ।

NOTES

१. हृदयानुमानेन—अनुगतं मानम् अनुमानम् similar measure, प्रादितत्—हृदयस्य अनुमानं ; तेन—with the standard of your own heart. श्या करणे । Cf.—“यादृशं पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषते”—Mahabharata.

राजा (आत्मगतम्)—वनवासादविभूतः पुनरन्नभवत्याः कोपो लक्ष्यते । तथाहि—

न तिर्य्यगवलोकितं भवति चक्षुरालोहितं
वचोऽपि पुरुषाक्षरं न च पदेषु संसज्जते ।

हिमात्तं इव वेपते सकल एष विम्बाधरः

स्वभावविनते भुवौ युगपदेव भेदं गते ॥ २१ ॥

सन्दिग्धवृद्धिं मां कुर्वन् अर्कतव इवास्याः कोपो लक्ष्यते ।

तथा ह्यनया—

मय्येव विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ

वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद्भूवाः कुटिलयोरतिलाहिताक्ष्या

भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य ॥ २२ ॥

(प्रकाशम्) आर्ष्ये, प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम् । प्रजास्वपीदं न दृश्यते ।

KING—(Aside) The anger of this lady seems unfeigned, but through residence in the forest. Thus there is no side-look ; the eyes become deep red ; the speech too has very harsh words, and does not falter in the periods ; the whole of the Bimba-like lower lip quivers like one frost-bitten ; the eyebrows, naturally arched, have become crooked even simultaneously. Her anger, making me undecided in mind, seems like unfeigned. Thus it is as if I, in fact with a terrible attitude of mind from the loss of recollection not acknowledging the love, that happened in secret, by her mightily incensed and excessively red in the eyes, Cupid's bow is snapped through the contraction of her bent eyebrows. (Aloud) Noble lady, Dushyanta's deeds are public. Such a thing is not seen even among the subjects.

राजिति । 'अवभवत्याः—शकुन्तलायाः 'कोपः वनवासात्' तपोवने स्थितत्वात्, नागरिकवृत्तेरनभिज्ञानात् इत्यर्थः 'अविधमः' विलासवर्जितः तात्त्विकस्तथा सात्त्विकौ सन्त्यते' । पापा इयमिति कोपकारणमस्या नास्ति, तथापीयेमधना परमार्थतः कुपितेन यदास्त्यते, ततः कारणं क्वमिमां कोपः कथमभिनेयस्तदेषा न जानातीति ।

अन्वयः—अवलोकितं तिर्यक् न । अक्षुः आलोकितं भवति । वचोऽतिपरुषाच्चरं पदैषु न संसृजते च । सकल एष विन्वाधरः हिमात् इव वेपते । स्वभावविनते स, वी युगपदैव मीदं गते । व्याख्या—'अवलोकितम्' अवलोकनम् दृष्टिः (भावे कः) तिरः वक्तुम् अक्षतीति 'तिर्यक्' वक्तुम् [अक्षतेः कर्त्तरि क्तिन्] 'न' । अञ्जौ मदभिमुखौ दृष्टिरस्याः, कृतककोपे तु दृष्टिर्बिभृशता भवति । 'अक्षुः आ' सम्यक् 'लोकितं रक्तं' भवति कृतककोपे नेत्रं विशदमेव तिष्ठति । 'अक्षुः' मां प्रति प्रयुक्ता वाक् 'अतिपरुषाणि' अतिदुष्वाणि 'अक्षराणि यस्मिन् तादृशं' 'पदैषु' वाक्यघटकेषु शब्दैषु 'न संसृजते' च 'नापि यत्नितं भवति । मिथ्याकोपे तु रुचभायके वाक् प्रतिष्ठता भवति । 'सकलः' समय एष क्षोभनीयो विन्वाकारः अधरः (शकपादिवादिः) 'हिमात्' शीतपीडितः

इव वेप्ते' कथ्यते । कृत्रिमकोपे अवरक्तस्यो नैव बाधवेत्, कश्चित् कोपकर्तुः निपुण-
तया मध्ये वा कोणमाते वा स्यात् । 'स्वभावेन प्रकृत्या विनते' वक्त्रे 'ध्रुवी युगपदेव'
समकालमेव 'भेदं गते' भग्ने । अतः तु धीगपद्ये कृतककोपात् भेदं सूचयत्येवकारः ।
एवं तात्त्विकलक्षणेनैव चितोऽपि कोपी मिथ्या एव, लक्षणाणि तु वनवासात् उपस्थितानि ।
['अतिपरुषाक्षरम्' (न्या-)—'अपि परुषाक्षरम्' (त-, पि) ॥ "संज्ञते"
(पि-)—'संज्ञते' (त-, न्या-) ॥ "सकल एव" (पि-)—'सकल एव'
(त-, न्या-) ॥ "स्वभावविनते" (पि-)—'प्रकामविनते' (त-, न्या-) ॥ श्लोकोयं
राघवादिभिरपठितः] ।

सन्दिग्धेति । 'मां सन्दिग्धा' संशयिता, अहं वा विस्मृतः इयं वा मिथ्यावादिनो
'इति जातसंशया 'दुद्धिः' यस्य तथाविधं कुर्वन् अस्याः कोपः' अविद्यमानं 'कैतवं'
शाठ्यं यस्मिन् तथाविधं 'इव लप्यते' । (पूर्वोक्तिविरुद्धमेतत् । अकृतवत् तत् वनवासी
हेतुवक्तुः । तदयुक्तः सन्देहः । वस्तुतस्तु इदं वा पूर्वं वा प्रसिद्धम् । पूर्वमेव प्रामाणिकं
प्रतिभाति ।)

अन्वयः—विस्मरणदाखचित्तवृत्तौ मयि एव रङ्गो वृत्तप्रणयनप्रतिपद्यमाने, अतिरुषा
अतिलोहितात्त्या अनया भुवोभेदात् स्वरस्य शरासनं भग्नमिव । व्याख्या—'विस्मरणेन'
विस्मृत्वा स्मृतिलोपात् इत्यर्थः 'दाखणा' अतिकर्षा 'चित्तवृत्तिः' यस्य तस्मिन् 'मयि एव
रङ्गः, विजने 'वृत्त' निष्पन्न 'प्रणयं' खेदम् 'अप्रतिपद्यमाने' अस्तीकुर्वति अनङ्गीकुर्वति
सति 'अतिरुषा प्रवलेन कोपेन 'अतिलोहितात्त्या' आरक्तलोचनया 'अनया भुवोभेदात्'
भङ्गात्, भेदं विधाय इत्यर्थः (लब्धलोपे कर्मणि पञ्चमी) स्वरस्य शरासनं धनुः 'भग्नमिव
मय्ये' इत्येव सत्यं वदति अहमेव प्रणयं विस्मृतः । तेन कोपादनया न हि भुवुगम्
अपि तु कामस्यैव धनुर्भेदम् । मदगतस्य खेदस्य जलाक्षलिर्देतः इत्यर्थः । ['मध्येव
विस्मरण' (रा- वि- म-)—'मध्येवस्मरण' (त- न्या-)] ॥

प्रकाशमिति । 'प्रकाशं स्पष्टमाह—'दुष्यन्तस्य चरितं वृत्तं 'प्रयितं' सर्वैव प्रकाशं
रङ्गस्य तत्र किञ्चिदपि नास्ति, अतस्तृणच्छन्नकूपस्यैव तस्य वृत्तिर्न वा इति लोको वदतु
मया तत्र किमुच्यताम् । परन्तु 'इदं, वृणच्छन्नकूपवत्' 'प्रजास्वपि' किं पुनः प्रजा-
पालके न दृश्यते' । ['प्रजास्वपीदं न दृश्यते' (त-, न्या-)—'अथापीदं न लक्ष्ये'
(त-, वि- म-)] ॥

NOTES

1. Remark—This passage is very obscure. The second verse plainly states that the king is almost convinced of Sakuntala's innocence and the truth of the story told by her. If so, it is difficult to explain what follows from *आय्ये प्रथितम्* &c. to *दारपरिव्यागः* ।

Again "*अकेतव इवास्याः कोपो लस्यते । तथाहि*" is a poor paraphrase of "*अविमनः पुनरतभवत्याः कोपो लस्यते । तथाहि*" with words repeated exactly in the same order. The same person, with any pretensions as a writer, would not have probably written both. Lastly, the plain *स्याः* as a substitute for *अतभवत्याः* seems to be a breach of decorum even though *आत्मगत* । This coupled with the incongruity of the verse, seems to raise grave suspicions about the authenticity of the text; from *सन्दिग्धवृद्धिम्* to *करस्य*, notwithstanding that Bhoja quotes the verse *मद्येव* &c. in the *Kanthabharana*.

On the other hand, note how minutely and faithfully the working of anger are painted in the first verse how skilfully the metre is handled, how dignified the diction, and last though not least how happily *संसृज्यते* appears in the *आत्मनेपद* as is usual with Kalidasa, Vyasa, and Valmiki. (It is significant that an attempt has been made to alter *संसृज्यते* into *संगच्छते*) । This verse (*न तिर्य्यक* &c.) cannot be spurious.

If then *सन्दिग्धवृद्धिम्—करस्य* be omitted ; the passage left has to be explained differently from what appears in the Tika. Thus—*विमनः* is *हाव* or *शोभा* । "*अथ विमनः । शोभायां संशये हवि*" इति *हेमः* । *अविमनः* unadorned i. e. plain, natural ; without the softening features which society and etiquette impart. She makes no attempt to control or conceal her anger. This is due to forest life ; she has not seen society. "*पापा इयम्—जानातीति*" in the Tika has to be omitted. Also omit "*एवं तात्त्विक ...संप्रस्थितानि*" । The king believes that she is really offended ;

But this does not lend colour to her story. She is angry not because she has been disbelieved ; but owing to the unkind remark “स्त्रीणामगिचित—” ।

शकुन्तला—सुदृढ दाव अत्त सच्छन्दचारिणी किदमहि जा
अहं इमस्म पुरुवंसप्पवण मुहमहुणो हिअअविससू स हत्यव-
भासं उवगदा [सष्टु तावत् अत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि,
याहमस्य पुरुवंशप्रत्ययेन सुखमघोहं दयविषस्य हस्ताभ्यासमुप-
गता] । (पटान्तेन मुखमावृत्य रोदिति) ।

SAKUNTALA—Well am I here represented as a harlot
—I who through confidence in Puro's line, had got into the
clutches of this person, with honey in the mouth and poison
in the heart. (Hides her face with her skrit and weeps).

शाङ्ग रवः—इत्थमात्मकृतमप्रतिहतं चापलं दहति ।

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात् सङ्गतं रहः ।

अज्ञातहृदयेष्वेव वैरीभवति सौहृदम् ॥ २३ ॥

SARNGAVA—Thus does unchecked rashness of one's
self burn. Hence secret union has to be made after having
specially tested (each other). Friendship does in this manner
become enmity in those whose hearts are unknown (to each
other).

शकुन्तलेति । ‘अव’ इह देशे सुष्ठु, अतिशयेन ‘सच्छन्देन’ आत्ममत्या ‘चरति’
या तादृशी, यद्येच्छाविहारिणी ‘कृताभि’ प्रतिपन्ना भवामि ‘या अहम्’ [उत्तरवाक्यगत-
त्वेनोपादानान् तच्छब्दव्यपेक्षा] ‘पुरुवंशे’ यः ‘प्रत्ययः’ विशासः तेन ‘सुखे मधु यस्य’
तादृशस्य ‘हृदये विषं यस्य तादृशस्य च [‘सप्तमीविशेषणे—’ इति ज्ञापकात् व्यभि-
करणपदो बहुव्रीहिः] ‘अश्वत्थस्य’ हस्ताभ्यासं करसमीपम् ‘उपगता प्राप्ता । पौरवो
ऽयं पार्द न कुप्यात् इत्येनं गता, सम्प्रति शोच्याहमित्यर्थः । [‘हृदयविषस्य’ (त.,
न्या.)—‘हृदयस्थितविषस्य’ (रा., वि म)] ।

‘पटस्य’ वसनस्य अन्तेन प्राप्तेन मुखमावृत्य रोदिति ।

याङ्गेति । 'अप्रतिष्ठतम्' अनियन्तितम् 'आत्मकृतं' निगानुष्ठितं 'आपलं' अपलता
 'इष्टम्' अनेन प्रकारेण 'दृष्टि' परितापयति । अविश्वस्यकारिता खया कृता, ततःफल-
 मनुना सुखम् । अन्यथः—अतः रहः सङ्गतं विशेषात् परीक्ष्य कर्तव्यम् । अज्ञात-
 हृदयेषु सौहृदम् एव वैरीभवति । व्याख्या—'अतः' अस्मात् हेतोः यतयापलं दृष्टि
 ततः 'रहः' विजने यत् 'सङ्गतं' समागमः तत् 'विशेषात्' विशेषाशयेन न तु सामान्य-
 दृष्ट्या [विशेषमवलम्ब्य इति लघ्वलोपे कर्मणि पञ्चमी] 'परीक्ष्य' विश्लेष्य 'कर्तव्यम्' ।
 अन्यथा अनिष्टमाह—'अज्ञातं हृदयं' मनो येषां तेषु जनेषु सुहृदयस्यभावः 'सौहृदं'
 मैत्री [सुहृदयशब्दात् युवाद्यण् । हृदभावः । आदिह्रस्विः] 'एवम्' अनेन प्रकारेण
 शकुन्तला-दुष्यन्तगतरीत्या अद्वैतं रैवं सम्पद्यमानं भवति इति 'वैरीभवति' शत्रुता
 सम्पद्यते । सामान्यतः पौरवोदयम् इति न पर्याप्तम्, विशेषत आत्मना पुनरयं कीदृश
 इत्यपि ते चिन्तनीयमासीत् इति भावः ["इत्यमात्मकृतम्" (रा-, वि-, म-)—'इष्टम्'
 (त-, न्या-) ॥ "अप्रतिष्ठतम्" (न-, न्या- म-)—'परिष्ठतम्" (रा-, वि-)] ॥

NOTES

1. हृदयविषय—In हृदयस्थितविषय the word स्थित is superfluous. Besides the compound does not harmonise with सुखमधीः ।
2. इष्टम् etc.—Raghava reads परिष्ठतम् and explains "आत्मकृतं आपलं कदाचित् दैवानुकल्येन सम्पत् तया परिणमति (sometimes succeeds by chance); परिष्ठतं केनचित् दृष्टं सत् दृष्टि (but, obstructed, as it usually is, it brings remorse).
3. अतः etc.—Raghava construes "संगतं परीक्ष्य कर्तव्यम्" (Union should be made after test); रहः सङ्गतम् विशेषात् (secret union should be after special test).
4. (a) एवम्—अनेन प्रकारेण i. e. as it has become in this case of दुष्यन्त and शकुन्तला । (b) सौहृदम्—See under जनान्तरसौहृदानि ।

राजा—अयि भोः किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मान् संयुतदोषा-
 क्षरैः क्षिणुथ ।

KING—O, why do you, merely through trust in this lady, goad me with words, implying a host of sins.

शाङ्गरवः (सासूयम्)—श्रुतं भवन्निरधरोक्तम्—

आजन्मनः शाठ्यमशिक्षितो यस्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

परातिसन्धानमधीयते यैर्विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥ २४ ॥

SARNGARAVA—(With scorn)—Did you notice the preposterous suggestion ? The statement of a person, who from birth has not practised deceit is no authority ; and of creditable testimony, forsooth be those by whom the cheating of others is studied as a science !

राजैति । 'अतभवत्यां' शकुन्तलायां यः 'प्रत्ययः' शब्दा तस्यात् 'एव' तन्मात्रमवलम्ब्य 'किमस्मान् संयुताः' सन्निहिता 'दोषा' येषु तेः 'संयुतदोषैः' बहुदोषारोपकैः 'अक्षरैः क्षिपुण' षोडशयः । *कौतवेन अस्या विज्ञासोत्पादनमेको दोषः, ततस्तदपलापो द्वितीयः । इयमपि अस्या एव वादप्रामाण्यात् मयि आरोपितम् । अस्या वाद एव-आदिषु प्रतिपादो मे दीय इत्युक्तं वः ।

शाङ्गैति । 'असूयया' दोषोदघाटनेन सद्यः सक्रोपमित्यर्थः । 'अक्षरम्' अनूज्ञम् ["अनूज्ञं कोनेऽधरोऽन्यवत्" इति विश्वः] । 'उत्तरम्' ऊर्ध्वम् ['उत्तर' प्रवर्धोऽर्थः " इति शैबः] । यदेव अक्षरं तदेव उत्तरम् 'अधरोत्तरम्' अधःस्थाविनः ऊर्ध्वस्थितिः । ततश्च गोप्या इत्या—विपर्यासः । 'अधरोत्तर' विपर्यासः 'श्रुतं' किम् ? इति काकुः ।

तदेव स्पष्टयति । प्रत्ययः—यः आ जन्मनः शाठ्यम् अशिक्षितः तस्य जनस्य वचन-प्रमाणम् । यैः परातिसन्धानं विद्येति अधीयते ते किल आप्तवाचः सन्तु । व्याख्या—'यः' शकुन्तलास्यो जनः 'आ जन्मनः' भवात् प्रभवति अथ यावत् 'शाठ्यं' कौतवम् 'अशिक्षितः' शिक्षितं न आरब्धवान् (आदिकर्मणि कर्त्तरिक्तः) 'तस्य जनस्य वचनम्' अप्रमा " प्रमाणं न प्रत्ययानर्हम् इति राजोक्तं श्रुतं भवदभिः । 'परिषाम्' अन्वेषाम् 'अतिसन्धानं' वचनं 'विद्या इति' मत्वा 'शैः' दुष्यन्तादिभिः 'अधीयते' नियमपूर्वकं शुरुसकाशात् गृह्यते 'ते किल' । किल इत्युच्यते । 'आप्त' प्रत्ययिता 'वाक्' येषां तादृश्याः प्रत्ययितवचनाः 'सन्तु' इत्यपि च तेनैवोक्तं श्रुतम् । विज्ञासयोग्ये अप्रत्ययम् अविज्ञासमीये च प्रत्ययम् आकाङ्क्षता अधरोत्तरमुपस्थापितम् ।

NOTES

1. संयुत &c.—सम् is एकत्र together, संयुत is सम्मिलित concurrent. Hence it means—A speech that charges me with more than one offence. See Tika. Raghava has सम् सत्यक् thoroughly 'सत्यक् न तु ईषत्, युक्तः संयुक्तः न तु स्पष्टः'। He makes it mean—A speech directly accusing me with an offence.

2. अधरोत्तरम्—Anything preposterous. See Tika. Or thus—अधर is low, उत्तर is high. अधरस्य उत्तरस्य अधरोत्तरम् or अधरोत्तरे high and low, इन्द्र । The एकत्र is optional by the rule 'विभाषा इत्यत्र मृग दृश्य धान्य व्यञ्जन पशुशकुन्यश्ववहवपुर्वापराधरोत्तराणाम्'। Here mark the low, means mark how what ought to be high is now low. Similarly high becomes noteworthy when what should be low is placed high. Hence Sarngarva wants the audience to note how the undeserving (दुष्यन्) appears deserving and the deserving शकुन्तला as undeserving.

2. किल—Implies diapproval. ते चाप्तवाचः किल=That they are truthful is ridiculous. Raghava has सम्भाषनायां किल ।

राजा—भो सत्यवादिन, अभ्युपगतं तावदस्माभिरेवम् । किं पुनरिमामतिसन्धाय लभ्यते ।

KING—O ! Truth-teller, all this is indeed admitted by us. But what is gained by deceiving this person ?

शाङ्गरवः—विनिपातः ।

SARNAGARA—Down fall.

राजा—विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यते इति न श्रद्दयेयमेतत् ।

KING—It is not an acceptable statement that down-fall is desired by the Pauravas,

शारद्वतः—शाङ्गरवः किमुत्तरेण । अनुष्ठितो गुरुनियोगः । प्रतिनिवर्त्तामहे वयम् । (राजानं प्रति)—

तदेषा भवतुः पत्नी त्यज वैनां गृहाण वा
उपपन्नाहि दारिषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ २६ ॥
गौतमि, गच्छामतः । (प्रस्थिताः) ।

SARADVATA—Sarnagarava, no use replying. The preceptor's order is executed. We go back. To the king—Well then ; This is your wife. Abandon her or accept. Authority over wives is indeed allowed to be all-embracing. Gautami, go you in front (They start).

राजिति । भवतु भवतु एव सत्यवादिनः न पुनर्माहृशः एवं तावत् अस्माभिः
'अभ्युपगतं' स्वीकृतम् । किन्तु न हि निष्प्रयोजना लोके काचित् प्रवृत्तिः । वृद्धि 'पुन-
रेनाम् अतिसन्वाय' वञ्चयित्वा किं लभ्यते प्रयोजनं सिध्दति नः ।

शाङ्केति । 'विनिपातः' नरके पतनमेतेन लभ्यते ।

राजिति । 'विनिपातः' नरके पतनं 'पौरवैः' राजभिः 'प्राचीरैः' इत्येते 'इति
एतत् न खल्वेयं' न आदरणीयम् ।

शारद्वत इति । 'उत्तरेण' प्रतिवचनेन किम् । राजा सह वादप्रतिवादेन अक्षम् ।
'युरोः नियोगः' शासनम् 'अनुष्ठितः' शकुन्तला राजसकाशमानीता । वादाय नादिष्टा
वयम् । सम्प्रति 'वयं प्रतिनिवर्त्तामहे' आश्रमं प्रतिगच्छामः । अन्यः—तत् एषा
भवतः पत्नी । एनां त्यज वा गृहाण वा । हि दारिषु सर्वतोमुखी प्रभुता उपपन्ना ।

व्याख्या—'तत्' इत्युपसंहरि इति राघवभट्टः । वितस्तामुपसंहरति । 'एषा' इयं
शकुन्तला भवतः पत्नी, यथाशास्त्रं परिषीता दाराः । 'एनाम्' [अन्वादेशे एनादेशः]
'त्यज वा' त्यक्तुं मिच्छसि स्वेत् त्यज, 'गृहाण वा गृह्णीतु' यदि वाञ्छसि गृहाण । 'हि'
यतः 'दारिषु' कलते विषये [दारशब्दो बहुले अस्त्रियाम्] सर्वतः सर्वासुदिक्षुमुखं
लक्ष्यया प्रवृत्तिः यस्ता तादृशी सर्वाकारा इत्यर्थः [अयं मुखशब्दस्य स्वाङ्गवाचित्वाभावे
लौघभावः युक्तः । किन्तु एवंविधप्रयोगाः अभियुक्तप्रयोगात् साधवः । यथा 'हि दारिषु'
(प्रभोः) सर्वतोमुखी प्रभुता उपपन्ना' इत्यन्वयद्वारा एवंविधस्थले गौणहत्या मुखशब्दस्य
स्वाङ्गवाचित्वं प्रकल्प्य सर्वतःशब्दस्य दिग्वाचित्वं स्वीकृत्य "दिक्पूर्वपदात् लोप्" इति
लोप्] 'प्रभुता' स्त्रत्वान्नता 'उपपन्ना युक्ता । भर्तृतन्त्रं पत्या यद्वयमयद्वयत्वं,
तत् यदीच्छमस्यां वत्तं स्त्र । ['पत्नी' (त, न्या) — 'कान्ता' (रा, वि, न) ॥ 'उपपन्ना'
(रा, वि, न) — 'उपयन्तुः' (त, न्या) ॥ 'सर्वतोमुखी' (र, वि, न) — 'निश्चतोमुखी'
(त, न्या)] ॥

NOTES

1. विनिपातः—&c.—“किं लभते” (what is the reward) is the king's query. Sarnagarava retorts ‘विनिपातः’ (Ruin is your reward). The king rejoins—As ‘Ruin’ cannot be an object of desire, so ‘I cheat her with a view to gain ruin’ is ridiculous.

2. पत्नी—Duly wedded wife. ‘प्रवृत्तां यत्नसंयोगे’ इति पदभावे ‘सद्विधौ लीप्’ इति लीप् । कान्ता is प्रिया a darling. The epithet is unsuitable here, because the king has not shown any evidence of his affection towards her. (b) दारिद्र्य—दारयन्ति मीदयन्ति भ्रातृम् इति दृ + विच् + घञ् कर्त्तरि । घञ् is not available in the कर्त्तृवाच्य । But this case has been specially provided for by the Vārttika ‘दार-कारौ कर्त्तरि षित्नुक च’ । (c) प्रभृता—The प्रभृता is conferred by the sacrifice performed during marriage. It exists in case of a पत्नी—and not of that of mere कान्ता । Hence prefer the reading पत्नी ।

शकुन्तला—कहं इमिणा किदवेण विप्पलद्धंमहि तुम्हे वि मं परिच्चअह [कथमेनेन कितवेन विप्रलब्धास्मि यूयमपि मां परित्यजथ] । (अनुप्रतिष्ठते) ।

SAKUNTALA—How is that, I have been cheated by this deceiver and you too forsake me ? (Follows).

गौतमी (स्थित्वा)—वच्छ सङ्गरव, अणुगच्छदि करुण-परिदेइणी सउन्दला । पञ्चादेसपरुसे भत्तुणि किं वा मे पुत्तिआ करेदु [वत्स शाङ्गरव, अनुगच्छति नः करुणपरिदेविनी शकुन्तला । प्रत्यादेशपरुसे भर्त्तरि किं वा पुत्रिका करोतु] ।

GAUTAMI (stopping)—My son Sarngarava, Sakuntala is following us with piteous wails. What else could my poor child do, the husband becoming cruel by forsaking her ?

शकुन्तलेति । ‘मनेन’ कितवेन मटेन ‘विप्रलब्धा’ वधिता वध्ति, यूयमपि मां परित्यजथ इति ‘कथम्’ एतत् । अनुप्रतिष्ठते पथात् गच्छति [समवप्रविभ्यः क्यः इत्यात्मनेपदम्] ।

गीतमिति । 'स्थित्वा' गमनाद्विरता भूत्वा । 'करुणम्' आर्त्तं यथा तथा 'परि-
देवयते' विलपति या ताडयति सती ['विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः] 'नः' अध्यान्
'अनुगच्छति' । 'भर्त्सरि' प्रत्यादेशेन निराकरणेन परये, रुचे कठोरे सति इत्यर्थः
'किं वा' अन्यत् 'मे पुत्रिका' अनुकम्पिता, दुष्टिता 'करोतु' । अद्यादनुगमनं विना
किमन्यदस्याः शरणम् ? तदस्ये मा कुप्य ।

NOTES

I. करुण &c.—करुण + परि + दिव (कृजने-चुरादि) or (देव भ्वादि)
+ णिनि (or धिनुण्) साधुकारिणि कर्त्तरि ।

शाङ्गरवः (सरोपं निवृत्य)—किं पुरोभागे, स्वातन्त्र्यमव-
लम्बसे । (शकुन्तला भीता वेपते) ।

SARNGARAVA—(Turning back angrily)—What ! O
wicked one, assumest thou independence ? (Sakuntala is
frightened and trembles).

शाङ्गरवः—शकुन्तले—

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा

त्वमसि किं पितुरुत्कुलया त्वया ।

अथ तु वेत्सि शुचि व्रतमात्मनः

पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥ २६ ॥

तिष्ठ, साधयामो वयम् ।

SARNGARAVA—Sakuntala, if thou art as the lord of the
earth says, what has thy father to do with thee that transgre-
ssed the family-tie ? But if thou knowest thy vow as pure
even servitude suits thee in the house of thy husband. Do
stay here and we retire.

शार्ङ्गेति । आः 'पुरोभागे' दोषैकद्वक् ["दोषैकद्वक् पुरोभागे" इत्यामरः] दोष-
सावदर्थिनि, गुणविमुखि 'स्वातन्त्र्य' स्वच्छाचारम् 'अवलम्बसे किम्' इति काङ्क्षः
पुनः पुनर्दोषमेव त्वं भजसे । पूर्वं वन् अनुजननावेद्यभं गता इत्येको दोषः, अपुनः च
सो भूत्वा क्षान्ताचारं प्रवर्त्तसे इति द्वितीयः । 'वेपते' कम्पति । अन्वयः—क्षितिपो यथा

वदति यदि त्वं तथा अस्मि, उतकुलया त्वया पितुः किम् ? अथ तु आत्मनो व्रतं शुचि वेत्सि, पतिकुले दास्यमपि तव चमम् । व्याख्या—‘चित्तिपो’ भूपतिर्दुष्यन्तः ‘यथा वदति यादृशं भावते’ यदि त्वं तथा’ तादृशौ ‘अस्मि’ यदि त्वं तत्तत् एव अनूदा सगर्भा, तदा ‘उतकुलान्ता कुलं’ या तथाविधया [प्रादिततपुरुषः] कुलटया ‘त्वया पितुः’ कस्यस्य ‘किं प्रयोजनं सिधेयं न किमपि । तत् प्रत्यावर्त्तनमयुक्तम् । ‘अथ तु’ पश्चान्तरे यदि ‘आत्मनो व्रतं स्वधर्मं, पातिव्रत्यमित्यर्थः ‘शुचि’ अनघम् अखलितं ‘वेत्सि’ मनसि जानासि तदा ‘पतिकुले’ भर्तृगृहे ‘दास्यमपि’ दासीभावोऽपि ‘तव चमम्’ उचितम् । ततश्च अयुक्तं प्रतिगमनम् । एवं पञ्चदशे प्रतिप्रयोगे अयुक्ते सति ‘तिष्ठ’ इहेव आन्स्व ‘वयं’ साधवानो’ गच्छामः । [‘प्रायेण खल्लकः साधिर्गमैः स्थाने’ इति दर्शनः] ।

NOTES

1. (a) पुरोभागे—पुरम् is first. In a search after दोष and गुण in this world, we meet with दोष almost at every step. So few are the instances of गुण, that these are found out last, after those of दोष have been singled out. Thus दोष is पूर्व and गुण is पर । Hence पुरः पूर्वः दोषपक्ष इत्यर्थः भागो यस्याः सा पुरोभागा one who always chooses the first (i. e. दोष) तत्सम्बन्धी । Cp. “अहो अस्मि पुरोभागिता”—in Swapna. (b) स्वातन्त्र्यम्—तन्म is प्रधान prominent. “तन्म प्रधाने सिद्धान्ते स्वभावे परिच्छेदे” इत्यमरः । स्त्रः आत्मा तन्म यस्य तत् स्वतन्त्रम् । तस्य भावः । Cp. “न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति” इति मनुः ।

2. (a) उतकुलया—उतकुलान्ता कुलम् or उतकुलान्ता कुलात् । प्रादितत—
(b) *Remarks—(i) Two alternatives occur—(i) What the king says is true, (ii) You are speaking the truth. In the first case—you must not go back to you father, wherever else you like you may go. In the second case, you must not leave the hearth of your husband. In either case, it is useless to follow us. In the first half we have चित्तिपः instead of पतिः and in the second half पतिकुले occurs and not चित्तिपकुले । This is as it should be. The first half assumes the truth of the king's

statement; so he cannot be referred to as the पति: of Sakuntala. The second half assumes that Sakuntala is speaking the truth; hence the चित्तिपकुज becomes her पतिकुल ।

राजा—भोस्तपस्विन्, किमत्रभवती विप्रलभसे ।

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपरांमुखी वृत्तिः ॥ २७ ॥

KING—O hermit ! why do you delude this lady ? The moon opens lilies only, the sun lotuses alone ; the disposition of the self-restrained is indeed averse to contact with another's wife.

शाङ्गेरवः—राजन, अथ पूर्ववृत्तं व्यासङ्गाद्विसृज्यतं भवेत् तदा कथमधर्मभोरोद्धारपरित्यागः ।

SARNGARAVA—King, if it be that what happened before is now forgotten through diverted attention, then apprehensive of sin as thou art, how is this renunciation of wife ?

राजति । 'किं' किमर्थं 'विप्रलभसे' कलयसि । अन्वयः—शशाङ्कः कुमुदान्येव सविता पङ्कजान्येव बोधयति । वशिनां वृत्तिः परपरिग्रहसंश्लेषपरांमुखी हि । व्याख्या—'शशाङ्कः' चन्द्रः 'कुमुदान्येव' न पुनः पङ्कजानि, सविता सूर्यः, 'पङ्कजान्येव' पद्मान्येव न तु कुमुदानि 'बोधयति' विकाशयति । दृष्टान्ताभ्यां जानीहि 'वशिनां' जितेन्द्रियाणां 'वृत्तिः' व्यापारः परिधाम, अन्येषां 'परिग्रहाः' भाषायाः ["पत्नीपरिजनादान-मूलभाषाः परिग्रहाः" इत्यमरः] तासां 'संश्लेषः' संस्पर्शः [कर्तारि कर्मणि वा कृष्योने षष्ठौ] तव 'पराङ्मुखी' हि 'अलसा एव । वशिषु मामपि गमय, तवाङ्गमेतां युष्मानिरय त्यक्तामपि गृह्णीता अधर्मं' चरिष्यामि ।

शाङ्गेति । 'अथ' पश्चान्तरं 'पूर्वम्' इतः पूर्वम् आश्रमे यत् 'वृत्तिः' जातं तत् 'व्यासङ्गात्' विषयान्तरव्यापृतत्वात् 'विष्कृतं' त्वया इति यदि 'भवेत्' तदा 'अधर्मभोरोः' तव सम्भति शकुन्तालायाः प्रत्यादेशात् 'दारपरित्यागः' प्राप्तः । एतत् 'कथं' कीदृशं कथय । अथ यदेव वृत्तं तव भवान् गमयति 'उत्पङ्कजा शकुन्ताला' इति, एषा च गमयति

“कितवो भवान्” इति । परन्तु कदा शकुन्तला पूर्वं व्यासत्राविध्युः वाऽधुना” इति
 द्वितीयोऽपि पक्षः सम्भवति । यदि स एव तात्त्विकस्तृतीयः पक्षः तदा सम्पत्तिं दारत्यागेन
 घर्मात् क्षुरतीऽसि इति शाङ्गेरवानुयोगतान्पर्यम् ।

NOTES

1. (a) परपरिग्रह &c.—Raghava takes सम् with पराङ्मुख ।
 Thus सम्बन्धं ह्येषपराङ्मुखौ संज्ञेषपराङ्मुखौ । cp. “पराङ्मुखौ विश्वसजः
 प्रवृत्तिः”—K. III. (b) The अलङ्कार is अर्धान्तरात्म । The general
 statement “वशिनां हि &c.”—is supported (साधन) by specific
 instances कुमुदाम्बेव &c. and सविता &c. Lastly the general state-
 ment “वशिनां हि &c.” is applied to his own case by implication.
 For a similar sentiment, cp. “रघूणां वशिनां मनः हि परस्त्रीविमुखप्रवृत्तिः”
 —Raghu.

2. राजन् &c.—Sarangarava suggests that it is possible that
 Sakuntala was indeed married by the king ; but the king has
 now forgotten all about the marriage. In that case, the repu-
 diation becomes a sin. This places the king in a fix and he
 refers to Purohita in bewilderment.

राजा—भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि ।

मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये ।

दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपाशुलः ॥ २८ ॥

KING—In this matter, to you I ask the greatness and
 lightness. Might I be dazed or could this lady be telling a
 lie—such being the doubt am I to be the renouncer of my
 wife or a sinner by touch of another's wife ?

पुरोहितः—(विचार्य)—यदि तावत् एवक्रियताम् ।

PRIEST (Reflecting)—Well ; let it be managed thus.

राजा—अनुशास्तु मां भवान् ।

KING—Let your reverence command me.

पुरोहितः—अत्रभवती तावदाप्रसवादस्मद्गृहे तिष्ठतु ।

PRIEST—Let her ladyship stay in my house until delivery.

राजा—कुत इदम् ।

KING—Why this ?

राजेति । पुरोहितं प्रत्येतत् । 'अव' अस्मिन् विषये 'भवन्तमेवगुरु च लघु च 'गुरुलघु' ("विप्रतिषिद्धानधिकरणवाचि" इति एकलविकल्पः) गुरुलघुनो भावः, 'गुरुलाघवम्' [अस्मिपूर्वपदद्वयी प्राप्तायां भाष्यप्रयोगप्रामाण्यात् उत्तरपदद्वयिः इति दुर्घटद्वयतिः । "गुरुलघोरुत्तरपदस्य" इति पञ्चमाभः] को वा 'गुरुः' को वा लघुः इति 'पृच्छामि' । पञ्चदशमाह—अन्वयः—“अहं मूढः स्याम्” वा “एवामिष्या वदेत्” इति संशये, दारव्यागो भवामि, आहो परस्त्रीस्पर्शपांशुलो भवामि । व्याख्या—“अहं मूढः” पूर्वोक्तस्मरणमन्तरः ‘स्याम्’ वा ‘अथवा’ शक्तुं तात्ता ‘मिष्या वदेत् (संप्रत्ये लिङ्)’ इति एवविधि 'संशये' संप्रत्ये जाते, निजमूढत्वे एनां त्यक्त्वा 'दारव्यागो (दारोपपदात् त्यजिः धिगुण्) भवामि, 'आहो' अथवा अस्या मिष्यावादित्वे एनां गृहीत्वा 'परस्त्रीस्पर्शेन पांशुलः' कलङ्को भवामि इत्यत्र निरयंभवान् वदतु ।

पुरोहितेति । 'यदि तावत्' । तावदिति शास्त्रालङ्कारि । 'ए' क्रियतां, इत्य' विधीयताम् ।

राजेति । 'भवान्' नाम अनुशास्त्रं करोष्यम् उपदिशतु ।

पुरोहित इति । 'अत्रभवतो तावत्' । तावदित्यवधारणे । 'आ प्रसवात्' प्रसव-सूक्ष्मेतम् ("पञ्चमपाङ्कपरिभिः" इति पञ्चमी) । "अस्मदगृहे" मदभवने 'तिष्ठतु' ।

NOTES

1. *गुरुलाघवम्—An irregular form, because अण् should cause आदिद्वयि resulting in गुरुलघु + अण् = गौरलघवम् । But गुरुलाघव is common with the older writers, such as वाङ्मयिक, व्यास, कृष्ण, अरक &c. The form however, is not inadmissible. In the Vritti we find 'काशकृततुल्यं गुरुलाघवम्'; the Bhashya has 'पर्यायशब्दानां गुरुलाघववाचिना नास्ति" (See also Tika) । Some suppose गुरु = गौरव by transference of epithets (लक्षणा), and then गुरु च लाघवश्च, द्वन्द्व which is optionally singular—(see दुर्घटद्वयति). Such defence are quite uncalled for; the adoption of the form by the भाषाकार etc. being defence enough.

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

2. (a) मूढः स्वामहम्—This is Sarngarva's suggestion
(b) एषा वा इदं निष्पद्य—This is his own impression.

पुरोहितः—त्वं साधुभिरुद्दिष्टः प्रथममेव चक्रवर्त्तिनं पुत्रं जनयिष्यसीति । स चेन्मुनिदीहित्रस्तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यति, ततः अभिनन्द्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये तु पितु-
रस्याः समीपनयनमवस्थितमेव ।

PRIEST—You were declared by the sages that the very first you will beget, will be a son who will lord it over the circles. If that son of the Muni's daughter be endowed with those signs, having congratulated you will cause her to enter the royal apartments. The reverse happening taking her back to her father is of course understood.

राजा—यथा गुरुभ्यो रोचते ।

KING—As pleases my preceptor.

पुरोहितः—वत्से, अनुगच्छ माम् ।

PRIEST—My child, follow me.

शकुन्तला—भगवदि वसुदे देहि मे विवरं [भगवति वसुधे,
देहि मे विवरम्] । (रुदती प्रस्थिता । निष्क्रान्ता सह पुरो-
धसा तपस्विभिश्च । राजा शापव्यवहितस्मृतिः शकुन्तलागतमेव
चिन्तयति) ।

SAKUNTALA—O mighty Earth, allow me a hole.
(Proceeds weeping. Exit with the Priest and the ascetics.
The king with his recollection barred by the curse, continues
musing about Sakuntala).

पुरोहित इति । 'प्रथममेव' त्वं 'चक्र' राजमण्ये अवश्यं वर्तस्यति इति 'चक्रव-
र्त्तिनं' भाविष्यत्त्वात् 'पुत्रं' जनयिष्यसि' उत्पदादयिष्यसि 'इति साधुभिः' सत्पुरुषैः
'उद्दिष्टः' अभिहितोऽसि । प्रथममपत्यं ते पुत्री भविता स च सप्तसमुद्रमुद्रितमञ्जीवरः

इति अमोघा साधुक्तिरस्ति । 'सः' अस्या जनिष्यमानो 'सुनेदौहित्रः' चेत् यदि 'तस्य लक्ष्यैः' चक्रवर्त्तिचिह्नेः 'उपपन्नः' युक्तो 'भविष्यति ततः' अभिनन्द्य सादरं सत्कृत्य 'एनां गृहान्तम्' अवरोधं 'प्रवेशयिष्यसि' । 'विपर्यये तु अन्यथा पुनः, यद्येषा पुनं न जनयति, पुनं वा चक्रवर्त्तिलक्षणज्ञेनं तदा 'अस्याः पितुः समोपनयनम्' अवस्थितं निर्धारितम् 'एव' ।

शकुन्तलीति । 'भगवति वसुधे' एवं भर्तृा शङ्किता कथं लोकलौचनगोचरा भवेयं, तत् 'मे' मया विवरं विलं 'देहि' तदैवान्तर्हिता वसेयम् । 'रुदतो' रोदनपरा 'प्रस्थिता' प्रस्थातुमारब्धा [आदिकर्मणि क्तः] । 'रुदतो निष्क्रान्ता सद्यः पुरोधसा' इत्यादि नोक्तम् । उक्ते तु सद्यशब्देन किं पुरोहितादयोऽपि हरदुः इति सन्देहः स्यात् ॥ 'राजा यापेन' दुर्वाससः यापेन व्यवहिता तिरोचापिता 'अतः' यस्य तादृशः सन् शकुन्तलां गतं तद्विषयमेव चिन्तयति' ध्यायति ।

NOTES

1. (a) चक्रवर्त्तिनम्—चक्रं अवश्यं वर्त्तते इति चक्र + वृत् + णिनि कर्त्तरि आबध्यक्ते । (b) तल्लक्षण &c.—Compare कथं चक्रवर्त्तिलक्षणम् &c. Act.VII.
2. गुरुभ्यः—"रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति सम्यग्दाने चतुर्थी ।

नेपथ्ये—आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् ।

IN THE DRESSING ROOM—Strange ! Strange !!

राजा (आकर्ण्य)—किं नु खलु स्यात् ।

KING—(Listening)—What indeed could have happened ?

(प्रविण्य) पुरोहितः (सविस्मयम्)—देव, अद्भुतं खलु संवृत्तम् ।

(Entering) PRIEST (In wonder)—Sire, a strange thing has indeed happened.

राजा—किमिव ।

KING—Ay, what ?

पुरोहितः—देव, परावृत्तेषु कण्वशिष्येषु—

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला ।

बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुञ्च प्रवृत्ता ॥

PRIEST—Sire, Kanva's disciples having turned back, she blaming her luck, began to wail by tossing up her arms—

राजा—किञ्च ।

KING—and what ?

पुरोहितः—

स्त्रीसंस्थानञ्चाप्सरस्तीर्थमारा-

दुतक्षिप्यैनाज्योतिरेकं जगाम ॥ २८ ॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति) ।

PRIEST—And a light too in the shape of a woman, having lifted her up afar, went towards the Apsarastirtha,

(All act wonder).

नेपथी इति । 'आश्चर्यम्' अद्भुतं वृत्तम् ("आश्चर्यमनित्ये" इति निपातः । सम्भ्रमे विवक्षितम्) ।

राजिति । 'किं तु' इति नितकौशलं; प्रश्नः । 'खलु' इति अवधारणे । वृत्तमेव किञ्चित्, किं वा तत् ?

किमिति । 'किं' प्रश्नः । 'इव' इत्यनिश्चये । मिलितम् अज्ञातलिङ्गासायाम् । "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतोनाम्" इत्यादिषु यथा ।

पुरोहित इति अन्वयः—हे देव, कण्वशिष्येषु परावृत्तेषु सा बाला स्वानि भाग्यानि निन्दन्ती बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं प्रवृत्ता च—

पुरोहित इति । अन्वयसमाप्तिः—स्त्रीसंस्थानम् एकं ज्योतिः आरात् एनामुतक्षिप्य अप्सरसौथे जगाम च । व्याख्या—हे 'देव' राजन् 'कण्वशिष्येषु' शाङ्खरीरवप्रभृतिषु 'परावृत्तेषु' आश्चर्यं प्रति प्रयातेषु 'सा बाला' अप्रगल्भा शकुन्तला 'स्वानि भाग्यानि' निजानि भागधेयानि 'निन्दती' सती 'बाहू' उत्तक्षिप्य 'उर्ध्वं' चित्वा इति 'बाहूत्क्षेप' (स्वाङ्गी-धुवे' इति णसुल्) 'क्रन्दितुम्' उर्ध्वैर्विकपितुं 'प्रवृत्ता च' प्रवृत्तमावा तत्क्षणमेव

स्त्रियाः संस्थानम् आकृतिरिव संस्थानं यस्य तथाविधम् 'एकं ज्योतिः' किञ्चित् तेजः-
स्वरूपम् आरात् दूरात् ("आराद्दूरसमीपयोः" इति दूरार्थे अव्ययम्) 'एनां बालाम्
उत्क्षिप्य' उत्तोष्य 'अप्सरस्योर्ध्वं' तदभिमुखमित्यर्थः 'जगाम च' । 'सर्वे' अभिनेतारः
'विस्मये इपयन्ति' नाटयन्ति । विस्मिता इव तिष्ठन्ति ।

NOTES

1. (a) बाह्वत्क्षेपम्—बाह्व उत्क्षिप्य इति बाह्व् + उद् + क्षिप + णमुल् भावे
= बाह्वत्क्षेपम् having thrown up her arms. The rule is 'स्त्रीधुवे'
णमुल् is attached to roots with a द्वितीयान्त word as उपपद that
means a limb the loss of which does not necessarily cost life
"यश्चिप्यते क्षिपेऽपि प्राणो न म्रियते तत् अक्ष्वम्"—Kasika. (b) स्त्रीसंस्थानम्
—संस्थायते अनेन इति सम् + स्था + लाट् करणे = संस्थानम् shape आकृतिः ।
'संस्थानमाज्ञातौ स्तौ' इति विश्वः । स्त्रियाः संस्थानं स्त्रीसंस्थानम् । स्त्रीसंस्थान-
मिव संस्थानं यस्य तत् । "सप्तसापसानपूर्वपदस्त्रीत्तरपरस्त्रीपद्य वक्तव्यः" इति बहु—
(c) आरात्—She was lifted up from a distance (आरात्) hence
the lifter could not be seen clearly but was noticed merely
as a mass of light in the female form. (d) जगाम—Went towards
the अप्सरस्योर्ध्वं । The अप्सरस्योर्ध्वं was near Dushyanta's capital
(See Ante).

राजा—भगवन्, प्रागपि सोऽस्माभिरर्थः प्रत्यादिष्ट एव ।
किं वृथा तर्केणान्विष्यते । विश्राम्यतु भवान् ।

KING—Mighty Sir, even before, that thing was indeed
discarded by us. Why is it being uselessly pursued with
conjectures ? Do thou rest thyself.

पुरोहितः (विलोभ्य)—विजयस्व । (निष्क्रान्तः) ।

PRIEST (Staring)—Do thou prosper. (Exit).

राजा—वेत्रवति, पर्याकुलोस्मि । शयनभूमिमार्गमादेशय ।

KING—Vetravati, I am perplexed. Show me the way to
the bed-chamber.

प्रतीहारी—इदो इदो देवो [इत इतो देव] । (प्रस्थिता) ।

WARDER—This way, this way let sire proceed (Moves on).

राजेति । 'प्रागपि' इतः पूर्वमपि, यदासौ सूलभ आसीत् तदापि 'सः अर्थः कन्या-
रूपेण सत्सकाशमागतं किमपि मायामयं वस्तु अस्माभिः प्रत्यादिष्ट एव' निराकृतः खलु ।
अधुना प्रगष्टः स 'तर्केण' किं वासीत् तत्, कुत वा नतम् इत्येवंविधेन विमर्शेन किम-
न्विष्यते । यातु तत्, अलं तच्चिन्तया आन्तो 'भवान् विद्याम्यतु' (अमुं दिवादि + लोट्) ।

पुरोहित इति । 'विलोक्य' एतेन अलौकिकेन साम्योद्येन विस्मितो राज्ञो मुखं दृष्ट्वा
आह 'विजयस्व' जयौऽस्तु ते ("विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम्) ।

राजेति । 'पर्याकुलः' चञ्चला अस्मि । 'शयनसभूमिः' स्थानं शय्यागृहमित्यर्थः
तस्मात् 'मार्गं' प्रज्ञानम् 'आदिश्य' दर्शय मे अहं विद्याम्यामि ।

NOTES

1. विलोक्य—The king's indifferent reply surprises the पुरोहित
and he stares (विलोक्य) at him, and then utters "विजयस्व" to the
king.

राजा (परिक्रम्य स्वगतम्)—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।

वलवत् दूयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम् ॥ ३० ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

KING (Going round—Aside)—True, the discarded daugh-
ter of the sage I do not remember as wife. But my intensely
aching heart as it were convinces me, (exeunt all).

पञ्चमोऽङ्कः ।—FIFTH ACT

काममिति । अन्वयः—प्रत्यादिष्टां मुनेस्तनयां परिग्रहं न स्मरामि कामम् । इदं
वलवत् दूयमानं (सत्) मां प्रत्याययतीव । व्याख्या—प्रत्यादिष्टां निराकृतां मुने-
स्तनयां कण्वस्य कन्यकां 'परिग्रहं' पत्नीं 'न स्मरामि कामम्' अभ्युपगच्छाम्येतत् यत् पूर्वं
परिणीता पत्नी इयं मे इति मया न स्मर्यते (अभ्युपगमे काममित्यन्वयम्) । पञ्चान्तरे
इदं तु चेत् पुनः 'वलवत्' अन्वयः 'दूयमानं सत् मां प्रत्याययतीव' पत्नीत्वे जात-
प्रत्ययं करोतीव (इषो णिच् । वीधनार्थत्वात् "वी गमिरवोधने" इति न गमिभावः)

सत्यमिमां विवाहितां न स्मरामि, किन्तु सुर्वो हृदयवेदनां ज्ञात्वा मन्वे पत्नी एव क्रूरप
मया प्रत्यादिष्टा । ['माम्' (त-, न्या- म-)—'मे' (रा-, वि-)] ।

NOTES

1. (a) कामम्—Implies admission with disapprobation (अनिच्छाङ्गीकार) । 'काममिति स्वाच्छान्दऽनिच्छाङ्गीकारे च' इति गणकारः । True I do not remember (अङ्गीकार) but that does not matter (अनिच्छा) ।
(b) परियङ्गम्—परिगृह्यते इति परि + यङ् + अच् कर्मणि = परिग्रहः wife तम । I do not remember her as wife. (c) प्रत्याययति—प्रति + इ + णिच् + लट् ति । The sense is बोधन to convince ; hence इ does not become गम (see Tika). (d) माम्—अधिकर्तुः कर्त्तृसंज्ञा by the rule 'गतिवृद्धिप्रत्ययसामानाद्येष्वङ्कर्मकाङ्कर्मकाणामधिकर्त्ता स यौ' । इ is वृद्धाई here thus the rule applies. 'अहं' प्रत्ये नि (अणिचि)—हृदयं मां प्रत्याययति (णिचि) । (e) हृदयम्—My heart convinces me. The heart remembers what I have forgotten. This is like जेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वम्—Ante.

षष्ठोऽङ्कः

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः पश्चाद्द्वंद्वं पुरुषमादाय रक्षिणौ च) । रक्षिणौ (पुरुषं ताडयित्वा)—अले कुम्भीलञ्चा कहेहि कहिं तुए एशे महामणिभाशुले उक्किणणणामाक्खले लाअकीए अङ्गुलीअए शमाशादिए [अरे कुम्भीरक, कथय कुत्र त्वया एतत् महामणिभासुरम् उत्कीर्णनामाक्षरं राजकीयमङ्गुलीयकं समासादितम्] ।

(Then enter the Superintendent of the City Police—the king's brother-in-law—and behind him two guards leading a

man fettered) GUARDS (Striking the man)—Ah ! You thief, answer where was intercepted by thee this royal ring, shining with great gems and having the name engraved on.

पुरुषः (भीतिनाटितकेन)—पशीदन्ते भावमिश्रेण एव हगे ईदिशकम्मकाली [प्रसीदन्तु भावमिश्राः । नाहमीदृशकर्मकारी] ।

MAN (With the acting of fight)—Please your honours, I did not do such act.

तत इति । नगरे नियुक्तः रक्षाविधानार्थम् इति 'नागरिकः' । कोष्ठपाल इति 'राघवभट्टः' । 'श्यालः' राज्ञः श्यालः ।

शरे इति । 'कुम्भीरक' शीर ["कुम्भीरको गणपदसंस्कारश्च मल्लिखः चः" इति भट्ट-धृता नाममाला) । 'महता' महार्थेण 'मणिना भागुरम्, 'उज्जलम्' 'उत्तमो' चोदितं 'मामाचर' राजनाम यस्मिन्, अतएव राजकीयमङ्गुलीयकं समासदितं प्राप्तम् ॥ रक्षिषोर्मणिधौ भाषा । ['कुम्भीरक' (रा.)—'कुम्भीरक' (तन्, व्या, वि, म)] ॥

पुरुष इति । 'भीतिः' भयस्य 'माटितम्' अभिनयः (भावे क्तः) । तदेव 'भीति-माटितकम्' (स्वार्थे क्तः) । तेन सह । 'भावमिश्राः' भान्वा भवन्तः 'प्रसीदन्तु' । ईदृशं कर्म चोच्यं करोति यः स, शीर इत्यर्थः । पुरुषस्यापि मातृधौ भाषा ।

NOTES

1. Summary—ततो गच्छति काले शकुन्तलाकृषाच्युतं तदङ्गुरीयकं रोहित-मत्स्योदरे केनचित् शीररेण समासादितं राजसकाशश्च प्रापितं राजपुरुषः । तद्व्यंजात् तत्तच्छब्देनैव राज्ञो निवृत्तः शपः क्षुतिरुपजाता, अदृष्टात् चामी महता अन्तर्भाषेन । पुरुषा तु चतुश्चदुःखेन विषयेषु विवृणुः प्रनष्टप्रियजनस्य ध्यानेन आलेशनेन कथा-मिश्रं कथयितुं कालमनैषीत् । अथेकदा शकुन्तलाप्रसङ्गेन आत्मनः अनपत्यतया दूयमानं तं मातलिरागत्य दिवौकसामसुरोपद्रवमावेद्य दानवजयाय देवेन्द्रभवनं निनाय ।

2. नागरिकः—नगरं रक्षति or नगरे नियुक्त इति नगर + ठक् ।

3. कुम्भीरकः—कुम्भी अस्य क्तः इति कुम्भ + इति मत्वर्थे = कुम्भी an elephant, कुम्भिनम् ईरयति कुम्भिन् + ईर + ण्य कर्तरि = कुम्भीरः an alliga-

tor. Elephants avoid drinking at places where alligators abound. कुम्भीर एव इति कुम्भीर + कन् स्थाय = कम्भीरकः । By transference of epithets this means a thief. तत्सम्बन्धो । The reading कुम्भीरक means the same. "कुम्भीरः श्यालके चोरे श्लोकच्छायादरे भवे" इति विश्वः । स्थायैकः । (b) महामणि &c.—भास + घृश् कर्त्तरी = भासुरम् resplendent. महान् मणिः महामणिः brilliant gem. तेन भासुरम् । इतत्— (c) उत्तमोर्ध्व &c.—नामः अक्षराणि नामाक्षराणि । उत्तमोर्ध्वानि नामाक्षराणि यस्मिन् । (d) राजकोयम्—राज इदम् इति राजन् + क् = राजक + इय = राजकोयम् royal. Here राजन् becomes राजक by the rule 'राजः क च' । It is known to be royal because उत्तमोर्ध्वनामाक्षरम् ।

4. भावमियाः—भाव is बुध a sage, 'भावः सत्तास्रभावाभिप्रायचेष्टात्म' जन्मसु । क्रियालोलापदाथे बुविभूतिबुधजन्मसु ॥' इति मेदिनी । भावाश्च ते मियाश्च &c.—See also भाव्यमिय. Act. I

प्रथमः—किं खलु शोढूणे ब्रह्मणेति कलिष रण्णा परिमगहे दिण्णे [किं खलु शोभनो ब्राह्मण इति कृत्वा राज्ञा प्रतिग्रहो दत्तः] ।

FIRST—Was indeed a gift bestowed by the king taking thee for an auspicious Brahmana ?

पुरुषः—शुणुध दाणिं । हगे शकावदालवाशी धीवले [शुणुत इदानीम् । अहं शकावतारवासी धीवरः] ।

MAN—Now listen. I am a fisherman, living at Sakravatara.

द्वितीयः—पाटञ्जला, किं अमहेदिं जादी पुच्छिदा [पाटञ्जर, किमस्माभिर्जातिः पृष्ठा] ।

SECOND—Thief, was thy caste enquired into by us ?

श्यालः—सूअअ, कहेदु सव्वं अणुक्रमेण । मा णं अन्तला पडिवन्धह [सूचक, कथयतु सर्वमनुक्रमेण । मा एनमन्तरा प्रतिवधान] ।

SUPERINTENDENT—Suchaka let him tell all in order. Do not interrupt him in the middle.

प्रथम इति । 'शोभनः' सन् 'ब्राह्मणः' सत्पावमिति यावत् 'इति कृत्वा' त्वं सत्पाव' इत्यर्थः 'राज्ञा' स्वयं दुष्यन्तेन 'प्रतियुक्तः' खलु दानमेव 'दत्तः' किम् । यदि नैतत् चोरितं त्वया, मयि राज्ञा एव सत्पावाय दत्तं तै, इत्युपपत्तिः ।

पुरुष इति । 'इदानीम्' इति वाक्यभूषणम् । 'शक्तावतारं' तदाख्ये प्रदेशे 'वसति' यस्मादृशो 'धौवरः' मत्स्याजीवः । ["शक्तावतार" (त-, न्या-)]—"शक्तावताराम्भन्तर" (रा-, वि-, म-)] ॥

द्वितीय इति । 'पाटय' चौर ["चौरैकागारिक" इति प्रख्यात "पाटय-मन्त्रिषु चाः" इत्यमरः] 'अग्राभिः' त्वदीया जातिः पृष्ठा 'कि' नैव पृष्ठा । तत् 'कि' जाति' कथयसि ।

प्राज्ञ इति । 'सूचक' इति द्वितीयस्य नाम । 'अनुक्रमेण यद्यक्रमं सर्वं कथयतु' एव । 'एनम् अन्तरा' मध्ये, कथामध्ये इत्यर्थः 'मा प्रतिवधान' मा रुन्धि (मा शब्दोऽयं तेन न लुक्) । 'अस्य तु भाषा विदूषकादीनामिव शौरसेनी ॥

NOTES

1. (a) शोभनः—शोभते इति शुभ + युच् कर्त्तरि । Worthy. (b) कृत्वा—An अव्यय । Or कृत्वा=कृत्वा because कृ can take the meaning of all roots. सर्वं चाल्थार्थानुवादः करोतिना भवति । (c) प्रतियुक्तः—प्रतिष्टुते इति प्रति + युच् + अप् कर्मणि A gift.

2. शक्तावतार &c.—अवतरति अग्निं इति अव + तु + चल् अधिकरणे—अवतारः a sacred place तीर्थम् । "अवतारस्तु नद्यादितोऽवतरत्येऽपि च" इति वैनः । अप् is barred by the rule "अवेतुस्त्रोर्ध्वञ्" । शक्तस्य अवतारः । A निव्यसमास because शक्तावतार is a संज्ञा । It has no विग्रहवाक्य । न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते ।

3. पाटय—पाटयन् चरति व्यवहरति इति पाटयत् + चर + चल् कर्त्तरि should give पाटयचरः but we get पाटयचरः (यलोप) । प्रषोदरादि ।

उभौ—जं आबुक्ते आणवेदि । कहेहि । [यदाबुक्ते आज्ञा-पयति । कथय] ।

BOTH—As brother-in-law commands, Go on.

पुरुषः—अहं जालुगालदीहिं मच्छवन्धणोवाएहिं कुटु-
म्बभरणं कलेमि [अहं जालोदालादिभिर्मत्सवन्धनोपायैः
कुटुम्बभरणं करोमि] ।

MAN—With nets and other means of catching fish I
achieve the maintenance of my family.

श्यालः (विहस्य)—विसुद्धो दाणिं आजीवो [विशुद्ध
इदानीमाजीवः] ।

SUPERINTENDENT—(Laughing)—A pure livelihood
indeed.

पुरुषः—भट्टा, मा एववं भण [भर्त्तः, मा एवं भण] ।

सहजे किल विनिन्दिए णट्टु दे कम्म विवज्जनीअए ।

पशुपालणकम्मदाळणे अण्णकम्पामिदुए वि शोत्तिए ॥ १ ॥

[सहजं किल यद्विनिन्दितं न हि तत्कर्म विवर्जनीयम् ।

पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरपि श्रोत्रियः ॥]

MAN—Say not so, Master. The despised occupation
which is indeed born with one is surely not to be discarded.
The practice of vedic rites though tender with pity has to
be heartless in the act of killing animals.

उचविति । 'आवुत्तः' भगिनोपतिर्भगान् (प्रसादनोक्तिरेषा । नासी वस्तुत एव
तथोभगिनोपतिः । 'भगिनोपतिपरावुत्तः' इत्यमरः) 'यदाप्रापयति' तद्विषयं कुर्वन् । नातः
मध्ये प्रतिवर्त्तते । 'कथय' यथावच्छि वेद इति पुरुषं प्रति ।

पुरुष इति । उज्जलति एतमिति 'उज्जल' वडिशम् (य इत्येतस्य घञि रूपम् ।
पक्षे उद्गारः) । 'जालम् उद्गालय आदि' येषां तैः 'उपायैः कुटुम्बानाम्' आत्मोपायानां
'भरणं' वर्त्तनं 'करोमि' ।

श्याल इति । 'इदानीं' वाक्यमुपायाम् । 'विशुद्धः' हिंसादिदोषवर्जितः 'आजीवः'
जीवनोपायः ? उपवास एव । हिंसादिभिर्दुष्ट आजीव इत्यभिप्रायः ।

पुरुष इति । हे 'भर्तृ' स्वामिन् नगरपाल 'एव सा भय' कथय । 'आजोव' सा निन्द । प्रत्ययः—यत् किल विनिन्दितं कर्म सङ्गजं, तत् न हि विवर्जनीयम्, श्रोत्रियः अनुकम्पाद्यदुरपि पशुमारण्यकर्मदारुणः । व्याख्या—यत् किल विनिन्दितं गङ्गे कर्म सङ्गजं जन्मना सङ्ग जातं, जातिनिष्ठमित्यर्थः 'तत् न हि' नैव विवर्जनीयं त्याज्यम् । 'श्रोत्रियो' वैदिकः, वेदोक्तकर्मनिरतो ब्राह्मण इत्यर्थः 'अनुकम्पया' करुणया 'सदुरपि' कोमलोऽपि सन् 'पशूनां प्राणिनां' यत् 'मारण्यं' घातः यच्च बधः तेन 'कर्मेणा' तदनुष्ठानेन 'दारुणः' घोरो भवति । यथा श्रोत्रियेण जातिगता पशुहत्या निन्दितापि न त्यज्यते तथा मयापि मत्स्यबन्धनम् । एतेन नाप्यसौ निन्दाः न चाहम् । ['सदुरपि' (सः, विः, व्या—'सदुरेव' (राः, सः)] ॥

NOTES

1. जालोदगाल &c.—उद् + गु + घञ् कर्मणि = उद्गालः, or उद्गारः, & hook, चप् is barred by the rule "उद्गोषः" । र becomes ल optionally by the rule "रल्लि विभावा" । जालानि च उद्गालाश्च जालोदगालम् nets and hooks इत्येकलम् by the rule "जातिरप्राणिनाम्" । जालोदगालम् आदित्येवा ते ।

2. (a) सङ्गजम्—सङ्ग एकत्र जातम् इति सङ्ग + जम् + उ कर्त्तरि in-born, (b) श्रोत्रियः—श्रोत्रियः is obtained as a substitute for the वाक्य "छन्दः अपोते" by निपातन in the rule "श्रोत्रियश्छन्दोऽपोते" । No प्रत्यय is needed. Some however, interpret the rule as directing छन्दस् to be replaced by श्रोत्र and घञ् attached to it.. Thus छन्दस् घञ् = श्रोत्र + घञ् = श्रोत्रियः by the निपातने above. "छन्दसो वा श्रोत्रोभावः तदधीते इति चेच्च प्रत्ययः" Vritti. (c) Remark—The Sloka is a defence of Vedic rites against the attacks of Buddhism. The Buddhists denounce (विनिन्दित) sacrifices as horrid (पशुमारण्यकर्मदारुण) । But whatever they are, they must not be abandoned (विवर्जनीय) because this is the work allotted to them (श्रोत्रिय) by nature (सङ्गज) । Had it not been so the practice of such rites would have been heartless. Such however is not the fact. A श्रोत्रिय is the kindest of kind beings living (अनुकम्पाद्यदु) ।

श्यालः—तदोतदो [ततस्ततः] ।

SUPERINTENDENT—Then what then ?

पुरुषः—एकस्मिन् दिवसे खण्डशो लोहित्रमच्छेम कपिपदे
[एकस्मिन् दिवसे खण्डशो रोहितमत्स्यो मया कल्पितः]
जाव तश्च उदल्वभन्तले पेक्खामि दाव एशे महालब्धभाशुले
अङ्गलीअए पेक्खिदे [यावत् तस्य उदराभ्यन्तरे प्रेक्षे तावत्
एतत् महारत्नभासुरमङ्गलीयकं प्रेक्षितम्] । पच्छा अहके शे
विक्रयार्थं दशन्नन्त गहिदे भावमिश्शेहि [पश्चादहम् अस्य
विक्रयार्थं दर्शयन् गृहीतो भावमिश्रैः] । मालेध वा कुट्टेध
वा अअं शे आअमवुत्तन्ते [मारयत वा कुट्टयत वा अयमस्य
आगमवृत्तान्तः] ।

MAN—One day I cut up a Rohita fish to pieces. NO
sooner I looked into the inside of its belly than was seen this
ring glittering with bright gems. Afterwards showing it for
sale I was arrested by your honoured selves. Kill me or cut
me up, this is the story of its acquisition.

एकस्मिन्निति । 'मया रोहितमस्यः खण्डशः' खण्ड खण्डम् [खण्डस्य एकत्वमाश्रित्य
वैभवायां शस्] 'कल्पितः' सम्पादितः । 'यावत् यत्कालं' 'तस्य उदरस्य अभ्यन्तरे' मध्ये
'प्रेक्षे' पश्चामि [यावद्योगे भविष्यदर्थे वक्तुं मानः] 'तावत्' तत्कालम् एतत् 'महारत्नं'
रत्नोत्तमम् 'भासुरं' दीप्तिमत् 'अङ्गुरीयकं' प्रेक्षितं दृष्टम् । 'पश्चात्' अनन्तरम्
'विक्रयार्थं' विनिमयार्थम् 'अस्य' अङ्गुरीयकस्य [गम्यमानगुणादापेक्षया यतो] 'दर्शयन्'
पश्यत अङ्गुरीयकसौन्दर्यं, चिन्तयत रत्नसौतस्य अनर्थत्वं, विभावयत रत्नसंस्थापनं पुण्यम्
इत्येव 'दर्शयन्' 'भावमिश्रैः' मानैर्भवदभिरर्चं 'गृहीतः' बद्धः । 'मारयत' प्राणवैयोजयत
'वा कुट्टयत' प्राणविसृजेत परं खण्डये 'वा' कुट्टय सर्मगपयित्वा व्रवीमि 'अयमस्य'
अङ्गुरीयकस्य आगमः प्राप्तिः तस्य वृत्तान्तः 'वाचां' । ['प्रेक्षे तावत्'—इत्यादिमुल्लं
(त-, न्या-)—'एतद्रत्नभासुरमङ्गलीयकं दृष्टम्' (रा-, वि-, म-) ॥ 'कुट्टयत'
(त-, न्या-) 'मुच्यत' (रा-, वि-, म-)] ॥

NOTES

1. तवः तवः—The repetition shows the impatience of the superintendent to avoid the awkward retort, which is too much for his wit to meet.

2. अस्य—The construction is अस्य दर्शयन् which is elliptical for अस्य गुणान् दर्शयन् । See Tika. Or construe अस्य विक्रयायम् एतत् दर्शयन् showing it (एतत्) for its (अस्य) sale.

श्यालः—जाणुअ, विस्सगन्धी गोहादी मच्छवन्धी एव्व गिस्संसअं । अङ्गुलीअअदंसणं से विमरिसिद्वं । राअउलं एव्व गच्छामो [जानुक, विस्सगन्धी गोधादी मत्स्यवन्ध एव निःसंशयम् । अङ्गुलीयकदर्शनमस्य विम्रश्वयम् । राजकुलमेव गच्छामः] ।

SUPERINTENDENT—Januka, this fellow smelling of raw meat, is surely a Godha-eating fish-catcher. His coming by of the ring has to be investigated. We will go to the king's residence.

श्याल इति । 'विस्स' आसमांसस्य गन्धः अस्ति यस्मिन् तथाविधः एव निःसंशयं नूनं गोधामांसि खादति यः स 'गोधादी' गोधामोक्षणशीलः 'मत्स्य' वध्नाति' यः स 'एव' धौवर एव । अन्वया कथमस्य मांसगन्धः तदयं जालंश्रे सत्यमेवाह ! 'अस्य अङ्गुलीयकदर्शनं विमृश्य' विचारणीयम् तदपि सत्यं न वा इत्यालोचनीयम् । 'राजकुलमेव' राजभवनमेव 'गच्छामः' । स्वामिने निवेदयामि स एव विम्रश्वत् सत्यं न वेति ।

NOTES

1. (a) विस्सगन्धी—विस्स is आसगन्धि, i. e., anything smelling like raw meat. "विस्सं स्यादासगन्धि यत्" इत्यमरः । तस्य गन्धः विस्सगन्धः i. e. आसगन्धः । सः अस्य अस्तीति विस्सगन्ध + इति मत्वर्थे । This is round about in sense. आसगन्धौ expresses the idea more simply. Perhaps in the days of Kalidasa विस्स meant आस, and in time, by transference of epithets, came to mean आसगन्धि when Amara lived.

(b) गोधादि—गोधा (fem) is the iguana. गोधामनु शोलनस्य इति गोधा + चद + णिनि कर्त्तरि ताच्छोष्ये । विट् is barred by णिनि when habit (ताच्छोष्ये) is implied. Hence we do not get गोधात् like क्रायात् । But there is another difficulty. The rule for णिनि is “सुयजाती णिनि-ताच्छोषी” । So we must not have a जातिवाचक word for उपपद with णिनि implying ताच्छोष्य । Yet here there is णिनि with गोधा (जाति-वाचक) as उपपद । (c) मत्स्यावन्धः—मत्स्याम् वध्नाति इति मत्स्य + वन्ध + अण् कर्त्तरि । (d) विमृष्टव्यम्—वि + मृश् + ल्य कर्त्तरि = विमृष्टव्यम् or विमृष्टव्यम् । अम् comes in optionally by the rule “अनुदात्तश्च च ऋद्वपञ्चान्तर-स्याम्” । (e) *Remark—The gist is this—This fellow has spoken the truth about his profession. He is indeed a fisher-man who is an inveterate Godha-eater as is evident from the stench he is giving out. One part of his statement having turned out to be true, I cannot summarily reject the other part. It has to be scrutinised. But I shall leave the scrutiny with better hands than mine. I must see the king about it.

रक्षिणो—उह । गच्छ अले गण्ठभेदश्च [तथा । गच्छ अरे प्रस्थिभेदक] । (सर्वे परिक्रामन्ति) ।

GUARDS—As you say. Proceed you knot-cutter. (All go round the stage).

श्यालः—सूअअ, इध पुरदुआरे अप्पमत्ता पडिवाल्लेह नं जाव इमं अङ्गलीअअं जहागमणं भट्टिणो णिवेदिअ तदो सासणं पडिच्छिअ णिकमामि [सूचक, इह पुरद्वारे आगतो प्रतिपालयतं यावदिदम् अङ्गलीयकं यथागमनं भत्तं निवेद्य ततः शासनं प्रतीष्य निष्कामामि] ।

SUPERINTENDEVT—Suchaka, here at the city gate you two wait for me without carelessness, until I come out

having reported to sire this ring exactly as it has come to us, and having obtained orders from him.

वभी—पविशतु आवुत्ते शामिणशादश्य [प्रविशतु आवुत्तः स्वामिप्रसादाय] । (निष्क्रान्तः) ।

BOTH—Let Brother-in-law enter to receive Sire's favours, (Exit Superintendent).

सूचकः—जाणुअ, चिलाअदि कखु आवुत्ते [जानुक, चिरायते खलु आवुत्तः] ।

SUCHAKA—Jauuka, Brother-in-law is indeed delaying.

रक्षिणामिति । 'यन्त्र्यः' वस्त्रयन्त्र्यः 'मैदकः' ऊदकः । कस्यचिदेतत् वचनाखली वज्रमाधौत्, वन्धनं हिलापहतं त्वया इत्यभिप्रायः ।

श्याल इति । 'यावत्' यत्कालम् 'इमम् अङ्गुलीयकम्' आगमनस्य आगमन-
वृत्तस्य अनतिक्रमो 'यथागमनम्' [अव्ययोभावः] । तदस्ति यच्चिन् कर्मणि तत्
यथातथा [न्तवर्षोऽयः अच् । निवेदनक्रियानिर्गेषणम्] 'भवे' स्वामिने दुष्यन्ताय 'निवेद्य
तत्' भर्तुः 'शासनम्' आशा 'प्रतीक्ष्य' गृहीत्वा 'निष्क्रामाभि' तावत् 'इह पुरद्वारे
प्रमत्तो' अवहितो भूत्वा 'मां प्रतिपालयत' प्रतीक्षन्तम् ।

उभाविति । 'स्वामिनः प्रसादः' अनुग्रहः तयो ["क्रियार्थापपदस्य च कर्मणि
स्थानिनः" इति चतुर्थी] 'प्रविशतु' ।

सूचक इति । 'चिरायते' विलम्बते । [चिर इति प्रातिपदिकं कालविप्रकर्षे वर्तते ।
उपचारात् चिरयुक्तीऽपि चिरः, अर्थे आद्यच् वा । स इव आचरति इति क्यङ्] ।
["चिरायते" (रा-, वि-)—"चिरायति" (स-)—"चिरयति" (त-, न्वा-)] ॥

NOTES

1. (a) अप्रमत्तो—प्र + मद + क्त कर्त्तरि = प्रमत्तो careless. The rule
"न घ्या-ख्या-सूचिं मदाम्" prohibits the form प्रमद । न प्रमत्तो not
careless, i. e. watchful. (b) प्रतिपालयतम्—प्रतिपालि is सकर्मक and
means प्रतीक्षा 'to wait,' (c) भवे—“कर्मणा यममिदमेति स सम्प्रदानम्” इति

सम्यग्दाने चतुर्थी। Here चतुर्थीयक्षेप (कर्मणा) भर्तारम् चमिमेति ; Hence the rule applies. The वृत्ति here restricts the rule to दा चतु। But the भाष्य is opposed to it. The वृत्ति must not be allowed to overrule the भाष्य। (d) प्रतोष्य—प्रति+इष means यद्वय। Compare “प्रतोष्यनौवारहस्तामिः”—Act IV. (e) निष्क्रामामि—निस्+क्रम्+लट् निप=निष्क्राम्यामि, निष्क्रामामि। क्रम becomes क्राम in the परस्मैपद।

3. स्वामि ङङ्—The sense is स्वामिप्रसादं लब्धं प्रविशतु। Hence “क्रियाचोप—” इति चतुर्थी। Sire will be pleased to see this rare gem restored to him by your efforts, and will certainly reward you.

4. चिरायते—चिर is long time, चिरम् चक्ष्यस् इति चिर+चक्ष्+अल्ये चिरः one who makes delay. Or by transference of epithets, चिर means चिरयुक्त। चिर इव चाचरति इति चिर+कञ्+लट्+ति। The reading चिरायति seems bad in grammar, चिरायति may be defended by तत्करोतिविधिः।

जानुकः—एवं अवशलोचशष्पणीया लाञ्छनापो [ननु अवसरोप-सर्पणीया राजानः]।

JANUKA—Well kings are to be approached at opportunities.

सूचकः—पुल्लन्ति मे हन्था इमश्श वदश्श शुमणो पिणद्धं [स्फुरतो मे हस्तौ अस्थ वधस्य सुमनसः पिनद्धम्]। (पुरुषं तिर्हि शति)।

SUCHAKA—My hands quiver to tie the garland for his death. (Points the fisherman).

पुरुषः—णाल्लिद्धि भावे अआलणमालणे भविदु' [नाहति भावः अकारणमारणो भवितुम्]।

MAN—It behoves not your honour to become a slayer without reason.

जानुकः (विलोक्य)—एशे अम्हाणं शामी पत्तहन्थे लाअशाशणं पडिच्छिअ इदोमुहो देख्खीअदि। गिद्धवली

द्विस्मशिशुणो मुहं वा देवस्त्रिशशिशि [एषः अस्माकं स्वामी
पञ्चहस्तः राजशासनं प्रतीष्य इतोमुखो दृश्यते । गृध्रबलि-
भविष्यसि शुनोमुखं वा द्रक्ष्यसि] ।

JANUKA (Espying)—Here our master, having obtained royal orders, appears facing this way with letter in his hand, Thou wilt become an offering to the vultures or wilt see the jaws of a dog

जातुक इति । 'ननु' आक्षेपे । 'अवसरे' काले, योग्ये इत्यर्थः, उपसर्पणीयाः उपसर्पणव्याः । आशां कृत्वा राजानं पश्यति जनः न हि यथावच्च । अतो विलम्बः ।

सूचक इति । 'अस्य' यो 'वधः' इत्यनेन, तस्य सुमनसः । पुष्पं पुष्पमालामित्यर्थः ["आपः सुमनसो वधो अस्परस्किताः समाः । एते स्त्रियां बहुलैरुदित्वेऽप्युत्तर-
वयम् ॥"] "पिनत्सु" वत्सु ["वटिभागुरिरङ्गोपमवाप्योरुपसर्गयोः" इत्युक्तोपः । अपि
अपिनत्सुम्] 'मि' इत्थौ स्फुरतः' स्पन्दं ते ।

पुरुष इति । 'भावः' मान्यो भवान् 'अकारणे' कारणाभावे 'मारणः' इत्या 'भविष्य-
न' अर्हति ।

जातुक इति । 'अस्माकं स्वामी' नगरपालः 'पवं दक्षो' यस्य तादृशः सन् 'राज-
शासनं' राज्ञः शासनम् आशां 'प्रतीष्य' स्पर्शित्वा 'इतः' अस्यां दिशि 'मुखं' यस्य तादृशो,
दृश्यते । मन्त्रे त्वं 'स्पर्शेभ्यो बलिः उपहारो' भविष्यसि' इत्याः ते मांसं भक्षयिष्यन्ति
'वा' अथवा 'शुनः कुक्कुरस्य' मुखं' दंशनायै व्याप्तं मुखं 'द्रक्ष्यसि' । राजाशया
गृहस्य' शतं वा त्वं स्पर्श्याः, आकण्ठं भुवि 'निश्चातं जीवितं वा कुक्कुराः खादयन्ति ।

NOTES

1. सुमनसः—सुमनस् is usually plural. The Medini sanctions the singular also. "सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां ना धीरद्वयोः" इति मीदिनी । The custom in those days was to garland with करवीर and other flowers the victim condemned to death. Compare "दत्त-
करवीरदानम्"—Mrichhakatika.

2. अकारण &c.—अविद्यमानं कारणं यस्मिन् तत् अकारणम् causeless.
मारयति इति स्व + कृष्ट कर्त्तरि बाहुलकात् = मारणः destroyer. Now see
Tika.

३. पतङ्गः—The सम्यक् word पतङ्ग does not lead. This is like गङ्ग कण्ठ, कमण्डलुपाणि &c.

४. (a) गृध्रवलिः—गृध्रेभ्यो वलिः & चतुर्थो तत्—by the rule 'चतुर्थो तदर्थे वलिश्चित्तुसुखरचितेः' । This refers to death by the stake (गुल) ।
(b) द्रव्यसि—Will see. Refers to execution in which the condemned man is buried up to the neck under ground and dogs are then let loose to tear him up. The victim can see (द्रव्यसि) the dogs coming because he is not dead yet. But in the other case death is instantaneous and the dead man forthwith becomes meat for the vultures (गृध्रवलि) ।*

(प्रविश्य) श्यालः—सूत्रश्च मुञ्चेद्दु एसो जालोपजीवी
उपवर्णो वृक्ष अङ्गुलीअस्म आअमो [सूचक, मुच्यतामेव
जालोपजीवी । उपपन्नः खलु अङ्गुलीयकस्य आगमः]

(Entering) SUPERINTENDENT—Suchaka, let this fisher—man be released. The acquisition of the ring is indeed consistent.

सूचकः—जह आवुत्ते भणादि [यथा आवुत्तो भणति] ।
एसे जमसदणं प्रविशिअ पङ्गिणित्ते [एष यमसदनं प्रविश्य
प्रतिनिवृत्तः] । (पुरुषं मुक्तबन्धनं करोति) ।

SUCHAKA—As brother-in law directs. This fellow has come back after having entered the abode of death. (Releases the man).

पुरुषः (श्यालं प्रणम्य)—भट्टा, अह कीलिशे मे आजीवे
[भर्तेः, अथ कीदृशी मे आजीवः] ।

MAN (Bowing the Superintendent)—Now, Master, how is to be my livelihood (to-day) ?

श्याल इति । जालिन उपजीवति जीविकां यत्नयति इति जालोपजीवी धीवरः
'मुच्यतामेव' । 'उपपन्नः' युक्तः । 'आगमः' प्राप्तिवृत्तान्त इत्यर्थः ।

सूचक इति । 'यमस्य सदनं' गृहम् । 'प्रतिनिवृत्तः' प्रत्यागतः [सतः पुनर्जीवित इवायम् इत्यर्थः] । 'सुकानि' अपनोतानि 'वन्धनानि' यस्य तथाविधं 'करोति' ।

पुरुष इति । हे 'मर्त्यः' स्वामिन् 'अद्य' पृच्छामि 'मे आजीवः' अद्य जीवन् 'कौहयः' किं विधः । यतो मत्स्यो गतश्चात्र 'रोधक' तदयं केनोपायेन जीविकां करोमि इति विद्यासागरपादाः ।

NOTES

1. कौहयः—What shall I eat to-day? The fish is gone, and I have lost the ring too. I do not know how to maintain myself to-day. This is Vidyasagara's explanation. Some take this as a sarcastic retort to the Superintendent's 'विद्यद् दानोमानजीवः ।' This is not consistent with the reply of the श्याल following. Nor can such a taunt to the head of the Police be expected from simple folks like the fisherman. This is perhaps the reason why Pandit Vidyasagara rejects the explanation and suggests the one above. Prof. Gajendragadkar, however defends the old explanation thus :—(1) The following speech of the श्याल is not a reply to the fisherman at all; the श्याल simply ignores the fisherman's retort because he finds he has no suitable answer to it. The second speech of the श्याल is a mere continuation of his first speech [2] In the verse सङ्गी किल &c. the fisherman has shown that he is not afraid of the श्याल and is quite capable of making a sarcastic retort like this.

As to [1] we observe—[a] If the श्याल had no words to say in reply to the taunt, he would have replied with a kick ! [b] If the श्याल had not definitely finished his speech to सूचक then the latter would not have taken the speech as finished and replied आहुती भवति । This sort of a reply from a subordinate suits only the conclusion of his superior's speech. (c) सूचक accepts the command, complements the fisherman saying एव यमसदनम् &c. and released him. The fisherman now bows to the श्याल and makes his remark.

It is absurd to suppose that all this while the श्याल was waiting with his message unfinished.

Regarding [2] it should be remembered that सहजे किल &c. was uttered in defence of his profession ; but the taunt is an attack, which is quite different. The grit of the fisherman is evident from the fact that a mere look [अत्यया पश्यति, below] from Janaka prostrates him and he buys his safety by parting with half the king's reward !!

Hence the defence of the old explanation is untenable.

Prof. G. also attacks Vidyasagara's explanation thus—
“The fish is not gone. He probably has sold it or it is lying at home” The fact is Vidyasagara's explanation has to be slightly modified ; fish was not caught that day at all. The fisherman says एकस्मिन् दिवसे—on a certain occasion—not अद्य to-day. We have therefore to suppose that the fisherman had not gone out with his net etc that day, but was wandering over the market place for a buyer for the ring. Thus if the ring is gone, he has nothing to live upon that day. Hence his query—भर्तः कश्चिद्वदतु &c.—What shall I eat. The reply of the श्याल follows quite naturally.

श्यालः—एस भट्टिणा अङ्गुलीअमुल्लसम्मिदो पसादो वि दाविदो [एव भर्ता अङ्गुलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोऽपि दापितः] ।
(पुरुषाय अर्थं प्रयच्छति) ।

SUPERINTENDENT—Here, a gift too commensurate to the value of the ring, is caused to be given by s re. [Gives money to the man].

पुरुषः (सप्रणामं प्रतिगृह्य)—भट्टा, अणुगदिदस्मि [भर्तः अनुगृहीतोऽस्मि] ।

MAN—(Accepting with a bow)—Master, I am favoured.

सूचकः—एशे एव अणुगदे जे शूलादो अवदालिअ हत्थि-

कन्धे पडिद्वाविदे [एष नाम अनुग्रहः यत् शुलादवतार्य हरित-
स्कन्धे प्रतिष्ठापितः] ।

SUCHAKA—Such indeed is the favour that, taken down from the stake, you are seated on the neck of the elephant.

जानुकः—आवुत्ते पालिदोशिण कधेदि महालिहलअणेण
तेण अङ्गुलीअण्ण शामिणो बहुमदेण होदव्वं त्ति [आवुत्त,
पारितोषिकः कथयति महाहरत्तेन तेन अङ्गुलीयकेन स्वामिनो
वहुमतेन भवितव्यमिति] ।

JANUKA—Brother-in-law, the gift shows that the ring with its priceless gems must be very acceptable to Sir.

शाल इति । 'अङ्गुलीयकस्य मूल्येन कर्मितः' तुल्यः 'प्रसादः' प्रीतिदानम् ।

सूचक इति । मरणं ते प्रवसासीत् किन्तु राजानुयच्छेद्य न शिवस्य प्रार्थनयुक्तः
अपि तु अहो न पूजितः । तन्मन्त्रे शलायं गन्ता जनो इतिस्मृत्यो आरोपितः ।

जानुक इति । 'महाई' महामूल्यं 'रत्नं' यस्मिन् तथाविधेन 'तेन' अङ्गुलीयकेन
शामिनो बहुमतेन सन्मतेन 'भवितव्यम्' । 'रत्नं' इहा भर्ता अङ्गुलीयकम् आदृतवान्
'इति पारितोषिकः' पुरस्कारः 'कथयति' । पुरस्कारिणाहमेव 'मन्त्रे' ।

NOTES

- (a) अङ्गुलीयक &c.—इतत्—and इतत्—। See Tika. मूल्येन आनाम्यम् शेषकरणौयम् इति सूत्र + यत् = मूल्यम् that from which the cost (मूल) is to be deducted to calculate the profit, i. e., the price.
(b) प्रसादः—प्र + सृष्ट् + घञ् भावे = प्रसादः or प्रासादः। The former means pleasure (प्रीति) and the latter a royal mansion. The gift is not pleasure (प्रीति) but only the sign of pleasure. By transference of epithets प्रसाद (प्रीति) is here used for प्रीतिदानम् ।
(c) दापितः—दा + पिच् + क्त कर्मणि ।

2. प्रतिष्ठापितः—प्रति + स्था + पिच् + क्त कर्मणि । We have प्रल by the rule "उपहरात् सुमीति सुवति स्थति स्तौति स्तोमति स्था सेनय सेध सिच् सचलचाम्" ।

3. पारितोषिकः—परितोषः प्रयोजनमस्य इति परितोष + ठञ् reward.

श्यालः—ण तस्मिं महारिहं रवणं भट्टिणो बहुमदं त्ति तर्कमि । तस्म दंसणेण भट्टिणो अभिमदो जणो सुमराविदो । सुहुत्तञ् पकिदिगम्भीरो वि पज्जससुणञ्चणो आसि [न तस्मिन् महारिहं रत्नं भत्तुः बहुमतमिति तर्कयामि । तस्य दर्शनेन भत्तुं रभिमतो जनः स्मारितः । सुहुत्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्य्यञ्चनयनः आसीत्] ।

SUPERINTENDENT—I guess (it is) net the invaluable gems in it that are acceptable to Sire; some person dear to Sire was reminded by its sight. Though naturally self-possessed, for a moment he remained with tearful eyes.

सूचकः—शेविदं नाम आयुत्तेण [सेवितं नाम आवृत्तेन] ।

SUCHAKA—Service indeed has been rendered by Brother-in-law.

जानुकः—णं भणाहि इमशश कए मच्छशत्तुणो त्ति [ननु भए अस्य कृते मत्स्यशत्रोरिति] । (पुरुषमसूयया तथा पश्यति) ।

JANUKA—Well say that for the sake of this fish-killer. (Eyes the man with envy).

श्याल इति । 'तस्मिन्' अङ्गुलीये स्थितं महारिहं रवणं भूतः न बहुमतम् इति तर्कयामि मन्वी । किन्तु 'तस्य' अङ्गुरीयकस्य 'दर्शनेन' अभिमतः प्रियो जनः स्मारितः । ततः पारितोषिकः । प्रियजनधारणचिह्नमपि शब्द—'प्रकृत्या' स्वभावेन 'गम्भीरोऽपि' गदभावीऽपि पर्य्यञ्चो' सवाचे 'नयने' यस्य तथाविधो 'सुहुत्तं' आसीत् ।

सूचक इति । 'आयुत्तेन सेवितं' नाम यथार्थमेव भत्तुं सेवा कृता ।

जानुक इति । 'ननु' आक्षेपे । 'अस्य मत्स्यानां शत्रोः' धीवरस्य कृते तदर्थम् [कृते इत्यन्वयः] निमित्तादेः] सेवितमायुत्तेन इति भण्यते । 'सेवा' धीवरस्य नासीत् तत् 'क्षीय' सेवा इति 'पुरुष' धीवरम् 'असूयया' दीर्घाविष्कारेण सच्च 'पश्यति' ।

NOTES

1. (a) दर्शनेन—प्रयोजककर्ता। Thus अभिमतो जनः कृतः (non-causative)—दर्शनेन अभिमतो जनः स्मरितः (causative). [b] मर्त्तः—अर्त्ता is the कर्ता of मननक्रिया in अभिमत। “तस्य च कर्त्तमाने” इति अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी। [c] अभिमतः—अभि+मन+क्त कर्मणि। स्मृ+णिच् gives स्मरारि or स्मरि। The latter means ‘anxious recollection’ (भाष्यान्) [e] पर्यन्तु &c.—परिगतानि चक्षुषि ययोः ते पर्यन्तुषी। See now Tika.

2. मत्स्यघ्नोः—* With the reading मात्स्यिकभक्तुः expound मत्स्यान् प्रणि इति मत्स्य+ठक्=मात्स्यिकाः fish-killers, i. e., fisher-men. तेषां मर्त्ता स्मामी। Raghava explains “मत्स्येन जीवन्तीति मात्स्यिकाः तेषां भक्तुः”। But the sense “जीवति” goes with words of the वेतनादि class and a few others only (Pan. 4. 4. 12.—14). मत्स्य is not included therein. Besides for the word मत्स्य special provision is made by the rule “पश्चिमत्स्यवृत्तान् हन्ति” (Pan. 4. 4. 35). Raghava's explanation is therefore suspicious.

पुरुषः—भट्टालके, इदो अहं तुम्हाणं शुमणोमूलं होदु
[भट्टारक, इतः अहं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु] ।

MAN—Master, let half of this be as price of flowers for you.

जानुकः—एतके जुज्जइ (एतावद्युज्यते) ।

JANUKA—This much is proper.

श्यालः—धीवर, महत्तरो तुमं पिअवस्मओ दाणिं मे संवुत्तो कादम्बरीसक्खिअं अम्हाणं पढमसोहिदं इच्छीअदि । ता सोहिडआवणं एव्व गच्छामा [धीवर महत्तरस्त्वं प्रिय-वयस्यक इदानीं मे संवृत्तः । कादम्बरीसाक्षिकमस्माकं प्रथम-सौहृदमिष्यते । तत् शोण्डिकापणमेव गच्छामः] । (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

SUPERINTENDENT—Fisher-man, you are noble and have become a dear friend to me. Our friendship is desired to have liquor for witness. So to a wine seller's shop we go. (Exeunt all).

प्रवेशकः—PRELUDE.

पुरुष इति । हे 'भट्टारक' स्वामिन् 'इतः' प्रसादमाप्तात् 'अर्वात्' 'अर्ध' युष्माकं सुमनसाम् 'अर्धनायीयानां' पुष्पाणां 'मूल्यं' भवतु । 'अद्य' प्राणप्रदा भवन्तः 'अर्धनीया' मे न चात्र सन्निहितानि 'अर्धनपुष्पाणि' । तत् पुष्पमूल्यमिदं मया वो दीयते । सास्यं दृष्टस्य भीतस्त्रिय प्रसादनोक्तिः ।

जातुक इति । 'एतावदयुज्यते' युक्तमेवेतत् ।

श्याल इति । 'महत्तरः' 'अतिशयेन' महान् [इतरापेक्षया 'अतिशयः'] 'त्वम्' इदानीं 'मे' प्रियवयस्यकः 'स्वाथे' कन्] रंहतः । 'अस्माकं' प्रथमं 'सौष्टवं' 'सौष्टदारभ्यः' द्वितीयापनमित्यर्थः [अथि हृदयस्य हृद । आदिहृदिः । अनयि हृदभावे तु सौष्टाह-मित्राभयपदहृदिः स्वातः] 'कादम्बरी' मदिरा 'साचिणौ' प्रत्यक्षदर्शिनी यस्मिन् तथाविधम् ['साक्षाद्दृष्टिं संशयायाम्' इति इति] 'दृश्यते' प्रार्थयते मया । 'शृणु' मदिरा पण्यं यस्य तस्य 'आपणं' पण्यशालां गच्छामः ।

प्रवेशयति इति 'प्रवेशकः' नीचपादप्रयुक्तः भाविभूतार्थसूचकः अङ्गसन्निविष्टः ।

NOTES

1. भट्टारक—This is complementary. The epithet applies to the king. 'राजा भट्टारकी देव.'—Darpana.
2. [a] महत्तरः—There is mental comparison with other dear friends ; hence the comparative degree. Or, the comparison need not be with friends only (See Tika). In this case this is an attributive and प्रियवयस्यक is predicative. The meaning is—Noble as you are I do not hesitate to call you a friend though your origin is low ; you deserve my friendship by the large-heartedness so uncommon among people of your class.

* अद्य to दीयते adopted by Prof. Gajendragadkar.

[b] कादम्बरी &c.—कादम्बर is garment. कृतचित्तमम्बरमस्य इति कादम्बरः a name of बलराम who wore blue garments (नीलाम्बरः)। तस्य इयम् इति कादम्बर + यण् + ङीप् स्त्रियाम् = कादम्बरी wine मदिरा। 'गन्धोत्तमाप्रसन्नैराकादम्बरीः' परिश्रुता। मदिरा—'इत्यमरः। सा साविणी यस्मिन्। बहु—। In the बहु—the form should have been कादम्बरसाविणीकम् because कादम्बरी should have पु वदभाव and पु वदभाव of साविणी is not available. The difficulty may be avoided supposing साविन् to be in the neuter (सामान्ये नपुंसकम्)। Thus कादम्बरी सावि यस्मिन् तत्। स्वायेंकम्। [c] प्रथम &c.—for सोहृद see Tika and जननान्तरसोहृदानी, Act. V. [d] शोखिकापणम्—शुष्का सुरा पण्यमस्य इति शुष्का + टक् = शोखिकः wine-seller. आ सव्यक् पयस्ते व्यवहरन्ति यस्मिन् इति आ + पण (व्यवहारे) + च अधिकरण संज्ञायाम् = आपणः a shop. Now see Tika.

५. प्रवेशकः—प्रवेशयति इति प्र + विश् + णिच् + खल् कर्तरि। This differs from a विष्कम्भक in as much as it is acted by inferior characters only. "यद्रोचैः केवलं पाते मां विभूतार्थसूचनम्। अद्भ्योऽहमयोर्मध्ये स विज्ञेयः प्रवेशकः॥"—Sudhakara, quoted by Raghava See also our Swapna-vasavadattam Act II.

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन सातुमतां नामाप्सराः)। सातु-
मती—णिञ्चत्तिदं मय पञ्जाग्रणिञ्चत्तिज्जं, अच्छरातिन्थ-
सगृणिन्तं जव सातुनगसुत अभिसेप्रकालोति संपदं इमसुस
राएसिगो उदन्तं पवकूलोकरिसुतं [तिवर्तितं मया पर्व्याध-
निर्वर्तनीयम् अस्परस्तीर्थसात्रिभ्यं यावत् साधुजनस्याभिवेक-
कालः इति साम्प्रतमस्य राजर्वेः उदन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि]।
मेणआसम्बन्धेण सरीरभूदा मे सउदला! ताएअ दुहिदुणि-
मितं आदिष्टुव्वमदि [मेनकासम्बन्धेन शरीरमूता मे शकु-
न्तला। तथा च दुहितृनिमित्तम् आदिष्टुर्वास्मि]। (सम-
न्तादवलोक्य) किं णु कल् उदुच्छवे वि णिरुच्चवारमूमं विअ-
राअउळं दोसह। अत्थि मे विद्वो पणिघाणेण सव्वं परिण्णादुं

किन्तु सशीष आदरो मय माणइत्यो [किं नु खलु अनूत्सवेऽपि
निहन्त्रवारम्भमिव राजकुलं दृश्यते । अस्ति मे विभवः प्रणि-
धानेन सर्वं परिज्ञातुम् । किन्तु सख्या आदरो मया मानयि-
तव्यः ।] होतु इमाणं एव उज्जाणगलिप्राणं तिरक्खरिणी-
परिच्छागा पत्तपरिवर्तिगो भविष्य उवळहिस्स [भवतु अनयो-
रेव उद्यानगलिद्वयोः तिरस्करिणोपतिच्छन्ता पार्श्वपरिवर्तिनी
भूत्वा उपलप्स्ये ।] (नाट्येनावतीर्य स्थिता) ।

[Then enters by aerial flight a nymph named Sanumati]

SANUMATI—Presence at Apsarstirtha, which has to be
observed by me, by turns while it is bathing time for the sages,
has been observed by me so I shall witness with my own eyes
the facts of this royal sage. Through her connection with
Menaka, Sakuntala has become like my own self. By her too
for the sake of her daughter. I was previously requested.
(Looking all round). Why indeed, even in the Spring festival
does the royal house-hold appear as if without the commence-
ment of festivities ? I have the power to know all by medi-
tation. But my affection for my friend has to be respected
by me. Well, shrouded in the veil of disappearance, I will
ascertain, having become a constant mover by the sides of
these keepers of the garden themselves.

(Stands having acted descent).

ततः 'आकाशिन' यत् 'यानं' गमनं तेन [भावे कृष्टं । भावप्रयोगात् 'अप्सरः'
इत्येकल्लेऽपि ।]

सानुमतीति । 'यावत् यत्कालं 'साधुजनस्य' सतपुरुषाणाम् 'अभिवेककालः'
'ज्ञानसमयः' तावत् 'पय्यायेष' यथाक्रमेण 'निर्व' नोयं' करणीयम् 'अप्सरसोद्ये' इतिना-
पुरसमीपस्ये तीर्थविशेषे यत् 'सान्निध्यम्' उपस्थितिः तत् 'मया निर्वर्तितं' कृतम् 'इति'
अथात् हेतोः 'साम्प्रतम्' अधुना 'अस्य राजर्षेः' उदन्तं वृत्तान्तम् ['वाचां' प्रवृत्तिर्'तान्

उदन्तः स्वात्" इत्ययः] "प्रत्यक्षीकरिष्यामि" [अव्ययीभावे टच् समासान्तः । ततः अच् मत्वर्थोऽयः । ततश्चिः] । 'मेनकाया यः सम्बन्धः' शकुन्तलायाः तेन 'शकुन्तला मे शरीर-सूता' 'अशरीर' शरीर' 'भूता' जाता [अप्येष्टादिषु शरीरमित्यपठितमपि कविना दृश्यते] तदस्ति दुष्यन्तचरितपर्यवेक्षणं मदीयः स्वार्थः । न केवलं स्वार्थ एव—'तया' मेनकाया 'च दुहितृ' शकुन्तला 'निमित्तं' प्रयोजनं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा 'पूर्वम् आदिष्टा' ['भूतपूर्वं चरट्' इति आपकात् पूर्वशब्दस्य परनिपातः] 'अस्मि'—इति मेनकाया आदेशोऽपि अत्र कारणम् । 'समन्तात्' सर्वासु दिक्षु 'अवलोक्य' । 'किं' प्रश्नः ; 'तु' वितर्कः । मिलति वितर्कगर्भः प्रश्नः । 'खलु' अवधारणे । अतुः प्रधानतया वसन्तः । 'अतुपाप्नी य अतुसवः' तस्मिन् [शाकपाद्भिर्वादिः] समागतेऽपि [भावे सप्तमी] 'राजकुल' भूपतिभवनं 'निर्गतः अतुसवारम्भो' दस्मात् तादृशं 'दृश्यते' [अतुसवारम्भाभावे निश्चयः । तत्कारणं प्रति वितर्कगर्भः प्रश्नः] । प्रविधानेन समाधिना 'सधे' परिज्ञातुं मे विभवः सामर्थ्यम् अस्ति । अत्र स्थिता एव तत्रत्यं सधे ज्ञातुं शक्यते मया 'किन्तु सध्याः शकुन्तलायाः सम्बन्धो मे आदरः खेदः स 'मया मानयितव्यः' पूजयितव्यः खेदात् प्रत्यक्षं ज्ञातुमुचितं मे । ध्यानेन ज्ञाते तु खेदस्य संदृशं न स्यात् । 'भवतु' इति तत्त्वचक्षणं सबलपे अव्ययम् । 'तिरस्कारिष्या' अदृष्टनविद्यया 'प्रतिष्कृष्टा' दूरेद्विषया सती अमयोः दृश्यमानयोः 'उद्यानपालिकयोः' प्रसद्वनरचिद्योः 'पार्श्वे' समीपे 'परिवर्त्तनी सधारिणी' भूला तयोः संलापात् 'उपलक्ष्ये' आस्यामि सर्वम् । 'नाञ्चि' अवतीर्थं भूतलावतरणं नाटयित्वा इत्यर्थः 'स्थिता उद्यानपालिकयोः पार्श्वे' स्थिता ।

1. [a] साधुजनस्य—जातावेकवचनम् । Or जन means समूह and gives the plural idea. [b] इति—This expresses हेतु ।* Because (इति) I have done my duty and have leisure so now I will watch &c. [c] प्रत्यक्षी &c.—अन्तोः प्रति=प्रति+अचि+टच् समासान्त by the मत्वयुत "प्रतिपर (?) समनुभ्योऽप्याः"=प्रत्यक्षम् direct vision. अव्ययी—। तत् अस्ति अथ इति प्रत्यक्ष+अच् मत्वर्थे=इत्यर्थः that which is seen. Refers to उदन्त । अप्रत्यक्षं इत्यर्थं करिष्यामि इति इत्यच्+ङि+कृ+लुट् आसि । (d)

शरीरमूला—By the rule 'श्रेय्यादयः कृतादिभिः' here शरीर is compounded with मूल and gives the sense of श्वि to the compound, i. e. expresses अमृततदभाव । 'श्रेय्यादिषु च्यवेवचनम्'—Katyayana. But though मूल is of the कृतादि class, शरीर is not श्रेय्यादि । The Samasa strictly therefore seems unavailable. Mallinatha however in Kirat III under एकौचमुत्तम् takes श्रेय्यादि as चाकृतिगण (an open list) on the authority of Sakatayana, and poets also seem to favour the view. See निवासमूला below and एकौचमुत्तम् above etc. The sense may also be got by taking मूल=सम । Thus शरीरेशमूला (सुपसुपा) [or—शरीरस्यमूला, श्रेये इतत्] । Or शरीरेश तुल्या or शरीरनिव इति नित्यतत् । [Cf —'माहृत इत्यत्र मूलशब्दस्य उपमानार्थत्वम् कैयटकारेश प्रत्ययादि'—चारिवचन], as dear to me as my own body ; or—शरीरस्य तत् मूलस्य etc. There are however instances in which this mode of procedure does not well apply. Witness निवासमूला in 'सादेवकी सर्वजननिवासमूला नितरां नु रेजे'—Bhagabata. I think the more reasonable way of dealing with such compounds is to treat them as सुप्-सुपा or शिष्टप्रयोग । (e) Remark—Two reasons are here given for going to the place—(i) Love for Sakuntala (शरीरमूला शकुन्तला), (ii) Menaka's command (तवा आदिष्टपूर्वा) ।

2. [a] किं नु खलु—We have here मन्त्र (किम्), (नु), and निश्चय (खलु) । निश्चय is about the absence of festivities, and the वितर्कगर्भमन्त्र relates to the cause for the absence. (b) सख्याः—This is ambiguous. The वही may be श्रेये or कर्त्तरि द्वयोर्नि । See—next. Note that the सखी is शकुन्तला not मेनका । Comp. 'जाने सखी अचतो मे कर्त्तते', 'यो यः प्रदेषः सख्या मे अभिमनः' &c. infra. [c] आदरः—आ+ह+अप् भावे । सख्या आदरः—Esteem for my friend (श्रेये वही), or Friend's request (कर्त्तरि वही) । The former is preferable, because she mentions only two reasons for going to the place. If Sakuntala had requested her, she would have referred to that too. [d] तिरस्कारिणी &c.—तिरस्कारिणी इति तिरस्+कृ+णिनि कर्त्तरि क्रियाम्—तिरस्कारिणी । We do not get तिरस्कारिणी because as Bhanuji remarks 'निपातनादहङ्काराभावात् ।

संज्ञापूर्वकतायाः । I have not been able to verify the विपातन । By संज्ञापूर्वकं &c, he refers to the परिभाषा—“संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” । Now इदं is a संज्ञा, hence rules prescribing इदं have violations. This is an instance of such violation. Again by the rule “तिरसोऽन्यतरस्याम्” we get विसर्ग optionally giving the alternative from तिरस्करिणी । प्रति + कृ + णिच् + त कर्मणि = प्रतिच्छन्ना or प्रतिच्छादिता veiled i.e., rendered invisible. Now see Tika.

(ततः प्रविशति चूताङ्कुरमवलोकयन्ती चेटी । अपरा च पृष्ठवस्तस्याः) । प्रथमा—

आतम्महरिश्चपण्डुर वसन्तमासस्य जीवसव्वस्स ।

दिट्ठेसि चूअकरोअ उदुमङ्गल तुमं पसाएमि ॥

[आताम्रहरितपाण्डुर वसन्तमासस्य जीवसव्वस्व ।

दृष्टोऽसि चूतकोरक श्रुतमङ्गल त्वां प्रसादयामि ।]

(Then enters a maid-servant gazing at the mango-blossom and another behind her). FIRST—Copper-coloured, green and pale, each in a slight measure, the all-in-all of the life of the first spring month, O Mango-blossom, the auspicious opener of the season, thou art seen. I propitiate thee.

द्वितीया—परहुदिए किं एअइणी मन्तेसि [परभृतिके किमेकाकिनी मन्त्रयसे] ।

SECOND—Parabhritika, why (Or—what) art thou muttering alone ?

प्रथमा—महुअरिए, चूअकलिअं देक्खिअ उन्मत्तिया पर-हदिए होदि [मधुकरिके, चूतकलिकां दृष्ट्वा उन्मत्ता परभृतिका भवति] ।

FIRST—Madhukarika, Parabhritika becomes mad on seeing the mango-blossom.

‘चूताङ्कुरम् अवलोकयन्ती’ नवीदगतत्वात् सादरं पश्यन्ती । ‘चेटी’ परिचारिका । ‘इदं’ पञ्चात् । नौ चेटी प्रविशतः इत्यर्थः । एते एव उद्यानपाखिका ।

आतास्येति । अन्यः—हे आतास्यहरितपाखुर, वसन्तमासस्य जीवसर्वेस्य, चतु-
मङ्गल चूतकोरक, इटोऽसि, त्वां प्रसादयामि । व्याख्या—हे आ' ईषत् 'तास्य' तास्य-
वर्णे 'हरित' आत्मल 'पाखुर' यस्य, तिमिरपि वर्णेः किञ्चित् मिश्र इत्यर्थः 'वसन्तमासस्य'
प्रथमस्य वासन्तिकमासस्य फाल्गुनस्य 'जीवस्य' जीवनस्य 'सर्वेस्य' सारभूत 'चतु'—

वसन्तस्य 'मङ्गल' प्रथमसूचकत्वात् मङ्गलारम्भभूत 'चूतकोरक' आमुमुकुल, त्वं 'इटो-
ऽसि । अतएव त्वां प्रसादयामि । प्रसन्नो भव यथा अग्निन् वसन्तेऽहं सुखं वसेयम् ।

द्वितीयेति । हे 'परभृतिके' [परभृतिका इति प्रथमाया नाम] 'कि' कथम् एका-
किनौ असहाया 'मन्त्रयसे' जल्पसि ।

प्रथमेति । हे 'मधुकरिके' [मधुकरिका इति द्वितीयाया नाम] 'चुतकलिका'
आमुमुकुल 'इहा परभृतिका' कोकिला सन्ध्याया 'भवति' । सन्ध्याया एकाकिनौ मन्त्रयते
एव, तत्र कारणं न प्रष्टव्यम् । प्रथमां प्रति द्वितीयाया चतुः प्रश्नः । कौतुकप्रिया
प्रथमा तु परभृतिका इति द्वि वमाकल्या कोकिलापक्षे नीतवती ।

NOTES

1. आतास्य &c.—पाखुर + र अल्यर्थे = पाखुरः grey. तामुः गुणः अस्य अस्मि
इति ताम् + मनुप = तामुः । Copper—coloured, मनुप् disappears by
the Varṇika—"गुणवचनेभ्यो मनुपो लुगिष्टः" । Similarly हरित + मनुप् =
हरितः green. हरितयासौ पाखुरस्य हरितपाखुरः । कर्मधा— । तामुयासौ हरित-
पाखुरस्य तामुहरितपाखुरः । कर्मधा— । We compound by parts to
avoid a त्रिपदतत्पुरुष which is not usually allowable. आ ईषत् ताम-
हरितपाखुरः । सहसुपेति समासः । Qual. चूतकोरक ।

2, परभृतिके—परैर्भृतः a cuckoo. स एव इति परभृत + कन् स्वाद्ये =
परभृतकः । स्त्रियाम् परभृतिका = a female cuckoo. Here, it is the
proper name of the maid.

3. मधुकरिके—मधुकर + कन् स्वाद्ये; ततः स्त्रियां टाप् as in परभृतिका ।
मधुकरिका is a female bee. This is the name of the second maid.

4. Remark—The first maid puns on her own name. She
pretends not to have understood the question as meant for
her, but as addressed to female cuckoos in the garden. The
reply is then evident—the cuckoo is mad with joy on seeing
the tree in blossom. The lunatic talks to himself who ever
asks him the reason ?

द्वितीया (सहर्षं त्वरया उपगम्य)—कहं उवदठिदो मधु-
मासो [कथमुपस्थितो मधुमासः] ।

SECOND (Hastily approaching with joy)—How so has
the spring month come ?

प्रथमा—मधुअरिप, तव दाणिंकालो एसो मदविवभमगीदाणं
[मधुकरिके, तव इदानीं काल एष मदविवभमगीतानाम्] ।

FIRST—Madhukarika, yours now the time for humorous
songs through intoxication (or—intoxication and amorous
songs).

द्वितीया—सहि, अवलम्ब मं जाव अगपादठिता भविअ
चूतकलिअं गेह्विअ कामदेवचणं करोमि [सखि, अवलम्बस्व
मां यावदमपादस्थिता भूत्वा चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवाच्च न
करोमि] ।

SECOND—Friend, support me while with balance on the
forepart of the foot and having plucked the mango-blossom
I perform the worship of Kamadeva.

द्वितीयैः । 'उर्वेण सह त्वरया' द्रुतश्च 'उपगम्य' प्रथमायाः समोपस्था भूत्वा ।
'कथम्' इति आश्चर्यम् । 'मधोः' वसन्तस्य [मधुग्रन्थो वसन्ते पुंसि] 'मासः' कालः
'उपस्थितः' प्राप्तः किम् ?

प्रथमैः । 'इ मधुकरिके' [भ्रमरि इति श्लेषः] 'एष इदानीं तव' वसन्तकामिण्याः
'मदेन' मत्ततया यानि 'विभ्रमगीतानि' विलासगानानि तेषां कालः । समयः आगतः
वसन्ते कुसुमितासु वनरात्रिषु त्वं गायसि, स एष समयस्ते प्राप्तः ।

द्वितीयैः । 'सखि यावत्' यत्कालम् 'अथयोः पादयोः स्थित्वा' गुल्फे स्थितया
दुरापलात् अङ्गुलिषु स्थिता सती ['हस्तायाहस्तादयो गुणगुणिनीर्भेदाभेदाभ्याम्'
इति नाम्नः] प्राङ्मुख्यां चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवस्य अर्चनं करोमि तावत् 'मान्'
'अवलम्बस्व' धारय ।

NOTES

1. मधुकरिके &c.—Another pun. Note the poet's choice
of contrary character. The maids are of different tempera-

ment—one simple and the other full of fun. His 'disciples' (Sarangarav and Saradvata) his 'friends' (Anasuya and Priyamvada) are chosen on the same basis. (b) मद &c.—विषम is विद्यास grace. विषमयुक्तानि गीतानि विषमगीतानि । शाकपाधिं वादि । मदजानि विषमगीतानि । शाकपाधिं वादि । तेषाम् ।

3. अग्रपादस्थिता—The foot is here mentally divided into three portions अग्र, मध्य, पश्चात् । अग्रौ च तौ पादौ च अग्रपादौ the fore-part of the feet, i.e., the toes कर्मधा— । पादाग्र means the same, but is बहुवचनम्— । See also Tika and Act IV ante. तयोः स्थिता ।

प्रथमा—जइ मम वि कसू अहं अचनफलसुस [यदि ममापि खलु अहम् अचनफलस्य] ।

FIRST—Provided mine too is assuredly half the fruit of the worship.

द्वितीया—अकहिदे वि एव संवज्जइ । जइ एककं एव्व णो जीविदं दुधाट्ठिटं सरीरं [अकथितेऽपि एतत् संपद्यते । यत् एकमेव नौ जीवितं द्विधास्थितं शरीरम्] । (सखीमवलम्ब्या चूतप्रसवं गृहीत्वा) अए अप्पबुद्धोऽपि चूअप्पसवो वन्धनभङ्ग-सुरभी होदि [अये अप्पबुद्धोऽपि चूतप्रसवो वन्धनभङ्गसुरभि-र्भवति] । (कपोतद्वस्तकंकृत्वा) ।

अरिहसि मे चअङ्करोदिण्णो कमसस गहीअधनुअसस ।

पहिअजणजुअहलकूखो पञ्चवभहिओ सरो होदुं ॥

(अहसि मे चूताङ्कर दत्तः कामस्य गृहीतधनुषः ।

पथिकजनयुवतिलक्ष्यः पञ्चाम्यधिकः शरो भवितुम् ॥)

(चूताङ्करं क्षिपति) ।

SECOND—That is secured without being said ; for, our life is but one, body stands in two places. (Having leant on

the friend and plucked the mango blossom), Ah ! though not full-blown, the mango-blossom becomes fragrant by the severing of the stalk. (Joining the palms). Offered by me O mango blossom, it behoves thee to become, with the young mistresses of the travelling folk for your aim, the most excellent arrow of the five of Kama who has taken up his bow, (Tosses the mango-blossom).

प्रथमेति । 'यदि खलु' निश्चितं 'ममापि अद्य न फलस्य अस्ति भवति' तदा अवलम्बे गान्ध्या ।

द्वितीयेति । 'अकथिते' त्वया मया वा अनुक्ते 'अपि एतत्' अज्ञेयलाभः 'सम्पद्यते' सिध्यति । कारणमाह—'यतो यस्मात्' नौ शरीरं विधा स्थितं जीवितं प्राप्याः 'एक-मेव' । 'अये' इत्याशये । 'चूतप्रसवः' आमुकलिका 'अप्रवृद्धोऽपि अविकसितोऽपि' वन्धन-मङ्गलिनं इत्यच्छेदेन 'सुरभिः' प्राणतर्पणी भवति । कपोतहस्तः इति संज्ञाशब्दः करतलयोः सर्वाङ्गसङ्गोपे वर्तते । तमेव [स्त्रार्थेकम्] 'कृत्वा' 'अञ्जलिं' वद्धा इत्यर्थः । अन्वयः—हे चूताङ्गुर, मे दत्तः (सन्) गृहीतधनुषः कामस्य पथिकजनयुवतिलस्यः पञ्चाभ्यधिकः शरी भवितुमर्हसि । व्याख्या—हे 'चूताङ्गुर' सहकारप्रसव 'मे मया [अन्वयमेतत्] 'दत्तः' सन् 'गृहीतः' धनुर्धेन तस्य [धनुषस्य] इति नित्योऽप्यनङ्ग कवि-विवक्षया अङ्गतः । यथा—'गृहीतधनुकस्य' इत्येव पाठः । तत्र धनुशब्दो न सकारान्तः किन्तु उकारान्तः । स्त्रार्थेकम् ['कामस्य पथिकजनीनां' पात्र्यानां' या 'युवतयः' तरुणी भाव्याः प्रेषितपतिका या रमण्याः ता एव 'लस्यः' शरव्यं तथाविधः 'पञ्चसु' प्रसिद्धेषु शरीषु अभ्यधिकः श्रेष्ठः [निर्द्वारणाभावात् वडोसमाधौ वा] 'शरी भवितु' अर्हसि युज्यसे । इत्याका कन्दमुद्दिश्य 'चूताङ्गुर' भूमौ 'क्षिपति' ।

NOTES

1. (a) अप्रवृद्धोऽपि—प्र+वृष+क्त कर्त्तरि=प्रवृद्ध lit.—One who has awaked from sleep. The opening of the petals of a flower is likened to the opening of the eyes at the cessation of sleep. Hence प्रवृद्ध means here विकसित full-blown, न प्रवृद्धः । (b) वन्धन-मङ्गलिनं—वन्धनं is इत्यन्त the stalk, तस्य मङ्गलिनः । तैम सुरभिः ।

2. कपोनहस्तकम्—This is the technical name of the usual salute by joining the palms कपोतोसौ करो तव स्निग्धमूलायपादौ । प्रणामेनगुरुभ्यावे—” Sangita-retnakara quoted by Raghava.

3. (a) चक्षुःसि मे—Raghava reads त्वमसि मया ;—also कामाय &c. —for कामस्य &c. and मय for भवितुम् । The construction is—ए चूताङ्कुर त्वं गृहीतधनुषे कामाय दत्तः चक्षुः । पक्षिकजनयुवतिष्वत्यः पद्याभ्यधिक-शरी भव । (b) कामस्य—The construction is not कामस्य दत्तः but कामस्य शरः । See Tika. (c) गृहीतधनुषः—गृहीतधनुषः is expected with the धनुः (समानान्त) attached. But धनुस् frequently appears without it. Compare “स्त्रलावण्यायं हतधनुषमज्जाय हृष्यवत्”, “हतधनुषं रघुनन्दनं करामि” &c. Or the Prakrit गृहीतधनुषस्—गृहीतधनुषस्य which is perfectly legitimate. In this धनु is चकारान्त meaning “bow” ‘धनुशब्दः पियालादौ राशिभेदे धनुष्यपि’ इति हैमः । Compare, “धनुर्वशविप्रजोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति” । (d) पद्याभ्यधिकः—The five arrows of Cupid are परविन्दमशीकञ्च चूतञ्च नवमञ्जिका॥ नीलोत्पलञ्च पद्मे ते पद्मनाभस्य शायकाः ॥” तेषु or तेषाम् अभ्यधिकः There is no necessity for avoiding the गृहीतत्—because according to Kaiyyata there is no निर्धारण here. निर्धारण is possible only when the object singled out, the class from which selected and the basis of selection are present. This is not the case here. Hence we may have पद्यानाम् अभ्यधिकः— the prohibition “न निर्धारणे” being in applicable. Or expounding पद्यानामभ्यधिकः call it a सुप्सुपा ॥

(प्रविश्यापटीक्षेपेण कुपितः) कञ्चुकी—सा तावदनात्मज्ञो देवेन प्रतिषिद्धेऽपि मधूतमे चूतकलिकाभङ्गमारभसे ।

(Entering without removing the curtain the enraged)

CHAMBERLAIN—That must not be, O thou that knowest not thyself. Commencest thou plucking mango-blossoms even though the spring festival is prohibited by Sire ?

उभे (भीते)—प्रसीदतु अज्जो । अगहीदत्थाओ वञ्च

[प्रसीदतु आर्यः । अगहीतार्थे आवाम्] ।

BOTH—(Frightened)—Let noble sir be pleased. we are uninformed of the matter.

पवित्र्येति । 'अपटीलेषिण' नेपथ्यरङ्गमन्त्रघोरत्तराखी दत्तं पटम् अनपसार्य इति प्राक् व्याख्यातम् । आत्मानं न जानाति तत्संबुद्धौ हे 'अनात्मज्ञ' अविस्मयकारिणि इत्यर्थः 'मा तावत्' एवं कार्योः । दिवेन 'दृश्यन्तेन सधृतसर्वे' वसन्तोत्सवे [भावे ७मे] 'प्रतिषिद्धेऽपि' सति 'सुतकलिकाया भङ्गम् आरभसे' प्रक्रमसे । अधुनेव दण्डासे नया समे इति । "आर्यः" मान्सी भवान् 'प्रसीदतु' प्रसन्नो भवतु, कौपं त्यजत । 'न गृहीतः ज्ञातः' 'अर्थः' सत्सर्वप्रतिषेधकं वस्तु साध्या तथाविधे 'आवाम्' । अज्ञानादपराधं, अज्ञानाभायोः इत्यर्थः ।

NOTES

I. (a) अपटी &c.—Explained in Act IV. (b) अनात्मज्ञ—One that does not know himself (i. e., his position) is अनात्मज्ञ । One in the position of a servant cannot act against the orders of the king himself. If he does, he is अनात्मज्ञ—he does not know what he is.

कञ्चुकी—न किल श्रुतं युवाभ्यां यद्वासन्तिकैस्तुरुभिरपि देवस्य शामने प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिः पत्रिभिश्च । तथाहि—

चूतानां चिरनिगतापि कलिका वध्नाति न स्वं रजः

सन्नद्धं यदपि स्थितं कुरवकं तत कोरकावस्थया ।

कण्ठेषु स्खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां हतं

शङ्खे संहरति स्मरोऽपि चकितस्तूनाद्धं कृष्टं शरम् ॥

CHAMRELAIN—No ! By you two (alone) has not indeed been heard Sire's command which has been obeyed even by the vernal trees and the birds that resort to them ! Thus—the blossom of the mangoes, though issued long ago, does not show its own pollen ; the Kuravaka, even that which is arrayed, stands in the state of the bud ; the note of the

male Cuckoo, though the winter has passed, falters in the throat. Methinks, even Smara [cupid], startled, countermands the arrow halfdrawn from the quiver.

कञ्चुकोति । 'यत् शासनम्' आशा वासन्तिकैः वसन्तकाले पुष्पादभिः [ठञ्] 'तरुभिरपि' पादपैरपि 'तान्' तरुन् 'आश्रयन्ते' ये तैः 'पतिभिश्च' पश्चिभिश्च 'प्रमाणीकृतं पाशितं' तत् शासनं 'युवाभ्यां न किल' श्रुतम् । किल इत्युच्यते । नाहं शब्दे असुतं शासनमिति । तरुपतिभिः प्रमाणीकरणं प्रपद्यति 'तद्याहि' इति—

अन्वयः—चूतानां कलिका विरनिर्गतापि स्वं रजो न वध्नाति । कुरवकं यदपि सद्यः तत् कोरकावस्थया स्थितम् । पुंस्कोकिलानां रतं शिशिरे गतेऽपि कण्ठे खलितम् । शङ्के खरोऽपि चकितः तूष्णाहं कण्ठं शरं सहरति । व्याख्या—चूतानां कलिका' आसुमखरी [जातावेकावचनम्] 'चिन्' निर्गता प्रकटिता 'अपि स्वम्' आत्मोक्तं 'रजः' परागं 'न वध्नाति' धत्ते 'कुरवकं' कुरवककुसुमं 'यदपि' यच्च 'सद्यः' विकाशं प्रति सञ्जोभूतं 'तत् कोरकस्य अवस्थया' सुकुलरूपेणैव 'स्थितम्' । 'पुंस्कोकिलानां' कोकिलयुग्मम् [संयोगान्तलोपः] । रत्नमखे । अनुनासिकाले पुंस्कोकिलानां इत्यपि] 'रतं' रवः 'शिशिरे' हिमे 'गतेऽपि' हिमावसानेऽपि 'कण्ठेषु' खलितं' प्रतिहतं कण्ठपर्यन्तमायातं न तु वह्निभिः सृतं सत् श्रुतम् । शिशिराख्येऽपि, इत्यमप्रवृत्ते चूतकोरकैः अप्रफुल्ले कुरवकैः संयते च कोकिलालापे 'शङ्के' मन्ये 'खरोपि' भगवान् मन्त्रयोऽपि, किं पुनः पतिणः पादपा वा 'चकितः' दीवाश्रया विचलितः सन् 'तूष्णात्' अहोहं शासनघोषणात् प्राक् निष्काशितप्राय 'शरं' सहरति दृष्टादेशस्यैव प्रतिप्रवेशयति ॥ प्रफुल्लमना एवासीत् खरः । कथमन्यथा निर्गता चूतकलिका, सद्यः कुरवकं, रतनिरतश्च कोकिलः । परन्तु दीवादेशात् न प्रहरति । तादृशोऽप्यादयो युवाभ्यां न श्रुतः । युज्यते एवेतत् इति वक्तव्यः ["कुरवकम्" (रा-)-"कुरवकम्" (तः, न्याः, म-)] ॥

NOTES

1. वासन्तिकैः—वसन्ते पुष्पाणि इति वसन्त+ठञ् वासन्तिकाः those that flower in the spring. This is a वैदिक usage. In भाषा the proper affix is चञ् by the rule "सन्निवेलादि चतुर् नचवेभ्यः चञ्" which bars ठञ् । The ठञ् comes in as a प्रतिप्रसव in the Vedas only by

the rule "वसन्ताच्च" on which the Vritti remarks "हृन्दसि इत्येव । वसन्ताद्यद्वात् हृन्दसि विषये उष् भवति शैथिल्यः—Kasika.

2. (a) कलिका, कुरवकम्, रतम्—जानावेकवचनम् । (b) स्वम्—Their own. Hence what is natural, and therefore expected has not taken place. (c) सन्नद्धं यदपि &c.—As a rule they are not सन्नद्ध । Even (यपि) those that (यदपि) are सन्नद्ध show no further development (b) Remark—The अलङ्कार is उत्प्रेक्षा as indicated by गङ्गा । It concerns three facts—(i) स्मरस्य शरस्य अङ्गाकर्षणम् ; (ii) ततः शरसङ्कारः । (For iii see below). The bases of the उत्प्रेक्षा are—(a) चतुर्लज्जिका-निर्गमः, कुरवकसन्नादः पुंस्त्र्योक्तिरवः which lead to the surmise (i). (b) The second surmise also arises because चिरनिर्गतापि रजो न वध्नाति, सन्नद्धमपि कीरकावस्थया स्थितम्, गतेऽपि शिशिरे कण्ठेषु खलितम् । Facts (i) and (ii) being established, a third surmise follows, viz, (iii) देवादिभ्याम् शरस्य चकितव्यम् । Raghava has स्वभावीक्ति and विशेषीक्ति in the first three lines. The विशेषीक्ति is, according to the modern view "सति द्वैती फलभावे विशेषीक्तिः"—Darpana. चिरनिर्गम &c. are हेतु and रजोवधन &c. are the फल which is here absent. Dandin, however would not allow the विशेषीक्ति । He defines—"गुणजातिक्रियादीनां यत् वैकल्यदर्शनम् । विशेषदर्शनाथैव सा विशेषीक्तिरिष्यते ॥" Here वैकल्य is फलमप्राप्ति विकलता । Hence his definition applies to those cases only where the फल is there, but the usual हेतु is insufficient (विकल) the फल being brought about by something special (विशेष) । In our case रजसावधनम् etc. are the फल we see, but without any हेतुवैकल्य । Thus this is not a case of विशेषीक्ति as Dandin defines it. (c) Reading—The reading कुरवक is here preferred, because though commentators of Amara recognise the variant कुरुवक, the poet writes कुरवक elsewhere 'कुरवका रवकारणतां ययुः—Raghu.

सानुमती—एतत्थि सन्देहो महाप्रभावो राएसी [नास्ति सन्देहः । महाप्रभावो राजर्षिः)

SANUMATI—There is no doubt. The royal sage is of great prowess.

प्रथमा—अञ्ज कति दिवसाईं अम्हाणं मित्रावसुणा रहि-
एण भट्टिणो पादमूलं पेसिदाणं [आर्य्यं कति दिवसानि
आवयोर्मित्रावसुना राष्ट्रियेण भर्तुः पादमूलं प्रेषितयोः] । एत्थं
अ णो पमदवणास्म पालणकम्म समप्पिदं । ता आगन्तुअदाए
अस्सुदपुल्लो अम्हेहिं एषो वृत्तान्तो [अत्र च नौ प्रमदवनस्य
पालनकर्म समर्पितम् । तदागन्तुकतया अश्रुतपूर्वं आवाभ्यामेव
वृत्तान्तः] ।

FIRST—Noble Sir, a few days only have passed unto us
sent near the feet of Sire by Mitravasu the king's brother-in-
law. And here the work of keeping the pleasure garden was
placed with us. Thus through our being strangers this matter
was not heard by us before.

साधुमतीति । खरोऽपि चकित इत्यादि यत् गच्छति तव 'सन्देहो नास्ति ।'
'राजर्षिः' दुष्यन्तः 'महाप्रभावः प्रबलप्रतापः । तत् चकित एव खरः शासनखड्ग-
गच्छया [मूलम् (त, ग्या.)]— । राघवादीनान्तु उद्यानपालिकयोरियमुक्तिः] ॥

प्रथमेति । हे 'आर्य्यं राष्ट्रियेण नगरपालेन राजखालेन मित्रावसुना भर्तुः'
स्त्रानिनः 'पादमूलं चरणसमीपं' 'प्रेषितयोः आवयोः कति' स्वल्पानि दिवसानि 'पुंस्त्री
वाच्य भूरिप्रयोगः] गतानि । 'अव च' इह नगरे च नौ प्रमदं मदजननम् [खलादश्च
कर्त्तरि] 'वनं' तस्य विहारवनिकाया इत्यर्थः 'पालनकर्म समर्पितम्' । तत् तस्मात्
'आगन्तुकतया' अचिरागमनेन हेतुना 'एष वृत्तान्तः' वक्तव्योत्सवप्रतिषेधः 'आवाभ्याम्
अश्रुतपूर्वैः' इतः पूर्व न श्रुतः ।

NOTES

1. नास्ति सन्देहः &c.—Raghava ascribes this to the maids.
But then they would not have referred to the king as राजर्षिः ।
Besides, the tone is not that of frightened people, as they per-
sumably were. Moreover, one of them (प्रथमा) continuing to
speak, it seems queer that the other should cease. What pur-

pose is served by the two beginning the speech together and one alone finishing it ?

2. (a) कति—किम् + कति । (b) दिवसानि is चहं चादि, hence both masculine and neuter. (c) राष्ट्र is राज्य । राष्ट्रं चरित इति राष्ट्र + च = राष्ट्रिय the guardian of the peace of the kingdom, the head of the police. The king's brother-in-law is usually appointed to this office. "राजस्थानस्य राष्ट्रियः" इत्यमरः । (d) आगन्तुकतया—आ + गन् + तुन् कर्त्तरि (भौषा) = अगन्तः a guest, a new-comer. "सादावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृह्यागते" इत्यमरः । आगन्तुरेव इति कन् स्वादे । The gist is—We are new comers here. Only other day the Superintendent of police procured us from the mofussil and made a present of us to Sire who kindly employed us to look after this garden

कञ्चुकी—भवतु, न पुनरेव प्रवर्तितव्यम् ।

CHAMBERLAIN—Well, this must not be done again.

उभ—अज्ज कोदहलं गा, जइ इमिणा जणेन सोदव्वं कहेद् अज्ज किं णिमित्तं भट्ठिणा वसन्तुससवो पडिसिद्धौ आर्य्यं कौतूहलं नो, यदि अनेन जनेन श्रोतव्यं, कययतु आर्यः किं निमित्तं भर्त्रा वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्धः] ।

BOTH—Noble Sir, curiosity (is excited) ; if it may be heard by people like us, let your honour tell us for what reason is the vernal festival prohibited by Sire.

सानुमती—उत्सवपिआ कख् मणससा । गुरुणा कारणेण होदव्वं उत्सवपियाः खलु मनुष्याः । गुरुणा कारणेन भवितव्यम्] ।

SANUMATI—Men are indeed fond of festivities. The reason has to be grave.

कञ्चुकी—बहुलीभूतमेतत् किं न कथ्यते । किमत्रभवत्योः क शपथं नायातं शकुन्तलाप्रत्यादेशकौलीनम् ?

CHAMBERLAIN—It is as thoroughly spread, why can it not be told ? Has not the scandal of Sakuntala's renunciation reached your ears here ?

कचको । 'भवतु' यातु तत् । 'पुनः' भूयोऽपि 'एवं न प्रवर्त्तितव्य' चूतकलि-
काभङ्गादिभिरुत्सवारम्भो न कर्त्तव्यः ।

उभे इति । 'भौ' आवयोः 'कौतूहल' कुतूहलम् 'अस्मि' अस्मिन् विषये । 'यदि
अनेन जनेन नीचेन चेटोजनेन 'स्ववशयोग्य' तदा 'किं निमित्तं' केन हेतुना भवति
वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्धः' तत् आर्यः कथयतु ।

सातुभवतीति । 'मनुष्याः उत्सवप्रियाः' प्रियोत्सवाः 'खलु', तथापि उत्सवः
प्रतिषिद्धः । तत् मन्त्रे 'गुरुणा कारणेन भवितव्यम्' ।

कचकोति । 'बहुलौभूतं' बहुकर्णगतम् 'एतत्' उत्सवप्रतिषेधनिमित्तं 'किं न
कथ्यते' । यत् सदैः यत् तस्य अक्षणे को दोषः । 'अतः' अस्मिन् नगरे इदाममनात्
परमित्यर्थः 'शकुन्तलायाः प्रत्यादेशात् निराकरणात् यत् 'कौलीनं' राज्ञी लोकबादः
["स्यात् कौलीनं लोकबाद" इत्यमरः] तत् 'किं भवत्योः कथं पद्यं न आयातम्'
भवतीभ्यो न अतम ?

NOTES

1. किं निमित्तम्—Almost all the विमक्ति are allowable in connection with निमित्त, कारण, हेतु &c. Hence किं निमित्तम्, केन निमित्तं, कस्मिन् निमित्ते &c. are correct. The Varttika is "निमित्त-कारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्" ।

2. उत्सवप्रियाः—प्रियः उत्सवो धियां ते । The पूर्वनिपात of प्रिय is optional by the rule 'वा प्रियस्य' । Hence प्रियोत्सवाः is also correct.

3. (a) बहुलौभूतम्—अबहुलं बहुलं भूतम् इति बहुल + च्चि + भू + क्त कर्त्तरि has become many, i. e., has spread, गतितत्—। c. f., "पौरुष सोऽहं बहुलौभवन्तम्" etc. (b) शकुन्तला &c.—कुली भवः इति कुल + स्व = कुलीनः noble. तस्य भावः इति कुलीन + अण् कौलीनम् primarily कुलीनत्वम् ; secondarily—That which has to be concealed (गुह्य). i. e. a scandal, "कौलीनं स्यात् कुलीनत्वे गुह्ये—" इति विश्वः । Now see Tika.

उमे—सुदं रद्विअमुहादो जाव अङ्गुलीअअर्दणं । [अत
राष्ट्रियमुखात् यावदङ्गुलीयकदर्शनम्]

BOTH—Heard from the mouth of the Governor up to
the seeing of the ring.

कञ्चुकी—तेन हि अल्पं कथयितव्यम् । यदेव अङ्गुलीयक-
दर्शनादनुस्मृतं देवेन सत्यमूढपूर्वा मे तत्रभवनीरहसि शकुन्तला
मोहात् प्रत्यादिष्टेति तदाप्रभृत्येव पञ्चात्तापमुपगतो देवः ।

तथाहि—

रम्यं द्वेष्टि यथा पुराप्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते
शय्याप्रान्तविवर्तनैर्विगमयतुरन्निद्र एव क्षपाः ।
दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु स्वलिखितदा भवति च व्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥

CHAMBERLAIN—Then indeed little has to be told.
When at the sight of the ring it was remembered by Sire that
her ladyship Sakuntala was really married previously in
secret and discarded through delusion, since that very moment
Sire has been feeling remorse. Thus—He shuns the delight-
ful; he is not attended by ministers daily as before. He
passes the nights even without a wink by tossing about at
the edge of the bed. And when through affability he gives
a suitable reply to the inmates of the harem, then, making
slips in the names he remains long perplexed through shame.

उमे इति । 'अङ्गुलीयकस्य' 'दर्शनं यावत्' तत्पठ्यन्तं सखे 'राष्ट्रियस्य मुखात्'
[अपादाने पञ्चमी] 'श्रुतम्' ।

कञ्चुकीति । 'यदेव अङ्गुलीयकस्य' दर्शनात्—तत्रभवती मान्या शकुन्तला सत्यं तत्
एव [अत्ययमेतत्] 'मे' मया रहसि विजने पूर्वम् कदा 'ऊढपूर्वा' विवाहिता मोहात्
मतिभ्रमात् 'प्रत्यादिष्टा' निराकृता—'इति देवेन अनुस्मृतम्' अभिज्ञातं 'तदा' तत्काले

‘प्रभतिः’ आदिरस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा [यथा—प्रभति इत्यव्ययम्], ‘देवः पश्चात् तापम् उपगतः’ प्राप्तः । अन्वयः—‘रव्यं’ द्वेष्टि । यथा पुरा प्रकृतिभिः प्रत्यङ् न स्य्यते । उचिद्र एव शय्याप्रान्तविवर्त्तनैः चपा विगमयति । यदा दाक्षिण्येन अन्तःपुरेभ्यः उचितं वाचं ददाति, तदा गोत्रेषु स्खलितः (सन्) चिरं व्रीडाविलसो भवति च । व्याख्या—‘रव्यं’ काव्यं वस्तु यदितः पूर्वं प्रीतिकरमासीत् तत् सर्वमित्यर्थः ‘द्वेष्टि’ अप्रीतिकरमिति त्यजति । रसेषु विरसो देवः । ‘यथा पुरा प्रागिव ‘प्रकृतिभिः’ अमात्यैः ‘प्रत्यङ्’ प्रतिदिने [अहनि अहनि इति वीसायाम् चव्ययोभावः । “नपुंसकादन्तरस्याम्” इति विकल्पे ठच् समाधानतः । पठे प्रत्यङ्] ‘न स्य्यते’ । सम्प्रति कदाचित् प्रकृतिभिः सेवामनुमोदते न प्रत्यङ्म् । उत्क्रान्ता ‘निद्रा’ यस्य तादृश ‘एव’ जायदेव ‘शय्यायाः प्रान्तयोः’ यानि ‘विवर्त्तनानि दक्षिणे पात्रे’ शयितः अत्र दक्षिणप्रान्ते ततश्च विरक्तः वामपात्रे परिवर्त्तनमिच्छन् वामप्रान्ते, भूयश्च दक्षिणप्रान्ते, ततोऽपि पुनर्वामप्रान्ते इत्येवं क्रमैश्च यानि परिवर्त्तनानि तैः ‘चपाः निशाः [निशि निशि एवं उषात्वात् बहुवचनम्] ‘विगमयति’ अतिवाहयति । एवं विवर्त्तनपरो मञ्जिषीभिः प्रार्थितः ‘यदा दाक्षिण्येन’ उदारतया न तु कामितया ‘अन्तःपुरेभ्यो’ मञ्जिषीभ्यो [उपचारात् अन्तःपुर इति अन्तःपुरस्यवाचि] ‘उचितं’ प्रार्थनानुकूपां वाचं ददाति, तदा गोत्रेषु नामसु ‘स्खलितः’ भटः सन् शकुन्तलामयच्छ्रद्धयः शकुन्तलाशब्दमेव उच्चारयन् ‘चिरं’ दीर्घकालं ‘व्रीडया’ लज्जया ‘विगतं’ लघं लघां यस्य तथाविधौ विह्वल इत्यर्थः ‘भवति च’ तिष्ठत्यपि । [‘शय्याप्रान्त’—व्रीडाविलस’ (रा., वि., म.)—“शय्योपान्त’—“व्रीडावनम्” (त., न्या.)] ।

NOTES

1. तदा प्रभति—प्रभति as अवधिवचो gives पश्चात् as in देवत्वात् प्रभति ; if आरम्भवाचो it gives सप्रती as here.

2. चपाः—अधिकृतः कर्मसंज्ञा because वि + गम is अकर्मक ।

3. स्खलितः—खल्लु + क्त कर्त्तरि having made a slip. गोत्र name. “गोत्रं नाम्नि तथान्वये” इति हलायुधः ।

4. Readings.—(a) शय्याप्रान्त means practically the same as शय्योपान्त । (b) व्रीडावनम् is व्रीडया अवनम् । But अवनम् applies better to one standing than to a person lying down. व्रीडाविलसः is better.

सानुमती—पिअं मे [प्रियं मे] ।

SANUMATI—Joy to me !

कञ्चुकी—अस्मात् प्रभवतो वैमनस्यादुत्सवः प्रत्याख्यातः ।

CHAMBERLAIN—From this overpowering distraction the festival is prohibited.

उभे—जुज्जइ [युज्यते] ।

BOTH—Quite proper.

नेपथ्ये—एदु एदु भवं [एतु एतु भवान्] ।

IN THE DRESSING ROOM—Proceed, let Your Majesty proceed.

कञ्चुकी (कर्णं दत्वा)—अये इत एवाभिवर्त्तते देवः ।
स्वकर्मानुष्ठीयताम् ।

CHAMBERLAIN (Listening)—Ah ! Sire is coming this very way. Let your own work be attended to.

उभे—तह [तथा] । (निष्क्रान्ते) ।

BOTH—As you say, Sire. [Exit] .

आद्यादिति । प्रकर्षेण भवतः 'प्रभवतः' प्रवृत्तात् 'अद्यात्' विमनसः अभिभूतस्य भावः, 'वैमनस्य' मनस्तापः तद्यात् [हेतौ प्रसी] उत्सवः प्रत्याख्यातः ।

अये इति । 'इत एव' अस्मान्निव दिशि [सहव्यासक्तिः । आद्यादिः] 'अभिवर्त्तते' आगच्छति । 'स्वकर्मे' आत्मकार्यम् 'अनुष्ठेयतां भवतुभ्याम् ।

(ततः प्रवशति पश्चात्तापसदृशवेषो राजा विदूषकः प्रति-
हारी च) । कञ्चुकी (राजानमवलोक्य)—अहो सर्वास्ववस्थासु
रामणीयकमाकृतिविशेषणाम् । एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो देवः ।
तथाहि—

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोष्ठापितं

विभ्रत् काञ्चनमेकमेव बलयं श्वासोपरक्ताधरः ।

चिन्ताजगरणप्रतान्तनयनस्तेजोगुणादात्मनः

संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते ॥ ६ ॥

(Then enter the King, dressed as in remorse, the Vidushaka and the Warder).

CHAMBERLAIN (Beholding the king)—Oh ! the loveliness of excellent features in all circumstances. Hence sire, is lovely though agitated. Thus, with special decorations discarded, wearing only one golden bracelet placed on his left forearm, with the lower lip parched by sighs, with his eyes extremely distressed through care and vigil, he though wasted is not noticed as such owing to the virtue of his own lustre, like a great gem scratched by the polisher's file.

तत इति । पञ्चाचापस्य सङ्ग्रहः वेधः सञ्जा यस्य तथाविधः ।

कच कोति । 'अधो' विध्यते । 'आकृतैर्विशेषः अतिशयः । उपचारात् तद्वान् ।

'आकृतिविशेषार्थं' विशिष्टाकृतीनां 'सर्वांश्च अवस्थासु रामणीयकं' रामणीयत्वम् [योप-
लक्षणी वृत्त] । ["रामणीयकम्" (त, न्या-) "रामणीयत्वम् (रा, वि, म,)] ॥

'एवम् इत्यम्' 'उत्सुकोऽपि उन्मत्ता अपि 'प्रियदर्शनी देवः' । अन्वयः—प्रत्यादिष्ट-
विशेषमखण्डनविधिः वामकोट्यापि तम् एकमेव काचन' वलयं विधत्, दासीपरत्ताधरः,

चिन्ताजगरणप्रतान्तनयनः (देवः) क्षीणोऽपि संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव आत्म-
नस्तेजोगुणात्-न आलक्ष्यते । व्याख्या—'प्रत्यादिष्टः' परित्यक्तः 'विशेषेण मखण्डनस्य'

हारकेयूरकुण्डलादिभिरलङ्कारणस्य 'विधिः' अनुष्ठानं येन तादृशः अतएव वामे प्रकोष्ठे
मणिवन्मादृश्यं प्रदेष्टे 'अपि' तं दत्तम् 'एकमेव काचन' सौवर्णे 'वलयं विधत्' धारयन्

निरामरण्यत्वे दोषं पश्यन् एकमात्रवलयं दधत् इत्यर्थः, 'दासेन' शीकोत्थं न निःश्वस-
वायुना 'उपरक्तः' अतिरक्ततामापन्नः 'अधरो' यस्य तादृशः, 'चिन्तया' शकुन्तलागतया

यत् 'जगरणं' रात्रौ अनिद्रा, तेन 'प्रतान्ते' अतिस्निग्धे [कर्चरिक्तः] 'मथने यस्य तथा-
विधौ देवः एवं प्रजागरादिभिः 'क्षीणोऽपि' संस्काराय' अक्षरागाय 'ल्लिखितः' उत्-

कोचः अतएव श्राव्यधर्मेणैकः 'महामणिरिव' मणिराज इव, हीरक इव इत्यर्थः 'आत्मनः
स्वस्य' तेजसो गुणात् प्रभावात् तेजस्वितया इत्यर्थः 'न आलक्ष्यते' क्षीणतया न परि-

ज्ञायते । ["प्रकोट्यापि" (रा, वि, म-) — "प्रकोष्ठे दृष्ट" (त, न्या-)]

“आसीपरक्तः” (रा, त, न्या,)—“आसापरक्तः” (वि, म्) ॥ “प्रताम्” (रा, वि,)—“प्रताम्” (त, न्या, म्) ॥ “तेजोगणात्” (रा, वि, म्,)—“तेजोगणैः” (त, न्या,) ॥

NOTES

1. पश्चात्ताप &c.—पश्चात् means पश्चात्तापः। तादृशः तापी यस्य स पश्चात्तापः penitent, Or पश्चात् तापः पश्चात्तापः कर्मधा—। तेन or तस्य सदृशः। तादृशी वेशो यस्य। बहु—।

2. रामणीयकम्—रम + णिच् + अनौद्यर्, कर्त्तरि वाङ्मूलात् = रमणीयः lovely. अनौद्यर् is usually attached in the कर्म or भाववाच्य। Here by the rule “कृत्यलुपि वङ्मूलात्” we have it कर्त्तरि। Then रमणीयस्य भावः इति रमणीय + कृष्ण्।

(a) प्रत्यादिष्ट &c.—विशेषेण मण्डनं विशेषमण्डनम्। तस्य विधिः &c. See Tika. (b) वामः प्रकीटः। तत्र अर्पितः। It is difficult to see why वाम and not दक्षिण is chosen (c) एकम्—sakuntala too wears only one bracelet when love-sick (Act III) (d) आसीप &c.—अपरक्त is deep-red. अपरक्त means colourless. But hot breath is likely to deepen the colour. अपरक्त therefore seems better. Prof. Gajendragadkar prefers अपरक्त। Against अपरक्त and for अपरक्त he remarks—“Kalidasa does not believe that hot breath deepens the colour”. In support he cites “निःआसानामग्निशिरतया मित्रवर्षाधरोदम्” from Meghaduta. This does not seem to offer much support. मित्रवर्षं rendered विश्वास by Mallinath, is not necessarily अपरक्त। Even conceding that Kalidasa wants to have colourlessness here अपरक्त is not a happy word to express it. अपरक्त Primarily means bloodless. Colourlessness has to be inferred here from bloodlessness. This is against nature. It is colourlessness which people observe and thence they infer bloodlessness. But let that go. In a case like this any one would prefer a direct statement than inference. अपरक्तम् would serve the purpose very well. आसापरक्तानाधरः keeps the metre intact improves the diction and avoids the word रक्त in the

sense of blood which is rare with Kalidasa. Indeed everything seems to go against and nothing in favour of the reading चपरक्त । (e) चिन्ता &c—प्र + तम् स्थानि + क्त कचरि = प्रतान्ना distressed. प्रतान्ना deeply copper-coloured. Slightly copper-coloured eyes, are a महापुरुषलक्षण—c. f. “रक्ताक्षो दुन्दुभिस्तनः”—Ramayana. Prof G. mis-understands me. I do not reject the reading प्रतान्ना । My ‘slight’ and deeply’ simply note the change. Both प्रतान्ना and प्रतान्ना suit the context and are good.

सानुमती (रोजानं विलोक्ष्य)—ठाणे कखु पचादेसविमानिदा वि इमस्स किदे सउन्दला किलम्मदि [स्थाने खलुप्रत्यादेशविमानितापि अस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यति] ।

SANUMATI (Beholding the king)—Rightly indeed does Sakuntala though disgraced by rejection pine for this person.

राजा (ध्यानमन्दं परिक्रम्य)—

प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।

अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं सम्प्रति विबुद्धम् ॥ ७ ॥

KING (Going round the stage slowly in deep meditation)
—Previously asleep though being roused by my fawn-eyed darling for remorse has this wretched heart now awoken.

सानुमतीति । ‘प्रत्यादेशेन’ प्रत्याख्यानेन ‘विमानिता’ अवमानिता ‘अपि शकुन्तला चस्य’ दुष्यन्तस्य ‘कृते’ दुष्यन्तार्थम् इत्यर्थः [कृते इत्यव्ययम्] ‘क्लाम्यति’ दुःखं भजते इति ‘स्थाने खलु’ युक्तमेव [“युक्ते च साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः] । ‘अहो रूपम्’ इति भावः ।

राजैति । ‘ध्यानेन’ चिन्तया मन्दं’ मन्दम् यथा तथा ‘परिक्रम्य’ । अन्वयः—प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् इदं हतहृदयं सम्प्रति अनुशयदुःखाद् विबुद्धम् ॥ व्याख्या—‘प्रथमं’ पूर्वं प्रत्यादेशकाले ‘सारङ्गाक्ष्य’ भगवत् चर्चिणी इव ‘चर्चिणी’ नयने यस्या तथाविधया भृगुवीचनया [“सप्तसुरपमान—” इति बहुव्रीहिः] । स्वाङ्गात् षष् । विज्ञात् ऊषे [प्रियया] शकुन्तलया ‘प्रतिबोध्यमानमपि’ जागर्यमाणमपि ‘सुप्तं’ निद्रितम् ‘इदं मे’ ‘हत’ निद्रि’ ‘हृदयं’ मानसं सम्प्रति’ अह्ना ‘अनुशयस्य’ पश्चात्तापस्य

["भवेदनुग्रहो हि यो पञ्चापापानुबन्धोः" इति मेदिनी] यत् दुःखं तदर्थे [तादृशैः
 ७७] विवृद्धं जागरितम् । कर्त्तव्यं जागरणे नैव जागरितम्, अकर्त्तव्यं तस्मिन्
 जागरितम् इति दुष्टता इदं यत् । तदाह—इतद्वदयमिति ।

NOTES

1. (a) सारङ्गाद्या—With such eyes she was incapable of guile. Hence उचित चासीत् प्रतिबोधः । (b) प्रियया—She was my darling चतः स्त्रापोऽनुचित चासीत् । (c) *प्रतिबोधमानम् &c—Slept though aroused. प्रिया सा तथापि सुप्तम् स्वयमनुबन्धम् प्रतिबोधितमपि न विवृद्धम् । This is what happened in the first (प्रथम) instance. But the wretched thing does not continue to sleep. Now (सम्प्रति) it is विवृद्धम् and for what ? अनुग्रहदुःखात् । This is the climax of perversity (इतद्वदयम्) ।

सानुमती—गां ईदिसाणि तवस्सिणीए भाअहेआणि [ननु
 ईदृशानि तपस्विन्या भागधेयानि] ।

SANUMATI—Well such is her destiny poor thing.

विदूषकः (अपवार्य्य)—लङ्घितो एसो भूओ बि सचन्दला-
 वाहिणा । ए आणे कहं चिकिच्छदब्बो भविस्सदि त्ति [लङ्घित
 एष भूयोऽपि शकुन्तलाव्याधिना । न जाने कथं चिकित्सितव्यो
 भविष्यतीति] ।

VIDUSHAKA (Aside)—Yet again he is overcome by the Sakuntala-sickness. I do not know how he is to be treated.

कञ्चुकी (उपसृत्य)—जयतु देवः । देवः प्रत्यवेक्षिताः
 प्रमद्वनभूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोदस्थानानि देवः ।

CHAMBERLAIN (Advancing)—Prosper let sire prosper !
 Sir, the grounds of the pleasure-garden have been inspected.
 Let Sire occupy the sites of recreation at pleasure.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

सानुमतीति । 'तपस्विन्या' दीनायाः शकुन्तलाया वा शकुन्तलायाः ["तपस्वी तापसे दीने" इति हेमः । "शकुन्तलापत्नी स्यात्" इति विकारादशेषः] भाग्येष्टानि भाग्यानि 'शुद्ध्यानि ननु' । दोनां प्रति वामे विधी एवमसदृशमभूत् इत्यर्थः ।

विदूषक इति । 'एवः भूयोऽपि शकुन्तलाकनितेन शकुन्तलानिमित्तेन वा व्याधिना' रीतेन [शाकपाचिं वादिः] 'लङ्घितः' अभिभूतः । 'कथं' केनोपायेन 'चिकित्सितव्यः' प्रतिकर्तव्यः 'भविष्यति इति न जाने' [कित इत्याद्यात् व्याधिप्रतिकाराद्ये स्थितात् स्वार्थे सन्, ततः तत्राः कर्मणि] ।

कञ्चुकीति । 'प्रसद्वनस्य भूमयः' ते ते प्रदेशाः 'प्रत्यवेक्षिताः' निपुणदर्शनेन अनौचित्यापसारणात् शोधिताः ["कारवेदनविशोधनमादौ" इत्युक्तेः] । 'विनोद-स्थानानि' रस्यास्तास्ता भूमयः 'यथाकामं' स्वेच्छया, निर्भयम् इत्यर्थः 'अध्यासाम्' अधि-तिष्ठतु 'देवः' ["अधिशोऽस्वासां कर्म" इत्याधारस्य कर्मता] ।

NOTES

1. चिकित्सितव्यः—कित व्याधिप्रतीकारे + सनस्वार्थे + तव्य कर्मणि । The सन् is attached स्वार्थे not इच्छार्थे by the rule "गमिज्किदभ्यः सन्" on which the Vritti remarks—"निन्दाचमव्याधिप्रतिकारेषु सप्रियते ; अन्वय यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति" । Hence when कित means 'to remedy a disease' (व्याधिप्रतिकार) it takes सन् स्वार्थे otherwise not. Here Bhattoji differs slightly and gives a few other sense also.

राजा—वेत्रवति, मद्बचनादमात्यमार्य्यपिशुनं ब्रूहि—चिर-प्रबोधात् न सम्भावितमस्माभिरय धर्मासनमध्यासितुम् । यत् प्रत्यवेक्षितं पौरकार्य्यमात्येण तत् पत्रमारोप्य दीयतामिति ।

KING—Vetravati tell my minister the noble Pistūna in my words this—"Through late rising it is not possible for me to occupy the judgment-seat to day. Let the affairs of the citizens that have been examined by his noble self be forwarded after they have been put on paper."

प्रतीहारी—जं देवो अणवेदि [यत् देव आज्ञापयति] ।
(निष्क्रान्ता) ।

WARDER—What sire commands. (Exit).

राजा—वातायन, त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

KING—Vatayana, you too do not vacate your place.

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः) ।

CHAMBERLAIN—As Sire commands. (Exit).

राजिनि । 'मवचनात्' मवचनमलब्ध्या [ख्यवलीपि कर्मणि पद्यमौ] 'आयं मान्यं' पियन्' तदाख्यम् 'अमात्य' मन्त्रिणं 'वृद्धि'—'चिरं' दीर्घकालेन 'प्रबोधात्' आगर-
णात्, वेदातिक्रमादित्यर्थः 'अथ अस्माभिः धर्मासनम्' विचारसनम् 'अध्यासितुम्'
चारीदं 'न सञ्भावितं' धर्मासनारोहणसम्भवमित्यर्थः [असमर्थयोगात् तुमुन्] ।

'पतमारोघ्य' पवस्यं कृत्वा [अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा] दीयताम् ।

वातायनेति । 'स्व' नियोगम् आत्माधिकरणम्, अन्तःपुररक्षाकर्म इत्यर्थः 'अशून्य'
कुरु' शोपस्थित्या पूर्णं विधेहि ।

NOTES

1. (a) सञ्भावितम्—सम्—सू + शिष् + क्त कर्मणि । Primarily it means पूजित ; thence युक्त, समर्थ &c. (b) अध्यासितुम्—तुमुन् is in connection with सञ्भावित which is अर्थाय or अलसार्थे । Or, after the भाष्यकार by the maxim "अव्ययज्ञतो भावे" we have अध्यासितुम्—अध्यासनम् and धर्मासनम् अध्यामिति—धर्मासनस्य अध्यासनम् । The construction then is अस्माभिः धर्मासनस्य अध्यासनम् न सञ्भावितम् ।

2. वातायन &c.—Vatayana is the name of the कञ्चुकिन् । त्वमपि &c. occurs also in Act. II.

विदूषकः—किद् भवदा निम्मच्छिअं । सम्पदं सिसिरा-
दवच्छेद्वरमणीयं इमस्मिं पमदवणुद्देशे अत्ताणं रमइस्ससि [कृतं
भवता निर्मक्षिकम् । साम्प्रतं शिशिरातपच्छेद्वरमणीये अस्मिन्
प्रमदवनोद्देशे आत्मानं रमयिष्यसि] ।

VIDUSHAKA—You have rendered the place free of flies even. You will now soothe thyself in this region of the

pleasure garden which is lovely in the interval between winter and summer.

राजा (निःश्वस्य)—वयस्य यदुच्यते रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति तदव्यभिचारि वचः । पश्य —

मुनिमुताप्रणयस्मृतिरीधिना मम च मुक्तमिदं तमसा मनः ।

मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता घनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥ ८ ॥

KING—(Sighing)—Friend, that is an unfailing statement which is expressed by—‘Unwelcome things crowd at loop-holes.’ Behold—O friend, this mind of mine too is left by the gloom that obstructed the recollection of the wooing of the sage’s daughter, the shaft of the mango-blossm too is placed on the bow by Cupid about to strike.

विदूषक इति । ‘भवता निर्मलिकं कृतम्’ इति व्याख्यातं प्राक् । इतरे जना त्वया अपसारिता इत्यर्थः । ‘साम्प्रतम्’ अधुना [“साम्प्रतन्वृत्तितेऽधुना” इति हेमः] ‘शिशिरः’ शीतः, चातपो ग्रीष्मः इति द्वौ चतु । तयोः ‘छिदः’ अन्तराखं बध्नन् इति यावत् । तस्मिन् ‘रमणीये’ पुष्पपङ्क्तौदसममनोहरे । यथा ‘शिशिरस्य चातपस्य च छेदात् अभावात् ‘रमणीये’ मनोहरे ‘अस्मिन् प्रमदयनस्य चर्द्द्रे’ प्रदेष्टे आत्मानं रमयिष्यति । रम्याणि कुसुमानि रम्याणि च पङ्क्तवानि हृष्टा विनोदं लप्सासि इत्यर्थः ।

राजिति । ‘अनर्थाः’ अनिष्टानि ‘रन्ध्रे’ छिद्रे दुःसमये इत्यर्थः ‘उपनिपाति’ समीपस्था भवन्ति ‘इति यदुच्यते’ लोकेः ‘तत् वचः’ वाक्यम् अविद्यमानो व्यभिचारः अनिव्यता यस्मिन् तादृशम्—[न व्यभिचरतीति णिनिः] । सदैव सख्यं तादृशम् । अन्वयः—हे सखे मुनिमुताप्रणयस्मृतिरीधिना तमसा मम इदं मनो मुक्तम्, प्रहरिष्यता मनसिजेन घनुषि चूतशरो निवेशितम् । व्याख्या—हे ‘सखे’ पश्य तस्य वचसो नित्यतामवलोकय । ‘मुनेः’ कस्यस्य ‘सुतायां’ शकुन्तलायां यः ‘प्रणयः’ अभिलाषः तद्विषयिणी प्रार्थना इत्यर्थः तस्य या ‘स्मृतिः’ तां ‘रुण्जि’ यत् तेन स्मृतिकोपिना ‘तमसा’ मोहेन ‘मम इदं मनः’ मुक्तम् व्यक्तम्, इत्येकोऽनर्थः, तत्त्वचर्मेव ‘प्रहरिष्यता’ प्रहर्तुमिच्छता ‘मनसिजेन’ आत्मभुवा कामिन [बहुलवह्ण्यात् अलङ्कि मनसिजः ।

कश्चिद्भुक्ति मनोज इत्यपि] 'धनुषि चूतशरः' आत्मसुकुल्याख्याः पञ्चाभाधिकी वाच्यः
'निवेशितय' योजितय । द्वौ चकारौ यौगपद्य' गमयतः । यदि मृद एव तिष्ठेद्यं
कीदृशानर्थो न स्यात् । प्रवृत्तीऽधुना दुःखमनुभवामि इत्याकोऽनर्थः । तदेव दुःखं
वर्त्तयन् प्राप्तो वसन्त इति द्वितीयस्तानर्थः । तद्वन्नवौमि अथभिचारि वच इति ।

NOTES.

1. (a) कृतं भवता &c.—See Act II. (b) शिशिर &c.—We take
क्षेद=interval, Raghava explains "नाप्यत्यन्तं शिशिरं नाप्यातपः" taking
क्षेद=cessation.

2. रन्ध्र &c.—Compare "क्षिद्रेष्वनर्था बहुलोभवन्ति" ।

3. मुनिसुता &c.—मुनेःसुता । तस्या प्रपयः । तस्य श्रुतिः । तां साधु
दण्डि इति साधुकारिणि णिनिः ।

विदूषकः—चिदृ दाव याव इमिणा दण्डकट्टेन कन्दर्पवाणं
णासेमि [तिष्ठ तावत् यावदनेन दण्डकाष्टेन कन्दर्पवाणानाशयामि]
(दण्डकाष्ठमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति)

VIDUSHAKA—Well, wait till I destroy Cupid's arrow
with this staff. (Raising his staff wishes to bring down
mango-blossoms).

राजा (सस्मितम्)—भवतु दृष्टं ब्रह्मवचंसम् । सखे
कोपविष्टः प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीषु लतासु दृष्टिं विलो-
भयामि ।

KING (With a smile)—Very well, the Brahmanical
pro wess is seen. Friend, where seated shall I regale my
sight among the creepers that slightly imitate my darling ?

विदूषकः—णं आसन्नपरिचारिआ चतुरिआ भवदा संदिष्टा
माहवीमण्डवे इमं वेलं अदिवाहिस्सं, तहिंमे चित्तफलअगदं
सहत्थलिहिदं तत्तहोदीए सउन्दलाए पडिक्किदिं आणेहि ति
[ननु आसन्नपरिचारिका चतुरिका भवता [संदिष्टा—माधवी-

मण्डपे इमां नेलाम् अतिवाहयिष्ये, तत्र मे चित्रफलकगतां स्वहस्तलिखितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिकृतिम् आनय इति] ।

VIDUSHAKA—Well, you have told your maid at hand Chaturika, this—I will pass this part of the day in the Madhavi-bower; bring there the portrait of her ladyship Sakuntala which is on the painting-board drawn with my own hand.

विदूषक इति । 'यावत्' यत्कालम् 'अहमनेन दण्डस्य' मदीयाया यष्टेः 'काष्ठेन' कन्दस्य बाणं 'नाशयामि यावत्' तत्कालं 'तिष्ठ' स्थिरो भव ।

राजति । 'ब्रह्मणो' 'ब्राह्मणस्य' 'वचः' तेजः ['तेजः पुरीषयोर्वचैः' इत्यमरा ।] 'ब्रह्मवचंसं' ब्रह्मतेजः [अच् समासान्तः] तत् 'दृष्ट' विदिं मे, तत्प्राप्त्यपनेनालम् इष्टापचासः । सखि क 'व्यपविष्टः' सन् प्रियायाः किञ्चित् ईदृशं न सम्यक् 'अनुकारिण्यु' तत्सदृशेषु [ताच्छीघ्रं णिनिः] 'लतासु दृष्टि' विलोभयानि विमोहयानि दर्शनमुत्तममुभयानि । दर्शनात् स्मृतिः ततः सुखमिति द्रष्टव्यम् ।

विदूषक इति । 'ननु' आक्षेपे । 'वासन्ता' समीपचारिणी 'परिचारिका' वेटी । 'चतुरिका' इति परिचारिकानाम् । 'इमां विलां' प्राप्तःकालम् 'अतिवाहयिष्ये' । 'चित्रस्य फलकः पटः चित्रलेखनपट इत्यर्थः तं 'गता' चित्रफलकस्थां 'खड्गेन लिखिताम्' । सादृश्यदर्शनं लतासु प्रतिकृतिदर्शनं फलके, इति परमं विरहिरमण्यं भावकीमण्डपे भविता इतिभावः ।

NOTES

1. (a) यावत् यावत्—These here refer to the instant when the arrow is destroyed. Hence being असत्त्ववचन, they are अव्ययः । (d) नाशयामि—Present for the future by the rule "यावत्पुनर्निपातयोर्लट्" as seen before ।

2. ब्रह्मवचंसम्—The अच् as a समासान्त is guided here by the rule "ब्रह्मवचिभ्यो वचंसः" giving ब्रह्मवचंस instead of ब्रह्मवचंसम् । (c) विलोभयानि—वि + लुभ (विमोहय) + चिच् खट् मिप् । विमोहन is आकुलोत्तरण to disturb. Sight (दृष्टि), being disturbed will be deceived by

the resemblance with Sakuntala and feel the pleasure of actually seeing her. Sanskrit writers mention four means of solace left to the विरहिन् in the absence of the beloved, viz., (1) sight of objects that resemble the beloved. (2) sight of portrait of the beloved. (3) meeting in dreams. (4) touch of thing that approach after contact with the beloved. Thus the गुणप्रताका quoted by Mallinatha under Raghv VIII.92—
 “विद्योनेऽयोगे वा प्रियजनसदृशानुभवम् तत्तद्विषयं कर्म स्वप्नसमये दर्शनमपि । तदङ्ग-
 स्मृत्स्नानामुपगतवर्त्ता स्पर्शं नमपि प्रतीकारोऽनङ्गव्यधितमनसां कोऽपि न दितः ॥” Here the first of these four is mentioned सादृश्यदर्शनम् । See also Meghaduta, sl. 89.

3. प्रतिकृतिम् चानय—This refers to the second means of solace—प्रतिकृतिदर्शनम् ।

राजा—ईदृशं हृदयविनोदस्थानम् । तत्तमेव मार्गमादेशय ।

KING—Such now are the means of my heart's diversion. So show me that very way.

विदूषकः—इदो इदो भवं (इत इतो भवान्) ।

VIDUSHAKA—This way your Highness this way.

(उभौ परिक्रामतः—सोऽनुमत्यनुगच्छति) । विदूषकः—एषो माणशिलापट्टश्चसणाहो माहवीमण्डवो उपहाररमणिज्जदा ए असाञ्चदेण विञ्च पडिच्छदि तुमं । ता पविसिञ्च णिसीदु भवं एष मणिशिलापट्टकसनाथो माधवोमण्डप उपहार-रमणीयतया च स्वागतेन इव प्रतीच्छति त्वाम् । तत् प्रविश्य निषीदतु भवान्] ।

(उभौ प्रविश्योपविष्टौ) ।

(The two go round the stage—Sannamati follows).

VIDUSHAKA—Here the Madhavi-bower, being provided with a rock-crystal-slab and owing to the loveliness of its offerings receives you with welcome as it were. So having entered, you sit down. (Both enter and are seated).

राजिनि । 'ईदृश' सादृश्यप्रतिकृतिदशं नात्मकम् । 'हृदयस्य' तद्वत्तदयस्य 'विनीद-
स्थानं' शिदोपशमोपायः । 'तस्मैव मानं' साधवीमण्डपमार्गम् 'आदिश्य' दशय ।

विदूषक इति । 'एष साधव्याः लतायाः' मण्डपः मण्डिशिलायाः मण्डिमण्डिशिलायाः
'पट्टकेन' फलकेन 'समाधः' युक्तः सन् 'उपहारस्य' उपाधनीकृतस्य आत्मनः कुर्यात्तस्यैः
'रसवीर्यतया च' साधुय्ये च चेतुना 'स्वागतं' योमनमागमनं ते, इत आस्तताम्
अव कुसुमवीरममनुभूयताम्, इति स्मृतेन वचसा 'त्वां' प्रतीच्छति इव प्रतुदगमनेन
सम्भावयति इव । 'तत्' तस्यात् 'प्रविश्य निषीदतु' उपविशतु भवाम् ।

NOTES

1. **ईदृशम्**—The original (शकुन्तला) is lost, and I have to divert myself with her resemblance in creepers and her image in the canvas. In such (ईदृशम्) now lies my solace. Of the four ways of diverting one's attention in the absence of the beloved the poet here speaks of the first two only and ignores third and the fourth. The reasons are (i) The third—meeting in a dream—is not available because as he explains later he cannot sleep at all (प्रजागरात् खिषीभूतः &c.) (ii) The fourth is not possible because he has no knowledge of her whereabouts.

Here Prof. Gajendragadkar takes ईदृशम् as referring to the साधवीमण्डप । In that case हृदम् is the right word not ईदृशम् । Besides that ignores the poet's art in such cases. Thus here two means are available and the poet speaks of two only. In the case of Aja after the loss of Indumati three are available and the poet mentions the three ("सादृश्यप्रतिकृतिदशैः प्रियायाः स्मृत्तं च चक्षिकसमागमोत्सवश्च") ! While speaking of the वच separated from his beloved, all the four are mentioned because all are available. Thus सादृश्य is "स्थामासङ्ग" चकितहरिचौप्रेक्षये दृष्टिपातम्" etc.—(U. Megha 43), प्रतिकृति in "त्वामाशिष्य प्रणयकृपिता धातुरागैः शिलायाम्" etc.—(U. Megha 44) स्मृत्तसमागम in "सामाकाशप्रणिहितभुज"

निर्दिष्टाङ्गे वृत्तः (U. Megha 45), 'सूटस्य' in "मिता सद्यः किञ्चलय-
पुठान् दीवदाहदमाशान्' etc, (U. Megha 46) and the four occur
in four successive verses which is significant.

The तत् following ought not to present any difficulty and is
easily explained thus—सादृश्यं and प्रतिहृति will comfort me and
you say the प्रतिहृति will be taken to the Madhavi bower so (तत्)
lead me there. Some say wrooth is a variety of Jasmine.

2. (a) मणिशिला etc.—पट्ट एवपट्टकः । मणिमयी शिला मणिशिला ।
—नाथिन सद्यः सनायः provided with a protector. The secondary sense
is युक्त provided with. मणिशिलायाः पट्टकः । (b) तेन सनायः &c.
—The creeper is in blossoms. The blossoms are supposed to
be so many bouquets presented (उपहार) to the king by the
bower.

3. (a) स्वागतं इव—करणे २या । The words "स्वागतं ते" are of
course not heard but from the nice presents and the inviting
crystal slab the bower seems as if it has actually pronounced
them. (b) प्रतीच्छति—प्रति + २ष means here "to receive."

सानुमती—लतासंस्सिदा देखिखसुसं दाव सहीए परिकिदि'
तदो मे भत्तुणो बहुमुहं अणुराअ' निवेदइस्सं (लतासंश्रिता
द्रक्ष्यामि तावत् सख्याः प्रतिकृतिम् । ततस्तस्यै भत्तुर्वहुमुख-
मनुरागं निवेदयिष्यामि) (तथा कृत्वा स्थिता) ।

SANUMATI—Betaking to this creeper I will see my
friend's picture, I will then report to her, husband's over-
flowing affection. (Stands having done as described).

राजा—सखे, सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रथम-
वृत्तान्तम् । कथितवानस्मि भवते च । स भवान् प्रत्यादेश-
समये मत्समीपगतो नासीत् । किन्तु पूर्वमपि न त्वया

कदाचित् सङ्कीर्त्तितं तत्रभवत्या नाम । कञ्चिद्दहमिव विस्मृत-
वानसि त्वम् ।

KING—Friend, I now remember the whole early history of Sakuntala. I related it to you also. That self of thine was not present with me at the time of her repudiation. But even before, her lapyship's name was never mentioned by you. Could it be, that, like me, you forgot it ?

सातुमतीति । 'कृतां कृतायां वा संश्रिता' आश्रिता कृतालोना मूला । 'बहूनि' सुखानि यस्य तादृशं, यतः 'सर्वस्वमित्यर्थः' 'अनुरागम्' इति ।

राजेति । 'शकुन्तलायाः प्रथमवृत्तान्तम्' आद्यम् परिचयादिकम् । 'सः' विदित-
सर्ववृत्तान्तो 'भवान् प्रत्यादिशस्व' परित्यागस्य 'समये' हंसपादिकासकाशं प्रेषितः मत्-
समीपगतो नासीत् । समीपं यदि भवानभविष्यः नूनं नामवोधयिष्यः । 'किन्तु'
पूर्वमपि प्रत्यादिशत् प्रागपि 'त्वया कदाचित् तत्रभवत्याः' शकुन्तलायाः 'नाम न संकी-
र्त्तितं' संश्रुतम् उच्चारितम् । 'कञ्चित्' इह प्रव्रजते । त्वमपि विदुष्यान् किम्
अन्यथा कथम् ईदृशं मीनम् ।

NOTES

1. (a) मत्समीप &c.—Vidushaka was sent to Hamsapadika just before Sakuntala's arrival before the king (see Act V.) This assures प्रत्याख्यान and prepares for all these scenes. (b) भवते—इति सम्प्रदाने ऽर्थो ।

विदुषकः—न विस्मरामि । किन्तु सर्वं कहिञ्च अवसाने
यथा तुष्टं भणितं परिहासविश्रपपञ्चा एसा न भूतवर्थो ति । मए
वि मिष्पिण्डबुद्धिना तह एव गहिदं । अथवा भविदव्वदा कखु
वलवदी न विस्मरामि । किन्तु सर्वं कथयित्वा अवसाने पुन-
स्त्वया भणितं परिहासविजल्प एव न भूतार्थं इति । मया
अपि मृत्पिण्डबुद्धिना तथा एव गृहीतम् । अथवा भवितव्यता खलु
वलवती] ।

VIDUSHAKA—I do not forget. But having told all, it was again remarked by you, at the end, that this was a story in joke, not truth; and by me, with an intellect like a lump of clay, it was indeed taken as such. Or, verily, destiny is powerful.

सानुमती—एवम् ण्णेदं (एवम् नु एतत्) ।

SANUMATI—So it is indeed.

राजा—(ध्यात्वा)—सखे त्रायस्व माम् ।

KING—(Meditating)—Friend, save me !

विदूषक इति । 'अवसाने' वाक्यशेषे । 'परिहासेन' परिहासस्य वा विजल्पः, 'विविधो जल्पः' मिथ्यावचना 'एव न सूतः' सत्यः 'अर्थः' । "परिहासविजल्पितं सखे परमाद्येत न गृह्यतां वचः" इति 'भविष्यं' कथितम् लया (हितौघादे) । 'मृदा पित्तः' अयः इव तत्त्वदर्शनविमूढा 'इन्द्रिः' यस्य तद्याविधेन जङ्गमतिना 'भया' अपि अर्थेन परिहासविजल्परूपेणैव, 'गृहीत' ज्ञातम् । 'अथवा पञ्चान्तरे किमनया पथ्या-लोचनया । अत विषये 'भविष्यत्या' अवश्यत्वावदपपदादेश्य शक्तिः 'वक्ष्यती खलु' । एवमेव भविष्यन्मिथ्यं वं सूतम् ।

सानुमतीति । 'एतत्' अवालोच्यमानं वक्षु एवम् तु' इदृशमेव, भविष्यतामि-वन्धनमेव ।

NOTES

1. भविष्यता — भू + तव्य भावे = भविष्यम् sure happening, तस्य भावः inevitability, "कृदभिहितौ भावो द्रव्यवत् प्रकाशते"; hence भविष्य is द्रव्य-वत् and as such, there is no incongruity in attaching a भावतद्धित to it. This thing was predestined to happen, and it has happened. Cp.—"नियतिः खलु प्रतीष्टं गच्छति" ।

विदूषकः—भो किं एदं । अनुवचणं क्व इदिसं तुह । कापि सप्पुरिस्ता सोअवत्तव्या ण होन्ति णं प्पवादे वि णिक्कम्पा गिरीओ [भोः किमेतत् । अनुपपन्नः खलु इदंशं

त्वयि । कदापि सत्पुरुषा शोकवास्तव्या न भवन्ति । ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः]

VIDUSHAKA—Hullo; What is this? Such is really un-becoming in thee. Good (Wise) men never become the abode of grief. Mountains are certainly quiverless even in a high gale.

राजा—वयस्य, निराकरणविकल्पायाः प्रिययास्तामवस्थामनुस्मृत्य बलवदशरणोऽस्मि । सा हि—

इतः प्रत्यादेशात् स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता

स्थिता तिष्ठेत्तु चैवदति गुरुशिष्यं गुरुसमे ।

पुनर्दृष्टिं वाष्पप्रसरकलुषामपि तवतौ

मयि क्रूरं यत्तत् सावधमिव शल्यं दहति माम् ॥ ८ ॥

KING—Friend, recollecting that state of my darling distressed by repudiation, I have become utterly helpless,

Through disowning from hence, she indeed attempted to follow her own people, but stopped on her father's disciple—her father's equal—loudly shouting out "Stay"—and again cast on my cruel self her look disturbed by the flow of tears. It is all this that burns me like a poisoned shaft.

विदूषक इति । 'इदृशम्' एव प्रकारकं वस्तु, कातरभावः इत्यर्थः 'त्वयि अनुपपन्नं खलु' अनुक्तमिव । 'सत्पुरुषाः' साधवः 'कदापि' भवत्यपि व्यसने इति यावत् 'शोकस्य वास्तव्याः' वासस्थानानि [बाहुलकादधिकरणे तव्यत् । आदिहृद्भिः] 'न भवन्ति' । 'प्रवातेऽपि' प्रकृष्टेऽपि वति गिरयो निष्कम्पा ननु स्थिरा एव ।

राजति । 'निराकरणेन' प्रत्याख्यानं 'विकल्पायाः' विद्वत्पायाः 'प्रियायाः' शकुन्तलायाः 'ताम्' अतिदीनाम् इत्यर्थः 'अवस्थाम् अनुस्मृत्य' ध्यायन् 'बलवत्' अन्वयम् 'अशरणः' निराश्रयः विद्वत्तुः 'मयि' । अन्वयः—इतः प्रत्यादेशात् हि सा स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता, गुरुसमे गुरुशिष्यं तिष्ठ इति उच्यते; वदति सति स्थिता वाष्पप्रसरकलुषां दृष्टिं पुनः क्रूरं मयि अपि तवतौ—(इति) यत् तत् सविषमं शल्यमिव मां दहति । व्याख्या

—‘इतः’ अस्मात् जनात्, मत्त इत्यर्थः यः ‘प्रत्यादिशः’ निराकरणं तस्मात् द्वितीः किं सा सख्यं शान्तरवादिक् ‘अनुगन्तुम्’ अनुयातुं ‘व्यवसिता’ छद्मज्ञा । ततः ‘गुरुत्वा’ पिता कर्त्तृत्वेन समं तुल्यं ‘गुरोः’ शिष्ये’ क्वात्वे शाङ्कर्ये [भावे ७मी] ‘तिष्ठ’ विरम अनुगमनात् ‘इति चञ्चे’ ‘गमोर्’ ‘वदति’ सति ‘स्थिता’ गमनात् विरता ‘वाच्याणां’ जित-जयानां ‘प्रसरः’ प्रवृत्तिः तेन ‘कलुषान्’ आविर्णां ‘दृष्टि’ पुनः’ भूयोऽपि ‘क्रूरे’ निष्ठुरे ‘मयि अपि’ तवती’ मामशरणा प्रति सानुक्रोशा बाधना इति निशासया दत्तवती । ‘इति’ सर्वं ‘यत् तत् सविधं’ विषदिग्धं ‘शब्द’ शब्दः इव ‘मां’ ददति’ सन्तापयति । मत्तयुता स्नान् गता, तैरपि त्यक्ता पुनर्मानिष प्राप्ता सा, क्रूरसुहृद् तथापि विमुक्त एव चासम् । अथ पुनस्तत्संके’ भूत्वा अशरणोऽहम् इत्याशयः । [“प्रत्यादिशात् (रा, वि, म-)—“प्रत्यादिशा” (त, न्या-) ॥ “स्थिता” (त, न्या-)—“सङ्घः” (रा, वि, म-) ॥ “प्रसर” (रा, वि-)—“प्रकर” (त, न्या, म-)] ॥

NOTES

1. शोकवास्तव्याः—उच्यते एष इति वस + तव्यत् अधिकरणे क्वाकृत्वात्—वास्तव्याः abode. We note that वास्तव्य is allowed in the कर्त्तृवाच्य only by the Varttika “वसिःतव्यत् कर्त्तरि णिञ्”—वस may take तव्यत् in the कर्त्तृवाच्य and then it will act as if it had dropped ण i. e. it will cause आदिहङि । But then वास्तव्य will mean that which resides, i. e. resident. It thus becomes a विशेषण of शोक and if we make a बहुव्रीहि with the वाक्य—शोको वास्तव्यो षेष् the compound will be वास्तव्यशोक instead of शोकवास्तव्य । It seems better to appeal to the rule “कृत्यलुटो बहुलम्” by which a form which is sanctioned in any given वाक्य with a कृत्य or लुट् may be used in any other वाक्य in accordance with शिष्टप्रयोग, “कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया लुट् च बहुलमर्थे षु भवन्ति यत् विहितस्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति”—Vritti. We may then have वास्तव्य in the अधिकरणवाक्य । शोकस्य वास्तव्याः । Raghava reads शोकवक्तव्याः and explains “शोके जाति अन्येन वक्तव्या न भवन्ति” which is hardly satisfactory. Cf. “सुखमप्यर्थवस्थानानि महापुरुषद्वयानि”—Swapana Vasavadattam II.

2. (a) इतः—अपादाने पञ्चमी । पञ्चम्यासम् । (h) प्रत्यादिशात्—द्विती-पञ्चमी । The reading—प्रत्यादिशा requires इतः to have तसि in द्वितीया ।

इतः अनेन अनेन मया इत्यर्थः प्रत्यादिष्टा विराजता । तसि in तृतीया may be defended by classing इतः with चायादि words. But इतः already occurs in the list with तसि in the सप्तमी as in “प्रयुक्तमव्यस्यमिती इथा स्यात्” । We may have it in तृतीया or सप्तमी but not with both. This is why प्रत्यादिष्टा is rejected, though otherwise it is an excellent reading that gives a perfect picture of the “अवस्था” in order of time. Thus first प्रत्यादिष्टा then व्यवसिता next स्थिता and lastly अपि तवतो । (c) व्यवसिता—वि + च + सो + कर्त्तुं attempted. (d) स्थिता—सुहुः is not perhaps a happy reading. For सुहुसमे implies obedience and immediate attention to his commands. But सुहुः seems to indicate that his command had to be repeated several times before it was obeyed. The two are not consistent.

3. वाच्य &c.—प्रकर for प्रसर is sanctioned by Bhoja. प्रकरणम् इति प्र + कृ + चप् भावे = प्रकरः scattering, collection; hence समूहः । वाच्याणां प्रकरः a flood of tears &c. See Tika.

सानुमती—अम्महे ईदशी सकजपरदा । इमस्स संदावेण अहं रमामि [अम्महे ईदशी स्वकाय्येपरता । अस्य सन्तापेन अहं रमे] ।

SANUMATI—Ah! such is devotion to self-interest! I am pleased by his affliction.

विदूषकः—भो अतुथि मे तको केण बि तत्तहोदी आआस-
चारिणा णीदेति [भोः अस्ति मे तर्कः केनापि तत्रभवती
आकाशचारिणा नीतेति] ।

VIDUSHAKA—Well, I have a guess that her ladyship was carried off by some aeronaut.

सामतोति । ‘स्वकाय्येपरता’ स्वार्थनिष्ठता ‘ईदशी’ एतादृशी भवति । तदेव दर्शयति—‘अस्य’ रामार्थः ‘सन्तापेन’ दुःखेन ‘अहं रमे’ सुखमनुभवामि । शकुन्तलाकृते अस्य दुःखमेव मे तोषाय । ‘अस्मिन्’ इत्याद्यर्थः । यदेकस्य दुःखं तदेवानस्य सुखं मित्याद्यर्थम् ।

विदूषक इति । केनापि आकाशचारिणा व्योमविहारिणा देवयोनिना 'तत्र-
भवती शकुन्तला गीता—इति मे तर्कः' अनुमानम् 'अस्ति' इत्यहं तर्कयामि ।

NOTES

1. केनापि &c.—This is intended as a consolation. She is not dead, so you may hope for reunion. He is more explicit below "यद्येवम् &c."

राजा—कः पतिदेवतामन्यः परामर्ष्टुं मुत्सहेत् । मेनका किल सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठा इति श्रुतवानस्मि । तत्सहचारिणीभिः सखी ते हृतेति मे हृदयमाशङ्कते ।

KING—Who else could dare touch one to whom the husband is a god? I have heard that Menaka is your friend's place of birth. My heart suspects that your friend was carried off by her companions.

सानुमती—सम्मोहो क्व विद्वद्भ्रमिज्जो यं पडिवोहो [सम्मोहः खलु विस्मयनीयः न प्रतिबोधः] ।

SANUMATI—The delusion indeed is [to be wondered at, not the awakening.

विदूषकः—जह एव्वं अत्थि क्व समाश्रमो कालेण तत्तहोदीए । [यद्येवम् अस्ति खलुसमागमः कालेन तत्रभवत्या] ।

VIDUSHAKA—If so, there is indeed union with her ladyship in time.

राजा—कथमिव ।

KING—How so?

राजेति । 'मेनका किल' [किल इत्येतिह्ये] 'ते सख्याः' शकुन्तलायाः 'जन्म-
प्रतिष्ठा' जन्मस्थानम् ['प्रतिष्ठा स्थानमावर्त्ते' इति विग्रहः] 'इति सखीमुख्यात् अत-
वानधि' । 'तस्याः' मेनकायाः सहचारिणीभिः सखीभिः अप्सरोभिः 'ते सखी वृता

इति मे 'उदयम्' आशङ्कते । 'अन्तः' कः 'पतिदेवता' यस्याः तयाविधौ पतिव्रता 'पराभु' स्पर्शेन दूषयितुम् 'उत्सृज्यते' यतीत [शक्ति लिङ्ग] ।

सानुमताति । ईदृशस्य सप्रतिभस्य जनस्य 'सम्बोद्धः खलु' मतिभ्रम एव विषय-
नीयः विषययोग्यः 'न प्रतिबोधः' । प्रबुद्ध एवायं सदा, तदस्य ईदृशे यथार्थे बोधे को
विषयः ? किन्तु पुरायनप्रबुद्ध आसात् इति विषयकरम् इति भावः ।

NOTES

1. (a) *पतिदेवताम्—It is supposed that by devotion to the husband a woman acquires a majesty that repels evil-doers.

(b) जन्मप्रतिष्ठा—प्रति + स्था + अङ् अधिकरणे = प्रतिष्ठा seat स्थानम् । जन्मः प्रतिष्ठा ।

2. काश्चन—अपवर्गे द्वितीया । Time can do anything with us it is always changing, cp.—“उद्दामेव किशोरो निधतिः खलु प्रतोष्टं गच्छति” Mrichachha, and “घटयति विधिरभिमतम् अभिमुखीभूतः”—Rat. etc. So union is possible in future.

विदुषकः—ग कस्य मादपितरा भक्तवियोगदुःखिदं दुहिदरं
चिरं देक्खिदुं पारन्ति [न खलु मातापितरौ भक्तवियोगदुःखिता
दुहितरं चिरं द्रष्टुं पारयतः] ।

VIDUSHAKA—Certainly the father and the mother are unable long to see their daughter grieved by separation from her husband.

राजा—वयस्य,

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रसो नु किञ्चिद् नु तावत्फलमेव पुण्यम् ।

असन्निवृत्त्यै तदतीतमेते मनोरथानामतटप्रपाताः ॥ १० ॥

KING—Friend, that thing which has passed never to come back was a dream, or a spell of magic, or a hallucination, or again merit worn out with only that much of reward. These are the precepices for my wishes to drop from.

विदूषक इति । 'माता' च 'पिता' च भर्वां पत्यासह 'विद्योगिन' विरहेण 'दुःखितां दुहितं' द्रष्टुं न खलु पारयतः तन्मन्ये मेनका स्वयमेव उभयोः युवयोर्वीर्यं विधास्यति ।

राज्येति । अन्वयः—असन्निवृत्त्ये अतीतं तत् स्वप्नो नु, माया नु, मतिभ्रमो नु, तावत्फलमेव क्लिष्टं पुण्यं नु । हे वयस्य, एते मनोरथानाम् अतटप्रपाताः । व्याख्या—'न सन्निवृत्तिः' पुनरागमनम् 'असन्निवृत्तिः । तस्यै, अपुनरागतये 'अतीतं' गतं तत् पूर्वानुभूतं शकुन्तलासमागमरूपं यस्तु स्वप्नो नु' वा [नु इति विकल्पे] । 'अथवा नाहं तदा सुप्तः कुतः स्वप्नः ? तन्मन्ये 'माया नु' केनचित् रिपुणा मयि प्रयुक्तम् ईन्द्र-जालं वा, किन्तु सर्वजनप्रियोऽहं नास्ति मे शत्रुः तत् मेयं माया । भवतु तर्हि 'मतिभ्रमो नु' इति विकारो वा, तेन अतर्त्तुं शकुन्तलास्ये पदार्थे तत्त्वभ्रान्तिर्मे जाता । तस्याः चेत्स्याम् अधुना प्रसन्नायां मती मिथ्यारूपेण बोधो जायेत, न च पुनर्जायेत । तत् यस्तु 'तावत्' तत्परिमाणं 'फलं यस्तु तादृशमेव अतएव 'क्लिष्टं सम्प्रति चीरणं 'पुण्यं' नु' । 'तेनाहं' तदा स्वयमेव शकुन्तलया मिलितः इदानीं प्रवीणी पुण्ये तथा विद्युक्तः । एवः अतएव पि पक्षेषु तथा पुनः समागमोऽसम्भवः । अतएव हे 'वयस्य एते' चत्वारः पक्षाः 'मनोरथानाम्' अभिलाषाणां पुनः समागममभिलाषाणामित्यर्थः 'अतटप्रपातः' तुङ्ग-शैलाग्रप्रपातः 'प्रपाताः' अधःपतनस्थानानि । स्वप्नमायामतिभ्रमैः कृतानां मिथ्यात्वात् तेषां पुनः प्राप्तिः असम्भवा । पुण्यस्य च क्लिष्टत्वात् तथैव । तत् यथा शैलाग्रात् पतितो न प्रत्यावर्तते तथैव समाप्यं पुनः समागममभिलाषो न सम्पत्स्यते । ["क्लिष्टम्" (रा- वि- म-)—"क्लृप्तम्" (त- न्या-) ॥ "पुण्यम्" (रा- वि- म-)—"पुण्यैः" (त- न्या-) ॥ "तदतीतमेत" (रा- वि-) "तदतीव मन्ये" (त- न्या-)—"तदतीतमेव" (म-) ॥ —"प्रपाताः (रा- वि-)—प्रपातम्" (त- न्या-)—"प्रपातः (म-)] ॥

NOTES

1. मातापितरौ—माता च पिता च = इन्द्र । मातृ becomes माता by the rule "आनञ्चरुती इन्द्र" —In a इन्द्र compound of चकारान्त words the पूर्वपद becomes आकारान्त when the words imply विन्दासम्बन्ध or योनि-सम्बन्ध । Again there are optional forms (i) मातरपितरौ by निघात

in the rule "मातरापितराड्ढोऽचाम्" (ii) पितरौ by एकशेष by the rule "पुमान् स्त्रिया" ।

2. (a Remark—Here are four hypotheses each replacing the previous one. (i) The Sakuntala affair was a dream. No, it could not be a dream because I was not asleep at the time, besides a dream leaves no impression of reality when the sleeper is awake. (ii) Possibly it was spell of magic. But who was the magician to direct it against me ? I have no enemy so it was not a magic. (iii) I suppose it was a delusion—a hallucination of mind. Well then my mind being clear now, it would not have produced in me the idea of actual experience, what was it then ? (iv) I must have really enjoyed her company, but the luck, that procured me the felicity having worn out, the thing has vanished. Whichever of these be true, I can not hope to see her again. Raghava construes differently thus—तत् असद्विहृत्य अतीतम् (That thing has gone never to come back), स्वप्नो नु मायातु मतिममो नु, तावत्फलमेव क्लिष्टं पुण्यं नु (Was it a dream, or some magic, or a delusion, or merit exhausted bearing only that much of fruit?). एते मनोरथा नाम तटप्रपाताः (These are the wishes like erosions of river-banks) I leave it to the reader to make sense out of it. (b) क्लिष्टं नु &c.—I did some good work in a prior birth and through the merit thus acquired I was rewarded with the company of Sakuntala. But the merit is now exhausted (क्लिष्टम्) । एव emphasises the quantity. Only to that much of reward, and no more was my wretched self entitled. (c) असद्विहृत्य—सम + नि + हृत् + क्लिन्भावे = सद्विहृतिः return. न सद्विहृतिः । तस्यै । तादर्थ्ये अतुर्वी । (a) एते—Refers to the four—स्वप्न &c. Raghava has एते मनोरथाः । (e) मनोरथानाम्—रथा इव रथा like chariots (लक्षणा) । मनसो रथा मनोरथाः = wishes. Wish is the chariot on which the mind traverses. तेषाम् । Raghava breaks up the last line into मनोरथा नाम तटप्रपाताः and remarks "नाम इत्यलौकिके, अलौकिका मनोरथा इत्यर्थः" । (i) अतटप्रपाताः—अतट is शत्रु a pre-

ipice. प्रपतन्ति एभ्यः इति प्र + पत + चञ्च् अपादाने — प्रपाताः stations to leap from. When one leaps from a precipice one is killed. These four are so many precipices for my hopes to leap from i. e., they leave no room for hope to revive.

विदूषकः—मा एवम् । शं अङ्गुलीभ्रं एव्व शिदंसणं अवस्सम्भावी अचिन्तणिज्जससागमो होदित्ति । मा एवम् । ननु अङ्गुलीयमेव निदर्शनम् अवश्यम्भावी अचिन्तनीयसमागमो भवतीति ।

VIDUSHAKA—Do not think so. Why, the ring itself is an instance that what is sure to happen may be of inconceivable access [Or that of which the access is inconceivable, happens if destined to happen].

राजा (अङ्गुलीयकं विलोक्य)—अये इदं तावदसुखभस्थान-भ्रंशि शीचनीयम् ।

तव सुचरितमङ्गुलीय नूनं प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।

अरुणनखमनोरमासु तस्याश्च्युतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीषु ॥ ११ ॥

KING—(Looking at the ring)—Ah ! fallen from a non-easily accessible place, this has indeed to be pitied. Surely, by your reward, O Ring your merit too is inferred to be very small ; for with a footing secured on her fingers, beautiful on account of the ruddy nails you have become dislodged.

विदूषकः । 'एव सा' भण्य 'ननु' इति परमतात्परे 'अवश्यम्भावी' अवश्यमेव भविता पदार्थः 'अचिन्तनीयः अप्रतर्क्यः' 'समागमो' लाभो यस्य तादृशो भवति इति 'अग्निं' विषये 'अङ्गुलीयकमेव निदर्शनं' उदाहृतः । यथा—अचिन्तनीयसमागमः अवश्यम्भावी पदार्थः भवति घटते इति अत्र विषये 'अङ्गुलीयकमेव निदर्शनम्' । अत्र पतितस्य मन्त्रेण च मिलितस्य अङ्गुलीयकस्य पुनः प्राप्तिः अचिन्तनीया । किन्तु अवश्यम्भाविनो सा घटिता एव । तेन मन्त्रे शकुन्तापि लब्ध्वा ते ।

राजैति । 'अये इति' स्मृती । विदूषकैश्च अङ्गुलीयकशब्दे उच्चारिते स्मृतिः ।
 'असुखम्' दूषप्रापं यत् 'स्थानं' शकुन्तलाङ्गुलिः तस्मात् भव्यति' यत् तादृशम् 'इदम्'
 अङ्गुलीयं 'शोचनीयं तावत् शोचनीयम् । अन्वयः—हे अङ्गुलीय, फलेन विभाव्यते, तव
 सुचरितं नूनं मम इव प्रतनु । यत् चरुणखलमनोरमासु तस्याः अङ्गुलीषु लक्षपदं
 च्युतमसि । व्याख्या—हे 'अङ्गुलीय फलेन' त्वया अनुभूतेन फलेन 'विभाव्यते' अत्र
 अनुभूयते—'तव सुचरितं' पुण्यं 'नूनं' निश्चितं 'मम इव प्रतनु' अव्यक्तम् । कुत
 एवमनुमानम् इत्याह—'यत्' यस्मात् 'अरुणेः' आरक्तैः 'नखैः' मनोरमा 'तस्याः'
 शकुन्तलाया 'अङ्गुलीषु' [प्रथममनामिकायां निवेशितमाषोढाया । ततो दिनेषु
 गच्छत्सु चिरहस्तमया तया क्रमात् मध्यमां तर्जनीञ्च नीतम् । इति बहुवचनमङ्गुली-
 य्विति] 'लब्धं' प्राप्तं 'स्थानं' येन तथैविधं सत् च्युतमसि' भट्टमसि । पुण्यमासीत् ते
 चरितं तेन तव पदमथाः । परन्तु खल्यं तत् पुण्यं तत्तद्युतमसि । अहमपि
 पुण्येन शकुन्तलाया मिलितः, किन्तु श्रीषे पुण्ये त्वमिवाधुना तया हीनः शोच्यः ।
 ['ममेव...मनोरमासु' (रा., वि., स.)—'कृशेन...मनोहरासु' (त., व्या.)] ॥

NOTES

1. (a) निदर्शनम्—निदर्श्यते अनेन इति नि + इश् + लुट् करणे an instance. (b) अवश्यम्भावी—अवश्यम् is a मान्त्र चव्यव meaning inevitable, inevitably &c. according to the context. अवश्यम् भवन्तीति अवश्यम् + भू + णिनि कर्त्तरि आवश्यकैः that which inevitably happens, i. e., the inevitable. (c) अचिन्तनीय &c.—सम् + आ + गम् + अर्च् भावे = समागमः meeting, access. Now बहु See Tika. (d) भवति—is, That which is अवश्यम्भावी is (भवति) अचिन्तनीयसमागम । Or भवति = Happens. That which is अचिन्तनीयसमागम, and अवश्यम्भावी too, does happen (भवति), i. e., if a thing is अवश्यम्भावी, it surely happens notwithstanding that it is अचिन्तनीयसमागम ।

2. तव सुचरितम् &c.—Here Raghava quotes from the सामुद्र—
 'नातिद्वेष्टा नातिदोर्घा न स्थूला न कृशा अपि । अवक्त्राः सरला रक्तनखा रक्ततला
 अपि ॥ कोमलाः सितबिन्दुा मङ्गुरा दीप्तिमन्त्राः । तादृगङ्गलये यस्या सा
 भवेद्राजवत्तमा ॥'

सानुमती—जइ अण्णहतथगदं भवे सच्चं एव्व सोअण्णिज्जं भवे [यदि अन्त्यहस्तगतं भवेत् सत्यमेव शोचनीयं भवेत्] ।

SANUMATI—Had it become lodged in another's hand really it would have been miserable (Or to be pitied).

विदूषकः—भो इअं णाममुद्दा केन उद्देसेन तत्तहोदिए हत्थव्भासं पाविदा [भोः ! इयं नाममुद्रा केन उद्देशेन यत्रभवत्या हस्ताभ्यासं प्रापिता] ।

VIDUSHAKA—well, with what object was this signet-ring placed within the reach of that noble lady ?

सानुमती—मम वि कौतूहलेन आआरिदो एसो [ममापि कौतूहलेन आकारित एवः] ।

SANUMATI—This person too has been urged by my curiosity.

सानुमतीति । यथा शकुन्तला रत्नकोषे रूपेण, तथा दुष्यन्तोऽपि पुरुषेषु । तन्मन्यं दुष्यन्तस्य च गुणीयकमधुनापिसुचरितफलं सुज्ञानम् नशोथ्यम् एव इति भावः ।

विदूषकः इति । सुयते अनया इति 'सुद्रा' [अङ् करणे] । 'नामो मुद्रा' सुत्तोपेनासाक्षरमङ्गुरीयकं केन उद्देशेन किमुद्दिश्य [कर्मणि घञ्] 'तत्रभवत्याः हस्ताभ्यासं समीपम् ["अस्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके" इति विश्व] 'प्रापिता' नीता । केन प्रयोजनेन तस्यै एतदङ्गुरीयकं दत्तम् इत्यर्थः ।

सानुमतीति । 'एवः' विदूषकोऽपि 'मम कौतूहलेन आकारितः प्रेरितः । अहमपि अङ्गुरीयकदानस्य कारणं ज्ञातुमिच्छामि इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) नाममुद्रा—मुद्राते अनया इति सुद्र + अङ् करणे = मुद्रा seal. (b) उद्देशेन—हेतौ दत्तौ वा ।

2. (a) ममापि—अपि goes with एवः । (b) आकारितः—आ + कारि means "to urge" प्रेरणे । Comp. "आकारय भोजनाय", "आकारय वरदानाय" &c.

राजा—श्रूयताम् । स्वनगराय प्रस्थितं मां प्रिया सबाष्प-
माह कियच्चिरणाख्यं पुत्रः प्रतिपत्तिं दास्यतीति ।

KING—Listen. This with tears darling asked me as I
was about to start for my capital—‘after what length of
time will my husband send me news’ ?

विदूषकः—तदो तदो [ततस्ततः] ।

VIDUṢHAKA—Then, what then ?

राजा—पश्चादिमां मुद्रां तदङ्गलौ निवेशयता मया प्रत्य-
भिहिता—एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं

नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।

तावत् प्रिये मद्वरोधगृहप्रवेशं

नेता जनस्तवसमीपमुपेक्ष्यतीति ॥ १२ ॥

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्तानुष्ठितम् ।

KING—Then as this signet ring was being placed by me
on her finger she was answered thus—Darling do you count
the letters of my name here day by day one at a time. By
the time you reach the end the person that will lead you to
the entrance of my inner apartments will appear near you—
And through delusion that was not done by this cruel-
hearted self of mine.

राजिति । ‘स्वनगराय’ स्वनगरं इक्ष्मिनापुरम् [पाचिको चतुर्थो पक्षे द्वितीयो] ।

‘प्रस्थितं मां प्रिया सबाष्प’ सजलशोक्नम् ‘आह’ उवाच [आह इत्यावाचौ अव्ययम्]
किमाह ?—कियत् किं परिमाणं चिरं ‘कियच्चिरं’ तेन [अपवर्गे द्वितीया] ‘आख्यं पुत्रः
प्रतिपत्तिं’ प्रवृत्तिं वार्तामित्यर्थः [‘प्रतिपत्तिः प्रवृत्ति च’ इति निदिशो] ‘दास्यति
प्रोषयिष्यति’ इति आह ।

राजिति । ‘पश्चात्’ तदुक्तेः परम् ‘इमां’ मुद्रां तस्या अङ्गुली निवेशयता स्थापयता
‘मया’ सा प्रत्यभिहिता प्रतुष्टा । अन्वयः—हे प्रिये, अत्र दिवसे दिवसे एकैकं मदीयं
नामाक्षरं गणय । यावत् अन्तं गच्छसि तावत् मद्वरोधगृहप्रवेशं नेता जनस्तव समीपम्
उपेक्ष्यतीति । व्याख्या—हे ‘प्रिये’ शकुन्तले ‘अहं’ आत्मन् अहं रोये ‘दिवसे दिवसे

प्रतिदिनम् [वीप्सायां द्विवचनम्] “एकम् एकम् ‘एकैकम्’ एकमेव न द्वे त्रीणि वा [स्थाये अवधार्यमाणे द्विवचनम् । बहुव्रीहिवद्भावः] ‘नाम्नः अक्षरं गच्छय’ । ‘यावत्’ यत्कालम् ‘अन्तम्’ अचराणामवसानं ‘गच्छसि [यावता योगे लट्] ‘तावत्’ तत्कालं ‘मम अवरोधरुद्धस्य’ अन्तःपुरभवनस्य ‘प्रवेशं’ द्वारं ‘नेता’ प्रापकोजनः [ताच्छील्ये लृट्] । ‘न लोक—’ इति षष्ठीनिषेधः । ‘तत्र ममीपम्’ अन्तिकम् ‘उद्देष्टि’ अभिगमिष्यति ‘इति’ एतत् सगमिहिता इति पूर्वेषु सम्बन्धः । ऋटिष्येव वार्ता लपस्यसे इति भावः । [‘गच्छसि (त- वि- न्या- म-)—‘गच्छति’ (रा-) । ‘गृहप्रवेशम्’ (रा- वि- म-)—‘निर्देशवती’ (त-, न्या-)] ॥ ‘तत्र’ नेतृप्रकरणं ‘दारुणात्मना’ क्रूरहृदयेन ‘मया मोहान् न अनुष्ठितम्’ न कृतम् ।

NOTES

1. (a) एकैकम्—The sense is एकमेव प्रतिदिनम् । Hence there is वीप्सा in दिवस but not in एक । The rule “नित्यवीप्सयोः” applies to दिवस but not to एक । We refer to the Varitika “स्वाद्ये अवधार्यमाणे एकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम्”—repetition may be allowed even when speaking of one thing, if the meaning of the word repeated is emphasised. The sense of वीप्सा in both दिवस and एक is not very happy. (b) गच्छसि—“यावत्पुराणिपातयोर्लट्” (P. 3. 3. 4.) इति लट् in a future sense. Against this Prof. Gajendragadkar remarks that यावत् is not a निपात denoting certainty. It need not necessarily denote certainty ; it is enough if it is a निपात—(Vide Kasika under 3. 3. 4.) It is a निपात implying अवधि । “यावत्तावच्च साकल्यवधौ मानेऽवधारणे” इत्यमरः । The attempt to explain the लट् by “वर्तमानसामीप्य—” is futile. वर्तमानसामीप्य is out of place in “यावत् खनति तावत् ताम्रमयी भूमिः”—Panchatantra. “यावत् निरीक्षते तावत् हंसः”—Hitopadesa &c. Bhattoji's remark “निपातवेतौ निश्चयं द्योतयतः” is with reference to examples given in सिः कीः, and perhaps because in such cases यावत् and पुरा ultimately denote sure completion (निश्चय) of action ; and not that these to give लट् should invariably and primarily denote निश्चय । (c) अवरोध etc—अवरोधस्य अस्मिन् इति अव+रुध+घञ् अधिकरणे अवरोधः harem. प्रविशत्यनेन इति प्र+विश+घञ् करणे—प्रवेशः entrance. अवरोधस्य स्यङ्म् । तस्य प्रवेशः । तम् । Obj. of नेता । See Tika for gram.

सानुमती—रमणीयो क्व. अवही विहिता विसंवादितो
[रमणीयः खलु अवधिः विधिना विसंवादितः] ।

SANUMATI—An appointment, charming indeed, was by the Ordainer, caused to clash.

विदूषकः—कहं धीवलकपिअस्म लोहिअमच्छस्स उदलव-
भन्तले आसि [कथं धीवरकल्पितस्य रोहितमत्स्यस्य उदराभ्यन्तरे
आसीत्] ।

VIDUSHAKA—How did it get inside the belly of the Rohita fish cut up by the fisher-man ?

राजा—शचीतीर्थं वन्दमानाया सख्यास्ते हस्ताद्गङ्गास्रोतसि
परिभ्रष्टम् ।

KING—It slipped into the current of the Ganges from the hand of your friend as she was doing obeisance to the Sachi Tirtha.

विदूषकः—जुज्जइ [युज्यते] ।

VIDUSHAKA—Quite possible.

सानुमती—अदो एव तवसूसिणीए सउण्डलाए अधम्म-
भीरुणो इमस्म राएसिणो परिणए संदेह आसि. अहवा
ईदिसो अणुगआ अट्टिणणणं अवेक्खदि कहं बिअ एदं । अतएव
तपस्विन्याः शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य राजवः परिणये
सन्देह आसीत् । अथवा ईदृशः अनुरागः अभिज्ञानमपेक्षते
कथमिवेतत्] ।

SANUMATI—Hence indeed arose the doubt of this sin-
fearing royal sage about the marriage of poor Sakuntala. Or
how is this that such an affection awaits a token ?

साहुमतौति । 'रमणीयः' प्रतिदिनम् इष्टजननामकौर्त्तने व्यापृतत्वात् मनोरमः
'खलु अवधिः' विरहस्य अवधिः सीमा 'विधिना' देवेन 'विसंवादितः' विसंवादी
विहितः । नामाचाराणाम् अन्तः नेतृयागमनम्, इत्यं विसंवादः—अयं पुनः अन्तः
प्राप्तः नेता तु नागतः इति विसंवादः ।

विदूषक इति । 'धीवरेण कल्पितस्य' खलुः शब्दः कृतस्य इति विद्यासागरपादाः ।

साहुमतौति । 'अतएव' अङ्गुलीयकप्रणयादीव । 'अधर्मात्' पापात् 'भीरोः'
परस्त्रीस्यश्च शङ्किनः 'राजस्य', तस्याः परिणये सन्देह आसीत् । नैतदलं सन्देहाय इति
मत्वा अनुत्पन्नी आह—'अथवा' पक्षान्तरे ईदृशः, 'सर्वभीमः' 'अतुरागः' 'अभिज्ञानं'
परिचायकमङ्गुरीयादिकम् 'अपेक्षते' काङ्क्षति 'एतत् कथमिव' कोदृशम् ?
उक्तकठोऽतुरागः असत्यमभिज्ञाने नश्यति इति न बुध्यते मया ।

NOTES

1. (a) विसंवादितः—वि + सम् + वद + शिष् + क्त कर्मणि caused to disagree. Or वि + सम् + वद + घञ भावे—विसंवादः disagreement, विसं-
वादेन योजितः इति विसंवाद + शिष् + क्त कर्मणि by the Varttika 'प्रातिपदिका-
धात्वर्थे बहुलमिष्ठवचः' । अनुक्त कर्ता is विधिना । cp. दृशंसेन विसंवादितः—
Swapna. (b) अवधि—अव + घा + कि भावे । A limit सीमा i. e., the limit
pointed out by the king while giving the ring to Sakuntala.

राजा—उपालप्स्ये तावदिदमङ्गुलीयकम् ।

KING—I will surely rebuke this ring. ॥

विदूषकः (आत्मगतम्)—गृहीदो णेण पन्था उन्मत्तआणं
[गृहीतोऽनेन पन्था उन्मत्तानाम्] ।

VIDUSHAKA (To himself)—The course of the mad is now adopted by him.

राजा—

कथं नु तं वन्धुरकोमलाङ्गुलिं करं बिहायासि नित्यमम्भसि ।

अथवा—

अपेक्षते नाम गुणं न लक्षयेन्मयेव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥ १३ ॥

KING—Why did you get immersed into water having left that hand with soft and beautiful fingers ? Or it is possible the inanimate cannot recognise merit ; why even by myself was my darling slighted ?

राजिति । 'इदं गङ्गुलीयकमुपात्तम्' भर्तृस्यिष्ये 'तावत्' । 'अङ्गुरीयकमेव अनर्थवोजम् । यद्य तत् नास्ति शिष्यत् यजुन्मलामि मानशिष्यत्, तदिदं तिरस्कारमिति । इतुन्मादलक्षणम् ।

विदूषक इति । 'अनेन उन्मत्तानां पत्या गृहीतः' उन्मत्तपदवौनादुद्गोच्यम् । अतः परं सूच्यां ततोमरणं भविता ।

राजिति । अन्वयः—वन्धुरकोमलाङ्गुलिं तं करं विहाय कथं नु अस्मि निमग्नः सति । अथवा 'अक्षितनं गुणं' नाम न लक्षयेत् । मया एव कस्मात् प्रिया अवधीरिता । व्याख्या—'वन्धुरा' उन्नतानतां पर्वसु नताः तन्मार्थं उदरे उन्नता इत्यर्थः 'कोमला' अकारकं शब्द 'अङ्गुलीयो' यस्मिन् अतएव सुलक्षणं 'तम्' अनुभूतस्यै 'करं विहाय त्यक्ता 'कथं नु वृक्षाभि भोः केन निमित्तेन 'अस्मि' जले निमग्नमसि आत्मनः सञ्जयसि क्व [लोकोक्तिरियम् । सर्वथा विरक्तो हि आत्मनि अनादरो जले मज्जति] । अकारणं मयुक्तमाश्रितं ते । अथवा 'पञ्चानरे 'अक्षितनं चेतनाहीनं' दन्तु गुणम्' उक्तकर्म 'नाम' सम्भावनायाम् न लक्षयेत् 'द्रष्टुं' नमक्रुयात् [शक्तिविद्] । इत्यचेतनस्य विवेक-विमूढता न ते दोषः । सर्वथा इथा मे त्वयि तिरस्कारः । 'मया एव चेतनेन 'कस्मात्' किं कारं 'प्रिया' दयिता 'अवधीरिता' अवज्ञाय प्रत्याख्याता [अवधीर इति अवज्ञायां चुरादिषु] । चेतने यदसम्भवं तदि मया आश्रितम् ["वन्धुरकोमल" (रा. वि. स.)— "कोमलवन्धुर" (त. न्या.) ॥ 'लक्षयेत्' (रा. वि. स.)—'वोचते' (त. न्या.)] ।

NOTES

1. उन्मत्तानाम्—Perhaps there is reference here to the stage of love sickness. 'चचुरागतदन्तु मनसः सङ्गतिर्भावना च आहतिः स्नात् तदनु विषययानतश्च ततोऽपि । निद्राच्छेदस्तदनु तनुता निस्त्रपलं ततोऽन्यादौ सूच्यां तदनु

सरणं' स्युर्दशाः प्रक्रमेय ॥ The king has reached the stage of उन्माद । Vidushaka has been watching the development with apperhension and says this with a shudder as he knows what will follow next.

I. (a) वन्धुर &c.—वन्धुर is उद्भूतान्त । A well developed finger is on the in-side slightly bulged between the joints ; the joints are slightly depressed. कोमल—soft—because not bony. When once lodged in such a finger, it is not easy to dislodge the ring. वन्धुराः कोमलाः अङ्गुलयो र्वाप्यन् । त्रिपदवद्भ्रमोऽस्ति । Yet it is slipped, and dropped into water. How is that ? (कथं नु)—This is the purely physical side of the question. Again वन्धुर is सुन्दर beautiful. 'वन्धुरं सुन्दरी रस्ये' इति विश्वः । Refers to the shape. कोमल soft, suggests agreeable sensation of touch which is mental. (b) *निमग्नम्—निमग्न though weight (gravity) is taken as wilful drowning, this raises the उपमा that the slipping of the firmly lodged ring resembles the suicide by drowning of a person who with all enjoyments at hand becomes all on a sudden unaccountably (कथं नु) disgusted with life. Hence the अवधार is समाचोक्ति based to a certain extent upon श्लेष । (c) अवधौरिता—Slighted. [d] प्रिया—The ring, which is अचेतन, slighted the कर only, I, a चेतन, slighted even the possessor of the कर who was at the same time प्रिया to me. How then उपाक्षप्स्ये अङ्गुलीयकम् ? It is myself that is मङ्गदुपाक्षप्यमावम् ।

विदूषकः (आत्मगतम्)—कहं बुभुक्षाम् खादितव्योऽस्मि
[कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि] ।

VIDUSHAKA—How so ! I am to be eaten up by hunger !

राजा—अकारणपरित्यक्ते, अनुशयतमहृदयस्तावदनुकम्पयता-
मयं जनः पुनर्दर्शनेन ।

KING—O. Wantonly-discarded-one, let this person, with his heart parched by remorse, be favoured by your sight again.

(प्रविश्यापदीक्षेपेण चित्रफलकहस्ता) चतुरिका—इयं चित्रगदा भट्टिणी [इयं चित्रगता भट्टिनी] ।

(चित्रफलकं दशयति) ।

(Entering without raising the curtain with the picture board in her hand) CHATUNIKA—Here is mistress in the drawing.

(Points to the picture-board)

विदूषक । 'उभयथा' यथा 'खादितोऽस्मि' । अतिपीडितोऽहं यथा । ममैव मां खादिष्यति ।

राजति । 'अकारणे' कारणाभावे 'परित्याक्ता' या तत्संबुद्धिः हे 'अकारणपरित्यक्ते' [एतेन कोपकारणम्] 'अनुशयेन' अनुतापेन तत्र 'हृदये' यस्य तादृशः [एतेन अमाशोभ्यता] 'अयं जनः' अहमित्यर्थः 'पुनर्दर्शनेन' [अरणे द्वितीया] 'अनुकम्पया' अनुकम्पया योज्यताम् । परित्यागात् सापराधोऽयं त्वयि । अनुतापेन तापेन दग्धं मां कुरुष्वार्हं ममैव चेत् दर्शनें देहि, तेन यदि जीविष्यम् इति भावः ।

प्रविशति । 'चित्रस्य' शकुन्तलाप्रतिरूपेः फलकं पट्टं 'इत्थे' यस्याः सा 'अपठ्याः' जवनिकायाः 'लेपिष्य' अपसारणेन—यद्वा 'पठ्याः' जवनिकायाः 'लेपम्' अपसारणम् अङ्गत्वा—'प्रविश्य' ।

चतुरिकिति । भट्टिण्याः पुनर्दर्शनेन शङ्कति भवान् । इयं चित्रगता 'आलिखिता' भट्टिनी [अनभिषिक्ता राजदारा भट्टिनीति कथ्यन्ते] आसीत् । अत्रैव तस्याः पुनः उत्प-दर्शनेन भवतु ते । इति अङ्गुल्या 'चित्रफलकं', तत्रस्थां शकुन्तलामूर्तिमित्यर्थः दर्शयति' निर्दिशति ।

1. उभयथा &c.—The king is mad [c. f., स्तब्धोतोऽनेन &c. above]. I cannot leave him. *I cannot therefore get anything to eat.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Hunger wants something to eat and, nothing else being available, it will eat me.

2. अकारण &c.—Addressed to the absent Sakuntala.

3. [a] अपटौल्लेष &c.—See also act IV Ante. [b] इयं चित्रगता &c.—The king prays for meeting. He is forthwith favoured, and sees her, though on canvas only. This is a happy augury and indicates speedy re-union. This is technically called पताकास्थान ।

विदूषकः (विलोक्य)—साहु वयस्स, मधुरावत्थाणदस-
ण्णिज्जो भावाणुप्पेसो । स्वलदि विअ मे विट्ठी णिम्मोण्णदप्प-
देसेसु । किं बहुणा, सत्ताणप्पवेससक्काप् आलवणकोदूहलं मे
अणअदि [साधु वयस्य, मधुरावस्थानदशनीयो भावानुप्रवेशः ।
स्खलति इव मे दृष्टिर्निम्नोन्नतप्रदेशेषु । किं बहुना, सत्त्वानु-
प्रवेशशक्त्या आलपनकौतूहलं मे जनयति] ।

VIDUSHAKA—(Seeing)—Excellect, my friend ! The accession of emotion is visible [Or charming] through exquisite delineation [Or—beautiful postur]. My sight as if stumbles in the high and low places. Not to say much it creates my eagerness for conversation with the impression of infusion of life.

विदूषक इति । 'भावो' मानसो भावः भयादिकृता चेतोविकृतिः । तस्य यः
'अनुप्रवेशः' पात्रे आविर्भावः सः अतः चित्ते 'मधुरेण' मनीहरेण 'अवस्थानेन' विव्यासेन,
कुशलालिखनेन इति यावत् 'दर्शनोद्यः' सुस्पष्टमालम्ब्यः । दृष्टेव शायते एका भीता
अपरे कौतुकयत्नी इति । यथा—'भावानुप्रवेशः' भयादीनामाविर्भावः 'मधुरेण अव-
स्थानेन स्थित्या 'दर्शनोद्यः' मनीहरो जातः । आसाम् अङ्गानां विव्यासविशेषेण अति-
सुन्दरं भयादीनां चित्रमालिखितं भवता । न केवलं मानसमासां निपुणमालिखितम्
अपि तु कायोऽपि, इत्याह 'निष्कृष्टं' नीचेषु 'उन्नतेषु' उच्चेषु च प्रदेशेषु शरीरांशेषु
मे दृष्टिः खलित इव अङ्गादङ्गं खलिता दृष्टिः उच्चेषु प्रतिष्ठता निष्कृष्टेषु च अधःपति-
त भवति । 'बहुना' उक्तेन 'किं' संक्षेपतो ब्रवीमि चित्रमेतत् 'सत्त्वस्य' प्राणानां यः

‘अनुपवेशः’ भाविर्भावः तस्य ‘शब्दा’ सजीवनीतञ्जितमिति मे मतिमुत्पाद्य इत्यर्थः
‘आलपनस्य’ सञ्भावयस्य कौतुहलम्’ आकाङ्क्षा ‘जनयति [“निधोन्नत” (रा-
वि, म-)—“निधत” (त, ग्या-) ॥ “किं वदुनां” इत्यादिसूत्रम् (रा- त, ग्या)
—अन्येषामेतद्भाति] ॥

NOTES

1. (a) मधुरा &c.—अव + स्था + लुट् भावे = अवस्थानम् fixing, i. e. delineation. Or अवस्थायते अनेन इति अव + स्था + लुट् करणे = अवस्थानम् posture. Raghava makes it आकृति । मधुरमवस्थानम् exquisite delineation (लुट् भावे) or beautiful posture (लुट् करणे) । Raghava takes it=fine features. दर्शनीयः is द्रष्टुं शक्यः visible (लुट् भावे) or मनोहरः charming (लुट् करणे) । (b) भावान् &c.—भवत्यनेन इति भू + घञ् करणे, or भवतीति भू + ण कर्त्तरि = भावः emotion. तस्य अनुपवेशः, i. e., अनिप्रविष्टो भावः the emotion that has gained accession. भावानयने द्रव्यानयनम् । * The sense is— (i). Your wonderful skill has rendered the emotion plainly visible (लुट् भावे) । Or— (ii) Owing to the beautiful posture, the picture of emotion is charming (लुट् करणे). Or—(ii) The accession of emotion has become doubly charming owing to their (i. e., of the ladies). fine features (लुट् करणे—Raghava) “सुन्दराकारतया भावाविर्भावो रम्यतर इत्यर्थः”—Raghava. I do not think much of Raghava’s meaning. It puts the artist’s skill to the back-ground. (d) सञ्जातु &c.—सज्ज is प्राण life. शब्दा is surmise, impression. हेतौवतीया ।

सानुमती—अम्मो एषा राणसिणो सिङ्गणा । जाणे सखी
अगदो मे वट्ठवि त्ति [अम्मो एषा राजर्षेर्निपुणता । जाने सखी
अमतो मे वर्त्तते इति] ।

SANUMATI—Ha ! Such is the royal sage’s skill Methi-
mks my friend is standing before me.

* Adopted by Prof. Gajendrrgadkar.

राजा—

यद्यत् साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत्तदन्यथा ।

तथापि तस्या लावण्यं रेखया किञ्चिदन्वितम् ॥ १३ ॥

KING—Whatever may not be right in the picture, all that is being altered. Yet her loveliness is but faintly imitated by the drawing.

सानुमती—सरिसं पदं पश्चादावगुरुणो सिण्हस्स अणव-
लेवस्स [सहस्रमेतत् पश्चात्तापगुरोः स्नेहस्य अनवलपस्य च]

SANUNATI—Tais befits love, so deep through remorse and his absence of boasting.

सानुमतौनि । “अथो इत्याद्यर्थे” अव्ययम् । ‘एषा’ ईदृशो ‘निपुणता’ महती निपुणता इति भावः ।

राजिति । अव्ययः—चित्रे यत् यत् साधु न स्यात् तत् तत् अव्यथा क्रियते । तथापि रेखया तस्या लावण्यं किञ्चित् अन्वितम् । व्याख्या—चित्रे मत्कृते आलिख्ये ‘यत् यत् यदेवात्मवस्थानं वा ‘साधु’ सम्यक्, प्रकृत्यानुयायि इत्यर्थः ‘न स्यात्’ चित्रितं न भवेत् [सम्भावनायां लिङ्] ‘तत् तत् तदेव, तत्सर्वमित्यर्थः, ‘अव्यथा’ अव्यप्रकारेण वियोज्य इति यावत् ‘क्रियते’ विभक्त्यति [सर्वथात्वार्थानुवादः करोतिना भवति] । किन्तु अहं तंशकुन्तलाया लावण्यं मनसाप्यचिन्तनीयं किं पुनश्चित्रे करणीयम् । तत् ‘तथापि’ कृतैऽपि न इति त्रिरेखया’ आलिख्येन ‘तस्या लावण्यं’ कमनीयता ‘किञ्चित् ईदृशं न तु बाहुल्येन’ अन्वितम् । या स्वयं ‘विधिना चित्रे निवेक्ष्य परिकल्पितसल-योगा मनसा वा रूपोच्चयेन कृता’ सा कथमशक्तेन मया मानुषेण सम्यगालिख्यते । तत् इदोक्तं ते “साधु वयस्य” इत्यादि इति भावः [‘रेखया’ (रा-, वि-, म-)—‘रेखया’ [त-, ल-] ॥

सानुमतौति । ‘पश्चात्तापेन’ ‘गुरोः’ प्रवक्तव्य खेदस्य प्रथमः ‘अनवलपस्य च’ गर्वाभावस्य च ‘एतत् एषा राजोक्तिः सहस्रं’ योग्यम् पश्चात्तापेनास्य शकुन्तलायां निरतिशयः खेदो जातः । खेदाच्च प्रवक्तव्यमात्रानम् ततः ‘सर्वे ज्ञानमाप्नो’

पश्यति" इत्यर्थं यत्कृतत्वात्मा लावण्यम् अचिन्तनीयं मन्यते । किञ्चिदन्वितं न सम्यक् इत्यपि गर्वाभावात् विनयोक्तिमात्मन् ।

NOTES

1. रेखा—रेखा is taken by Raghava in the sense of general harmony of the parts of body. "शिरोनेत्रकरादीनामङ्गानां मेलने सति । कायव्यतिरिक्तो नेत्रद्वारा रेखा प्रकीर्तिता ॥"—*Sangita-ratnakara* quoted by Raghava. But रेखा and लेखा may be taken as identical by the maxim रत्नयोरभेदः । And लेखा is the same as चालिखत portrait. This is the sense Raghava prefers—'रेखाया चित्रां तुलिकापिहितया' (depicted by the touches of the brush).

2. * सदृशम् &c.—The king says that his drawing does not approach the original. Sanumati explains—The King's admiration of Sakuntala is so vastly enhanced by remorse that he now thinks too highly of her beauty. The canvas is an exact reproduction and Sakuntala is not more beautiful than she is painted here. Besides, the modesty of the king makes him speak deprecatingly of his own skill. Raghava has अनन्यपक्ष निर्दोषस्य स्वाभाविकस्य इत्यर्थः and construes एतन् पाश्चात्तापगुरोः अनन्यपक्ष च स इत्य सदृशम्—This befits his spontaneous (अनन्यपक्ष) affection for her which has now enhanced by remorse.

विदूषकः—भोः दाणिं त्रिणिष्ण तत्तद्दोदीओ दीसन्ति । सव्वाओ अ दसणीआओ । कदमा एतथ तत्तद्दोदी सव्वन्तुअ [भो इदानीं तिस्रस्तत्रभवत्यो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः । कतमा अत्र तत्रभवती शकुन्तला] ।

VIDUSHAKA—Well, now three ladies are here. All are worthseeing too. Which here is her ladyship Sakuntala ?

सानुमती—अणभिण्णो खु, ईदिसस्स रुवस्स मोहविही अअं जनो [अनभिज्ञः खलु ईदृशस्य रूपस्य मोघदृष्टिरयं जनः] ।

SANUMATI—Without experience of such beauty this Person has his sight baffled.

राजा—त्वं तावत् ततमां तर्कयसि ।

KING—Which of these indeed do you guess ?

विदूषकः (निर्वचय)—तर्ककेमि जा एसा सिद्धिलब्धधनु-
ब्वन्तकुसुमेण केशान्तेण, चवभिणस्सेअविन्दुणा वञ्चणेण, विसेसतो
ओसरिआहिं वाहाहिं अवसेअसिणिद्वतरुणपल्लवस्म चुअपा-
अवस्स पासे इसिपरिस्सन्ता विअ आलिहिदा सा सचन्दला
इदराओ सहीओ त्ति [तर्कयामि या एषा शिथिलबन्धनो-
द्वान्तकुसुमेन केशान्तेन, उन्निरखेदविन्दुना वदनेन, विशेषतः
अपस्तुताभ्यां बाहुभ्याम्, अवसेकस्निग्धतरुणपल्लवस्य चूतपादपस्य
पार्श्वे ईषत्परिध्रान्ता इव आलिखिता सा शाकुन्तला, इतरे
सख्यौ इति] ।

VIDUSHAKA—(*Scrutinising*) I guess that she who, by the side of a mango-tree, of which the fresh leaves are glossy through watering, is painted as if slightly fatigued, with the tips of her hair having the knot loosened and the flowers dropping, with the face having drops of perspiration formed on it, and with the arms drooping very much, that is Sakuntala the other two are her friends.

विदूषक इति । 'इदानीं वाक्काण्डद्वारे ।

साकुन्तलीति । 'ईदृशस्य' एवंविधस्य 'रूपस्य अनभिज्ञः' अन्यातसरूपः 'अयं जनः'
एष विदूषकः 'सौधदृष्टिः' विषयदर्शनप्रयासी जातः । अनुपमं सर्वासामेव कलाश्रव-
कन्यकानां रूपम् । अतः पुनर्दिशेधनिरूपकं निपुणैः रूपमभिज्ञैरेव यत्काम् । विदूषकस्तु
अनभिज्ञः सर्वान् अपि समाः पश्यति इत्याशयः ।

विदूषक इति । 'निर्वचय' निपुणं वृत्ता । 'या एषा अवसेकेन' सेचनेन 'लिखिता'

संख्या: 'तद्वत्पञ्चवा' नवपदाणि यस्य तादृशस्य 'धृतपादपस्य' चामुद्रवस्य 'पार्श्वे' शिथि-
 स्य 'वन्धनं' यस्य, अतएव 'कदाचान्नि' धृतानि कुसुमानि' यस्मात् तादृशेन 'केशवन्धन-'
 [इत्यभूतलक्षणे द्वतीया], सद्भिन्नाः सञ्जाताः 'स्वेदविन्दवः' नमजलजालानि यस्मिन्
 तादृशेन 'वदनेन' [इत्यभूतेति द्वतीया] 'विशेषतो' बाहुल्येन 'अपद्यताभ्याम्' चानताभ्यां
 'बाहुभ्याम्' [इत्यभूतेति द्वतीया] 'इषत्परिग्रान्ता इव किञ्चिदिव जातश्रमा [केशवन्ध-
 नेष्विष्य' स्वेदोद्गमः, भुजापसरवन् इति त्रीणि ग्रन्थोपलक्षणाणि] 'आलिखिता सा
 शकुन्तला इतरे सख्यौ इति तर्कयामि, कष्टे । ["शिथिलवन्धन—" (त. का.)—
 "शिथिलकेशवन्धन" (रा. म.)—"शिथिलकेशवन्धन" (वि.)] ॥

NOTES

1. मोचद्वष्टिः—मोचा विवेकमूढा द्वष्टियस्य सः । Refers to Vidushaka, because he is unable to distinguish between the three, and deems them all *equally* beautiful. The difference is plain to the expert.

2. शिथिल &c.—Comp. "सखावर्तिमात्र—" (1. sl. 26.) In the reading शिथिलकेशवन्धन the word केश is redundant.

राजा—निपुणो भवान् । अस्त्यत्र मे भावचिह्नम्

स्विन्नाङ्गं लिङ्गनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।

अध्रु च कपोलपतितं दृश्यमिदं वर्णकोच्छ्वासात् ॥ १४ ॥

चतुरिके, अर्द्धलिखितमेतद्विनोदस्थानम् । गच्छ वार्तिकं
 तावदानय ।

KING—You are clever. There is here indication of my emotion. At the edges of the drawing is visible the dark imprint of my perspiring finger, and here my tear that dropped on her cheek is noticeable from the puff (bloatedness ?) of paint. Chaturika, this source of my solace is halfdrawn. Go and fetch me the brush.

राजेति । 'भवान् निपुणः' अभिप्रायः, विशेषवित् इत्यर्थः 'अर्द्ध' शकुन्तला-

प्रतिकृतौ 'मे भावचिह्नम्' अनुरागलक्षणम् 'अस्ति' । अन्वयः—रेखाप्राप्तेषु मलिनः
 खिन्नाङ्गुलिबिनिवेशो दृश्यते, इदञ्च कपोलपतितम् अस्तु वर्णकोच्छ्वासात् दृश्यम् ॥
 व्याख्या—'रेखायाः' तूलिकाङ्गस्य 'प्राप्तेषु पार्श्वदेशे' 'मलिनः कतुषः' 'खिन्नायाः'
 भावोदयात् सखेदायाः 'अङ्गुल्या बिनिवेशः' संस्थापनं विन्यासः 'दृश्यते' लक्ष्यते ।
 भावात् खेदः, खेदान्मलिनोऽङ्गः । अतएव अङ्गस्य मालिन्यात् भावोदयानुमानम् ।
 'इदञ्च कपोले' गच्छे, चितस्थायाः शकुन्तलाया गच्छे इत्यर्थः 'पतितम् अस्तु' मदीयं नेत्र-
 जलं 'वर्णकस्य' चित्रोपयोगिकौमुद्यादिरागस्य 'उच्छ्वासात्' उच्छ्वसतया 'दृश्य' द्रष्टुं
 शक्यम् । वर्णकोच्छ्वासात् जलसम्पर्कः । जलञ्च मन्त्रेणात् पतितम् । तेनापि
 भावोदयानुमानम् । ["वर्णक—" (त-, न्या-)—"वर्णिक—" (वि-, म-)—
 —"वर्णिक—" (रा-)] ॥

'एतत् इदं 'विनोदः' तप्तहृदयस्य समाशासनम्, तस्य 'स्थानम्' उपायभूतम्, एत-
 द्धितमित्यर्थः 'अङ्गं लिखितम्' असमाप्तमित्यर्थः । अतो 'गच्छवर्तिका' तूलिकाम्
 ["पटले पचिमेदं तूलिकायाश्च वर्तिका" इति राघवतमजयवचनम्] 'आनय
 तावत्' । तावदित्यवधारणे [यथा "कुर्वन् तावत् करभोरु" इत्यादि रचौ] ।

NOTES

1. भावचिह्नम्—These are two—(i) खिन्ना गुलौबिनिवेशः (भावोदयात्
 खेदः) । *c. f.* 'सखेदरोमाक्षितकम्पिताङ्गौ जाता प्रियमृगंमुखेन वत्सा' ।
 (ii) अस्तु (भावादेव अस्तु) ।

2. वर्णकोच्छ्वासात्—वर्णकोच्छ्वासात् requires वर्णिका in the feminine.
 Raghava reads वर्णिकोच्छ्वासात् and explains "वर्तिका चित्रपटे लेप-
 विशेषः" । श्रुती प्रतीतिः ।

चतुरिका—अञ्ज मादव्व, अवलम्ब चित्तफलञ्जं जाव
 आअच्छामि । [आर्य्य माधव्य, अवलम्बस्व चित्रफलकं यावदा-
 गच्छामि] ।

CHATURIKA—Noble Madhavya, hold the picture board
 till I return.

राजा—अहमेवैतदवलम्बे ।

(यथोक्तं करोति । निष्क्रान्ता चेटी) ।

KING—I hold it myself.

(Dose as said ; exit the maid servant)

राजा—

साक्षात् प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं

चित्रार्पितामहमिमां बहु मन्यमानः ।

स्रोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य

जातः सखे प्रणयवान् मृगतृष्णिकायाम् ॥ १५ ॥

KING—Having previously abandoned my darling when she personally came near, and greatly esteeming her as transferred to the picture, I have become, O friend, solicitous of the mirage after having passed on my way a river with plenty of water.

अतुरेति । 'यावदागच्छामि' [यावद्योगे भविष्यति लट्] तावत् 'अवलम्ब्य' धारय । यावदवधौ ["यावत्तावदिवावधौ" हेमः] ।

राजेति । अन्यथः—हे सखे, पूर्वं साक्षात् उपगताम् इमां प्रियाम् अपहाय चित्रार्पितां बहु मन्यमानः निकामजलां स्रोतोवहां पथि अतीत्य मृगतृष्णिकायां प्रणयवान् जातः । व्याख्या—हे 'सखे पूर्वं' प्रथमे 'साक्षात्' स्वयम् 'उपगतां' समीपे प्राप्ताम् 'इमां प्रियां वल्लभाम्' 'अपहाय' उपैक्षया अतिक्रम्य, पश्चात् 'चित्ते अपि' 'ताम्' 'आलोक्य' लिखितां 'बहु मन्यमानः' तस्यां अद्भुतम् 'अहं निकामजलां' भूरिसलिलां 'स्रोतोवहां' नदीं पथि वत्सं नि 'अतीत्य' अतिक्रम्य, मार्गवशादेव 'अनायासेन' प्राप्तामुपेत्य 'मृगाणां' पशूनां वा 'तृष्णा' लोभः सा अस्ति यस्यां तस्यां 'मृगतृष्णिकायां' मरौचिकायाम् [जष्टीसमासः । अर्श-आद्यच् । स्वार्थे कन् ॥ "मृगतृष्णा मरौचिका" इत्यमरः] प्रणयवान् साक्षाच्छ्रो 'जातः' । वत्सं न्येव प्राप्तां स्वाहृदकां नदीं त्यक्त्वा मरौचिकानुसरणे यथा हासकरं, स्वयमागतं शकुन्तलां विहाय काल्पनिके तश्चिदे समादरोऽपि तद्येव इति भावः । ["राजा" (वि)—"राजा (निश्चय)" (त-, न्या-)—"राजा-अहं हि" (रा-, म-) ॥ "अहमिमां" (त-, वि, व्या-)—"पुनरिमां" (रा-) 'पुनरिमां' (म-,)] ॥

1. (a) बहु मन्थमानः—बहु is not compounded. (b) षड्मिमान्—Raghava reads पुनरिमाम्। पुनर् signifies भेद (difference), भेद is possible when something having been predicated a second predication is made to modify it. Thus साक्षादुपगता अपहोना, चित्तादिता पुनर्वह्नता। The first predication is here absent, षड् does not complete predication, In fact लप् here serves the purpose of पुनर्। Compare स्यम् अचि चाकुलीकृत्य अनुकारणं पृच्छसि weich is fully equivalent to अचि चाकुलीकृतवानसि अनुकारणं पुनः पृच्छसि। Raghava's reading is therefore defective.

2. (a) स्रोतोवहाम्—वहतीति वह + अच् कर्तरि स्त्रियाम् = वहा bearer. स्रोतसा वहा, ताम्। Or स्रोतसा वहतीति स्रोतस् + वह + अच् कर्तरि। A river flows by its currents, so this derivation rather seems logical. (b) निकामजलाम्—निवृतः कामः अस्यात् अनेन वा निकामम् plenty. निकामं जलं दृष्ट्वा ताम्। (c) प्रणयवान्—प्रणयते अनेन इति प्र + नो + अच् कर्णे = प्रणयः solicitation. सः अस्ति अस्य इति प्रणय + मनुप्। This is a Vedic usage. In भाषा the form is प्रणयो because प्रणय is of the सुखादि class and hence, takes इनि *exclusively* in the sense of मनुप् by the rule “सुखादिभ्यश्च”। Both प्रणयिन् and प्रणयवत् however occur in the writings of Kalidasa. c. b. “सा हि प्रणयवत्यासीत्—Raghu-
‘प्रणयिनीव नखचतमण्डनम्’—*ibid.* (d) भृग—&c.—समायां लृष्ठा भृगलृष्ठा। सा अस्ति अस्मिन् इति भृगलृष्ठा + अच् मत्वर्थे स्त्रियाम् भृगलृष्ठा। सा एव इति भृगलृष्ठा + क स्त्रियाम् = भृगलृष्ठाका or भृगलृष्ठाक, because भृगलृष्ठा is not भाषितपुंस्क and in such cases, इकार is optional by the rule ‘अभाषितपुंस्त्वाच्च’। (e) Remark—The चलङ्कार is निदर्शना (see under इदं किलान्वाजमनोहरं वयुः Act I)

विदुषकः (आत्मगतम्)—एसो अत्तभवं णदि अदिककमिअ मिअतिहिआए सकन्तो [एष अत्रभवान् नदीमतिक्रम्य सृष्टृष्णिकया संक्रान्तः]। (प्रकाशम्) भो अवरं किं एत्थ लिहिदुल्लवं [भोः अपरं किमत्र लेखितव्यम्]।

VIDUSHAKA (*Within himself*)—His Highness has indeed

met with a mirage after having crossed the river. (*Aloud*) well, what else has to be painted here ?

सानुमती—जो जो पदेसो सहीए मे अहिरूवो तं तं आलि-
हितुकामो भवे [यो यः प्रदेशः सख्याः मे अभिरूपस्तं तमाले-
खितुकामो भवेत्] ।

SANTMATI—Possibly he has the desire to paint all those places that are favourites of my friend,

विदूषक इति । सत्यमेव उक्तमवभवता । 'एषः अतमभान् नदीं' शकुन्तलायाम्
'अतिक्रम्य मृगदण्डिकायां' चित्ररूपया 'स्नानात्' सङ्गतः । एतत् तु राजा श्रुतं चेत्
तस्य तापो वर्हेत इत्यात्मगतमुक्तम् । ["लिखितव्यम्" (वि) "लिखितव्यम्" (रा-
म-) "आलिखितव्यम्" (त- , न्या)] ॥

सानुमतीति । 'यो यः प्रदेशः स्यान् मे 'सख्या' शकुन्तलायाः 'अभिरूपः रम्यः
['अभिरूपो बुधिर रम्यः' इति विश्वमेदिनी] तं तम् 'आलिखितुं' चितयितुं 'कामः
अभिप्रायी यस्य तथाविधः ['कतरि कृतः' इत्युत्सर्गात् समानाधिकरणपदो बहुव्रीहिः ।
'अव्ययकृतो भावे' इति पक्षे तु व्यधिकरणपदः । 'तुङ्गामसनसोरपि' इति मकार-
लोपः] 'भवेत्' [सम्भावनायां लिङ्]

NOTES

1. लिखितव्यम्—Raghava reads लिखितव्यम् । There seems to be no reason why लिख should not take गुण with तस्य, we can not say लिख is of the कृटादि class for then लिखन् becomes inadmissible. But आलिखन् is used by पाणिनि himself in the rule 'अपा-
ञ्चतुष्याच्छकुनिआलिखने । Bhattoji says "विलिखितुम्" under the rule इत्यरे
तोमुन्कसुनी । I think लिखितव्यम् is not defensible.

2. आलिखितुं &c.—आ + लिख + तुमुन् कर्त्तरि—आलिखितुम् ; आलिखितुं
कामोऽस्य । The म of आलिखितुम् disappears by the कर्त्तरि—लुप्पदेवग्रथः
कृत्ये तुङ्गामसनसोरपि । समो वा ततश्चित्तयोर्मांसस्य पचियुक्त्वजोः ॥ The भाव्यकार
has अव्ययकृतो भावे, i. e., a कृत affix producing an अव्यय is attached

in the भाववाच्य । तुमुम् is thus in the भाववाच्य । Hence आलेखितुम् means आलेखनम् painting. आलेखितुं कामो यस्य means आलेखने कामो यस्य and the बहुव्रीहि is अधिकरणपद । Here again Raghava reads आलेखितुकामः which is not good. See लेखितव्यम् above.

राजा—श्रूयताम्,

कार्यां सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी

पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।

शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः

शृङ्गेकृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥ १६ ॥

KING—Listen. The stream Malini has to be shown with pairs of swans resting on its sandy banks on both sides of it the holy hillocks of the father of Gauri (Himalaya) with antelopes reclining on them. Also, I wish to represent a doe scratching her left eye on the horn of a black buck under a tree on the boughs of which are suspended bark-garments.

राजेति । अन्वयः—सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी कार्या । तामभितः निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावना पादाः (कार्याः) । शाखालम्बितवल्कलस्य तरोः अधः कृष्णमृगस्य शृङ्गे वामनयनं कण्डूयमानां मृगीषु निर्मातुमिच्छामि । व्याख्या—‘सैकते’ पुलिने ‘लीने’ सुखासीने ‘हंसमिथुनं’ भरालयुगलं यस्याः तादृशी ‘स्रोतोवहा’ नदी ‘मालिनी कार्या’ लेखितव्या । ‘तां मालिनीम्’ ‘अभितः’ पार्श्वतः [‘अभितोद्योने-द्वितीया’] ‘निषण्णाः’ उपविष्टा ‘हरिणा’ येषु तथाविधा ‘गौर्याः’ शिवायाः ‘गुरोः’ पितुः [जगन्मातुः पिता इति पावनास्तत्पादाः] ‘पावनाः’ पवित्राः ‘पादाः’ प्रत्यक्षपर्वताः कार्या इति लिङ्गवचनविपरिणामः । ‘शाखासु लम्बितानि’ अवसक्तानि ‘वल्कलानि’ यस्य तादृशस्य कस्यचित् तरोः वृक्षस्य अधः तले [‘अभिप्रत्ययः । अतस्तत्वेनात् वृक्षे’] कृष्णमृगस्य कृष्णसारस्य शृङ्गे आत्मनो ‘वामनयनं’ वामाक्षि कण्डूयमानां निकषन्तीं मृगीषु निर्मातुं कर्तुम् ‘इच्छामि’ [निषण्णहरिणाः— (रा., वि., म.,)—“निषण्णवसरा” (त., न्या.)] ॥

NOTES

1. (a). सैकत &c.—सिकताः सत्त्वयिन् इति सिकता + चण् मत्वञे=सैक-
तम् । सिकताः is usually in the feminine plural, “आपः सुमनसो वर्षा
असरस् सिकताः समाः । एतै स्त्रियां बहुलं सुरैकलपेप्रात्तरवधम्” । (b) सौतो
वृक्षा—See above. (c). निषण् &c.—नि + सद + क्त कर्त्तरि = नि + सन् + न
by the rule “रदाभ्यां निहातो नः पूर्वस्य च दः” । This gives निषण् न by
the rule ‘सदिरप्रतिः’ । Next we get निषण्ण by the rule “रदाभ्यां नो णः
समानपदै” । Lastly निषण्ण by the sandhi-rule “ट् ना टुः” &c. तवर्ग
becomes टवर्ग when joined to टवर्ग । हरिषाः here are other than कृच-
सूत्र (b) * *Remark*—the king’s object is so to paint the back-
grounds as to at once declare the place as hermitage. सौम
and निषण् are significant. They suggest that the swans and
antelopes were at ease in presence of the girls. *They are*
not so when people from town are near. The hills are corrobora-
tive. The bark-garment and black antelopes are decisive.

विदूषकः (आत्मगतम्) - जह अहं देवलाभि, पूरिदव्वं
णेण चित्तफलञ्च लम्बकुञ्चाणं तादसाणं कदम्बेहिं [यथा अहं
पश्यामि, पूरयितव्यमनेन चित्रफलकं लम्बकुञ्चानां तापसानां
कदम्बैः] ॥

VIDUSHAKA (*Aside*)—As I see, the picture-board is going
to be filled up by him with multitudes of long-bearded ascetics.

राजा—वयस्य अन्यच्च । शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतमत्र
विस्मृतमस्माभिः ।

KING—Yet another thing, my friend, Sakuntala’s favour-
[Or—intended] decoration is here forgotten by me.

विदूषकः—किं विद्म [किमिव] ?

VIDUSHAKA—What can it be ?

सानुमती—वणवासस्म सोऽमारस्य अ जं सरिसं भविस्मदि
[वनवासस्य सौकुमार्यस्य च यत् सदृशं भविष्यति] ।

SANUMATI—What will be appropriate to forest-residence and tenderness.

विदूषक इति । 'यथा अहं पश्यामि' मया एवमनुभूयते ["यथाशब्दस्तु निदिष्ट-
स्तुलायोगानुमानयोः" इति विश्वः । अत्र अनुमाने]—"अनेन राजा 'लम्बकूर्चानां
दीर्घश्रृङ्गाम् ["कूर्चमस्यो भुवोर्मध्ये श्रृङ्गकैतवयीरपि" इति विकारशेषः] 'ताप-
सानां कदम्बैः समूहैः [इति करणे श्वा] "चित्तफलकं पूरयितव्यम्" । अद्यनेतेष्विव-
फलकं पूरयिष्यति इत्यर्थं मन्ये ।

राजेति । हे 'वयस्य अन्यच्च' अपरमपि स्तिष्ठितव्यमिति । 'शकुन्तलायाः अभिप्रेतं'
प्रियं मया च्छिष्टं वा प्रसाधनम्' अलङ्करणम् 'अत्र अस्मिन् चित्ते 'अस्माभिः विष्कृतं'
विकारणात् अलङ्कृतम् अधुना तु कर्तव्यम् ।

विदूषक इति । 'किमिव' तत् अभिप्रेतं प्रसाधनं विष्कृतं भवता ['इव इति
वचनार्थोपपत्तौ प्रसाधनात्वात्कारिणः' इति वदमानः । अत वाक्यालङ्कारे] ।

सानुमतीति । 'यत् वस्तु शकुन्तलाया यो वने वांसः स्थितिः तस्य, यच्च तस्याः
यत् 'सौकुमार्यं' मादृक् (भाविष्यत्) तस्य 'च सदृशं' योग्यं भवेत्' तदेव विष्कृतम्
अभिप्रेतं प्रसाधनम् अद्य कर्तुं मना अयम् । वनवासिभिः सुलभम् अतिकोमलञ्च तत्
इत्यर्थः । विदूषकस्तपस्वस्य उत्तरमेतत् ।

NOTES

Remark—After सौकुमार्यस्य Raghava reads अविनयस्य । I do not see the propriety.

राजा—

कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे शिरीषमागण्डविलम्बिकेशरम् ।

न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं मृणालमूर्त्रं रचितं स्तनान्तरे ॥ १७ ॥

KING—Friend, neither is the Sirisha flower shown with

its stalk attached to the ear and the filaments reaching down to the cheek, nor again is between the breasts the garland of lotus-shoots delicate like the autumnal moon-shine.

विदूषकः—भो किण्णु तत्तहोदी रक्तकुवलयसोहिणा अगहत्थेण मुहं अवारिअ चइदचइदा विअ ट्टिदा [भोः किं नु तत्रभवती रक्तकुवलयशोभिना अप्रहस्तेन मुखमावार्य्य चकितचकिता इव स्थिता]। (सावधानं निरूप्य) आः एसो दासीए पुत्तो कुसुमरसपाडच्चरो तत्तहोदीए वअणकमलं अहिलङ्घदि महुअरो [आः एष दास्याः पुत्रः कुसुमरसपाठच्चरस्तत्रभवत्या वदनकमलमभिलङ्घते मधुकरः]।

VIDUSHAKA—Well why has her ladyship stood as if very much frightened having caused her face to be covered by her hand which looks like a red-lotus ? (*Looking closely*) Oh ! this son of a slave, a bee the stealer of the honey of flowers, is rushing at her ladyship's lotus-face.

राज्ञेति—अन्वयः—हे सखि कर्णार्पितवन्धनम् आगच्छविलम्बिकेशरं शिरीषं न कृतं, स्नानान्तरे शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं मृणालमूलं न रचितं वा । व्याख्या—हे 'सखि शकुन्त्यायाः 'कर्णे' [जातावेकवचनम्] 'अर्पितं निवेशितं 'वन्धनं' इत्तं यस्य तत् अतएव 'आगच्छ' गच्छपर्य्यन्तं 'विलम्बिनो' लम्बमानाः 'केशराः' किञ्चलकाः यस्य तत् शिरीषं' शिरीषकुसुमम् (जातावेकवचनम्) 'न कृतं न विहितम् । चित्रे अभूषितः कर्णो गच्छय अथ शिरीषेण भूषयिष्येति, तच्च तस्याः प्रियम् । 'स्नानयोः अन्तरे' अवकाशे 'शरच्चन्द्रस्य मरीचिः' ज्योत्स्ना इव 'कोमलं' क्षिर्घ्नं शुभञ्च मृणालमूलं विसमालिका 'न रचितं वा' नालिखितमपि [वा इति कर्णभूषणस्तनालङ्करणक्रिययोः समुच्चयः] ।

विदूषक इति । 'भोः' इति सम्बोधने । किं प्रश्ने । नु वितर्के । सवितर्कः प्रश्नः । इद्दि इच्छामि किमर्थं 'तत्रभवती' शकुन्त्या 'रक्तकुवलयमिव' रक्तोत्पलमिव 'शोभते' यः तेन [रक्तकुवलयं लक्षणया तत्सदृशे वर्त्तते । साधुकारिणि णिनिः] 'अयइत्तेन' इत्ता-

येणमचिवन्धात अकुलपयपर्यन्तं यो बाहोरंशः तेन [“इत्तायायहस्तादयो गुणगुणिनो-
 र्देदानीदाभ्याम्” इति वामनः । अत्र अमेदविवक्षायां कर्मधारयः । प्रयोग्ये कर्त्तरि
 लतीया] ‘सुखम् आवाय्य’ आच्छाद्य [णी लापु] ‘चकितात् भीतादपि ‘चकिता’ भीता
 अतिभीता इत्यर्थः, ‘इव स्थिता’ [अनेन प्रकारस्य उक्तत्वात् हिं वचनम् अतिशयमात्रस्य
 वाचकम्] । [“रक्तकुवलयशोभिना” (त, न्या-)—“रक्तकुवलयपल्लवशोभिना”
 (रा., वि., म-)] ॥ “सावधानं” निपुणं निरूप्य दृष्टा । आः क्रोधे । ‘दास्याः
 पुत्रः दुर्चिनीतः [आक्रोशे वष्ट्याः अलुक्] कुसुमरसस्य’ मधुनः ‘पाठधरः’ चौरः मधु-
 करः’ भ्रमरः ‘तवभवत्याः वदनं कमलमिव’ [उपमितसमासः ; कमलधर्मेण भ्रमरा-
 कर्षणम्] ‘अभिलक्ष्यते’ अभिलक्ष्य भावति [लघिर्गैत्यर्थः आत्मनेपदं] । [“अभिलक्ष्यते
 (वि)—“अभिलक्षति” (रा- म-)—“अभिलपति” (त, न्या-)] ॥

NOTES

1. (a) आगच्छ &c.—आ is here *exclusine* (सर्वादायाम्) । आ गच्छात् आगच्छम् । अव्ययी— आगच्छं साधु विलम्बन्ती इति इति आगच्छ + वि + लम्ब + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि—आगच्छविलम्बिनः । तादृश्याः किंशरा यस्य तत् ।
 (b). वा—Here वा implies समुच्चय । “वा स्वाज्ञिकल्योपमयोः विवाधेऽपि समुच्चये” इति विश्वः ।

2. (a). रक्त etc.—The reading रक्तकुवलयपल्लवशोभिना is rejected because then पल्लव is not *red*. (b) आवाय्य—अयहस्तः सुखम् आहण्योति (अणिचि) = इयम् अयहस्तेन सुखम् आवारयति (णिचि) । (c). चकितचकिता—Here the rule “प्रकारे गुणवचनस्य” does not apply because प्रकार means सादृश्य and the सादृश्य is expressed already by इव । Hence we explain चकि ‘भीतम् । सामान्यं नपुंसकम् । चकितात् चकिता अकितचकिता frightened of the frightened, i. e. greatly frightened, सहस्रमुदेति समासः । Bharavi’s “भीतभीत इव शीतसमुच्चयः” is similar.

3. (a) दास्याः पुत्रः—A compound. वष्टी is retained *optionally* with पुत्रः as उत्तरपद when abuse is implied. See “पष्ट्या आक्रोमे” (Pan, 6 3 21), “पुष्टेऽन्यतरस्याम्” (6 3 22). (b). *Remark—here

the Vidushaka is misled by the painting ! he forgets that it is a mere picture, and takes it for real.

राजा—ननु वार्यतामेष धृष्टः ।

KING—Pray, let this impudent fellow be stopped.

विदूषकः—भवं एव अविनीतानां शासिता इमस्स वारणे पवविस्मदि [भवानेव अविनीतानां शासिता अस्य वारणे प्रभविष्यति] ।

VIDUSHAKA—Thyself alone, the restrainer of the undisciplined, will succeed in checking him,

राजा—युज्यते । अयि भोः कुसुमलताप्रियातिथे, किमत्र परिपतनखेदमनुभवसि ।

एषा कुसुमनिषण्णा तृषितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु विना त्वया पिवति ॥ १८ ॥

KING—Right. Heigh ! Ho ! The favourite-guest of creepers in flower, why dost thou undergo the fatigue of hovering about here ? Here, thy devoted mate, though thirsty, is waiting for thee, seated on the flower, She does not indeed drink honey without thee.

राजेति । 'ननु' अनुनये । 'धृष्टः' मधुकरः त्वया 'वार्यतां' प्रतिषिध्यताम् ।

विदूषक इति । विकलाङ्गेन ब्राह्मणेन मया कथमेव शिष्यते 'अविनीतानां' दुर्जनानां 'शासिता' विनीता 'भवानेव' अस्य वारणे प्रभविष्यति' शक्नो भविष्यति नान्यः कोऽपि तादृशः ।

राजेति । 'एतत् युज्यते' युज्यमेव । 'अस्मिन्' एव वारयिष्ये । 'अयि' इति कोमलामन्त्रणे । 'भोः कुसुमलताया लताया प्रिय अतिथे भस्मर' 'अत' अधिन् शकुन्तलासुखे 'किं' कथं इत्या 'परिपतनस्य' चङ्करीय परिभ्रमणस्य 'खिद्' श्रमम् 'अनुभवसि' । दृष्टुं वलां, भोतीयं न त्वमस्याः प्रियः । या तु त्वया तुष्यति तामेव कुसुम-

लतामनुसर, चिन्तित्विच्छिता कुसुमस्या भवतीं निदिश्याह—। अन्वयः—अनुरक्ता एषा मधुकरी दृषिता कुसुमनिषणा सत्यपि भवन्तं प्रतिपालयति, त्वया विना न खलु मधु पिवति । व्याख्या—‘अनुरक्ता’ भवति प्रेमवती ‘एषा’ इयं पुरीगता ‘मधुकरी’ भवत्पत्नी ‘दृषिता’ पिपासिता अतएव ‘कुसुमे निषणा’ उपविष्टा ‘सत्यपि’ [तदानीं प्रतीयादुष्करा इत्यपेक्षया] भवन्तं प्रतिपालयति’ इति चेत् । कारणमाह—त्वया विना’ त्वां विहाय ‘न खलु’ न नूनं मधु पिवति । अस्याः चेदन्वया मानयितव्यः, तत् तत्रैव गच्छ ; तेन रक्ता भार्या च तु यति, कुसुमिता लता प्रियेणातिथिना भवता प्रीयते इत्याशयः ।

NOTES

1. अविनीतानाम् &c.—Compare and see कः पौरवे वसुमतीं शासिति ‘शासितरि दुहिनीतानाम्—Act I क. This is a simple truth uttered in all sincerity. Vidushaka's delusion continues in the next two pages also (see प्रहस्यजातगतम् &c., below) Raghava takes it as a taunt. विदूषकस्तु चित्रगतस्य वारयितुमशक्यत्वात् सोल्लङ्घनाह—*Raghava*.

2. (a) कुसुम etc.—कुसुमघमिता लता कुसुमलता । शकपाथिवादि । प्रियः अतिथिः प्रियातिथिः esteemed guest कुसुमलतायाः प्रियातिथिः । तत् सख्यद्वी । (b) परिपतन etc.—पत् means ‘to go’. परि means, सञ्चरतः । परिपतन is “hovering about.” Raghava has परिपतनरूपः खेदः ।

3. (a) कुसुम etc.—Sitting on the flower because *thirsty*. Raghava says thirsty because कुसुमनिषणा । दृषित्वं कुसुमोपरि उप-विशनादेव । He explains कुसुमनिषणा इति तव अवयवसाध्यं स्थानम् इति भावः । You have a footing there secured to you without effort on your part. (b) सती—कुसुमनिषणा सती अपि is the construction. Raghava takes सती as पतिव्रता । (c) Remark—Here the female bee is only *painted*. Hence she was not sipping honey but merely sitting still. The king considers the whole scene as a reality. Hence he is under the influence of मोह । Thus the अलङ्कार according to Dandin is मोहोपमा because the *sitting still* resembles *waiting* (see *Kavyadarsa*, 11. 2. 5). If however, we suppose that delusion of the king extends only so far as to

the motive of the female bee, then the sitting still though only like waiting, is *deliberately taken* by the king as the *waiting itself*. The figure is then समावृत्ति (See under वाक्चित्-पञ्चवाङ्मूलोभिः &c.—& ct. I).

सानुमती—अञ्ज, अभिजातं वखु एसो वारिदो [आर्य्य अभिजातं खल्वेष वारितः] ।

SANUMATI—Noble Sir, he is very well and nobly stopped !

विदूषकः—पडिसिद्धा वि वामा एसा जादी [प्रतिविद्धापि वामा एषा जातिः] ।

VIDUSHAKA—This is a class that remains perverse though prohibited.

राजा—एवं भो न मे शासने तिष्ठसि । श्रूयतां तर्हि सम्प्रति —

अक्लिष्टवालतरुपल्लवलोभनीयं

पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु ।

विम्बाधरं स्पृशसि चेद्भ्रमर प्रियाया-

स्त्वां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥ १६ ॥

KING—Ho ! You do not attend to my injunction ! Then be it known now—O Bee, if you touchest the Bimba-like lower-lip of my darling, attractive like the unfaded young leaf of a tree, drunk by me tenderly indeed in ‘love’s banquets’ I will have thee placed in bondage inside a lotus.

सानुमतीति । हे ‘आर्य्य, एषं वनरः अभिजातं खलु न्याय्यं यथा तथैव [“न्याये कुलौनस्यघोरभिजातपदं विदुः” इति शाश्वतः] ‘वारितः’ प्रतिविद्धः । आर्य्यो भवान् आर्य्येण यथा वाच्यः तथैवैतं वारयति, न तु अनार्य्य इव कठोरं दण्डयति । इति वारणप्रकारं प्रति कटाक्षः । [cp “अभिजातं खलुमन्वितम्” in swapna].

विदूषकः इति । ‘एषा जातिः’ तिर्थगजातिः सुवरात् अनार्य्या ‘प्रतिविद्धापि’

वारितापि 'वामा' प्रतिकूला । नयं वारणं गणयति ['वामः' प्रतिकूलोऽपि प्रोक्तः' इति प्रलाभः] ।

राजिति । 'एवम्' अनेन विधिना शकुन्तलामुखाभिसुखमेव भावम् 'मे शासने' निदेशे 'न तिष्ठसि' न वर्त्तसे । तेन आशालङ्घनेनापि दण्डनीयोऽसि 'तर्हि' सम्प्रति शूयताम् — । अन्वयः—हे समर, अक्रिष्टवालतरुपल्लवलोभनीयं मया रतोत्सवेषु सदय-मेव पीतं प्रियाया विम्बाधरम् स्पृशसि चेत् त्वां कमलोदरबन्धनस्य कारयामि [व्याख्या—हे 'समर' कामुक इति च 'अक्रिष्टः' अक्षदितः अशुक्ल इति वा यो 'वालः' नूतनः 'तरुपल्लवः' लक्षपतं तद्विव 'लोभनीयं' चित्ताकर्षकं 'मया रतोत्सवेषु सदयमेव पीतं प्रियाया विम्बाकारम्' अधरम् [शाकपाथिवादिः] स्पृशसि चेत् यदि दशसि तदा 'त्वाम्' अपराधिनं 'कमलस्य' कस्यचित् पद्मस्य 'उदरद्वयं' यत् 'बन्धनं' 'कारागृहं' तत् 'तिष्ठति यस्माद्वयं' 'कारयामि' । राजाहं त्वां परदारधर्षणापराधेन निरुन्धामि घनेन तमसा, घोरमहातमस्यार' पद्मोदरस्य ते कारा भविष्यति इति भावः ।

NOTES

1. विम्बाधरम्—Avoid अधरः विम्बमिव । That would give अधरविम्बम् ।

विदूषकः—एवं तिवस्त्रणदण्डस्स किं ण भाइस्सदि [एवं तीक्ष्णदण्डस्य किं न भेष्यति] । (प्रहस्य आत्मगतम्) एसो दाव उन्मत्तो । अहं वि एदस्स सङ्गेने ईदिसवण्णो विअ संवुत्तो [एष तावत् उन्मत्तः । अहमपि एतस्य सङ्गेने ईदृशवर्णं इव संवृत्तः] । (प्रकाशम्)—भो चित्तं खु एदं [भोः चित्रं खल्वेतत्] ।

VIDUSHAKA—Would he not be afraid of such strict disciplinarian ! (*Laughing—Within himself*) He is indeed mad. I too, through his companionship, have become as if of similar complexion. (*Aloud*)—Ho (friend), it is only a picture.

विदूषकः इति । 'एवं' तीक्ष्णः कठोरः 'दण्डो' यस्य तस्य उपशासनस्य [शेष-विषयदा वही] 'किं न भेष्यति' । 'प्रहस्य' उपहासं कृत्वा 'आत्मगतमाह' । 'एसो' राजा नृप एव । 'एष' 'उन्मत्तत्वात्' उन्मत्त इव [तावदधारणे] । अहमपि

एतस्य' लम्पसस्य 'सङ्ग्रेष' संसर्गात् 'ईदृशो वणो' रूपं यस्य तथाविधः ["वणः स्याद्रूपमेदयोः" इति शब्दतः] 'सङ्ग्रेषो' जात 'इव' । "संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति" इति मन्थे अहमपि लम्पसस्य सादृशस्यो जात इत्यर्थः ।

NOTES

1. † एवं तीव्र &c.—This is a taunt uttered under the impression that the King has lost the power of discrimination because he is temporarily insane. Just then Vidushaka realises that the subject under discussion is but a picture. But simple-minded as he is, ye does not see that his own momentary spell was due to the king's supreme skill as a painter. On the contrary he believes that the king's malady is catching him and he also was about to lose reason through keeping company with an insane person. The thought of an insane taunting an insane brings on the laugh (प्रहस्य) । The प्र intensifies the हस । The laugh is of course aloud ; only the speech following is आत्मगत ।

राजा—कथं चित्रम् ।

KING—How so ! A picture ?

सानुमती—अहं बि दाणिं अवगदत्था, किं उण जहाळि-
हिदाणभावो एसो [अहमपि इदानीमवगतार्थः किं पुनर्यथा-
लिखितानुभवो एषः] ।

SANUMATI—I too have now realised the fact ; what to say of this person who feels as he painted it !

राजा—वयस्य, किमिदमनुष्ठितं पौरोभाग्यम् ।

दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कास्ता ॥ २० ॥

(वाष्पं बिहरति)

KING—Why is this mischief done, friend ? To me with the heart full of her, enjoying the rapture of beholding her as if personally present, my darling is yet again turned into a picture by you recalling my memory. (*Sheds tears*).

सानुमतीति । 'अहमपि इदानीम्' अस्मिन्नैव चचे 'अवगतः' ज्ञातः 'अर्थः' वस्तु चित्रत्वमित्यर्थः, यथा तादृशो सञ्जाता 'किं पुनर्ध्यालिखितं लिखितानुरूपम् 'अनुभवति' ध्यायति यथादृशः [चिनिः] 'एष' राजा । मयापि ज्ञातं सुखोन्मिव पुरः पश्चामीति, शकुन्तलामयं हृदय एष राजा चित्रस्याभिर्मां स्वयमुपस्थितां मंस्वते इति न चित्रम् । ['यथालिखितानुभाषी' (रा- वि, म-)— "यथालिखितानुसारी" (त-, न्या-)] ॥

राजिति । 'हे' वयस्य किं' किमर्थम् 'इदं पुरोभागिनो' दुष्कर्मनिरतस्य ["दोषैक-
इक्पुरोभागो" इत्यमरः] कार्यम् अकार्यमित्यर्थः [अच्प्रत्ययः] 'अनुष्ठितम्' आच-
रितम् । कुतो दुष्कर्म इति चेत् ग्रन्थ—अन्वयः—स्मृतिकारिणा त्वया तन्मयेन हृदयेन
साक्षादिव दर्शनसुखमनुभवतो मे कान्ता पुनरपि चित्तौकता । व्याख्या—'स्मृति' स्मरणं
प्रकृतस्मरणं करोति कारयति वा यथाधाविधेन 'त्वया तन्मयेन' शकुन्तलामयेन 'हृदयेन'
चेतसा [करणे ष्या] 'साक्षादिव' प्रत्यक्षमिव ["साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः" इत्यमरः]
'दर्शनस्य' प्रत्यक्षदृष्टेः 'सुखम् अनुभवतः' उपलभमानस्य 'मे कान्ता शकुन्तला पुनरपि'
भूयोऽपि 'चित्तौकता' चित्ररूपेण परिणमिता । पुनर् मया चित्तौकता अथ तन्मयत्वात्
पुनः प्राप्ता । सा भूयोऽपि त्वया चित्तौकता । 'वाच्य' नेत्रजलं विहरति मुञ्चति ।
प्राक् नष्टा पुनः प्राप्ता भूयोऽपि नष्टा इति रोदनकारणम् ।

NOTES

1. यथालिखित &c.—लिखितस्य अनतिक्रमः यथालिखितम् agreement with what is painted. अव्ययो—। तत् अस्माकम् इति यथालिखित + अच् मत्वर्थे = यथालिखितम् that which agrees with &c.—Now see Tika.

2. पौरोभाग्यम्—भावे अच् । See Tika, Bhasa in Swapna uses पुरोभागिता (with तल्) ।

3. स्मृतिकारिणा—स्मृति is स्मरणं recollection, तां करोति जनयति इति स्मृति + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि = स्मृतिकारी one who promotes recollection. तेन । Or we may derive from कृ + णिच् । Qual. त्वया

सानुमती—पुव्वावरविरोही अपुव्वो एसो विरहमगो [पूर्वा-
परविरोधी अपूर्व एष विरहमार्गः ।]

SANUMATI—Strange is the course of this love-sickness
with a contradictory start and sequel.

राजा—वयस्य, कथमेवमविश्रान्तं दुःखमनुभवामि—

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।

वाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ २१ ॥

KING—Friend, how can I undergo such ceaseless torture ?
Through wakefulness is barred her vision in sleep, and tears,
do not suffer me to see her drawn in a picture too.

सानुमती, 'एष विरहस्य' इति विरोधमशोकस्य मार्गः प्रत्याः रीतिरित्यर्थः 'पूर्वस्य'
प्रथमावस्थायाः 'अपरस्य, अन्यस्य, उत्तरावस्थायाश्च यो 'विरोधः' परस्परप्रतिषेधः तद्वान्
अतएव 'अपूर्वः' अदृष्टपूर्वः भूतन इत्यर्थः । चित्रस्य प्रथमं चित्रत्वेन ज्ञानं ततः सत्य-
त्वेन पुनश्च चित्रत्वेन इति पूर्वापरविरोधः इति राघवः । ["अविश्रान्तं दुःखम्" (वि)—
"अविश्रान्तं दुःखम्" (तः, न्वा)—"अविश्रान्तदुःखम्" (राः, नः)] ।

राजिति । अन्यथः—प्रजागरात् तस्याः स्वप्ने समागमः खिलीभूतः । वाष्पस्तु
चित्रगतामपि एनां द्रष्टुं न ददाति । व्याख्या—'प्रजागरात्' रातिजागरणात् तस्याः
शकुन्तलायाः [कर्करि क्रुद्धोरा यष्टी] 'स्वप्ने निद्रायां समागमः' मत्तघमीपागमनं
"खिलीभूतः" निरुद्धः ["खिलमप्रकृते क्रोवम्" इति मेदिनी । "अप्रकृतं एव उपचारात्
निरुद्ध" इति] प्रगष्टा सा जायता मया नैव दृश्यते । स्वप्ने पश्येयं यदि निद्रां
लभेयः न च लभे । तत् तस्याः चित्र दर्शनं विना न मे शरणमन्यत् । तव 'वाष्पस्तु'
तां तां पूर्वावस्थां स्मरतो मे दुःखात् जातं नैवजलं पुनः 'चित्रगतामपि' आलेख्य-
लिखिताञ्च [आपः समुच्चये] द्रष्टुं न ददाति [भित्तिऽपि कर्करि कविबध्ना तुमुन्]
इत्य' विविधेऽपि विनोदनोपाये बिहते कथय वयस्य कथमविश्रान्तं दुःखमनुभवामि ।
अधुना तु मया आत्मविस्मृतिवशात् चतुर्थोऽपि तस्या दर्शनोपायो लब्धोऽभूत् । त्वं
पुनस्तव पौरोभाग्यमाचरन् मे स्मृतिं हतवानसि [स्वप्ने समा—" (राः, वि- नः)—
"स्वप्नमा—" (तः, न्वा) ॥

NOTES.

1. अपूर्वः—पूर्व is पूर्वदृष्ट by transference of epithets. न पूर्वः ; नञ्त्वात्—। विरहमार्ग is अपूर्व for it is पूर्वापरविरोधी (see Tika).

2. अविद्यान्तम्—वि + श्रम + क्तकर्त्तरि = विद्यान्तम् । न विद्यान्तम् । नञ्त्वात्—The emphasis is on the *ceaselessness* of the torture. Hence अविद्यान्त should not be compounded. Besides the presence of एवम् is also a bar to समास । We have therefore rejected the reading अविद्यान्तदुःखम् ।

3. (a). प्रजागरात्—See प्रजागरकथः, in Act III. For a similar sense compare 'कथमुपलभे' निद्रां खल्वे समागमकारिणीम्—*Vikramorvasi* (b). खल्वे—The compounded खल्वसमागमः is avoided because खल्वे is emphasised. (c) **Remark*—The verse explains *how* the दुःख is अविद्यान्त । The दुःख is—I cannot see her. When awake, she is not seen *bodily* because lost to me. She cannot be seen on the canvas too for I am weeping (*a. f.* वाष्पविहरति, above). The only chance of seeing her is in a dream. But I cannot sleep (प्रजागर), so that chance too is lost. Just now through my temporary delusion, I was neither awake nor asleep and was enjoying her *codany*. My दुःख ceased, but you have wickedly aroused me and brought me back to ceaseless (अविद्यान्त) misery (दुःख) ; How (कथम्) can I bear it (अनुभवामि) ।

सानुमतो—सव्यवहा पमज्जिदं तुए पचादेसदुक्थं सवन्दलाए [सवंधा प्रमृष्टं त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकुन्तलायाः] ।

SANUMATI—Sakuntala's sorrow for repudiation is thoroughly wiped off by you.

(प्रविश्य) चतुरिका—जंदु भट्टा । वट्टिआकरण्डअं गेणहिअ इदोमुहं पत्थिअम्हि । जयतु भर्ता । वार्त्तिकाकरण्डकं गृहीत्वा इतोमुखं प्रस्थितास्मि—] ।

CHATURIKA (*Enterning*)—Prosper. O Sire prosper. I was proceeding this way having taken up the casket of brushes—

राजा—किं च ?

KING—What then ?

चतुरिका—सो मे हत्थादो अन्दरा तरलिकादुदिश्या देवीए वसुमदीए अहं एव्व अज्जउत्तस्म उवणइस्मं ति सबलकारं गहीदो [स मे हस्तादन्तरा तरलिकाद्वितीयया देव्या वसुमत्या अहमेवाट्यं-पुत्रस्योपनेष्यामि इति सबलात्कारं गृहीतः] ।

CHATURIKA—On my way it was forcibly taken away from my hand by Queen Vasumati with Taralika as her second, saying “I will myself carry it to my husband.”

मातुमतीति । ‘प्रत्यादिशात्’ निराकरणात् यत् तस्या ‘दुःखं’ तत् ‘त्वया सर्वथा सर्वप्रकारेण ‘प्रसृष्टं’ चाशितम् । एतत् कृत्वा अणु अपि दुःखं तस्या न स्यात् ।

चतुरिकेति । ‘वर्तिकायाः तूत्तिकायाः ‘करणकं भाजनं ‘गृहीत्वा इतोमुखं’ भवदभिमुखं प्रस्थितायि गन्तुमारब्धायि [आदिकर्मणि कर्त्तरि क्तः] ।

राजेति । प्रस्थितायि ‘किं च’ जातं ततः कथय ।

चतुरिकेति । ‘अन्तरा’ मध्ये, वर्त्मनि इत्यर्थः, ‘तरलिकया तदाख्याया’ परिचारिकया या ‘द्वितीया’ तथाविधया ‘देव्या वसुमत्या’ परिचारिकामहायया तथा इत्यर्थः—‘अहमेव आर्यपुत्रस्य उपनेष्यामि’ ममोपे प्रापयिष्यामि ‘इति’ एतदुक्त्वा—‘बलात्कारेण’ हठ-कारितया ‘सह [बलादिति हठाद्यैः] इत्यर्थम्’ ‘स वर्त्तिकाकरणकः ‘मे हस्तात् गृहीतः’ ।

NOTES

1. (a). वर्त्तिका &c.—वर्त्तते इति इत + ष्वल् कर्त्तरि स्त्रियाम् = वर्त्तिका paint, or वर्त्तिका a duck. See Tika (b) इतोमुखम्—इतः अस्यां दिशि मुखं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । Qualifies प्रस्थानक्रिया ।

2 (a). तरलिका &c.—तरलिका द्वितीया यथा or यस्याः supposing द्वितीया to mean सहाय । बहु— । Or again तत्—(See Tika). (b) आर्यपुत्रस्य—शेषे बहु । Related to उप uncompounded ; or उपनेष्यामि ।

विदूषकः—दिट्ठिआ तुमं मुक्ता (दिष्ट्या त्वं मुक्ता) ।

VIDUSHAKA—Luckily you are let off !

चतुरिका—जाव देवीए विहवळमं उत्तरीअं तरलिया मोचेदि दाव मए णिव्वाहिदो अत्ता [यावत् देव्या विटपल्यमुत्तरीयं तरलिका मोचयति तावन्मया निर्वाहित आत्मा] ।

CHATURIKA—While Taraika was disengaging the queen's mantle which was caught in a twig my person was carried off by me.

राजा—वयस्य, उपस्थिता देवी बहुमानगर्विता च । भवान्

इमां प्रतिवृत्तिं रक्षतु ।

KING—Friend, the queen is at hand and she is sensitive through much attention (on my part) Do thou save this picture.

यावदिति । 'विटपे' वृक्षशाखायां 'लप' संसक्तं 'देव्याः उत्तरीयं' पूर्वाकायांशुकं 'यावत् यत्कालं' 'तरलिका मोचयति' [यावद्योगे भविष्यति लट्] 'तावत् तत्कालम्, उभयक्षयोरन्वासक्ततया तस्मिन्' वावसरे 'मया आत्मा स्वदेहः ['आत्मा देहमनोवृद्ध-स्वभावधृतिबुद्धिः' इति विश्वः] निर्वाहितः दूरे नीतः । तेनैवाहं सुक्ता न हि स्त्रियया तथोः ।

राजिति । 'देवी उपस्थिता' आगतप्राया । सा 'च बहुमानेन' इह हिंसां मदीयेन आदरेण 'गर्विता जातगर्वा, जातबहुमानगर्वा इत्यर्थः । अहमेवार्थपुत्रस्य बहुमता इत्यभिमानवती देवी यदि प्रयत्नलिखितां मे शकुन्तलामूर्तिं 'पश्येत् नूनम् ईर्ष्या एतां नाशयेत् । तत् 'भवानिमां प्रतिवृत्तिं रक्षतु' एतां गृहीत्वा अपयातु इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) ‡यावत् &c.—This is in reply to Vidushaka. I was not let off through kindness, but managed to run away while they were busy. (b). उत्तरीयम्—उत्तरस्मिन् ईदृशं भवन इति उत्तर + क्—A loose garment worn on the upper part of the body. A wrapper. (c). निर्वाहितः—निर + वह् (to lead) + णिच् + क्त कर्त्तृणि । Let off. For a similar use compare 'यदातु निर्वाहयतिअ मे प्रियम्'—*Buddhacharita*.

विदूषकः—अत्ताणंति भणाहि [आत्मानमिति भण] ।

(चित्रफलकमादायोत्थाय च) जइ भवं अन्तेउरकूटवागुरादो सुचीअदि तदो मं मेहप्पडिच्छन्दे पासादे सहावेहि [यदि भवान्तःपुरकूटवागुरातो मुच्यते ततो मां मेघप्रतिच्छन्दे प्रासादे शब्दाययतु] । (द्रुतपदं निष्क्रान्तः) ।

VIDUSHAKA—Say “Save thyself” ! [*Taking the picture board and getting up.*] If thou art released from the noose of perfidy of the harem, then shout for me at the house (palace) named Meghapratichbanda (*Exit in quick steps.*).

सानुमती—अण्णसंक्रन्तहिअओ वि पढमसंभावणं अवेक्खदि सिढिलसोहदो दाणिं एसा [अन्यसंक्रान्तद्वयोऽपि प्रथमसम्भावनामपेक्षते शिथिलसौहृद इदानीमेपः] ।

SANUMATI—This person with his affection less ardent, respects his first love though his heart is transferred to another.

विदूषक इति । किं मन्थसे प्रतिष्ठितमात्रं नाशयेत्, मामपि हन्तात् यदि पश्येत् ।
तत् ‘भण आत्मानं’ रचतु भवान् ‘इति’ । ‘अन्तःपुरस्थ’ लक्षणया तदवस्थायादिव्या या
‘कूटवागुरा’ मायारूपं जालम् [“मायानिबल्यन्त्रेषु” प्रस्तुत्य “सौराष्ट्रे कूटमस्त्रिधाम्
इति, ‘वागुरा मृगबन्धनी’ इति चामरः] तस्मात् यदि मुच्यते सुतो भवति [कर्म-
कर्त्तरि लट्] ‘ततो मां मेघप्रतिच्छन्दे’ तदाख्ये ‘प्रासादे शब्दाययतु’ शब्दं कारयतु
तत भवदाह्वानं श्रुत्वा अहं शब्दं करिष्यामि [“शब्दैर—” इति काल् करणे ।
ततो शिच् । अशिकर्तुः कर्मसंज्ञा] । ‘इदानीं सलराणि’ ‘पदानि यस्मिन् तत्
यथा तथा निष्क्रान्ता’ [कूटवागुरा—” (त- न्या-)—कालकूट” (रा- वि-
म-) ॥ शब्दाययतु” (वि)—शब्दापय” (रा-)—शब्दय” (म-) शब्दा-
यिष्यते” (त- न्या-)] ॥

सानुमतीति । इदानीं शिथिलं मन्दं सौहृदं यद्यु तदवाविधः [सौहृदमिति अणि
उद्भावः इत्यादि व्याख्यातं प्राक्] एषः राजा अस्मां शकुन्तलायां संक्रान्तम् आसक्तं

‘हृदयं’ यस्य तादृशीऽपि ‘प्रथमा प्राकृतता या संभावना’ सतक्रिया पूर्वप्रदर्शिता या वसुभत्या प्रीतिः इत्यर्थः ताम् ‘अपचते मामयति । सर्वेद्यरोऽपि सन् यदयं देव्या वसुमत्याः शकुन्तलाप्रतिकृतिं निगूहति तव कारणं प्रथमप्रदर्शितप्रणयगौरवं न तु वसुमतीरेम ।

NOTES

1. आत्मानम्—The meaning is—Instead of saying भवान् प्रतिकृतिं रचतु’ you should say भवान् आत्मान् रचतु” । चतुरिका has escaped somehow but she will not let me off so easily. We two have been helping you in this matter, but my offence is greater in her eyes.

2. कूटवागुरा—This seems to suit सूचते better than कालकूट ।
(b) शब्दाययतु—शब्दं कुर्वन् प्रेरयतु इति शब्द + कण् + णिच् + लोट्, तु = शब्दाय (नाम धातु) + णिच् + लोट्, तु शब्दाययतु । Here शब्दाय is अकर्मक because the कर्मे ई. अ. शब्द is included in the धात्वर्थे (धात्वर्थेनोपसं-यहात्) । Thus अहं शब्दायि (अणिचि) = भवान् मां शब्दाययतु the अणिकर्ता becoming कर्म by the rule “मतिबुद्धिप्रत्ययसामानाद्यशब्दकर्मककर्मकाणामणिकर्ता स यौ” । The भाष्यकार however directs वतीया in the अणिकर्ता of शब्दाय । Thus “शब्दायति देवदत्तः । शब्दाययति देवदत्तेन”—*Bhashya*, 1.4.52. The poet disregards the *Bhashya* in Act. IV. c. f. “हस्तिनापुरगमिषः ऋषयः शब्दायन्ते”) । We may note that there the Beng. Ed. reads शब्दायन्ते and here Vidrasagara's reading is शब्दायसु । If these are adopted the grammatical difficulty in Act IV. is overcome. There ऋषयः शब्दायन्ते means the sages are talking. But मां शब्दायसु raises fresh difficulty, because शब्दाय being अकर्मक it cannot govern माम् “शब्दलक्षणेन कर्मणः अन्तः-भोवात् कर्तान्नराद्योगाच्च अकर्मकत्वात्—*Kuivata. Haradatta* and *Bhottoji* are also to the same effect. Nagesa differs. He believes that like पुनराहवति we may have पुनं शब्दायति (‘वहिभूत-पुवादि कर्म—*Sabdendushakharā*). On the whole, it seems better to suppose that Kalidasa does not strictly follow the *Bhashya* and has attached णिच् to शब्दाय । Nor is this the only instance of his disregard of Panini's teaching.

(प्रविश्य पत्रहस्ता)—प्रतीहारी—जेदु जेदु देवो (जयतु जयतु देवः) ।

(*Entering with a letter in hand*) THE WARDER—Prosper, let Sire prosper.

राजा—वेत्रवति, न खल्वन्तरा दृष्टा त्वया देवी ।

KING—Vetravati, was not the Queen noticed by you midway ?

प्रतीहारी—अह इ । पत्तहत्थं मं देक्खिअ पड्डिणिउत्ता (अथ किम् । पत्रहस्तां मां दृष्ट्वा प्रतिनिवृत्ता) ।

WARDER—Yes, Seeing me with a letter in hand she has gone back.

राजा—कायंज्ञा कार्यापरोधं मे परिहरति ।

KING—Knowing what is proper, she avoids interruption of my state-affairs.

प्रतीहारी—देव, अमच्चो विण्णवेदि अत्थजादस्स गणणावहु-लदाए एक्क एव्व पौरकज्जं अवेक्खिदं देवो पत्तारुद्धं पच्चखो-क्खेदुत्ति [देव, अमात्यो विज्ञापयति—अर्थजातस्य गणनावहु-लतया एकमेव पौरकार्यमवेक्षितम् । तद्देवः पत्तारुद्धं प्रत्यक्षीकरोतु इति] ।

WARDER—Sire, the minister reports that owing to the length of the counting of the several receipts, only one case of the citizens has been investigated. Let Sire see the same put on paper.

राजिति । 'देवी' वसुमती 'त्वया' अन्तरा' मध्यं वर्तमाने इत्यर्थः न खलु दृष्टा न किं दृष्टा [खलु जिज्ञासायाम् । 'निषेधवाक्यादङ्कारजिज्ञासानुमयेन खलु' इत्यमरः] ।

कार्यञ्चेति । कार्यं करणीयं जानाति या तथाविधा कार्याकार्यविवेकवती
देवी 'ने कार्यस्य' राजकार्यस्य उपरीधं विघ्नं 'परिहरति' त्यजति । राजकार्यस्य
विघ्नजननम् अकार्यम् इति मत्वा निवर्त्तते देवी ।

प्रतीहारीति । 'अर्थजातस्य' तत्तेराधिकारिकैः प्रेषितस्य वित्तसमूहस्य [अर्थः
प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु] इति "जातं व्यक्त्योद्योग्यम्" इति च कोषः] 'गण-
नायाः' संख्यानस्य बहुलतया बाहुल्येन [द्वितीया तृतीया] 'एकमेव पौरकार्यम्
अवेक्षितम् आलोचितं मया । पत्रे आरुढं प्रवक्ष्यं 'तत् देवः प्रत्यक्षीकरोतु' खय-
मालोचयतु ।

NOTES

1. अथकिम्&c—The poet here very skilfully keeps Vasu-
mati away. Up till now Sanumati has not disclosed the
birth of Sarvadamana or that arrangements are being made
by the gods for the re-union of Dushyanta and Sakuntala.
Vasumati's presence would have prevented the disclosure
altogether, and this purpose of introducing Sanumati would
have been defeated.

2. प्रत्यक्षीकरोतु—अच्छोः प्रति इति प्रति + अक्षि + टच् समासान्त = प्रत्यक्षम् ।
Now प्रत्यक्ष + च्चि + क्त + लौट तु ; no समास for Bhattoji says "अतिङ्-
न्तदायं समासः" (See प्रदक्षिणोक्तृष्व, प्रत्यक्षीकरिष्यामि, &c. Ante.)

राजा—इतः पत्रं दर्शय । (प्रतीहारी उपनयति) ।

KING—Here, show the letter. (The warder takes it up to him).

राजा (अनुवाच्य)—कथम् । समुद्रव्यवहारी सार्धवाही
धनमित्रो नाम नौव्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी ।

॥ तस्यार्थसम्बन्धः इत्येतदमात्येन लिखितम् । कष्टं
लब्ध्वनपत्यता । वैत्रवति, बहुधनत्वाद्बहुपत्नीकेन तत्रभवता

भवितव्यम् । विचार्यतां यदि काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्यासु
स्यात् ।

KING (*Having read*)—How so ! A merchant named
Dhanamitra trading by the sea died in ship-wreck and the poor
fellow is childless ; the wealth hoarded by him has to go to
king. This is what is written by the Minister Childlessness
is misery indeed ! Vetravati, having great wealth, his good
self must be one with many wives. Let it be ascertained if
among his wives any one be quick with child.

राजैति । 'अनुवाच्य' पठित्वा । 'कथम्' इत्याद्यर्थे । 'समुद्रेण व्यवहरति पश्यते
क्रयविक्रयकर्म कुरुते यस्मात्पाविधः, 'सार्धान्' वणिक्समूहान् 'वाहयति' प्रापयति देश-
न्तराणि यस्मात्पाविधः वणिक्पतिः 'धनमित्रो नाम नावां पोतानां व्यसने विपतिः, जल-
मञ्जनमित्यर्थः ["व्यसने विपदि भ्रंशे" तैल्यमरः] ततः विपन्नः' सतः । 'तपस्वी' अनु-
कम्प्यः स वणिक् अनपत्यश्च निःसन्तानश्च । तस्य अर्थानां सचयौ बाहुलात् प्रभूतमर्थ-
जातमिति भावः ; तदा 'अर्थसचयौ' विपसङ्गः [बहुत्वविवक्षायां च न तु राशीकरणे ।
अप्राणिसंघे वा अच] राजानम् अवश्यं गच्छति' यस्माद्वयः । 'अनपत्यता' सन्तति-
हीनता 'कष्ट' खलु क्लेश एव । 'बहुधनत्वात्' आख्यात्वात् 'बहुपत्नीकेन' भार्याबाहुला-
त्वात् [नदीत्वात् कप्] भवितव्यम् । विचार्यतां' अन्विष्य निर्द्धार्यताम् [कर्मणि
लोट्] 'सत्वं' जीवम् आपन्ना, यदा आपन्नं सत्वं मया तादृशो गर्भिणी इत्यर्थः ।

NOTES

1. अर्थसचयः—सम् + चि + अच् भावे—सङ्गयः plenty बाहुल्यम् । It
does not mean राशि a heap ; for then the rule "निवास-चिति-
शरीरोपसमाधानेषु आदिच कः" will require चञ्, and च will change
into क given सङ्गयः । The Vṛtti thus comments on निचय—“इह
कथाम्न भवति सङ्गान् काष्ठनिचयः । बहुलमतः विवर्चितम् न उपसमाधानम्
(heaping—राशीकरणं) । अर्थानां सचयः । This means सङ्घिता अर्थाः ।
प्रतीहारी—देव, दाणिं एव साकेदअस्स सेट्ठिणोदुहिआ
णिव्वुत्तपुंसवणा जात्वा से सुणीअदि [देव, इदानीमेव साकेत-
कस्य श्रेष्ठिनो दुहिता निवृत्तपुंसवना जाता अस्य श्रूयते] ।

WARDER—It is reported that his wife, the daughter of a merchant of Ayodhya, has her Pumsavana ceremony just performed.

राजा—ननु गर्भः पित्र्यं रिक्तमर्हति । गच्छ एवममात्यं ब्रूहि ।

KING—Surely, the foetus deserves (inherits) the paternal property, Go say this to the minister.

प्रतीहारी—जं देवो आणवेदि [यत् देव आज्ञापयति] ।
(प्रस्थिता) ।

WARDER—What Sire commands. (*Proceeds to go*).

राजा—एहि तावत् ।

KING—Do comeback.

प्रतीहारी—इअग्नि [इययस्मि] ।

WARDER—Here I am.

राजा—किमनेन सन्ततिरस्ति नास्तीति ।

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।

स स पापाहते तासां दुष्यन्त इति दुष्यताम् ॥ २२ ॥

KING—What is gained by considering if there is or is not progeny ? With whomsoever loving kinsman the subjects are separated by death, that one, save the sinful, is Dushyanta unto them—Let this be proclaimed.

प्रतीहारीति । 'अस्य जाया' पत्नी 'साकेतः' अयोध्या यस्य निवासः तस्य [साकेत-
शब्दो धुमादिषु पठ्यते । ततः श्रेषिको ब्रूय] 'श्रेष्ठिनः' वनिजः 'दुहित्वा' शदानौमेव
निवृत्तः सम्पन्नं 'पुंसवनं' गर्भाधानात् तृतीये मासि कर्त्तव्यः संस्कारविशेषी यस्याः
'जायन्ते' इति श्रूयते ।

। 'ननु' अवधारणे । 'गर्भः' गर्भस्त्वमपत्यं 'पित्र्यं' पितुरागतं 'रिक्तं'
'कथं घनं यत्'] 'अर्हति' ।

राजिति । अपरमपि किञ्चित् वक्तव्यम् : 'एहि तावत्' इति प्रस्थितां प्रहरीहारां निवर्तयति ।

राजिति । 'सन्ततिः अस्ति इति' 'सन्ततिः नास्ति' इति 'अनेन' वा 'किम् ?' विद्यमाने अपर्ये विद्यमाने च फलं तुल्यम् । कुत इत्याह—अन्वयः—प्रजाः येन येन सिग्धेन वस्तुना विद्युज्यन्ते पापात् ऋते दुष्यन्तस्तासां स स इति दुष्यताम् । व्याख्या—'प्रजा' जनाः येन येन सिग्धेन स्नेहयुक्तेन वस्तुना' वान्धवेन पितादिस्वजनैर्न 'विद्युज्यन्ते विद्युक्ता भवन्ति 'पापात् पापनिरतात् 'ऋते' विना, पापिनं स्वजनं वर्जयित्वा इत्यर्थः 'दुष्यन्तः' [स्वनामयहणेन "दुष्यन्तो मे वस्तुः" इति मङ्गलो गौरववार्ता सूचिता] 'तासां प्रजानां 'स स वस्तुः, वस्तु स्थाने स्थितः 'इति एतत् दुष्यत्' विज्ञाप्यताम् । यो यो ऋतः दुष्यन्तस्तस्य तस्य स्थाने आसीत् । तत् ऋते वा स्थिते वा फलं तुल्यमेव । किन्तु यः पापो सिध्यते तस्य स्थाने दुष्यन्तो न स्यादिति ।

NOTES

1. (a) साकेतकस्य—The Parkrita साकेतकस्य should not be rendered as साकेतस्य as has been done by Raghava. साकेतस्य श्रेष्ठो is an awkward phrase the पष्ठो in such cases being unusual. साकेते जातः साकेते भवः or साकेते वसति इति साकेत + वृच् = साकेतक of Saketa. न तस्य । Qualifies श्रेष्ठिनः । (b) श्रेष्ठिनः—अतिशयेन प्रशस्त्रानि इति प्रशस्त्र + इष्टन् = श्रेष्ठानि, श्रेष्ठवस्तूनि इत्यर्थः, तानि यस्य सन्ति इति श्रेष्ठ + इनि सत्वर्थे = श्रेष्ठो merchant.

2. (a) येन विद्युज्यन्ते—This is from युजिर् to join रुधादि । विद्युज् is to disjoin. यः प्रजाः विद्युनक्ति gives येन प्रजाः विद्युज्यन्ते in the कर्म-वाच्य । पापात्—पापम् अस्ति अस्य इति पाप + अच् सत्वर्थे = पापः wicked. ऋते योमे पुनः । (c) ब्रूयताम्—ब्रूिश् विशब्देन चुरादि + लोट्, ताम् कर्मणि । विशब्दन is declaration of views, "अनिव्योऽस्य शिच्"—Madhava. The भ्वादिगणोद्य root has a different sense.

प्रतीहारी—एवं नाम घोसइद्वयं [एवं नाम घोषद्वि-
तव्यम्] । (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) काले पवुहं विद्म अहि-

* Adopted by Prof. Gajendrhgdkar.

गान्दिदं देवस्स सासणं । काले प्रवृष्टमिव अभिनन्दितं देवस्य शासनम्]

WARDER—It shall be so proclaimed. (*Going out and coming back*) Sire's command is welcomed like a timely shower.

राजा (दोधमुष्णञ्च निःश्वस्य)—एवं भो सन्ततिच्छेद-
निरवलम्बनां मूलपुरुषावसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ते । ममात्यन्ते
पुरुवशश्रिय एष वृत्तान्तः ।

KING (*sighing deep and warm*).—Thus O do riches at the death of the original owner, being supportless by the lapse of progeny, pass to a stranger. After my demise too such will be the fate of the fortune of Puru's race.

प्रतीक्षरोति । 'काले' यथाकाले यत् 'प्रवृष्ट' सुदृष्टिः [भावे कः] तत् 'इव' दिवस्य शासनमभिनन्दितं पूजितम् ।

राजति । 'भो' इति अलक्ष्यमन्त्रणं प्रतीक्षारोचं बोधनं वा । 'सन्तत्याः' छेदेन अभावेन निरवलम्बना निराश्रयाः 'सम्पदः' विभवा 'मूलपुरुषस्य' अर्जयितुर्वंशधरस्य 'अवसाने' अन्ते, अभावे, नाशे इत्यर्थः 'एवम्' अनेन विधाना 'परम्' अन्यं जनम् 'उपतिष्ठन्ते' समच्छन्ते [सङ्कटिकारणे आत्मनिपदम् । उपतिष्ठन्ति इति पाठे आश्रयन्ति इत्यर्थः] । 'ममापि अन्ते अवसाने, सृते मयि इत्यर्थः पुरुवंशश्रियः पौरव-
लम्बनाः 'एष वृत्तान्तः एवंप्रकारः, पराश्रयणं भविता इति वार्त्ता । [—निरवलम्बना
(तन्, व्या-)]—उपतिष्ठन्ति (रा-, वि-, म-) ॥ "अथ एष वृत्तान्तः (तन्, व्या-)]—
—"श्रीरकालप्रबोधवोजा मूरिवंशजा" (रा-, लि-, म-) ॥

NOTES

1. (a) उच्यते—It is difficult to see how उच्यतेऽत्रास has to be acted (b). सन्ततिच्छेद &c.—The reading निरवलम्बनां कुलानाम् makes कुल as निरवलम्ब. But if there is सन्ततिच्छेद where is the कुल ; When कुल itself does exist, the question whether निरवलम्बन or

सावलम्बन does not arise. On the other hand निरवलम्बना: qualifying सस्यदः is perfectly intelligible. There being no सन्तति the wealth amassed has no one to go to—becomes निरवलम्बन । (c). उप-
तिष्ठन्ते—‘उपाह्वयपूजासङ्गतिकरणमैवौकरणपयिषु’ इति सङ्गतिकरणे आत्मानेपदम् ।
(d). Remark—The reading गौरकाल &c. gives no good sense,

प्रतीहारी—परिहृदं अमङ्गलं [प्रतिहतममङ्गलम्] ।

WARDER—Let the evil be averted !

राजा—धिङ्मामुपस्थितश्रेयोऽवमानिनम् ।

KING—Fie on me that disregarded the luck, that came to hand.

सानुमती—असंसयं सही एव हिअए करिअ गिन्दिदो
णेन अप्पा [अससयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितः अनेन
आत्मा] ।

SANUMATI—Undoubtedly his self is blamed by him
having that very friend of mine in his mind,

राजा—

सरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।

कल्पिष्यमाणा महते फलाय वसुन्धरा काल इवोत्पवीजा ॥ २३ ॥

KING—Though my own self was caused to germinate in
her, the wife entitled to join me at sacrifices, the support of
my family, was foolishly abandoned by me like a tract of
land with seed sown in time and about to become fit for a
great harvest.

प्रतीहारीति । ‘अमङ्गल’ भवदत्तकप-वीरवन्धनः पराश्रयणश्च ‘प्रतिहत’ निराकृतं
भवतु ।

राजेति । ‘कपस्थितं स्यंप्राप्तं यत् ‘श्रेयः’ मङ्गलं सापत्न्यदारूपम्, तत्
‘अवसन्त्यते यस्तथाविधम् [सधुकारिणि णिनिः] ‘मां धिक्’ ।

राजेति । अन्वयः—कालि उत्तरीया नहते फलाय कल्पिष्यमाणा वसुन्धरा इव कुलप्रतिष्ठा धर्मपत्नी आत्मनि संरोपितेऽपि मया त्यक्ता नाम । व्याख्या—‘कालि’ यथा-समये ‘उत्तम्’ (वप + क्तः) आहितं ‘वोजं’ यस्यां तादृशो [पत्नीपक्षेऽपि योज्यम्] अतएव ‘नहते’ प्रभूताय ‘फलाय’ शस्याय [पत्नीपक्षे पुत्रफलाय] ‘कल्पिष्यमाणा’ प्रभविष्यन्ती [कृपियोगे सम्पद्यमाने चतुर्वी] ‘वसुन्धरा रजधात्री चारित्री’ इव कुलस्य पुरुषवंशस्य ‘प्रतिष्ठा आत्मनस्वरूपा [वसुन्धरायामपि योज्यमेतत् । “इ” प्रतिष्ठा कुलस्य मे । समुद्र-रश्मना चोर्वी सखी च युवयोरन्यम् ॥” इति प्रागुक्तः] ‘धर्मायां’ प्रजाप्रयोजना ‘पत्नी’ (शाकपाणिवादिः) । (यद्वा—तादृशो इतत्) शकुन्तला ‘आत्मनि’ स्वरूपे संरोपितेऽपि मत्प्रेरणया नहतेऽपि [‘आत्मा वैपुवनामाधि’ इत्यात्मनः पुत्रत्वस्युतेः] मया त्यक्ता नाम’ कृतमितमेतन्म [नाम कृतसाधाम् । “नाम प्राकाशसम्भाव्यक्रोधीपगमकृतुसने” इत्यमरः] ।

NOTES

1. प्रतिष्ठितम् &c.—Act V प्रतिष्ठितं भवतु is the constriction.
2. (a) संरोपिते—सम + रुह + णिच् + क्त कर्मणि । * (b) नाम Implies censure. मया धर्मपत्नी त्यक्ता । This is reprehensible from consideration of afterlife (परलोक) । Again मया कुलप्रतिष्ठा त्यक्ता, आत्मनि संरोपितेऽपि त्यक्ता is censurable from worldly (इहलोक) considerations directly, and indirectly from consideration of परलोक so far as it affects the Pitris by पिच्छलोप । (c) The root रूप is आत्मनेपदी; but in लट् the forms are रूपस्यति—कल्पिष्यते &c. as in the case of हुत anie.

सानुमती—अपरिच्छिन्ना दाणिं दे संददी भविस्सदि [अपरिच्छिन्ना इदानीं ते सन्ततिर्भविष्यति] ।

SANUMATI—Your progeny will now continue uninterrupted.

चतुरिका (जनान्तिकम्)—अए इमिणा सत्थवाहवृत्तन्तेण दिउण्वेओ भट्टा । णं अस्सासिदुं मेहप्पडिच्छन्दादो अज्जं माढव्वं गेण्हिअ आअच्छेहि । [अये अनेन सार्धवाहवृत्तान्तेन

द्विगुणोद्वेगी भर्ता । एनमाश्वासयितुं मेघप्रतिच्छन्दात् आर्य्य-
माधव्यं गृहीत्वा आगच्छ ।।

CHATURIKA—(Aside)—Ah ! By this story of the mer-
chant, Sire has double the anxiety now. Go and come back
fetching noble Madhavya from Meghpraticchhands place to
console him.

प्रतीहारी—सुष्टु भणासि [सुष्टु भणसि] (निष्क्रान्ता) ।

WARDER—Thou sayest well. (Exit).

सानुमतीति । 'इदानीम्' अधुना, शकुन्तलायां जाते सर्वदमने इत्यर्थः 'ते सन्तिः

कुलप्रवाहः 'अपरिच्छिन्ना विच्छेदरहिता भविष्यति' ।

चतुरिधेति । 'साधेवाहस्य' [प्राक्व्याख्यातः] वणिक्पतिर्धनमित्रस्य 'वृत्तान्तेन'
पार्श्वे 'द्विगुणः' समधिक इत्यर्थः लङ्गेः पौढा यस्य तथाविधो जातो 'भर्ता' । 'ए'
भर्तारम् 'आश्वासयितुं' सानुत्वयितुं 'मेघप्रतिच्छन्दात्' तन्नामकात् प्रासादात् 'माधव्यं'
यत्तौत्वा आगच्छ [साधव्यस्य यद्यपि प्रासादस्य "प्रुवमपाये—" इत्यपादाने पक्षमी ।
भवत्कर्तुंको माधव्यकरणक आश्वास इति समानकर्तृकता नैवा] ।

NOTES

1. अपरिच्छिन्ना—परिच्छिन्ना is इयत्तया निर्णीता । c. f.. "परिच्छिन्नप्रभावद्विने
मया न च विष्णुना—Kumara. Hence अपरिच्छिन्ना is endless.

2. आश्वासयितुम्—Here the कर्त्तृत्व of आश्वासनक्रिया is attributed
to प्रतीहारी । माधव्य is only instrument. Otherwise आनमनक्रिया
and आश्वासनक्रिया will have different कर्त्ता and the तुमुन will be
barred.

राज—अहो दुष्पन्तस्य संशयमारुढा पिण्डभाजः । [कुतः,

अस्मात् परं वत यथाश्रुतिसम्मृतानि

को नः कुले निवपनानि करिष्यसीति ।

नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं

धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिवन्ति ॥ २४ ॥

(मोहमुपागतः) ।

KING—Alas ! The participators of the rice-cakes offered by Dushyanata here reach a dubious situation. For, surely of the water offered by me, destitute of progeny, the forefathers drink what is left after washing their tears brought forth by the thought—"Alas, who in our race, after this person, will do the libations. prepared according to 'the Srutis'" (*Goes into a swoon*)

चतुरिका (ससम्भ्रमम् अवलम्ब्य)—समस्तसदु समस्तसदु भट्टा [समाश्वसितु समाश्वसितु भर्ता] ।

CHATURIKA—(*Hastily holding*)—Take comfort, let Sire take comfort.

राजेति । 'अहो' खेदि । दुष्यन्तस्य [नामयष्ट्यात् प्रख्यातिद्योतनम् । तेन प्रख्यातस्य समार्थेवं वक्तुम् इति महत् खेदकारणम्] "पिबं भजन्ते ये ते, पितर इत्यर्थः 'संशयं' सङ्कटम् 'आरुढाः' आपन्नाः । नूनमन्नलक्षसुतपश्यन्ति पितरः । 'कुतः' इत्याह । अन्वयः—नूनं वत अस्मात् परं नः कुले यथाश्रुतिसम्भृतानि निवपनानि कः करिष्यति इति पितरः प्रसुतिविकलीन मया प्रसिक्तसुदकं धीतानुशेषपिबन्ति । व्याख्या—'नूनं' निश्चितं 'वत खेदि [अव्ययम्] 'अस्मात्' दुष्यन्तात् 'परं' पश्चात् मते दुष्यन्ते इत्यर्थः 'नः' कुले पुरुवंशे 'यथाश्रुति' वेदोक्तविधानेन 'सम्भृतानि' सम्यक् चितानि 'निवपनानि' पिबद्दामानि पिबोदककर्माणि 'कः' करिष्यति 'न' कोऽपि । 'इति' एवं सखिन्य पितरः पूर्वं पीरवाः 'प्रसूत्या' सन्तत्या 'विकलीन' रहितेन, निःसन्तानेन 'मया प्रसिक्त' दत्तम् 'लदकं' जलं 'धीतानि' अश्रूनि' येन तस्मात् "शेषम्" अवशिष्टं यथा तथा 'पिबन्ति' । पितरौ हि प्रथमं महत्तेन जलेन अश्रुपूषे नयनं प्रक्षालयन्ति पश्चात् अवशिष्टं जलं पिबन्ति । तेन मया संशयं गतास्ते इति । ["सम्भृतानि" (रा-, वि- म-)— "सहितानि" (त-, न्या-) ॥ "करिष्यति" (त-, न्या-)— "नियच्छति" (रा-, वि-, म-) ॥ "अश्रुशेषम्" (रा-, वि-, म-)— "अश्रुशेषम्" (त-, न्या-)] ॥ 'मोह' विधेयतां सूचकम् 'लपगतः' प्राप्तः ।

चतुरिक्रिति । 'सम्भ्रमम्' त्वरया 'सङ्ग' अवलम्ब्या' धारयित्वा राजानमिति शेषः ।

["अवलम्ब्य" (वि)— "अवलोक्य" (रा, म)—बह्वीयास्तुवेतत् न पठन्ति] ॥
 'भर्ता समाश्रितु' आश्रयो भवतु ।

NOTES

1. (a). यथाश्रुति—श्रुतेः अनतिक्रमः यथाश्रुति in accordance with the Vedas. अव्ययी—। तत् यथा तथा सम्यक्तानि सङ्गस्येति समासः । (b) निवपनानि—नि + वप means to offer, especially to the Pitris. नि + वप + लुट् भावे = निवपनानि offering पित्रदानानि । (c) प्रसूति &c—प्र + सू + क्तिम् कर्मणि = प्रसूति progeny अपत्यम् । विगताः कला भागाः अस्य इति विकलः one whose parts are gone, क्षोणः deficient बहु—। प्रसूत्या विकलः । इतत्—तेन । (d). घौताय &c.—धाव शब्दो + क्तकर्मणि = घौतानि wiped. Here we have व replaced by ङट् by the rule "च्छोः शृङ्-नुनासिके च" । This gives घाङ् + त । Now घाङ् becomes घौ by the rule "एल्लिधलुट्सु" । शिष्यते इति शिष + घञ् कर्मणि = शिषम् remainder. घौतानि अश्रूणि येन तत् घौताय । तस्मात् शिषम् the remainder after what is used in wiping tears with, Raghava has घौताय च तत् शिषश्चेति कर्मधा — । Qualifies पिबन्ति or उदकम् । * The idea is—They do not get the benefit of *all the water*. I offer them—a part being used up in washing their faces with. Hence their thirst is unappeased. c' f. "न प्रकाशभुजः शब्दं स्वधासंयद्वतपराः"—*Raghava*. (c). *Reading*—(i) निवपन्ति is the Devanagari reading. But निवपन् being शब्द &c—निवपनानि करिष्यति like शब्दं करिष्यति sounds more natural. (ii) घौताय संकम does not necessarily imply that they do not get enough for drink or that the water is polluted, शिष puts forth prominently the fact—which is what Dushyanta deplures—that a part of the water serves another purpose, hence the supply is *insufficient*.

NOTES

सानुमती—इह्री, हह्री सदि क्सु दीवे ववधानदोसेण एसो
 अन्धआरदोसं अणुहोदि । अहं दाणिं एन्व निव्वुदं करेमि ।
 [हा धिक्, हा धिक्, सति खलु दीपे व्यवधानदोषेण एषः
 अन्धकारदोषम् अनुभवति । अहमिदानीमेव निर्वृतं करोमि] ।

अहवा सुदं मए सवन्दलं समस्सासअन्तीए महेन्द्रजणीणए
 मुहादो जण्णभाओस्सूआ देवा एव्व तह अणुचिहिस्सन्दि जह
 अइरेण धम्मपदिणिं भट्टा अहिणन्दिरसदित्ति । ता जत्तं एदं
 कालं पडिपालिदुं । जाव इमिणा वृत्तन्तेण पिअसहो समा-
 स्ससेमि (अथवा अतं मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्र-
 जनन्या मुखात्—यज्ञभागोत्सुका देवाएव तथा अनुष्ठास्यन्ति
 यथा अचिरेण धर्मपत्नीं भर्ता अभिनन्दिष्यन्ति इति । तत् युक्तम्
 एतं कालं प्रतिपालयितुम् । यावद्दनेन वृत्तान्तेन प्रियसखी
 समाश्वासयामि) । (उद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता) ।

SANNUMATI—O Fie, O Fie the lamp being there to be
 sure he suffers the evil of the gloom through obstruction. I
 will even now make him happy. Or I have heard from the
 mouth of the mother of Mahendra who was comforting
 Sakuntala that the gods themselves, anxious for their share
 at sacrifices, will so arrange that the husband will without
 delay welcome his wife that is entitled to join him at holy
 rites. So it is proper to bide that time. Meanwhile I
 will console my dear friend with this news. (Exit dancing an
Udbhramtaka).

सानुमतीति । 'दीपे सति खलु' सखेव 'व्यवधान' दूरता अलक्षित्वा, तद्रूपेण
 'दीपेण एव अन्वकारं दीपम् अनुभवति । आसी कुलदीपः सर्वदमनः, अद्यत्
 दूरस्थस्वप्नं निराशाश्वकारे मज्जन् सीदति । 'हाधिक' एतत् । 'इदानीमेव
 अहम्' एनं निर्वृत्तं सुखितं प्रवृत्तिप्रदानेन इति शेषः 'करोमि । 'अथवा' अयुक्तमित्यर्थः ।
 'यज्ञभागे उत्सुकाः' उत्सुकृष्टाः दुर्गन्धेन दानवगन्धेन कृतयज्ञभागाः पुनस्तज्जामि व्यया
 एव तथा अनुष्ठास्यन्ति विधास्यन्ति 'यथा' 'अचिरेण' सत्त्व 'भर्ता' स्वामी धर्मपत्नीं
 गम् 'अभिनन्दिष्यति इति मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनन्याः' अदितेः
 'य' । 'तत्' तथात् 'एतं कालं' यावता कालेन देवा एनं निर्वृत्तं कुर्वन्ति

तं कालमित्यर्थः 'प्रतिपालयितुं' प्रतीक्षितुं 'युक्तम्' यत् कर्मणि देवा नियुक्ता तत्
अयुक्तो मे व्यापारः । 'यावत्' अवधौ । तत्कालम् 'अनेन हचानेन' राज्ञो वार्त्त्या
अथवा 'यावत्' अवधारणे । 'प्रियसखीं समाश्वासयामि यावत्' इत्यन्वयः ['युक्त-
मेतम्' (न-)—'न युक्तम्' (रा, वि, त, न्या-)] ॥ [कालं प्रतिपालयितुम्'
(रा, वि, न-)—'मे अत्र विलम्बितुम्' (त, न्या-)] ॥ उद्ध्वान्तकेन तदाख्येन
वृत्त्यभेदेन 'निष्क्रान्ता' ।

NOTES

1. (a). सति &c.—Here दीप is सर्वदशन । व्यथान means a
screen and also distance अन्धकार is the उपमान of the despair of
the king. Hence the अलङ्कार is समासोक्तिः । (b). पश्यवा—Implies
आलेप । She makes up her mind to reveal everything to Dush-
yanta (निहंतं करोमि) and then checks herself.

2. (a) यज्ञभाग &c.—यज्ञलब्धः यज्ञदत्तो वा भागः यज्ञभागः, याकपादि-
यादि । Or यज्ञभागः सङ्गमुरेति समासः । यज्ञभागे or यज्ञभागेन उत्तसकाः ।
सङ्गमुरेति समासः । This is suggested in the Tika. Prof. Gajendra-
gadkar thinks this improbable. because the Durjayas were in
heaven. But there was nothing to bar their way from heaven
to earth. The demon Tadaka is supposed by Kalidass to
have done this and seized the God's share's. Compare—

“यज्वभिः सन्तु तं हव्यं विततेष्वध्वरेषु यः ।

जातवेदो मुखान्माधो निवृत्तामाप्तिनसि नः ॥

—in *Kumara* Prof. G's own theory is that—The king had
probably forbidden the performance of sacrifices like the
celebration of the spring festival. But as prohibition is a
greater evil than obstruction, this makes Dushyanta a greater
enemy of the gods than even the Rakshasas who only obstruct.
The text itself, however, furnishes evidence that there was
no such prohibition. Thus (a) The performance पुंसवन is
spoken of in “इदानीमेव...निहंतपुंसवना” । पुंसवन requires यज्ञ ।
(d). Dushyanta himself meant to continue performing याज्ञ &c.

as is implied by "आस्मात्परं वत् यथास्तुतिसम्भूतानि" &c. यथास्तुति is a significant epithet in this connection (b). अचिरेण—अपवर्गे तृतीया । (c). धर्मपत्नीम्—धर्मार्था पत्नीं धर्मपत्नी । शाकपार्थिवादि ; Or धर्मस्य पत्नी, तदर्थे अश्ववासादिवत् इतत्—। (d) उदधान्तकेन—उद् + धन् + क्त भावे + कन् खार्छे = उदधान्तकम् literally *going up in the air*. Technically it is a kind of dance in which first the right foot is lifted, the left is then bent and the body turned rapidly in a direction opposite to the hands of a watch. But Raghava takes it in its literal sense.

नेपथ्ये—अश्वम्भूणं अश्वम्मण [अश्वहण्यम् अश्वहायम्] ।

IN THE DRESSING ROOM—This must not be done to a Brahmana ! Must not be done to a Brahmana ! [Or murder Murder].

राजा—(प्रत्यागतः कण दत्त्वा)—अये माधवस्येवार्त्तस्वरः ।
कः कोऽत्र भोः ।

KING—(*Recovering and listening*)—Ha ! The note of distress is like that of Madhavaya. Who is here. Ho ! Who is here.

(प्रविश्य) प्रतीहारी (ससम्भ्रमम्)—परित्ताञ्चटु देवो संसञ्जगदं वयस्मिं [परित्रायतां देवः संशयगतं वयस्यम्] ।

[*Entering*] WARDER (*With alarm*)—Let Sire save his friend who is in danger.

नेपथ्ये इति । 'ब्रह्मणि' ब्राह्मणे वेदे वा हि साधु वा 'ब्रह्मण्यम्' [यत् प्रत्ययः] न ब्रह्मण्यं ब्राह्मणविषये वेदे वा यत् निषिद्धं तत्, ब्रह्महत्या इत्यर्थः हिंसा वा । यदा आलतायिनं प्रति उक्तं तदा ब्रह्महत्या क्रियते त्वया, विरस पापादध्यात' इति अर्थः । यदा तु रचितारमुद्दिश्य उच्यते तदा 'ब्रह्महत्या जायते, निवार्यतां भोः' इत्यर्थः । हावपि सम्भवतः ।

राजति । 'प्रत्यागतः' लब्धवजः । एष 'आर्यस्य' भीतस्य स्वरः' नादः 'माधवस्य इव प्रतिभाति ।

—प्रतीहारीति । 'सम्भ्रमण' त्वरया 'वह' । 'संशयं' मङ्कटं 'मते' प्राप्तं वयस्यं शतां रचतु ।

राजा—केनात्तगन्धो माणवकः ।

KING—By whom is the poor fellow humbled ?

प्रतीहारी—अदिदुरुवेण केण वि सत्तण अदिकमिअ मेव-
प्पडिच्चन्दस्स पासादस्स अगमूमिआराविदो [अट्टरुपेण
केनापि सत्त्वेन अतिक्रम्य मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्य अमभू-
मिम आरोपितः] ।

WARDER—By some invisible being, after having been over-powered, he is placed on the top-floor (roof) of the Meghapratichhanda palace.

राजा (सहस्रोत्थाय)—मा तावत् ममापि सत्त्वेरभिभूयन्ते
गृहाः । अथवा—

अहन्यहन्यात्मन एव तावज्ज्ञातुं प्रमादस्खलितं न शक्यम् ।

प्रजासु कः केन पथा प्रयातीत्यशेषतो वेदितुमस्ति शक्तिः ॥ २५ ॥

KING—(Suddenly rising)—Indeed not [Or—This must not be]. Are my palaces too infested by evil beings ? Or—Even my own lapses every day through carelessness are not possible to be known, is there the power exhaustively to perceive who among the subjects proceeds by which route ?

राजति । मनोः कुत्सितमपत्यं 'माणवकः' माधव्यः [कुत्सितापत्यं 'अणु' यत्नश्च ।
'अनुकम्पार्या कन्] 'केन जनेन, केन विधिना वा 'आत्तो गृहोती 'गन्धो' गर्वो यस्य
तादृशो जातः ['गन्धो गन्धक आमोदे लेखे सम्बन्धगन्धोः इति विश्वः] ।

प्रतीहारी । 'अट्टरु' रूपम् 'आकृतिर्यस्य तथाविधेन 'केनापि सत्त्वेन जीवेन 'अति-
क्रम्य 'अभिभूय 'मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्य 'अथे शिखरे या 'भूमिः ताम् 'आरोपितः
प्रापितो माणवकः ।

राजति । 'मा तावत्' एवं ब्रूहि । 'ममापि विद्युत्प्रतापस्य दुष्यन्तस्य 'गृहाः
सत्त्वैः देवयोनिप्रभृतिभिर्जीवैः 'अभिभूयन्ते' अतिक्रम्यन्ते ? नैव 'अभिभूयन्ते' इति

काकुः । तदश्वदेयं यथो मा तावत् ब्रूहि । यद्वा—मा तावत् विपद्यतां माधव्यः ।
 ममापि यद्वा अभिभूयते इत्याद्यर्थम् । 'अथवा पश्चान्तरं तदपि सम्भवेत् । अन्वयः—
 'अहनि अहनि आत्मान एव प्रमादखलितं तावत् ज्ञातुं न शक्यम्, प्रजासु कः केन पथा
 प्रयाति अशेषतो वेदितुं शक्तिरसि ? व्याख्या—'अहनि अहनि' प्रतिदिनम् 'आत्मनः
 एव स्वस्यापि 'प्रमादेन अनवधानतया यत् 'खलितं धर्मप्रच्युतिः तत् तावत् साकल्येन
 [यावत् तावत् साकल्ये" इत्यमरः] ज्ञातुं न शक्यम् । अन्यथा कथं मे अज्ञाना-
 हर्मपक्षोपरित्यागः । यदि सन्निहिततमे आत्मसम्बन्धेन भवेत्, तदा अगोचरासु 'प्रजासु
 जोषितं मध्ये 'को जनः केन पथा सत्पथेन असत्पथेन वा प्रयाति चरति इति
 अशेषतः साकल्येन 'वेदितुं ज्ञातुं 'शक्तिः मे अस्ति किं नास्ति' इति काकुः ।
 आत्मसम्बन्धेऽपि यस्य सत्यञ्च ज्ञानं न स्यात्, स कथं ब्रूयात् प्रजासु मे पापः कोऽपि
 नास्ति, स्थितोऽपि स सदायिषु यद्विषु पापं नाचरेत् ।

NOTES

1. माधवकः—मनोरपत्यं कुतश्चितम् इति मत्तु + अच् = माधवः One de-
 formed, न becomes so by the कारिका—“अपत्ये कुतश्चिते मूर्द्धे मनोरीत-
 मगिकः कृतः । नकारश्च अ मूर्द्धेन्यस्मिन् निधायि माधवः ॥” अनुकम्पितो माधवः इति
 माधव + कन् = माधवकः । The Vidushaka was deformed and the
 pity is caused by his sad plight.

2. (a) प्रमाद &c.—खल + अभवि = खलितम् slip. Here he hints
 at his own प्रमाद in discarding शकुन्तला । (b). अशेषतः—अविद्यमानः शेषः
 अस्मान् इति अशेषः without anything left. वहु—अशेषेण इति अशेष +
 वृत्तीया + हनि स्वाद्ये । आदादि वृत्तीया करणे । 'क्रिया विशेषणानां फलभावनां
 प्रतिकरणत्वात् । Qual. वेदितुम् । * (c) Remark—The report is
 disbelieved, 'Evil spirits dare not enter my palace, some-
 thing else must have happened to poor Madhavya.' [Or—
 Madhavya must be saved. Strange ! My house too is infected
 by evil spirits.] The next moment he corrects himself 'I
 detect the failings of even my own self, how can I

hope to control my subjects ?" He counts the spirits also among his *पूजा* । The whole of this is substantially adopted by Prof. Gajendragodkar with the remark, "Ray does not understand the proper meaning of the stanza" !!

नेपथ्ये—भो वयस्स, अविहा अविहा [भो वयस्य, अविहा अविहा] ।

IN THE DRESSING ROOM—Ah ! Friend, Alas ! Alas !

राजा (गतिभेदेन परिक्रामन्)—सखे, न भेतव्यं, न भेतव्यम् ।

KING (*Stepping in a different gait*)—Nothing to fear, friend, nothing to fear.

नेपथ्ये (पुनस्तदेव पठिष्व)—कहं ण भाइस्सं । एस मं को वि पच्चवणदसिरोहरं इक्खं विअ तिण्णभङ्गं करेदि [कथं न विभेमि । एष मां कोऽपि प्रत्यवनतशिरोधरम् इक्षुमिव त्रिभङ्गं करोति ।

IN THE DRESSING ROOM (*Repeating the same*)—How can I not fear. Here, someone, with my neck bent backwards, is making me bent in three places like a sugar-cane.

राजा (सदृष्टिक्षेपम्)—धनुर्धनुः ।

KING—(*Costing his eyes round*)—My bow ! My bow !

(प्रविश्य शार्ङ्गहस्ता) यवनी—अअदु अअदु भट्टा, एवं हत्यावावसहिदं सरासणं [जयतु जयतु भर्ता । एतत् हस्ता-वापसहितं शरासनम्] । (राजा सशरं धनुरादत्ते) ।

(*Entering bow in hand*) YAVANI—Be victorious, let Sire be victorious. Here is the bow with the hand-guard, (The king takes the bow with arrow).

नेपथ्ये इति । 'अविष्टा' इत्यव्ययं खेदे । सन्धुर्मे द्विकृतिः ।

राजैति । 'गतेर्भेदः' पार्थक्यं तेन, भिन्नया गत्या, क्रोधोद्धतगत्या इति भावः ।

नेपथ्ये इति । 'तदेव' अविष्टा अविष्टा इत्येव । 'कोऽपि' अज्ञातस्वरूपः 'एष' जनः 'मां प्रत्यवनता' पृष्ठतो वक्ता 'शिरोधरा' योवा यस्य तथाविधम् अतएव 'इच्छुमिव त्रिषु' स्थानेषु 'भङ्गो' वक्ता यस्य तथाविधं करोति । मध्येनुरालः प्रष्टुं कुलं इति हिमञ्जोऽहं प्राग्वह्यम् । अधुना पुनः कोऽप्येष योवायां प्रत्युलं विधाय विभङ्गं करोति ।

यवनोति । शकुन्तलस्य मङ्गिषविषाणस्य विकारः 'शाङ्गि' धनुः 'इक्ष्ते' यस्या तादृशी । 'इक्ष्णुम् आवपति' रक्षति आघातात् इति इक्ष्णावापः' यामइक्ष्ते परिषेय्यसर्वविशेषः [चनेकार्यत्वाद्वातूनां वपिरव रक्षणार्थः] । यद्वा—'इक्ष्णुम् आवाप्नोति' लभते रक्ष्यत्वेन इति 'इक्ष्णावापः' [कर्मण्यण्] । तेन 'सहितं शरासनम्' ।

NOTES

1. प्रत्यवनन &c.—प्रति against, i. e. the wrong way—*backwards*. धरतीति धृ + अच् कर्त्तरि स्त्रियाम् = धरा holder. शिरसो धरा शिरोधरा neck. प्रत्यवनता शिरोधरा यस्य whose neck is pushed back so as to get a good bite at the throat (c. f. अभिनवकण्ठशोणितार्थो below).

2. (a) इक्ष्णावाप &c.—इक्ष् + आ + वप + अण् कर्मणि = इक्ष्णावापः । Also see Tika. सम् + घा + क्त कर्मणि = मङ्गित or मङ्गित, the म or सम् disappearing optionally by the Karika—समो वा ततहितयोः । (b) शरासनम्—शरा असन्ते लिप्यन्ते अनेन इति शर + अस + लुगट्, करणे ।

नेपथ्ये—

एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थी

शाङ्गूलः पशुमिव हान्म चेष्टमानम् ।

आर्त्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा

दुष्यन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् ॥ २६ ॥

IN THE DRESSING ROOM—Here, thirsting after fresh

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

blood, I slay thee struggling, as a tiger slays a beast. Let Dushyanta, who takes up his bow to remove the fright of the distressed, be thy protector now.

राजा (सरोषम्)—कथं मामेवोक्तिदशति । तिष्ठ कुणपाशन त्वमिदानीं न भविष्यसि । (शाङ्गमारोप्य)—वेत्रवति, सोपान-मार्गमादेशय ।

KING (*With fury*)—How so ! Hints at me ! ! Stay eater-of the dead (*carrion-eater*), thou shalt not be now. (*Stringing the bow*) Vetravati, show me the way to the stair—case.

नेपथ्ये इति । अन्वयः—अभिनवकण्ठशोषिताधी ('अङ्ग') शाङ्गूलः पशुमिव खेष्टमानं त्वाम् एष हान्द्र । आर्त्ताणां भयमपनेतुम् आत्तधन्वा दुष्यन्तः इदानीं तव शरणं भवतु । व्याख्या—'अभिनवं नूतनम् उणुमिष्यथः यत् 'कण्ठशोषितं गलरक्तं प्रवाहेण आगतं धारोष' रक्तमिति यावत् । तत् 'अण्यते' काङ्क्षति यस्मादृशोऽङ्ग' 'शङ्ख' लो व्याघ्रः 'पशुमिव खेष्टमानं' मृदासात्सुकये यतमानं त्वाम् एष हन्मि' एवाधुना । आर्त्ताणां पीडितानां 'भयमपनेतु' दूरीकर्तुम् 'आत्तधन्वा' धृतशरासनः ["धनुषय" इति अगङ्गसमासानः] आपन्नाभयसन्निधौ दौचितः अधूनापि आर्त्तस्य ते ताणाय धृतचापः 'दुष्यन्तः इदानीम्' अस्मिन् सत्पराक्रमप्रकाशस्थे 'तव शरणं, रक्षिता 'भवतु' यदि तस्य शक्तिरस्ति । आर्त्ता दुष्यन्तः भयः प्राकृतेषु, सत्सन्तोषे को नाम सः । पश्यतस्तस्य त्वं हन्मि इत्युद्घोषनम् ।

राजैति । 'कथम्' आश्चर्यम् । 'उक्तिदशति' अभिलक्ष्य भाषते । जानन्नयमपरा-ध्यति तद्वत् एव । 'कुणपं शवम्' अन्नाति' मद्ययति यस्तत्संबुद्धौ [कर्त्तरि युच्] । 'इदानीं त्वं न भविष्यसि मरिष्यसि इत्यर्थः । शाङ्गं धनुः 'आरोप्य' अधिल्यं कृत्वा ।

1. (a) एष—Implies here *immediate execution* एष हान्द्र—I frothwith kill you, (b) शरणम्—Always-neuter.

प्रतीहारी—इदो इदो देवो [इत इतो देवः] ।

(सर्वे सत्वरमुपसर्पन्ति) ।

WARDER—This way, Sire, (*All approach hastily*).

राजा (समन्ताद्विलोक्य)—शून्यं खल्विदम् ।

KING—(*Looking round*)—This is indeed vacant !

नेपथ्ये—अविहा, अविहा । अहं तुमं पेक्खामि तुमं मं
ण पेक्खसि । विडालगृहीदो मूषको विअ णिरासो म्हि जीविदे
संवृत्तो [अविहा अविहा । अहं त्वां पश्यामि (? प्रेक्षे) त्वं मां
न पश्यसि (? प्रेक्षसे) । विडालगृहीतो मूषक इव निराशोऽस्मि
जीविते संवृत्तः] ।

IN THE DRESSING ROOM—Alas ! Alas ! I see you,
you do not see me. Like a mouse, seized by a cat, I have
become hopeless of life

राजा—भोस्तिरस्करीणीगर्वित मदीयमस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति ।

एष तमिषं सन्दधे—

यो हनिष्यति बध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षिष्यति द्विजम् ।

हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिथा वज्रयत्यपः ॥ २७ ॥

(अस्त्रं सन्धत्ते) ।

KING—Oh ! Thou proud in thy magic of invisibility, my
weapon will see thee. Here I aim the shaft that will kill
thee deserving death and protect the Brahmana, worthy of
protection. The sawn indeed accepts milk and rejects the
water mixed up with it (*Fits the arrow*).

नेपथ्ये इति । 'विडालेन गृहीतो' धृतो 'मूषकः इव जीविते' प्रायेण 'निराशो'
तत्र कारणम् 'अहं' त्वां पश्यामि त्वं मां न पश्यसि इति । अपश्यन् कथं

राजेति । 'तिरस्करिण्या' षडङ्गनविद्यया 'गर्वित' साहकार, मया अदृश्योऽपि
त्वं ममास्त्रेण द्रव्यसे । तेन च हनिष्यसे । तत् अदृष्टोऽहमिति ते गर्वो मा भूत ।
["अस्त्रम्" (त-, न्या-, म-)—"शस्त्रम्" (रा-, वि-)] ॥ अन्वयः—यः वध्यः
त्वां हनिष्यति रक्ष्यं द्विकं रक्षिष्यति तमिधुम् एष (अहं) सन्दधे । द्वि हंसः क्षीरम् आदत्ते
तन्मित्रा अपः वर्जयति । व्याख्या—'यः' 'वध्यः' पापकरणात् वधाहे त्वां हनिष्यति
रक्ष्यं रक्षणाहे 'द्विकं' ब्राह्म 'माधव्य' रक्षिष्यति तम् 'दृष्टुं' वाणम् 'एष सन्दधे' अय-
महं धनुषि योजयामि । नैतद्विषयम् । तथा 'द्वि हंसः क्षीरं दुग्धम् आदत्ते गृह्णाति' तेन
क्षीरेण 'मित्राः' सम्मित्रा 'अपः' जल 'वर्जयति' त्यजति । हंस इव मे वाणः, क्षीरमिव
त्वम्, आपद्वायं ब्राह्मणः । तत् त्वमेव वाणस्य मे यास्त्रः, ब्राह्मणस्तान्यः । ["रक्षि-
ष्यति" (त-, न्या-,)—"रक्षति च" (रा-, वि-, म-)] ॥

NOTES

1. अविष्टा &c.—A cry of despair because Dushyanta cannot see him.

2. (a) तिरस्करिणी &c.—For तिरस्करिणी see *Ante*. तिरस्करणी
is more easily derived, thus :—तिरस् + कृ + लुट् करणे स्त्रियाम् । तिर-
स्करिणी requires णिनि and ह्रस्वभावः । (b) एष सन्दधे—This is the
counterpart of एष हन्मि above..

3. रक्षिष्यति—The reading रक्षति च is not in accord with हनि-
ष्यति which is the *future*. It is better to have either both
present or both *future*.

(ततः प्रविशति मातलिर्विदूषकश्च) मातलिः—

कृताः शरव्यं हरिणा तवासुराः शरासनं तेषु विकृष्यतामिदम् ।

प्रसादसौम्यानि सतां सुहृज्जने पतन्ति चक्षुषि न दारुणाः शराः ॥

(Then enter Matali and Vidushaka), MATALI—The Asuras
are made your target by Hari, at them let this bow be
drawn. Of the good, on friendly persons, fall eyes mild with
pleasure, and not grim arrows.

राजा (ससम्भ्रममस्त्रमुपसंहरन्) अये मातलिः ? स्वागतं
महेन्द्रसारथे ।

KING (*Hastily withdrawing the arrow*)—Ah ! Matali !
Welcome O Mahendra's charioteer.

मातलिरिति । अन्वयः—हरिणा असुराक्षय शरव्यं कृताः तेषु इदं शरासनं
विकृत्यताम् । सतां सुहृज्जने प्रसादसौम्यानि चक्षूषि पतन्ति, दारुणाः शरा न । व्याख्या
—‘हरिणा’ इन्द्रेण ‘असुराः’ दानवाः ‘तव शरव्यं’ लक्ष्यम् [शरव्यमिति क्लौविकत्वे
नित्यम्] ‘कृताः’ दानवाकुल्या हृत्यताम् इति हरेरभिवाधः इत्यर्थः । अतः ‘तेषु असुरेषु
‘इदं सज्यं’ शरासनं’ वस्तुः ‘विकृत्यतां’ सवाणमाकृत्यताम् इत्यर्थः । स्वयमिन्द्रेण
प्राथितो दानवान् जहि, मास्तु ते मयि शरत्यागः । मयि विषये तु ‘सतां’ साधूनां
भवाद्दयां सुहृज्जने’ मादृशे वान्धवजने ‘प्रसादेन’ प्रसन्नतया ‘सौम्यानि’ शोभनानि
“चक्षूषि पतन्ति दारुणाः’ घोराः ‘शराः न’ पतन्ति । सुहृदहं न ते वध्यः ।

[‘मातलिर्विदूषकश्च’ (त, न्या)—‘विदूषकस्तस्य मातलिः’ (रा, वि.
न)] ॥

राजेति । ‘सम्भ्रमैश्च त्वरया’ अस्त्रम् उपसंहरन् तूष्णप्रतिप्रेरयन् । ‘अये’ चितं
‘मातलिः’ एव । ॐ ‘महेन्द्रस्य’ देवराजस्य ‘सारथे’ स्वागतं शोभनमागमनमस्तु ते ।

NOTES

1. मातलिर्विदूषकश्च—The reading विदूषकस्तस्य मातलिः leaves
विदूषक outside. But we find he too is on the stage (see below).
Hence we prefer the first reading.

2. इदम्—This i. e. सज्यं वाणगर्भश्च । Your bow is already
strung, and it is fitted with an arrow too. It remains now
to draw and shoot. Let the last two actions be on demons and
not on me.

विदूषकः—अहं जेण इष्टिपसुमारं मारिदो सो इमिणा आच्छदेण
अहिगुन्दीअदि [अहं येन इष्टिपशुमारं मारितः सः अनेन स्वागतेन
घते] ।

VIDUSHAKA—He, by whom I was almost killed like a sacrificial animal, is being greeted by him with welcome !

मातलिः (सस्मितम्)—आयुष्मन्, श्रूयतां यदर्थमस्मि हरिणा भवत्सकाशं प्रेषितः ।

MATALI (*With a smile*)—O Long-lived One, hear why I am sent to your presence by Hari.

राजा—अवहितोस्मि ।

KING—I am attentive.

मातलिः—अस्ति कालनेमिप्रसूतिदुर्जयो नाम दानवगणः ।

MATALI—There is arace of demons Durjaya by name, the descendants of Kalanemi.

राजा—अस्ति । श्रुतपूर्वं मया नारदात् ।

KING—There is, I heard this before from Narada.

विदूषक इति । 'येन' अनेन 'अहम् इष्टे' यश्च यः 'पयः' स इव 'भारितः' ईषद्भूत इतः [इति पयशब्दे कर्मणि उपपदे उपमाने मारयतेर्णुलु] 'यः' अनेन राज्ञा 'स्वागतेन स्वागतशब्दोच्चारणेन 'अभिनन्द्यते'—विषदृश्यमेतत् नयस्यस्य ।

मातलिरिति । 'संश्रित'मिति विदूषकवचनात् श्रितम् ॥ अस्तीति । 'कालनेमेः' 'प्रसूतिः' सन्धतिः 'दुर्जयः नाम' दुर्जय इति प्रसिद्धः 'दानवानां गणः समूहः 'अस्ति' ।

राजा । एतत् नारदात् मया पूर्वं श्रुतम् ['भूतपूर्वं' चरद्] इति श्रापकालं पूर्व-शब्दस्य परनिपातः] ।

1. इष्टि etc.—इष्टिपशुरिव भारितः इति इष्टिपशु + ख + शिच् + णसुल् भावे = इष्टिपशुभारम्, by the rule "उपमाने कर्मणि च" ।

2. अस्मि—construe प्रेषितः अस्मि or take अस्मि as an अव्यय meaning अहम् । Compare "अन्यत युयं कुसुमावचारे कुसुधमवाप्ति करोमि" —*Rudrata*.

मातलिः—

सख्युस्ते स किल शतक्रतोरजय्यसु

तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।

उच्छेत्तुं प्रभवति यत्र सप्तसप्तिसु-

तत्र शं तिमिरम्पाकरोति चन्द्रः ॥ २६ ॥

स भवानात्तरात्र एव इदानीं तमैन्द्ररथमारुह्य विजयाय
प्रतिष्ठताम् ।

MATALI—That race is really not conquerable by your friend Satakratu, and you are thought of (by him) as its destroyer in the front of battle. The nocturnal gloom which Saptasapti (Sun) is not able to destroy, the moon removes. Let this self of thine even with arms taken up, proceed now for victory, having ascended that car of Indra.

राजा—अनुगृहीतोऽहमनया मधवतः सम्भावनया । अथ
माधव्यं प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम् ।

KING—I am favoured by this consideration of Maghavat (Indra). Well, why was this procedure, adopted by you upon Madhavya ?

मातलिरिति । अन्वयः—स ते सख्युः शतक्रतोः अजय्यः किल । त्वं रणशिरसि तस्य निहन्ता स्मृतः । सप्तसप्तिः यत् नैशं तिमिरम् उच्छेत्तुं न प्रभवति तत् चन्द्रः अपाकरोति । व्याख्या—‘सः’ दुर्जयो नाम दानवगणः ‘ते सख्युः’ मित्रस्य ‘शतक्रतोः’ इन्द्रस्य [कर्त्तरि वैकल्पिकी शब्दो] ‘अजय्यः किल’ जितुमशक्य एव [जय्यः इति शक्यार्थे निपात्यते] । ‘त्वं रणशिरसि’ युद्धायभागे ‘तस्य’ दानवगणस्य ‘निहन्ता’ घातकः स्मृतोऽसि अर्थस्य इन्द्रेण । एहि भी आगत्य एतान् लङ्घि इति इन्द्रस्य आरति-
‘ये’ । न च तेन शतक्रतोर्लाभवम् । ‘सप्त सप्तयः’ अन्धा यस्य स सूर्यः, ‘यत् नैशं’
‘तिमिरं’ तमः ‘उच्छेत्तुं’ नाशयितुं ‘न प्रभवति न शक्नोति’ ‘तत् तिमिरं’

‘वन्दः’ अपाकरोति’ निरस्यति । ‘स भवान्’ तथाविधत्वं, अत्रसंहारायमाहृतस्त्व-
मित्यर्थः ‘आत्तानि’ गृहीतानि ‘शस्त्राणि’ आयुधानि येन तथाविध ‘एव’ एतद्वत् ‘एव’
अविलम्बमिति यावत्, इदानीम् ‘अधुना’ ‘तं’ प्रसिद्धम् [प्रसिद्धार्थत्वात् यच्छब्दीपादान्
नापेक्षते] । ऐन्दुं रथामाहूय विजयाय विजयं लब्धुं प्रतिष्ठतां प्रसिद्धो भव
[“समवप्रविभ्यः स्थः” इत्यात्मनेपदम्] ।

राजिति । ‘मघवतः’ इन्द्रस्य ‘अनया सम्भावनया’ सम्भावनेन ‘अहम्’ अनुगृहीतः ।
यदसौ देवन्द्रो मामत्र समर्थं मन्वते तत् तस्य महाननुग्रहः । ‘अथ’ इत्यारम्भे । प्रस्तुत-
सुपसद्व्य प्रस्तावान्तरमारभते इत्यर्थः । ‘किम् एवम ईदृशं’ ‘प्रयुक्तम्’ अनुष्ठितम् ।

NOTES

1. अजय्यः—जेतुं शक्यः इति जि + यत् कर्मणि = जय्यः capable of being
conquered. This is by निपातन in the rule “अज्यज्यौ शक्यार्थे” ।
The usual form is जि + यत् कर्मणि = जियः ought to be conquered
जेतुमर्थः । न जय्यः अजय्यः unconquerable. Similarly अजय्यः as in
‘तपसश्चागमचर्यं ददत्यारण्यका हि नः’—Act. 11 ante.

2. स भवान् &c.—The punctuation may be done differently
thus—स भवानात्तस्य एव । इदानीं तम् &c. Translate—That self of
thine is armed already. Proceed now &c.

3. (a). मघवतः—The stem is मघवन् । This optionally changes
into ‘मघवत्’ by the rule ‘मघवा बहुलम्’ । In the वृत्ति we get मघोनः
and मघवतः in the singular. For practical purpose मघवन् and
मघवत् are two different words declined of course differently (b)
सम्भावनया—सन् + भू + धिच् + युच् भावे स्त्रियाम् = सम्भावना । It is the same
as सम्भावन which means “कार्येषु योग्यताध्यवसानम्”—Vritti

मातलिः—तदपि कथ्यते । किञ्चिन्निमित्तादपि मनः-
सन्तापादायुष्मान् मया विफलो दृष्टः । पश्चात् कोपयितुमायुष्मन्तं
तथा कृतवानस्मि । कुतः—

ज्वलति चलिन्तेन्धनोऽयिर्विकृतः पन्नगः फणं कुरुते ।

प्रायः स्वं महिमानं क्षाभात् प्रतिपद्यते हि जनः ॥ ३० ॥

MATALI—That too is (being) explained. Your Long-lived Self was noticed by me dispirited through affliction of mind from some reason or other. Then to provoke Your long-lived Self, I acted thus. For, fire blazes up when the fuel is stirred; the snake shows its hood when molested. Usually people attain their own greatness through provocation alone.

मातलिरिति । 'किञ्चित् किमपि च प्राप्तं वस्तु 'निमित्त' कारणं यस्य तस्मात् 'अपि मनसः सन्तापात्' हेतोः 'आयुष्यान् मया विह्वलो' 'दृष्टः' । [भवद्रमनाथ-मागतवान् मोहं गतश्च भवन्तं दृष्टवान् इति दुर्ज्ञेयः समुच्चयः अपेक्ष्यः] । अन्वयः—अग्निः चलितेभ्यो ज्वलति । पन्नगः विप्रकृतः फणं कुरुते । हि जनः प्रायः श्रीमात् स्वं महिमानं प्रतिपद्यते । व्याख्या—'अग्निः वह्निः' 'चलितानि' घटितानि 'इन्धनानि' एवास्ति यस्य [चलतेर्णिच् । मिलम्] तादृशः सन् 'ज्वलति' निजस्वरूपं प्रकाशयति । 'पन्नगः फणो' 'विप्रकृत' 'उद्वेजितः' सन् 'फणं कुरुते' दर्शयति [करोतिः समेधात्वर्थे वक्ति] । 'हि' तथाहि 'जनः' लोकः 'प्रायः' बाहुल्येन [प्रायस् इति बाहुल्याद्यैः अव्ययम्] 'श्रीमात्' अभिघातात् परकुतवधेयात् 'स्वं' निजं महिमानं प्रभावं प्रतिपद्यते गृह्णाति धत्ते । यद्वा—'हि' इत्यवधारणे श्रीमाहि प्रतिपद्यते—श्रीमात् प्रतिपद्यते हि—इति वा अन्वयः । वयस्स्य माधव्यस्य नियन्त्रात् क्षयितो भवान् प्रकृतिमापन्नः । एतदुद्दिश्यैव माधव्यं प्रति मया एवं प्रयुक्तम् इति ।

NOTES

1. (a). अपि—I take it as implying समुच्चय (See Tika). We cannot say that it adds indefiniteness of the निमित्त because the चित् has already done this.

2. (a) चलितेभ्यः—चल + णिच् + क्त कर्मणि = चलितानि stirred. If the sense is 'to drag' the root is not of the घटादि class and the form is चालित with डङि । See the गणद्वय "कम्पने चलिः (घटादिः)" ।

राजा ॥ (जनान्तिकम्)—वयस्य, अनतिक्रमणीया दिक्स्पते-
तदत्र परिगतार्थं कृत्वा मद्रचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि—

त्वन्मतिः केवला तावत् परिपालयतु प्रजाः ॥

अविज्यमिदमन्यस्मिन् कर्मणि व्यापृतं धनुः ॥ ३१ ॥

KING (*Aside*)—Friend, the command of the Lord of the heaven is not to be transgressed. So, making him acquainted with facts in this matter, tell Minister Pisuna in my words—"This bow with the string on, is engaged in another work. Till then let your intellect alone protect the people.

विदूषकः—जं भवं आणवेदि [यज्ञवानाज्ञापयति] ।
(निष्क्रान्तः) ।

VIDUSHAKA—What Your Highness commands. (*Exit*).

मातलिः—आयुषमान् रथमारोहतु । (राजा रथारोहणं नाटयति) । (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

MATALI—Let Your Long-lived Self ascend the car. (*The king acts ascending the car*). (*Exeunt all*).

राजति । 'दिवः स्वर्गस्य' 'पत्यः' इन्द्रस्यैवार्थः, [कक्षादिषु दिवस्पतिशब्दः पठ्यते । 'तेन सत्त्वं पाठसामर्थ्यात्' 'अलुक् च'] 'आशा अनतिक्रमणीया' 'अलङ्कनीया' इदानीमेव मया गन्तव्यम् 'तत्' तद्यात् 'अव' अस्मिन् विषये 'अमात्यपिशुन' पिशुनान्वयमात्य 'परिगतार्थे' विदितवृत्तान्तं 'कृत्वा मद्यचनात्' मद्यचनमवलम्ब्य [कृत्वालोपि पञ्चमी] 'ब्रूहि । सत्त्वं गतोऽर्थं स्वयं यत्नसमर्थः । त्वं मननकारणमुक्त्वा वक्ष्यमानश्च ब्रूहि इत्यर्थः । अन्यथः—केवला त्वन्मतिस्त्वावत् प्रजाः परिपालयतु । इदमविज्यं धनुः अन्यस्मिन् कर्मणि व्यापृतम् । व्याख्या—'केवला' एका असहाया त्वन्मतिस्त्वावत् तदीया सर्वदृष्टिर्नो बुद्धिरेव 'प्रजाः परिपालयतु' रक्षतु । तस्या भवद्दुष्टे यः सहायः तत् 'इदम् अविज्यं' दत्तगुणं 'धनुः' अन्यस्मिन् राज्यरक्षाव्यतिरिक्ते 'कर्मणि व्यापृतं' नियुक्तम् । त्वदीया शास्त्रेषु अकुण्ठिता बुद्धिः मन च सज्यं धनुः इति द्वे मिलिते राज्यं रक्षतः । धनुस्तु सम्प्रति कार्यान्तरे व्यापृतं, बुद्धिरेव ते केवला राज्यं रक्षतु इति भावः ।

NOTES

1. (a). दिवस्यति:—दिवः पतिः दिवस्यति; । The वृहो does not disappear and the विसर्ग is replaced by स । This the गणकार explains saying that दिवस्यति occurs in the कल्पादि list. Hence, because the list wants स for विसर्ग therefore the विसर्ग is *not* dropped as is usual in a समास (अलुक्) । Nagesa first appeals to the rule “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” । वाचस्पत्यादौ तत्पुरुषे कृति इति अलुक्—*Sekhara*. He has then to refer to the कल्पादि list for the स । The कल्पादि list is आकृतिगण, but so far as given by पाणिनि the word दिवस्यति does not appear in it. If however we take this as a Vedic usage we may refer to the rule “बह्व्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्योदेष” which enjoins सल्ल and perhaps by implication अलुक् also. Comp—“कथं तर्हि वाचस्पतिः इत्यादि ? उच्यते, क्वचित् खान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । कल्पादिषु वा द्रष्टव्यम्”—दुर्घटहन्ति ।

Remark—Throughout, Matali addresses the king as आयुधान as a सारथि has to do towards the रथिन् ।

षष्ठोऽङ्कः—The Sixth Act.

—0—

सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन रथाधिरूढो राजा मातलिश्च) ।
राजा—मातले, अनुष्ठितनिदेशोऽपि मघवतः सत्क्रियाविशेषादनुपयुक्तमिवात्मानं समर्थये ।

(Then enter by aerial flight the king seated on a car with matali). KING—Matali, although I have executed the orders, I deem myself unworthy as it were owing to the fusion of honours (done to me) by Indra.

मातलिः (सस्मितम्)—आयुष्मन् उभयमप्यपरितोषं समर्थये ।

प्रथमोपकृतं मरुत्वतः प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान् ।

गणयत्यवदानविस्मितो भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमाम् ॥ १ ॥

MATALI—(*With a smile*)—O long-live one, I see both of you dis-satisfied. You from the honour, deem light the prior benefit conferred upon Indra. He too surprised at your feat, does not reckon this honour done unto you.

वत इति । 'आकाशेन विहायसा यत् 'यानं' स्वर्गात् भूतले प्रत्यावर्त्तनं तिन । राजिति । 'अनुहितः' कृतः 'निर्देशः' आज्ञा, दानववधरूपा येन सः, कृतकर्मा इति यावत् । 'मघवतः' इन्द्रस्य 'सत्क्रिया' पूजा, तस्या 'विशेषः' अतिथय उत्कर्ष इति यावत् तस्मात् [मघवत इति निर्देशेन सत्क्रियया च सापेक्षम् । गमकत्वात् समासः । उभयसापेक्षत्वात् स्वयमसमस्तम्] । 'आत्मानम्' ताम् 'अनुपयुक्तम्' अयोग्यम्, अपावम् 'एव समर्थये' सन्धे ।

मातलिरिति । 'स्मितेन' ईषद्धासेन 'सह' । 'उभयं द्वयं भवन्तम् इन्द्रश्च । 'अपरितोषं' खल्वहत्या असन्तोषम् । इन्द्रस्त्वां प्रपूज्य असन्नुष्टः भवांश्च सहदपि कर्म कृत्वा असन्नुष्टः । कौतुककरमेतत् इति ज्ञासः । अन्वयः...भवान् मरुत्वतः प्रतिपत्त्या प्रथमोपकृतं लघु मन्यते । सोऽपि भवतः अवदानविस्मितः इमां सत्क्रियां न गणयति । व्याख्या...भवान् मरुत्वतः देवराजस्य 'प्रतिपत्त्या' गौरवेण, इन्द्रकृतया पूजया इति यावत् ["वतिपतिस्तु गौरवे" इति हेमः] 'प्रथमे' प्राकृत्य उपकृतं दानववधेन लया उपकारः कृतः 'तत् लघु' तुच्छं 'मन्यते' सम्भावयति । 'सोऽपि' इन्द्रश्च "अवदानेन" कर्मणा भवतुक्तैर्न दानववधकर्मणा ["अवदानं खल्वने स्यादिति वृत्ते च कर्मणि" इति मेदिनी] 'विस्मितः' साध्यं मन् 'इमाम्' आत्मकतां 'सत्क्रियां' पूजां न गणयति' कथनयोग्या न सन्धते । अहो अवदानं, तुच्छा मे सत्क्रिया इति मघवतः, अहो सत्कारः, तुच्छं मे कर्म इति भवतो भावना । ['प्रथमोप...भवान्' (रा-, वि-, म-) —"उपकृत्य हरेस्तथा भवान् लघु सत्कारमवेक्ष्य सन्धते (त-, म्वा-) ॥ 'विस्मितः']

(रा., वि.) “तोषितः” (म.)—॥ “सन्निता” (त. व्या.) “इमाम्” (त. व्या.)
—“युष्मान्” (रा., वि., म.)] ॥

NOTES

Summary—अथ विजित्य दैत्यान् प्रत्यावर्त्तमानो राजा हेमकूटशिखरं प्राप । तत्र तपस्रन्तं मारीचं द्रष्टुमवातरत् । अवसरप्रतीक्ष्य स्थितः तपस्विनोभ्या-
मनुगतं वाक्त्रयं चक्रवर्त्तिं लक्षणेनैचिष्ट । तत्र चापलात् वारयितुं तापसीभ्यामनुरुद्धः
स्युः शनू मूर्धसुखाद्विसिंमये । ततः कथाप्रसङ्गेन पीरबोध्यं वालः पिता चास्य
दारव्यागी शकुन्तलेति च मातुर्नाम, इति ज्ञात्वा यावन्नियं नाभिगच्छति तावदपश्यत्
भूपतिं वालस्य रक्षाकरणकम् । तदादाय राजा बालाय समर्पितम् । सा तु भीषधिः
पितरौ आत्मानश्च वर्जयित्वा भूपतिता यदि गृह्यते ततो यज्ञीतारं सर्पेभ्यः दशति
इति स्मिन्पि राजानमन्तं दृष्ट्वा दुःख्यन्त एवायमिति निश्चित्य तापसीभ्यां राजानं
बोधयित्वा गत्वा शकुन्तला विज्ञापिता । बालस्तु गन्तुमिच्छन् पुत्र इति आभास्य निरुद्धः
“दुष्यन्तो मे पिता न त्वम्” इति विप्रतिपेदि । इत्थं प्रतिवादात् निश्चयश्च जातः
शकुन्तला च तत्र प्राप्ता प्रत्यभिज्ञाता च राजा । एवं समागतौ दम्पतौ मारीचमभ्युपेतौ ।
तेन च महर्षिणा तदा दुर्वाससा दत्तः अङ्गुरीयकदर्शनावसानः शाप आख्यातः मनस्य
दम्पत्योः प्रसन्नाद । ततो दारापत्यसंवीभात् सिद्धार्थो राजा सुता परमया स्वनगरे
प्रत्यागतः ।

NOTES

1. (a). आकाश &c.—See *Ante*. (b). मघवतः—Connected
with both निदेश and सत्क्रिया । (c) अनुपयुक्तम्—उप + युज् + क्त कर्त्तरि =
उपयुक्तः worthy, serviceable कृतकर्मा । अनुपयुक्तमिव as if I have
done nothing adequate to the reward.

2. (a). मरुत्वः—मरुतः सन्ति अस्य इति मरुत + मरुत् = मरुत्वान् ।
Here मरुत् is not a पद owing to the rule “तसौ मत्वञ्च” । Hence
we do not get मरुत्वान् । प्रतिपद्या—हेतौ वतीया । (c) अवेदान &c.—
अव + देप् शोधने + लुट् करणे = अवदानम् an achievement. Bhanuji
‘...’ लुट् । तेन विकृतः ।

Reading—(a) The first half as given in the Beng-

Rec. is more compact if not more idiomatic. The only thing against it is उपहृत्य लघु सन्वते which does not state clearly *what* is considered लघु। But does it really sin against perspicuity to say उपहृत्य लघु सन्वते = उपहृत्य तत् उपहृतं लघु सन्वते (The service itself is deemed insignificant) ? (b) विस्मृत better describes the character of the service rendered than तोषितः। (c) गुणान् in the *plural* serves no special purpose ; इमाम् draws special attention to *recent* honours and seems more appropriate.

राजा—मातले, मा मैवम् । स खलु मनोरथनामप्यभूमि-
विसर्जनावसरसत्कारः। मम हि दिवौकसां समक्षमर्द्धासनोप-
वेशितस्य—

अन्तर्गतप्राथेनमन्तिकस्थं जयन्तमुद्वीक्ष्य कृतस्मितेन ।

आमृष्टब्रह्मोहरिचन्दनाङ्गा मन्दारमाला हरिणा पितृदा ॥ २ ॥

KING—No, Matali, say not so. The honour at the time of dismissal is indeed not within the range of thought even. For by Hari, as he smiled looking up to Jayanta who stood near with an inward longing, was put on me, seated on half his seat in presence of the gods, the Mandara garland marked by the yellow sandal, rubbed off from his chest,

राजति । 'स' इति अनुसृतार्थत्वात् यच्छब्दोपादानं नापेक्षते । 'विसर्जनस्य' राजधानीं प्रति देवस्य 'अवसरं' समये यः 'सत्कारः स खलु' नूनं मनोरथनामपि भूमिः अविद्यः । ईदृशो मे पूजा भविष्यति इत्यहं मनसापि नाकरबम् । 'अभूमि' इति—अन्वयः—हि अन्तिकस्थम् अन्तर्गतप्राथेनं जयन्तमुद्वीक्ष्य कृतस्मितेन हरिणा आमृष्टब्रह्मोहरिचन्दनाङ्गा मन्दारमाला दिवौकसां समक्षम् अर्द्धासनोपवेशितस्य मम पितृदा । व्याख्या... 'हि' यतः 'अन्तिकस्थं' सनीपवर्जितम् अतएव प्रीतिमन्तम् 'अन्तर्गता' हृदयस्थिता 'प्राथेना' मालाशिलावौ यस्य तथाविधम् अतएव दुष्परिहरं जयन्तं निजतनयम् अतएव अप्रत्याक्ष्यम् 'उद्वीक्ष्य' ऊर्ध्वं ऐरितेनेवेद् ईडा [एतेन जयन्तस्य अथैवाहं दीवानामनुपवेशनं कृष्यते] 'कृतं' स्मितम् ईसःहासौ येन तथाविधेन

अन्तर्धामितया पुनस्तु मनोगतं पश्यन् 'अहो ईदृशी ते दुराशा' इति ईषद्वसितवता
 'हरिणा इन्द्रेण 'आमृष्ट'ं चालितं 'वचःस्थितं' यत् हरिचन्दनं' प्रीतचन्दनं तदीय
 'अङ्गः' यस्याः तादृशी 'मन्दारमाला' मन्दाराणामुरपादपपुष्पमालिका 'दिवौकसा'
 देवानां 'समर्च' समीपे [अथर्वीभाषः । टच् समासान्तः] 'अर्च्यसने' आत्मनाधि-
 कृतस्य तुल्ये भावे ['अङ्ग' नपुंसकम्' इत्येकदेशिसमासः] उपवेशितस्य स्वयमेव
 दत्तासनस्य इत्यर्थः मम् (सख्यमे) पिमहा' आसञ्चिता । यद्वा—'हरिणाहि' स्वयमिन्द्रेण
 'पिमहा' । यद्य वा—मम हि न तु जयन्तस्य 'पिमहा' इत्यन्वयः । देवा स्थिता
 अहमुपविष्टः इत्येकः सत्कारः, उपवेशनञ्च हरिप्रयुक्तं हरिकोव एकासने इति द्वितीयः,
 प्रीतिमान् पुनः प्रार्थयमानः समीपे एव आसीत् तमुपेत्य ते मालादानम् इति तृतीयः,
 सा च माला स्वयमुपसृक्ता इति चतुर्थः । एवम् एकैकमपि मनसाप्यचिन्तितम्
 इत्यभिप्रायः । *

NOTES

1. (a) मम—Construe with पिमहा in the verse following.
 (b). दिवौकसाम्—दिव is here अकारान्त meaning स्वर्गः । 'मन्दारः संरिभः
 शक्रभवनं खदिवं नमः' इति विक्राण्डशेषः quoted by Bhanuji, दिवम् औको
 वेष्टा । (c) समर्चम्—अर्च्योः समीपे इति सम् + अर्चि + टच् समासान्त by
 the मण्यसुत—“प्रतिपर (?) समनुभ्यः अर्च्यः” ।

2. (a) अन्तर्गत etc.—The force of गत is प्रार्थनम् अन्तरे गतं न
 तु वागवृत्त्या वेदितम् । Also see Tika (b) अन्तिकस्थम्—for force see
 Tika (c). उद्दीप्त्य—उद् implies upward motion. Hence जयन्त
 was standing and Indra was seated with Dushvanta. (d) आमृष्टं
 &c.—वचम् implies that Indra took the garland off his own neck.
 Hence the magnitude of the honour.

मातलिः—किमिव नाम आयुष्मानमरेश्वरान्नाहति । पश्य —

सुखपरस्य हरेरुभयैः कृतं त्रिदिवमुद्धतदानवकण्ठकम् ।

अथ शरैरधूनानतपर्वभिः पुरुषकेसरिणश्च पुरा नखैः ॥ ३ ॥

स्थिताः... चतुर्थः—adopted by Prot, Gajendragadkar.

MATALI—What possibly is that which Your Long-lived Self does not deserve of the Lord of the immortals. Behold the heaven rendered thoroughly weeded of the thorns of demons unto Hari, addicted to pleasure, by both these—now by the smooth-jointed arrows of thine, and previously by the claws of the Man-lion.

राजा—अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः ।

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्निचोऽज्याः

सम्भावनागुणमवेहि तमोश्वराणाम् ।

किं वाभविष्यदरुणस्तमसां विभेता

तज्ज्वेत सहस्रकिरणो धूरि नाकरिष्यत् ॥ ४ ॥

KING—In this matter verily the majesty of Indra alone is to be lauded. That agents succeed even in great enterprises consider that as the effect of their estimation by the mighty. Could Aruna have become the piercer of darkness, had not the thousand-rayed Sun placed him in front of his car ?

मातलिरिति ॥ 'किं' प्रश्ने । 'इव' अन्विष्टे । 'नाम' सम्भाव्ये । 'अमरेश्वरात्' देवराजात् 'न' अर्हति' कञ् न योग्यो भवति । 'पश्य' एतत् चिन्तय । किं तदित्याह —अन्वयः—अधुना आनतपदैभिः तव शरैःपुरा च पुरुषकैसरिणो नखैः—उभयैः विदिवं सुखपरस्य हरिः उज्जु तदानवकण्ठकं कृतम् । व्याख्या—'अधुना' सम्प्रति 'आन-
तानि' अनुव्रतानि, सन्तानि इत्यर्थः 'पर्वणिगम्यथः येषां तथाविधैः 'तव शरैः' वागैः । 'पुरा च कृतयुगे च 'पुरुषकैसरिणो' नरनिहकृपस्य भगवतो नारायणस्य 'नखैः' इति 'उभयैः दार्ढ्या गणान्याम् [शराणां नखानाञ्च प्रत्येकं बहुवचनम्] द्विविधं' दोष्यति इति 'विदिवं' स्वर्गः [इगुपधकथणः कः । दिवशब्देन समासो वा] 'सुखपरस्य' भोगनिरतस्यसमर्थस्यापि 'हरिः' इन्द्रस्य सम्बन्धे 'उज्जु तानि' समुत्सादितानि 'दानवरुपाणि कण्ठकानि सुखविधातकानि ययात् तथाविधं' कृतम् ; पूर्वैः हिरण्यकशिपोर्भक्तात् या शान्तिः स्वर्गस्य आसीत् अद्य दुर्जयजयात् कैव भवता सूयोऽपि विहिता । तत् इत्यनुप-
कृतवतो भवतः किमदेयमस्ति देवेन्द्रस्य इति भावः ।

राजति । 'अव' अस्मिन् सञ्चरैः कण्टकोद्धारि 'खलु नूनं' 'शतक्रतोरेव' न मम 'महिमा' प्रभावः स्तुत्यः [कषप्रत्ययः] प्रशस्तः । मम विजयोऽपि इन्द्रस्यैव प्रसादात् तत् का मे स्तुतिः इति भावः । तदेव दर्शयति । अन्वयः—महत्स्वपि कमंसु नियोज्याः सिध्यन्ति (इति) यत् तम् ईश्वराणां सम्भावनागुणम् अवेष्टि । अरुणः तमसां विभेता किं वा अभविष्यत् चेत् मङ्गलकिरणः तं धुरि न अकरिष्यत् । व्याख्या—'महत्स्वपि' गुरुष्वपि 'कमंसु नियोज्याः नियोज्यं वा नियोजयितुं' शक्याः सत्या इत्यर्थः [शक्यार्थे ण्यति क्तप्रतिषेधः] 'सिध्यन्ति' सिद्धिमन्तो भवन्ति फलं घटयन्ति इति 'यत्' भव्यानां वा कृता-
 र्थता 'तम्' [विधेयप्राधान्यात् पुल्लिङ्गता] 'ईश्वराणां' शक्तिमतां स्वामिनां सम्भावनायाः 'अयमव' असः इत्येवंरूपायाः समर्थनायाः इति विद्यासागरपादाः 'गुणं' महिम्नानम् अवेष्टि जानीहि । 'अरुणः' अनरुः गरुडागजः 'तमसां' भ्रान्तानां 'विभेता' निरासकः 'किं' वा अभविष्यत् नैव अभविष्यत् 'इति यदि सङ्ग' किरणा यस्य अतएव शक्तिमान् 'अग्रमाली' 'तं' धुरियानमुखे न अकरिष्यत् न अस्यापथिष्यत् । धुरि चेत् अकरणं तमसास-
 विभेदः तत् तमोविभेदे धुरि करणरूपा सम्भावना एव कारणम् । अतएव दानव-
 जये इन्द्रेण सदोधो नियोगः कारणं नाहम् । अकरणाविभेदरूपयोः क्रिययोः हेतुहेतु-
 महावे सति एकस्य वेगुण्यात् अन्यस्य अनिष्यत्तिः । ततो लृक् ॥ [सूत्रम् (रा-, वि-
 न-,) — 'किं प्राभविष्यदरुणस्तमसां वधाय' (त-, न्या-)] ॥

NOTES

1. (a) * सुखपरस्व Indra was *pleasure-loving*. This does not imply that he was weak or timid, but only shows his *aversion to make an effort*. (b). उभयेः—उभ + अयच् = उभयम् a group of two उभय is usually *singular*. The plural may be defended as in, "उभये द्वेषननुयाः"—*Bhṛdshya*. Also see Tika (c) तिदिवम्—ति + दिव् + क् कर्त्तरि = तिदिवम् । Or वावयवं दिधं तिदिवम् शक्यार्थिवादि etc.
2. (a). सिध्यन्ति—सिध् of the दिधादि class means निष्पत्ति as in सिद्धमन्त्रम् । Hence secondarily it means to succeed which is the sense here. Comp. स्वयमसिद्धः कथमन्यान साधयेत् । (b) सम्भावना

&c. —सम + भू + णिच् + युच् भावे = सम्भावना estimation. 'सम्भावनं क्रियासु योग्यताध्यवसानम्'... *Vṛiti*. योग्यताध्यवसानम् = 'a surmise of one's ability thinking that so and so is able to do such and such work. This thought (सम्भावना) on the part of the Mighty (इन्द्र) actually gives his agent the 'power to do the work (सम्भावनायुष्म)'. Dushyanta wants to say—I have succeeded simply because Indra thought I should succeed, such is Indra's greatness that his mere thought has endowed me with the power necessary to succeed. Hence. 'अत्र खलु शतक्रतोरिव महिना स्तुत्यः'. This is somewhat like "हृषीकेश पुनराद्यानां वाचमयोऽनुधावति" For an exactly similar idea compare—"ननु वज्रिण एव वीर्यमेतद्विजयने दिवतो यदस्त्र पत्याः"... *Vikra m*, (c) तमसा विभेता... वि + भिद + ङच् कर्त्तरि = विभेता। We cannot have वृत्त so to say, for that would bar the पठो in तमसाम्। Besides, no habit in it is implied here but simply success through specially favourable circumstances. Hence वृत्त should be out of the question.

3. *Rhetoric* = From अत्र खलु to नाकरिष्यत we have a complete syllogism. The object is to establish the particular case "अत्र शतक्रतोर्महिना स्तुत्यः" Towards this is cited the general proposition सिद्धिनि...तमोश्चराणाम्" This much constitutes an अर्थान्तरन्यासः The portion "किं वा...नाकरिष्यत्" is only an illustration of the general proposition, hence it fulfils a दृष्टान्त।

मातलिः—सदृशं तवैतत् । (स्तोकमन्तरमतीत्य ।) आयुष्मन्, इतः पश्य नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमात्मयशसः ।

विच्छित्तिशेषैः सुरसुन्दरीणां वर्णैरमी कल्पलतांशुकेषु ।

विचिन्त्य गीतक्षममर्थजातं दिवाकसस्त्वचरितं लिखन्ति ॥५॥

MATALI—This is worthy of you. (*Passing o short distance*) O Long-lived One, in this way behold the good luck of your fame that has established itself on the surface of the heaven. Yonder denizens of the heaven, with paints left over after the decoration of the heavenly beauties, and on their garments, obtained from the kalpa-creeper, are depicting your (recent)

exploits, having thought out materials capable of being set to music (Or...worthy of divine melody).

मातलिरिति । 'एतत् विनयवचन "तव सदृशं" योग्यम् । यथा अविकल्पना भवन्ति इति भावः । ["तव" (त, त्वा-)—"एव" (रा, वि, म-)] ! स्त्रीकं किञ्चित् 'अन्तरं' दूरम् 'अतीत्य' गत्वा ! 'इतः' अस्यां दिशि इत्यङ्गुल्या निर्देशः 'नाकस्य' स्वर्गस्य 'पृष्ठे' उपरि 'प्रतिष्ठितस्य' कृताधिपत्यस्य 'आत्मनो यशसः'—दानव-जयजातायाः कौशेः 'सौभाग्य' शुभादृष्ट 'पश्य' । तदेव दर्शयति—अन्वयः—असौ दिवीकसः गीतचमम् अर्थजातं विचिन्त्या सुरसुन्दरीणां कल्पलतायुक्तेषु विच्छित्तिशेषैर्वेषैः लघुरितं लिखन्ति । व्याख्या—'असौ' दूरे दृश्यमाना "दिव" स्वर्गः 'शोको' निवासो येषां ते देवा इत्यर्थः 'गीतस्य' गानस्य 'चम' योग्यं सुरसुन्दरीभिर्गानार्हम् 'अर्थानां' वस्तूनां 'जात' समूहं पदावलीमित्यर्थः ["अर्थः प्रकारे विषये विनकारणवस्तु" इति "जातंजात्योचजन्मसु" इति च विग्रहः] "विचिन्त्या ध्यायं ध्यायं निरूप्य 'सुरसुन्दरीणां' देवस्त्रीणां प्रत्येकं पदावलिं रचयित्वा स्वर्गनितानां कल्पलतायाः' यानि अयकानि वस्त्राणि तेषु कल्पपादपलङ्घेषु निजवनितावसनेषु इत्यर्थः 'विच्छित्तेः' अङ्गरागात् ['विच्छित्तिरङ्गरागेषु' इति विग्रहः] 'शेषैः अवशिष्टैः' 'वेषैः' तत उद्धृत्य इति भावः तव चरितं दुर्जयजयवादानं लिखन्ति] प्रियजनेन गेयं प्रियसाधनवर्णेन प्रियपरिहितवसनेषु खड्गलेन लिखितं ते यशः । अहो सौभाग्यम् इति भावः ।*

NOTES.

1. तव—The Devangari reading एव entirely misses the meaning.

2. (a) विच्छित्ति &c.—वि + छिद् + क्तिन् भावे = विच्छित्तिः painting. शिष्य + चक्ष्कर्षणि = शेषः residue. विच्छित्तेः (पक्ष्मसौ) शेषाः । सुपसुपा । (b) विचिन्त्या...वि indicates effort on the part of the thinkers. They wanted the composition to be worthy of the subject-matter. Hence the effort. (c) गीतचमम्...गीतं चमते इति गीत + चम + ण कर्त्तरि । Or गीतस्य चमं श्रोत्रम् । The female voice is sweet,

प्रियजनेन &c. adopted by Prof. Gajendaragdker.

hence सरसुन्दरीणाम् not सुराणाम् । Comp, 'रघुच्छायनिषादिभ्यस्तस्य मोक्ष गु' णो-
दधम् । आङ्गमारकथोद्घातं शालिमोघो जगुर्धनः ॥ '...Raghu.]

राजा—मातले, असुरसम्प्रहारोत्सुकेन पूर्वद्युर्दिवमधिरो-
हता न लक्षितोऽयं प्रदेशो मया । कतमस्मिन् मरुतां पथि
वर्त्तमहे ।

KING—Matali yesterday this region was not noticed by
me while ascending the heaven eager as I was for the fight
with the demons. In which course of the winds are we ?

मातलि :—

त्रिखोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
ज्योतीषि वर्त्तयति च प्रविभक्त-रश्मि ।
तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायोर-
मार्गो द्वितीयहरिविक्रमपूत एषः ॥

MATALI—This is the region, sanctified by the second
foot-step of Hari, free from the operation of the quality of
Rajas, the region of the wind Pravaha which bears the
tripple-streamed river that is in heaven and causes the
luminaries to revolve with their rays duly apportioned.

राजति । 'पूर्वेद्युः पूर्वेच्छान् दिने ["सद्यपरत्..."] इति निपातः] 'दिवमधि-
रोहता असुरैः' सद्य यः 'सम्प्रहारः' दुर्ज' तत 'उत्सुकेन मया अयं प्रदेशो न लक्षितः' ।
सप्त मरुतां पन्थानः सन्ति । तत 'कतमस्मिन् पथि' अपुन 'वर्त्तमहे' तिष्ठामः । अत
हि राजा विनयात् कथान्तरावतारण्यथा आत्मस्तुतिप्रस्तावं परिहरति ।

मातलिरिति । अन्यः...यः गगनप्रतिष्ठां त्रिखोतसं वहति ज्योतीषि प्रविभक्त-
रश्मि वर्त्तयति च, तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायोः एष द्वितीयहरिविक्रमपूतो मार्गः ।
व्याख्या...यः गगने 'प्रतिष्ठा' स्थितिर्गन्ताः तथाविधा 'त्रिखोतसं' त्रिसार्गनाम्
आकाशगङ्गामित्यर्थः 'वहति' धारयति वितनोति वा 'ज्योतीषि' तारकादीनि 'प्रविभक्ताः'
यथाभागं व्यवस्थापिता 'रश्मयो' भासः यस्मिन् कर्मणि यत् यथा तथा वर्त्तयति च'
मण्डलशो भ्रमप्रति च 'तस्य, अतएव खर्वादिनोसस्यर्कात् 'व्यपेत्' इरीभूतं 'रजो' रजो-
गुणो यस्मात् तस्य—प्रवहस्य तन्नासोभू वायोरनन्तरस्य 'वायोः एषः' द्वितीयेन हरिः

मातलिः—कथमवगम्यते ।

MATALI—How is that known !

राजा—

अयमरविवरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भिर्-

हरिभिरचिरभासां तेजसा चानुलिप्तैः ।

गतमुपरि घनानां वारिगर्भोदराणां

पिथुनयति रथस्ते शीकरक्लिन्ननेमिः ॥ ७ ॥

KING—This chariot of yours with the rims of its wheels wet with sprays, with Chatakas rushing out of the interstices of the spokes, and with the horses, tinged with the glow of lightning, indicates passage over clouds having water inside their cavities.

राजिति । 'अतः खलु' अतएव कारणात् सलमये मागे स्थितत्वात् इत्यर्थः । 'वाह्यैः शीवनेवादिभिः' 'करणैः इन्द्रियैः' 'अन्तः' अन्तःस्थितेन 'करणेन' अभ्यन्तरिण मनसा [अन्तः शब्दोऽयं लक्षणया अन्तःस्थितौ] 'सद्य मम अन्तरात्मा ज्ञत् 'प्रसोदति' सत्सम्पर्कजमात्मप्रसादं लभते । 'रथाङ्क' रथचक्रम् । 'मेधानां पदवीं स्थानं समन-
न्तरस्य भूवांशोरावहस्य मार्गम् 'अवतीर्णौ' च्चः' ।

राजिति । अन्वयः—अयं ते शीकरक्लिन्ननेमिः रथः अरविवरेभ्यो निष्पतद्भिश्चातकैः, अचिरभासां तेजसा अनुलिप्तैः हरिभिश्च, वारिगर्भोदराणां घनानामुपरि गतं पिथुनयति । व्याख्या—'अयं ते' तव, तत्परिचालित इत्यर्थः 'शीकरैः' जलकणैः क्लिन्ना' आर्द्रा 'नेमयः' चक्रधारा यस्य तादृशो 'रथः' [इदं तावत् प्रथमं सूचकम्] 'कराणां' चक्राङ्क-
विशेषाणां विवरेभ्यः' अन्तरालेभ्यः 'निष्पतद्भिः' लङ्घनीय वहिरागच्छद्भिः 'चातकैः' मेघ-
प्रदेः पक्षिभिः (द्वितीयमेतत् सूचकम्) 'अचिरा' क्षणिका 'भाः' दीप्तिः वासां तासां, विद् इतिमित्यर्थः 'तेजसा' दीप्त्या 'अनुलिप्तैः' रञ्जितैः 'हरिभिश्च' त्वदीयेरश्वे च [एतत्
द्वितीयं लिङ्गम्] 'वारिगर्भे' जलपूर्णम् 'उदरम्' 'अभ्यन्तर' येषां तथाविधानां 'घनानां'
मेधानाम् 'उपरि' वृद्धेगतं समनं 'पिथुनयति' सूचयति । दृष्टिपातप्रत्याशया सन्नहिता-

शतिकाः चक्राङ्गाणामवकाशेनिसरन्ति । अथाथ ते विद्युत्प्रभारञ्जिताः । आद्रं च
चक्राङ्गम् । तन्मन्त्रे समतीत्य सुरवर्त्म मेघमारीमवतीर्णा वयमिति ।

NOTES

1. सवाह्य &c.—वाह्यानि चषन्तश्च वाह्यान्तः external and internal
इह । The whole is an अव्यय । वाह्यान्तः करणानि वाह्यान्तःकरणानि
कर्तृधा—। तैः सह वर्तमानः । बहु— ।

2. *मेघ &c.—This shows transition to the course *immedi-
ately* below. Now मेघपदवी is in the course of भूवायु । *सूमेवैहिर्वा-
दशयोजनानि भूवायुरवायुद्विद्वदाद्यम्—*Siddhanta siromoni* quoted by
Nayapanchanana. Hence the subject matter, of the previous
remark must be the course *immediately above* भूवायु, i. e. प्रवह
and not परिवह ; Of. भूवायुरावहः प्रवहस्तदूर्ध्वः । We say *immediately*,
because “अन्तरात्मा प्रसीदति and “मेघपदवीमवतीर्णा स्तः” are spoken of
in the same breath.

3. अचिर &c.—अचिर is अचिरस्थायिनी by लक्षणा । न धिरा—अचिरा
transient, नक्षत्—। तादृशी माः यासां तासाम् । बहु— । Cf. “अचिरा-
युगिलासचञ्चला” in *Kirata II*.

4. वारि &c.—वारि गर्भे यस्य तत् वारिमर्मेन्, व्यधिकरण बहु—of the
गर्भादि class like कमण्डलुपाणि । Now see *Tika*.

मातलिः—क्षणादायुष्मान् स्वाधिकारभूमौ वर्त्तिष्यते ।

MATALI—In a moment the Long-lived One will be in
the regions owned by himself.

राजा—(अधोऽवलोक्य)—मातले, बेगावतरणादाश्चर्यदर्शनः
संलक्ष्यते मनुष्यलीकः । तथाहि—

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी

पर्णाभ्यन्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात् पादपाः ।

सन्तानात्तनुभावनश्चलिला व्यक्तिं भजन्त्यापगाः

केनाप्युत्क्षिप्यतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥ ८ ॥

KING—(*Looking below*)—Matali the region of men

▪ Adopted by Prof. Gajendragadkar.

appears of (or present) a strange spectacle through descent with speed. Thus—Behold the land descends as it were from the summit of up-rising mountains ; trees leave their concealment within leaves through the exhibition of their trunks ; rivers whose waters had disappeared through thinness, undergo manifestation from expansion ; the world is being brought to my side as it were by some one throwing it up.

मातलिरिति । 'वयात्' अथमतिवाच्य [व्यवसोऽप्येवमौ, कारकमध्ये वा]

'स्वस्य अधिकारस्य' नियोगस्य 'भूमौ' स्थाने भुवृष्ठे 'वर्तिष्यते' स्यात्सति ।

राजेति । 'विंशेन अवतरणात्' हेतोः 'मनुष्याणां लोकः भुवनं पृथिवी इत्यर्थः 'वाच्ये' विचितं 'दर्शने' यस्य तथाविधः 'संलक्ष्यते' भाति । तदेव वर्णयति ।
अन्वयः—पश्य मेदिनी उन्मज्जतां शैलानां शिखरादवरोहतीव । पादपाः स्रज्जोदयात् पश्चात्पश्चात्पश्चात् विजहति । तनुभावेन सलिला आपगाः सन्तानात् व्यक्तिं भजन्ति ; भुवनम् उत्प्लिपता किनापि मत्पार्श्वम् आनीयते इव । व्याख्या—'पश्य' आश्चर्यमव-
लोक्य [वक्ष्यमाणवाक्यार्थः कर्म] । 'मेदिनी' भूमिः 'उन्मज्जता' स्रजसा उत्प्लव्य इव प्रकटीभवता 'शैलानां' पर्वतानां 'शिखरात्' शृङ्गात् 'अवरोहतीव' अधःपततीव । न हि शैला उन्मज्जन्ति, नापि मेदिनी अवरोहति । किन्तु वेगात् शैलानामुन्मज्जनं मेदिन्या अवरोहणं ह्यनेतदार्थ्यं दृश्यते । 'पादपाः' वृक्षाः 'स्रज्जोदयात्' प्रकाशस्य 'उदयात्' आविर्भावात् 'पश्चात्' पश्चात् 'पश्चात्' मध्ये ये 'लोकाः' गुहाः, तद्वाक्यं 'विजहति' त्यजन्ति । पूर्वं पतपुञ्जमावाणि इव दृष्टाः पादपाः स्रजसा काष्ठादिमन्यो दृश्यन्ते । एतच्चार्थ्यं वेगाज्जातम् । 'तनुभावेन' क्षीयतया 'नष्टानि' अलघितानि 'सलिलानि' जलानि यासां तथाविधा 'आपगाः' स्रोतस्वन्यः 'सन्तानात्' विसारात् तनु-
भावविगमात् इत्यर्थः 'व्यक्तिं' प्रकटतां 'भजन्ति' गच्छन्ति । यत यत दूरात् सूक्ष्मतया जलुनद्वटं स्रजसा सजला नद्यस्तव दृश्यन्ते । इत्यर्थार्थ्यं वेगादेव । 'भुवनं मनुष्य-
लोकः' 'उत्प्लिपता' ऊर्ध्वं प्रेरयता 'किनापि' अतिसूक्ष्मसूक्ष्मेण सत्त्वेन 'मत्पार्श्वं' मम सद्योपम् 'आनीयते इव' उपस्थाप्यते इव । वस्तुस्तु अहमेवाधः पतामि । वेगात् पुनर्भुवनमुत्पततीव भाति । यद्धि दूरात् एकपृष्ठमेकवर्णस्य आभात्, तदेव भुवनं स्रजसा मिरितस्मरिदादिरूपेण विभक्तपृष्ठभागमुत्पततीव इत्यहो आश्चर्यम् । ['सन्तानात्'

(न-)—सन्धानैः (रा-, वि-)—“सन्धान” (त-, न्धा-) ॥ मूलम् (रा-, वि-, न-) ।
 “तनुभागेन नटसलिलव्यक्त्या व्रजन्त्यापगाः” (त-, न्धा-) ॥

NOTES

1. चयात्—स्यबलीपि पञ्चमी (See Tika) or पञ्चमी by the rule
 “सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमर्थः” । The latter allows alternative चये ।
 अधिन् मुहूर्ते मेघपदस्यां वर्तमानो भवान् चयात् चये वा स्वाधिकारभूमौ वसिष्यते
 is the contraction.

2. तनु &c—तनुनः भावः तनुभावः । सामान्ये नपुंसकम् । We avoid
 the feminine तन्वा भावः because that gives तन्वीभावः । A similar
 description occurs in Bhasa’s अविमारक ।

3. Reading—सन्धानैः has the plural needlessly, सन्धानं तनुभागे-
 नटसलिलव्यक्त्या व्रजन्त्यापगाः of the Beng. Rec, may be explained
 thus ‘आपगाः नद्यः ‘तनुभागेषु’ सूत्रांशेषु ‘नट’ दूरत्वात् अदृष्टं यत् ‘सलिलं’
 तस्य ‘व्यक्त्या’ आधिभावेन दर्शनेन इत्यर्थः ‘सन्धानं व्रजन्ति कृतसन्धाना इव भान्ति ।
 Comp “यद्वद्वा विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्” Act. I

मातलिः—आयुष्यन् साधु दृष्टम् (सवहुमानं विलोक्य)—
 अहो उदाररमणीया पृथिवी ।

MATALI—Well observed, O Long-lived One. (*Watching with great appreciation*) Oh ! How grand and charming is the earth !

राजा—मातले, कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाढः कनकरस-
 निस्स्यन्दी सान्ध्य इव मेघपरिधः सानुमानालोक्यते ।

KING—Matali, what mountain is this that has descended
 into the eastern and the western seas and pouring liquid gold,
 appears like bar of evening clouds ?

मातलिः—आयुष्मन्, एष खलु हेमकूटो नाम किम्पुरुष-
 पर्वतः परं तपस्विनां क्षेत्रम् । पश्य—

स्वायम्भुवान्मरीचैर्यः प्रवमूव प्रजापतिः ।

सुरासुरगुरुः सोऽत्र सपत्नीकस्तपस्यति ॥ ८ ॥

MATALI—O Long-lived One, this is the mountain of the Kimpurushas, Hemakuta by name, the great resort (for the success) of ascetics, Behold, that progenitor of gods and demons, the Lord of Creation, that was born of Marichi, the son of the Self-progenitor, here practises penance with his wife.

मातङ्गिरिति । 'उदारा' मङ्गती च 'रमणीया' दर्शनीया च इति विश्वयोक्तिः ।

राज्येति । 'अयं' कतमः सानुमान् परंतः 'पूर्वं' च अपरं पश्चिमं 'समुद्रम्' अवगादः प्रविष्टः 'कनकरसस्य' स्वच्छद्रवस्य 'निष्पन्दः' कवः । तद्वान्, द्रवमुत्पन्नोद्गारी इत्यर्थः अतएव 'सन्ध्याकालौनः' 'मेषपरिवः' मेषमाला 'द्रव' चालीक्यते ।

मातङ्गिरिति । "किमुपुष्पाणां परंतः" तैरप्युचितत्वात् । 'तपस्विनां' परं 'श्रेष्ठं' 'क्षेत्रं' सिद्धस्थानम् ["सिद्धस्थानेऽपि च क्षेत्रम्" इति तिकाच्छेषः] । तदेव स्थान-
माहात्म्यं दर्शयति—'पश्य' वक्ष्यमाणमेतदालोक्य ।—अन्वयः—स्वायम्भूतात् मरीचिः यः प्रजापतिः प्रवभूव सुरासुरगुरुः स सपत्नीकः अतः तपस्यति । व्याख्या—स्वयं भवतीति स्वयम्भूः ब्रह्मा । तस्यापत्यम् 'स्वायम्भूवः' [अथि सति "स्वौर्ग्यः" इति गुणे प्राप्ते—
"मरीचिदिति—वक्रव्ये गुणयुक्तं संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यात्—तेन स्वायम्भूव इति सिद्धं भवति" इति वृत्तिकारः]—ब्रह्मणो मानसः पुत्रः । तस्मात् 'मरीचिः मरीचि-
संज्ञकात् ब्रह्मणो मानसपुत्रात्' यः प्रजापतिः 'लोकखटा कश्यप इति नाम प्रवभूव जज्ञे सुराणां देवानाम्' 'असुराणां दानवानाञ्च' 'गुरुः' पिता स मरीचिः 'पद्म्या' अदित्या 'सह' अतः 'अस्मिन्' ऐमकूटपर्वते 'तपस्यति' तपस्यरति [क्वडि "तपसः परस्यो पदञ्च" इति परस्मैपदम्] पिता ब्रह्मणः पुत्रः । खद्यञ्च 'सर्लोकगुरुः' । सोऽपि अतः तपस्यति । अहो ऐमकूटस्य माहात्म्यम् इत्याशयः ।

1. (a). पूर्वापर &c.—अव + गाह + क कर्त्तरि = अवगाह । पूर्वस्य अपरस्य पूर्वापरौ । तौ च तौ समुद्री च पूर्वापरसमुद्री । तौ अवगादः । (b) कनक &c.—नि + सन्द + वच् भावे = निषन्दः or निषन्दः the व being optional by the rule "अनुविपर्यभिनिष्ठाः सन्दतैरप्रापिद्" (P. 8 3 72). We have सन्धे इति (See Tika) and not णिनि because सन्द is rather अकर्मक । (b). सन्ध्याः-
सन्ध्यायां भव इति सन्ध्या + अण् = सन्ध्याः । सन्ध्या though कालवाचो takes अण्

instead of टक् by the rule "सन्धिवेलादनुनचत्वेभ्यः षण्" (P. 4 3 16). It is of the सन्धिवेलादि class. (c) परिघः—परिहृत्यते अनेन इति परि + हन + अप् करणे = परिघः or पलिघः; the ल being optional by the rule "परेश्च घाङ्योः" (P. 8. 2. 22).

2. किम्पुरुष &c.—कुतसितः पुरुषः किम्पुरुषः a kind of demi-god. तत्पुरुष by the rule "किं ज्ञेयं" (P 2. 1. 64.) "कुत्सा च कस्यचिन्नरमुखा-यकायत्वात् कस्यचित् अथमुत्तमनरयरीरत्वात्"—*Bhanuji*.

3. (a). स्वायम्भुवात्—स्वयम् आत्मना भवति इति स्वयम् + भू + किप् कर्त्तरि—स्वयम्भूः a name of Brahman. स्वयम्भुवः अपत्यम् इति स्वयम्भू + अण् = स्वायम्भुवः। We do not get स्वायम्भवः because the गुण enjoined by the rule "योग्यः" (P. 6. 4, 145) has exceptions, and this is one of them. Thus "योग्यः" being barred, the rule "अचि त्रुधातुभुवात् यक्वरियङ्ङवङ्ङौ" applies and भू becomes भुव्। (b) सुरासुर &c.—सुराश्च असुराश्च सुरासुराः सुरासुरांसि। इन्द्रः। सुर and असुर are antagonists. If the antagonism is emphasised and somehow deemed eternal we get सुरासुरम् by the rule "दीर्घश्च विरोधः शाश्वतिकः" (P. 2. 4. 9), otherwise these being प्राणिजाति, we have सुरासुराः as in 'पूजितो यः सुरासुरैः'।

राजा—तेन हि अनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि। प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि।

KING—Then surely here are blessings not to be passed by. I wish to go after having circumambulated the reverend sage.

मातलिः—प्रथमः कल्पः। (नाट्येनावतीर्णो)।

MATALI—An excellent resolve. (*They act alighting*).

राजा—(सविस्मयम्)—

उपोदशब्दा न रथाङ्गनेमयः प्रवर्त्तमानं न च दृश्यते रजः।

अभूतलस्पर्शतया निरुद्धतिस्तवावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते ॥१०॥

KING—(*With surprise*)—Not being in contact with the

ground, the rims of the wheels have made no noise no dust too is seen rising, upward shock is absent, Your car though descended. is not noticed as such,

राजिति । 'तेन हि निमित्तेन, यतोऽत प्रजापतिरास्ति ततः इत्यर्थः; 'अनतिक्रमणो-
द्यानि' अतिक्रम्य गन्तुमनर्हानि 'अथोचि' शुभानि अतः सन्ति । तदेव स्पष्टयति । 'भग-
वन्तः' कश्यपं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणक्रियया प्रपूज्य [अव्ययीभावसिद्धदुष्वादिः । ततो
गतिसमासः । 'नानेन समासः अयन्तु ससस्यत एव' इति भोजवचसात् साधुः ।
प्रादिसमासादगतिसमासो वा] 'गन्तुमिच्छामि' ततश्च ज्येष्ठो भविता । भगवत्प्रदक्षिणं
महते हि शुभाय, तच्छुभं न उपेत्यम् इति भावः ।

मातलिरिति । 'प्रथमो' मुख्यः उत्तम इत्यर्थः 'कल्पः' स'कल्पः । 'मातयेन अभि-
नयकमेषां 'अवतीर्णो' अवतरणभूमिनीध स्थितौ इत्यर्थः ।

राजिति । अन्वयः—अभूतलस्यैतया रथाङ्गनेमयः उपोदशब्दा न । राजश्च
प्रवर्तमानं न दृश्यते । निरुद्धतिस्रश्च रथः अवतीर्णोऽपि न लक्ष्यते । व्याख्या—अविय-
मानः भूतलस्यैः' भूमिसम्पर्को यस्य तस्य भावेन, भूमिसम्पर्कविरहात् इत्यर्थः; रथाङ्गानां
चक्राणां 'नेमयः' प्रान्ताः 'उपोदाः' प्रारब्धाः; 'शब्दा' यैस्तथाविधा 'न' यैनाङ्ग शब्द-
विरामात् कान्तः पन्था इति वक्तुं शक्तः स्याम् । 'राजश्च' ध्रुवयश्च [ज्ञाताविकवचनम्]
'प्रवर्तमानश्चौरश्चरश्च' उत्तमि' सत् प्रसर्त 'न दृश्यते' येन राजसामप्रवृत्तिं दृष्ट्वा
गमननिवृत्तिं जानीयाम । एतद्योरुपरि पुनः निर्गता उद्धतिः प्रतिघातजः शोभः
यस्मात् तथाविधः 'तत्र रथः अवतीर्णोऽपि' हैमकूटशिखरे पतितोपि 'न लक्ष्यते, पति-
तत्वेन न ज्ञायते । यद्वा—गिरिशिखरे पतितोऽपि रथः संस्पृश्यन्मृतया स्थितत्वात्
चक्रसम्पातशब्दो न जातः, न च धूलिरुत्थितः नाप्यनुभूतो रथचोभः । तत्पतित इति
न ज्ञातो मया रथ इति भावः ।

NOTES

1. प्रदक्षिणीकृत्य—प्रकृतत्वं दक्षिणस्य प्रदक्षिणम् preference of the right side. अव्ययीभाव of the तिष्ठत्स्वादि class. तत् अस्मास्य इति प्रदक्षिण + अच् मत्वर्थः = प्रदक्षिणः one placed preferably to the right. Or प्रगती दक्षिणं प्रदक्षिणं placed to the right. प्रादितत्—। अप्रदक्षिणं प्रदक्षि' कृत्वा
— 'दक्षिण + चि' + क्त + क्यङ्, 'गतितत्—। प्रथमः कल्पः—An excellent or primary duty Cf. "प्रथमः कल्पः" in Swapna IVetc.

3. उपोद &c.— उप + वृ + क्त कर्मणि = उपोदाः commenced.

4. *Reading*—Raghava reads अमृतलस्यैतया निरुद्धतः and dissolves अमृतलस्यैतया निरुद्धतः अरोधात् । So he first obtains अनिरुद्धम् with भावे क्त meaning अनिरोधः and then attaches तसि । Vidyasagara reads निरुद्धतः with the construction निरुद्धतः तव &c. Neither of these seems to give a clear idea. निरुद्धति is the Bengali reading, and is evidently, much better than either of the above.

मातलिः—एतावानेव शतक्रतोरायुधमतश्च विशेषः ।

MATALI—Just this much is the difference between Indra and Your Long-lived Self,

राजा—मातले, क्तमस्मिन् प्रदेशे मारीचाश्रमः ।

KING—Matali, in which quarter is the hermitage of Maricha ?

मातलिः— (हस्तेन दर्शयन्)—

वल्मीकाद्ध'निमग्नमूर्त्तिरुरसा सन्दृष्टसर्पत्वचा

कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यथंसम्पीडितः ।

अंसव्यापि शकुन्तनीङ्गनिचितं विभ्रज्जटामण्डलं

यत्र स्थाणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यर्कविम्बं स्थितः ॥ ११ ॥

MATALI (*Pointing with his hand*) Where stands, motionless like a tree-trunk yonder ascetic facing the solar orb, with his body half-buried in an ant-hill, with his chest having a snake-skin adhering on to it, the neck excessively pressed by a coil of withered tendrils of creepers, bearing a mass of clotted hair spreading over his shoulders and filled with bird's nests,

मातलिरिति । 'एतावान्' एतत्परिमाणः एव 'विशेषः' भेदः नाधिकः । भुवि विचरन्ने शतक्रतोः रथः अस्पृष्टो गच्छति तव तु स्पृष्टः । एतन्मात्रं युवधोर्भेदः । अथवा स इव भवानध्वानाकरथवत्का इति भावः ।

मातलिरिति — अन्वयः—यत् असौ बल्ल्मीकाहर्निमग्रमूर्तिः, सन्दृष्टसर्पलत्वा उरसा जीर्णलताप्रतानवलयेन कण्ठे अत्यर्धसम्पौडितः, असंख्यापि शकुन्तनीहर्निचितं जटा-
मण्डलं विभक्त स्थाणुरिव अचलः सुनिः अर्धकविवन् स्थितः । व्याख्या—‘यत् असौ’
दूरे दृश्यमानः ‘बल्ल्मीके’ पिपौलिकाविशेषकृतस्तूपे ‘अर्धे’ यथा तथा ‘निमग्रा’ निहितता
‘सूचिः’ यस्या तथाविधः ‘सन्दृष्टा’ सम्यक् लघ्या ‘सर्पलक्’ निर्मोकी यस्मिन् तथाविधेन
‘उरसा’ वक्षसा [अचलत्वोपलक्षणम् । उपलक्षणे द्वतीया] ‘जोर्णानां’ शुष्काणां
लताप्रतानानां बद्धीतन्तूनां ‘वलयेन’ वेष्टनेन, वलघितलतातन्तुभिरित्यर्थः [भावानयने
द्रव्यानयनम्] ‘कण्ठे’ अत्यर्धे’ यथा तथा सम्पौडितः, असौ क्लृप्ती ‘व्याप्नोति’
यत् तादृशं ‘शकुन्तानां’ पक्षिणां ‘नीहैः’ कुलाधैः [बहुवचनेन जटामण्डलस्य सदस्यम्]
‘निचितं’ परिध्याप्तं ‘जटामण्डलं’ विभक्तं भारयन्, अतएव ‘स्थाणुरिव’ काण्डशेषो
वृक्ष इव ‘अचलः’ स्थिरः सुनिः, अर्धस्य सूर्यस्य विम्बं मण्डलम् तत् ‘अभि’
[अव्ययीभावः] सूर्यमण्डलमभिलक्ष्य इत्यर्थः ‘स्थितः’ तिष्ठति । तत मारोचाग्रम्
इति वाक्यशेषः ।

NOTES

1. (a) बल्ल्मीक etc.—This indicates motionlessness for a great length of time, अर्धं निमग्रा अर्धनिमग्रा । बल्ल्मीके अर्धनिमग्रा बल्ल्मीकाहर्निमग्रा । सुप्सुपा । तादृशी मूर्तिर्यस्य । बहु— । Or अर्धनिमग्रा मूर्तिर्यस्य सः अर्धनिमग्रमूर्तिः बहु— । बल्ल्मीके अर्धनिमग्रमूर्तिः सुप्सुपा । (b) उरसा सन्दृष्ट etc.—This implies अचलत्व । Hence इत्यन्तु उपलक्षणे द्वतीया । (c) अर्धकं etc—अर्धस्य विम्बम् अर्धविम्बम् । तत अभि इति अर्धकविवन्म् । अव्ययीभावः by the rule “लक्षणेनाभिप्रती अभिसुक्ते” (P. 2. 1. 14). Or we may have अभि and अर्धकविवन्म् uncompounded the letter taking द्वितीया owing to अभि which is a कर्मप्रवचनीय here in the sense of लक्षणे (indicator).

—नमस्ते कष्टतपसे ।

o thee of severe Penance.

मातलिः—(संयतप्रग्रहं रथं कृत्वा)—एतावदितिपरिवर्द्धित-
मन्दारवृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रतिष्ठौ स्वः ।

MATALI—(*Restraining the reins of the chariot*)—Here we have entered the hermitage of the Lord of creation where Mandara trees have been reared by Aditi.

राजा—स्वर्गादधिकतरं निवृत्तिस्थानम् । अमृतहृदमिवा-
वगाढीऽस्मि ।

KING—An abode of bliss greater than Heaven. I am as if immersed in a lake of nectar.

मातलिः (रथं स्थापयित्वा)—अवतरत्वायुष्मान् ।

MATALI—(*Having fixed the chariot*)—Let Your Long-
lived Self alight.

राजा—(अवतीर्य)—मातले, भवान् कथमिदानीम् ।

KING—(*Having alighted*)—Matali, how art thou disposed now ?

मातलिः—संयन्त्रितो मया रथः । वयमप्यवतरामः । (तथा कृत्वा) । इत आयुष्मन् ॥ (परिक्रम्य) दृश्यन्तामत्रभवतामृषीणां तपोवनभूमयः ।

MATALI—The chariot is secured by me. I am alighting too. (*Doing so*) This way, O Long-lived One. (*Going round the stage*) Let the sites of hermitages of the noble sages be observed.

राजेलि । 'कष्टं कठोरं' 'तपो' यस्य तथैव नमः ।

मातलिरिति । 'संयताः प्रग्रहाः' रथस्यः यस्य तम् । 'एतौ' इमौ आवाम् 'अदित्या' इन्द्रजनन्या 'परिवर्द्धिता' जालिता 'मन्दारवृक्षा' यस्मिन् तादृशं 'प्रजापतेः' कश्यपस्य 'आश्रमं प्रतिष्ठौ स्वः' ।

राजेति । 'निर्हृतिः' सुखस्य 'स्थानम्' आस्यदम् एव मारीचायनः । 'अस्यतस्य इदं' कुण्डम् 'अवगाढः' प्रविष्ट 'इव अस्मि' । नेट्रशं स्वर्गेऽपि लब्धं 'सुखं' मे इति भावः ।

मातलिरिति । 'स्थापयित्वा' सुसंयतं कृत्वा ।

राजेति । 'इदानीं' सम्प्रति 'भवान्' कथं 'केन प्रकारेण' आत्मानं व्यापारयिष्यति ।

मातलिरिति । 'संयन्तितः' सम्यक् यन्तितः स्थापित इत्यर्थः । 'तपोवनानां भूतयः' स्थानानि दृश्यन्तां भवता । दर्शनघोम्या हि ताः ।

NOTES

1. अदिति &c.—Shows the sanctity of the place, Indra's mother here rears the Mandara saplings.

2. भवान् कथम् &c.—He inquires if Matali will stay in the chariot or get down.*

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि ।

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने

तोये काञ्चनपदरेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया ।

ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो

यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपत्यन्त्यमी ॥१२॥

KING—I am indeed observing with wonder, In a forest where Kalpa trees abound, the necessary sustenances of life is secured with air ; in water that is brown with the pollens of golden lotuses, is done the holy act of *abstution* for merit ; in house of rocks of gems, is performed *meditation* ; in the presence of heavenly maidens, is practised *self-restraint*. These are practising penance scorning all that to which other sages aspire by their austerities.

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

राजिति । अन्वयः—सत्कल्पहृत्ते वने उचिता प्राणानां वृत्तिः अनिलेन (भवति) । काश्चनपद्मरेणुकपिणो तोये पुण्या अभिषेकक्रिया । रत्नशिलागृहेषु ध्यानम् । विवृण्वस्ती-सन्निधौ संयमः । अन्यसुनयसपीभिः यदाब्धन्ति तस्मिन् अमौ तपस्यन्ति । व्याख्या—‘सन्तो’ विद्यामानाः ‘कल्पहृत्ता’ यस्मिन् तादृशे ‘वने’ कल्पतरुकानने इत्यर्थः ‘उचिता’ तपश्चरणयोग्या ‘प्राणानां वृत्तिः’ ‘जीवनधारणम्’ ‘अनिलेन’ वायुना भवति [एकोऽपि कल्पपादपी पद्मभोगाय प्रभवति । अत्र कल्पपादपकाननमेव वर्तते, तथापि एते वाटुभञ्जा जीवन्ति तदपि तपसे यत् पर्याप्तं तन्मावसेव भवति । इति आश्रमस्य तापसानाञ्च उत्कर्षः] । ‘काश्चनपद्मानां सुवर्कैकमलानां’ ‘रेणुभिः’ परागैः ‘कपिणैः’ पिङ्गलवणैः ‘तोये’ जले पुण्या पावनी ‘अभिषेकक्रिया’ नियमस्नानकर्म क्रियते । [सुचारुपङ्कजं जलमलं विहारप्रवृत्तिं जनयितुम् । तत्र पङ्कजमव सौवर्णम् । तथाप्यमो नितरां विहारविसुखा नियमस्नानमात्रपरायणा इत्यहौ उत्कर्षस्तापसानामाश्रमस्य च] । ‘रत्नशिलाः’ याः ‘शिलाः’ तन्निर्मितेषु ‘गृहेषु ध्यानम्’ आत्मसाक्षात्कारी भवति [शिलागृहमेकमेव भोगाय सम्प्रदायते । अत्र च बहूनि । तानि पुनरहौ रत्नमयानि । अमौ तु तेषु ध्यानमभ्यस्यन्ति इति भूतिप्रकर्षस्तापसानामाश्रमस्य च] । ‘विवृण्वस्त्रियः’ सुरनार्थः । तासां ‘सन्निधौ’ समीपे ‘संयमः’ पञ्चेन्द्रियनियमः अभ्यस्यते [स्तोत्रसन्निधानमेव तपसो विद्वः । अत्र तु सुरस्त्रीणां सन्निधिः । तथाप्येते जितेन्द्रिया वृत्तंते । अहौ ऐश्वर्यं तापसानामाश्रमस्य च] । किं बहुना ‘अन्ये सुनयः’ विद्यामित्रादयः ‘तपीभिः तपश्चरणैः’ यत् वस्तु ‘वाब्धन्ति’ लब्धुं काङ्क्षन्ति ‘तस्मिन्’ स्थितमपि तदनादृत्य [अनादरे भावलक्षणे सप्तमी] अमौ दृश्यमाना मारीचाश्रमगता ‘सुनयः’ तपस्यन्ति [कल्परूपेण] । [पुण्या...गृहेषु वाब्धन्ति (भो, तः, न्याः) “—धर्मां तलेषु...काङ्क्षन्ति’ (राः, विः, मः)] ॥

NOTES

1. (a) उचिता—यस्या, i. e. enough to keep body and soul together. Some explain उचिता=अभ्यस्ता and construe—अनिलेन प्रणानां वृत्तिः उचिता have practised to live upon air, (b) इत् etc.—

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

There is here quite a forest of Kalpavrikshas, any amount of luxuries can be got from them for the mere asking. But they eat air. This indicates contempt of luxuries. (c) काञ्चन etc.—कपिश indicates abundance of golden lotuses also their constant presence. (d) तस्मिन्—Raghava renders तस्मिन् स्थाने । In that case यत् means स्थानम् । But do ascetics practise penance to go to Hemakuta ?

मातलिः—उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना । (परिक्रम्य आकाशे) वृद्धशाकल्य, किमुनुतिष्ठति भगवान् मारीचः । (आकर्ण्य) किं ब्रवीषि दाक्षायण्या पतिव्रताधर्ममधिकृत्य पृष्ठस्तस्यै महर्षिपत्नीसहितायै कथयतीति ।

MATALI—High-soaring indeed is the aspiration of the great. (Going round—in the air) Vriddha Sakalya, what is His Holiness Maricha doing ? (Acting hearing) Do you say that questioned by Dakshayani with reference to the duties of those, that are devoted to their husband, he is telling her along with the wives of other great sages !

राजा (कर्णं दत्वा)—अये प्रतिपाल्यावसरः प्रस्तावः ।

KING—(Listening) Ha ! the subject deserves waiting for an opportunity.

मातलिरिति । 'महतां प्रार्थना' आशंसा 'उत्सर्पिणी' ऊर्ध्वगामिनी 'खलु' । 'आकर्ण्य' श्रुत्वा, श्रवणमभिनीय इत्यर्थः । 'दाक्षायण्या' दक्षकन्यकया अदित्या 'प्रतिव्रतानां' भर्तुनिरतानां 'धर्म' सतीत्वमित्यर्थः 'अधिकृत्य पृष्ठः' सन् सतीत्वमादात्म्या-विषयके प्रश्ने कृते सति 'महर्षीणां पत्नीभिः सहितायै तस्यै' उत्तरं कथयति इति 'ब्रवीषि किम्' ।

राजैति । 'प्रतिपाल्यः' प्रतीक्षायोगः 'अवसरः' विरामो यस्य तादृशः अयं प्रस्तावः पतिव्रताधर्मकथनप्रस्तावः । विरते प्रस्तावे उपसर्पावः अयुक्तः अन्तरा प्रतिबन्धः ।

NOTES

1. (a) वृद्धशाकल्य—This is some attendant of मारीच । (b)

तस्यै—सम्प्रदाने चतुर्थी। The complete sentence is तस्यै पतिव्रताधर्मे कथयति। Hence the कर्म of कथयति is पतिव्रताधर्म, and is intended for सा। Hence the rule “कर्मणा यन्निर्गच्छति स सम्प्रदानम्” applies. The followers of the *Vṛitti* restrict this rule to the कर्म of दा। They have therefore to cite त्रिव्याघ्रि ३र्थी, or “त्रिव्याघ्रिपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” which gives कर्मणि चतुर्थी, with the construction तां बोधयितुं कथयति। But सम्प्रदाने चतुर्थी being the view of the Bhashyakara must be allowed to overrule the *Vṛitti* and taken as the more correct explanation. (c) इति—This refers to the whole sentence “दात्तायस्त्रा—कथयति। It is the कर्म of व्रवीषि।

2. अग्रे etc.—He means to wait till the discourse is finished.

मातलिः—(राजानमवलोक्य)—अस्मिन्मनश्चक्रेभूले तावदास्तामायुष्मान् यावत्त्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी भवामि।

MATALI—(Looking at the king)—Let your Long-lived Self stay at the foot of this Asoka tree whilst I continue on the look out for an opportunity to report you to Indra's father.

राजा—यथा भवान् मन्वते। [स्थितः। मातलि-निष्क्रान्तः]।

KING—As you deem proper. (Stays—Exit Matali)

राजा [निमित्तं सूचयित्वा]—

मनोरथाय नाशसे किं बाहो स्पन्दसे मुधा।

पूर्वावधीरितं श्रया दुःखं हि परिवर्तते ॥ १३ ॥

KING (Acting an orner)—I hope not for (the object of) my desire ; why, O Arm, dost thou throb needlessly. My bliss has been slighted before ; misery alone surrounds me (now) [Or—For bliss, previously slighted, turns into misery].

मातलिरिति। ‘इन्द्रस्य गुरुः’ पिता कश्यपः। तस्यै ‘निवेदयितुं’ विज्ञापयितुम् [चतुर्थी सम्प्रदाने] ‘अन्तरम्’ अवकाशम् साधु ‘अन्विष्यति’ यः तादृशो ‘भवामि’।

राजेति । 'निमित्तं दक्षिणबाहुस्त रणं 'सूचयित्वा' अभिनोय । "अव्ययः—मनो-
रथाय न आगच्छे । छे बाहो सुधा किं स्पन्दसे । ज्ञेयः पूर्ववधोरितम् । दुःखं हि
परिवर्त्तते—। व्याख्या—'मनोरथाय' स्वाभिलषिताय, शकुन्तलाकृपाय, मनोरं लब्ध-
मित्यर्थः ["क्रियार्थोपपदस्य"—इति चतुर्थी] 'न आगच्छे न प्रादये । छे 'बाहो'
मदसुज 'सुधा' इवा [अव्ययमेतत्] 'किं स्पन्दसे' स्फुरसि । 'ज्ञेयः' मङ्गलं 'पूर्व'
प्राक् "अवधोरितम्" अवज्ञातं त्वया ["आपकमिदं न सर्व्वं" इति पूर्वशब्दस्य पर-
निपाती न] । 'दुःखं' हि दुःखमेव अधुना 'परिवर्त्तते' मां परिवृत्य तिष्ठति । यद्वा—
'देयी' हि पूर्वम् अवधोरितं सत् 'दुःखं' परिपरंते दुःखरूपेण परिणमति । प्रागेव
शकुन्तला लज्जा दुःखैः परिहृतोऽस्मि । तस्या लाभे निराशीऽस्मि । तत् किमर्थं इवा
मे बाहुः स्फुरति इति वितर्कः ।

NOTES

1. इन्द्रधनुर्वे—सम्यग्दाने चतुर्थी । For reasons see तस्ये above. Re-
member "क्रियायश्चमपि कर्त्तव्यम्" also gives सम्यग्दाने चतुर्थी; but acc-
to some it applies only to सकर्मक roots.

2. पूर्वाव &c.—अवधोर is a चुरादि धातु । अवधीर+क्त कर्मणि =
अवधीरितम् । पूर्वम् अवधीरितम् । सुदृष्टम् । In such cases पूर्व usually
appears last in the compound. This is by implication (आपक) in
the rule "भूतपूर्वे चरट्" in which पाणिनि writes भूतपूर्व instead of
पूर्वभूत । But what is inferred by implication (आपकमिदम्) is not
universal (न सर्व्व) । Hence we get पूर्ववधीरित also.

नेपथ्ये—मा खलु चावलं करेहि । कथं गदो एवञ्च अत्तणो
पकिदि [मा खलु चापलं कुरु । कथं गत एव आत्मनः प्रकृतिम्] ।

IN THE DRESSING-ROOM—You must not indeed
practise haughtiness. How ! have you already gone back to
your nature !

राजा (कर्णं दत्त्वा)—अभूमिरिदमविनयस्य । को नु खल्वेव निषिध्यते । (शब्दानुसारेणावलोक्य सविस्मयम्) अये को नु खल्वयम् अनुवध्यमान [अवरुध्यमान-] तपस्विनीभ्याम् अवालसत्त्वो वालः—

अद्वैपीतस्तनं मातुरामदंष्ट्रिष्टकेसरम् ।

प्रकीर्णितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षति ॥ १४ ॥

KING—(Lending his ear)—This is no place for turbulence. Who could he possibly be that is being checked? (Looking in the direction of the voice—With amazement) Ha! Who indeed could be this boy, attended by two female ascetics, —this boy of un-boy-like-strength that for sport is forcibly dragging away from its mother a lion cub that has half-sucked its mother's teat, its manes disordered by the rough encounter.

नेपथ्यं इति । 'वापल' अपलतां 'खलु मा ज्ञरु' । इति निषेधः । अगणिते निषेधे 'कथम् इत्याद्यर्थः' । 'आत्मनः प्रकृतिं स्वभाव' अपलभावमित्यर्थः गत एव ।

राजेति । 'अविनयस्य' शैल्यस्य 'इयम् अभूमिः' अस्थानम् । अत्र मारीचाग्रमे अविनयस्य अवकाशो नास्ति इति भावः । 'निषिध्यते अविनयान् वाच्यं' ते । शब्दस्य अनुसारः अनुसरणम् । तेन । यतः शब्द आघातः तं देशं प्रति नेव प्रेष्य आह । 'अये' इति विस्मये । 'नु' वितर्कः । 'खलु' अवधारणे । 'तपस्विनीभ्याम् अनुवध्यमानः' अनुगम्यमानः । 'अवालस्य' किशोरस्य 'सत्त्वं बलमिव 'सत्त्वं' यस्य तादृशः 'खलु' को नु अयं वालः 'सिंहशिशु' कर्षति इति परेण सम्बन्धः । अन्यः—प्रकीर्णितुम् आमहं क्लिष्टकेसरम् अर्द्धपीतस्तनं सिंहशिशुं बलात्कारेण मातुः कर्षति । व्याख्या—'प्रकीर्णितुं' क्रीडां प्रकर्तुम् 'आमहे'न स्वज्ञतविशेषेण 'क्लिष्टा' विकीर्णाः केशराः क्लृप्तवाला सस्य तत् 'अर्द्धम्' असमयं यथा तथा 'पीतः' क्षणो येन तादृशम् अतएव स्वेच्छया अनायासम् 'सिंहस्य' कस्यचित् आश्रमकेसरिणः 'शिशु' शवकं 'बलात्' प्रसज्य [अव्ययमेतत्] यः 'कारः' करणं तेन 'मातुः' जनन्याः सिंहकीपनपि अगणयित्वा

इत्यर्थः [अपादयोऽन्तः पञ्चमी] 'कर्षति' अपनयति । यद्वा—'मातुः स्तनम्' इति सङ्गतम् ।

NOTES

1. अवालसत्त्वो बालः—Compare "बालोऽप्यवालप्रतिभौ वसूत"—*Buddha-charita*, 11. 23.

2. (a) यद्धं &c.—यद्धं पीतः यद्धं पीतः सुप्सुपा । Next बहु— । Or पीतस्तनः, बहु— । यद्धं पीतस्तनः सुप्सुपा । (d) मातुः— The construction is मातुः कर्षति draws away from the mother. Hence there is अपाय and we get अपादाने पञ्चमी । Raghava takes it with स्तन and makes a शेषबद्धौ । But in that case मातुः is well-nigh superfluous—को हि नाम पितुः स्तनं पिबेत् ? (c) बलात् &c.—क्र + घञ् भावे = कारः । बलात् is an अव्यय in the sense of दृढ । "बलादिति दृढार्थे"—Ganakara. बलात्कारः forcible performance. कर्मधा— । तेन ; हतौघा करणे । See Swapna IV, also.

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मा तपस्विनीभ्यां बालः)

बालः—जिह्वा सिद्ध दन्ताइं दे गणइस्मं [जृम्भस्व सिंह, दन्तास्ते गणयिष्यामि] ।

(Then enter the child engaged as described with two female ascetics). BOY—Yawn, Lion, I will count thy teeth.

प्रथमा—अविणीत, किं णो अपचणिब्बिसेसाणि सत्ताणि विप्पअरोस । हन्त बहुदइ दे संरम्मो । द्वाणे क्खु इसिज्जणेण सुब्बदमणोति किदणामहेओसि [अविनीत, किं नः अपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि । हन्त, बहुते ते संरम्मः । स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृतनामधेयोऽसि] ।

FIRST HERMIT—Undisciplined child, why do you tease the animals, that are not different from our own children.

Ha ! your turbulence increases. Rightly are you named Sarvadamana by the sages.

राजा—किं नु खलु बालेऽस्मिन् औरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः । नूनमनपत्यता मां वत्सल्यति ।

KING—Why indeed does my mind soften towards this boy as towards a heart-begotten son. Surely, childlessness makes me affectionate.

तत् इति । 'यद्यनिर्दृष्टं' निर्देशानुरूपं 'कर्म' यस्य सः यद्योक्तव्यापारो 'बालः' निर्दिशिशुं कर्तृत्वव्यर्थः ।

बाल इति । 'जृम्भस्व जृम्भनं कुरु । यदा जृम्भा ते सुखं व्यादास्यते तदा ते दन्तान् गणयिष्यामि' ।

प्रथमेति । हे 'अपत्योऽप्यः सन्ततेः' निर्दिशेषाणि' अभिधानि 'सत्त्वानि' प्राणिनः 'किं विप्रकरोषि' प्रथमं यस्मिन् । मा एव' कुरु । एतेन अभिचारिते बाले—'हन्त' विधादे (अव्ययम्) । 'ते संरक्षः' कोपः 'बद्धं ते' । 'स्थाने खलु युक्तमिव 'सर्वदमन' इति कृतं नामधेयं नाम [स्थायेधेयप्रत्ययः] यस्य तथाविधोऽसि ।

राजेति । 'किं नु' वितर्कगर्भः प्रश्नः । 'खलु' अवधारणे । 'खेह' प्रत्यवधारणम् । 'उरसौ' हृदयात् जाते 'इव पुत्रे' ["अङ्गादिनिष्कान्तौ हृदयादभिजायसे । आत्मा त्वे पुत्रनामासि जीवस्व शरदां शतम् ॥" इत्युक्तेः] खिद्यति सखेर्भवति । स्वयमीवीतरमाह—'अनपत्यता' सन्ततिशून्यता मां 'वत्सलं सखेर्' करोति [तत्करोत्यर्थे 'णिच्'] ।

NOTES.

1. (a) अपत्य &c.—वि + शिष + घञ् भावे = विशेषः difference, निर्मेतः विशेष एष्यः निर्दिशेषाणि without difference. वङ्—। अपत्योऽप्यो निर्दिशेषाणि । सुप्तपा । (b) स्थाने—An अव्यय meaning युक्तम् ।

द्वितीया—एसा तुमं केसरिणी लब्धेदि जइ से पुत्तम् ण मुच्चोसि [एसा त्वां केसरिणी लब्धयति यद्यस्याः पुत्रकं न मुच्चसि] ॥

SECOND HERMIT—This lioness will surely hurt you if you do not release her whelp.

बालः (सस्मितम्)—अम्हहे, बलिअं क्खु भीदोमहि
[अम्हहे, बलीयः खलु भीतोऽस्मि] । [अधरं दर्शयति] ।

BOY—(*Smiling*)—HO ! HO ! I am terribly frightened indeed. (*Shows his lower lip.*)

राजा (सविस्मयम्)—

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।

स्फुलिङ्गावस्थया वह्निरेधापेक्ष इव स्थितः ॥ १५ ॥

KING—(*With astonishment*)—This boy, the germ of mighty energy, appears to me like fire remaining in the state of a spark and awaiting fuel.

द्वितीयेति । ‘एषा कैशरिणी सिङ्गे ‘त्वं’ लङ्घयति’ अभिमवति [समीपे भविष्यति वत् मानम् । ‘वत्मानमानैष्ये वत्मानवद्वा’ इति सूत्रेण] ।

बाल इति । ‘अखहे’ इति विख्याये । उपपञ्चासार्थे विख्यायामिनयः । ‘बलीयः’ अत्यर्थं यथा तथा ‘भीतोऽस्मि, नैव भीतः इत्यर्थः । ‘अधरं दर्शयति’ इत्यवस्थाप्रकाशः ।

राजिति । † अन्वयः—महतस्तेजसो बीजम् अयं बालः स्फुलिङ्गावस्थया एधापेक्षः स्थितो वह्निरिव मे प्रतिभाति । व्याख्या—‘महतः’ प्रबलस्य ‘तेजसः’ प्रतापस्य ‘बीजं’ निदानम् ‘अयं बालः स्फुलिङ्गस्य अग्निकणस्य या ‘अवस्था’ रूपं तथा [द्वितीया तृतीया] अतएव ‘एधान्’ काष्ठानि ‘अपेक्षते’ स्वरूपलाभायै यसादृशः [कर्त्तव्यपदं यः कर्त्तरि] ‘वह्निरिव’ ज्वलन इव ‘मे मम’ प्रतिभाति’ प्रकाशते । अचिरादेव ‘तेजसा जाज्वल्यमानो जगदयमभिमविष्यति’ इत्यर्थं सन्धे इति भावः [एधापेक्षः] (रा-, वि-, म-)—‘एधोपेक्षः’ (त, न्या)] ।

NOTES

1. अखहे—An अव्यय implying विख्याये ? “विख्याये अखहे अस्मा नित्यं स्त्रीभिः प्रवृत्तते” इति कोषः ।

2. महतः—This is differently construed thus—अयं बालः महतस्तेजसो बीजम् । संपुलिङ्गावस्थया स्थितः एवापेक्षः बहिरिव मे प्रतिभाति—*Raghava*, ऐवापेक्षः संपुलिङ्गावस्थया स्थितः बहिरिव अथ बालः महतस्तेजसोबीजं मे प्रतिभाति—*Vidyasagara, Nyaya-Panchanana*. *Raghava* wants a nominative to प्रतिभाति । He has disconnected बालः from it. In the second construction मे प्रतिभाति is superfluous ; because, that this बालः is महतस्तेजसो बीजम् is undoubted—every one will admit this after witnessing his treatment of the lion-cub. मे प्रतिभाति better suits cases where difference of opinion is very likely. In our construction मे प्रतिभाति goes with एवापेक्षः स्थितः admitting the बालः to be महतस्तेजसो बीजम् one may doubt the एवापेक्षता । But the king does not doubt it, hence he ought to say मे प्रतिभाति । The king's surmise is true as will be seen from Maricha's remark "रणेनानुवृत्ति" &c.—*Infra*.

प्रथमा—वच्छ, एदं बालमिअन्दअं मुच्च, अवरं दे कील्लणअं दाइस्मं [वत्स, एतं बालमृगेन्द्रकं मुच्च, अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि]

FIRST. H.—My child, let this poor lion-whelp go, I will give you something else to play with.

बालः—कहिं देहि णं [कुत्र । देह्येनत्]

BOY—Where ? Give it.

राजा—कथं चक्वर्त्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते । तथाह्यस्य—प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो विभाति जालप्रथिताङ्गलिः करः ।

अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्धरागया नवोषसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥ १६ ॥

KING—How so ! The sign of mastery over the whole circle of kings is also borne by him ! Thus, his hand, opened from his longing for a desired object, having the fingers arrayed in contact seems like a beautiful lotus tinged [Or—

प्रयमेति । 'बालो सगेन्द्रः' मित्रः 'बालसगेन्द्रः' । त्वया पीडयमानत्वादनुकल्पितम्
[अनुकल्पायां कन्] तं 'सुख' 'कीदृशक' स्त्रीकार्यं द्रव्यम् ।

राजेति । 'कथम्' इत्याश्चर्ये । 'अनेन चक्रो राजमण्डले 'वर्तते' प्रभुभावेन यः
तस्य 'लक्षणं' चिह्नम् 'अपि धार्यते' । 'तदेव दर्शयति' । अन्यः—प्रलौभ्यवस्तुप्रणय-
प्रसारितः जालययिताङ्गुलिः अस्य करः इहारागया नवोषसा भिन्नम् अलक्ष्यपतनान्तरम्
एकपङ्क्तमिव विभाति । व्याख्या—'प्रलौभ्ये' लोभयोग्ये 'वस्तुनि' यः 'प्रणयः' प्रायः
अभिलाषो वा तेन 'प्रसारितः' उन्मीलितः 'जालमिव ययिताः संश्लिष्टाः' अङ्गुलियोययिन्
तादृशः 'अस्य करः' पाणिः 'इहः' दीपितः वर्तते इत्यर्थः 'रागः' पश्यस्य लोहित्यं यया
तथाविधया 'नवया' अचिरप्रवृत्तया 'लषसा' प्रभातेन 'भिन्नं' मित्रं 'विकसितं' वा
'अलक्ष्याणि' अदृश्यानि 'पद्यायां' दलानाम् 'अन्तराणि' अवकाशः ययिन् तथाविधं
'एकं' सुखं पङ्क्तं पश्यम् 'इव विभाति' प्रकाशते । रक्ततलः पाणिरित्यर्थः । ['नवो-
षसा' (रा-, वि- म-)—'नवोषया' (त-, न्व-)] ॥

NOTES

1. चक्रवर्ति &c.—Raghava quotes—"अतिरक्तः करो यस्य ययिता-
ङ्गुलिको यदुः । चापाङ्गुणाद्धितः सोऽयं चक्रवर्ती भवेद् भ्रुवम् ॥"

2. (a) जाल &c.—Comp. "जालावनङ्गाङ्गुलिपाणिपादम्—" *Buddha
charita*, I 65, "सुजातजालावतताङ्गुली यदुः"—*Ibid* VIII, 55. (b)

* इहारागया—Commentators all take राग here as belonging to लषस् ।
This represents लषस् as beautifully red, excessively red. This
serves no purpose. We want excessive redness in the lotus to
compare with the *excessively red* (अतिरक्त) कर of the चक्रवर्ति-
लक्षणावित boy (see note preceding) The reason why they
adopt this undesirable construction is that root इन्ध is taken
by them as अकर्मक and therefore the exposition इहो रागो यया is
considered by them as grammatically indefensible. They all

derive इह with कर्त्तरि क । Thus—"इह सद्यः रामो लीडित्य" यस्या तथा"—*Raghava, Nyupanchanana*. इहः दीप्तः &c.—*Vidyasagara*. To the contrary we say that कर्म्मणि क may be had also, supposing the root to be अन्तर्भावितव्यर्थः । The root however is often seen as सकर्मक । Westergard quotes—"इन्वते हृन्ववाहम्"—*Rig veda*, 'यवाग्निर्नित्यमिष्यते'—*Mahabharata*. "सन्निभानोऽस्य कौशलम्"—*Bhatti*, 6. 37. &c. Hence इहः दीपितः रागः पञ्चजनोद्भिन् यथा as in the *Uka* is perfectly legitimate, (c) नवीषसा—नवा उषा नवोषाः कर्मधा—। तथा । उषस् is neuter according to Amara but the लिङ्गानुशासन of पाणिनि has it in the feminine. The rule is प्रतिपदापरिपत-संपच्छरत्परिपदुषःसंवित्तुद्युग्म तससिधः" (Ling 27).

द्वितीया—सुब्बदे, ए सकको एसो वाञ्छामेत्तेण विरमाविटुं [सुव्रते न शक्य एष वाचामात्रेण विरमयितुम्] । ता गच्छ ममकेरए उट्टए मक्कण्डे अस्स इसिकुमारस्स वण्णचित्तिदो मित्ति-आमोरओ चिट्ठदि तं से उवहर [तत् गच्छ । मदीये उट्टजे मार्कण्डेयस्य ऋषिकुमारस्य वर्णचित्रितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति । तमस्योपहर] ।

SECOND H.—Suvrata, he cannot be stopped by mere words. So you go. In my cottage there is a colour-painted clay-peacock belonging to the hermit-boy Markandeya. Present him with that.

प्रथमा—तह [तथा] । (निष्क्रान्ता) ।

FIRSTH,—So be it (*Exit*).

बालः—दाव इमिणा एव्य कीलिस्सं [तावदनेनैव क्रीडिष्यामि] ।
(तापसो विलोक्य हसति) ।

BOY—Till then it is with this that I shall play. (*Laughs looking at the female ascetic*).

द्वितीयेति । 'सूत्रता' इति प्रथमाया नाम । 'वाचा' वाक्यमेव इति 'वाचामाव'"
 तेन, केषलिन वचसा इत्यर्थः [जित्यसमासः । मयूरव्यं सकादिः । वाचा इति वाचन्तः
 "आपचापि हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा" इति निहृंशात्] 'विरमयितुं', निवर्-
 यितुम् । 'वयोः' विविधैर्वयोः 'चिवितः' आलोपितः । मृत्तिकानिमित्तः मयूरः [शाक-
 प्राधिवादिः] । 'त' मयूरम् 'अस्म' [सम्बन्धसामान्ये षष्ठी] 'उपहर' प्रापय ।

बाल इति । 'तावत्' यावत् मयूरौ नानौतः अवधौ तावत्] । 'इसति'
 इति बालस्वभावः इह तपस्विन्या कृते निषेधवाक्ये अवज्ञायाः सूचकः ।

NOTES

1. वाचामावेष्ट...वाच् produces the stem वाचा by the maxim
 "वष्टि भागुरिरलोपनवाच्योरुपसर्गधीः । आपचापि हलन्तानां यथा वाचा निशा
 दिशा ॥ So वाच् + आप् or टाप् = वाचा word, speech. See Tika also.

राजा—स्पृहयामि दुर्ललितायास्मै ।

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासैर्

अन्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।

अङ्गाश्रयप्रणयितस्तनयान वहन्तो

धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ १७ ॥

KING—I really long for this naughtily disposed boy. The
 blessed alone carrying their sons—whose buds of teeth are
 slightly visible by causeless laughs—whose flow of speech
 is charming by indistinct syllables—who long to cling to their
 lap, become soiled with the dust of their body.

तापसी—भो, न मं गणेशि [भो, न मां गणयसि] । (पार्श्व-
 मवलोक्य) को एतथ इसिकुमाराणां [कः अत्र ऋषिकुमाराणाम्] ।

(राजानमवलोक्य) भद्रमुह, एहि दाव मोआवेहि इमिणा दुस्मो-
 थगाहेण डिम्भलीलाए बाहीअमाणं बालमिअन्दअ [भद्रमुख,

एहि तावत् मोचय अनेन दुर्मोचहस्तप्रहेण डिम्भलीलया बाध्यमाणं
बालमृगेन्द्रकम्] ।

HERMIT—What ho ! You do not heed me ! (*Looking to one side*). Who is here of the hermit-boys ? (*Seeing the king*) Gentle Sir, do come and release this poor young lion which is being teased in boyish play by this boy the grasp of whose hand is hard to unloose.

राजेति । [लङ् विलासे भ्रातृषु । भावे क्तः । उल्लसोरभेदः] 'ललितं विलासः ।
'दुष्टं' ललितं यस्य तस्मै 'अस्मै' दुःखिलासाय बालाय ['स्पृङ्गरीप्सितः' इति सम्प्रदाने
चतुर्थी] 'स्पृष्टयामि खलु' । सत्यपि दुर्विनीतत्वे एतदर्थे मे अभिलाषो वर्तते एव ।
अन्वयः—धन्या अभिमित्तहानेः आलस्यदन्तमुकुलान् अव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन्
अज्ञान्यप्रणयिनः तनयान् वहन्तः तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति । व्याख्या—'धन्याः'
मुक्ततिमो जना 'अभिमित्ता' अकारणा ये हासाः तैः कारणैः 'आलस्या' ईषदृग्गता
'दन्तानां' मुकुलाः' कीरकाः, नवोदगता दन्ता इत्यर्थः, येषां तान् 'अव्यक्तैः' अपरिष्कटैः
'वर्णैः' अक्षरैः 'रमणीयाः' मनोहारिण्यः 'वचसां प्रवृत्तयो' वाक्योच्चारणानि येषां तान्
'अङ्के' आश्रयः निवासः, तस्मिन् यः 'प्रणयः' प्रार्थना तदतः 'तनयान् वहन्तः' कोङ्के
कुप्यन्तः 'तेषां' तनयानाम् 'अङ्के' यत् रजः धूलिः [जाताविकवचनम्] तेन अमलिना
'मलिना भवन्ति' । *पुत्रगात्रधूलिना या मलिनता धन्यता नाम सा, सम तु अधन्यस्य
नास्ति, अतएव परपुत्राय स्पृष्टयामि इति भावः ।

तापसीति । 'न गणयामि' लघ्याय मन्वसे । 'अधिकुमारया कः अत्र आसे इति
तर्जनम् [मूलम् (त- न्य-)—'भवतु न मामयं गणयति' (रा- , वि- , म-)] ।
'अवलोक्य' (त- न्या-)—'अवलोकयति' (रा- , वि- , म-)] । 'भद्रं' मङ्गलं सुखं
यस्य तत्संबुद्धिः । हे 'भद्रमुख सौम्य' 'एहि तावत्' आगत्य 'दुर्मोचः' दुष्परिहरः
'हस्तेन ग्रहः' ग्रहणं सुदृष्टिरित्यर्थः यस्य तथाविधेन 'अनेन डिम्भानां' बालानां 'लीलया'
विलासेन बालमुल्लसय क्रीडया बाध्यमानं पीडयमानं 'बालमृगेन्द्रकं मोचय' । यथा—
'अनेन' कर्ता 'दुर्मो' चिन् हस्तग्रहेण करणेन 'बाध्यमानम्' इत्यन्वयः । [मूलम् (वि-)—
'दुर्मो' क' (रा-)—'दुर्मो' च' (ल- न्या-)—'याहेण' (म-)] ॥

NOTES.

1. (a) अनिमित्त &c.—अविद्यमानं निमित्तं येषां ते अनिमित्ताः । बहु—। तादृशा हासाः । हेतौ तृतीयः । The boy has laughed for no cause (c. f.—“तापसो विचित्र हसति” above).

2. Reading—(a) भवतु &c.—This evidently is the style of an आत्मगत remark. But the speech is not स्वगत । (b) अवलोकयति—The लट् is used at the termination of a speech, लाप् is usual in the middle. Hence अवलोक is better.

3. दुर्मोच &c.—दुःखीनं सुखं परिहरति एतम् इति दुर् + मुच + स्त्रल्लक्ष्मणि = दुर्मोचः । यद् + अप् भावे = यद् । Now see Tika. Raghava reads दुर्मोक । There is no reason to change च into क । Monier. William has गच्छेत् for गच्छेत् । But गच्छ does not take च्च् and cannot give गच्छ in the भाववाच्य । The rule is “यद्गृह्णतिचिगमच” (P 3. 3. 58). The defence—यद् एव गच्छः is unnecessary here.

राजा—(उपगम्य—सस्मितम्)—अयि भो महर्षिपुत्रक—

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना संयमः किमिति जन्मनस्तु वया

सत्त्वसंश्रयगुणोऽपि दृश्यते कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दनः ॥१८॥

KING—(Approaching—With a smile)—O thou child of a great sage, why is thy progenitor's self-restraint—even that from which comes the virtue of being the resort of all creatures—being thus defiled by thee with a disposition opposed to a hermitage, as a Sandal-tree is by the young black-serpent (cobra).

तापसो—भद्रमुह, न तु अयं इसिकुमारश्चो [भद्रमुख, न हि अयम् ऋषिकुमारः] ।

HERMIT—Gentle Sir, he is in fact not the son of a sage.

राजेति । अयि इति कीमत्तासम्बन्धे । अन्वयः—एवम् आश्रमविरुद्धवृत्तिना त्वया जन्मनः सत्त्वसंश्रयगुणोऽपि संयमः कृष्णसर्पशिशुना चन्दन एव किमिति दृश्यते । व्याख्या—‘एवम् अनेन प्रकारेण ‘आश्रमस्य विरुद्धा’ विसंवादिनो ‘वृत्तिः’ व्यापारो यस्य तादृशेन ‘त्वया जन्मनाः’ मङ्गले’ पितुः [अपादाने मनिन्] ‘सत्त्वानां प्राणिनां संश्रयः

सम्यगाश्रयणं तदेव 'गुणो' धर्मो यस्य तथाविधोऽपि 'संयमः' आत्मदमनं येनात्मदमनेन स हि सर्वप्राणिशरणं, तदपि 'ऋणसर्पस्य' शिष्यानां 'चन्दनः' तदाख्यो वृक्ष 'इव किमिति कथं दूष्यते' कलुषीक्रियते । यथा सुभगोऽपि चन्दनः सर्पैर्हतत्वात् लोकोत्साध्यते, तथा सर्वाश्रयोऽपि ते पिता तत्संसर्गात् सर्वोत्साध्यते इति भावः ['संयमः' (रा., वि., म.)— 'संयमी' (त., न्या.) ॥ जन्मदः' (म.)— 'जन्मतः' (रा., वि.)— जन्मदः' (त., न्या.) ॥ 'गुणः' (त., न्या.)— 'सुखः' (रा., वि., म.) ॥ 'चन्दनः' (त., न्या. रांधी) = 'चन्दनम्' (रा., वि., म.)] ॥

NOTES

I. (a). जन्मदः—जायते अद्यात् इति जन + मनिन् अपादाने—जन्म the source, i.e. the father. तस्य । जेहिष्यते । Construe—जन्मदः संयमः । (b). ऋणसर्प etc.—ऋणसर्प is a kind of cobra. A मित्यसमास with अखपदविग्रह (or—अविग्रह) । Thus सविधः सर्पः ऋणसर्पः । कर्मधा—(मित्यतः) । सहर्षिपुत्रक is compared to ऋणसर्पशिशु for contrast. Think what you are, and what you are acting like. (c). Meter—The metre is रघोक्षता defined as रात्रराविह रघोक्षता लगी" with the scheme—
— — — — — (b). The following are compared—
boy, snake ; Boy's father's संयम—sandal tree. Both संयम and tree are सत्वसंयमगुण and both are दूष्यते and shunned. Here in the previous editions I had inadvertently stated "boy's father—Sandal tree" ; father's संयम—fragrance &c, of the Sandal tree. It was an obvious slip contradicting the Tika.

I. Readings—(a) संयमी for संयमः and जन्मदः for जन्मदः refer to the father. The construction being जन्मदः दूष्यते । (b) Raghava's readings are adopted by Vidyasagara and thus explained.

"आश्रयमविरुद्धा तपोवनविहङ्गादिनीं वृत्तिभ्यां पारो यस्य तथोक्तेन त्वया सत्त्वानां संशयेन अभिरुचयेन सुखं प्रीतिः यस्मात् तादृशोऽपि संयमः तपोवनवासिनां सङ्गजः सर्वर्षिसानिहितिरूप आचारः ऋणसर्पशिशुना चन्दनमिव किमिति किमर्थं जन्मतः जन्मतः आरभ्य आशेषवादित्यर्थः एवम् उक्तप्रकारेण दूष्यते सटोषः क्रियते" । Raghava explains सत्वसंयमसुखः as "सुखयतीति सुखः । सुखसंयमसौसत्वः" ।

Prof. Gajendragadkar rightly objects that जन्मन् in the sense of father is not expected from Kalidasa. This is undoubtedly a blemish in our explanation. But Raghava's which the prof. adopts seems still more faulty. For (a) जन्मतः 'from the very birth'—is superfluous, किमिति संवसोद्व्यते answers equally well. (b) It implies that it would not be so serious if the boy did it later in more advanced years. This is absurd, because such pranks are possible with thoughtlessness of childhood alone.

It will thus be seen that I have adopted the less objectionable of the two faulty interpretations. Indeed I have grave doubts about the authenticity of the verse. The verse preaches a sermon and that to a mere infant. Kalidas'as sense of propriety perhaps would not have allowed the verse here. After having addressed the boy as महर्षिपुत्रक the comparison with a कृष्णसर्पिशिशु heightens the contrast no doubt ; but is utterly lost to the child who wants a lion-cub to yawn so that he might count its teeth !

राजा—आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति । स्थानप्रत्य-
यात्तु वयम् एवन्तर्विनः । (यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठन् वालकस्य
स्पर्शमुपलभ्य आत्मगतम्) —

अनेन कस्यापि कुलाङ्गुरेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।

कां निवृत्तिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गान् कृतिनः

प्ररुद्धः ॥ १६ ॥

KING—His action, which befits his body, indeed declares it. But from our reliance in the place we guess thus. (*Aside*—on feeling the touch of the boy while doing as requested). Such is my joy on being touched in the limbs by this shoot of the race of some one, what rapture then must be produce in the heart of the lucky person from whose body he has sprung !

तापसी (उभौ निर्वश्ये)—अच्छरिअं अच्छरिअं [आश्चर्ये-

HERMITS (Marking)—Strange ! Strange !

राजा—आर्य्य, किमिव ।

KING—What is it, noble lady,

राजेति । 'आकारेण आकारस्य वा 'सदृशम्' अनुरूपं 'चेष्टितं' कर्म 'एवं कथयति, यत् अयम् ऋषिकुमारकौ न । आकारेण कर्मणा अ कथ्यते नायस्यऋषिकुमारक इति । 'स्थाने' अवाशमे यः 'प्रत्ययः' विद्वांसः, ऋषिकुटुम्बिदं स्थानमिति या मे मतिः तत एव 'एवम्' ईदृश 'तर्कयति' यस्मादृशोऽहं जातः ऋषिकुमारकमेनं मन्ये इत्यर्थः ["एवंतर्किनः" इति तु विधीयते । तेन "अयमदो दयोय" इति बहुवचनम्] । 'यथा यद्वत्' 'अभ्यर्थितं' प्रार्थितं तथा, प्रार्थितानुरूपमित्यर्थः 'अनुतिष्ठन्' कुर्वन् सिद्धशिष्टमस्य सुष्टेनोचयन् इति भावः । 'स्पर्शे' गावस्यर्कम् 'उपलभ्य' प्राप्य । अन्वयः—कस्यापि कुलाङ्कुरेण अनेन गावेषु सुष्टस्य मम एवं सुखम्, अयं कृतिनः यस्य अङ्गात् प्ररुद्धः तस्य चेतसि कां निर्वृतिं कुर्यात् । व्याख्या—'कस्यापि' मया निःसम्पर्कस्य जनस्य 'कुलस्य' वंशस्य 'अङ्कुरेण' वंशसन्तानबीजेन 'अनेन' बालेन 'गावेषु' केवपि प्रत्यङ्गेषु 'सुष्टस्य' न तु आलिङ्गितस्य 'मम एवम्' अनिवचनी 'सुखं' यदि जातं तदा अयं कृतिनः कृतकृत्यस्य, धन्यस्य यस्य अङ्गात् देहात् प्ररुद्धः 'तस्य चेतसि' 'काम्' अवाङ्मनसमोचरां 'निर्वृतिं' सुखं 'कुर्यात्' विदध्यात् । न कोऽप्यहमस्य, तथाप्यस्य स्पर्शमात्रेणापि एवमभावनीयं मे सुखम् । योऽस्य पिता स एनं निर्भरमालिङ्ग्य किं सुखं लभेत वद, मम तु मनसाप्यस्य चिन्तयितुम् इत्याशयः ।

NOTES

1. एवं तर्किनः—एवम् तर्कयति इति एवम् + तर्क + णिच् + णिनि कर्त्तरि ।
2. (a). कुलाङ्कुरेण—अङ्कुर speaks of the continuity of the race. Hence it hints at the extinction of the पुरुवंश । (b). कृतिनः—Indirectly deplures his own अकृतित्व ।

तावसी—इमस्म बालअस्म रुवसंवादिणी दे आकिदिच्छि ।
विमिहदमहि अपरिहदस्म वि ते अपपडिलोमो संवुत्तो त्ति [अस्य

बालकस्य रूपसंवादिनी ते आकृतिरिति । विस्मितास्मि अपरि-
चितस्यापि अप्रतिलोमः संवृत्त इति] ।

HERMIT—It is that your appearance resembles the
features of this boy. I am surprised that he has proved not
untractable to you, though a stranger.

राजा—(बालकमुपलालयन्)—न चेन्मुनिकुमारोऽयम् अथ
कोऽस्य व्यपदेशः

KING (*Fondling the boy*)—If he is not a hermit-boy, then
what is his race.

तापसी—पुरुवंसो [पुरुवंशः] ।

HERMIT—Puru's race.

तापसीति । 'अथ बालकस्य' यत् रूपं तेन साधु 'संवदति' संगच्छते या तादृशी
'तु आकृतिः' रूपम् 'इति' एतदाश्चर्यम् । "किमिव" इति राज्ञः प्रश्नस्य प्रतिवचन-
मेतत् । 'अपरिचितस्य' अदृष्टपूर्वस्य 'ते अप्रतिलोमः' अविरुद्धः [प्रादितत्—। अच्-
समासान्तः । ततो नञ्, तत्—॥ अव्ययीभावपक्षे तु टच्- समासान्तः ततो मत्वर्थो-
ऽच् । नञ् समासः] 'संवृत्तो' जातः इति अनेन हेतुना 'विस्मितास्मि' । ['विस्मिता
(त-, न्वा-)—'विस्मापिता' (रा-, वि-, म-)] ॥

राजिति । 'बालम् उपलालयन्' उपलालयमानम् 'इच्छातुरूपं प्रवृत्तमा' बालकं
प्रेरयन् [ईप्सावर्त्तं वृत्तमानात् चौरादिकात् लक्षधातोः हेतुमल्लिच्] । अथ प्रश्ने ।
'अस्य व्यपदेशः' कुलं 'कः' ।

NOTES

1. (a). रूपसंवादिनी—रूपेण साधु संवदति इति रूप + सम् + वद् + चिनि
कर्त्तरि साधुकारिणि । (b). अप्रतिलोमः—*प्रतिगतो लोमानि इति प्रतिलोमन् +
अच्- समासान्तः=प्रतिलोमः against the hair, i. e. refractory, प्रादि-
तत्—। The अच्- is attached by the rule अच्- प्रत्यन्वपूर्वात् साम-

लीनः । An अव्ययीभाव is not easily available here. If allowed, the form will be प्रतिबोम + अच मत्वर्थ = प्रतिबोमः opposed. न तथा । (c). विख्याता—विख्यापिता supposes इति to be the agent (हेतु) that causes विख्या । This is unnecessarily round-about.

2. उपलालयन्—The root लल् is चुरादि आत्मनेपदो giving उपलालय-मानः । The परस्मैपद however is seen in cases like “लालयेत् पञ्चवर्षाणि”—*Chanakyalok* “उपलालयन्तमपि ते सखी न लचयिष्यति”—*Malavikagnimitra*. The defence is that in these examples a प्रेरणार्थकणिच् is attached to the चुरादि root. Hence अकर्त्तृनिप्राये क्रिया-फलं परस्मैपदम् । Thus बालकः उपलालयते with स्वाधिक णिच् only ; उपलालयमानं बालकं प्रेरयन्—उपलालयन् with additional णिच् in the sense of प्रेरक ।

राजा (आत्मगतम्)—कथमंकान्वयो मम । अतः खलु मदनुकारिणमनमत्रभवती मन्यते । अस्त्येतत् पौरवाणामन्त्यं कुलव्रतम्—

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वक्षितिरक्षायमुशान्ति ये निवासम् ।

नियतंकयतिव्रतान पश्चात् तरुमूढानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ २० ॥

(प्रकाशम्) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेष विषयः ॥

KING—(Aside)—How so ! My collineal ! Hence surely does this noble lady consider him as resembling me. There exists this final family-vow to the descendants of Paru, that of those who for the protection of the world, wish residence in houses, abounding in pleasures in early life, in later days the roots of trees, with solely the vow of hermits attached to them become their homes. (Aloud) But this is not a place for mortals (to come to) through their own motion.

तापसी—जह भद्रमुहो भणादि । अच्छरासम्बन्धेण उण इमस्स जणणी पत्थ देवगुरुण तत्रावणेप्समुदा [यथा भद्रमुखो

भणति । अप्सरःसम्बन्धेन पुनरस्य जननी अत्र देवगुरोस्तवपोवने प्रसूता] ।

HERMIT—As gentle sir says. But this boy's mother owing to her relationship with the Apsaras, was delivered here in the hermitage of the Progenitor of the gods.

राजेति । 'कथम्' इत्याश्चर्यम् । 'मम' [सम्बन्धसामान्ये षष्ठौ] एकः अन्ययो' वंशो 'यस्य सः । 'अतः खलु अतभवती एन' बालकं 'माम् अनुकरोति' सदा सह संवदति' इत्येष यस्मादृष्टं 'मन्यते' । 'अन्ते' वधसि कर्तव्यं 'कुलव्रत, कुलाचारः । तदेव स्फुटयति । 'अन्वयः—पूर्वं ये चित्तिरक्षाये' रसाधिकेषु भवनेषु निवासम् उच्यते पश्चात् तेषां नियतैक्यतिव्रतानि तदमूलानि गृहीभवन्ति । व्याख्या—पूर्वम् आद्यो वधसि 'ये चित्तिः' धराया 'रक्षाये' रक्षणाय, न तु इन्द्रियसेवाये 'रसे' भोगद्रव्यैः 'अधिकेषु' बहुलैषु भोगास्तेषु इत्यर्थः 'भवनेषु' 'निवास' स्थितिम् 'उच्यते' बाञ्छन्ति ['वशकान्तौ' इति धातुः] 'पश्चात्' अन्तेवधसि 'तेषां निधत्ते' व्यवस्थितम् 'एकं' केवलं 'यतिव्रतं वाचस्पत्यो येषु तद्वाविधानि 'तदमूलानि' अपृष्टाणि 'गृहीणाणि भवन्ति' सम्प्रपद्यते । सदा धर्मोत्तराः पौरवा धर्माद्यमेव यौवने गृहीणाः बार्हकी मुनिव्रतास्तरुतलं भजन्ते । यद्य तापसो पुरुवंश इत्याह तत्र पृच्छति 'एष पुनः', अयन्तु मारीचाश्रयः 'आत्मनी गत्या स्वेच्छया' मानुषाणां न विषयः' अभूमिः ॥ अयं मानुषा देवयोनिभिर्देवैर्वापेरिताः आगच्छन्तु युः न हि स्वेच्छया । तत् कथमिह पौरवा प्राप्ता इति पृच्छामि इति भावः ।

तापसीति । 'भद्रमुच्छो यथा भवति' तथैव एतत् । सत्यमेव मानुषाः स्वयमेव आगन्तुमशक्ताः । 'अप्सरोभि' यः 'सम्बन्धः सम्पर्कः' तेन 'पुनः' [पुनरिति भेदे] 'अस्य जननी अत देवानां गुरोः पितुः कक्षापस्य 'तपोवने प्रसूता' ।

NOTES

1. रसाधिकेषु—रस्यन्ते इति रस (अदन्त चरादि) + शिच् + अच् or घञ् कर्मणि = रसाः enjoyments. Now सुप्तुषा (see Tika).

राजा (अपवार्य्य)—हन्त द्वितीयमिदमाशाजननम् । (प्रकाशम्) अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ।

KING (*Aside*)—Ha ! Here is a second creator of hope.
(*Aloud*) Well, of what royal sage (by name) is she, the noble
lady, the wife.

तापसी—को तस्म धम्मदारपरिचाइणो णाम सङ्कीर्त्तितुं
चिन्तिस्मदि [कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्त्तयितुं
चिन्तयिष्यति] ।

HERMIT—Who will think of pronouncing the name of
that deserter or his lawful wife ?

राजा (स्वगतम्)—इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति ।
यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि । अथवा अनाय्यः
परदारव्यवहारः ।

KING (*Aside*)—Surely this story points to me alone.
Suppose I do ask to know the mother of this boy by name ;
or reference to another's wife is ignoble.

(प्रविश्य मूल्मयूरहस्ता) तापसी—सत्त्वदमण सत्तन्तलावण्यं
पेक्ख [सर्वदमन, शकुन्तलावण्यं प्रेक्षस्व] ।

FIRST HERMIT (*Entering with a clay peacock in hand*)—
Sarvadamana, see the *Sakunta-lavanya* (bird's beauty).

राजति । 'इत्तं' इदं । 'इदं' तापसीवचनं द्वितीयम् आशया जननं हेतुः ।
भजस्पन्दनं एकान्वयतादि च प्रथमम्, इदं द्वितीयम् । 'अथ' इति प्रथं । 'सा' तत्र-
भवती अस्य जननी 'का आख्या' नाम यस्य तस्य 'पत्नी' । यस्य सा पत्नी तस्य का
आख्या इत्यर्थः ।

तापसीति । 'धर्मावां धर्मप्रयोजना धर्मसहाया वा 'दाराः' [शकपाक्षिवादिः ।]
यथा—'धर्मस्य दाराः' [तदार्थे षष्ठीसमासः] । तान् यः साधु 'परित्यक्तवान्' [इति
विणन्] तस्य 'नाम कः संकीर्त्तयितुम् उच्चारयितुं' 'चिन्तयिष्यति' । पापकारणं
पापिनामोच्चारणम् इति भावः ।

राजति । 'इयं कथा' दारत्यागकथा । 'माम्' अलक्ष्यं लक्षं विषयौभूतं करोति ।
अस्य शिशोर्मातरं यदि तावत् नामतः [तृतीयार्थे तसिः] पृच्छामि । अथवा परस्य

दाराणां व्यवहारः आलोचना तत्सम्बन्धौ कथा 'अनाय्यः' आर्यजनविगर्हितः ।
 'सन्मयःसूरो हस्ति यस्याः । ["सन्मयूरः" (म-)-सन्मयूरः" (रा. वि. त- न्मा-)]॥
 तापसीति । 'शकुन्तल्य' मयूरस्यास्य 'लावण्य' माधुरी 'प्रेच्छ' । दर्शनीयमस्य
 रूपमित्यर्थः ।

1. सङ्गीतं यितुं चिन्तयिष्यति—Even the *thought* (चिन्तयिष्यति) to
 utter is sinful, let alone actual utterance, Cp. "कथापि खलु
 पापानामलमन्यसे यतः ।

2. (a) यदि तावत्—Highly idiomatic. Indicates forming a
 resolve, making a suggestion &c. Compare "यदि तावदेव क्रियताम्"
 —Act. V. (b), अनाय्य—अय्यं किमप्यते आनीयते इति च्छ + छत् कर्मणि =
 आय्यः anything good or noble. न आय्यः । Or taking आय्यं to
 mean the महत् great men, we have by लक्षणा here आय्यं =
 pertaining to the great, (c) परदार &c.—वि + च्व + छ + चञ्
 भावे = व्यवहारः । 'वि नानाघ' इव सन्देहे द्वार उच्यते । नानासन्देहद्वारणाद्
 व्यवहार इति सूतः ॥—*Katyaiana*.

3. सन्मयूर &c.—सुदो मयूरः or मृन्मयो मयूरः मृन्मयूरः । The reading
 मृन्मयूर is very common. But it is faulty, सुद् + मयूर changes
 द into न by the rule "सरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा (P. 8. 4. 45) giving
 सन्मयूर or सन्दमयूर । Now the rule रसाभ्यां नो चः समानपदे (P. 8. 4. 1)
 does not apply to सन्मयूर owing to the injunction 'पूर्वासिद्धम्
 (P. 8. 4. 1). Even if it did apply, the न here would not be-
 come च because of the prohibition पदान्तस्य (p. 8. 4. 57) as
 सन् has न at the end of the पद ।

वालः (सदृष्टिक्षेपम्)—कहिं वा मे अम्बा [कुत्र वा मे
 अम्बा] ।

BOY (Casting his locks about)—Where could my mother be ?

रभे—णामसारिस्तेण वञ्चिदो माव्वच्छलो [नामसादृश्येन
 वञ्चितो मातृवत्सलः] ।

BOTH—Devoted to his mother, he is deceived by the imitation of the name.

द्वितीया—वच्छ, इमस्म मित्तिआमोरस्स रम्मत्तणं देक्केत्ति भणिदो सि । वत्स, अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्य इति भणितोऽसि] ।

SECOND HERMIT—my child "See the beauty of this clay-peacock—" this is what you have been told.

राजा (आत्मगतम्)—किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या । सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि । अपि नाम मृगतृष्णिकेव नाम-मात्रप्रस्तावो मे विषादाय कल्पते ।

KING (*Within himself*)—Really, is Sakuntala his mother's name? Or, there are resemblances in names. It is possible that the mention of the mere name, like a mirage, is developing for my distress?

बाल इति । मातृदर्शनार्थं 'दृष्टि' पातयित्वा तावद्वद्वत् 'आह' 'कुत वा मे अम्मा' माता स्यात् या मया न दृश्यते ।

उभे इति । 'नाथः सादृश्यं' तुल्यता तेन मातरि वत्सलः प्रेमवान् अथ बालो 'वञ्चितः' प्रतारितः । "सउन्दलाव" इत्यत्र 'शकुन्तलावर्ण' शकुन्तलाया वर्णं पश्य इति वञ्चितः ।

राजेति । किं वा अस्य मातुः शकुन्तला इति आख्या । इति तृतीयमाश्रयजननं विधूय चाह 'नामधेयेषु' नामसु 'सादृश्यानि' तुल्यता 'पुनः सन्ति' तेन शकुन्तलेति मातृनाम नैव सुतराम् आश्रयजननम्; मृगतृष्णिका यथा जलसादृश्यं प्रदर्श्य विषादाय कल्पते तथा अपि नाम किमेतत् सम्भावितं यत् 'नाममावस्' केवलस्य शकुन्तलानाम् 'प्रस्तावः' अवतारणा अधुना आशा जनयितुं विषादं घटयितुं प्रयत्नः* ।

NOTES

1. कुत वा—वा implies परिप्रश्न inquiry. कुत in भाषा was sparingly used by early writers. They used क्व instead. Nowadays both क्व and कुत are used in भाषा । Cp.—"सप्तम्यन्तात् किमः अत्वा स्यात् पक्षे तज्" । See also Swapna II.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

2. भणितः—भण + क्त कर्मणि । The root has the sense of *blow*. Hence it is *विकर्मक* । Here *अप्रधाने* कर्मणि क्त by the maxim “अप्रधाने दुष्ठादीनाम्” ।

3. स्रग्वृष्टिका—See *स्रग्वृष्टिकायाम्*, Act VI.

बालः—अन्ति ए रोअदि मे एसो भद्रमयूरः [अन्तिके, रोचते मे एष भद्रमयूरः] । (*कीड़नकमादत्ते*) ।

BOY—Sister, this nice peacock pleases me. (*Takes the toy*).

प्रथमा (*बिलोक्य सोदुवेगम्*)—अम्ह्हे, रक्षाकरण्डम् से मणिबन्धे ण दीसदि [अम्महे, रक्षाकरण्डकम् अस्य मणिबन्धे न दृश्यते] ।

FIRST (*Having noticed—With alarm*)—Oh ! the amulet of protection is not seen on his wrist.

राजा—अलमावेगेन । ननु इदमस्य सिंहशावविमर्दात् परिभ्रष्टम् (*आदातुमिच्छति*) ।

KING—Away with anxiety. Here, indeed it is, slipped through his tussle with the lion-cub. (*Wants to pick it up*).

उभे—मा खलु मा खलु । एदं अबलम्बिअ— । क्खं गहिदं णेण [मा खलु, मा खलु । एतदबलम्बिअ— । कथं गृहीतमनेन] । (*विस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयतः*) ।

BOTH—O don't O don't, Having touched it :—How so ! Taken by him ! (*Through amazement they stare at each other with hands placed on their chest.*)

वाक्य इति । द्वे ‘अन्तिके’ भगिनौ ‘एष भद्रः’ शोभनौ मयूरः मे’ सञ्ज्ञम् [प्रीय-सांख्यतात् सप्रदाने चतुर्थी] ‘रोचते’ । प्रीतोऽङ्गमनेन इत्यर्थः [“अन्तिके” (त-न्वा-) —“मातः” (स-वि-) —“आर्थे” (म-)] । ‘आदत्ते’ गृह्णाति [कर्तृभिर्माये क्रियाकाले अत्र आत्मनेपदम्] ।

प्रथमेति । 'उदयेनेन' सम्भवेण सह । 'करण्डः' पुष्पपत्रादिकृतो यन्त्रिवन्धः ।
('उदः करण्डः करण्डकम्') ['अन्तारे' कम्] 'रक्षां' दत्तं 'करण्डकं' मन्त्रिवन्धं न
दृश्यते, । तददर्शनादुदयेनः ।

राजेति । 'ननु इदमस्य' इति अङ्गुल्या निर्द्देशः । 'सिद्धशावेन' यो विमर्दः
सङ्घर्षः । तथात् 'परिधष्टं' च्युतं सत् भूमौ पतितम् ।

उभे इति । 'सा खलु' आदत्तुस्व इति आदाननिषेधः । ['आवेगे' विरक्तम्] ।
निषेधकारणमाह—'एतत्' रक्षाकरण्डकम् 'अवलम्ब्य' आदाय—'मियते' इति वाक्यशेषः ।
असमाप्ते एव वाक्ये राजा तदादत्ते न तु सतः इति विख्यातात् ते 'आदत्तुः' 'कथम्'
'आदत्तुः' । 'उरसि' वक्षसि 'निहितः' स्थापितः 'हस्तौ' यथोः राजा एवाधमिति प्रत्यये
जाते विख्याताधिक्यात् वक्षसि निरुद्धे परस्परवचोक्तनमात् कृतं न च क्षिप्रदुत्तम् ।

NOTES

1. अन्तिके—अन्तिका is used in Dramas for the elder sister.
बुद्ध्यां कोटभगिन्याश्च नाय्योक्तौ कोत्पतेऽन्तिका" इति निम्बसेदिश्वी ।

2. (a) अचक्षुः—Indicates विस्मय surprise. "विस्मये अचक्षुः अक्ष
नित्यं स्त्रीभिः प्रयुज्यते" इति कोषः । (b) न दृश्यते—She noticed this when
the boy put his hand to take the toy,

राजा—किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः ।

KING—For what purpose have I been prohibited ?

प्रथमा—मुणादु महाराजो । एसा अवरराजिदाणाम ओसही
इमस्स जादकम्मसमए भअवदा मारीएण दिण्णा । एदं किल
मादापितरो अप्पाणं वज्जिअ अवरो भूमिपट्ठिदं ण गेणुहादि
[शृणोतु महाराजः । एसा अपराजिता नाम ओवधिः अस्य
जातकर्मसमये भगवता मारीचेण दत्ता । एतां किल मातापितरौ
आत्मानं च वजेयित्वा अपरो भूमिपतितां न गृह्णाति] ।

FIRST HERMIT—Listen, mighty king. This is the herb

named Aparajita given by his Sublime Highness Maricha at the time of his natal ceremony. No one indeed, excepting the father, the mother, and self takes it up if dropped on the ground.

राजा—अथ गृह्णाति ।

KING—If he does take up ?

प्रथमा—तदो तं सपूपो भविष्य दंशइ [ततस्तं सपूपं भूत्वा दशति] ।

FIRST HERMIT—Then, becoming a snake, it bites him.

पथमेति । 'मातापितरौ आत्मानं वर्जयित्वा अपरः किञ्च भूमौ पतितान् एतां न गृह्णाति' अकर्तव्यं बुद्ध्वा गृह्णात् निवर्त्तते ।

राजेति । 'अथ' निकल्ये । अपरो भूपतितां 'गृह्णाति' इति विकल्पे किम् इत्यर्थः ["अथावो संशये स्थातामधिकारि च न ह्यल्लि । विकल्पानन्तरप्रत्यक्तात् आरम्भसमुच्चये ॥ " इति मेदिनी] ।

NOTES

1. महाराजः—They know it now for certain that he is the king.

राजा—भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृतविक्रिया ।

KING—Has its transformation ever been seen by your Honoured Selves ;

उभे—अणेअसो [अनेकशः] ।

BOTH—Several times.

राजा (सहर्षमात्मगतम्)—कथमिव सम्पूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि (बालं परिष्वजते) ।

KING—(*Within himself with joy*)—How is it I do not greet my desire though fulfilled.

द्वितीया—सुव्वदे, एहि इमं वृत्तन्तं णियमव्वावृत्ताए सउ-
न्दलाए निवेदेमह [सुव्वते. एहि इमं वृत्तन्तं नियमव्यापृतायै
शकुन्तलायै निवेदयामि] । (निष्क्रान्ते) ।

SECOND HERMIT—Subrata, come ; we shall report this
fact to Sakuntala engaged in austerities.

बालः—मुञ्च मं जाव अम्वाए सअसं गमिस्सं [मुञ्च मां
यावदम्वायाः सकाशं गमिष्यामि] ।

Boy—Release me I will go to my mother.

भवतीभ्यासिति । 'अस्या' औपधेः विक्रिया विकारः सपौभवन्तम् 'कदाचित्
प्रत्यचीकृता साचादृष्टा किम् ?

उभे इति । 'अनेकशः' बहुशः बहुषु कालेषु विक्रिया प्रत्यचीकृता [कालाधि-
करणे शस्] ।

राजेति । 'सम्पूर्णमपि मे मनोरथम्' अनुरूपपुत्रलाभरूपं 'कथमिव' किमिव
कारणं 'न अभिनन्दामि सम्भावयामि । अनुचितमेतत्, तदेव अभिनन्दामि । 'परि-
श्रवते' आलिङ्गति ।

द्वितीयेति । 'एहि इत आगच्छ 'नियमे' तपश्चरणे 'व्यापृतायै' नियुक्तायै शकुन्तलायै
['कर्मणा यममिदं ति—' इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी] निवेदयामि ।

बाल इति । 'यावत्' इत्यन्वधारणे । ["अम्वाया" (तः, न्याः, मः) —"मातुः"
(राः, विः)] ।

NOTES

1. अनेकशः—न एकः अनेकः which is a सर्वनाम । अनेकस्मिन् काले
इति अनेक + शस् अधिकरणे = अनेकशः by the rule 'बहुव्यार्थात् शस् कारका-
दन्त्यतरस्याम्' (P. 5. 4. 42), See also अनेकशः in our Bh, II.

2. सम्पूर्णमपि—He has no doubt that this is his boy.

3. नियमः etc. — नि + यम + अप् भावे = नियमः vow व्रतम् । "नियमो
यन्त्रणायाश्च प्रतिष्ठानियमे व्रते" इति मेदिनी । यमः is expected to take घञ्,
but it has अप् optionally by the rule "यमः सुसुपनिविधु च" । नियमः

is also correct and has the same sense. वि + आ + प्र + क्त कर्त्तरि = व्यावृत्ता engaged. Now see Tika.

4. सकाशम्—समानं काशते इति समान + काश + अच् कर्त्तरि = सकाशम् ।
..नान becomes स by योगविभाग in the rule "समानस्य कन्दस्य मूर्ध-
न्यदकेषु (P. 6. 3. 84).

राजा—पुत्रक, मया सहैव मातरमभिनन्दिष्यसि ।

KING—My son, even with me you will congratulate your mother.

बालः—मम कृषुतादी दुस्सन्दो ण तुमं [मम खल तातो दुष्यन्तः न त्वम्] ।

BOY—Dushynanta indeed in my father. Not you.

राजा (सस्मितम्)—एष विवाद एव प्रत्याययति ।

KING (*Smiling*)—The contradiction itself convinces.

(ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला) । शकुन्तला—
विचारकाले वि पकिादत्थं सर्वदमणस्स ओसहिं सुणिअ णमे
आसा आसि अत्तणो भाअहेअमु । अहवा जह साणुमदीए
आचक्खिदं तह सम्भावीअदि एदं [विचारकालेऽपि प्रकृतिस्थां
सर्वदमनस्य ओषधिं श्रुत्वा न मे आशा आसीत् आत्मनो भाग-
धेयेषु । अथवा यथा सानुमत्या आख्यातं तथा सम्भाव्यते
एतत्] ।

(*Then enters Sakuntala with her hair twisted into a single braid*) SAKUNTALA—Even having heard Sarvadaman's herb to be in its natural state when there was an occasion for transformation, I placed no hope in my luck. Or from what is related by Sanumati, this seems possible.

राजेति । 'विवादः' पुत्रक इति सम्भाषणस्य प्रतिवादः । 'प्रत्याययति' प्रत्यय

जनयति [बोधनार्थत्वात् न शब्दादेशः] । 'मम तातो दुःखन्तः' इति स्पृष्टोमे प्रत्ययः । तत इति । 'एकस्या वेश्या धरा' एकामिव वेशीं धारयन्तो इत्यर्थः । प्रेषितपतिकाया एकवेशीधारणमाचारः ।

शकुन्तलेति । 'सर्वदमनस्य औषधि' रक्षाकरण्डकर्षत्तनीमपराजितां विकारस्य' सर्पभावस्य 'काले प्रकृतौ' औषधिभावे या तिष्ठति तादृशीं 'यत्ना अपि' आर्यपुत्र एव प्राप्त इत्यसंशयितेऽपि 'आत्मन' स्वस्य 'भागधेयेषु' भाग्येषु विषये 'मे आशा न आसीत्' प्रसन्नं मे भाग्यमिति प्रत्ययो मे न जातः । 'अथवा' पक्षान्तरे मे आशास्थानमस्ति । 'सानुमत्या यथा' यद्वत् 'आख्यातं' कथितं मे तथा तद्वत् 'एतत् सभाव्यते' । सानु-सत्य, तत् सत्यं केत् नैतदसम्भवम् [यथा तथा इत्यनुमाने अव्ययम्] ।

NOTES

1. विवाद एव—The conviction comes after all from the contradiction.

2. एकवेशी—&c.—एकामिव । तस्या धरा । If we attach कर्मण्यस्य with the वाक्य—एकवेशीं धरति या सा, we get एकवेशीधारि ।

3. विकार—&c. अपि is misplaced. It should be taken with श्रुता ।

राजा (शकुन्तलां विलोक्य)—अये सेयमत्रभवती शकुन्तला येषा—

वसने परिधूसरे वसाना नियमश्चाममुखी धृतैर्कर्वेणः ।

अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला मम दाघं विरहव्रतं विभर्ति ॥ २१ ॥

KING (Seeing Sakuntala)—Ha! Here is her Ladyship Sakuntala—She who, with a pure conduct, wearing two pieces of very good garments, with her face wasted by penances bearing a single braid of hair, undergoes the long observance of separation from me who was excessively unkind (cruel) to her.

शकुन्तला (पश्चात्तापविवरणं राजानं दृष्ट्वा)—न क्व अज्ज—उत्तो विञ्च । तदो को एसो दाणिं किदूरक्खामङ्गलं दारअं मे

गतसंसर्गेण दृसेदि [न खलु आर्य्यपुत्र इव । ततः क एष इदानीं
कुतरक्षामङ्गलं दारकं मे गात्रसंसर्गेण दृषयति] ।

SAKUNTALA—(Seeing the king pale with remorse)—
Certainly not like my husband ! Who then is this with the
contact of his body defiling my boy unto whom auspicious
guard was provided ?

राजेति । अन्वयः—अथैवा अतभवती एषा परिधूसरे वसने वसाना नियमवास-
मुखो वृत्तैकवेणिः सा इयं शुद्धशीला शकुन्तला अतिनिष्कृण्णस्य मम दीर्घं विरहव्रतं
विभर्ति । व्याख्या—‘अथै’ कारये । ‘या अतभवती’ मोक्ष्या ‘एषा’ दृश्यमाना
परिधूसरे’ अतिमलिनं ‘वसने वस्त्रे’ ‘वसाना’ परिदधाना ‘नियमेन’ व्रतोपवासादिना
‘वासं शुष्कं’ ‘सुखं’ यस्याः तादृशी, धृता एका वेणिः’ यया तादृशी इतोमुखमागच्छति
‘सा इयं शुद्ध’ निष्कृण्ण’ ‘शील’ स्वभावो यस्याः तादृशी शकुन्तला अतिनिष्कृण्णस्य
सुतरां क्रूरस्य ‘ममदीर्घं’ विरहस्य विरहोचितं वा ‘व्रतम् आचार’ ‘विभर्ति धारयति ।
*शुद्धशीलेन रूपे विकृते प्रथमं मलिनवसना रमणीमात्मनि ज्ञातम् । ततो नातिदूरे
चामेण केपोलिन कठोरं तपस्वरन्तो काचित् तापसीति । ततश्च ममोपे एकमात्रया
वेण्या नेयं तापसी किन्तु विरहिणीति । अनन्तरं प्रत्यभिज्ञा अथै सैयं शुद्धशीला शकु-
न्तला इति अपि च क्रूरस्य ममेव विरहव्रतम् इति—तेन आवेगातिशयः । अन्वयस्तु—
परिधूसरे वसने वसाना नियमवासमुखो वृत्तैकवेणिः (अतएव) शुद्धशीला या एषा
अतिनिष्कृण्णस्य मम दीर्घं विरहव्रतं विभर्ति सा इयमवतभवती शकुन्तला इत्येव व्याच-
क्षते । अथ सा इयं शकुन्तला इत्यभिज्ञानात् प्राक् मम विरहव्रतं विभर्ति इत्यनुप-
पत्तिः स्पष्टैव ।

शकुन्तलेति । पश्चात्तापेन विवर्णं विरूपम् । न खलु भूतम् आर्य्यपुत्र इव
अयं लक्ष्यते । यदि नायमार्य्यपुत्र ततः क एष इदानीम् [वाक्यालङ्कारे] कृतं
विहितं रचारूपं मङ्गलं शुभं यस्य तादृशं मे दारकं पुत्रं गात्रस्य स्पर्शरोरस्य संसर्गेण
सम्पर्केण ‘दृषयति’ कलुषीकरोति । अपराजितामप्यभिभूय ‘बाल’ मे लङ्घयत्ययं क
इति शङ्कागर्भो वितर्कः । दूरत्वादश्रुतमेतदाज्ञा ।

*शुद्धशीलेन... आवेगातिशयः Adopted by prof. Gajendragadkar.

NOTES

1. (a) वसने—The upper and the lower garments. (b) परिधूसरी—धूसर is पाखु grey. परि is intensive. Indicates the absence of all care after toilet. (c) नियम &c.—वे + क कर्त्तरि = चामम् wane. नियमिन (See नियमव्यापृता, above) चामम् । सुपसुपा । तादृशं सुखं यस्याः । बहु—। नियमचामसुखा is an optional form by the rule “साङ्गाद्योपसर्जनानाटसंयोगोपधान” (P. 4. 1. 54). (d) एतैक &c.—एका वेषिः एकवेषिः । Both वेषि and वेषी are correct (See एकवेषीधरा above), the लोष being optional by the Ganasutra “कृदिकारादक्तिनः । (e) विरहव्रतम्—See Tika. The व्रत consists of several observations of which केशाङ्गसंस्कारवर्जन is prominent.

2. कृतरक्षा &c.—रक्ष्यते अनया इति रक्ष + षङ् करणे स्थियाम् = रक्षा guard. Now see Tika.

बालः (मातरमुपेत्य)—अम्ब, एसो को वि पुरिसो मं पुत्रेत्ति आलिङ्गदि [अम्ब, एष कोऽपि पुरुषो मां पुत्र इत्यालिङ्गति] ।

BOY (*Approaching his mother*)—Mother, here is a man who embraces me as his son.

राजा—प्रिये, क्रौर्यमपि त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तं यदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि ।

KING—My darling, even the cruelty inflicted by me on you has turned out to be of a favourable termination, since I see myself recognised by you.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—हिअअ ; समस्सस समस्सस । परिञ्चत्तमच्छरेण अणुअम्पिदम्हि देव्वेण । अज्जजत्तो क्खु एसो [हृदय, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । परित्यक्तमत्सरेण अनुकम्पितास्मि देवेन । आर्य्यपुत्रः खल्वेषः] ।

SAKUNTALA (*Within herself*)—Take courage, take courage

my heart. I am pitied by destiny that has renounced its spite. This is indeed my husband.

राजिति । 'त्वयि त्वां प्रति 'प्रयुक्तम्' आचरितं 'कौर्व्यमपि' कुरुतापि 'अनुकूलः' सरसः 'परिणामो' विपाको यस्य तथाविधं 'संहस' जातम् । कुत एवमित्याह—यत् यस्मात् 'अहम्' आत्मानं' मत्स्वरूपं त्वया प्रत्यभिज्ञातं संख्यते 'पश्यामि' । साधु ते शौकं यत् विमानितापि विरसासि न मे । पाठान्तरि—'अनुकूलपरिणामं संहसं' सुत-स्पर्शसुखलाभात् । 'तत्' तस्मात् 'इदानीमहमात्मानं त्वया प्रत्यभिज्ञातमिच्छामि' तेन पूरुषता स्नादानन्दस्य । ['यत्...पश्यामि' (रा- वि- म-)—'तत्...इच्छामि' (त- त्वा-)] ।

शकुन्तलेति । 'परित्यक्तः' परित्यक्तः 'मत्सरो' मच्छुभद्वेषो येन तथाविधेन दैवेन विधिना 'अनुकम्पितास्मि' । पुरा वामो यो हि विधिरार्यपुत्रेण मे सङ्गतिं न सेहे, स एवाद्य सदय इह तं समानीय मया योजितवानिति भावः ।

NOTES

1. पुत्र इति—This is elliptical for पुत्र इति आभाव्य ।
9. परित्यक्त &c.—मत्सरो is अन्धशुभद्वेषे spite ; परस्त्रीकातरता । See Tika.

राजा—प्रिये,

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या श्मुखे स्थितासि मे सुमुखि ।

उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥ २२ ॥

KING—My darling, O thou with fine face (Or—with a gracious expression of face)—Through luck thou standest before me whose gloom of delusion is dispelled by recollection. Rohini has approached union after the eclipse of the moon.

शकुन्तला—जेदु जेदु अज्जउत्तो [जयतु जयत्वाय्येपुत्रः] ।

[अद्धोक्ते वाष्पकण्ठो विरमति] ।

SAKUNTALA—Prosper, let my husband prosper. (Stops with tears in her throat when half uttered).

राजा—सुन्दरि,

वाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।

यत्ते दृष्टमसंस्कारपाटलोष्टपुटं मुखम् ॥ २३ ॥

KING—O fair one, I have prospered though the pronouncement of prosperity was checked by tears. Because I have seen your face with lips pale-red through absence of decoration (Or—red though without decoration).

राजैति । अन्वयः—हे सुमुखि, दिष्टा मृतिभिन्नमौहृतमयो मे प्रमुखे स्थितासि । शशिन उपरागान्ते रोहिणी योगं समुपगता । व्याख्या—हे 'सुमुखि' प्रसन्नवदने, शोभनानने वा 'दिष्टा' भाग्येन [अव्ययमेतत्] 'अमृत्या' प्रतिप्राप्तेन स्वरणेन 'भिन्न' निरस्त 'मौहृरूपं तमः' अन्वकारः उपचारात् आवरणं यस्य तस्य मे प्रमुखे अये स्थितासि तिष्ठसि । भाग्यमेव मे प्रसन्नं सत् त्वामानीय पुरो निदधे । कीदृशमेतत् तदाह—'शशिनः' चन्द्रस्य यः 'उपरागः' राहुयासः तस्य 'अन्ते' अवसाने 'रोहिणी' प्रियाशशिनः पत्नी 'योगं' मृत्युसन्निधिं 'समुपगता' सम्प्राप्ता । एतदपि कालावधौ भाग्ये नैव घटते ['शशिनः' (रा., त., न्या., म-) 'शशिना' (वि.)] ।

शकुन्तलेति । 'वाप्यः' दुःखजनं लक्ष्मा 'कण्ठे' यस्याः तादृशी सती [व्यधिरकरणपदी वहुत्रोहिः—गङ्गादिः] ।

राजैति । अन्वयः—जयशब्दे वाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि मया जितम् । यत् असंस्कार-पाटलोष्टपुटं ते मुखं दृष्टम् । व्याख्या—'जयस्य शब्दे' राजसन्निधौ लक्षारणीये 'जयतु जयतु' इत्यादि शब्दे वाष्पेण दुःखजेन क्लमणा 'प्रतिषिद्धेऽपि निरुद्धेऽपि स्थितमनुचारिते-ऽपि 'मया जितं मया चक्षिः प्राप्ता [अकर्मकोऽयं जयतिः प्रकर्षलाभे वर्तते] । कुत एवमित्याह—यत् यस्मात् 'असंस्कारात् संस्काराभावात् 'पाटलम्' ईषद्रक्तम् यदा—असंस्कारेऽपि 'पाटलं' रक्तं स्वभावरक्तम् 'चोष्ठयोः पुटं यस्मिन् तत् 'ते' तव 'मुखं' दृष्टम् । सूयोऽपि त्वां द्रव्यामि इत्याशा नासीत्, तथापि यत् त्वमयं दृष्टा, परा हिंसा मे चक्षेः काष्ठा इति भावः ।

NOTES

1. (a) प्रमुखि—प्रगतं मुखम् । प्रादितम्—। तस्मिन् । (b) सुमुखि—सुमुखी and सुमुखा are optional forms (See नियमचामुखी above).

(c) उपराग &c.—उपरञ्जनम् or उपरञ्जते चनेन इति उप+रञ्ज+ञञ् भावे करणे वा=उपरागः । This is restricted to mean राहुग्रास (eclipse) perhaps because the sun and moon become copper-coloured (उपरञ्जन) at the time of eclipse, तस्य चान्तः । तस्मिन् । (d) शशिनः—this agrees better than शशिना with मे ।

2. *Remark*—Raghava construes प्रमुखा स्थितासि इति यत् तत् रोदिति योर्गं समुपगता । Hence he takes this as an instance of निदर्शना or निदर्शनम् (See under “गुह्यान्तदुर्लभ—”, Act 1) “यद्याभ्यां यत्तद्गाम् एक-वाक्यत्वात् सम्भवत्तत्सम्बन्धा निदर्शना”—*Raghava*. The printed text of Raghava is here very unreliable. I have made obvious corrections. If we take the first half as one complete sentence and the second half another, then it becomes an instance of प्रति-बलूपमा (See under “गुह्यान्तदुर्लभ—”, Act 1). दृष्टान्त is not recognised by Dandin as a separate अलङ्कारः । Note, however the दृष्टान्त of later writers is “दृष्टान्तः पुनरुक्तिर्वा सर्वेषां प्रतिविम्बनम्” । But in the present case the तुल्यधर्म is not reflected (प्रतिविम्बम्) । Hence we should not call it a दृष्टान्त ।

3. (a) वधकण्ठो—कौटु is optionally attached in the feminine by the Vartuka “अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च” । (b) विरमति—“व्याकृपयिष्यो रमः” इति परचोपपदम् ।

4. असंस्कार &c.—This gives a विभावना (See :इदं किला=Act 1) if पाटल is bright red. Others make their lips red by संस्कार, yours are ruddy without संस्कार । It seems better to take पाटल as pale red. संस्कार makes it bright red.

बालः—अम्ब को एसो [अम्ब क एषः] ।

BOY—Mother, who is this ?

शकुन्तला—वच्छ दे भाअहेआइ पुच्छेहि [वत्स, ते भाग-धेयानि पृच्छ] । (रोदिति) ।

SAKUNTALA—My child, ask thy destiny (*Weeps*).

राजा—सुतनु हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते

किमपि मनसः सम्मोहो मे तदा बलवान्भूत् ।

प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः

स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ॥ २४ ॥

(पादयोः पतति) ।

KING—O fair one, let the grief of repudiation disappear from thy heart, Somehow a powerful delusion of my mind occurred at the time, Of those in whom Tamas is supreme, such indeed is generally the disposition towards blessings. Even a garland placed on his head the blind man tosses off taking it for a snake (*Falls at her feet*).

*शकुन्तलेति । 'ते' तव 'भागदेशानि' भाग्यानि 'पृच्छ' । "क एष" इत्यस्य उत्तरं ते भाग्यमेव दातुं प्रभवति । प्रत्यादिष्टाङ्गं कथं ब्रूयां क एषः । यदि सखाद्-सुतश्चक्रवर्ती भवे; इति ते भागाः तदा "अथ ते पिता" इति वक्तुं न्याय्यम् । अथ ईदृशं ते भागाः यदिष्टैव वने वसन् तपश्चरिष्यसि तदा "धराधिपेऽयं दुःखन्तः" इत्येवास्मै पय्यासः परिषयः । इति मनसा प्रार्थत्तमालोचयन्ती दुःखदग्धा 'रोदिति' ।

राजेति । इत्थं नवमिव प्रत्यादेशदुःखं भूयोप्यनुभवन्तीमेनां वील्याह । अन्यथा—हे सुतनु, ते हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकम् अपैतु । तदा किमपि मे बलवान् मनसः सम्मोहः अभूत् । शुभेषु प्रबलतमसां वृत्तयः एवंप्रायाः हि । अन्धः शिरसि चित्तां स्रजमपि अहिशङ्कया धुनोति । व्याख्या—हे 'सुतनु' चारुवपुः शकुन्तले 'ते' तव 'हृदयात्' मनसः 'प्रत्यादेशात्' मत्कृतात् प्रत्याख्यानान्-जातं वत् 'व्यलीकं' दुःखं तत् 'अपैतु' दूरीयात् दुःखं त्यज इत्यनुनयः । 'तदा प्रत्याख्यानकाले 'किमपि' कुतोऽपि अनिर्वचनीयात् कारणात् 'मे बलवान्' गुरुः 'मनसः सम्मोहः' चेतोविकृतिः 'अभूत्' जातः । प्रत्याख्यानश्च अज्ञानकृतम् इत्यनुनयानुक्ता वृत्तिः । 'शुभेषु मङ्गलेषु विषये 'प्रबल' चीर' 'तमः' मोहः अन्यकारणं येषां तेषां 'वृत्तयः' व्यापाराः 'प्रायेण' बाहुल्येन

[“प्रायश्चानश्चने शुद्धौ तुल्यवाङ्मयोरपि” इति विद्वाः] ‘एवम् हि’ ईदृशो एव [तत्पुरुषपक्षे मरुत्व्य’सकादिः। अन्यथा सुप्सुपा इति समासः। प्रायशब्दस्य पूर्व-निपातफलकोपसर्जनत्वाभावात् परनिपातः] इत्युक्तायाः युक्तैः समर्थनम्। ‘अन्यः’ सदा तमसा अभिभूतः सन् ‘शिरसि’ निजमस्तके ‘चित्तम्’ अनेन स्थापितो सज्जनपि साक्षात्पि याज्ञतमसम् ‘अहोः सपस्य शुद्ध्या’ भान्ता ‘धुनीति’ कम्पयति, शिरसो व्यस्यति। इति समर्थनं प्रति दृष्टान्तः। [‘राजा’ (तन्, त्वा-)] ‘राजा शकुन्तलायः’ पादयोः प्रथिपत्य’ (रा-, वि-, म-)] ‘पादयोः पतति’ इति प्रसादनम् [राचवा-दोनामित्वास्ति]।

NOTES

1. रोदिति—the pathos is very deep here (See Tika).

2. (a) * सुतनु &c.—Sakuntala avoids replying to the boy’s question and she weeps. The king sees what is passing in her mind (See Tika on भागधेयानि पृच्छ) and is anxious to appease her. (b) सुतनु—शोभना तनुः इति सुतनुः, कर्मधा—with कृज् attached in the feminine; here तनुशब्द is कान्तावाची। See our ‘व्याकरणस्य सुतनु’—Uttar. III. sl. 15. Hence the vocative singular is सुतनु and not सुतनो। (c), प्रत्यादेश etc.—“व्यक्तीकं त्वप्रियेऽनृते” इत्यमरः। The renunciation still rankles in your heart, or you would not have wept and avoided the answer to the boy.

3. एवं प्रायाः—प्रायेण एवम् एवमप्रायाः usually such मरुत्व्य’सकादि or सुप्सुपा। To account for the परनिपात of प्राय in such cases, take the example प्रायेण जिता शववः। This gives जितप्राया- शववः। The compound will take different case-endings according to the compound. Thus जितप्रायाः शववः प्रथिपेतुः; जितप्रायान् शतुन् अयहीत, जितप्रायेः शतुभिः उचे etc.—If we had not compounded we should have said प्रायेण जिता शववः प्रथिपेतुः प्रायेण जितान् शतन् अयहीत, प्रायेण जितैः शतुभिः उचे etc.—In these प्रायेण does not changes its विभक्ति. It is एकविभक्ति। Its पूर्वनिपात is prohibited by the rule “एकविभक्ति चापूर्वनिपाते।

4. पादयोः पतति—Raghava etc. make the king fall at her feet

* Partially adopted by Prof. Gajendragadkar.

before the speech. But the repetition उड्डे दु उड्डे दु shows how shocked Sakuntala was at this movement of the king. It is therefore impossible for her to wait for him to finish his speech lying prostrate at her feet. The king fell at her feet after uttering the verse and was immediately raised by Sakuntala.

शकुन्तला—उड्डे दु उड्डे दु अज्जउत्तो । गुणं मे सुअरिअप्प-
दिवन्धव' पुरा किदं तेषु दिअहेसु परिणाममुहं आसि । जेण
साण्ण'कासो वि अज्जउत्तो मइ विरसो संवुत्तो [उत्तिष्ठतु
उत्तिष्ठतु आय्यपुत्रः । ननंमे सुचरितप्रतिबन्धकं पुरा कृतं तेषु
दिवसेषु परिणाममुखम आसीत् । येन सानुकाशाऽपि आर्यपुत्रो
मयि विरसः संवृत्तः] । (राजात्तिष्ठति) ।

SAKUNTALA—Rise, let my husband rise; surely some-
thing formerly done by me obstructing my good work (merit),
was by these days about to bear its fruit (mature) through
which my husband though kindly disposed towards me,
became pitiless. (The King rises).

शकुन्तलेति । 'मै मया 'पुरा कृतम्' अनुष्ठित 'सुचरितस्य' पुण्यकर्मणः 'प्रति-
बन्धक' प्रतिरोधक पुण्यफलरोधकमित्यर्थः तेषु दिवसेषु 'प्रत्याख्यानवेलासु 'परिणामे'
परिणतो 'सुखं' यस्य 'तादृशं', पाकाभिमुखमिति यावत् आसीत् । 'येन' हेतुना सानु-
काशोऽपि सदयोऽपि सानुरागोऽपि' आर्यपुत्रः सयि 'विगतो रसो' रागः अनुरागः इत्यर्थः
['शृङ्गारादौ विदे वीर्ये' गुरे द्रवे रसः 'इति कौषः] यस्य तथाविधः, निरनुरागः
इति यावत् 'संवृत्तः' । पुरा पुण्यनाचरितं मया तेन लया सङ्गता । पापश्चापि कृतं
यस्य फलं प्रत्याख्यानवेलायां विपक्वमासीत् । तेन पुण्यफलं निरुद्धम् अदृश्यं प्रत्या-
ख्याता । इत्थं 'ममेव पापस्यायं विपाकः न ते दोषः' ।

शकुन्तला—अहं कहं अज्जउत्तेन सुमरिदो दुक्खभाई अअ'
जनो [अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृता दुःखभागी अयं जनः] ।

SAKUNTALA—How was this miserable person remem-
bered by my husband ?

राजा—उद्धृतविषादशल्यः कथयिष्यामि :

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते

यो वाष्पविन्दुरधरं परिबाधमानः ।

तं तावदाकुटिलपक्ष्मविलम्बमद्य

कान्ते प्रमृज्य विगतानुशयो भवामि ॥ २५ ॥

(यथोक्तमनुतिष्ठति) ।

KING—With the dart of grief extracted, I will tell you. O fine-framed One, having wiped off the tear-drop sticking in your slight-curved eye-lashes to-day—that tear-drop which through delusion, was formerly disregarded by me (though) painig your lower lip—O my darling, I shall indeed [Or—I shall first] be free from remorse, (Does as said),

‘अथ’ इति प्रथे । ‘दुःखं भजते प्राप्नोति यस्तादृशः [इति भजतेः चिनुष्] ‘अथ’ जनः [इत्यात्मनिर्द्देशः] अहमित्यर्थः ‘कथं श्रूतः’ ।

राजेति । ‘उद्धृतम् उद्धृतां विषादरूपं शल्यं शङ्कुः येन तादृशो भूत्वा ‘कथयिष्यामि कथं श्रूत इति । शल्योद्धरणप्रकारं वर्णयति । अन्वयः—हे सुतनु कान्ते, यो वाष्पविन्दुः पूर्वे ते अधरं परिबाधमानः मया मोहात् उपेक्षितः तमद्य आकुटिलपक्ष्मविलम्बं प्रमृज्य विगतानुशयो भवामि तावत् । व्याख्या—हे ‘सुतनु’ वरमायि ‘कान्ते’ प्रिये शकुन्तले ‘यो वाष्पस्य’ नेत्रजलस्य विन्दुः पूर्वं प्रत्याख्यानकाले ‘ते’ तव ‘अधरं’ परितो ‘बाधमानः’ पीडयन् नेत्रयोर्निर्गम्य, कपोलौ अतित्रास्य, अधरं न केवलं स्थितं किन्तु एकैकश इव हूरमागत्य उपचयेन चिरावस्थानेन च अधरं पीडयन्नापि मया मोहात् चित्तवैकल्यात् उपेक्षितः अदासीन् न दृष्टः अतएव यो विषादशलाभूतो मे हृदयमनुदिनं दारयति ‘तं’ तथाविधं बाधम् मदहृदयशल्यम् ‘अद्य आकुटिलेषु, ईपवक्त्रेषु पक्ष्मसु नवलोभसु ‘विलम्बं’ स्थितं न तु ततः प्रसृतं प्रमृज्य’ शोधयित्वा ‘विगतः अनुशयः’ पश्चात्तापो यस्य तथाविधो ‘भवामि तावत्’ भवाम्येव [तावद्वधाधारेण] तच्च विधा नेयम् । वाष्पं प्रमृज्य एव नान्यथा । अथवा भवाम्येव ततः कथयामि । पूर्वं चिरोपेक्षया शलाविधः अद्य दृष्टे एव मृष्टे शलोद्धारः इति तात्पर्यम् । [‘वाष्पविन्दुः (रा., त-

न ?- स-)—‘वहविन्दः’ (वि) ॥ ‘कान्ते’ (त- न्या-)—‘वाष्पम्’ (रा- स-)]
यद्योक्तं वाष्पविन्दुप्रमाणं न इत्यर्थः ।

NOTES.

1. उद्धृत &c.—The विवाहः here is the same as the अनुग्रह in the verse following.

2. Reading—(a) वाष्पविन्द—वहविन्द is rare and has no special recommendation. We have retained the more common reading. (b). कान्ते—Here वाष्पम् becomes a repetition and should be avoided.

शकुन्तला (नाममुद्रां दृष्ट्वा)—अज्जउत्त, एदं तं अङ्गुलीमञ्ज
[आर्य्यपुत्र एतत्तदङ्गुलीयकम्]

SAKUNTALA—(*Seeing the signet-ring*)—My husband, this is that ring.

राजा—अस्मादङ्गुलीयोपलम्भात् खलु स्मृतिरुपलब्धा ।

KING—From the recovery of this ring, was indeed memory recovered.

शकुन्तला—विसमं किदं णोण जं तदा अज्जउत्तस्म पञ्चा-
अणकाले दूळ्हं आसि [विषमं कृतमनेन यत् तदा आर्य्यपुत्रस्य
प्रत्यायनकाले दुर्लभमासीत्] ।

SAKUNTALA—It did what was not proper for it—became scarce at the time of convincing my husband.

राजा—तेन हि श्रुतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यतां लता
कुसुमम् ।

KING—Then let the creeper do bear flower as a token (witness) of its union with the season.

राजिति । ‘अङ्गुलीयस्य उपलम्भः’ प्राप्तिः तस्मात् ‘खलुत एव स्मृतिः’ स्मरणम्
‘उपलब्ध्या’ प्राप्ता ।

शकुन्तलेति । 'अनेन अङ्गुरीयकेन 'विषम विषदृश' 'कृतम्' । 'यत् वञ्चात्
'तदा प्रव्यायनस्य' प्रव्ययोत्पादनस्य काले दुर्लभमासीत्' ।

रज्ज्वेति । तेन तस्मात् यदि ऐतेनेव प्रव्यायनं तत इत्यर्थः 'लता लतेव तन्म्ये
त्वम् 'अतुना' वसन्तेन, मया इति गूढम्, यः समवाय 'समागमः पुनःसमागम इति
भावः तस्य 'चिह्न' सूचकम् इदं' 'कुसुमम् अङ्गुरीयकमित्याशयः प्रतिपद्यतां गृह्णातु ।
इत्यङ्गुरीयक' सूयोऽपि दातुमिच्छति ।

NOTES

1. नानसुद्रां दृष्ट्वा—She notices it while the king wipes off the tear from her eyes.

2. तेन हि—The flower in the creeper bears testimony to the advent of the season, so let the ring be witness of our re-union. The flower is in the creeper, let the ring be with you.

शकुन्तला—ण से विस्मसिमि । अज्जउता एब्ब धारेदु
[नास्य विश्वसिमि । आर्य्यपुत्र एव एतत् धारयतु] ।

SAKUNTALA—I do not trust it, Let my husband do wear it.

(ततः प्रविशति मातलिः) । मातलिः—दिष्ट्या धर्मपत्नी-
समागमेन पुत्रमुखदर्शनेन च आयुष्मान् बद्धंते ।

(Then enters Matali) MATALI—O joy ; The Long-lived
One thrives by union with his lawful wife and by seeing his
son's face,

राजा—अभूत् सम्पादितस्वादुफलो मे मनोरथः । मातले,
न खलु विदितोऽयमाखण्डलेन वृत्तान्तः स्यात् ।

KING—My desire appears with a sweet fruit developed.
Matali, I guess this event is not known by Indra.

मातलिः (सस्मितम्)—किमीश्वराणां पशोक्षम् । पश्या-
युष्मन्, भगवान् मारीचस्ते दर्शनेन वितरति ।

MATALI (*Smiling*)—What is out of sight of the omnipotent? Come, O Long-lived One. Maricha the Perfect, grants you a visit.

शकुन्तलेति । 'अस्य' अहम्, लीयकस्य [सम्बन्धमाविवक्षया यद्यी अन्यथा सप्तमी स्यात्] न विश्वसिनि पूर्य प्रत्यायनकाले आत्मनः प्रसादित्वेन विषमाचरणादिति भावः ।

मातलिरिति । 'दिष्टा' इति हरेः अव्ययम् ["दिष्टा हरेः सकलं च" इति मेदिनी] असौ आनन्दे 'आयुधान् धर्मपत्नी' यः 'समागमः' तेन 'पुत्रमुख्य' यत् 'दर्शनं' तेन च 'वत्स' ते । भवद्भृत्या हरो मे इति भावः ।

राजेति । 'मे मनोरथः सस्यादितं' विधिना विपाचितं 'खादु मधुरं' 'फलं' यस्य तादृशः 'अमृत' । अयं इतान्ताः पुत्रपत्नीसमागमो मे इत्यर्थः 'आखण्डलेन' इन्द्रेण 'न खलु' [खलु वाक्यालङ्कारे] 'विदितः स्यात्' [सम्भावनायां लिङ् । विदित इति यथाप्राप्तं भूते क्तः । तेन आखण्डलेन इति न यद्यी] ।

मातलिरिति । देवेन्द्रेऽपि राजा अज्ञानारोपात् 'स्मिते' कृत्वा आह—'इत्यराणो' प्रसूना 'परोक्षम्' अगोचरं 'किं वक्ष्ये अस्मि, न किमपि । विज्ञातमेवेतदिन्द्रस्य ।

NOTES

1. धर्मपत्नी &c.—धर्मायां पत्नी धर्मपत्नी । शाकपाद्येवादि etc. तया समागमः । पत्नी in connection with धर्म is more appropriate than भार्या, कान्ता &c., because पत्नी implies यज्ञसंयोग by the rule "पत्न्यो यज्ञसंयोगे"—(P. 4.1).

2. अमृत—मृतसामान्ये लुङ् ।

3. सखितम्—Smiles at the king's simplicity.

4. वितरति—वर्तमानस्थानीये भविष्यति लट् ।

राजा—शकुन्तले, अवलम्ब्यतां पुत्रः । त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामि ।

KING—Sakuntala, let the boy be supported by you. I wish to see the perfect One having placed thee in front.

शकुन्तला—हिरिआमि अङ्गउत्तेन सह गुरुसमीवं गन्तुं [जिह्मि आर्य्यपुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम्] ।

SAKUNTALA—I feel shame (bashful) to go with my husband near my superiors.

राजा—अप्याचरितव्यमभ्युदयकालेषु । पश्येहि ।

KING—This may be done on auspicious occasions. Come, do Come,

(सर्वे परिक्रामन्ति । ततः प्रविशति अदित्या सार्द्धमास-
नस्थो मारीचः) । मारीचः (राजानमवलोक्य)—दाक्षायणि,

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमप्रयायी

दुष्यन्त इत्यभिहितो भुवनस्य भर्ता ।

चापेन यस्य विनिवर्त्तितकर्म जातं

तत् कोटिमत् कुलिशमाभरणं मघोनः ॥ २६ ॥

(All go round the stage. Then enters Maricha with Aditi seated.) MARICHA (seeing the king)—Dakshayani, this is the one that marches in front at the head of thy son's battles called as Dushyanta, the sustainer of the world—the one by whose bow with the work fully performed that keen-edged thunder-bolt has become a piece of jewellery (only) to Indra.

शकुन्तलेति । 'गुरुसमीपं गन्तुं' निज्जि'मि' लज्जे । आर्यपुत्रसाम्राज्यव्याप्तं लज्जा [गन्तुम् इति "कर्त्तरि क्तत्" इति पक्षे 'गन्तौ अहं 'जिह्वे'मि' इत्यर्थः । "अव्ययकृतो भावे" इति पक्षे तु 'गन्तुं' गमनं तस्मात् 'जिह्वे'मि' इति] ।

राजेति । 'अभ्युदयस्य' सम्बन्धः कालाः पक्षाः तेषु 'आचरितव्यमपि' कचव्य-
मपि । 'अभ्युदयिकेषु' गुरुसाक्षात्कारे यथेष्टं भर्ता सह वा यायात्, तत्र न दीपः
[अपि कामचारकरणे] । यथा—'अभ्युदयकालेषु' 'आचरितव्यमपि' 'आचारोऽपि'
अनुसर्त्तव्यः । भर्ता सह गुरुसाक्षात्कार आचारः । तमाचारं प्रतिपद्यस्व [अपि
समुच्चये] ।

मारीच इति । अन्वयः—अहं दुष्यन्त इत्यभिहितः भुवनस्य भर्ता ते पुत्रस्य रण-
शिरसि अग्रयायी । यस्य चापेण विनिवर्त्तितकर्म (सत्) कोटिमत् तत् कुलिशं मघोनः

आभरणं जातम् । व्याख्या—‘अयम्’ एष दृश्यमानो जनः ‘दृश्यन्त इति अभिहितः’ ख्यातः, दृश्यन्त इति नाम्ना लोके प्रसिद्धः ‘भूवनस्य’ भुवः ‘भर्ता’ पालकः, ‘ते’ तेषां ‘पुत्रस्य’ इन्द्रस्य वै ‘रणाः’ समराः तेषां ‘शिरसि’ समरसूडानि ‘अवधायी’ पुरीषास्ते । साक्षात् भूवो भर्ता, परोक्षतो दिवोऽपि इति भावः । नक्षत्रस्य अर्धगमनमात्रं समरेषु, किन्तु स एवायं ‘यस्य चापेन’ धनुषा ‘विनिवर्त्तितं’ सुसम्पादितं ‘कर्म’ शतहृन्मरुदं यस्य तथा-विधं सत् ‘कोटिमत्’ प्रशस्यकोटियुक्तं ‘तत्’ प्रसिद्धं ‘कुलिशं’ वज्रं मघोनः इन्द्रस्य ‘आभरणं’ भूषणमात्रं ‘जातम्’ । सत्त्वं कोटिमता वज्रेण इन्द्रस्य भुजो मूष्यते, शत-पातस्तु अस्य चापेन क्रियते इति भावः ।

NOTES

1. गन्तुं जिह्मि—The तुसन् may be here explained in two ways. In the अष्टाध्यायी it is not specifically stated in what वाच्य it is attached. It is natural to say then that the general rule “कच्चेरि क्त” applies, not being barred by special injunction. This requires तुसन् to be in the कच्चेरिवाच्य । गन्तुम् then means गन्तु । The Bhashyakara simplifies the matter by laying down that a क्त producing an अव्यय word is to be in the भाववाच्य । गन्तुम् then means गमनम् । गन्तुं जिह्मि = गमनात् जिह्मि ।

2. अपि आचरितव्यम्—&c. (a) अपि implies option कामचार, (b) आचरितव्यम् has एतत् (i.e., भर्ता सह गुरुसाक्षात्कारः) for its कम understood. In the alternative exposition (See Tika) आचरितव्यम् = आचारिणं वर्तितव्यम् । यथाआचारः तथा कर्त्तव्यम् । (c) एहि एहि—The repetition implies *impatience*. See also Pratima I, 29 note 8.

3. (a) दाक्षायणि...दक्षस्य अपत्यं स्त्री इति दक्ष + फक् स्त्रियाम् = दाक्षायणी तत्संज्ञा । अदिति was Daksha's daughter. (b) ते—Yours, hence you should feel interested in him. (c) तत्—That thunder-bolt i.e., that one which in days of yore had done such service. प्रसिद्धार्थत्वात् यच्छब्दोपादनं नापेक्षते । (d) मघोनः—See मघवतः, *Ante*.

अदितिः—सम्भावणीआण्भावा से आकिदी [सम्भावनी-यानुभावा अस्य आकृतिः] ।

ADITI—His form (frame) is one from which prowess is capable of being inferred.

मातलिः—आयुष्मन्, एतौ पुत्रप्रीतिपिशुनेन चक्षुषा दिवौकसां पितरावायुष्मन्तमवलोकयतः । तदुपसर्पं ।

राजा—मानदे,

प्राहुर्द्वादशधा स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारणं

भर्तारं भुवनत्रयस्य सृषुवे यशज्ञभागेश्वरम् ।

यास्मिन्नात्मभु (भ) वः परोऽपि पुरुषश्चक्रे भवायास्पदं

द्वन्द्वं दक्षमरोचिसम्भवमिदं तत् स्रष्टुरेकान्तरम् ॥ २० ॥

MATALI—O Long-lived One, these parents of the denizens of heaven are beholding you with eyes that speak of affection as towards a son. So approach.

KING—Matali, with Daksha and Marichi for its origin, screened from the Creator by a single generation, is this the pair which sages call the Source (Parents) of the energy that exists in twelve forms,—(the pair) which brought forth the sustainer of the three worlds, the disposer of the share at sacrifices,—the pair in which the Soul higher than even the self-existent [Or—even the self-born Soul Supreme] took up abode for birth ?

अदितिरिति । 'अस्य आकृतिः' शरीरं 'संभावनीयः' अनुमेयः 'अनुभावः' प्रभावः सामर्थ्यं दानवजययोग्यता इत्यर्थः यस्याः तादृशी । दिवं दृष्ट्वा एव सामर्थ्यमस्य अनुमोयते इति भावः ।

मातलिरिति । एतौ दिवौकसां दिवानां पितरौ अदितिकश्चरौ 'पुत्रे' या 'प्रीतिः' तस्या यत् 'पिशुनं' सूचकम् ['पिशुनी खलसूचकौ' इत्यमरः] तेन 'चक्षुषा' [आतावेकवचनम्] 'आयुष्मन्' त्वाम् 'अवलोकयतः' । इन्द्रतुल्योऽसि इत्यर्थः । प्रीतौ भगवन्तौ त्वयि ; 'तत्' तस्मात् 'उपसर्पं' समीपे गच्छ ।

राजेति । अन्वयः—हे मातली, इदं तत् दक्षमरोचिसम्भवं स्रष्टुरेकान्तरं इदं यत्

सुनयो द्वादशधा स्थितस्य तेजसः कारणं प्राहुः, यत् भुवनत्रयस्य भर्तारं यज्ञभागेभ्यः सुपुत्रे, यस्मिन् आत्मभवः परः पुरुषोऽपि भवाय आस्पदं चक्रे । व्याख्या—‘हे मातसी’ ननु पुरुषास्मि इदं दृश्यमानं तत् ‘दत्तय मरीचिचय मभावः’ उतपत्तिस्थानम् [अपादाने अद्] यस्य अतएव ‘स्वष्टः’ ब्रह्मणः ‘एकम्’ एकमात्मम् ‘अन्तरम्’ ‘अन्तर्दिः’ व्यवधायक-मित्यर्थः यस्य तत्. एकपुरुषव्यवहितमित्यर्थः ‘इन्द्र’ मिथुन किम् । इदं च तत् इन्द्रम् इति काकुत्स्थेन प्रत्यक्षः । कतमत् इन्द्रमित्याहुः—‘यत् इन्द्रं सुनयः’ वेदानां प्राप्ता मर्यादो द्वादशधा’ द्वादशसु भागेषु द्वादशात्मना स्थितस्य तेजसः’ आदित्यस्य इत्यर्थः कारणं जनकं प्राहुः वदन्ति । पुनः कतमत् इन्द्रम्—यत् इन्द्रं भुवनानां त्रयस्य त्रिभुवनस्य भर्तारं पालकं यज्ञेषु ये ‘भागाः’ तेषाम् ‘ईश्वरः’ प्राधान्येन यज्ञात् स्वामिनम् । यद्वा—यज्ञभागाः मन्त्रि येषां तेषां दीवानामित्यर्थः [मन्त्र्यर्थोऽपि] ‘ईश्वर स्वामिनम् इन्द्रमिति यावत् ‘सुपुत्रे’ जनयामास । पुनश्च कतमत् इन्द्रम्—‘यस्मिन् इन्द्रे’ आत्मनो मयो जन्म यस्य तादृशः स्वयं जातः अज इत्यर्थः ‘परः’ परमः सर्वोत्तिशायी ‘पुरुषोऽपि’ पुरुषोत्तमो विश्वरूपि भवाय’ जन्मने आस्पदं स्थानं चक्रे’ यत् भवाय ससुपस्थितमित्यर्थः । ‘आत्मभुवः’ इति पाठे ‘आत्मभुवो ब्रह्मणोऽपि ‘परः’ अधिकः शोविष्णुरित्यर्थः ; [वाग्नाभतारि, वल्लीकलनार्थं कश्यपाददितौ जातौ हरिः] । [‘आत्मभवः’ (रा., वि., म.) —“आत्मभुवः” (त., व्या.)] ।

NOTES

1. (a) द्वादशधा—द्वादशसु भागेषु इति द्वादश + धाच् । Refers to the Sun. The sun changes its character apparently in different months. The summer-sun is supposed not to be the same as the mid-winter-sun. This leads to the assumption of the existence of twelve suns. (b) यज्ञ &c.—यज्ञस्य भागः यज्ञभागः । सः अस्ति एवम् इति यज्ञभाग + अच् मन्त्र्यर्थः = यज्ञभागाः those who enjoy a share in sacrifices i. e., the gods. तेषाम् ईश्वरः । तम् Also see Tika.

2. (a) आत्मभवः—Qual. पुरुषः । Refers to Vishnu. See Tika. आत्मभुवः is पञ्चम्यन्त । आत्मभुः is Brahman. “ब्रह्मात्मभुः सुरज्यैष्ठः” इत्यमरः । (b) अपि—Even the आत्मभवः (Self-born) went to him for the sake of भव (birth) = इति परं हि विश्वान् विरोधं स्थानम् । (c) भवाय = सू + अच्

कर्त्तरि or घ करणे = भवः birth. तस्यै । तादर्थ्ये चतुर्थी । (d) आस्पदम् = आ समन्तात् पद्यते अधिन् इति आ + पद + घ अधिकरणे = आस्पदम् residence, abode, प्रतिष्ठा । The सूट् comes in by निपातन in the rule 'आस्पद' प्रतिष्ठाधायम् । (e) इन्द्रम्—इधम् अभिव्यञ्जने इति हि हि = इन्द्रम् by निपातन in the rule "इन्द्र" रदृश्यमर्थदावचन-व्युत्क्रमण यत्रपादप्रयोग-अभिव्यक्तिषु" (P. 8. 1. 1c). 'द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वेपदस्य अन्ध्रः, अन्ध्रोत्तरपदस्य निपात्यते"—*Vriti* (f) सृष्टः—From the Creator. ब्रह्मपादानमाश्रित्यपञ्चमो । (g) एकान्तरम्—Each separated by one step. Thus (1) Brahman Marichi, Kasyapa, (2) Brahman Daksha, Aditi.

3. *Remark*—†आत्मभवः seems to be the better reading. It brings out the विरोधाभास more prominently. Thus—It is absurd to speak of भव of one who is आत्मभवः (आत्मभवो भूत इति विरोधः) । But the majesty of the Lord Supreme (परः पुरुषः) is incomprehensible. Everything is possible with him (परोऽसौ पुरुषः अचिन्त्यामहिमा मङ्गलैव आस्पदं चक्रे इति विरोधपरिहारः) । Hence the अलङ्कार is विरोधाभासः ।

मातलिः—अथ किम् ।

MATALI—What else (ves : १)

राजा (प्रणिपत्य)—उभाभ्यामपि वासवनियोज्या दुष्यन्तः प्रणमति ।

KING (*Prostrating himself*)—Dushyanta, Indra's servant salutes both of you.

मारीचः—वत्स, चिरं जीव । पृथिवीं पालय ।

MARICHA—My son live long. Protect the earth.

अदितिः—वच्छ अप्पडिग्गो होहि [वत्स, अप्रतिरथो भव] ।

ADITI—My son be you without a rival car.

(शकुन्तला पुत्रसहिता पादयोः पतति) ।

Adopted by prof. Gajendragadkar.

(Sakuntala with her child prostrates herself at their feet)

मारीचः—वत्से,

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः ।

आशीरन्या न योग्या पौलोमीसदृशी भव ॥ २८ ॥

MARICHA—My child, thy husband is Indra's equal, thy son resembles Jayanta. No other benediction is suitable to you—Be you like Paulomi (i. e. Sachi).

अदितिः—आदे, भर्तुणो बहुमदा होहि । अयञ्च शीघ्रात् बन्धुवो हृदयकुलनन्दनो होतु । उवविसह जाते, भर्तुर्वह-
भता भव । अयञ्च दीर्घायुर्वन्तसक उभयकुलनन्दनो भवतु ।
उपविशतम् ॥

ADITI—My child, mayest thou be much esteemed by the husband ; and may this little darling be long-lived and be the delighter of both (paternal and maternal) families. Sit down.

राजेति । 'नियोज्यः' भृत्यः [शक्यते स्थिति कुलाभावः] । 'वासवस्य' इन्द्रस्य नियोज्यः । 'उभाभ्याम्' उभे अपि अनुकूलयितुं 'प्रणमति' इत्यर्थः ['क्षियाद्योप-
पदस्य—' इति कर्मणि चतुर्थी] ।

अदितिरिति । प्रतिकूलौ रथः 'प्रतिरथः' उपचारात् प्रतिहन्तौ । 'अविद्यमानः' प्रतिरथो यस्य तादृशो 'भव' ।

मारीच इति । अन्वयः—भर्ता आखण्डलसमः, सुतः जयन्तप्रतिमः ; वत्से पौलोमी—
सदृशी भव । अन्या आशीः ते योग्या न । व्याख्या—'भर्ता' पतिः दुष्यन्तः 'आखण्डलिन'
इन्द्रेण 'समः' तुल्यः । ततः 'सुतः' पुत्रः सर्वदमनः 'जयन्तेन' इन्द्रपुत्रेण तुल्यः 'जयन्त-
प्रतिमः' [नित्यसमासः । यदा—प्रतिमार्ति इति प्रतिमः सदृशः । जयन्तस्य प्रतिमः] ।
अतएव हे 'वत्से पौलोम्या' इन्द्रपत्न्या यस्या 'सदृशी' तुलया अविधवा इत्यर्थः 'भव' ।
भर्तः सुतस्य च तथाविधत्वात् 'अन्या आशीः ते योग्या' अनुसूपा 'न' । [पौलोमी-
सदृशी' (रा., वि., म.)—'पौलोमीसदृशा' (त., ग्हा.)] ॥

अटितिरिति । 'भर्तुः' बहुमता पूजिता 'भर्तुः' । अयञ्च वत्सकः* [अल्पार्थे कञ्]
'दोष'मायुः यस्य तथाविधः सन् 'उभयोः' इयोरपि पैठकस्य माटकस्य च कुलयोः
वंशयोः 'नन्दनः' प्रोतिप्रटः 'भवतु' ।

NOTES

1. उभाभ्याम्—कर्त्तव्यं चतुर्थी (See Tika). Or treating प्रथमति as अविवक्षितकर्त्ता we get सम्प्रदाने चतुर्थी by the Varttika "क्रियायङ्गमपि कर्त्तव्यम्" ।

2. (a) जयन्तप्रतिमः—Amara has 'सङ्कर्षणपट्टेतिमी ! निभसङ्काशनी-
काशप्रतीकाशीपमादयः ॥' By आदि several other words are included.
If प्रतिम is one of these, then it can mean *equal* only when final
in a compound (उत्तरपद) । So the वाक्य—जयन्तस्य प्रतिमः does not
mean *Jayanta's equal*. The वाक्य thus should not contain प्रतिम
i. e., the समास is obligatory (नित्यसमास) । If however प्रतिम is *not*
included, or if some derivation may be given to make it
mean *सम* then of course an ordinary समास becomes possible
(See Tika). (b) पौलमी &c.—पौलमी is पुलोमजा, i. e., शची, Indra's
wife "पुलोमजा शचीन्द्राणी" इत्यमरः । पौलमीया सहजौ Sachi's equal.
† This also implies अद्वैत्य and luck which the sage thought was
the best benediction he could pronounce. See Swapna. VI

3. Reading—The Beng. reading, पौलमीमङ्गला means the
same. मङ्गलम् is an auspicious thing. पौलम्या मङ्गलम् इति auspi-
cious luck of Paulomi, i. e., अद्वैत्यम् । तत् अस्ति अस्याः इति पौलमी-
मङ्गल + अच् मत्वर्थे नियाम ।

4. * बहुमता—As a woman, she prizes the husband's favour
more than अद्वैत्यम् । Besides, her benediction seems to have
reference to Sakuntala's repudiation by Dusbyanta. Be thou
the husband's favourite so that repudiation may not occur
again.

(सर्वेप्रजापतिमभितः उपविशन्ति) ।

(All sit down round the Progenitor),

मारीचः (एकैकं निदिशन्)—

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।

श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत् समागतम् ॥ २६ ॥

MARICHA—(Pointing to each one at a time)—How auspicious ! Virtuous Sakuntala, this noble child, and thyself—indeed the celebrated triad, viz., Faith, Wealth, Action—have come together !

राजा—भगवन्, प्रागभिप्रेतसिद्धिः पश्चाद्दर्शनमित्यपूर्वः खलु वोऽनुग्रहः । कुतः—

उदति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनादयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।

स्मामित्तनैमित्तिकव्योरेयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥ २७ ॥

KING—O Perfect One, first the fulfilment of wish afterwards your sight ! Thus the favour is strange indeed ! For, flower appears first, then the fruit. The rise of clouds happens first, after that the shower. This is the order of the cause and the caused. But of your favour the prosperity is in advance,

मातलिः—एवं विधातारः प्रसीदन्ति ।

MA TALI—Thus do ordainers show favour.

'प्रजापति' कश्यपम् 'अभितः' तं परिवार्य इत्यर्थः ।

मारीच इति । 'एकम् एकम् इति वीक्षा [द्विवचनम् । बहुव्रीहिवद्भावः] 'निदिशन्' अङ्गुल्या दर्शयम् । अन्वयः—दिष्ट्या साध्वी शकुन्तला, इदं सदपत्यं भवान्—श्रद्धा वित्तं विधिः इति तत् च त्रितयं—समागतम् । व्याख्या—'दिष्ट्या' मङ्गले अन्वयम् । अहो मङ्गलम् । यद्वा—'दिष्ट्या' इदं । अहो आनन्दः । साध्वी पतिव्रता 'शकुन्तला' इदं 'सत् साधु' 'अपत्यं' सन्ततिः इत्यर्थः, 'भवान्' त्वं अजीतमो दुष्यन्तः—'श्रद्धा' शास्त्रीकता भक्तिः, 'वित्तं' शास्त्रीयक्रियायुक्तं द्रव्यसंग्रहीचितं धनं, 'विधिः'

शास्त्रीयकर्मानुष्ठानम् 'इति तत् च तदेव प्रसिद्धं वितथं वाच्यत्वं वस्तु समागतम्' एकवचनितम् [भाविमवयवसमागममुद्दिश्य तथप्रत्ययः] । मङ्गलमेतत् [आनन्दो मे इति वा] यत् यथाहृपा शकुन्तला, वितथपः मृदमनः विधिरूपी भवान् इति वयमप्य युक्तम् ।

राजेति । हे 'भगवन्' एष समागमो भवदनुग्रहस्य फलम् । अनुग्रहस्य मे पुण्येन स्यात् । पुण्यञ्च भवद्दर्शनमेव मदभिमतफलप्रसवे समर्थम् । किन्तु अयं दर्शनात् 'प्राक् अभिप्रेतस्य' अभिलषितस्य फलस्य 'सिद्धिः' निष्पत्तिर्जाता । पश्चात् दर्शनं जातम् इति अपूर्वः नूतनो 'हि अनुग्रहः' प्राक्फलं पश्चात् दर्शनम् इत्यपूर्वता । 'कृतः' इति चेत् शृणु—अन्वयः—पूर्वं कुसुमम् उदेति ततः फलम् । प्राक् घनोदयः 'तदनन्तरं' पयः । अयं निमित्तनैमित्तिकयोः क्रमः । तव प्रसादस्य तु पुरः सम्पदः । व्याख्या—'पूर्वं' प्रथमं कुसुममुदेति पुष्पाभिर्भवति 'ततः' तदनन्तरं तत्कर्म 'फलं' दृश्यते । 'प्राक्' आदौ 'घनोदयः' मेघसज्जा 'तदनन्तरं' ततः परं तत्कृतं 'पयः' जलम् । 'अयम् एष निमित्तस्य' कारणस्य निमित्तेन संसृष्टस्य नैमित्तिकस्य 'कार्यस्य' च 'क्रमः' नियमः शानुपूर्वी । 'प्रथमं कारणं पश्चात् कार्यं इत्येव कार्यकारणयोः क्रमः । भवतु, किं तेन इत्याह—'तव प्रसादस्य तु भवतोऽनुग्रहस्य पुनः 'पुरा' पूर्वं तत्-कार्यं 'सम्पदः' प्रसादपावस्य श्रियः । प्रसवो भविष्यति भवान्मुचिन् इति जानन्त्यः सम्पदः प्रागेव प्रसादपावमुपतिष्ठन्ति । यदा—मयि शानुग्रहो भगवान् इति ज्ञानात् पूर्वमेव अनुग्रहीतस्य सम्पदा सम्पाद्यन्त इति भावः ।

मातलिरिति । 'विधातारः' कर्तारः ईशाः इत्यर्थः एवम् अनेन विधिना प्रसो-दन्ति अनुग्रहन्ति । भवतायं लौकिकः कार्यकारणक्रम उक्तः । अलौकिके तु क्रमो भिन्न एव । इच्छासिद्धय ईशा यदेवेच्छन्ति तत्क्षणं तदेव सम्पाद्यते । इह भगवानिच्छति दुष्यन्तस्य पुतकलवसमागमो भवतु इति । यदि तत्क्षणमसम्पदा सा इच्छा भवत्कृतं भगवद्दर्शनमपेक्षति तर्हि अनौशता भगवत आपद्यते ।

NOTES

१. वितथम्—वाच्यत्वं वस्तु इति त्रि + तथप् = वितथम् a triad. But we cannot speak of a *group* before the contents 'become' समागतः हीणि समागतानि वितथं भवति । वितथं समागतम् is defended saying that

the language is used with an eye to the future concurrence.
See Tika 'भाविनम्' &c.

2. निमित्त &c—निमित्त is cause कारणम् । निमित्तेन संसृष्टम् इति
निमित्त + ठक = ऐकितिकम् effect कायम् ।

राजा—भगवन् इमामाज्ञाकरीं वो गान्धर्वेण विवाह-
विधिना उपगम्य कस्यचित् कालस्य बन्धुभिरानीतां स्मृतिशोथ-
ल्यात् प्रत्यादिशन्नपराहोऽस्मि तत्र भवतो युष्मत्सगोत्रस्य कण्वस्य ।
पश्चादङ्गलीयकदर्शनाददृपूर्वा तदद्विहितरमवगतोऽहम् । तच्चित्रमिव
मे प्रतिभाति ।

यथा गजो नेति समक्षरूपे तस्मिन्नपक्रामति संशयः स्यात् ।

पदानि दृष्ट्वा तु भवेत् प्रतीतिस्तथाविधो मे मनसो विकारः ॥ ३१ ॥

KING—O Perfect One, having wedded this handmaid of
thine by the Gandharva rites of marriage and rejecting through
laxity of memory when brought by friends after some time, I
had become an offender to your kinsman, the Reverend Kanva.
Afterwards through seeing the ring I knew his daughter as
previously married by me. This appears strange to me. The
preversion of my mind is of that kind by which, with the form
before the eyes, the belief can be "It is not an elephant", (then)
doubt can arise when it is passing out of sight, but conviction
can come after seeing the foot-prints.

राजेति । 'वः आश्रयं करोति यः तां परिचारिकां शकुन्तलाम् [पञ्च कुत्रा निर्हेशः]
'कस्यचित् कालस्य परस्मात् । गन्धर्वाणां तस्यैव प्रत्यययोगात् षष्ठौ । 'आनीतां' मत्-
समीपमुपस्थापिताम् । 'स्मृतिः शैथिल्यं' दुर्बलता, तस्मात् 'प्रत्यादिशन् निराकुर्वन् ।
गोत्रवान् सगोत्रः । 'युष्माभिः' भवता 'सगोत्रस्य' गोत्रवतः भवद्गोत्रस्य इत्यर्थः 'तत्र-
भवतः' पूर्वस्य 'कण्वस्य' [सम्बन्धसामान्ये षष्ठौ] अपराहोऽस्मि कृतापराधोऽहम् ।
पश्चात् 'प्रत्याग्यानकृतादपराधात् परं पूर्वम् कृदाम्' [भूतपूर्वेष्वरद्' इति निपातनात्

पूर्वशब्दस्य परनिपातः] 'सवगतोऽहम्' [कर्त्तरि क्तः] । 'तत्' एतत्, साक्षाद्दृष्टायाम्-
ज्ञानम् अङ्गुरोद्यकदर्शनात् ज्ञानम् 'चक्षन्निव' आद्यर्थे 'प्रतिभाति' ।

अन्वयः—यथा समस्तारूपे गङ्गा न इति. अतिक्रामतितस्मिन् सशयः स्यात्, पदानि
दृष्ट्वा तु प्रतीतिः भवेत् मे मनसो विकारस्तथाविधः । व्याख्या—'यथा येन प्रकारेण
यादृशेन विकारेण इत्यर्थः 'समस्तं प्रत्यक्ष रूपं यश्च तादृशं कश्चित् सत्त्वं अयं गङ्गा-
न इति सिध्दाज्ञानं' ततः 'अपक्रामति दूरे गच्छति' 'तस्मिन् जीवे गङ्गा वा स्यात् इति
'संशयः स्यात् पश्चात् 'तु पदानि' भूमौ पदचिह्नानि 'दृष्ट्वा' सत्यं राज एव इति 'प्रतीतिः
सम्प्रत्ययो भवेत्'—'मे मनः' 'मनसो विकारः' चित्तभ्रमः 'तथाविधः' तादृशः । प्रथमं
साक्षादुपगतायां शकुन्तलायां नेत्रं सत्परिग्रह इति मे ज्ञानमासीत् । ततः पुरोधसा
दूरे नीदमानायां तस्यां दूषमानेन हृदयेन सन्देहोऽप्युत् । पश्चात् अङ्गुरोद्यकदर्शनेन
परिग्रहः एव इति प्रतीतिर्जाता । अङ्गुरोद्यकदर्शनादप्या प्रतीतिः साक्षाद्दर्शनात् जायेत
इति किमेतत् चित्तं न ब्रूयन्ति मया ।

NOTES

1. (a) आज्ञाकरौ—आज्ञां कराति इति आज्ञा + कृ + ट् कर्त्तरि ताच्छेले
स्त्रियाम् = आज्ञाकरो a maid-servant ताम् । (b) अपराह—अप + राध + क्त
कर्त्तरि । (c) युष्मत् &c—सगोत्र is well-known in the sense of समानं
गोत्रस्य where समान becomes स by the rule 'व्यातिर्जनपदरात्रिभि-
नानगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनवन्धु' (P, 5. 8. 85). युष्माभिः सगोत्रः having
the same गोत्र with thyself. But this sounds improper because
कश्यप himself is the originator of the गोत्र [स्वयंगोत्रप्रवर्तकस्य पुनः
किं गोत्रम्] । We therefore propose to expound गोत्रेण 'सह सगोत्रः
having a gotra. युष्माभिः सगोत्रः now means having a gotra because
of thee i. e. you have given him his gotra ; he derives this gotra
from you

2. (a) अन्तर्दृष्टे—सामोक्ष्यमन्त्रोः इति मन + अचि + टच् समासान् =
समन्त्रम् vicinity of the eyes, अन्तर्दृष्टे— । The टच् comes in by the
Gunasutra 'प्रति (परः) समन्त्रोऽन्त्रः' । समन्त्रम् अस्ति अन्त्र इति समन्त्र +
अच सत्यर्थे (अर्थे आदि) = समन्त्रम् before the eyes. तादृशं रूपं यस्य तस्मिन्

पदानि—पदचिह्नानि । The strangeness lies in this—समचक्षुषे गजो न इति ज्ञानं परोक्षरूपे तच्चिह्नं पदानि दृष्ट्वा गज इति प्रतीतिः ।

[N. B.—‘we therefore &c.’ in notes (c) above is adopted by Prot. Gajendragadkar.]

मारीचः—वत्स, अलमात्मापराधशङ्कया । सम्मोहोऽपि त्वय्युपपन्नः श्रूयताम्—

MARICHA—My son, away with suspicion of your own offence. Delusion too in you is accountable. Listen—

राजा—अवहितोऽस्मि ।

KING—I am attentive.

मारीचः—यदैव अप्सरस्तीर्यावतरणात् प्रत्यक्षवैकल्यां शकुन्तलामादाय मेनका दाक्षायणीमुपागता, तदैव व्यानादवगतोऽस्मि दुर्वाससः शापादियं तपस्विनी सहधर्मचारिणी त्वया प्रत्यादिष्टेति । स चायमङ्गलीयकदर्शनावसानः ।

MARICHA—When Menaka came to Dakshayani carrying Sakuntala whose distress was personally witnessed by her owing to her descent to Apsarastirtha, at that very moment I learnt from meditation that through the curse of Durvasas this poor co-worker in the path of virtue (wife) had been disowned by you. And that curse had its termination at the sight of the ring.

मारीच इति । ‘चायनः अपराधः’ । तस्य ‘शङ्का’ अपराहोऽहं कथस्य इति ज्ञानम् । ‘त्वयि’ यस्मात् ‘सम्बोधः’ चेतोविकृतिरभूत् सोऽपि ‘उपपन्नः’ युक्त एवकारणाद्येन इत्यर्थः [‘उपपन्नः’ (त- , दि- , व्या-) ‘अनुपपन्नः’ (रा- म-)] ।

यदैवेति । ‘अप्सरस्तीर्थे’ यत् ‘अवतरणं’ पर्यायप्राप्तं ‘साङ्गिभ्यं’ कर्त्तुं गमनं तस्मात् स्त्रीतोः ‘प्रत्यक्षं’ साक्षाद्दृष्टं ‘वैकल्यं’ कातरता यस्याः तथामृतां शकुन्तलामादायमेनका दाक्षायणीं दत्तकन्यकामदितिम् ‘उपागता’ प्राप्ता । सत्यं कान्तायाः शोकं पश्यन्ती अनुकम्पमाना तां दृष्ट्वा प्राप्ता इत्यर्थः । ‘तपस्विनी’ दीना [एतेन तथा एव प्राप्तः शाप इति सूच्यते] । [‘प्रत्यादिष्टा’ (त- , व्या-)—प्रत्यादिष्टा नान्यथा’ (रा- , बि- ,

न-)] ॥ 'स च अथ शापः । अगसीयते अनेन इति 'अवसानम्' अन्तकरणम् [करणे लाट्] । 'अङ्गुलीयकदर्शनम् अवसानं' यस्य तादृशः । यदा—अङ्गुलीयकदर्शनात् अवसानं यस्य तादृशः [भावे ल्यट्] ।

NOTES

1. उपपन्नः—The reading अनुपपन्नः contradicts सम्प्रोहः । But सम्प्रोहः is a fact and cannot be denied. The sage only explains how the सम्प्रोहः was caused.

राजा (सोच्छ्वासम्)—एष वचनीयान्मुक्तोस्मि ।

KING—(*With a sigh of relief*)—Here, I am cleared of infamy.

शकुन्तला (स्वगतम्)—दिदृश्या अकारणपञ्चादेशो ण अज्जउत्तो । ण उण सत्तं अत्तणं सुमरंमि । अहवा पत्तो मए स हि सावो विरहसुण्णहिअआए ण विदिदो । जही सहीहिं सन्दिदुमहि भत्तुणो अङ्गुलीअअ दंसइदव्वं त्ति [दिदृश्या अकारण-प्रत्यादेशी न आर्यपुत्रः । न पुनः शप्तमात्मानं स्मरामि । अथवा प्राप्तो मया स हि शापो विरहशून्यहृदयया न विदितः । यतः सखीभिः सन्दिष्टास्मि भवते अङ्गुलीयकं दर्शयितव्यमिति ।

SAKUNTALA (*To herself*)—O Joy ! It is not that my husband disowned me without reason. But I do not remember myself as cursed. Or, I must have come by the curse which was not known by me with my heart, a blank through separation. For I was told by the friends that the ring had to be shown to my husband.

'उच्छ्वासिन' उत्साहनितश्चासत्यागेन सह । 'एषः अयमहं वचनीयात् निन्दायाः मुक्तोऽस्मि' । धर्मदारत्यागौ अहं दुष्यन्तः, अस्य नाम न कर्तव्यम्, इति या मे निन्दासीत् सा अपगता ।

शकुन्तलमिति । 'दिदृश्या' छन्दे । अहो आनन्दः 'आर्यपुत्रो मे अवियमान'

कारणं यस्मिन् तत् यथा तथा 'प्रत्यादिशति' निराकरोति यस्माद्वशो 'न' । यस्मात् ततः प्रत्यादिष्टा, कोऽस्य दीष्टः । 'न पुनः' किन्तु नाहम् 'आत्मानं शत्रं धरासि' । अन्त्यभावे कारणमाह—'अथवा'पञ्चान्तरे 'शापः प्राप्तः' अपि तु 'विरहेण शून्यं' हृदयं यस्याः तद्याविधया मया 'न विदितः' ज्ञातः । ततापि प्रमाणम्—'यतः' यस्मात् 'भवे' प्रत्यभिज्ञानमन्वराय आर्यपुत्राय 'अद्भुतौघकं दर्शयितव्यमिति सखीभिः' आश्रमव्याजकाले सन्दिष्टास्मि । असति शापे ताभिरेवमुक्तं न स्यात् ।

NOTES

1. वचनीयात्—वच + वचनीयर् कर्मणि = वचनीयम् that which has to be said. The *say* here is a *censure*. Hence वचनीय means that for which one is *censured*, निन्दा । तस्मात् । अपादाने ५मी ।

2. अकारण &c—अकारण is a बहुव्रीहि (See Tika). अकारण + प्रति + आ + दिश + णिनि कर्त्तरि साधकारिणि । She was under the impression that the king had wantonly repudiated her. Now she sees, what happened was not without reason. This gives her great relief and her mind is now perfectly clear towards her husband.

मारीचः—वत्से, क्षिदितार्थासि । तदिदानीं सहधर्मचारिणं प्रति न त्वया मन्युः काव्यः । पश्य—

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोधरुद्धे

भक्तंर्यपेततमसि प्रभुता तवैव ।

छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे

शुद्धे तु दपणतले सुलभावकाशा ॥ ३२ ॥

MARICHA—My child, thou art now informed of the facts. So now no resentment must be cherished by thee towards thy co-worker in the path of virtue. Know that you were baffled in (had a rebuff from) your husband on his becoming rough by obstruction of memory through the curse ; the obstruction having departed from him, yours surely is the ascen-

dancy. The image appears not on the surface of a mirror with its polish marred by dirt, but finds room or access easily when it is clear.

मारौच इति । 'विदितः ज्ञातः 'अर्थः' वस्तु, दृष्टान्त इति यावत् यथा तादृशी 'असि' । 'तत्' तस्यात् 'सह' त्वया एकत्र 'धर्म' चरति' यस्तं प्रति' पतिं प्रति इत्यर्थः 'मन्त्रः' कोपः 'न कार्यः' । अन्वयः—शापात् स्मृतिरोधरूपे भर्त्सरि प्रतिहता असि । अपेततमसि (भर्त्सरि) तव प्रभूता एव । कथा मलोपहतप्रसादे दर्शयतल्ले न मूर्च्छति, शब्दे तु सुलभावकाशा । व्याख्या—स्मृतिं रुणद्धि यत् तत् 'स्मृतिरोध' चरणावरणकं तम इत्यर्थः । 'शापात्' दुर्वाससा दत्तात् जातं यत् तत् 'स्मृतिरोध' तमः तेन [यथा—स्मृतेः 'रीचेन' विलोपेन हेतुना] 'रुद्धे' कर्कशे अमष्टये इत्यर्थः 'भर्त्सरि' पत्नौ 'प्रतिहता' प्राप्तप्रतिघाता 'असि' 'अपेतं दूरे यातं' तमो यद्यात् तस्मिन् पत्नौ 'तव प्रभूता' प्रसर 'ए' । यथा चलितमयोर्गौलकमुच्चावचेषु प्रतिहतं सत् गमनात् विरमति, मष्टयेषु पृष्ठेषु च चलति, तथा त्वमपि रुद्धे पत्नौ प्रतिहता, मष्टये तस्मिन्नुपना प्राप्तप्रसरा एव । दृष्टान्तमाह—'ह्याया' प्रतिविम्बे 'मलीन' श्यामिकया 'उपहतः' नष्टः प्रसादो' निर्मलता यस्य तस्मिन् 'दर्शनस्य' मुकुरस्य 'तले' पृष्ठे 'न मूर्च्छति न प्रसरति 'शब्दे' तु' निर्मले पुनस्तस्मिन् 'सुलभः' सुखप्राप्यः 'अवकाशः' स्थानं यथा तादृशी भवति ।

NOTES

1. विदितः—विद् + क्त कर्मणि । The क्त is अतीते *not* वर्त्तमाने । The rule "मतिवृद्धिपूजायैभ्यश्च" allows वर्त्तमाने क्त but *does not* bar अतीते क्त । Hence we get here दृतीया कर्त्तरि in मया ।

2. शापात् ४८—(a) प्रतिहता—suggests collusion against a hard thing. (b) स्मृतिरोध &c.—स्मृतेः रोधः स्मृतिरोधः—*Raghava*. But see below. Also see Tika. रुद्ध is *harsh* also *rugged*. (c) भर्त्सरि—अधिकरण ३मी । (d) अपेत &c.—तमस् is मोह । The mention of तमस् here seems to support the explanation of स्मृतिरोध in the sense of तमस् as given in the Tika. (e) मलोप &c.—मल here also supports स्मृतिरोध in the sense of तमस् । (f) Remark—The sloka ends in उपसा । The अलङ्कार is प्रतिबलूपसा according to दण्डिन् । The counter-parts in the two halves are—(1) भर्त्सरि and दर्शयतल्ल, (2) स्मृतिरोध and मल (3) रुद्ध and उपहतप्रसाद, (4) प्रतिहता असि and

न मूच्छति, (5) अपेततमस् and गृह, (6) प्रभृता and सुलभावकाशव, (7) त्वम् (understood) and काया ।

राजा—यथाह भगवान् ।

KING—As the Perfect One says,

मारीचः—वत्स, कश्चिदभिनन्दिन्स्त्वया विधिवदस्माभिरनु-
ष्ठितजातकर्मा पुत्र एष शाकुन्तलेयः ।

MARICHA—My son, I hope, this your boy born of Sakuntala, with his natal ceremony duly performed by me, has been greeted by you.

राजा—भगवन्, अत्र खलु मे वंशप्रतिष्ठा । (बालं हस्तेन गृह्णाति) ।

KING—O Worshipful Sage, in him indeed lies the permanence of my race. (*Takes the boy by the hand*).

मारीचः—तथाभाविनं चक्रवर्तिनमेनमवगच्छतु भवान् ।
पश्य—

रथेनानुद्घातस्तिमितगतिना तीर्णजलधिः
पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रतिरथः ।
इहायं सत्त्वानां प्रसभदमनात् सर्वदमनः
पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात् ॥ ३३ ॥

MARICHA—Let your noble self know him as destined to become so, and to rule over the circle of kings. Note that, without a rival car, this boy, having crossed the seas in a car with a gliding motion through the absence of obstruction, will very soon conquer the earth with the seven islands. Here known as Sarvadamana through forcible taming of animals, he will again acquire the name Bharata from sustaining the world.

वत्सेति । 'कञित्' इति कामप्रदने अव्ययम् । 'अद्याभिविर्भूत' यथाविधि 'अनुष्ठित' जातकर्म यस्य तथाविधः । एष पुतः शाकुन्तलेयः [पुत इति सामान्यतोभि-
नन्दनहेतुः । अद्याभिरनुष्ठित इति तु विशेषोक्तिः] 'त्वया कञ्चिदभिनन्दितः' ; अभि-
नन्दितो भवतु इति कामो मे ।

राजैति । अत खलु' अद्यान् शाकुन्तलेय एव मे व'शस्य प्रतिष्ठा' स्थितिः ।
पुरुवंशसन्ततैरयं निदानम् । तत् अभिनन्दित इति किमु वक्तव्यम् ।

सारीच इति । अवश्यं 'तथा भविष्यति' वंशप्रतिष्ठादृपो भविष्यति यस्मादृशम्
अपि च 'शक्रवर्त्तिनं' सखाजम् 'एनमवगच्छतु भवान्' । अव्ययः—अयम् अप्रतिरथः
अनुदघातस्मितगतिना रथेन तीर्थजलधिः पुरा सप्तद्वीपां वसुधां जयति, इह सत्त्वानां
प्रसभदमनात् सर्वदमनः पुनर्लोकस्य भरणान् भरत इति आख्यां यास्यति । व्याख्या—
'अयम्' एष शाकुन्तलेयः अविद्यमानः प्रतिरथः' प्रतियोज्ञा यस्य तादृशो भूत्वा 'अनु-
दघातेन उदघातामावात्, शक्रवर्त्तप्रतिरोधविरहात् इत्यर्थः 'स्मिता' स्थिरा, अविच्युत्वा इति
यावत् 'गतिः' यस्य तादृशेन 'रथेन तीर्थां लङ्घिता "जलधयः" सप्तद्वीपपरिष्ठाभूताः
सप्तसागराः येन तथाविधः सन् 'पुरा' भट्टितेन 'स्पतद्वीपां' जम्बूद्वीपसप्तसमेतां
'वसुधां' रत्नचारीं धरित्रीं 'जयति' जेष्यति [पुरा इति भविष्यदासक्तौ अव्ययम् । तद्योगे
'यावत्पुरामिपातयौलैट्' इति भविष्यति लट्] । 'इह' अम्भिद्राघने 'सत्त्वानां'
प्राणिनां 'प्रसभ' वजात् ["लौकितु प्रसभं इटम् ।"] 'दमनात् शासना-
लौकितोः सर्वदमनः' सर्वदमननामा अर्थे 'पुनः' भूयोऽपि 'लोकस्य भरणान् प्रथिव्याः
पोषणान् भरत इति आख्यां नाम [इतिना अभिहितत्वात् प्रथमा] यास्यति' लप्स्यते ।

1. कञित् &c.—Welcome him because he is your son (पुतः)
also congratulate him because he had the good fortune of
having his natal ceremonies done by myself. (b) शाकुन्तलेयः—शकु-
न्तला was really not a मातृषी, hence "अग्रज्याभ्यो नदीनामुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः"
does not apply and we have टक् । Comp. "मानुषीष कथं वा स्यात्"
etc. etc. Act. I.

2. (a) तथाभाविनम्—अवश्यं तथा भविष्यति इति तथा + भ + णिञि कर्त्तरि
आवश्यकै = तथाभावी । तस् । (b) पश्य—there is nothing to see here ;
इह here means 'to note.'

राजा—भगवता कृतसंस्कारे सर्वमस्मिन् वयमाशास्महे ।

KING—We except all this in this boy whose purification has been performed by Thy Worshipful Self.

अदितिः—भगवं इमां दुहिदिमणोरहसम्पत्तीं कण्वो वि दाव सूदबिस्थारो करीअहु । दुहिदिवच्छला मेनका इह एव उपचरन्ती चिट्ठि [भगवन्, अस्या दुहितृमतोरथसम्पत्तेः कण्वोऽपि तावत् श्रुतविस्तरः क्रियताम् । दुहितृवत्सला मेनका इहैव उपचरन्ती तिष्ठति] ।

ADITI—Worshipful Sir, let Kanya too be made informed of the details of the fulfilment of his daughter's wish. Menaka attached to her daughter, is indeed staying here, in attendance.

राजेति । 'भगवता कृतः संस्कारो' जातकमादि यस्य तस्मिन् 'अस्मिन्' शकुन्तलेयै 'सर्वं वयम् आशास्महे' कामयामहे । सर्वाः सम्पदोऽस्य भगवत्संस्कारशक्तिसूत्राः सम्पत्स्यन्ती इत्याशयः ।

अदितिरिति । 'अस्याः' एतस्याः [सम्पत्तिविशेषणमेतत्] 'दुहितुः' यो 'मनोरथः' अभिलाषः भर्ता प्रतियङ्गवरूपः तस्य या 'सम्पत्तिः' सिद्धिः तस्याः [विस्तारपेक्षया यद्वा] श्रुतः विस्तरः व्यासोक्तिः, आभूलवर्णनमित्यर्थः येन तादृशः [विस्तर इत्यस्य सम्पत्ता सापत्न्यत्वेऽपि वसकत्वात् समाश्रुतः] 'क्रियताम्' सर्वमेतदामूलं कण्वाय निवेद्यतामिति भावः । 'दुहितरि' शकुन्तलायां 'वत्सला खेडवती' 'मेनका इहैव उपचरन्ती' सा सेवमाना 'तिष्ठति' । श्रुतविस्तरा एव सा इत्याशयः ।

NOTES

1. (a) दुहितृमनोरथसम्पत्तेः श्रुतविस्तरः—This is equivalent to श्रुतदुहितृमनोरथसम्पत्तिविस्तरः । (b) दुहितुः &c.—वत्स + लच्, अन्तार्थेऽस्त्रियाम्—वत्सला affectionate. Hence, she too ought to be informed. But we are relieved of that duty, as she is here present and knows everything already.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—मणागदं मे भणितं भगवदीप
[मनोगतं मे भणितं भगवत्या] ।

SAKUNTALA—(*Within herself*)—What is in my mind is said by her Worshipful self.

मारीचः—तपःप्रभावात् प्रत्यक्षं सर्वमेव तत्रभवतः ।

MARICHA—Through the power of penance everything is indeed present to his noble self.

राजा—अतः खलु ममानतिक्रुद्धो मुनिः ।

KING—Then [*Or—hence*] surely the sage is not very angry with me.

मारीचः—तथाप्यसौ प्रियमस्माभिराप्रष्टव्यः । कः कोऽत्र
भोः ।

MARICHA—Nevertheless we have to report the good news to him. Who is here Ho ! Who is here ?

(प्रविश्य) शिष्यः—भगवन्नयमस्मि ।

(*Entering*) DISCIPLE—Worshipful Sir, here I am.

मारीचः—गालव, इदानीमेव विहायसा गत्वा मम वचनात्
तत्रभवते कण्वाय प्रियमावेदय, यथा पुत्रवती शकुन्तला तच्छापनिवृत्तौ
स्मृतिमता दृष्यन्तेन प्रतिगृहीतेति ।

MARICHA—Galava, even now having gone by the sky in my words report the good news to noble Kanva that Sakuntala with her son has been accepted by Dusbyanta who has recovered his recollection at the expiry of her curse.

शिष्यः—यदाज्ञापयति भगवन् (निष्क्रान्तः) ।

DISCIPLE—What the Worshipful Sage commands. (*Exit*).

शकुन्तलेति । ['मनोगतम्' (वि., त., न्या.)—'मनोरमः' (रा., न.) ॥
'भणितम्' । (वि.)—'भणितः' (रा. न.)—'व्याहतम्' (त. न्या.,)] ॥

राजेति । 'अतः' अथाहुतोः विदितसर्वज्ञत्वान्तादित्यर्थः 'मम' सम्बन्धे 'अनति-
'कुर्वतः खलु' लघुलोप एव ।

मारीच इति । 'तथापि' विदितज्ञत्वान्तोऽपि 'असौ' अस्माभिः प्रियम् आप्रष्टव्यः ।
"प्रियमेतद्दृष्टं विदितं किं ते" इत्याभाषितव्यः । 'कः' कोऽत [इति न कक्षादिः ।
तेन सत्त्वाभावः इति प्रारब्धव्याख्यातम्] ।

मारीच इति । 'इदानीमेव [अघिलम्बार्थम्] 'विहायसा' आकाशेन [एतेन
श्रीभगवन्मनम्] । 'मम वचनान् मम वचनमवलम्ब्य [लब्धलोपे पञ्चमी] । 'तस्याः
'शापः' तथा प्राप्तवान् । तस्य 'विद्वत्सौ' अवसाने 'स्मृतिमता' लब्धस्मृतिना दृष्टयन्तेन ।

NOTES

I. (a) तपःप्रभावात्—सू + घञ् भावे = भावः । प्रकटो भावः प्रभावः ।
प्रादितम्—। तपसः प्रभावः । तथात् । (b) प्रत्यक्षम्—प्रतिमुखत्वमणाम् इति प्रति
+ अक्षि + टच् समासान्त = प्रत्यक्षम् cognizance of the senses, अव्ययी— ।
The टच् is by Ganasutra—"प्रति (पर ?) समनुभ्योऽङ्गः" । प्रत्यक्षम्
अक्षि अस्य अक्षिन् वा इति प्रत्यक्ष + अच् मत्वर्थे = प्रत्यक्षम् cognizable by the
senses. Or take अक्ष as the word here, meaning इन्द्रिय । प्रतिगतम्
अक्षाणि प्रत्यक्षम् । प्रादितम्— ।

मारीचः—वत्स, त्वमपि सापत्यदारः सख्युराखण्डलस्य
रथमारुह्य राजधानीं प्रतिष्ठस्व ।

MARICHA—My son, you too with child and wife riding
the car of your friend Indra proceed to your capital.

राजा—यदाज्ञापयति भगवान् ।

KING—What the Worshipful Sage commands.

मारीचः—अपि च,

तव भवतु विद्वौजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु,

त्वमपि विततयज्ञः स्वर्गिणः प्रीणयस्व ।

युगशतपरिवर्त्तानेवमन्योऽन्यकून्यैर्-

नयतमुभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः ॥ ३४ ॥

MARICHA—Moreover, Let Indra be pouring heavily on your subjects; you too with protracted sacrifices gratify the denizens of the heaven. May you two thus pass cycles of a hundred Yugas with mutual acts laudable because benefiting both the worlds.

मारौच इति । 'अपत्यं' शाकुन्तलीयेन दारैः शकुन्तलया च [दारशब्दो बहुत्वं पुंसि] 'सह राजधानौ' प्रतिष्ठस्व, प्रतिशक् ['सापत्यदारः' (त, न्या-)—'सापत्य'—दारसहितः (त्व-)—'सापत्यदारसहितः' (रा- म-)] ॥

अपि चेति—अन्वयः—विडौजाः तय प्रजासु प्राज्यवृष्टिर्भवतु, त्वमपि विततयज्ञः स्वर्गिणः प्रीक्ष्यस्व । एवम् उभयलोकानुग्रहज्ञाघनीयैः अन्योन्यकृत्यः युगयतपरिवर्तान् नयतम् । व्याख्या—'विट् व्यापकम् 'बोजः' प्रतापो यस्य स 'विडौजाः' इन्द्रः [इषो-दरादिः] 'तय प्रजासु' विषये 'प्राज्या प्रभूता 'वृष्टिः' वर्ण' यस्य तादृशो 'भवतु' [एतत् इन्द्रस्य कृत्यं मनुष्यलोकानुग्रहः] । 'त्वमपि वितता' अजस्रं प्रकान्ता 'यज्ञा' येन तथाभूतः सन् 'स्वर्गिणः' स्वर्गस्थान्, सुरानित्यर्थः 'प्रीक्ष्यस्व' तर्पयस्व [एतद्दुष्यन्तस्य कृत्यं देवलोकानुग्रहः । आत्मकृत्यं प्राक् दुष्यन्तः करिष्यते । तत्सदिन्द्रकृत्यं वृष्टि-पातः । एवं न हि मुख्यतो देवानुग्रहबुद्ध्या यागः किन्तु यागेनवृत्तेषु देवेषु वृष्टिर्भविता तेन आत्मोपकार इति । ततः कर्तुं शमिनि क्रियाफलं णिचि प्रीक्ष्यतेरात्मनेपदम्] । एवम् अनेन विभिन्ना 'उभयोर्लोकयोः' देवमानवलोकयोः अनुग्रहचक्राघनीयैः प्रशस्यैः [वृत्तिविषये उभयशब्दात् नित्यमयच्प्रत्ययः] 'अन्योन्यस्य' परस्परस्य 'कृत्यैः' कर्तव्यैः कर्मभिः 'युगानां सत्यवेतादीनां' शतपरिवर्तान् शतसंख्याकानि आवर्तनानि 'नयतम्' अतिशययतम् । परस्परोपकारेण शतयुगं जीवतम् इत्यर्थः । [सूत्रम् (वि-)—'वज्जिणः प्रीक्षयालम्' (त, न्या-)—'स्वर्गिणः प्रीक्षयालम्' (म-)] 'परिवृत्तेः (त, न्या-)' राघवस्तु एतं श्लोकं न पठति] ।

NOTES

I. (a) सापत्यदारा—अपत्यश्च दाराश्च अपत्यदारी । इन्द्र ! Here we do not get अपत्यदाराः in the plural because only two things being mentioned we get dual by the rule "द्वौकयोर्द्विवचनेकवचने" ।

The Lexicons direct बहुल of दार, no doubt 'माय्या जायाथ पुंभुवि दाराः—इत्यमरः । But they say nothing of compounds, ending in दार । Hence in the absence of special provisions the general principle "इति कयोर्हि वचनैकवचने" applies. This is the view of Nagesa who cites the example 'भक्तुर्कारयोः अप्रतिजसौः' in support. The compound is in the masculine owing to the rule 'परवलिङ्ग' इत्यतत्पुरुषयोः । अपत्यदाराभ्यां सङ्ग । बहु- । सापत्यदारसङ्घितः and स्वापत्यदारसङ्घितः are necessary circumlocutions. (b) प्रतिपद्य—'समवप्रविध्यः स्यः' इत्यात्मनेपदम् ।

2. विडौजाः—विद्विष्ट इति विष (द्वादि) + क्लिप् कर्त्तरि = विड् व्यापकम् all—pervading. Now see Tika. The form expected is विडौजाः but प्रथोदरादिस्वात् विडौजा इति । Or विद्वति भिनत्ति रिपुन् इति विड् + क कर्त्तरि = विडम् the cleaver of enemies. तादृशम् ओजो यस्य विडौजाः—no irregularity. A name of Indra. (b) प्राज्य &c.—आ समन्तात् अक्षनीयम् इति आ + अक्ष + क्क्प् कर्मणि = आज्यम् clarified butter हृतम् । प्रहृष्टम् आक्षन्मयिन् प्राज्यम् very creamy. Primarily this applies to milk which is very rich. Next we have a double transference. First from *quality* we pass on to *quantity*; next, from *milk* we transfer to *water*. Hence प्राज्य applied to rain, means *abundance*. प्राजा इष्टिर्यस्य । Vidyasagara has प्राजा इष्टिः यस्मात् । (c) युग &c.—परि + हत + घञ् भावे परिवत्तः revolution. * शतसंख्याका परिवर्त्ताः शकपाणिवादि । युगानां शतपरिवर्त्ताः । तान् । (d) अन्योऽन्य &c.—कर्त्तव्यानि इति कृ + क्क्प् कर्मणि कृत्यानि duties. अन्यस्य अन्यस्य कृत्यानि has अन्यस्य repeated owing to वातिहार (reciprocity) by the Varttikas 'कर्त्तव्यतिहारि सर्वनाम्नौ द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्' and 'अन्यपरयोर्न समासवत्' । Next we get अन्यस्य अन्यस्य कृत्यानि the प्रथी in the first अन्यस्य becoming स् by the Varttika 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य सुपः सर्वत्रत्यः । Lastly compounding with कृत्यानि we have अन्योऽन्य-कृत्यानि । In this अन्यम् does not drop स । This is an irregularity suggested by the word बहुलम् [बहुलवद्भावात् पूर्वपदस्याया विभक्तिर्नल्लुक्] । (c) उभय &c.—उभौ लौकी उभयलौकी the two worlds

i. e., heaven and earth. उभ become उभय when compounded (See Tika). Also see our Notes under 'उभयलोकदूषणी' in Kirat. XIII. तथैः अमुयङ् उभयलोकानुयङ् । तेन द्वाघनीयानि । तैः ।

3. *Readings*—In वज्रिणः प्रीणयाम् the अलम् is superfluous, and the वही in वज्रिणः is rather awkward to explain. खर्निचः प्रीणयाम् gets rid of the वही no doubt but the अलम् is still there. These seem to illustrate attempts on the part of scribes to avoid the चाक्षनेपद् in प्रीणयम् । But that ought to present no difficulty and does not justify interference with the text. As explained in the Tika, the चाक्षनेपद् is quite legitimate.

राजा—भगवन् यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ये ।

K. NG—I shall try for the good to the utmost of my power, O Worshipful Sage.

मारीचः—वत्स किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

MARICHA—My son, what further good can I bring unto you ?

राजा—अतः परमपि प्रियमस्ति ? तथाप्येतद्वस्तु (भरत-चाक्षयम्)—

श्रवतां प्रकृतिहिताय पार्थिवः

सरस्वती अतिमहतां महीयताम् ।

ममापि च क्षपयतु नीललोहितः

पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ ३६ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

KING—Does a favour exist greater than even this ? However let this be. (*The principal actor's benedictory speech*)—May the Lord of the earth endeavour for the good of the subjects. May the declaration of those that are eminent in the Vedas receive honour. And may the self-born Nila-Lohita (Śiva) whose power is manifest all round, cancel my re-birth, —
(*Exeunt all*).

राजेति । 'श्रेयसे' श्रेयो लक्ष्मिर्लब्धः । अतस्तत्प्रकरणेन मे श्रेयः तदर्थं 'यथाशक्ति-
यतिथिं यथा' करिष्यामि ।

मारीच इति । 'ते' तुभ्यं, तव वा 'भूयः' पुनरपि 'किं प्रियम् उपहरामि' समौ-
पश्य' करीमि ।

राजेति । 'अतः' अस्मात् मनोरथसिद्धेः आश्लेष 'परम्' अधिकम् 'अपि प्रिय-
मस्ति किं—नाख्ये इति काकुः । यद्यपि नास्ति 'तथापि इदमस्तु' । अतैवाभिनय-
समाप्तिः । 'इदमस्तु' इति इत्यस्य स्यात्कृतेन उक्तौ राजरूपो नटो विरमति । 'भरतस्य'
नटस्य, विरते राजरूपे नटे तदर्थं प्रविष्टस्य नटान्तरस्य इत्यर्थः 'वाक्यम्' समाजिकैभ्यः
आशीर्वचनम् । अन्यः—पार्थिवः प्रकृतिज्ञिताय प्रवर्त्तताम्, श्रुतिमहतां सरस्वतीं
महीयताम्, समापि च परितगतशक्तिरात्मभूनीलजोहितः पुनर्भवं चपयतु । व्याख्या—
'पार्थिवः' पृथिवीपतिः 'प्रकृतौनां प्रजानां' 'हिताय' न त्वात्मतुष्टये प्रवर्त्ततां यतताम्
राजभिः प्रजाः प्रीयन्ताम् । 'श्रुत्या' वेदज्ञानेन ये मदान्तः तेषाम्, अनूचानां
ब्राह्मणानामित्यर्थः सरस्वतीं वाणीं 'महीयतां' पूजां लभताम् [महीष् पूजायां
कण्ठादिरकसंज्ञः ।] प्रजानाञ्च ब्राह्मणवाक्येषु ग्रहा वर्हताम् । एवं राज्ञे प्रजाभ्यश्च
आश्लेषमुक्त्वा आत्मनः आशास्ते—'समापि च परितता' अष्टाभिर्मूर्त्तिभिः परितो दृश्य-
माना 'शक्तिः' यस्य तादृशः सर्वथा आस्तिकबुद्धिविधायकः इति यावत् 'आत्मनो भवति
यः तादृशः । अतएव ततोऽप्यधिकोऽस्ति इति बुद्धेर्निरासकः ; कण्ठे अहं आत्ममानी
'नीला इतराज्ञे द्विवीणाग्रे 'लोहिता' रक्तः अहंनारीश्वरः शिवः पुनर्भवं पुनर्जन्म
'चपयतु' उच्छिनत्तु ['श्रुतिमहतां' (स-)—श्रुतिमहता (रा-, वि-)—'श्रुति-
महती' (त-, न्व) ॥ 'महीयताम्' : (य)—'महीयताम्' (वि-)—'महीयताम्-
(रा-)—'न हीयताम्' (त न्या)] ॥

NOTES

1. भरतवाक्यम्—The acting is over. The stage-Manager
now pronounces benediction upon the audience—वरप्रदानसमाप्तिः
काव्यसंहार इति नटवाक्यम् भरतवाक्यम् । नाटकाभिनयसमाप्तिः, समाजिकैभ्यः नटेन
आशीर्दोयते इत्यर्थः—*Raghava*. The word नट is avoided and भरत
substituted for it, because the नट is not supposed to speak
after the प्रस्तावना is over. The speech gives out the poet's own
wishes (See Introduction).

2. (a) प्रवृत्ताम्—Let him busy himself. (b) प्रकृति &c.—प्रकृतिर्ना दितं प्रकृतिहितम् । तस्ये । तादर्थ्यं चतुर्थी or प्रकृतिहितं कर्तुम् इति 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति कर्मणि चतुर्थी । (c) Remark—This line refers to the adoption of measures by prior kings detrimental to the welfare of the people (See *Introduction*). It is an आजिन् to the ruling king. (d) अति &c.—अत्या or अती महान्तः अतिमहान्तः । तेषाम् । (e) सरस्वतो &c.—Hints at the scepticism and current unbelief in the Vedas. This is intended as a benediction to the people. Do you follow the Vedas, and you all prosper. (f) अपयतु—अप (चुरादि+लोट ति=तु) । The root अप् does not appear in the धातुपाठ । It is however seen in authoritative writings (शिष्टयोग) । Comp. 'अपितचमरीबाजमारी दवाग्निः' । Vamana says मिलित्कविविप्रप्रभृतीना धातुत्वं धातुगणस्यासमापत्तेः * । The धातुपाठ is only *illustrative* and not *exhaustive*. New roots are constantly being introduced along with the development of the language. 'वहेत्तेहि धातुगण इति शब्दविद आचक्षते । तत एवां गणपाठोऽनुमतः शिष्टप्रयोगात्'—*Kavyalamakara Sutra-Vritti*. Or शै चये (भ्रादि) +णि +लोट तु=अपयतु । घटादित्वात् ह्रस्वः । Bhaṭtoji says 'शै चये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः अपयति ।' (g) पुनर्भवम्—भवतीति भवः (भू+अच्+कर्त्तरि) birth (See आत्मभवः *Ante*). पुनः मृत्यो भवः पुनर्भवः । सुप्सुपा । तम् । (h) परिगत &c.—परितो गता परिगता encompassing all round, प्रदितम्— । तादर्थ्यो शक्तियंसा, i. e., His majesty is manifest all round, i. e., His existence is provided by *direct perception*. Or by His all-embracing (परिगत) power, let him frustrate the operation of my कर्म and cancel my rebirth. [i] आत्मनः—Amara gives this as a proper name of ब्रह्मन् । Kalidass here applies it to Siva. This is evident from the word नीललोहितः । At the time of Kalidasa therefore the word was still an ordinary attributive. The poet flourished long before the lexicographer [See *Introduction*]. *

* Remarks on this verse adopted by Prof. Gajendragadkar. [See our *Introduction*].

3. *Readings*—[a] 'युतमहताम्' means युतेन शास्त्रेण महताम् [*Raghava*], and is almost the same as अतिमहताम् । 'अतिमहती' mighty because of the support of the Vedas. [b] 'महोद्यताम्' requires a णिच् after महौङ् । Sense is not much altered. 'महोद्यताम्' is about the same. With 'महोद्यताम्' construe—अतिमहतां महोद्यताम् चतुष्टयानां कवीनां सरस्वतीं प्रवर्तताम्—*Raghava*. The construction is evidently faulty. First because a च is wanting. Secondly because with च supplied प्रकृतिहिताय will have to be taken with *both* पार्थिव and सरस्वती । It is doubtful if the poet means it. If he does the meaning becomes पार्थिवः अतिमहतां सरस्वतीं च प्रकृतिहिताय प्रवर्तताम्—A good deal of mischief is being done by the pernicious preaching of the learned who induce kings to adopt measures calculated to work great evil with the people. Let these cease and let the learned henceforth counsel salutary measures and the king adopt them. Remark—the metre is रुचिरा [चतुष्टयैरिह रुचिरा जलसजगाः] with the scheme—

उ म स उ ग
— — — — —

सप्तमाङ्कः । The Seventh Act

[समाप्तमिदमभिज्ञानशकुन्तलं नाम नाटकम्]

Here ends the Drama named the Abhijnana-Sakuntalam

Important Slokas Here.

Read the following slokas for examination purposes—Act I—1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 16, 17, 19, 20, 25, 26, 27, 28, 29.

Act II—Opening speech of Vidhualaka, and slokas—1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 12, 15, 17;

Act III—Sloka, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 16, 25, 26,

Act IV—(with significance of दुर्वासस) 2, 3, 4, 5, 7, 8, 11, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23.

Act. V.—2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 19, 20, 21, 22, 24, 25,

Act. VI.—3, 4, 5, 6, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30,

Act. VII.—3, 4, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 17, 18, 20, 22, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 35,

2

387-21201 24-27

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. Sa8N/Kal/Ray.-664.

Author—Kālidāsa.

Title— Abhijñāna-Śākuntala.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
Mr. Omika	19/7	

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.